

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Leslie HOLMES

POST KOMÜNİZM

DORUK

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

POST KOMÜNİZM

ODORUK YAYINCILIK, 2002 – ANKARA

Tüm Hakları Saklıdır.

Orjinal Adı:

Post Communism

Post Komünizm

Yazarı:

Leslie HOLMES

Çeviren:

Yavuz ALOĞAN

Yayına Hazırlayan:

Halil ÖZER - Selma KOÇAK

ISBN:

975-6557-02-8

Baskın Yeri Yılı:

Ufuk Matbaası, İstanbul 2002

Dizgi:

Doruk Yayımcılık

Sayfa Düzeni:

Leyla TEKOCAN

Kapak Tasarım:

Doruk Yayımcılık

Baskı:

1. Baskı: Mart 2002

DORUK

İMÇ. Blokları 6. Blok 6103 Unkapanı Eminönü / İSTANBUL

Tel & Fax: (0.212) 528 11 06 - (0.212) 528 05 43

Mithatpaşa Caddesi 24/A Kızılay - ANKARA

Tel & Fax : (0.312) 433 50 18

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Leslie HOLMES

POST KOMÜNİZM

**Çeviren
Yavuz ALOĞAN**

DORUK

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

İÇİNDEKİLER

Şekiller ve tablolar listesi.....	9
Önsöz	11
Kısaltmalar	15
Terminoloji ve Haritalar	18

I TEORİLER VE YAKLAŞIMLAR

1. Komünizm ve Post-komünizm Üzerine.....	23
Komünizm.....	25
Marksizm.....	26
Leninizm	30
Stalinizm	34
Yugoslav Modeli.....	36
Komünizm ve Sosyalizm	37
Post-komünizm	38
On dört maddelik bir model	42
Ortak Mirasın Siyasal Kültürel İçerimleri	42
Erken Post-Komünizmin Ortak Özellikleri.....	47
İleri Okuma	50

2. Komünist İktidardan Çöküş Teorileri	51
Gorbaçev etkeni	54
Ekonomik başarısızlık.....	55
Muhalefet güçlerinin rolü	56
Batıyla rekabet	57
Marksist çözüm	63
Emperyal parçalanma	65
Karşılaştırmalı devrim teorileri	69

Karşılaştırmalı modernleşme ve modernlik teorileri	72
Meşruluk krizi teorisi	79
Meşruluk farzları	80
Yasal Akılcılık Yoluyla Meşrulaşma Girişimleri	92
Meşruluk Krizi	94
Özet ve Sonuçlar	103
İleri okuma	108

II POST-KOMÜNİZME GEÇİŞ

1989-1991 Devrimleri	111
3. Doğu Avrupa	115
Doğu Orta Avrupa	115
Macaristan	115
Polonya	120
Çekoslovakya	125
Balkan devletleri	133
Romanya	134
Bulgaristan	141
Yugoslavya	152
İleri okuma	163
4. SSCB	165
Tarih ve siyaset	165
Toplumsal güçler	178
1990-1991 olayları	180
İleri okuma	186
5. Hayatta Kalanlar	187
Çin	187
Küba	196
İleri okuma	202
6. Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme	203
Bir post-komünizme geçiş modeli	203
Devrim üzerine	207
Sonuçlar	209
İleri okuma	210

III ERKEN POST-KOMÜNİZM

7. Kurumsal Siyasetler	213
Komünist dönem	213
Post-komünist dönem.....	222
Siyasal partiler	223
Seçimler	235
Yasama ve yürütme	271
Devlet Başkanları, başbakanlar ve parlamentolar	273
Öteki devlet organları.....	290
Anayasalar ve anayasallık.....	297
Sonuçlar	303
İleri okuma	306
 8. Ekonomiler	309
Komünizm döneminde ekonomi	309
Post-komünizm döneminde ekonomi.....	320
Piyasalaştırma	323
Özelleştirme	326
Öncelikler	337
Performans	338
Çevre.....	346
Sonuçlar	357
İleri okuma	359
 9. Sosyal Politikalar ve Sorunlar	361
Komünizm döneminde refah politikaları	361
Post-komünizm döneminde refah politikaları	371
Toplumsal cinsiyet sorunu.....	385
Komünist dönem	386
Post-komünist dönem.....	393
Özet ve sonuçlar.....	405
İleri okuma	407

10. Sivil ya da Sivil Olmayan Toplamlar	409
Sivil toplum üzerine	409
Geç komünist dönemde toplumsal hareketler	418
Post-komünist dönemde toplumsal hareketler	424
Ulusçuluk ve etnik siyasetler	432
Komünist dönem	436
Post-komünist dönem	438
Sonuçlar	457
İleri okuma	461

11. Değişen Bağlılıklar	463
Komünist dönem	465
Post-komünist dönem	470
Siyasal ve ideolojik ilişkiler	470
Askeri/stratejik ilişkiler	470
Ekonomik ve ticari ilişkiler	481
Sonuçlar	488
İleri okuma	492

V SONUÇLAR

12. Sonuç Niteliğinde Bazı Görüşler	495
Erken post-komünizm üzerine	497
Pembe bir devrim?	498
"Normal" siyaset üzerine	504
Meşruluk, meşruluk krizleri ve post-komünizm	507
Gelecek	515

Bibliyografya	521

Şekiller ve Tablolar

Şekiller

- 8.1. 1994 ortalarında Doğu Avrupa ülkelerinde özel sektörün GSYH içindeki yaklaşık payı 318
- 8.2. 1994 ortalarında ESB ülkelerinde özel sektörün GSYH içindeki yaklaşık payı.....340

Tablolar

- 7.1. Ardıl Doğu Avrupa devletlerinde yasama meclisi seçimleri (1989–Aralık 1995).....248
- 7.2. Ardıl ESB devletlerinde yasama meclisi seçimleri (1991–Aralık 1995).....258
- 7.3. Ardıl Doğu Avrupa devletlerinde devlet başkanlıkları (ya da eşiti) (Aralık 1995).....265
- 7.4. Ardıl ESB devletlerinde devlet başkanlıkları (ya da eşiti) (Aralık 1995).....267
- 7.5. Ardıl Doğu Avrupa devletlerinde yasama meclisleri (Aralık 1995) 269
- 7.6. Ardıl ESB devletlerinde yasama meclisleri (Aralık 1995).....270
- 8.1. Komünist devletlerde beşer yıllık ortalama net maddi ürün artışı oranları (1961–5 – 1986–9) (%).....318
- 8.2. Doğu Avrupa ülkelerinde yıllık GSYH büyüme oranı 340
- 8.3. ESB ülkelerinde yıllık GSYH büyüme oranı.....341
- 8.4. Doğu Avrupa ülkelerinde tüketici fiyatlarıyla yıllık enflasyon oranı.....342
- 8.5. ESB ülkelerinde tüketici fiyatlarıyla yıllık enflasyon oranı.....343
- 9.1. Ulusal meclislerde kadınların oranı.....397
- 9.2. Seçilmiş hükümetlerde kadınların sayısı ve oranı.....399

Önsöz

Bu kitap, bir zamanlar Doğu Avrupa ve SSCB olarak bilinen, büyüleyici, ama karmaşık ve sürekli değişen post-komünizm dünyasına bir giriş olarak sunuluyor. Öteki post-komünist ülkelerden bazılarını (Afganistan, Etiyopya, Moğolistan gibi) ele almak yararlı olacaksa da, Avrupa'daki post-komünist devletler ve ESB (Eski Sovyetler Birliği) ile karşılaştırılarak kapsanması gereken o kadar çok yer var ki çözümlemenin günümüzde 30 ülkelik bir grup oluşturan bölgeyle 'kesin olarak' sınırlı tutulmasına karar verildi. Bununla birlikte, aşağıdaki bölümlerde yer alan pek çok karşılaştırmalı konu öteki post-komünist ülkelere de uygulanabilir.

Hâlâ çok hareketli bir hedef oluşturan bir konuda kitap yazmak bir bakıma gözükara bir girişim sayılabilir. Ne var ki üç etken, hem yeni değişimlere hem de bunların yorumuna ilişkin muhtemelen yıllarca sürecek bir değerlendirme yapma zamanının geldiğini ortaya koymaktadır. Komünizmin genel hatları belirginleşmektedir; önce-sinde, oluşmakta olduğu görülen örüntülerin neredeyse biçimlenmeye başlar başlamaz ortadan kalkıp kalkmayacağı belli değildir.

İkincisi, post-komünizmin ortaya çıkışından beri (1989) sürekli bir temel ya da dolaylı kaynak akışı olduysa da, post-komünist ülkelerin çoğuyla ilgili ikincil malzemenin büyük bir bölümü ancak 1992'den sonra ortaya çıkmaya başladı. Bu kaynak akışını 1990 ve 1991'de tam bir kuraklık izledi. Bu arada gözlemciler hem gelişmeleri izlemeye çalıştılar hem de bu gelişmeleri yorumlayan kitap ve makaleleri yayımlamadan önce sindirme ihtiyacı duydular. Bu ölçek ve nitelikte karşılaştırmalı bir kitap ister istemez bu türden ikincil literatüre yüksek düzeyde bağımlı olacaktır, çünkü tek bir kişinin bütün bu ülkelerin bu kitapta değinilen bütün yönleri üzerinde uzmanlaşması imkânsızdır.

Üçüncüsü, son yıllarda bu konuyu öğretmeye çalışan biri olarak çok yeni ve çok kapsamlı olan konuya giriş oluşturacak (makul biçimde ayrıntılandırılmış) bir kaynak kitaba ihtiyaç olduğunu fark ettim. Yukanda değinilen kuraklık şimdiki halde bir sele dönüşmüş durumda. Yeni kitap ve makaleler daha çok konuyla ilk kez karşılaşanlar içindir ve geniş bir karşılaştırmalı değerlendirme yapmak için gerekli kaynaklar hâlâ yetersizdir. Bu çalışma, sadece ESB ya da Doğu Avrupa'yı değil her ikisini de ele alan tek yazarlı bir kitap oluşt-

rarak bu boşluğun doldurulmasına mütevazı bir katkı sağlamaktadır. Daha pek çok inceleme kitabının ortaya çıkması beklenmektedir ve buna büyük ihtiyaç vardır.

Bu türden bir kitap herkesi tatmin etmez ve edemez. Örneğin, belirli bir ülke ya da bölgedeki pek çok uzman bu türden bir kitapta olması gereken referanslar bu kadar kısa ömürlü ve yüzeysel oluyorsa, özellikle ilgilendikleri konuya hiç girmemenin daha iyi olacağını öne süreceklerdir. Ancak karşılaştırmalı yaklaşım geçerli bir yaklaşımdır ve tekil ülke araştırmalarına ya da tematik araştırmalara karşıt ya da rakip olarak görülmemelidir. Bu yaklaşım, ideal biçimde, insan grupları (uluslar, toplumsal cinsiyetler, sınıflar vb.) arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları aydınlatır. Çoğu kez, belirli bir grup ya da sorun üzerinde odaklanan biri hiç bilemeyeceği genel soruları gündeme alabilir. Ayrıca bazen manzarayı değerlendirmek için tuvalden uzaklaşmak, bazı ayrıntılar kaybedilse de yararlıdır. Benzerlikler abartılmadığı –olmayan yerde aynılık bulmak– sürece karşılaştırma çeşitli ülkelerde yaklaşık olarak aynı zamanda gerçekleşmekte olan fenomenleri daha iyi anlamamıza da yardımcı olabilir. Öte yandan, güvenilir karşılaştırmalı çözümleme gerçek uzmanın sağladığı tekil fenomenlere ilişkin ayrıntılı araştırmalar olmaksızın gerçekleştirilemez. Özetle, uzman ve karşılaştırmacı etkileşmeli ve birbirinden öğrenmelidir.

Bu kitap çok geniş bir konular dizisini kapsıyor olsa da, çeşitli sınırları vardır. Bir siyaset bilimci tarafından yazıldığı için, esas olarak post-komünizmin siyasal yönleri üzerinde odaklanmaktadır. Çok bari bir eksiklik, çözümlenen çeşitli ülke kültürlerinin doğrudan ele alınmamasıdır. Bununla birlikte siyasal tarihlerden siyasal kültüre dair pek çok çıkarsama yapılabilir.

Tam da dünyanın, bu kitabın ele aldığı bölümünde pek çok şey çok hızlı biçimde gerçekleştiği için, akademisyenler (özellikle karşılaştırmacılar) gazeteler gibi çok kısa ömürlü kaynaklara her zamankinden daha çok bağımlı olmak zorunda kalmışlardır. Bu kitabın pek çok bölümünde hemen her cümle için en az bir referans olabildi, çünkü hem basılı hem de elektronik medyadaki, ilksel, dolaylı ve ikincil bir kaynaklar (genellikle kısa) dizini kapsamlı biçimde kullanılmıştır. Asgari düzeyde güvenilir ve yararlı bulduğum kaynaklar sürekli olarak belirtilmiştir. Gene de belirtilenden daha çok kaynak vardır. Belirli bir konuyu izlemek isteyenler için her bölümün sonuna bir ileri okuma listesi konulmuştur. Bu listeler okura hangi noktadan hareket ettiğimi gösteren bir rehber oluşturuyor. Post-komünizmle ilgili konularda yazarların pek çoğu gibi ben de 1994'e kadar Hür Avrupa Radyosu/Radyo Özgürlük'ün ve 1995'in başından itibaren Açık Medya Araştırma Enstitüsü'nün günlük ve haftalık rapor-

larına önemli ölçüde bağımlı kaldım. Business Central Europe, henüz gerektiği kadar bilinmeyen ve ekonomik konularda güncel bilgi için kapsamlı biçimde kullanılan bir diğer yararlı kaynaktır.

Terminoloji hakkında birkaç noktayı belirtmek gerekiyor. Bir zamanlar Doğu Avrupa'yı oluşturan sekiz komünist ülke burada kolektif olarak doğru Avrupa diye anılarak ardıllarından ayrılmış, Yugoslavya ve Arnavutluk bu gruba dahil edilmiştir. Doğu Orta Avrupa terimi Balkan ülkelerini kapsamaz ve bu yüzden eski Doğu Avrupa hakkında genelleme yapıldığında yetersiz kalır; terim, burada, Çekya, Macaristan, Polonya, Slovakya ve 1990'a kadar da Demokratik Almanya Cumhuriyeti'ni anlatmak için kullanılmaktadır. ESB (Eski Sovyetler Birliği) terimi, Baltık ülkelerini (Estonya, Letonya ve Litvanya) kapsayacak şekilde eski SSCB'nin bütün bölgelerindeki yeni fenomeni anlatmak için kullanılmaktadır. Baltık ülkeleri 1991'in sonlarından itibaren oluşan durumla ilgili tartışmanın bir parçası olmaktan çıktığı zaman, BDT (Bağımsız Devletler Topluluğu) terimi kullanılmaktadır. Çekoslovakya sözcüğü komünist dönemi anlatmak için kullanılır; Çeko-Slovakya 1989'un sonundan 1992'nin sonuna kadar bu ülkeyi tanımlar; daha sonra ortaya çıkan iki ülkeye burada Çekya ve Slovakya denilmektedir. (Çekya terimi Çek Cumhuriyeti terimine tercih edilmektedir, çünkü ikincisi bir ülkenin değil sadece bir devletin ismidir. Öte yanda, Makedonya Cumhuriyeti -Makedonya değil- terimi bu kitapta eski Yugoslavya cumhuriyetine ardıl olan devlet için, onu Makedonya'nın Yunanistan ve Bulgaristan'daki bölümlerinden ayırmak amacıyla kullanılmaktadır. Okur bütün bu noktaların bir özetini, sayfa XV'deki, hemen göz atabileceği "Terminoloji" listesinde bulacaktır. Alt bölüm örgüt ve bürolardan genel olarak söz edildiğinde, üst kutu ise sadece bunların belirli bir örneğinin gerçek unvan/isminde söz edildiği zaman kullanılmaktadır. Bu kitap uzmanlaşmış bir monografi değil, esas olarak bir ders kitabı olarak düşünüldüğü için, en göreneksel olanlar dışında sözcük ve isimlerin üzerindeki vurgu işaretleri atlanmıştır.

Kitabın anahatları içindekiler sayfasında açıkça görülebilir. İlk iki bölüm temelde konunun teorik yönleriyle ilgilidir. Bunları tekil ülkelerde post-komünizme geçişi çözümleyen iki bölüm izlemektedir. Bu bölümlerden biri bazı ülkelerin o zamana kadar neden bu geçişten kaçınır göründüklerini inceliyor; diğeri, devrim kavramı üzerine kısa bir değerlendirme içeriyor ve çok kısa bir karşılaştırmalı geçiş incelemesini kapsıyor. 7. ve 11. Bölümler post-komünist ülkelerin siyasal, ekonomik ve toplumsal yönlerini, yanı sıra bu ülkelerin kendi sınırlarının ötesindeki dünyalarla olan ilişkilerini ele alıyor. Son bölüm biraz daha soyut konuları ele alıyor ve çok kısa olarak geleceğe bakıyor. Kafamdaki özgün taslağın geliştirilmesi için yararlı önerilerde bulunan Steven Kennedy'ye burada teşekkür etmek istiyorum.

Bazı okurlar, pek çok ölçüt dikkate alındığında çok yeni olan bir fenomenle ilgili bir kitapta neden bu kadar çok tarih olduğunu merak edebilirler. Bunun başlıca üç nedeni var. Birincisi, günümüzde etnik çatışma post-komünist dünyanın pek çok bölümünde siyasetin çarpıcı bir özelliğidir. Bunlar genellikle geçmişteki gerilimlerle bağlantılı olduğu için, belirli bir tarih bilgisi olmadan bugün yaşananlar anlaşılamaz. İkincisi, bu kitabın başlıca iddiası, post-komünizmin, komünizme bir tepki olduğu, ama aynı zamanda komünizmden kaynaklandığıdır. Dolayısıyla, okur daha önce olanlara dair bir bilgiye sahip olursa, bugün olanları daha iyi anlamlandırabilecektir. Üçüncüsü, yıllarca verdiğim komünizm ve post-komünizm dersleri, öğrencilerin çoğunun verili bir çağdaş sorunun tarihsel geri plânına dair bir görüşe sahip olmayı tercih ettiği konusunda beni ikna etmiştir.

Bu kitapla ilgili araştırma yapılması ve kitabın yazılması için 1993'ün ilk yarısında bana bir araştırma bursu sağlayan Melbourne Üniversitesi'ne teşekkür etmek isterim. Bu çalışma sırasında kendi kurumlarından yararlanmama izin veren, Luneburg Üniversitesi (özellikle Dr. Ferdinand Muller-Rommel), St. Antony's College, Oxford (özellikle Prof. Archie Brown) ve Harvard Üniversitesi Rusya Araştırmaları Merkezi'ndeki (özellikle Prof. Timothy Colton) meslektaşlarıma şükranlarımı ifade ediyorum.

Konuya ilişkin bilgilerimi antmama ve kendi alanlarını anlamama yardımcı olan pek çok uzman arasında, alfabetik sırayla, Archie Brown, Richard Crampton, Laszlo Csapo, Janina Frentzel-Zagorska ve Tony Phillips'e, taslakların çeşitli bölümlerini yorumladıkları için özellikle teşekkür ediyorum. Ayrıca taslakları okuyan ve çok yararlı önerilerde bulunan iki anonim okura da teşekkür ediyorum. Doğal olarak hatalardan tamamen ben sorumluyum; bu kadar yeni, hızla değişen ve kapsamlı bir konuda yazılan bir kitapta bazı hataların olması kaçınılmazdır.

Kısaltmalar

AB	Avrupa Birliği
ADP	Arnavutluk Demokrat Partisi
AEA	Avrupa Ekonomik Alanı
AEP	Arnavutluk Emek Partisi
AT	Avrupa Topluluğu
BAB	Batı Avrupa Birliği
BCE	Business Central Europe
BDT	Bağımsız Devletler Topluluğu
BH	Bağılantısızlar Hareketi
BK	Birleşik Krallık
BKP	Bulgaristan Komünist Partisi
BM	Birleşmiş Milletler
BSP	Bulgaristan Sosyalist Partisi
BUTB	Bulgaristan Ulusal Tarım Birliği
CEFTA	Orta Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması
ÇHC	Çin Halk Cumhuriyeti
Comecon	(KEYK kısaltmasının alternatifi)
CSCE	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı
ÇKP	Çekoslovakya Komünist Partisi
DAC	Demokratik Almanya Cumhuriyeti
DEMOS	Slovenya Demokratik Muhalefeti
DEPOS	(Sırbistan Demokratik hareketi)
DGB	Demokratik Güçler Birliği
DOA	Doğu Orta Avrupa
EBRD	Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası
EFTA	Avrupa Serbest Ticaret Birliği

EIU	Ekonomist İstihbarat Birimi
ELÖ	Ekonomik İşbirliği Örgütü
ESB	Eski Sovyetler Birliği
FAC	Federal Almanya Cumhuriyeti
GATT	Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
GSYH	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
HDB	Hırvatistan Demokrat Birliği
HDP	Halkın Demokratik Partisi
IMF	Uluslararası Para Fonu
KALK	Kuzey Atlantik İşbirliği Konseyi
KEYK	Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi
KGB	Devlet Güvenlik Komitesi
Kominform	Komünist Enformasyon Bürosu
KPKA	Komünist ve Post-Komünist Araştırmalar
MDF	Macaristan Demokratik Forumu
MPE	Merkezi Plânlı Ekonomi
MSİP	Macaristan Sosyalist İşçi Partisi
MSP	Macaristan Sosyalist Partisi
NATO	Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
NMÜ	Net Maddi Üretim
OIEC	Uluslararası Ekonomik İşbirliği Örgütü
OSCE	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Örgütü
ÖDİ	Özgür Demokratlar İttifakı
RDS	Rusya'nın Demokratik Seçeneği
RFE/RL	Hür Avrupa Radyosu/Radyo Özgürlük
RFKP	Rusya Federasyonu Komünist Partisi
RLDP	Rusya Liberal Demokrat Partisi
RSDİP	Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi
RSFC	Rusya Sosyalist Federal Cumhuriyeti
SBKP	Sovyetler Birliği Komünist Partisi
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği
UNICEF	Birleşmiş Milletler Çocuk Fonu

USA	Amerika Birleşik Devletleri
USC	Ulusal Selâmet Cephesi
WHO	Dünya Sağlık Örgütü
WTO	Varşova Antlaşması Örgütü (1991'e kadar); Dünya Ticaret Örgütü (1995'ten sonra)
YF	Yurttaş Forumu
YKL	Yugoslavya Komünistler Lıgası (Birliğı)
YSFC	Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti

Terminoloji ve Harita

1989'a kadar

1989 - 1992

Post-Komünizm

SSCB

Baltık cumhuriyetleri dahil
15 Sovyet cumhuriyeti

Doğu Avrupa

Arnavutluk
Bulgaristan
Çekoslovakya
Demokratik Almanya
Cumhuriyeti (DAC)
Macaristan
Polonya
Romanya
Yugoslavya

Balkan Devletleri

Arnavutluk
Bulgaristan
Romanya
Yugoslavya

Doğu Orta Avrupa

Çekoslovakya
Macaristan
Polonya
DAC

Doğu Orta Avrupa (Visegrad Üçlüsü)

Çeko-Slovakya
Macaristan
Polonya

ESB

Sovyet cumhuriyetlerine
ardıl olan bütün devletler

BDT

Baltık devletleri dışına
Sovyet cumhuriyetlerine
ardıl devletler

Baltık devletleri

Estonya
Letonya
Litvanya

Doğu Avrupa

Bütün Doğu Avrupa
devletlerinin ardıları

Doğu Orta Avrupa (Visegrad Dörtlüsü)

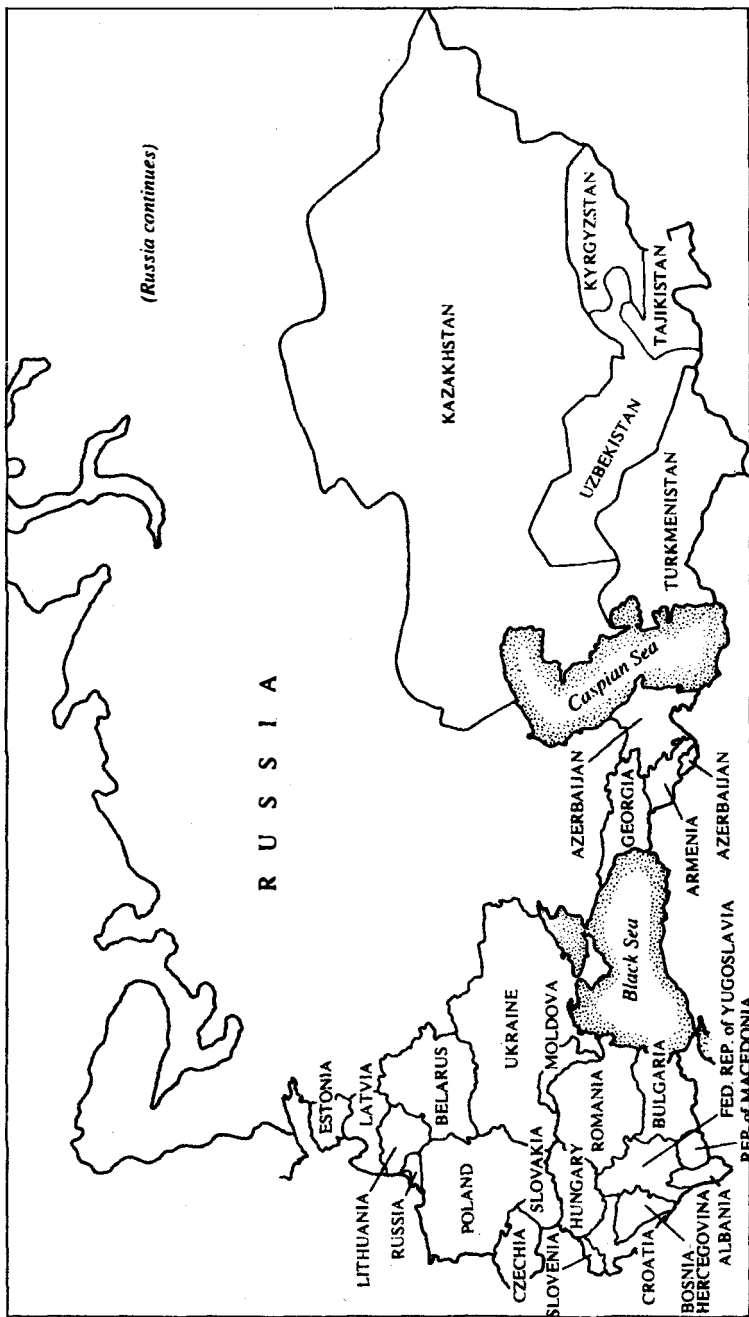
Çekya
Slovakya
Macaristan
Polonya

Fede. Alma. Cumhur.

Batı Almanya

Fede. Alma. Cumhur.

Birleşik doğu ve Batı
Almanya

I

Teoriler ve Yaklaşımlar

1

Komünizm ve Post-Komünizm Üzerine

Bu kitap, başlangıç tarihi 1989'dan daha ötelere gitmeyen, genellikle "post-komünizm" olarak anılan çok yeni bir fenomene dairdir. "Post-komünizm" teriminin ne anlama geldiği tam olarak belli değildir ve post-komünizmin çeşitli yönleriyle ilgili az sayıda kitabın bu kavramın geçerli bir tanımını bile verememiş olması dikkat çekicidir. Bu nokta önemli olmakla birlikte şaşırtıcı değildir, çünkü kolektif olarak post-komünizm diye anılan fenomenler sadece birbirinden farklı değil, aynı zamanda pek çok bakımdan belirsizdir. Bunun nedeni daha çok fenomenin henüz belirginleşmekte olmasıdır. Bir diğer neden, var olduğu çeşitli ülkelerde komünizmden daha değişik formlar oluşturmasıdır. Çekoslovakya, Vietnam, Küba ve Etiyopya –günümüzde ya da geçmişte komünist olan dört devlet– gibi farklı kültürel geriplânları olan ülkelerde kavram oldukça farklı biçimlerde yorumlanıyor ve uygulanıyor olsa da, ortak proje günümüzde 1989 öncesine kıyasla daha zayıftır.

Post-komünizmin ne anlama geldiğini ve ne anlama gelmediğini anlamaya çalışırken, 1989'dan bu yana eski komünist dünyada ortaya çıkan hedefleri, siyasetleri, yapıları ve davranışları incelemek gerekir. "Post-komünizm nedir?" sorusuna bir yanıt bulmanın yegâne yolunun daha önce komünist olan ülkelerin pratigini incelemekten ibaret olduğu da öne sürülebilir. Bu geçerli ancak yetersiz bir yöntemdir. Post-komü-

nizmin ayırt edici bir ideolojisi olmasa da, birçok öncülü ve varsayımı vardır –bunların çoğu post-komünizmi inşa edenlerin zihinlerinde ne tam olarak eklemellenmiş ne de bilinçli biçimde formüllendirilmiştir. Bu öncül ve varsayımlar terimin anlamı konusunda sadece pratiği incelemenin sağlayabileceğinden daha bütünlüklü bir izlenim oluşturmamıza yardımcı olabilir. O halde post-komünist olarak tanımlanan ülkelerdeki gelişmeleri ve yaşayan insanların değerlerini, tutumlarını ve yönelimlerini anlamaya çalışmak önemlidir. Post-komünizmin genel bağlamının ve niteliğinin de incelenmesi gerekir. Nihayet, post-komünizmi anlamak için yapılacak her girişimin, tam da çoğu post-modernlik yorumunun bir modernlik yorumu sağlaması gibi, post-komünizmin tepki oluşturduğu şeyi saptaması gerekir. Dolayısıyla bu kitap komünizmin hem teorisi hem de pratiğine ilişkin kısa incelemeleri kapsamaktadır: Bunlar post-komünizm kavrayışımızı arttıracak bir tarzda yazılmıştır.

Ancak buna gelmeden, bu çalışmanın parametrelerinin ve sınırlarının belirlenmesi gerekir. 1989'un başlarında 23 ülke komünist olarak tanımlanabiliyordu. Beş yıl sonra, bu ülkelerin en çok beşi (Çin, Küba, Laos, Kuzey Kore ve Vietnam) bu şekilde betimlenebiliyordu, hattâ bu ülkelerin bile bazılarında soru işareti vardır. (Bkz. 6. Bölüm) Bunun anlamı en az 18 devletin (Afganistan, Arnavutluk, Angola, Benin, Bulgaristan, Kamboçya, Kongó, Çekoslovakya, Doğu Almanya, Etiyopya, Macaristan, Moğolistan, Mozambik, Polonya, Romanya, Sovyetler Birliği, Güney Yemen ve Yugoslavya) post-komünizm denilen duruma geçmiş olduğudur. Ne yazık ki, görece kısa denebilecek bir dönem içinde bütün bu ülkelerde o kadar çok şey oldu ki bu gelişmelerin gözden geçirilmesi bile tek bir kitabın sınırlarını aşar. Bütün gelişmeleri gözden geçirme yerine, ortaya çıkan talebi temel alarak, burada sadece bir zamanlar Doğu Avrupa ve SSCB olarak bilinen bölge üzerinde odaklaşılmaktadır. Kitap geliştikçe giderek açığa çıkacağı gibi, bu daraltılmış odak bile burada ele alınan her bir ülke ya da fenomene ilişkin derin bir çözümleme sağlamak için yetersizdir. Bu kitap ancak sorunları ortaya koyabilir, post-komüniz-

min sorunlarıyla ilgili olarak benimsenen bazı çözümleri kısaca betimleyebilir ve belirli bir konuyu izlemesi için okura başka kaynaklar önerebilir.

Bu kitabın yegâne sınırı yer darlığı değildir. İkinci bir sınırlama konuyla ilgilidir. Yukarıda belirtildiği gibi, post-komünizm halen belirginleşme evresindedir; pek çok post-komünist ülkede yavaşlamış olsa da, genel olarak değişim hâlâ hızlıdır. O halde kitap hareketli bir hedefle ilgilenmektedir ve bazı bölümleri ilk baskı yapıldığında bile ister istemez eskimiş olacaktır.

Bu hızlı değişim oranı, raporların, verilerin, vb. geçerliliğini denetlemeyi zorlaştırıyor. Böylece üçüncü bir sınırlama ortaya çıkıyor. Bu kitaptaki bilgilerin doğruluğunu denetlemek için her türlü çaba gösterilmiştir. Ancak okur hiçbir yazarın her şeyi bilemeyeceğini ve hiçbir metnin bütünüyle güvenilir olamayacağını unutmamalıdır.

Kitabın bazı sınırlamalarını aydınlattıktan sonra, teoriler ve fenomenler olarak hem komünizmin hem de post-komünizmin çözümlemesine başlayabiliriz.

Komünizm

Komünist devletlerin ideolojisine –komünist ideoloji– Marksizm–Leninizm deniyordu. Tek başına bu isimden hareketle üç nokta aydınlatılabilir. Birincisi bu unvan, iki kavramdan değil, iki insanın –Karl Marx ve Vladimir Lenin– isminden oluşmaktadır. İdeolojilerin çoğu (liberalizm, faşizm, muhafazakârlık, sosyalizm ve gerçek bir ideoloji olduğu ölçüde feminizm) ismini soyut fikirlerden alır ve belirleyici öncüllerin gelişimine büyük katkıda bulunmuş bireyler üzerinde odaklanmaz. Bu nedenle, bireylerin daha az rol oynaması gerektiğini savunan, liberalizm ve muhafazakârlık gibi ideolojileri birey üzerinde odaklandıkları için eleştiren bir ideolojinin bizzat iki birey üzerinde odaklanması ironiktir. Buradaki bir başka boyut, bireyler üzerinde odaklanmanın, ideolojinin pratikte oldukça *voluntarist* (iradeci) olan doğasının bir sembolü olarak yorumlanabilmesidir. Bu nokta aşağıda ele alınacak.

İkincisi, ideolojinin taşıdığı isim en azından bir karmaşıklık, belki de çelişki ihtimalini ortaya koyar. Dünyayı özdeş perspektiflerden kavrayan hiçbir iki insan yoktur, o halde bir ideolojinin iki devrimcinin ismiyle anılması bu ideolojinin içinde mümkün olan gerilimleri ortaya koyar. Bu nokta da aşağıda açılacaktır.

Üçüncüsü, her iki birey de erkek idi. Bazı feministler komünizmin son derecede patriyarkal bir ideoloji ve sistem olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu durumun pratik uzantıları 9. Bölüm'de ele alınıyor; burada, pek çok kişinin Marksizm–Leninizm'in toplumsal cinsiyet sorunları üzerinde yeterince durmayışını onun başlıca kusurlarından biri olarak gördüğünü belirtmek yeterlidir.

Marksizm–Leninizm terimi ne Marx'ın ne de Lenin'in zamanında kullanıldı. Bu terim, daha çok hem SSCB'nin devlet ideolojisine bir isim bulmaya, hem de komünist teori ve pratiğin "kurucu babaları"na göndermede bulunarak bu ideolojiyi meşrulaştırmaya çalışan Stalin tarafından tasarlanmıştır. Çok kaba biçimde ifade etmek gerekirse, Marksizm, Marksizm–Leninizm'in geniş teorik temelini oluşturuyor, Leninizm ise örgütlenme ve devrim sorunlarına verilen daha somut yanıtların pek çoğunu sağlıyordu. Bu iki bileşen artık tekil olarak düşünülebilir.

Marksizm

Karl Marx'ın (1818–1883) yazıları, doğurgan, zengin, çoğu kez çelişkin ve sosyalizmin en önemli bazı sorunları üzerine ne yazık ki yetersizdi. Marx'ın yaklaşımı, *tarihsel maddecilik* olarak betimlenmiş ve bu kavram on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren Marksist çözümlemenin temellerinden biri olarak hizmet etmiştir. Özünde tarihi, özellikle tarihteki değişimi yorumlamak için kullanılan bir yöntemdir; yeni karşılaşmalar için karmaşık olsa da, bu kavramın temellerini anlamak önemlidir.

Varlık teorilerinin –ontolojiler– çoğu ya maddeci ya da idealisttir. İkincisinde, fikirler gerçekliğin temelini oluştururken, birincisinde gerçek olan maddi dünyadır. (Yani madde) Mad-

decilere göre fikirlerimiz esas olarak maddi dünya tarafından koşullanır ve bunun tersi geçerli değildir. Ancak Marx'ın kendi maddeciliği bunun ötesine geçmiştir. Marx'a göre sürekli ya da duragan gerçeklikler yoktu: Gerçeklik ve gerçeklik yorumumuz zamana, mekâna ve kim olduğumuza göre değişmektedir. Demek ki Marx evrensel doğrulara ilişkin nosyonların çoğunu reddediyor ve bunun yerine bağlamsallığa inanıyordu.

Gerçekliğe bu *dinamik* yaklaşım, diyalektik maddecilik olarak, Marx bu terimi asla kullanmamış olsa da, betimlenmiştir. Diyalektikle neyin kastedildiğini burada açıklamaya gerek yoktur. Yaklaşımın sürekli değişim ve etkileşimi vurguladığını belirtmek yeterlidir: Bir olay meydana geldiğinde, her biri daha başka tepkilere yol açan tepkiler oluşur. Bunun içerimlerinden biri, tarihin asla kendini tekrar etmemesidir. Demek ki Marx tarihte genel ve saptanabilir örüntüler olduğuna inanıyordu; bu inanış genellikle Marx'ın *tarihselciliği* olarak betimlenir.

Marx'a göre, tarihin başlıca itici gücü *sınıflar* arasındaki ilişki idi. Sınıfları üretim araçlarıyla aynı temel ilişkiyi paylaşan insan grupları olarak görüyordu. Tarih boyunca çoğu toplum, temelde, üretim araçlarına sahip olanlar ile üretim araçlarına sahip olanlar için çalışmak zorunda kalanlar arasında bölünmüştü. Kâdim toplumlarda, bu iki ana sınıf özgür kişiler ve köleler; feodal toplumlarda, toprak sahipleri ve köylüler; kapitalist toplumlarda ise burjuvazi (sermaye sahipleri) ve proleterya (sözcük anlamına göre mülksüzler –ancak Marksizm'de hayatta kalmak için fabrikalarda, vb. emegini satmak zorunda olanlar) idi. Marx toplumların bu iki kutuplu manzaranın ortaya koyduğundan daha karmaşık olduğunu görüyor ve ana sınıfların pek çok alt bölümü ve uzantıları olduğunu saptıyordu. (Entelijansiya gibi) Bununla birlikte çoğu yurttaşın çeşitli tarihsel çağlarda bu iki kategorinin biri ya da diğeriyle az çok ilişkili olduğunu öne sürmüştür. Kapitalizm altında bu iki kutuplulaşma her zamankinden çok daha belirgin hale gelecekti.

Sınıflar arasındaki ilişkiler Marx'a göre verili bir toplumun en önemli yönü olsa da, tipik olarak devrimci değişime yol açan hâkim ve tâbi sınıflar arasındaki ilişki değildi. Genel olarak, en dikkat çekici biçimde feodalizmden kapitalizme geçiş-

te, teknolojik yenilik bir hâkim sınıf tipinin diğerinin yerini almasına yol açan bir sürecin başlangıç noktası oldu. Örneğin sanayi devriminin gelişi, yeni, kentli bir mülk sahipleri (fabrika sahipleri) sınıfının, burjuva kapitalistlerin oluşmasına yol açtı. Bu sınıf pek çok Avrupa ülkesinde büyüdükçe, o sırada başat olan hâkim sınıf, yani büyük toprak sahipleri ile bu sınıf arasındaki çelişki arttı. Sonunda burjuvazi kendi çıkarlarının ancak siyasal iktidarı büyük toprak sahiplerinin elinden alması halinde tam olarak güvence altına alınabileceğini anladı. Marx'a göre Fransız Devrimi genel olarak eski ve yeni hâkim sınıflar arasındaki bu çatışmanın sonucuydu. Ne var ki bütün öncelleri gibi Avrupa'daki yeni hâkim sınıflar da, kendi kazanılmış haklarından çok toplumun bütününü temsil ettiklerini iddia ediyorlardı.

Marx'a göre on sekizinci yüzyılda Avrupa'da oluşmaya başlayan kapitalist sanayi toplumları kendi içlerinde kendi yıkımlarının tohumlarını taşıyorlardı. Marx, bu iki sınıf arasındaki gerilimin çok fazla arttığını, öyle ki proleter kitlelerin ayaklanacaklarını ve kendilerini ezen burjuvaziye devireceklerini öne sürdü. Bu, sosyalist bir devrim olacaktı. Ancak başarılabilmesi için devrimin uluslararası olması gerekiyordu; tek bir ülkede gerçekleşecek sosyalist bir devrim o ülkenin tecrit edilmesiyle, radikal biçimde yeni tipte bir sistemle tehdit edildiğini iddia eden burjuva ülkelerin muhtemel istilasıyla sonuçlanacaktı. Bu argüman veri alınarak Marx çoğu kez *enternasyonalist* olarak betimlenmiştir.

Sosyalist devrim yeni tipte bir iktidar yapısının kurulmasına yol açacaktı. Hâlâ hâkim sınıfın çıkarlarına uygun biçimde işleyen bir devlet olmakla birlikte, bu yeni devlet, hâkim sınıfın küçük bir azınlıktan değil, nüfusun çoğunluğundan oluşması bakımından bütün öncellerinden farklı olacaktı. Marx bu devrim sonrası devleti asla ayrıntılı biçimde ele almadı; ancak en az iki kez bu devletten *proletaryanın diktatörlüğü* olarak söz etti. Bu devletin, uzun süre birlikte çalıştığı Friedrich Engels'in deyişiyle nihai olarak "sönümleneceği"ni öne sürdü. Bu "sönümlenme" devletin artık belirli sınıflara baskı yapmaya ya da bu sınıfları ezmeye ihtiyacı duymadığı bir zamanda gerçek-

leşecekti. Bunun gerçekleşmesinin yegâne yolu sınıf ayırımı-
nın temelini oluşturan özel mülkiyetin ortadan kaldırılmasıydı.
Demek ki sosyalist bir devrimin ardından devletin önemli bir
görevi üretim araçlarını toplumsallaştırmaktı. (Kamu mülkiye-
tine dönüştürerek) Ancak bu türden bir sınıfsız toplumun
oluşmasıyla devlet nihai olarak ortadan kaldırılabilecekti.

Bunu söylemek, komünizm altında hiçbir siyasal örgütlen-
menin olmayacağı anlamına gelmez. Daha çok, Engels'in
Marx yorumuna göre, tarihte ilk kez kişilerden oluşan hükü-
metin (insanlar üzerinde bir baskı biçimini gösterir) yerini şey-
lerin yönetimi (görelî olarak, çatışmadan özgür, dağıtımcı ve
hakem niteliğinde bir düzenleme anlamına gelir) alacaktı.

Leninizm'i ve onun oluşum nedenlerini anlamak için yuka-
ndaki çözümlemenin çeşitli noktalarını aydınlatmak gerekir.
1870'lerde ve 1880'lerde devrimci Rus düşünürleri Marx'ın
çözümlemesinin kendi ülkelerine uygulanıp uygulanamayaca-
ğını sordukları zaman Marx uzun süre sıkıntı çekti ve sonun-
da pek açık olmayan bir yanıt verdi. Sanayileşme yönünde
önemli adımlar atan bir ülkenin, sosyalist bir devrim için ge-
rekli koşullar olgunlaşana kadar kapitalizmin çeşitli evrelerin-
den geçmek zorunda olduğunu öne sürdü.

İkincisi, Marx sosyalist devrimin niteliği konusunda pek az
ayrıntı verdi. Özellikle, devrimci partinin rolüyle ya da devri-
min başka önemli örgütsel yönleriyle ilgili bir teori oluşturmadi.

Üçüncüsü, Marx sosyalist bir devletin ve toplumun neye
benzediğini yetersiz biçimde resmetti. Devlet üzerine yazma-
yı planladığı kapsamlı çözümlemeyi asla tamamlamadı ve
mevcut yazılarının çoğu sosyalist devletten çok kapitalist dev-
let üzerinde odaklandı.

Son olarak Marx "sosyalizm" ile "komünizm" arasındaki ay-
rımları çoğu kez bulanıklaştırdı. Ancak, görünüşe bakılırsa,
ikincisinin, hem sınıflara hem de bir devlete duyulan ihtiyaç
ortadan kalktıkça dereceli olarak birincisinden çıkıp gelişece-
ğini düşünüyordu. Bu evrede –gerçek komünizm– tarihte ilk
kez bireylerin kendilerini çevreleyen dünyadan, yaptıkları iş-
ten, öteki insanlardan ve kendilerinden yabancılaştırmaları için
hiçbir yapısal neden olmayacaktı.

Leninizm

Yukarıda belirtilen dört nokta Leninizm'e uygun bir başlangıç sağlar, çünkü Lenin genellikle Marx'ın yazılarındaki boşlukları dolduran ya da bu yazılardaki belirsizliklere görece net yanıtlar veren biri olarak görülür. Vladimir Lenin (1870-1924) Marx öldüğünde henüz çok gençti. Ancak çok genç bir adam olarak Rusya'da yaşanan adaletsizliklerin pek çoğuna tanık oldu ve bunları ağabeyinin Mayıs 1887'de idam edilmesinin sorumlusu olarak gördü. Öfke ve umutsuzluk onu, sömürünün ve sınıf çatışmasının bir gün sona ereceğini kanıtlama iddiasında olan Marksizm'e yöneltti. 1890'larda Lenin St. Petersburg'da Rus Marksistlerden oluşan bir gruba katıldı ve özellikle Rus Marksizmi'nin babası olarak anılan Georgi Plekhanov'dan etkilendi.

Ancak yirminci yüzyılın başlarında Lenin mensup olduğu Marksist grubun, Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin (RSDİP) öteki üyelerinden pek çok konuda farklı düşünmeye başladı. Parti üyelerinin çoğunun hem işçi sınıfına ve hem de Rus İmparatorluğu'nu yöneten çarlık otokrasisine yönelik tutumlarında gerçekçi olmadıklarına inanıyordu. *Ne Yapılmalı?* başlıklı kitabı (1902'de yayımlandı) bu bağlamda yazdı. Bu kitapta Lenin Rusya'da bir devrim yapmak için uğraşacak gizli bir elitist partiyi savundu. Lenin elitizm ve gizlilik çağrısını partiyi çarlığın baskısından koruma ihtiyacıyla haklı çıkardıysa da, yoldaşlarının çoğu Lenin'in bu çağrıyla bir işçi partisi için uygun olmadığını düşündükleri otoriter ve hiyerarşik bir tutum sergilediğine inanıyorlardı.

Bu farklılıklar 1903'te RSDİP'nde büyük bir bölünmeye, Menşeviklerin (Yuli Martov'un önderliğinde) ve Bolşeviklerin (Lenin'in yönetiminde) ortaya çıkmasına yol açtı. Sonraki yıllarda iki tarafı birleştirmek için çeşitli girişimler olduysa da, bölünme temel yorum ve üslup farklılıklarını gösteriyordu ve sonunda her iki grup da kendi yolunu izledi.

Bolşevik/Menşevik bölünmesi bir düzeyde Marx yorumunda derin bir farklılığı temsil ediyordu. Temelde Menşevikler daha *belirlenimci* (determinist) bir yoruma eğilim gösterdiler. Tarihsel maddecilik Marksistlerin gelecekteki toplumsal geliş-

meleri çok genel terimlerle belirlemelerini sağlıyor olsa da, onlar tarihin önceden kestirilemeyecek bir hız ve tarzda geliştiğine inanıyorlardı. Kitlelere sömürülmekte olduklarını ve daha iyi bir geleceğin mümkün olduğunu anlatmanın Marksistlerin görevi olduğunu kabul etmekle birlikte Menşevikler, devrimci bir elitin tarihsel süreçleri çok fazla ve yapay bir biçimde hızlandırmaya çalışmaları halinde, bu çabaların geri tepeceğinden korkuyorlardı. Tam tersine, Bolşevikler (özellikle Lenin) çok daha voluntarist bir yaklaşımı benimsiyorlardı. Lenin, Marx'ı yankılayarak, burjuva propagandasının (örneğin, eğitim sistemi ve kitle iletişim araçlarıyla yapılan propaganda) çok güçlü olduğunu, bu nedenle sıradan emekçi insanların –genellikle eğitimsiz, uzun ve ağır tempolu çalışma nedeniyle yorgun insanlar– alternatif bir (devrimci) bilinç geliştirmelerini beklemenin gerçekçi olmadığını öne sürdü. Bu durumda devrimci bir elitin kitleler adına çalışması ve tarihsel süreçleri hızlandırması gerekiyordu.

Taslak olarak belirtilen bu genel yaklaşımın ışığında, Marksizm'in daha önce belirtilen dört özelliğini Lenin'in nasıl yorumladığını şimdi ele alabiliriz.

Uzun bir düşünme sürecinin ve zihinsel bir değişikliğin ardından Lenin nihayet (1917'nin ortaları) Rusya'da sosyalist bir devrimin hemen gerçekleştirilebileceği sonucuna vardı. Bu yaklaşım, Marx'ın bu türden bir devrimin en ileri ve sanayileşmiş ülkelerde başlayabileceği argümanına ters düşüyordu. Lenin, Marx'ın, enternasyonalizmine göndermede bulunarak ve Rusya'nın Batı Avrupa ülkelerinin pek çoğu kadar gelişmiş olmasa da kapitalist ve emperyalist ülkelerin oluşturdukları uluslararası zincirin en zayıf halkasını oluşturduğunu öne sürerek kendi konumunu savundu.¹ Lenin bu halkanın kırılması halinde tam anlamıyla zincirleme bir tepki oluşacağını, zira sanayileşmiş ülkelerdeki işçilerin Rus yoldaşlarının eylemleri ve başarıları sayesinde devrime esinlendiklerini savundu.

1. Lenin 1917'de Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması adlı kitabını yayımladı. Bu kitapta Birinci Dünya Savaşı'nın her şeyden önce emperyalist kapitalist devletler arasında bir savaş olduğunu ve kapitalizmin rekabet etme ve kendi kârını ve pazarlarını artırma mantığını doğrudan bir sonucu olduğunu öne sürdü.

1918 ve 1919'da hem Almanya hem de Macaristan'da yaşanan olaylar, Lenin'in Rus sistemini devirerek uluslararası bir devrimi tetiklemenin mümkün olabileceği inancını doğruluyor gibiydi. Bütün bu olaylar sırasında Lenin, klasik Marksizm'i, ekonomik, teknolojik ve toplumsal gelişme bakımından henüz hazır olmayan bir ülkede "sosyalist" devrimi haklı çıkarmak için ya tâdil etti ya da çarpıttı (kişinin algısına bağlı olarak). Bu örnek gerçekleştiğinde, çok küçük burjuvazileri ve/ya da proleterleri olan öteki ülkelerdeki devrimci gruplar, bizzat Marx'ın erken doğum olarak nitelendireceği bağlamlarda "sosyalist" devrim girişimlerine hazır hale geldiler.

Lenin'in devrimci bir partinin rolüne ilişkin teorisi de Marx'ın çözümlemesindeki boşlukları doldurdu. Bazıları, Lenin *Ne Yapılmalı?* da elitist ve gizli bir partinin zamana ve mekâna özgü olduğunu öne sürdüğü için, burada ifade edilen görüşlerin onun *genel olarak* elitist olduğunu kanıtlamadığını savunurlar. Bu yaklaşım kabul edilse de, 1921'de, Bolşevikler iktidarlarını pekiştirdikleri, işçilerden ve askerlerden demokratikleşme yönünde giderek artan bir baskıyla karşılaştıkları zaman Lenin'in parti üzerindeki denetimini daha da sıkılaştırdığı inkâr edilemez. Tam da bu sırada Lenin sadece bütün siyasal partileri kapatmakla kalmadı, komünist parti *içindeki* hi-zipleri de yasakladı. Lenin ve Bolşeviklerle birlikte en çok anılan örgütsel ilke, *demokratik merkezîyetçilik* (bkz. 7. Bölüm) bu sırada parti içinde de merkezîyetçiliğin arttırılması, demok-rasinin azaltılması anlamına geliyordu. Bu uygulama onyıllar boyunca izlenen bir örnek oluşturdu.

Marx'ın sosyalist bir devrimin ardından kurulacak devletin –erken doğmuş olması bir yana– türüne ilişkin pek az rehberlik sağladığı hatırlanacaktır. Bu durum doldurulması gereken bir başka teorik boşluk oluşturunuyordu. Marx'ın Komünist Parti Manifestosu'nda bir devrim sonrası hükümetin uygulaması gerektiğine inandığı on siyaseti sıralamış olduğu doğrudur (bu liste için bkz. L. Holmes 1986a, s.6); ancak Lenin ve Bolşeviklerin bu türden bir hükümetin ve devletin ne şekilde yapılandırılması ve işlenmesi gerektiğine bizzat karar vermeleri gerekiyordu.

Aslında Lenin devrim sonrası devlete ilişkin hiçbir ayrıntılı teorik çözümleme üretmedi. *Devlet ve Devrim* (1917) proleter devleti en genel hatlarıyla anlatıyor, ancak bu devletin örgütlenmesi ve işlevi üzerine pek az ayrıntı veriyordu; kitap daha çok devrim öncesi devletle ve bir devrim sırasında proletaryanın oynayacağı rolle ilgileniyordu. Böylece Leninizm devrim sonrası devletin örgütlenmesine ilişkin Marksizm'den daha çok ayrıntı verdiyse de, bu çaba Lenin'in teorileştirmesinden çok Bolşeviklerin 1917-1924 dönemindeki *eylemlerini* ve siyasetlerini temel alıyordu. Lenin, öteki partileri yasakladıktan sonra plânlı bir ekonomi uygulanacağını ilân etti ve halk düşmanı denilen kişilerle uğraşması için gizli bir polis gücü (Çeka) kurdu. Aslında, Lenin döneminde ne plânlama ne de gizli polis, SSCB'yi 1920'lerin sonundan Mart 1953'te ölümüne kadar yöneten Stalin yönetimindeki kadar kapsamlı biçimde kullanıldı. Bununla birlikte Lenin, Stalinist devletin aşırılıklarının ve dehşetinin temellerini oluşturan kişi olarak görülebilir.

Devrim sonrası devlete ilişkin pek az çözümleme sağlama-sına rağmen *Devlet ve Devrim*, Marx'ın eserlerinde sosyalizm ile komünizm arasındaki karışıklığı azaltacak bir tarz önerdi. *Gotha Programı'nın Eleştirisi*'nde (1875) Marx komünizmin bir "ilk aşaması"ndan ve bir de "daha yüksek aşaması"ndan kısaca söz etmişti; Lenin, birinci aşamanın sosyalizm, ikincisinin ise komünizm olarak betimlenmesini önerdi. Sosyalizm, bireylerden çok giderek toplumun üretim araçlarına sahip olduğu bir düzenleme olacaktı. Ancak bu düzenlemede, bireyin sağladığı girdi temelinde işbölümü ve eşitsiz karşılık varlığını sürdürecekti. Bu aşamada devlet de varlığını sürdürecekti. Komünizmde ise, sadece sınıflar değil, temel yabancılaşma da ortadan kalkacak, ne işbölümü ne de devlet olacaktı. Dağıtım girdiye göre değil ihtiyaca göre yapılacak, "herkesten yeteneğine göre, herkese çalıştığı kadar," şeklindeki sosyalist düsturun yerini, "herkesten yeteneğine göre, herkese ihtiyacı kadar" ilkesi alacaktı.

Stalinizm

Hem Marx'ın hem de Lenin'in eserlerinde pek çok boşluk ve çelişki olduğu açıktır. İki adamın "belirli" fikirlerinden ismini alan bir ideolojinin önemli belirsizlikler içermesi kaçınılmazdır. Aslında, Marksizm-Leninizm'in devlet ideolojisine ilişkin, Stalinizm'e göndermede bulunmaksızın tamamlanabilecek hiçbir çözümleme yoktur. Stalinizm pek çok kişi için, ideolojinin unvanında görülme de, Marksizm-Leninizm'in önemli bir bileşeni olmuştur. Örneğin Waller (1993, s. 1) şu görüşünde yalnız değildir: "Sovyetler Birliği'nde komünizm karakteristik biçimini Stalin'in iktidarda olduğu dönemde kazanmıştır." Callinicos (1991, özellikle s. 2) Marksizm-Leninizm'i genellikle Stalinizm'le eşitleyecek kadar ileri gider. Ne yazık ki Stalinizm sadece Marksizm-Leninizm'in karmaşıklığına ve tutarsızlığına eklenmiştir.

Leninizm gibi, Stalinizm olarak tanımlanan şey de genellikle Stalin'in teorileştirmelerinden çok pratiğini temel alır. Stalin büyük ya da doğurgan bir teorisyen değildi. Aslında, Stalin'in yazılarında *yüksek düzeyde baskı ve teröre* ya da *kişilik kültürüne* duyulan ihtiyaca ilişkin pek az teorileştirme vardır. Ancak her ikisi de Stalinist sistemin çarpıcı özellikleri olmuştur. Ayrıca merkezi plânlaşma ve güdümlü ekonomiyi (komuta ekonomisi olarak da bilinir) pratikte uygulayan kişi Stalin olsa da, bu uygulamalar Lenin döneminden beri önerilen fikirleri ve siyaseti temel alıyordu.

Ne var ki, Stalinizm'in en azından kısmen teorileştirilmiş bir yönü vardır ve bu yön Marx ve Lenin'den çok kesinlikle Stalin'e aittir. Bu, Stalin'in 1924'te geliştirdiği ve 1925'te parti siyaseti olarak benimsediği *tek ülkede sosyalizm* anlayışıdır.

Lenin'in Ocak 1924'te ölümünden sonra Stalin kısa bir dönem için sosyalist devrimin ancak uluslararası ölçekte başarılı olabileceğini savunmaya devam etti.² Ancak, Sovyetler'in lideri (Lenin'in ardılı) olmak için mücadele ettikçe Stalin'in en-

2. Lenin 1920'lerin başında ileri düzeyde sanayileşmiş ülkelerde yakın bir ihtimal olarak başarılı bir devrimin gerçekleşebileceğine dair umutlarını giderek kaybediyordu, ancak 1922'den itibaren artık SSCB denilen ülkede sosyalizmin inşasına devam edilmesi için teorik bir gerekçe oluşturulmaya kadar hastasıydı.

ternasyonalizm konusundaki tutumu kısa süre içinde deðişti. Bir Sovyet liderinin deðişmesi için kabul edilmiş bir yöntem olmadığı için, en yüksek görev yeri için verilen mücadele kişiliklere, güçlere ve siyasetlere bağlıydı.

Lenin'in ardılı olmak için verilen mücadeleyi burada ayrıntılı olarak ele almaya gerek yok. Stalin'in liderlik mücadelesinde başlıca rakiplerinden birinin Leon Trotskiy olduğunu belirtmek yeterli. Trotskiy 1906'da, sürekli bir uluslararası ayaklanma öngören *sürekli devrim* anlayışını oluşturmuştu. 1924'ten itibaren Stalin, Trotskiy'in itibarını sarsmak için bu fikri hedef almaya başladı. Stalin, Sovyet yurttaşlarının iki savaşın (1914-18 Birinci Dünya Savaşı ve ardından 1918-20 Rus İç savaşı) yorgunluğunu taşımaları ve Avrupa'nın bir başka yerinde devrim ihtimalinin kalmadığını fark etmeleri olgusunu kullandı. Stalin tek ülkede sosyalizmi savunarak ve bunu sürekli devrim anlayışının karşısına koyarak Trotskiy'in önerdiğinden hem daha cazip hem de görünüşte daha gerçekçi bir siyaset geliştiriyordu. Ayrıca SSCB'de dünyanın herhangi bir yerinden daha ileri bir sistem kurma anlayışı -Batı Avrupa ülkelerinden daha önce sosyalizme ulaşma- Sovyet yurttaşlarının ulusal gururuna da hitap ediyordu. Kazanan Stalin oldu. Stalin'in rakibini sadece daha popüler bir siyaset uyguladığı için yenilgiye uğrattığını öne sürmek yanlış olur. Ancak Stalin'in buluşunu önemsememek de aynı ölçüde yanlış olur.

Tek ülkede sosyalizm 1920'lerin sonundan itibaren SSCB'de *yukandan devrim* denilen anlayışı haklı çıkarmak için kullanıldı. O sırada SSCB Marx'ın sosyalist bir devrimin zorunlu koşulu olarak savunduğu ağırlıklı biçimde kentleşmiş ve sanayileşmiş (ancak kapitalist olmayan) bir toplum tipi olmaktan çok uzaktı. Uluslararası devrimin gerçekleşmediği koşullarda Stalin artık sosyalizmin ancak dramatik biçimde yoğunlaştırılmış sanayileşme süreciyle inşa edilebileceğini öne sürüyordu. 1928 yılının sonunda uygulamaya konulan birinci beş yıllık plânın bağlamı buydu. Özgün biçimiyle plân sanayinin hızlı gelişimi üzerinde odaklanmakla birlikte, Stalin kısa süre sonra sanayinin zorunlu gördüğü ölçek ve hızda gelişmesinin çok daha etkin ve verimli bir tarımsal temeli gerektirdi-

gini öne sürdü. Bu argümanı 1920'lerin sonundan itibaren köylülüğe karşı uyguladığı sert yöntemleri haklı çıkarmak için kullandı. Bu tarihten 1930'ların başına kadar komünistler isteksiz köylüleri kolektif çiftliklerde hep birlikte çalışmaya zorlamak için büyük bir baskı uyguladılar. Bazı köylüler resmi kolektifleştirme gerekçesini kabul ettiler ve ülkelerinin iyiliği için işbirliği yapmaya razı oldular. Ancak pek çoğu, hükümetin kendilerini muazzam sanayileşme programını finanse etmek için baskı altına almasına ve sözde sosyalizm adına ağır biçimde sömürmesine karşı çıktı.

1920'lerin sonundan 1930'ların başına kadar süren baskılar, 1930'ların ortasında bizzat komünist partinin önemli kesimlerini de etkileyen büyük bir direnişe yol açtı. Stalin'in, kendi siyaset ve eylemlerine yönelen direnişi, hattâ bunların sorgulanmasını bile ezme konusunda gösterdiği kararlılık, bununla birlikte giderek gelişen paranoyak ve megalomanik kişiliği, yaygın bir devlet terörüyle (görünüşte *geçici olarak* uygulanan muazzam bir baskı) sonuçlandı. Bazı gözlemcilere göre bu durum 1930'ların ortasından sonuna kadar Stalinizm'in belirgin özelliği haline geldi.

Yugoslav Modeli

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Stalinizm Doğu Avrupa ülkelerinin çoğuna yayıldı. Ancak SSCB ile Yugoslavya arasındaki gerilimler 1948'de o kadar arttı ki iki ülke arasındaki ilişkiler kesildi. Bu kitabı ilgilendirdiği kadarıyla bu gerilimin nedeni, kendisini Sovyet komünizminin teori ve pratiginden ayırmaya cesaret eden Yugoslavya'nın aşamalar halinde kendi versiyonunu geliştirmesiydi. Komünizm pratiginin her ülkede biraz farklı olduğunu kabul etmek gerekir. Ancak Yugoslav modeli Sovyet modelinden diğer Avrupa ülkelerine kıyasla çok daha farklıdır. Okurun komünizmin pratikteki farklılıklarını değerlendirmeye başlaması için, bu modelin belirgin özelliklerini kısaca gözden geçirmek gerekir.

Yugoslavya'daki komünizm modeliyle birlikte anılan anahtar kavram **özyönetimdir**. Bu model 1950'lerin başlarında oluştu ve başlangıçta sadece işyeri düzeyinde uygulandı. Yıl

lar geçtikçe –en azından yeniden merkezileşmenin bir ölçüde gerçekleştiği 1974’e kadar– model Yugoslav sisteminin çeşitli yönetim katmanlarına aşamalar halinde yayıldı. Bu ilke özünde, karar oluşturmak için yerel birimlere yüksek düzeyde merkezileşmiş Sovyet modelinden daha fazla izin veriyordu. Pek çok Yugoslav yurttaşı sistemin işleyişinde pratikte yeterince söz sahibi olmadıklarını düşünüyor olsalar da, yorumcuların çoğu, sahibi bir işçi devletinin –Sovyet tarzı proletarya üzerinde diktatörlükten farklı bir proletarya diktatörlüğü– kurulması için Yugoslav yetkililerin öteki ülkelerin komünist elitlerine kıyasla daha ciddi çabalar gösterdiklerini kabul ederler. (Yugoslav modeline ilişkin ayrıntılı bir çözümleme için bkz. Rusinow 1977; Lydall 1986)

Komünizm ve Sosyalizm

Bu kısmı bitirirken burada komünist olarak anılan devletlerden hiçbirisinin bizzat komünist olma iddiasında bulunmadığını belirtmek gerekir. Bu devletlerin çoğu 1936 Sovyet örneğini izleyerek sosyalizme ulaşmış olduklarını ilan ettiler. Bu devletler, nihai amaçlarının (ya da telos) komünizm olduğunu ilân eder, Marksizm–Leninizm denilen resmi ideolojiyi benimser, demokratik merkezîyetçilik ilkesine göre bir siyasal sistem örgütlerler ve merkezi olarak plânlanmış ve genellikle toplumsallaştırılmış bir ekonomiye (her iki düzey de zamanla ve ülkeden ülkeye değişse de) sahiptirler ve bu özellikleriyle, sosyalist olduklarını iddia eden, ancak bu özellikleri benimsemeyen başka devletlerden (Libya, Burma/Myanmar gibi) ayrılırlar. Bu ülkelere komünist denilmesinin uygun olmadığını, çünkü Marx’ın komünistlerin nihai hedefi olarak gördüğü devletsiz, sınıfsız ve yabancılaşmadan kurtulmuş toplumlar olmadıklarını iddia edenler görünüşe bakılırsa kendi Marksizmlerini çok iyi bilmemektedirler. Alman İdeolojisi’nde (1846) Marx şöyle yazıyordu: "Bizim için komünizm oluşturulacak bir durum değil, gerçekliğin kendisini uydurmak zorunda (olacağı) bir idealdir. Komünizme şimdiki durumu ortadan kaldıran gerçek hareket diyoruz." (Marx ve Engels 1970, s. 56–7) Açıkça ki Marx komünizmi hedefin kendisi olarak değil, nihai ve arzulananan hedefe yönelik hareket olarak niteliyordu.

Ne yazık ki bütün Avrupalı komünist devletler ve SSCB kendi elitlerinin 1980'lerde, 2-4. Bölümlerde ele alınacak nedenlerden ötürü izlemekte oldukları yolu kaybediyorlardı. O dikenli sorun, post-komünizmin ne anlama gelebileceği sorunu, bu bağlamda ele alınabilir.

Post-Komünizm

Bu kitabın temel bir öncülü, post-komünizmin alternatif bir sistemin açıkça benimsenmesinden çok komünist iktidar sisteminin reddiyesi olarak kavranabileceğidir. Sonuçta, bir iktidar sistemi olarak komünizmin pratikte ne anlama geldiği çözümlenmedikçe post-komünizmin ne anlama geldiği anlaşılamaz. Bu nedenle bu kitabın büyük bir kısmı geç komünizm (kabaca 1980'ler) ile erken post-komünizm durumları arasında her verili konu üzerinde doğrudan ve hemen karşılaştırmaya izin verecek şekilde yapılandırılmıştır. Peki bu noktada bir kavram ya da bir fenomen olarak post-komünizm hakkında ne söylenebilir?

Post-komünizm konusunda, komünizm konusundaki kadar rahatça saptanabilecek ve makul biçimde özgül hiçbir ideoloji, hattâ teori yoktur. Post-komünizmi kavramlaştırmanın bu kadar zor olmasının nedeni budur. Bununla birlikte, böyle bir kavramsallaştırmaya doğru çekingен adımların, eğer bu farklı ve karmaşık fenomeni kavramaya başlayacaksak, atılması gerekir.

Post-komünizmin anlamını açıklamaya başlayan belki de ilk yazar Zbigniew Brzezinski oldu. Şöyle yazıyordu:

Artık yeni bir fenomen –post-komünizm– ortaya çıkıyor... post-komünist sistem, komünizmin sönümlenişinin kamu politikasının –böyle bir politika olacaksane Marksist teorinin ne de geçmiş komünist pratiğin dikte ettiği bir noktaya kadar ilerletildiği bir sistem olacaktır. Çok basit biçimde ifade etmek gerekirse, post-komünizm, kendilerini 'komünist' olarak deklare edenlerin komünist doktrini ciddi biçimde toplumsal politika rehberi olarak görmedikleri bir sistem olacaktır... (1989, s. 252)

Bu alıntıyla ilgili iki şey söylenebilir. Birincisi, burada bir anlamda ironi vardır; Brzezinski kendi argümanını oluştururken Marksizm'in kendi terimlerini (örneğin komünizmin "sönümlenmesi") değişik biçimde kullanmaktadır. İkincisi, -ki bu, kitabın ancak 1989'un ikinci yarısında açıkça görülebilir hale gelen olağanüstü değişikliklerden önce yazılmış olması dikkate alındığında anlaşılabilir bir noktadır- Brzezinski'nin yaptığı tanımlama bizzat komünistlerin geçmiş teori ve pratikleri safra olarak atacaklarını, ancak şu ya da bu biçimde yönetime kalmaya devam edeceklerini ima etmektedir.

1989-91'in anti-komünist devrimlerinin çoğunun, Brzezinski'nin (ya da insafli olmak gerekirse, hemen her yorumcunun) kehanetinden çok daha ileri gittiği artık bilinmektedir. Eski komünistler post-komünist devletlerde bir biçimde iktidarda kalmaya devam etseler de (bkz. 7. ve 12. Bölümler) pek çok durumda bu, ancak kendilerine komünist demekten vazgeçmelerinden, Marksizm-Leninizm'i, komünist yapıların ve siyasetlerin pek çok belirgin özelliğini kamuoyu önünde açıkça reddetmelerinden ve kendilerini sahici seçimlere tâbi kılmalarından sonra gerçekleşmiştir. Özetle, Brzezinski'nin erken tanımını aşmak zorunludur.

Post-komünizmin, aydınlatıcı olmasa da, en açık tanımı, her durumda bir komünist sistemi izlemiş olmasıdır. Bu neredeyse totolojik ifade, post-komünizmin, uygulanan haliyle komünizmin içinden çıkarak geliştiği ve 1989-91'in anti-komünist, *çifte-reddedici* devrimlerinin ürünü olduğu belirtilerek inceltiler.... Bu devrimlerde neyin reddedildiği üzerinde odaklanıldığında (bunların devrim olup olmadıkları konusu 6. Bölüm'de ele alınacak) post-komünizmin bazı belirsiz hatları biçimlenmeye başlayabilir.

İlk reddedilen dış hâkimiyet olarak algılanan şey oldu. Pek çok Doğu Avrupa ülkesinde görüldüğü gibi, bu dış hâkimiyet Sovyetler Birliği'nden geliyordu. SSCB'nin de büyük bir bölüme Rusya hâkimdi. Ve Yugoslavya örneğinde de hâkimiyet Sırpların elindeydi.

İkinci olarak reddedilen, bir iktidar sistemi olarak komünizm idi. (Komünizmin bir ideal ya da bir nihai hedef olarak da reddedilip edilmediği belirli bir kesinlik ölçüsüyle yanıtlanamaz, ancak bu 1989–91 olaylarının anlaşılması bakımından pek önemli değildir.) Demokratik merkezîyetçiliğin ve sistemin diğer formel yönlerinin reddedilmesine ek olarak bu, komünistlerin yalancılığının, ikiyüzlülüğünün, elitizminin, rüşvetçiliğinin, yetersizliğinin ve giderek kötüleşen performansının reddedilmesi anlamına geliyordu.

Çifte–reddedici devrim kavramının geçerlilik bakımından bazı sınırları vardır. Komünist Arnavutluk dışsal bir gücün hâkimiyetinde bir ülke olarak betimlenemez ve bu yüzden reddedebileceği tek bir şey vardır. Öte yanda, DAC Ekim 1990’da Batı Almanya ile birleştiği zaman, kendi kimliğini ve bağımsızlığını da reddettiği öne sürülebilir; bir bakıma bu üçlü bir reddediştir. Rusya’nın reddedeceği bir dışsal hâkimiyet yoktu. Bununla birlikte, kavramsal bir harmanlamayla, emperyal bir güç olarak kendi rolünün bir reddiyesi olarak betimlenebilecek bir deneyim yaşamıştır. Onun çifte reddiyesi bu nedenle öteki komünist devletlerin çoğundan ayrılır. Gene de Rus ve Sırp deneyimleri arasında bazı paralellikler vardır.

Çifte–reddedici devrim kavramının kendi sınırları olmakla birlikte, büyük bir avantajı da vardır, çünkü bir şeyin benimsendiğini değil, bir başka şeyin terk edildiğini gösterir. Komünizm itibarını kaybetti; ancak demokrasi, piyasa ve hattâ egemenlik genellikle ve derin biçimde Batı’daki gibi anlaşılmadı (içselleştirilmedi). Daha çok, eski komünist dünyanın pek çok yurttaşı komünist iktidarın çöküşü sırasında ve hemen sonrasında, komünistlerce uzun süre eleştirilen bir şeyin muhtemelen gerekli bir şey olduğunu varsayma eğilimi gösterdiler. Aslında, gerekli olanın komünizmin tam tersi olanın mümkün olduğu kadar uygulanması olduğuna dair yaygın bir varsayım vardı. Örneğin, eğer komünist iktidar pratikte her türlü yetkiye sahip bir devlet anlamına geliyor idiyse, bu durumda çok daha az müdahaleci bir devlete ihtiyaç var demekti. Eğer komünizm her şeyi kapsayan, her soruyu yanıtlama iddiasında olan bir ideoloji kapsıyor idiyse, her alternatif karşısında,

her şeye gücü yettiği varsayılan her ideoloji karşısında sinik davranmak gerekliydi. Daha somut düzeyde, eğer komünizm pratikte tek partili bir devlet anlamına geliyor idiyse, bu durumda çok partili bir sistem istenmeliydi. Ve eğer komünizm merkezi olarak plânlı ve devlet mülkiyetinde bir ekonomiyi gerektiriyor idiyse, bu durumda piyasanın hâkim olduğu, özelleştirilmiş bir ekonomi gerekiyordu. Çok sayıda post-komünist ülkede siyasal ve ekonomik hedeflere ulaşma araçları farklılaşmışsa da, amaçlar kabaca birbirine benzemektedir.

Özetle, hâkimiyetin ve komünizmin yerine geçecek şeyin imgesi pek çok yurttaş için aktarılmış değil, çıkarsanmış bir kavramdı. Doğrudur, Batı deneyimi yaşamış ve Batı'yı anlamış pek çok entelektüel vardı. Ancak yurttaşların çoğu kendilerinin ve politikacılarının savundukları pek çok kavramın pratikte ne anlama geldiğine dair sınırlı bir kavrayışa sahipti ve bu kavramlara ilişkin doğrudan deneyimleri çok azdı. Ayrıca, demokrasi ve piyasa talepleri genellikle, ister elitlerden isterse sıradan yurttaşlardan gelsin, iki tartışmalı varsayımı temel alıyordu. Birincisi, bu iki kavramın zorunlu biçimde birbiriyle bağlantılı olduğu, biri olmadan diğerinin olamayacağı idi. İkincisi, daha iyi hayat standartlarının bu genel hedeflerin benimsenmesinden ve bunlara ulaşılmasından kaynaklanacağı idi. Post-komünist dünyadaki bazı kişiler Asya "kaplânları" hakkındaki bilgileri sayesinde, hızla yükselen hayat standartlarının görece az demokrasiyle mümkün olabileceğini anlamış olsalar da, erken post-komünist toplumlarda pek çok kişi model olarak yüzünü Asya'dan çok Avrupa'ya çevirmişti. (Bu durum ESB'nin bazı kesimleri için Doğu Avrupa'ya kıyasla daha az geçerlidir.) Bütün bunları akılda tutmak gerekir, çünkü post-komünizmin pek çok sorunu gerçekçi olmayan beklentilerle ya da piyasa ekonomisi gibi kavramların uzantılarına ilişkin yetersiz bir kavrayışla ilgilidir. Bunun nedeni genellikle, piyasa değerlerinin ve rekabetçi siyasetlerin içinde var olduğu kültürün komünist çağ boyunca hiçbir şekilde yaşanmamış olmasıdır. Pek çok önemli kavram ve uygulamanın bu bakımdan taşıdığı anlam sadece bu kitaptan öğrenilemez.

On Dört Maddelik Bir Model

Bu bağlamda, yukarıda belirtilen noktaların çoğu, post-komünist ülkeleri, başlangıçta pek çok benzerliğe sahip oldukları görülen öteki ülkelerden ayırmayı mümkün kılacak on dört maddelik bir model (bir post-komünizme geçiş modeli için bkz. 6. Bölüm) oluşturmak için sistemli hale getirilebilir, geliştirilebilir ve tamamlanabilir. Post-komünizmin benzersizliğine ilişkin bazı sorular sorulabilse de, bu modelin büyük kısmı post-komünist devletler için ortak ve benzersiz olan şu üç faktörün işlenmesinden ibarettir: Benzer bir başlangıç noktası ve miras; geçiş girişimlerinin kapsamı ve bu türden girişimlerin yapıldığı küresel bağlam. O halde, *aşağıdaki değişkenlerin pek çoğu post-komünist dünya dışındaki pek çok ülkeye uygulansa da, post-komünizm için benzersiz olan özel bir harman vardır.* Bu nedenle geleneksel kültürler tekil ülkelere göre muazzam değişiklikler gösterse de ve bu ülkeler birbirinden görece farklı yollar izleseler de, post-komünizmi tek başına bir fenomen olarak ele almak meşrudur. Aşağıdaki çözümlemede, yukarıda belirtilen birinci faktör ortak bir mirasın siyasal kültürel içerimleri bakımından incelenmiş, ikinci ve üçüncü faktörler ise erken post-komünizmin yapısal benzerlikleri üzerine tek bir kısım içinde ele alınmıştır.

Ortak Mirasın Siyasal Kültürel İçerimleri

Yukarıda saptanan sınırlar içinde, 1989-91 döneminde ortaya çıkan post-komünist devletler ortak bir başlangıç noktasına sahiptirler –bir iktidar sistemi olarak komünizmin dışsal hâkimiyetinin reddi. Ne var ki burada komünizmin bir iktidar sistemi olarak reddedildiği öne sürülürken, komünist dönemin pek çok özelliklerinin hem yurttaşların hem de resmi görevlilerin bilinçaltında çoğu kez ve derin biçimde içselleştirilmiş olduğu da savunulmaktadır. Ayrıca, "siyasal parti," "parlamento" ve "demokrasi" gibi kurum ve kavramlara yönelik tavırların komünist dönemin anı ve kurumlarından derin biçimde etkilenmekte olduğu da açıktır. Bütün bunlar yeni bir düzen kurmak için gerekli olan post-komünist siyasal kültür ve kapasiteyi derinden etkilemektedir. *Her ne kadar bir post-komün-*

nist politikacı işe sıfırdan başlamamıştır. Bu politikacılar geçmişin oldukça ağır yükünü taşımakta olan yurttaşlarla birlikte yeni bir sistem yaratmaya koyulmuşlardır.

Bu ortak mirasın birbiriyle yakından ilintili pek çok uzantısı vardır. Burada daha kolay saptanabilmeleri için bunlar sadece ayrı değişkenler olarak işlenmişlerdir; pratikte çoğu etki-leşim halinde ve karşılıklı olarak bağımlıdır.

1. Bağımsızlığın savunulması ve ulusçuluğun yükselişi. Pek çok post-komünist devletin çarpıcı bir özelliği, egemenlik ve bağımsızlığın güçlü biçimde savunulması ve çeşitli ulusçuluk türlerinde dikkat çekici bir yükseliştir. Bunun nedenlerinden biri dış hâkimiyetin reddedilmesidir. Bu özelliklerin her ikisi de bazı post-komünist ülkelerde daha ölçülü hale getirilmiş olsa da, kurtuluşun yeni anlamı, post-komünist dünyanın dışında olan pek çok kişi tarafından gerçekçi olmayan ve modası geçmiş bir özerk devlet nosyonu ve bazı durumlarda ulusçuluğun istenmeyen düzey ve dışavurumları olarak kavranmıştır.

2. Uzlaşma kültürünün neredeyse yokluğu. Post-komünist devletlerin çoğunda hâlâ yeterince gelişmemiş bir demokratik kültür vardır. Bu sadece komünist yönetim altında geçen on yıllarla değil, aynı zamanda bu ülkelerden hiçbirinin –bir zamanlar Çeko-Slovakya ve DAC olarak anılan ülkelerin oluşturduğu kısmi istisnaya– komünizm öncesi dönemde yeterince liberal demokrasi deneyimi yaşamamış olmalarıyla açıklanır. Dolayısıyla mutabakat ve uzlaşma nosyonlarına ilişkin içselleştirilmiş kavrayış çok azdır. Ayrıca ve 1989-91 devrimci döneminde bu ülkelerden bazılarının kendi kazanımları konusunda kapıldıkları kısa süreli coşkuya rağmen, siyasal alanda kendini yönetme imkânlarının yurttaş kitlesi arasında hâlâ görece pek az anlamı vardır.

Mutabakat ve uzlaşma duygusunun az gelişmiş olduğunu öne sürmek hiçbir türdeşlik (homojenlik) olmadığı anlamına gelmez. Tam aksine, kısmen geçmiş deneyimlerin bir sonucu olarak bazı bakımlardan çok fazla türdeşlik beklentisi vardır. Birbiriyle çatışan görüşlerin olabileceği ve olması gerektiği, ancak bunların kabul edilmiş kurallar çerçevesi içinde müzakere ve pazarlık yoluyla bağdaştırılabileceği ve başdaştırılması gerektiği anlayışı çok zayıftır.

3. *Liderlerden yüksek beklentiler.* Daha yerleşik demokrasilerin çoğunda tekil liderlerin yeteneğine aşırı güven olarak görülen şey bu noktada ortaya çıkar. Post-komünist devletlerin pek çoğunda, yurttaşların ilk evrelerde gerçekçi olmayan duygular besledikleri güçlü ve karizmatik başkanlar seçmiş olmaları dikkat çekicidir. Daha sonra, başkanın hızlı ve anlamlı değişiklikler gerçekleştirme kapasitesinin sınırlı olduğu anlaşıldığında, daha önce destek veren yurttaşların çoğu ya düş kırıklığına uğramakta ya da başkana düşmanlık beslemektedirler. Polonya'da Walesa, Litvanya'da Landsbergis ve hattâ Rusya'da Yeltsin konusunda değişen tutumlar bu konuda örnek oluşturur. (Üç ESB devletinde güçlü lider arzusuna ilişkin 1992'de yapılan bir araştırma için bkz. Reisinger et al. 1994, özellikle s. 191-2)

4. *Siyasal kurumlara yönelik kinizm ve/ya da güvensizlik.* Lidere verilen önemle bağlantılı olarak kurumlara –özellikle parlamentolar, siyasal partiler ve "kamu yetkilileri"– saygıda bir eksiklik vardır. (Bu konuda yapılan bir araştırma için bkz. Rose ve Haerpfer 1994a, özellikle s. 17-18) Komünist dönemde pek çok yurttaş dikkat çekici bir "onlar" ve "biz" duygusuna sahipti ve kendi yetersiz ve çürümüş kurumları üzerinde pek az etkiye sahip olmaları olgusuyla başa çıkmanın bir yolu olarak genellikle özel ilişkilere başvururlardı. Böylece, fiilen oluşturulan yeni kurumlara ek olarak, post-komünist politikacılar devlet kurumları nosyonuna, hukuk kurallarına, anayasalcılığa, vb. toplu bir güven duygusu yaratmak zorunda kaldılar.

"Onlar" ve "biz" düşüncesinin mirasında ve kurumlar kavramında derin biçimde köklenen bir başka boyutta Schopflin (1993a, s. 26-7) siyasetlerin hem yüksek düzeyde kişileştirilmiş hem de komplocu olduğuna dair öteki toplumlara kıyasla çok daha büyük bir eğilim saptamaktadır.

Depmsey'in (1993, s. 281) belirttiği gibi, komünist bir rüşvetçilik mirası da vardır. (Bkz. Los, 1990, Clark 1993, L. Holmes 1993a) Bu rüşvetçilik post-komünizmin de bir özelliğidir. (Bkz. Yasmann 1993a ve 1993c, Kettle 1995) Bizzat post-komünist politikacıların komünist ve komünizm öncesi-

ne ait kural ve değerlerle geçen onyılların etkisi altında kalmış olmaları bu durumun pek çok nedeninden biridir. Ek olarak, bütün erken post-komünist devletlerde ekonominin üzücü durumu pek çok malın resmi görevlilerin satın alamayacakları kadar pahalı olması ve bunların ancak rüşvet yoluyla edinilebilmesi anlamına geliyordu.

Bütün bunların ışığında, yurttaşların kurumlara ve temiz siyaset nosyonuna daha fazla güven duymaları için neden uzun yıllar gerektiği açığa çıkar.

Polemiksel ve uyarıcı bir makalede Schopflin 2-4. Madde-lerden "bebeksileşmiş toplum"un mirası olarak söz etmektedir. (1993a, s. 24) Bu belki de en talihsiz terimlerden biridir, çünkü Batılı gözlemcinin kibirli yaklaşımının bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Ancak bir başka düzeyde bu, post-komünizmi anlamamıza yardımcı olan yararlı bir metafordur. Terim bebek olmaktan çok bebekleşmiş olmayı anlatır; bu ülkelerin yurttaşlarının siyasal bakımdan acemi, hattâ olgunlaşmamış olduklarını öne sürerken, eşit derecede önemli bir başka içerim bundan ataerkil komünist sistemin suçlu olmasıdır. Komünist sistemler pek az kamu girdisine izin vererek neredeyse bütün önemli kararları yurttaşları adına alırlardı. (En azından komünist yönetimin son evrelerine kadar, hattâ o zaman bile bu konuda sadece birkaç komünist devlette önemli ilerlemeler oldu.) Schopflin'in terimi bu nedenle post-komünist dünyanın yuttaşlarından çok komünistlerin siyasal mirasının bir eleştirisi olarak okunmalıdır.

5. Teleolojinin (ereklilik) ve büyük teorilerin reddedilmesi. Pek çok yurttaşın ve siyasetçinin post-komünist dönemde yeni bir hedef -hattâ inanç- aradığına dair belirtiler olsa da, bu durum Marksizm gibi her şeyi açıkladığı varsayılan teleolojik bir ideoloji arayışıyla karıştırılmamalıdır. Uzak (muhtemelen cezbedici) bir telos (teleolojik sözcüğünün kökü) imgesi üretmekle kalmayan, mümkün olduğu kadar etkin ve hızlı biçimde ulaşılması gereken optimal düzenleme olduğu gerekçesiyle elitist ve hiyerarşik bir sistemi haklı çıkarmaya da çalışan "büyük teoriler" hakkında yaygın bir kuşkuculuk vardır. Bütün bunlar, parti elitini "öncü" olarak tanımlayan komünist iktidar sisteminin de reddedilmesine yol açmaktadır.

6. İdeolojik boşluk. Son maddenin mantıksal bir sonucu olarak, post-komünist toplumların çoğunda hâlâ temel, geniş ölçüde kabul edilmiş hiçbir ideoloji ve bir temel kurallar seti yoktur.³ Bu durum pek çok post-komünist ülkede ulusçuluğun neden bu kadar cazip olduğunu açıklamaya yardımcı olur. Ulusçuluk gerçek bir ideoloji değildir. (Bkz. 10. Bölüm) Bununla birlikte, ulusçuluk alışılmış referans noktalarını kaybeden (bütünleyici Marksizm-Leninizm ideolojisinin itibar kaybetmesinin bir sonucu) ve sonuç olarak kendi kimliklerini kaybetme korkusu yaşayan pek çok kişi için bir çerçeve oluşturur. (Ulusçuluk ile ideojik boşluk arasındaki karmaşık ilişki hakkında yetkin çözümleme için bkz. J. Hall 1995, özellikle s. 86-8)

Ulusçuluğun diğer sorunlarına ek olarak (saldırgan ve dışlayıcı olma ihtimalleri gibi) özellikle erken post-komünizmin açtığı boşlukta ideolojinin en tehlikeli yönlerinden biri demokratik siyasal kültürün gelişmesi üzerinde yaratabileceği olumsuz etkidir. Yukarıdaki 2. Madde’de öne sürülen argümanla aynı çizgide ve gene Schopflin’den (1993a, s. 23) bir alıntıyla, "hem ulusçuluk hem de din, demokrasinin gerektirdiği pazarlık ve uzlaşmaya düşman olan, açık ve türdeşleştirici zorunluluklar içerir." Dine yapılan bu gönderme bir sonraki maddeye götürür.

7. Mânevî karmaşa. Marksizm-Leninizm’in çöküşü bir mânevî boşluğa da yol açmıştır. Kilise (Polonya ve Litvanya’da Katolisizm, BDT’nin Orta Asya devletleri ve Azerbaycan’da İslam) bu boşluğu bazı yurttaşlar için doldurmuş, ancak pek çok insan dinle yakın ilişki kuramamıştır. Bazı post-komünist liderler de mânevî rehberlik ve önderlik sağlamaya çalışmışlardır; bunun en iyi örneği Çekya’da Vaclav Havel’dir. Ancak bu türden liderlikler nadiren görülmüş ve her durumda erken post-komünist toplumların çoğunda ortaya çıkan mânevî boşluğu doldurmakta yetersiz kalmışlardır.

3. Batı’nın da gerçekte bir ideolojiye sahip olmadığı öne sürülerek buna itiraz edilebilir. Bu madde kabul edilse bile, Batı’nın görece istikrarlı ve bir çekirdek değerler setine sahip olduğu nosyonunu çürütmek zor olacaktır. Ayrıca, post-komünist ülkelerdeki yurttaşlar pek çok Batı’nın aksine, açık ve her seviye açıkladığı varsayılan resmi bir ideolojiye alışmıştır.

Bu boşluk, pek çok post-komünist ülkenin bir diğer özelliğini oluşturan suç oranları artışına katkıda bulunmuştur. Bu suçluluk durumu tek başına mânevi boşlukla açıklanamaz; refah düzeyinin yetersizliğiyle birlikte işsizliğin artışı, hayat standardında düşüş ki pek çoğu bunu ekonomik suç işleyerek telafi etmeye çalışır ve yeni devlet kurumlarının yasaların uygulanması konusunda genel bir olumsuz etki yaratan oturma-mışlığı ve belirsizliği gibi değişkenler de etkili olmuştur. Bununla birlikte, mânevi boşluğa ilişkin bulgular çeşitli post-komünist ülkelerde gözle görülebilecek kadar açıktır ve buralardaki atmosferi etkilemektedir. (Bulgular için bkz. Halligan ve Mozdoukhov 1995, s. 30)

Erken Post-Komünizmin Ortak Özellikleri

8. Kapsayıcı devrim. Son onyılda çeşitli ülkeler şu ya da bu türde otoriter bir sistemden demokrasiye geçmişlerdir. Bunlar, Güney Avrupa ülkelerini (İspanya, Portekiz, Yunanistan) ve çeşitli Latin Amerika ülkelerini kapsar. Diğer pek çok devlet genellikle kırsal ve tarımsal ekonomilerden kentsel ve sanayileşmiş ekonomilere geçmişlerdir ya da geçmektedirler; Asya kaplanları buna bir örnek oluşturur. Ancak bu ülkelerin hiçbiri, merkezileşmiş, devlet yönetiminde ve genellikle ulusallaştırılmış bir ekonomiden, yüksek düzeyde merkezileştirilmiş ve görece kapalı bir siyasal yapıdan, genellikle burjuvaziden yoksun bir toplumdaki ve uzun süreli askeri ve ticari bloklardan, piyasalaştırılmış ve özelleştirilmiş bir ekonomiye ve çoğulcu demokrasiye ve kapitalist sınıfın güçlü olduğu bir topluma ve yeni askeri ittifaklara ve ticari bloklara doğru eşzamanlı ve hızlı bir geçiş yapma girişiminde bulunmamışlardır. Değişimin kapsayıcılığı ve hızı post-komünist devletleri diğer geçişsel devletlerden ayırır. Bu nedenle post-komünizme geçiş konusunda 1980'lerin karşılaştırmalı literatürünün büyük kısmı ihtiyatla karşılanmalıdır. (örn., bkz. Peridham 1984, O'Donnell et al. 1986, Malloy ve Seligson 1987)

9. Geçicilik. Açıktır ki, post-komünizm geçişsel bir fenomendir. Yukarıda belirtildiği gibi, bu ülkelerdeki elitlerin çoğu ve yurttaşların büyük kısmı, siyasal, ekonomik ve toplumsal bakımdan daha çok "Batı" gibi olmak istemektedirler. Bu he-

defe –ya da popülist diktatörlük gibi bir başka hedefe– ulaştıklarını ve yerleştiklerini bir kez algıladıklarında, artık post–komünist olmayacaklardır. Bu anlamda post–komünizm, fazla on ya da yirmi yıl süren geçici bir fenomendir.

10. Dinamizm. Bir toplumu hem geçişsel hem de dinamik olarak betimlemek ilk bakışta totolojik gibi görünebilir. Ancak geçişsel bir toplum belirli bir noktada durgunlaşabilir ve ne ileriye ne de geriye doğru hareket edebilir. Benzetme yapmak gerekirse, bir tren istasyonlar arasında bozulabilir. Bazı bakımlardan Rusya’nın 1992’den beri böyle bir durumda olduğu söylenebilir. Ancak post–komünist devletlerin çoğunun hareket halinde (olası hedeflere ilişkin kısa bir inceleme için bkz. 12. Bölüm) ve bu bakımdan dinamik olduğu görülmektedir.

Post–komünizmin dinamikleri hakkında bir başka önemli nokta, şimdiki halde makul biçimde birbirinden ayrılabilen evrelerin olmasıdır; bunlara ilişkin bir değerlendirme bu kitabın 3. Kısımının okunmasından sonra daha kolay olacağı için, konu 12. Bölüm’ün başında ele alınacaktır.

11. İstikrarsızlık. Pek çok post–komünist devlette mânevi ve ideolojik boşluğun yanı sıra, optimal siyasal düzenlemeler ya da ekonomik değişimin hızı ve ardıllığı gibi konularda henüz geniş mutabakatlara varılamamış olması olgusu, bunların çoğunun 1995 gibi bir tarihte görece hâlâ istikrarsız oldukları anlamına gelir. Bu istikrarsızlık eski komünist dünyanın açık savaş yaşanan bölgelerinde, özellikle eski Yugoslavya ve ESB’nin bazı bölgelerinde açıkça görülmektedir. Ancak savaşın olmadığı yerlerde bile, pek çok başka istikrarsızlık sembolü vardır. Bunlar, seçim ve hükümet değişikliklerinin sıklığını; hükümete sık sık güvensizlik oyu verilmesini; sık sık siyaset değişikliği yapılmasını ya da önemli konularda (mülkiyet hakları ve özelleştirme gibi) siyaset oluşturulamamasını; siyasal partilerin ve koalisyonların sürekli yeniden oluşturulmasını; sık sık anayasa değişikliklerini; vb. kapsar.

Nihayet post–komünist dünyanın pek çok bölümünde sınırlar konusunda da bir belirsizlik vardır. Claus Offe’ye (1991) göre, sınırların fiilen ya da olası yeniden çizimi post–komünizmin başlıca üç (ekonomik ve siyasal geçişin yanı sıra) geçiş uygulamasından biridir.

12. Yaygın bir güvensizlik duygusu. Geç komünizme yöneltilen başka eleştiriler ne olursa olsun – pek çok meşru eleştiri vardır– o dönemde iş ve barınma endişesi taşıyan pek az yurttaş vardı. Bu alanların her ikisinde de güvenlik uluslararası standartlara göre yüksekti. Oysa, pek çok post-komünist ülkede yüksek işsizlik düzeyleri (görünüşe bakılırsa Çekya ve Rusya 9. Bölüm’de görüleceği gibi bu konuda iki istisna oluştuyordu) ve mülk sahipliğiyle ilgili belirsizlikler güvensizlik duygusunda büyük bir artışla sonuçlanmıştır. Bu ülkelerin çoğunda refah devletinin rolü, alanı ve kapasitesinin azaltılması bu durumu ağırlaştırmıştır. (İşsizlik ve yüksek enflasyon nedeniyle güvensizlik duygusunun arttığını gösteren araştırma verileri için bkz. Rose ve Mihler 1994, özellikle s. 176–7 ve Rose ve Haerper 1994a, özellikle s. 13–14)

13. Talihsiz zamanlama. Pek çok anti-komünist için 1989–91 devrimleri Doğu Avrupa örneğinde kırk yıl, SSCB örneğinde ise yaklaşık yetmiş yıl kadar gecikmişti. Ancak burada kullanılan “talihsiz zamanlama” terimiyle kastedilen bu değildir. Bu terim daha çok anti-komünist devrimlerin Birinci Dünya ülkelerinin çoğunda ciddi bir ekonomik yavaşlamayla az çok çakışmış olmasını anlatır. Bunun anlamı, post-komünist ülkelerin daha sağlıklı bir uluslararası ekonomik iklimde alabileceklerinden çok daha az ekonomik yardım ve dış yatırım sağlamalarıdır. Pek çok ülkenin aşağı yukarı aynı zamanda post-komünizme geçmeleri olgusu bu sorunu daha da ağırlaştırmıştır. Bunun önemli sonuçlarından biri, sadece bir ya da iki ülkenin değişim geçirmesi durumuna kıyasla, sınırlı fonların arzı için çok daha büyük bir talebin ortaya çıkmış olmasıdır.

14. Meşruluk sorunları. Yukarıdaki sorunların pek çoğu, ek olarak tecrübesizlik, çekişme ve yurttaşların giderek “yeni” –pek çok post-komünist politikacı geç komünist dönemde şu ya da bu biçimde devlet görevlisiydi– siyasal elitin yetersizliği olarak kavradıkları şey neredeyse bütün post-komünist devletler için ciddi meşruluk sorunlarına yol açmıştır. Bunların bir meşruluk krizi oluşturup oluşturmadıkları 12. Bölüm’de ele alınan bir sorundur.

Bütün modeller gibi, bu modelin de kendi sorunları ve sınırları vardır. Burada daha çok benzerlikler üzerinde durulduğu için, bütün bunlar post-komünizmin zenginliğini ve çeşitliliğini ortaya koymaz; yakın zamanda Tacikistan ya da Türkmenistan'da olanlar bazı önemli bakımlardan, örneğin, Macaristan ya da Polonya'da olanlardan çok farklıdır. Bütün değişkenler bütün ülkelere uygulanamaz. Tekil değişkenlerin özel önemi ve bunlar arasındaki denge, kuşkusuz her ülke için benzersizdir. Ve değişkenlerin pek çoğunu ampirik olarak göstermek zordur. Bununla birlikte, model, post-komünizmi kavramsal-laştırma girişiminde yararlı bir bulgusal araç olarak hizmet eder; ülkelerin izledikleri farklı yollara ilişkin bir değerlendirme için okurun 7-11. Bölümlere başvurmaları gerekecektir.

İleri Okuma

Marksizm'in ve Marksizm-Leninizm'in çeşitli yönleri hakkında yararlı ve ulaşılabilir kaynaklar, alfabetik sırayla: Avineri 1968; Carew Hunt 1963; Harding 1983; Kolakowski 1981; McLellan 1980a, 1980b, 1988; Meyer 1984.

Konuya gösterilen geniş ilgi dikkate alındığında post-komünizmin tam olarak ne anlama geldiği konusunda bu kadar az kaynak olması şaşırtıcıdır. Ancak, bir başlangıç noktası olarak, Schopflin 1993a ve Schopflin 1993b, s. 256-300 ve fenomenin teorileştirilmesi için bazı sorunları ana hatlarıyla ele alan Wnuk-Lipinski 1995b yararlıdır. Post-komünizmin neden geçişsel bir fenomen (hedef üzerinde odaklanır) olmaktan çok, dönüşümsel bir fenomen (geçmişten kaynaklanan süreçler üzerinde odaklanır) olarak görülmesi gerektiği konusunda ilginç bir argüman için bkz. Bryant ve Mokrzycki 1994b.

2

Komünist İktidann Çöküş Teorileri

Mayıs 1993'te Oxford'da toplanan bir seminerde seçkin Macar entelektüel Elemer Hankiss, Alman sosyolog ve toplumsal teorisyen Max Weber hayatta olsaydı, komünist iktidarın çöküş nedenlerini açıklamadan önce en az on yıl beklerdi ve bunu yaptığında da en az bin sayfalık bir kitapla yapardı, dedi. Büyük zihinlerin önümüzdeki onyılda komünizmin çöküşünü ele alacaklarından ve birkaç yıl içinde bu tipte bir incelemenin daha karmaşık ve kapsamlı olacağından kuşku duyulamaz.

Günümüzde dünyanın önde giden bilim insanlarının pek çoğu 1989-91 devriminin nedenlerine ilişkin erken çözümler yapmışlardır. Bu bölümün görevi bu çözümlerlerin büyük bir bölümünü kısa ve eleştirel biçimde değerlendirmektir. İkinci bir amaç, bizzat komünist iktidann düşüşüyle ilgili olmamakla birlikte, bu devrimi potansiyel olarak aydınlatıcı, olabildiğince çok perspektiften ele almak isteyenlere çeşitli içgörüler kazandırabilen yakın tarihli önemli çalışmalardan çıkartılabilecek yorumlar oluşturmaktadır. Örneğin, doğrudan 1989-91 devrimiyle ilgili olmasa da, Paul Kennedy'nin kitabı *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Düşüşü*'ne burada kısa bir gönderme yapılıyor.

Bölüm, on kısma ayrılıyor: Dokuzu devrimlerin nedenlerine ilişkin teorilere yaklaşımdan ve/ya da bu teorilerden oluşurken, onuncusu sonuçları değerlendiriyor. Bu yaklaşımların

hepsi aynı düzeyde işlev görmüyor. Örneğin, bazıları öncelikle Doğu Avrupa'yla, diğerleri SSCB'yle ilgileniyor. İlk dört yaklaşım esas olarak kısa vadeli etkenler, bunları izleyen beşi uzun vadeli, belirleyici etkenler üzerinde odaklanıyor. Gene, ilk dördü kolayca ulaşılabilirken, bunu izleyen beşi daha so-yuttur ve daha uzun sürede özümmlenebilir.

Okurlar, açıklamalara ayrılan yer miktarının, konuya verilen önemin bir göstergesi olduğunu düşünmemelidirler. Bazen, çok önemli bir nokta kısaca ifade edilirken, o kadar önemli olmayan bir nokta daha karmaşık ve daha uzun bir sergilemeyi gerektirir. Bazı durumlarda da "ekonomik başarısızlık" argümanı en iyi örnektir- budanmış bir açıklama biçimi tercih edilmektedir, çünkü konu kitap içinde bir başka yerde işlenmektedir.

Teorilerin birbirine açık olduğu da düşünülmemelidir. Aş-lında, bunların çoğu, tam da farklı ülkeleri ve/ya da daha kısa vadeli ya da uzun vadeli faktörleri inceledikleri için bir arada gayet iyi var olabilirler.

Son bir nokta, çoğu yazarın anlaşılabilir biçimde ve kendi tercihleri olarak çok etkenli çözümlemeler sunmalarıdır. Örneğin, J. F. Brown (1991, s. 2-4) Doğu Avrupa'da komünist iktidarın çöküşüne yol açan altı etken saptanmaktadır; 40 yıl süren başarısızlık; komünizmin meşru olmaması; toplumdan gelen muhalefet; komünist yönetici elitin yönetme yeteneğine olan güvenini kaybetmesi ve yönetimi sürdürme araçlarını kullanmada gösterdiği isteksizlik; Doğu-Batı ilişkilerinde meydana gelen iyileşme; ve Gorbaçev yönetiminde Sovyetler Birliği'nde meydana gelen gelişmelerin etkisi. Ralf Dahrendorf (1990, s. 13-22) üç ilkesel etken üzerinde durur: Gorbaçev; "komünizmin asla işlememesi" olgusu; Batı'nın iyi durumda olduğu ve Avrupa'nın yeniden özgüven kazandığı "1980'lerin garip tarihi." Ve Paul Kennedy (1993, s. 230-1) Sovyet sisteminin çöküşüne yol açan üç etken saptar: Meşruluk krizi; ekonomik üretim ve toplumsal hazırlık krizi; ve bir etnik ve kültürel ilişkiler krizi. Bu üç çözümlemecinin görüşleri bile örtüşme alanlarını açığa vurur. Bu nedenle ve pek çok yorumcu çeşitli etkenleri listelediği için, yazarların görüşlerini birbiri ardısı-

ra özetlemek pek anlam taşımaz; inter alia, bu çok fazla tekrarla sonuçlanır. Bunun yerine, bir çok çözümlemenin özünü oluşturduğunu düşündüğüm argümanları ayırmayı ve bunların her birini şu ya da bu ölçüde savunan kişilerin verdikleri örnekleri alıntılamaı tercih ediyorum. Bu yöntem sorunsal olsa da, burada bazı etkenler (medyanın rolü gibi) tek bir yaklaşımla ele alınırken, diğerleri bu etkenleri ya farklı bir kısma yerleştirmiş ya da onları tek başına kategoriler olarak saptamış olacaktır. Okur bu bölümde kullanılan sınıflandırmayla çok fazla ilgilenmemelidir. İlkesel amaç mümkün olduğu kadar çok sayıda fikri aktarmaktır. Bunlar okurun tercihlerine göre yeniden sınıflandırılabilir.

Gorbaçev Etkeni

J. F. Brown ve Ralf Dahrendorf'a ek olarak pek çok çözümlemeci gerek Doğu Avrupa'da gerekse SSCB'de komünist iktidarın çöküşünden tek bir adamı, Mihail Sergeyeviç Gorbaçev'i "suçlu" bulmuşlardır. Kasım 1991'de Miami'de yapılan bir konferansta Amerikalı çözümlemeci Jerry Hough, her zamanki çekişmeli üslubuyla Gorbaçev'in özellikle "muştalayıcı" rolünü şu sözlerle özetledi: "Gorbaçev bir darbeye işi bitirdi."

Gorbaçev Mart 1985'te SBKP Merkez Komitesi Genel Sekreteri oldu ve kısa süre sonra ekonomide (esas olarak *perestroika* ve *uskorenye*) ve siyasal yapıda (*demokratisatya* ve *glasnost*) ve dış politikada (yeni siyasal düşünce – bütün bunların çevirisi ve ayrıntıları için bkz. 4. ve 11. Bölümler) reform başlattı. Aşağıdaki argüman Gorbaçev'in rolünü çok önemli bulanların argümanlarını *temel almaktadır*; çeşitli çözümlemeciler arasında farklılıklar –bazen üstü kapalı bazen daha bariz olduğu için, burada yapılan değerlendirme bunların herhangi birinin doğrudan yansıması olarak alınamaz. Daha çok, argümanların en ortak yanlarını aydınlatmak için tasarlanan bir amalgamdır.

Gorbaçev'in rolüne ilişkin argüman esas olarak üç unsura odaklanır. Birincisi Gorbaçev'in kendi kişiliği ve yönelimidir. Çözümlemecilerin çoğu Gorbaçev'in sahici bir reformcu olduğu, ancak bir devrimci olmadığı –SSCB'nin önemli bir de-

gişime ihtiyaç duyduğunu bilen ancak değişimin zorunlu kapsam ve tipinin sosyalist bir çerçeve içinde mümkün olduğuna inanmaya devam eden bir lider konusunda hemfikirdirler. Doğal olarak Gorbaçev'in karmaşık kişiliği üzerinde de durulmaktadır. Bir yanda Gorbaçev, Sovyet sisteminde kaçınılmaz gördüğü değişiklikleri yapmak için güçlü ve görece radikal bir lider olması gerektiğini biliyordu. Öte yanda, Goldman'ın sözleriyle, "dinlemek ve öğrenmek istiyor"du. (1991, s. 226) Diktatör mizaçlı değildi, ancak diktatörlüğün uygun görülmesi halinde duruma uyum sağlamaya ve değişmeye hazırды.

Gorbaçev'in oynadığı kişisel rolün bir yönü, eski Politbüro üyesi Yegor Ligaçev'in anılarında (1993, s. 348-9) açıklanır. Buna göre, Gorbaçev siyaset bilimcilerin söyledikleriyle aşırı biçimde yüklenmişti. Ligaçev'e göre pek çok alanla o kadar yakından ilgileniyordu ki "temel konuları derinlemesine düşünmek zordu." Böylece, Gorbaçev'in başarısızlık ve tereddütleri Sovyet komünist iktidarının çöküşünde ne kadar önemliyse, onun aşırı iş yükü de o kadar önemli bir etken haline gelir.

İkinci unsur birincisiyle yakından bağlantılıdır. Gorbaçev'in politikaları bir yanda onun radikal reformizmini (Sakwa tarafından "devrimci reformizm" olarak betimlendi, 1990, s. 61), öte yanda, güçlü bağlılıkları, uygun görüldüğü taktirde değişmeye olan istekliliği ve bir noktaya kadar uzlaştırmacı bir güç olarak davranma arzusu arasındaki gerilimleri yansıtıyordu. Lenin'in 1920'lerin başındaki tutumundan pek farklı olmayan bir tarzda, 1980'lerin ortasında, çok genelleştirilmiş bir ekonomik reform anlayışını yürürlüğe koydu. İzlediği siyasetin ayrıntılarına ve zamanla nasıl gelişeceğine dair sadece belirsiz bir imge vardı. Gorbaçev'in ekonomik *perestroyka*'sı Lenin'in 1921'de yürürlüğe konulan *Yeni Ekonomi Politika*'sıyla bu anlamda kıyaslanabilir. Aslında, glasnost ya da *demokratisatsiya* ya da "yeni ekonomik düşünce" (bkz. A. Brown 1992a) incelendiğinde, açıktır ki, bütün Gorbaçev siyasetleri, genel bir iyileştirme sağlamak için öne sürülmüş, uygulamaya konulduca belirginleşecek ve tâdilata uğratılacak düşüncelerden ibaretti. Bunun ille de bir eleştiri olması gerekmez: Popper'den (1957) Braybrooke ve Linfblom'a (1970) kadar çeşitli yazarla-

rın belirttikleri gibi, Batı'da oluşturulan siyasetler, genellikle parçalı ya da "aşamalar halinde arttırılan" bir tarzda uygulanır ve uygulanması gerekir. Ne var ki, 1980'lerde SSCB'deki koşullar temelde pek çok Batı sistemindeki kadar sağlam değildi ve Gorbaçev bazıları tarafından, bizzat kendisinin "kriz öncesi" bir durum olarak betimlediği (1987, s. 51) koşullarda yeterince kararlı bir önderlik sergilemediği için eleştirilmiştir.

Üçüncüsü, pek çok çözümlemeci Gorbaçev'in bir Sovyet lideri olarak benzersiz konumu üzerinde durur. Kuşkusuz, bütün komünist devletlerin kendi liderleri vardı, ancak "ilk sosyalist devrimin vatani" ve Sovyet blokunun merkezi sadece bir taneydi. Bu argüman sonraki bölümlerde daha tam olarak açıklanıyor. Şimdilik en önemli nokta, Gorbaçev'in, komünizmin yıkılmasına yol açsa bile, Doğu Avrupalıları kendi yollarını izlemeye sevk eden kişi olarak görülmesidir. Bu yaklaşım (ölkeleri Sovyetler Birliği'nden bağımsız olarak kendi yollarını izlemeye teşvik etme ve SSCB'nin hiçbir durumda müdahale etmeyeceği konusunda teminat verme) Gorbaçev'in "Sinatra Doktrini" olarak betimlenmiştir- Amerikalı şarkıcının, "I did it my way" (kendi yolumu seçtim) isimli şarkısına yapılan bir göndermeyle. Bu argüman sadece Doğu Avrupa devrimlerini değil Sovyetler Birliği'ndekini de açıklamak için kullanılabilir. Doğu Avrupa'da gördükleri ve hoşgörüle karşılanan gelişmeler SSCB'deki cumhuriyetlerin pek çoğuna esin kaynağı olmuştur.

Ancak "Sinatra doktrini"nin etkisi, Gorbaçev'in Sovyet lideri olarak benzersiz konumuyla bağlantılı tek yön değildi. Bir diğeri, geçmiş uygulamalara yönelik eleştirilerinin, radikal değişim için yaptığı çağrının ve kararsızlığının dünyanın her yerinde komünistlerin meşruluğunun zayıflamasına yardımcı olmasıydı.

Ekonomik Başansızlık

Komünist ekonomiler ilk dönemlerde çok şey başardılar; büyüme oranları etkileyici biçimde yüksekti, ancak bu oran zamanla yavaşladı. (Komünist iktidarın çöküşünde bu noktanın oynadığı rol Batt 1991'de güçlü biçimde vurgulanmıştır.) Bu yavaşlamanın pek çok uzantısı oldu. Bunlardan biri, komü-

nist dünyanın genellikle (1980'lerde Çin Halk Cumhuriyeti dikkat çekici bir istina oluşturur) Batı'yı sadece yakalamamakla kalmaması, fiilen gerisine düşmesiydi. Komünist ekonomiler tüketici ihtiyaçlarını daha iyi karşılamış olsalardı, büyüme oranlarının önemli ölçüde azalması bu kadar önemli olmayabilirdi. Ancak ekonomilerin pek çoğu Stalin'in 1930'ların Sovyet ekonomisi için belirlediği çizgiye uygun biçimde yapılandırılmıştı. Bunun anlamı üretim malları endüstrilerinin genellikle tüketim malları endüstrileri karşısında ayrıcalıklı olmasıydı. Tüketiciler Batı Avrupalılara kıyasla kötü muamele görüyorlardı ve pek çok Doğu Avrupalının yanı sıra, giderek artan sayıda Sovyet yurttaşı da bu durumun farkındaydı.

Ekonominin sorunları 8. Bölüm'de ele alınacağı için, burada ayrıntılara girmek uygun olmaz. Ancak bir sonraki bölüme geçmeden önce, partinin Gorbaçev'den sonra gelen iki numarası Yegor Ligaçev'in 1980'lerin sonunda Sovyet ekonomisinin krizine yol açan en önemli yegâne etken olarak saptadığı konuya, Sovyet ekonomi politikasının daha teknik bir yönüne değinmek yararlı olacaktır. Ligaçev 1987'nin sonunda Politbüro'nun aldığı bir karardan söz eder. Bu karara göre merkezi plânlamadan, firmalar ile üreticiler arasında sözleşmeye dayanan düzenlemelere doğru hızlı bir geçiş yapılacaktı. Ligaçev'e göre Sovyet ekonomisi bu noktadan itibaren düşüşe geçti. Bunun ardından ücretler ve dolayısıyla talep arzdan daha hızlı yükseldi; bu da 1980'lerin sonunda SSCB'yi etkileyen ekonomik kaosa yol açtı. (Ligaçev 1993, s. 339-51)

Muhalefet Güçlerinin Rolü

J. F. Brown'ın, komünizme "toplumdan gelen muhalefet" dediği şeyi çöküşe yol açan etkenlerden biri olarak saptadığı hatırlanacaktır. Son onyıllar içinde sıradan yurttaşların kendi komünist hükümetlerine duydukları hoşnutsuzluğu pek çok kez açığa vurdukları kuşku götürmez. (En dikkat çekici biçimde, 1953'te DAC, 1956'da Polonya ve Macaristan, 1968'de Çekoslovakya ve 1970-1, 1976, 1980-1'de Polonya'da; gene 1953'te Bulgaristan ve Çekoslovakya'da, 1977 ve 1987'de Romanya'da, 1971 ve 1981'de Yugoslavya'da, 1962' de

SSCB'de vb. daha küçük toplumsal patlamalar oldu –aynntı için bkz., Leslie Holmes 1986a, s. 284–319) 1980'lerin sonunda, kitlesel hoşnutsuzluğun açık ifadeleri pek çok komünist ülkenin belirgin bir siyasal özelliği haline gelmişti ve bazı yorumculara göre bunlar (Reddaway gibi, 1993) komünist iktidarın çöküşüne önemli bir katkıda bulundular.

Bir başka muhalefet kaynağı, yarattıkları etki Balkan devletlerinde Doğu Orta Avrupa'ya kıyasla çok daha az olsa da, pek çok ülkede varlığını hissettiren muhalifler idi. Bazı çözümleneciler, bu eleştirel entelektüellerin (genellikle Marksist) yazılarının ve protestolarının çeşitli ülkelerde komünist sistemin zayıflamasına hizmet ettiğini savunurlar. Nitekim, bu fenomenin kapsamlı biçimde ele alındığı bir incelemenin giriş bölümünde, Ray Taras (1992b, s. 4) şöyle yazar:

Bu incelemeye ışık tutan esas tez, Sovyet ittifak sistemi içinde mevcut siyasal değişim ile eski Marksist muhalefet arasında zayıf ve dolaylı da olsa bir bağlantının ... varlığıdır ...Sovyet blokunda Marksizm'i zayıflatan şeyin, iki Marksizm'in –sosyalist devletlerin benimsedikleri 'bilimsel Marksizm' ile monolitik Moskovit ideolojiye muhalif olanların oluşturdukları 'eleştirel' Marksizm– Alvin Gouldner'in yazdığı şekilde bir arada var olmasından ibaret olduğunu öne sürebiliriz.

Ancak şunu da belirtmek gerekir ki bazı yorumcular muhaliflerin rolünün aşırı biçimde vurgulanmaması konusunda uyarıda bulunmuşlardır. (Örneğin bkz. Brzezinski 1993a, s. 60)

Bu "muhalif güçler" argümanının üçüncü bir varyantı sivil toplumun 1980'lerde pek çok komünist ülkede oluşmaya ve gelişmeye başlaması ve komünist yetkililere meydan okumasıydı (örneğin, bkz. Kukatyhas et al. 1991, R. Miller 1992a); bu argüman 10. Bölüm'de ele alınıyor.

Batı'yla Rekabet

Varoluşunun başlangıcından, ama özellikle Stalin döneminden itibaren SSCB kendisini Batı'yla rekabet halinde gördü. 1920'lerde Stalin "tek ülkede sosyalizm" çağrısında bulunduğu zaman dünyanın geri kalan kısmından tamamen tecrit

olmuş bir toplumu savunmuyordu. Bu siyasetin amacı daha çok, SSCB'nin başka ülkelerin inceleyecekleri ve uygulamaya çalışacakları bir sosyalizm modeli oluşturmaya idi. Bunun, sosyalizmin uluslararasılaşması bakımından doğrudan devrim ihracına kıyasla daha az tehdit edici bir yaklaşım olduğu iddia ediliyordu ve görünüşe bakılırsa Stalin kapitalist dünyanın SSCB ile barış içinde olacağını umuyordu.

Ancak bu yersiz bir umuttu. Sovyetler'le saldırmazlık paktı imzalamış olmalarına rağmen Almanlar 1941'de SSCB'yi işgal etmişlerdi. Bundan yaklaşık on yıl kadar önce Stalin, devlet fonlarının büyük bir bölümünü bir Sovyet ordusu ve savaş sanayisinin kurulmasına tahsis etmek için kapitalist dünyadan gelen tehdidi kullanmıştı. Pek çok Sovyet tarihçisi, Stalin Sovyet savaş makinesine bu kadar çok yatırım yapmamış olsaydı, İkinci Dünya Savaşı'nın SSCB için çok daha kötü sonuçlar doğuracağını savundu. Bu argüman ikna edici olsa da olmasa da, Sovyet liderliğinin 1930'ların başında bir tehdit algıladığı ve siyasal kararlarını bu temelde oluşturduğu bir gerçektir. Yeni Sovyet sisteminin çeşitli yabancı güçler (ABD, Birleşik Krallık, Fransa, Almanya, Japonya ve Türkiye) tarafından 1918'de işgal edilmiş olması, Avrupa'daki şiddet yanlısı anti-komünist faşistlerin sayısında 1920'lerin sonunda ve 1930'ların başında görülen artış veri alındığında, Stalin'in uyarıları oldukça gerçekçiydi.

Sovyetler 1941'den 1945'e kadar Batılı Müttefikler'le çok yakın bir işbirliği içindeydi. Ancak faşizmin yenilgiye uğramasıyla birlikte, kapitalist Batı ile komünist SSCB arasındaki eski gerilimler kısa süre içinde yeniden yüzeye çıktı. Aslında komünizmin 1940'larda yayılmasıyla birlikte gerilim daha da arttı. 1940'ların sonunda ilişkiler o kadar kötüleşti ki gözlemciler Doğu (özellikle SSCB) ile Batı arasında bir Soğuk Savaş'tan söz etmeye başladılar. Stalin artık ülkesini Batı'dan mümkün olduğu kadar tecrit etmeye çalışıyordu. Aynı zamanda Batı'yı yakalamaya ve geçmeye de kararlıydı.

1953'te Stalin'in ölümünün ardından durum değişmeye başladı. Stalin'in ardılı Kruşçev "eger dövmeyorsan, yanında yer alacaksın" görüşüne bağlı olmasa da, Sovyetler Batı'yı ge-

çecekse, ondan bir şeyler öğrenmek zorunda olduğunu kabul ediyordu. Soğuk Savaş'ı sona erdirmeyi, ancak Batı ile Doğu arasındaki düşmanlığın azaltılmasından yana oldu. Kruşçev'in iktidarda olduğu dönemde 1950-53 Kore Savaşı'yla kıyaslanacak bir olay yaşanmadı. Bu savaşta Doğu ve Batı neredeyse vekâleten bir savaş yürütmüşlerdi. Yeni Sovyet lideri bir "barış içinde bir arada yaşama" siyaseti izledi. Bunun pratik bir uzantısı, Sovyet doğa bilimcilerinin Batı'daki bilimsel dergilere daha kolay ulaşabilmeleri oldu.

Doğu-Batı ilişkilerinde görülen ılımlı gelişmeye rağmen, Kruşçev Batı'yı eninde sonunda geçme fikrine bağlı kaldı. 1950'lerde SSCB'nin et ve süt tüketiminde ABD'yi kısa süre içinde geçeceğini söyleyerek övündü. Kruşçev SBKP'nin 1961 parti programının yayımlanmasını da denetledi. Bu programda SSCB'nin 1980'de temel komünizme ulaşacağı iddia ediliyordu. Bu yaklaşımı, SSCB'nin alternatif bir kapitalist model haline geleceği önerisi olarak yorumlamak oldukça zordur.

1962'de dünya Küba füze krizinin (bkz. 5. Bölüm) bir sonucu olarak nükleer alarma geçti. Sovyetler'in geri adım atması sadece bu ülkenin liderini değil bir bütün olarak Sovyet halkını da olumsuz etkiledi; Kruşçev Ekim 1964'te çalışma arkadaşları tarafından iktidardan alındığında, ardılları SSCB'nin dünyanın geri kalan kısmına bir daha asla bu kadar zayıf görünmemesi konusunda kararlıydılar.

Sovyet savunma harcamalarında Kruşçev döneminin son bir iki yılında başlayan artış Brejnev döneminde (1964-82) hızlandı. Askeri harcamalar ve gelişmeler o kadar arttı ki, Batı, 1960'ların sonunda SSCB'nin pek çok askeri teknoloji ve uzmanlık alanında onu yakaladığını, hattâ bazı alanlarda geçmiş olabileceğini kabul ediyordu. Örneğin uzay araştırmaları alanında ABD ile SSCB arasında şiddetli bir rekabet vardı. ABD Ay'a insan (1969'da Neil Armstrong) gönderen ilk ulus olurken, Sovyetler uzaya insan (1961'de Yuri Gagarin) göndermede başı çekmekteydi.

Her iki tarafta da askeri rekabet ve harcamaların tırmandığı bu iklimde, 1969'dan itibaren Alman şansölyesi olan Willy Brandt gibi Batılı liderler Doğu ile Batı arasındaki ilişkilerin ge-

liştirilmesi (buna Ostpolitik-Doğu'ya yönelme politikası- di-yordu) çağrısında bulundu. Sovyetlerin ve Sovyet blokunun büyük bir kısmı çağrıya olumlu yanıt verdi. Bununla birlikte Batı uluslararası gerilimin azaltılması için giderek artan ekonomik ve teknolojik yardım ve etkileşim sağlıyordu.

Böylece, Detant, ilişkilerde dikkat çekici bir iyileşme belirtisi olarak 1970'lerin başıyla ortasını simgeledi. Detantın zirvesi Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'nın (AGİK) 1975 Helsinki anlaşması idi. Ancak ilişkilerde görülen bu iyileşme kısa ömürlü oldu. Helsinki Anlaşması'nın bir parçası olarak Batı, Sovyet blokunun, özellikle muhalifleri taciz etmekten vazgeçerek insan haklarına daha çok saygı göstermesi için ısrar etti. Bazı ülkeler, özellikle Macaristan, anlaşmanın bu bölümüne az çok saygı gösterirken, Sovyetler Birliği, Çekoslovakya ve diğer devletler eleştirel entelektüel avını sürdürdüler. Bu durum ABD Başkanı Jimmy Carter gibi Batılı liderler için kabul edilemezdi. Carter, Doğu-Batı ilişkilerinde sürekli bir iyileşmeye izin vermeye henüz hazır değildi. Komünist devletlerin pek çoğu da, konuşma, örgütlenme, toplantı ve seyahat özgürlükleri konusunda açık bir kayıtsızlık sergilemeye devam ettiler.

1970'lerin sonunda Soğuk Savaş yeniden şiddetlendi. 1979'un sonunda Afganistan'a Sovyet müdahalesiyle birlikte durum dikkat çekici biçimde kötüleşti. Bu evrede Batı -özellikle ABD- Doğu'nun insan haklarını küçümseyen tavrından gittikçe daha çok rahatsız olmakla kalmadı, Vietnam Savaşı'nın (ABD 1973'te Vietnam'dan çekildi) son evrelerinde yaşadığı özgüven kaybından da çıkmaya başladı. Batı'da daha şahin liderler (1979'da Margaret Thatcher; 1981'de Ronald Reagan; 1982'de Helmut Kohl) iktidara gelirlerken, Sovyet blokunun liderliği ya Batı'yla olan rekabeti şiddetlendirmek ya da yirminci yüzyılın en büyük ideolojik savaşını de facto kaybet-tigini kabul etmek zorunda olduğunu anladı.

Aralık 1979'da NATO, Sovyetler'in Doğu Avrupa'ya yeni yerleştirdiği nükleer füzeleri çekmesi halinde, yeni Cruise ve Pershing nükleer füzelerinin Batı Avrupa'ya yerleştirilmesini ertelemeyi önerdi. Ancak bu öneri Afganistan'a Sovyet müda-

halesinden ve yeni liderlerin daha katı bir anti-komünist dış siyaset formüllendirmeye başlamalarından kısa süre önce yapılmıştı. Afganistan'a Sovyet müdahalesi ve Avrupa'daki silahların modernleştirilmesinde öne geçme kararlılığı, Batı'nın 1983'ten itibaren Avrupa'da kendi yeni füze programını uygulamak zorunda olduğunu hissetmesi anlamına geliyordu.

SSCB'de 1982-84 döneminde liderliğin iki kez değişmesi, büyük bir dış politika değişikliğini ihtimal dışı bıraktı. Andropov ve Çerniyenko iktidarı pekiştirmekle meşguldüler ve Brejnev'den miras kalan pek çok iç sorunla uğraşmak zorundaydılar. Ayrıca Moskova'daki savunma lobisi çok güçlüydü. Bu koşullarda Sovyet savunma harcamalarının büyük bir azalma göstermemesi şaşırtıcı değildir.

Bu durum ancak Gorbaçev'in sahneye çıkmasıyla birlikte değişmeye başladı. Bu evrede ABD silahlanma yarışında -ve bu yarış kazanmada- kararlı olduğunu SSCB nezdinde açıkça ortaya koydu. Reagan SSCB'ye "şeytanın imparatorluğu" diyordu. Reagan yönetimi, izlediği anti-komünist siyasetin doğruluğuna 1970'lerin başındaki Nixon ve Ford'a kıyasla çok daha emindi. Gorbaçev ise ardıllarının siyaseti hakkında kuşkulara sahipti ve nükleer silahlarda indirim için ABD'yle anlaşma sürecini hızlandırdı.

Bu gelişmelere rağmen Reagan dış uzayda bir savunma kalkını, Stratejik Savunma İnisiyatifi (SSI ya da daha popüler deyişle Yıldız Savaşları) projesini uygulamakta kararlıydı. Sovyetler geçmişte pek güvenilir olmadığını göstermişti ve ABD yönetiminin ona güven duyması için fazla neden yoktu. SSI projesinin maliyeti zengin ABD için bile muazzamdı. Sovyet ekonomisinin içinde bulunduğu durum veri alındığında Gorbaçev, bu yeni teknolojiye ABD'yle yarışmaya kalkışmanın ülkesinin iflasına yol açabileceğini biliyordu. Bu nedenle ABD'yi projeden vazgeçirmeye çalışmak için elinden geleni yaptı. Ancak bir faydası olmadı (ABD sonunda ancak 1993'te, Clinton döneminde, SSI projesinden vazgeçti).

SSI projesi son darbe olarak görülebilir. (SSI'nin Sovyet sisteminin çöküşündeki rolünü vurgulayan önemli bir Batılı ekonomist için bkz. Ellman 1993, s. 56) Bu nedenle, SSI'nin

Sovyetler'in (ve diğer ülkelerin) inandıkları kadar geliştirilmemiş olması ironiktir; Ağustos 1993'te ABD'li yetkililer erken test sonuçlarından pek çoğunun uydurulmuş olduğunu açıkladılar! Ancak SSCB' de 1980 yılında komünizme ulaşma hedefinde, hattâ kişi başına düşen et ve süt tüketiminde ABD'yi geçme gibi mütevazı bir hedefte bile başarısız olmuştu. Bu yoruma göre artık Gorbaçev ve Sovyet liderliği Batı'yla Yıldız Savaşları'nın temsil ettiği yeni bir rekabet evresine geçemeyeceklerini değerlendirmişler ve Batı'yla rekabetin genel olarak kaybedildiğini anlamışlardı.

Ancak Doğu-Batı rekabetine ilişkin açıklamalar bu kadarla kalmaz. Bir başka boyut, 1980'lerin başında meydana gelen kesintiye rağmen Doğu-Batı ilişkilerinin 1960'ların sonundan itibaren gösterdiği gelişme üzerinde odaklanır. Bu argümana göre, komünist önderlikler Batı'nın olumlu yönlerini kabul etmeye ve onunla işbirliği yapmaya –sınırlı olsa da– hazır oldukça, komünist ülkelerdeki sıradan yurttaşlar ve alt düzey görevliler Batı'ya yönelik ideolojik saldırıların geçerliliğini sorgulamaya başladılar. Artan işbirliği Batı'dan gelen turistlerin sayısını da arttırdı. Batı standartlarına göre çok sıkı bir denetim altında olmakla birlikte bu gelişim giderek daha çok sayıda komünist ülkede artan sayıda yurttaşın Batı'daki hayata ilişkin birinci elden bilgi edinmesini sağladı.

Böylece Batı'nın –sadece ABD'nin değil, Avrupa'nın da– 1970'lerde görülen ciddi ekonomik krizin ardından 1980'lerde büyük bir iyileşme kaydettiği ortaya çıktı. Dahrendorf'un "1980'lerin garip tarihi"nden söz etmesinin esas nedeni budur. Bütün bunlar, sıradan yurttaşların, Batılı kapitalist sistemin yakın ölümü ve çöküşüne ilişkin kehanette bulunan komünist ideologlara duydukları saygıyı zayıflattı.

Nihayet, Batı'yla temelde iyileşmiş ilişkiler radyo yayınlarına yapılan engellemenin pek çok komünist ülkede 1970'lerde ve gene 1980'lerin oratalarından itibaren gevşemesi anlamına geliyordu. Böylece Doğu Avrupa'ya ve SSCB'ye Batı'dan yapılan radyo yayınlarının (özelikle ABD'nin finanse ettiği Hür Avrupa Radyosu ve Radyo Özgürlük, BK'ın finanse ettiği BBC Dünya Servisi) yurttaşları kendi ülkelerinde olanlar hakkında

uyarıcı bir rol oynadığı ve böylece komünist ekonomik ve siyasal sisteme yönelik hoşnutsuzluğu arttırdığı düşünülmektedir. Batı'nın duyurduğu ve komünistlerin her şeyi bildikleri ve her şeye güçlerinin yettiği inancının zayıflamasına yardımcı olan büyük bir olay 1986'da yaşanan Çernobil nükleer felaketi idi. Bu olaya ilişkin Batı kaynaklı haberler, o zamana kadar hâlâ ılımlı bir reform projesi olan glasnostta büyük bir hız kazandırdı. Sovyet glasnostu denetimden çıktığı ve komünizmin çöküşüne büyük bir katkıda bulunduğu ölçüde, Batı medyasının rolü arttı. Bilinç yükselişinde ve 1989'da iletilen mesajın özgül biçimde yayılmasında Batı medyasının oynadığı rol de önemlidir.

Marksist Çözüm

Sabık Marksitler de dahil olmak üzere pek çok kişi 1989'dan itibaren anti-komünist devrimlerin Marksist projenin imkânsızlığını bir kez daha kanıtladığını öne sürerken, az sayıda Marksist –özellikle "devlet kapitalizmi" teorisyenleri– tamamen farklı bir tutum benimsemişlerdir. Onlara göre bu yeni devrimler aslında anti-Stalinist devrimlerdi ve Marksizm'e yeni bir hayat kazandırabilirlerdi.

Bu argümanın önde giden savunucularından biri Alex Callinicos idi. 1991 tarihli ve *The Revenge of History* (Tarihin Öcü) başlıklı bir kitapta Callinicos bir yanda Marksizm ile Leninizm, öte yanda Markizm ile Stalinizm arasında kesin bir ayırım yapmak gerektiğini savundu. (Bkz. Özellikle s. 15–20) Callinicos'a göre, Marksizm geçersiz değildir; tam aksine, hem yeni devrimleri hem de gelecekteki gelişmeleri anlamlı hale getirecek mükemmel bir araç sağlar.

Sovyet ve Doğu Avrupa sistemlerine ilişkin daha önce yapılan devlet kapitalisti yorumlarıyla (örn., Bkz. Cliff 1974, Harman 1983) tutarlı biçimde Callinicos komünist ülkelerde özel bir kapitalizm formu olduğunu öne sürüyor ve buna "bürokratik devlet kapitalizmi" diyordu. Bu argümana göre komünist elit üretim araçlarının mülkiyetine resmen *sahip* olmayabilir; ancak üretim araçlarının *denetimini* kendi elinde tuttuğu için, işçi sınıfı karşısında, özünde gerçek burjuvazi-proletarya iliş-

kisine benzer bir sınıf konumu işgal eder. Elit (özellikle devlet görevlileri) kendi çarpık kapitalizmlerinin gerçek kapitalizm –daha da küreselleşen ve güçlenen– kadar etkin olmadığını anladıkça, ekonomik olarak normalleşmek (yani kendilerini akıntıya bırakmak) zorunda kalacakları sonucuna vardılar. Bu, Callinicos'un 1980'lerin "otoriter reformu" dediği şeyi açıklamaya yardımcı olur. Bu anlayış Doğu Avrupalı elit arasında Sovyetler Birliği'ndekine kıyasla çok daha belirgindi, çünkü birincisi uluslararası piyasaya daha çok bağımlıydı.

Özetle, "Stalinizm" ömrünü tamamlamıştı ve artık Marksist tarihsel maddeciliğin dinamizmini engelliyordu. Elit bu durumu anladıkça, post-komünizme geçiş evresini oluşturan değişiklikler yapmaya başladı. Hem Doğu Avrupalı elitin kapitalizm konusunda değişen görüşleri, hem de Sovyetler Birliği'nin demokrasi hareketlerini ezmek için zor kullanmayacağı inancı veri alındığında, neden 1989'da protestocu kitlelere (Çekoslovakya ve DAC gibi ülkelerde) görece pek az tepki ya da Yuvarlak Masa tartışmalarında (Macaristan ve Polonya'da) komünist elitler müzakerelerde bulunan muhaliflerin taleplerine pek az direniş gösterildiğini anlamak kolaylaşır. O halde bu yaklaşımın avantajlarından biri, 1989–91 olaylarının görece kansız olmasını açıklamaya yardımcı olmasıdır. (Callinicos'un Romanya'da daha fazla kan dökülmesine ilişkin, Timothy Garton Ash'in yorumuyla çakışan açıklaması için bk. Callinicos 1991, s. 54) Bu açıklama, parti ve devlet elitinin bu kadar çok sayıda üyesinin, eski sistemi savunmak için savaşıyor- yerde, neden anti-komünist devrimlerin ardından yeni kapitalist sınıfın üyeleri olmaya çalıştıklarını anlamak bakımından da yararlıdır.

Her yorum gibi bu yaklaşımın da ciddi biçimde tartışılabilir yönleri vardır. Örneğin, pek çok kişi Leninizm'in Marksizm'e Stalinizm'den daha yakın olduğu görüşüne kesinlikle karşı çıkacaktır ve Ekim 1917'de sergiledikleri aşırı iradecilik yüzünden Bolşevikler'i eleştirecektir. Bununla birlikte, Marksist açıklayıcı yaklaşım, yukarıda belirtildiği kadarıyla, bizi Marksist tarih yaklaşımının öne sürüldüğü kadar itibarsız olup olmadığını düşünmeye zorlar. Eski komünist devletler günümüzde "normal" kapitalist gelişme yoluna geri dönüyorlarsa

(bu konuda bkz. Staniszkı 1995), 1917'den 1991'e kadar süren komünist deneyim ertelenmiş ve uluslararası sürecin Marks'ın tasarladığı biçimde gelişimini bozmuş olabilir. Bu yaklaşımın gelecek için çıkardığı sonuçlar, Fukuyama'nın öne sürdüğü "tarihin sonu" tezinin (bkz. Aşağıda) kastettiği sonuçlardan kesinlikle farklıdır.

Emperyal Parçalanma

İmparatorlukların çöküşüne dair çok satan yeni bir çözümlemede Paul Kennedy (1987) Sovyet İmparatorluğu'na uygulanabilecek bir çerçeve oluşturur –bizzat Kennedy Sovyet İmparatorluğu'nun çöküşünün yakın olduğuna o sırada inanıyor gibi görünmese de. (Bkz. S. 513)

Pek çok çözümlemeci iç (ya da içsel) ve dış (ya da dışsal) Sovyet imparatorluklarından söz etmiştir. Birincisiyle kastedilen SSCB'nin 15 cumhuriyet ve 100'den fazla etnik gruptan oluşmasıdır. SSCB resmen 1922'de eski Rus İmparatorluğu temelinde -kurulmuştur. Cumhuriyetlerin çoğu resmen 1920'lerde birleştirildi. Dördü –üç Baltık devleti ve Moldavya– 1940'a kadar Sovyet imparatorluğunun parçası olmadı. Dış imparatorluk 1940'larda, İkinci Dünya Savaşı'nın ertesinde oluştu. 1980'de bu imparatorluğun en azından Doğu Avrupa komünist devletlerinin (Yugoslavya ve Arnavutluk dışında) çoğunu oluşturduğu görülüyordu. Uzmanlar bu noktadan itibaren ayrılırlar. Bazılarına göre Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi (KEYK) ülkelerinin hepsi imparatorluğun parçasıydı; yukarıda listelenen ülkeleri ve de Vietnam, Küba ve Moğolistan'ı kapsıyordu. Çoğu, Afganistan'ın işgalini olumlu buluyordu. Sovyetler Birliği 1979–89 döneminde Afganistan'ın içişlerinde önemli bir rol oynamıştı. Birkaç yorumcu daha geniş bir perspektifi benimsedi ve 1970'lerden itibaren Sovyet etkisine giren pek çok komünist Afrika ülkesini (özelikle Etiyopya, Mozambik ve Angola) Sovyet İmparatorluğu'nun içinde gördü.

Bu tartışmalı bölgelerin varlığına rağmen, bütün Varşova ülkelerini kapsayan Sovyet İmparatorluğu terimi üzerinde yaygın bir mutabakat vardır. (Bkz. 11. Bölüm) Bu gözlemcilere göre, bu ülkelerde ve daha sonra Sovyet içsel imparatorluğun-

da komünizmin çöküşü, genel bir fenomen olarak imparatorluğun sona erişinin bir parçasıydı. Kennedy'nin "emperyal parçalanma" terimi artık Sovyet İmparatorluğu'na uygulanabilir.

Kennedy'e göre imparatorluğun sona erişinin dört belirgin özelliği şunlardı (1987, s. xxii-xxiv):

Genel ekonomik ve üretici dengelerde zamanla meydana gelen değişiklikler ile tekil Güçlerin uluslararası sistemde işgal ettiği konum arasında saptanabilir bir nedensel ilişki vardır.

Tekil bir Büyük Güç'ün ekonomik yükselişi ve düşüşü ile bu gücün önemli bir askeri güç (ya da dünya imparatorluğu) olarak büyümesi ve zayıflaması arasında uzun vadede çok açık bir bağlantı vardır.

Bir devletin göreceli ekonomik gücünün yörüngesi ile askeri/bölgesel nüfuzunun yörüngesi arasında dikkat çekici bir 'gecikme süresi' vardır.

Avrupa ya da küresel efendilik için büyük koalisyon savaşlarının nihai sonucu ile her iki tarafın harekete geçirdiği üretken kaynakların miktarı arasında çok güçlü bir bağıntı (korelasyon) vardır.

Bu etkenlerin çoğu SSCB'ye uygulanabilir. Kabaca ifade etmek gerekirse, bunların dördü de ekonomik performans ya da zayıflama ile askeriye tahsis edilen kaynakların miktarı arasındaki ilişki üzerinde odaklanır. Batı'yla ekonomik ve askeri rekabeti veri alındığında bu yaklaşım Sovyetler Birliği'nin çöküşünü açıklamaya kesinlikle yardımcı olacaktır. Kennedy daha sonra şöyle yazar: "Su götürmez görünen ... uzun süreli Büyük Güç (genellikle koalisyon halinde) savaşında, zafer tekrar tekrar üretici temelini daha fazla geliştirmiş olan tarafça kazanılmıştır". (s. xxiv) Bu, SSCB'nin sergilediği zayıflamanın çeşitli yönlerine de uygulanabilir; eğer "Batı'nın SSCB'yle ve daha genel olarak Sovyet İmparatorluğu'yla rekabet halinde olduğu düşünülürse, komünizmin çöküşü Batı'nın "üretici temelini daha fazla geliştirmiş" olmasının bir sonucu olarak görülebilir.

Kennedy'nin çözümlemesini SSCB'ye uygulama girişimini bitirmeden önce, bizzat Kennedy'nin "kaba ekonomik belirle-nimciliği" açıkça reddettiğini belirtmek gerekir. Ona göre im-paratorluğun çöküşüne ilişkin her çözümlemede yer alması gereken öteki etkenler, coğrafya, askeri örgütlenme, ulusal moral, ittifak sistemi, bir liderin kişisel budalalığı ve savaş ala-nı yeteneğini kapsar. (1987, s. xxiv) Okurlar bu saptanmış de-ğişkenlerin her birini SSCB ve tekil ülkelerde komünizmin çö-küşüne ilişkin kendi bilgileriyle karşılaştırabileceklerdir.

Kennedy'nin çözümlemesinin büyük bir kısmı komünizmin çöküşüne ilişkin yararlı içgörüler sağlarken, çeşitli yorumcula-rın SSCB'yi özel tipte bir imparatorluk olarak gördüklerini be-lirtmek gerekir. Çoğu imparatorluk ekonomik çıkarlar yüzün-den başka ülkeleri ve bölgeleri sömürgeleştirir. Aslında, son bölümde tartışıldığı gibi, Lenin bu konunun kapsamlı bir çö-zümlemesini yapmış ve Birinci Dünya Savaşı'nı bu ekonomik emperyalizmin mantığına göre yorumlamıştır. Ancak SSCB da-ima "sosyalist enternasyonalizm'i övmüştür. Bir düzeyde ve pratikte, bunun anlamı, SSCB'nin kendi "sömürgeler"ini açık-tan sömüremeyeceğidir. Aslında, SSCB'ye fazla sempati duy-mayan Batılı ekonomistlerin çözümlemeleri, Sovyetler Birli-ği'nin emperyalizminin kendi ekonomisi üzerinde fiilen olum-suz bir etki yarattığını güçlü biçimde savunmuştur. Örneğin SSCB kendi petrolünü KEYK'teki ortaklarına sattığından çok daha yüksek fiyatlarla dünya piyasasına satabilirdi. SSCB ken-di ekonomik çıkarlarını kollayan bir emperyalist olmaktan çok, siyasal çıkarlarından ötürü emperyalist olmuş bir ülke –daha küçük ülkeler üzerinde güç kullanmak ve kendi ideolo-jik mesajını bu ülkelere aktarmak isteyen– olarak görülebilir.

1917'den sonraki yaklaşık otuz yıl boyunca SSCB ve ko-münist güç fazla genişlemedi. İki savaş arası dönemde Sov-yetler Birliği dışında başarılı bir komünist devrim gerçekleştiren tek ülke Moğolistan oldu. Ancak İkinci Dünya Savaşı'nın ertesinde SSCB, Batı'nın Sovyetler Birliği'ne bitişik ya da ya-kın ülkelerin içişlerine karışmakta gösterdiği tereddütten ya-rarlandı. 1940'ların ortasında ve sonunda komünizm sekiz doğu Avrupa ülkesine ve pek çok Asya ülkesine (Kore, Viet-

nam, Çin) yayıldı. Kübalılar, Castro yönetiminde 1959'da Batista rejimini devirdiler; üç yıl içinde Castro kendisinin bir Marksist-Leninist olduğunu ve ülkesinin Sovyet kampına gireceğini ilân etti. 1970'lerin ortasında çeşitli etkenler –özellikle Batı'nın Hindiçini'nde komünizmle savaşmaktan vazgeçmesi ve Salazar-Caetano diktatörlüklerinin sona ermesiyle birlikte Portekiz İmparatorluğu'nun çöküşü– komünist safların daha da büyümesine yol açtı. (Güney Vietnam'ın komünist Kuzey Vietnam'la birleşmesi; Laos, Kamboçya; Angola; Mozambik) 1968 ve 1972'de komünist yönetime giren Kongo ve Benin de saflara katıldı. Nihayet, Afganistan 1978'de komünistlerin denetimine girdi ve 1979'un sonunda Sovyet nüfuzu büyük bir artış gösterdi.

Ancak komünizmin ve Sovyet nüfuzunun 1970'lerin sonunda Afganistan'a yayılması Sovyet İmparatorluğu'nun ulaştığı azami genişliği gösteriyordu. SSCB, Yugoslavya (1948'den itibaren), Çin (yaklaşık 1960'tan itibaren) ve Arnavutluk (1960'larda) üzerindeki gücünü kaybetmişti; 1980'lerin sonunda, dışsal imparatorluğun geri kalanı üzerindeki pençesi gevşerken, 1991'de yaşadığı kendi çöküşü, Sovyet İmparatorluğu'nun –dışsal olduğu kadar içsel– tarih kitaplarına havale edilmiş olduğunu gösteren belirgin bir işaret oldu.

Sovyetler Birliği'nin bir sömürgeleştirici değil, sosyalist enternasyonalizmi güçlendirmeye çalışan gerçek bir sosyalist ülke olduğunu öne sürenlerin, "sosyalist enternasyonalizm'in asla eşitlerarası bir toplum olmadığını anlamaları için, SSCB'nin 1953'de DAC'nde, 1956'da Macaristan'da ve 1968'de Çekoslovakya'da sıradan işçi protestocuları ezmek için güç kullanmaya hazır oluşu üzerinde düşünmeleri gerekir. SSCB Sovyet blokunun diğer üyelerinden çok daha güçlüydü. Hem Leninizm'in hem de ilk sosyalist devrimin vatani olduğu için –kendi değer sistemini yaymanın bir hak ve görev olduğu inancı– mânevi bir üstünlüğe de sahipti.

Sovyet devleti kendi halkının zararına pek çok ülkede kendi nüfuzunu kullanmaya ve müdahale etmeye çalışmıştı; 1980'lerin sonunda kendisi parçalandı ve bedeli ödedi.

Karşılaştırmalı Devrim Teorileri

Birinci Dünya Savaşı'ndan beri pek çok çözümlemeci, on yedinci yüzyılın İngiliz Devrimi, on sekizinci yüzyıl sonunun Fransız Devrimi, 1905 ve 1917 Rus devrimleri, 1911 Çin Devrimi, vb. gibi hem zamansal hem de fiziksel olarak birbirine uzak olayların ortak noktalarını bulmak için çeşitli devrimleri incelemiştir. Çeşitli karşılaştırmalı devrim teorilerini savunanların ilginç ve 1989-91 devrimlerini daha iyi anlamamıza yardımcı olabilecek önermelerinden biri yükselen beklentiler teorisi. Bu argüman özgün olarak on sekizinci yüzyılda Alexis de Tocqueville'in Fransız devrimi çözümlemesinde oluşturulan ve daha sonra Crane Brinton tarafından ilk kez 1930'lar da yayımlanan karşılaştırmalı bir İngiliz, Amerikan, Fransız ve Rus devrimleri incelemesinde geliştirilen ve son on yıllarda önemli bir tâdilata uğratılan bir fikri temel alır. Bu yaklaşımın savunucularına göre, devrimler tipik olarak sadece verili bir toplumdaki yaygın baskı ve yoksulluk nedeniyle gerçekleşmez; daha çok, reformcu bir hükümetin beklentileri yükselttiği, ancak yurttaşların vaat edildiğine inandıkları şeyi yapamadığı ya da yapmak istemediği zaman gerçekleşme eğilimi gösterirler.

Yükselen beklentiler teorisi çeşitli devrim teorilerinden sadece biridir ve Arendt (1965), Brinton (1965), Moore (1966), Gurr (1970), Dunn (1989) ve Skocpol (1979) gibi bu yüzyılın en tanınmış karşılaştırmalı çözümlemecilerinden birkaçının bile bulgularını ve hipotezlerini burada tekrarlamak uygun olmaz. Bunu yüzeysel olarak yapmak bile bu kitabın sınırlarını aşar. Daha çok, Doğu Avrupa'da ve SSCB'de 1989-91 olaylarını derinlemesine kavramaya çalışanların, yukarıda adı geçenlerin teorilerini, sorunun daha çok aydınlatılmasını sağlamak için bu anti-komünist devrimlerle karşılaştırdıkları öne sürülmektedir.

Bununla birlikte burada yeni bir devrim teorisi incelenecektir. Yazdığı kitap özellikle 1989-91 devrimleriyle ilgili birkaç kitaptan biri olduğu ve önümüzdeki yıllarda muhtemelen hararetli tartışmalara konu olacağı için, Charles Tilly'nin son beş yüzyıl içinde Avrupa'da gerçekleşen devrimlere ilişkin kapsamlı çözümlemesini (Tilly 1993) burada gözden geçir-

mek yararlı olacaktır. Tilly, bir devrimi "en azından iki ayrı mücadele bloğunun devleti denetleme taleplerinin birbiriyle bağdaşmadığı ve nüfusun önemli bir bölümünün devletin her iki tarafın taleplerine boyun eğen yargı erkine tâbi olduğu bir durumda iktidarın zor yoluyla el değiştirmesi" olarak tanımlar. (s. 8) Bunu "başarısız ayaklanmalar, kansız darbeler ve altüst edici toplumsal dönüşümler"den (s. 9), sonuncusu devrimlerle çok yakından ilişkili olsa da, ayırır. (s. 15'te Tilly bu çeşitli fenomenleri ayırt etmeyi sağlayan bir rehber sunar.)

Tilly devrimci bir durum ile devrimci bir sonuç arasında da ayırım yapar. Birincisinin çoklu egemenliği gerektirdiğini söyler –"iki ya da daha fazla blok, devleti denetlemek için ya da devlet olmak için etkin ve birbiriyle bağdaşmayan taleplerde bulunur." Devrimci bir durumda, birbiriyle yakından ilişkili üç neden bir araya gelir (s. 10):

1. Devleti ya da devletin bir katmanını denetlemek için birbiriyle yarış halinde talepler öne süren mücadele halindeki tarafların ya da bunlardan oluşan koalisyonların ortaya çıkması;

2. Önemli bir yurttaş tabakasının bu iddiaları benimsemesi;

3. Yöneticilerin alternatif koalisyonu ezmeyi ve/ya da onun taleplerini benimsemeyi başaramaması ya da bunu istememesi.

Tilly'nin "büyük" devrimler dediği durumda, genellikle bu türden bir dizi devrimci durum vardır. İkna edici biçimde öne sürdüğü gibi, tek başına yetersiz ve nihai olarak yüzeysel olsa da, bir devrimci durumun varlığını saptamak için bu üç "birbiriyle yakından ilişkili neden" var olmalıdır. Eğer bu durumun olduğu anlaşılırsa, belirli bir vakada bu üç değişkenin her birinin nedenlerinin çözümlenmesi gerekir. Örneğin, devleti denetleyenlere meydan okumak için neden bir grup ("mücadele edenler koalisyonu") oluşmuştur?

Tilly'nin devrimci sonuçlar kavramını ele almadan önce şunu belirtmek gerekir ki Tilly devrimci durum dalgalarının genellikle fark edildiğini, böylelikle bir grup yurttaşın bir başka grubun, belki de bir başka ülkedeki grubun kazanımlarından

cesaret aldığını öne süren Sidney Tarrow'un (1989, alıntı, Tilly, s. 13) protest siyasetler çözümlemesini uygular.

Tilly mantıklı bir biçimde devrimci bir durumun mutlaka gerçek bir devrimle sonuçlanmadığını öne sürer. Bir "devrimci sonuç", "devlet iktidarının, çoklu egemenliğin başlamasından önce o iktidarı elde tutanlardan, kuşkusuz eski hâkim koalisyonun bazı unsurlarını da içerebilen yeni bir hâkim koalisyona geçmesi"dir. (s. 14) Aslında Tilly, devlet iktidarının eski sahiplerinden potansiyel yeni sahiplerine geçen pek çok kişinin var olması halinde, devrimci bir sonucun (yani devrimin gerçekleşmesinin) çok daha muhtemel olduğunu öne sürer. Bu bağlamda askeriye'nin önemini vurgular. Askeriye eski düzeni savunabilir, potansiyel bir yeni düzenin yanında yer alabilir ya da tarafsız kalabilir. Bu durumların her birinde askeriye'nin rolü önemlidir. Özetle Tilly bir devrimci sonuç için birbiriyle yakından ilişkili dört koşul saptar (ibid.):

- *Siyasi kişilerin saf değişirmesi;*
- *Devrimci koalisyonların fiili gücü ele geçirmeleri;*
- *Rejimin silahlı kuvvetlerinin tarafsız kalmaları ya da saf değişirmeleri;*
- *Devlet aygıtının devrimci bir koalisyonun üyeleri tarafından denetlenmesi.*

Öte yanda, Tilly devrimci bir durum olmadan da devrimci bir sonucun olabileceğini öne sürer. Buna verdiği örnek, "devletin yukarıdan aşağı ele geçirilmesi"dir (s. 15); bazı devrimci özellikler taşısa da bu durum, Tilly'e göre, bir devrim oluşturmaz.

Kısmen, hem devrimci bir durum hem de tam bir devrimci sonuç üzerinde ısrar etmesi nedeniyle ki Tilly şu polemiksel sonuca –oldukça şaşırtıcı biçimde– varır: Çekoslovakya, DAC, SSCB ve Yugoslavya'da 1989–91 döneminde devrimler oldu; Arnavutluk, Bulgaristan ve Polonya'da meydana gelen olaylar sadece "marjinal" devrimler oluşturdu; Macaristan'da bir devrimin olup olmadığı "belirsiz"dir, Romanya'da ise "kuşku"dur. (s. 134–5) Demek ki, Tilly "her ülkede 1989–92 olaylarının bariz biçimde devrimci bir öge taşıdığını" (234) ve ortaya çıkan sonuçların kesinlikle devrimci olduğunu kabul etmektedir.

Tilly'nin pek göreneksel olmayan bu sonuca varmasının nedeni kısmen, bir devrimin gerçekleştiğinden emin olmak için, hem devrimci bir durumun hem de devrimci bir sonucun saptanabilir olması gerektiğinde ısrar etmesidir. Bu yaklaşım Tilly'nin bir devrimci durumun varlığının kabul edilmesi için bütün olası ve ilgili etkenleri doğru biçimde saptamış olup olmadığı sorusunu olumlu biçimde yanıtlanmış farz eder. Bir başka sorun şudur: Tilly bir fenomenin bir devrim oluşturmamasından önce iktidarın zorla ele geçirilmesinin şart olduğunu düşünmektedir. (s. 234) Bunun neden zorunlu bir koşul olması gerektiği açık değildir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki devrim çözümlemecilerinin çoğu geçmişte şiddetin devrimin gerekli ve ayrılmaz bir parçası olduğunu öne sürmüşlerdir. (Bkz. Cohan 1975, s. 25) Bu konumdan çıkacak sonuca göre, barışçıl –"kadife"– bir devrim anlayışı kendi içinde çelişkindir.

Tilly'nin Doğu Avrupa ve ESB'nin de ötelere uzanan bu karşılaştırmalı devrim yaklaşımı kışkırtıcı ve ilginçtir. Yaptığı sınıf çatışması çözümlemesi (örneğin Rusya'nın durumuyla ilgili, özellikle bkz. s. 46–9) komünist iktidarın devrilmesine yardımcı olan güçlerin oluşumuyla ilgili çeşitli ipuçları verir. Ancak bütün yaklaşımlar gibi, Tilly'nin yaklaşımının da sınırları vardır. Örneğin Polonya'nın 1980'lerin sonunda/1990'ların başında gerçek bir devrim yaşamış olmayabileceğini öne süren her teorik çerçevenin ciddi biçimde sorgulanması gerekir.

6. Bölüm'de komünist dünyada yaşanan son olayların bir devrim oluşturup oluşturmadığı sorusuna döneceğiz. Şimdilik dikkatimizi bir başka geniş çözümsel yaklaşıma ya da daha doğrusu yaklaşımlar grubuna yönelteceğiz. Bu yaklaşımlar modernleşme ya da modernlik üzerinde odaklanıyor.

Karşılaştırmalı Modernleşme ve Modernlik Teorileri

Pek çok modernleşme teorisyeni burada modernlik teorisyenleri olarak gruptandırıldıklarını gördükleri zaman şaşıracaklar, belki de dehşete düşeceklerdir –tersi de geçerli. Ancak modernleşme teorisi ile modernlik teorileri arasında pek çok önemli farklılık olsa da, *amaçlarımız* bakımından bu bölümde onları eşit tutmamız için yeterli neden vardır. Modernleşme

teorisyenleri ile modernlik teorisyenleri arasındaki ideolojik farklılıkların –bazı durumlarda çok belirgin farklılıklar– birbirinden ayrı oldukları kadar içsel bakımdan türdeş oldukları ölçüde her iki grubun ve onları dışarıdan gözlemleyenlerin görüşlerinden daha az olduğuna dair argümanlar da vardır.

1950'lerin sonuyla 1960'ların başında, karşılaştırmalı yaklaşım özellikle Amerikan siyaset bilimine hâkim oldu. Bunun pek çok nedeni vardı. Bunlardan biri İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, ABD'nin daha dışarıdan bakma yaklaşımıydı. Bir diğer neden, toplumsal bilimlere istatistik tekniklerinin girişinin, çok farklı siyasal bağlamlardaki siyasal fenomenler arasındaki bağlantılara ilişkin büyük hipotezleri yöntemsel bir tarzda, genellikle kesin veriler temelinde test etmeyi mümkün kılmış olmasıydı.

Karşılaştırmalı siyasetlerde en etkili yaklaşımlardan biri modernleşme teorisiydi. Bu asla türdeş bir düşünce yapısı değildi. Ancak, Seymour Martin Lipset (1959), Walter Rostow (1960–1971), Phillips Cutwright (1963), David Apter (1965), Lucian Pye (1966) ve Gabriel Almond (1970) gibi yazarların metodolojileri ve varsayımları arasında, onları ayrı bir düşünce okulu olarak görmeye yetecek kadar ortaklık vardı.

Modernleşme teorisinin temel öncüllerinden ikisi, tarihte nihai bir hedefe doğru ilerleyen ayırt edilebilir evrelerin olduğu ve bir ülkenin sosyo ekonomik gelişmesi ile siyasal sisteminin tipi arasında bir bağlantının var olduğudur. Amaçlarımız bakımından bu argümanın en önemli parçası, ekonomik ve toplumsal gelişimin belirli bir evresinde ve düzeyinde sistemlerin liberal demokrasiye geçme ihtiyacı duyduklarını savunmasıdır.¹ Aynı zamanda liberal demokrasinin nihai olarak sadece tek bir türdeki ekonomik sistemle, başat olarak piyasalaştırılmış ve özelleştirilmiş –kapitalist– bir sistemle nihai olarak bağdaşabilir olduğu da önerilmiştir.

1. Modernleşme teorisyenlerinin, bütün devletlerin bu nihai hedefe doğru aynı çizgisel tarzda hareket ettikleri görüşünde olduklarını öne sürmek tamamen yanlış olur. Onların esas olarak ilgilendikleri, bazı ülkelerin neden otoriteryanizme geri döndüklerini açıklamaktır. (Konuya ilişkin yeni incelemelerden biri için bkz. Huntington 1991. Huntington burada "Ters dalgalar"ın yanı sıra demokratikleşme dalgalarını da çözümlenmektedir.) Bununla birlikte, bu teorisyenlerin çoğu liberal demokrasiye doğru uzun vadeli bir trendin var olduğunu varsayarlar.

Bu teori 1960'larda ve 1970'lerde büyük ölçüde eleştirildi. Suçlamalardan biri etnosantirizm idi; ABD modeli bütün ülkelerin ulaşmak için mücadele ettikleri bir ideal olarak sunuluyordu. Bir diğeri, saflık ya da aldatma suçlamasıydı. En güçlü saldırılar öncelikle Latin Amerika'yla ilgilenen bir gruptan geliyordu. Bu grup da etnosantirizm saptaması yapıyor, aynı zamanda modernleşme teorisyenlerinin argümanlarında temel bir kusur olduğunu öne sürüyordu. Bu eleştirmenlere göre –André Gunder Frank (1969), Theotonio Dos Santos (1970), Fernando Cardoso (1973), Guillermo O'Donnell (1973) ve Samir Amin (1974) gibi bağımlılık teorisyenleri– demokrasi ile sosyo ekonomik gelişme arasındaki bağıntı sadece çok tartışmalı olmakla kalmıyor, aynı zamanda gerçekçi olmayan bir varsayımı temel alıyordu. Bunlar genelde ileri kapitalist dünyanın Üçüncü Dünya'da ekonominin fazla gelişmesini –örneğin ürün çeşitlenmesini– istemediğini, çünkü böyle bir gelişmenin eşzamanlı olarak hem Birinci Dünya ülkelerine olan bağımlılığı azaltacağını hem de bu ülkelerin Birinci Dünya ülkeleriyle rekabet etmelerine yol açacağını savundular. Ayrıca, Birinci Dünya'nın kapitalist devletlerine olan bağımlılığın Üçüncü Dünya'da liberal demokrasiye yol açmadığı, tam aksine otoriter yönetimlere yol açtığı söyleniyordu. Özetle, bağımlılık teorisyenleri, az gelişmiş ülkelerde ekonomik gelişim ve demokratikleşmeyi teşvik etmenin değil engellemenin uluslararası kapitalizmin çıkarna olduğunu savunuyorlardı.

Bağımlılık teorisi yukarıda taslak olarak verilen argümandan çok daha karmaşık ve çeşitlidir. Bu teoriyi benimseyenlerin bazıları Marksist idi, bazıları değildi. Ancak bu gelişigüzel değerlendirme bile, bağımlılık teorisyenlerinin modernleşme teorisyenlerini, er ya da geç bütün ülkelerin piyasalaştırılmış, kapitalist bir ekonomiye ve bununla birlikte liberal demokrasiye geçeceklerini önerdikleri için neden saf ya da yanıltıcı olmakla suçladıklarını göstermek için bir başlangıç oluşturur. Bağımlılık teorisyenlerine göre bazı ülkeler en gelişmiş ülkelere asla yakalayamayacaklardı.

1970'lerin ortalarında ve sonunda bağımlılık teorisyenleri, dünyanın çeşitli kesimlerinde meydana gelen gelişmeler teorilerine ilişkin sorulara yol açtıkça büyük eleştirilere maruz kaldılar. Örneğin, 1973 petrol krizinin ertesinde bazı azgelişmiş ülkelerin denizaşırı ülkelere sattıkları metallerin taşıdığı niteliğin, bağımlılık bakımından çok önemli olduğu pek çok gözlemci için aşikâr hale geldi. Büyük petrol rezervleri olan ülkelerin, esas olarak şeker ve muz ihraç eden ülkelere temelde farklı bir konumda oldukları savunuluyordu.

Bağımlılık yaklaşımının bir diğer sorunu, İkinci Dünya'nın –yani komünist ülkeler– uluslararası piyasanın Birinci Dünya'nın hâkim olduğu bölümünü izlemeden ya da bu bölüme bağımlı olmadan çok etkili bir büyüme gerçekleştirmesiydi. İkinci Dünya'nın ekonomik büyümesi ve gelişmesi 1970'lerde yavaşladıysa da pek çok kişi bunun görece kısa süreli bir fenomen olabileceğine inanıyordu; her durumda, Birinci Dünya ekonomileri de petrol krizinin ardından dikkat çekici biçimde yavaşlamışlardı.

1970'lerin sonunda modernleşme teorisyenleri ile bağımlılık teorisyenleri arasında zaman zaman ısınan bir tartışma oldu. Her iki tarafta oluşturulan argümanların çoğunun ve bütün sorunun bayatlamakta olduğu görülüyordu.

Ancak 1980'lerin ortasında ve sonunda "ikinci dalga" modernleşme teorisi denilebilecek şey bir kez daha tartışma gündemine girdi. Uzun süre diktatörlük altında yaşayan İki güney Avrupa ülkesinde (İspanya ve Portekiz) 1970'lerin ortasından itibaren demokrasiye geçilmesi ve diğer iki ülkede –Yunanistan ve Türkiye– demokratik yönetime geri dönülmesi (1974 ve 1983'te), artı, 1980'lerde çeşitli Latin Amerika ülkelerinde (Brezilya, Şili, Peru ve Uruguay) askeri diktatörlükten çıkılması, modernleşme teorisine yeniden ilgi duyulmasına yol açtı. Diğer, dört küçük ejderha/kaplanın görülmemiş ekonomik başarısıydı. Bütün bunlar 1980'lerin sonunda bağımlılık teorisinin bütün temel kurallarının sadece tam aksini kanıtlamakla kalmıyor, aynı zamanda demokrasiye doğru tereddütlü de olsa bazı adımların atıldığını gösteriyordu. Modernleşme teorisinin bu "ikinci dalga"sı sırasında, O'Donnell, Schmitter, ve

Whitehead (1986), Weiner ve Huntington (1987), Diamond, Linz ve Lipset'in dört ciltlik kitabı (1988-9) ve Rueschemeyer, Huber Stephens ve Spehens'i (1992) kapsayan çeşitli büyük çalışmalar ortaya çıktı. Bunların bazılarında "birinci dalga" yazarları açıkça tâdil edilmişler ya da bu yazarların görüşleri 1960'lardan beri meydana gelen gelişmelerin ve yapılan tartışmaların ışığında anılmıştı.

Böylece Samuel Huntington artık modernleşme teorisinin, kültürel boyutun daha özel bir biçimde anonimleştirilmesiyle artırılması gerektiğini öne sürüyordu. (1987, özellikle s. 21-8) Bu kültürel boyut, ekonomik gelişmenin demokratikleşme talebini tetiklediği evrenin ülkeden ülkeye değiştiği olgusunun hesaba katılmasını sağlayacaktı.

Yukarıda belirtildiği gibi, komünist dünya genellikle bağımlılık teorisini çok basitleştirilmiş bulanlar tarafından ele alındı ve bu kişilerin 1980'lerde buralarda piyasalaşma yönünde atılan bazı sınırlı adımların piyasa ekonomisine yönelen bir trendin ve nihayet bir tür liberal ekonominin kaçınılmaz olduğunu düşünmelerine yol açtı. 1980'lerin sonunda Macaristan, Polonya, hattâ SSCB'de yapılan reformlar bu görüşlerin güçlenmesini sağladı. Böylece 1989' da patlak veren devrimci dönemin *hemen öncesinde* iki önemli parça, Francis Fukuyama'nın "Tarihin Sonu?" başlıklı makalesi ile Zbigniew Brzezinski'nin *Büyük Çöküş* başlıklı kitabı, yayımlandı. Bunun ardından 1991'de Samuel Huntington'ın *Üçüncü Dalga'sı* dünyada demokratikleşme yönündeki hareketlerin oluşturduğu en yeni dalgaya ilişkin çözümlemeleri kapsadı.

Yukarıdaki yazarların pek azı ekonomik gelişme ile liberal demokrasiye yönelen siyasal hareketler arasında basit ve doğrudan bir bağıntı olduğunu öne sürecekti. Örneğin 1992 tarihli kitabında Fukuyama kişinin tanıma ihtiyacının -buna Hegel'den aldığı bir terimle *thymos* diyordu- nihai olarak bunu sağlayabilecek yegâne siyasal form olduğu söylenen liberal

2. Huntington'a göre "üçüncü dalga" Nisan 1994'te Portekiz'de başladı. Ancak Huntington, kitabında, post-komünist devletlerde en erken demokratikleşme evrelerine ilişkin çözümlemelere yer verir.

demokrasiye yol açtığını öne sürer. Fukuyama ekonomik gelişme ile liberal demokrasi arasında çok açık bir ardıllık ve/ya da bağıntı olduğunu öne sürmeme konusunda çok dikkatli olmasıyla da pek çok modernleşme teorisyeninden ayrılır. (örn. bkz. s. xiii–xv) Bununla birlikte, bu teorisyenlerin çoğu, toplumların er ya da geç Amerikan sistemiyle özdeş olmasa da bu sisteme yakın bir *modern* siyasal forma yöneleceklerini –ve ekonomik gelişmenin beraberinde getirdiği toplumsal sonuçlarla birlikte başlıca ilerletici olduğunu– savunurlar. Böylece, gene Fukuyama’dan bir alıntı yapmak (1992, s. 223) gerekirse, “ileri sanayileşme ile demokrasi arasında güçlü bir bağıntı” vardır. Fukuyama, Huntington’dan bir ölçüde farklı bir yönde giderek, modern doğal bilimin, onu edinen bütün toplumlar üzerinde bir örnek sonuçlar yaratmış olduğunu öne sürer. Bunlardan biri, modern bilimin askeri avantajlar sağlama-sıdır. Diğer i ise şudur:

*(modern bilim) bir örnek ekonomik üretim imkânla-
rı uf- kunu oluşturur. Teknoloji, sınırsız servet birikimi-
ni ve böylece genişleyen her insan arzusu setinin tat-
min edilmesini mümkün kılar. Bu süreç tarihsel köken-
lerine ya da kültürel miraslarına bakılmaksızın bütün in-
san toplumlarının giderek türdeşleşmesini sağlar. Eko-
nomik modernleşmeden geçen bütün ülkeler giderek
birbirine benzer; bunlar, kabile, mezhep ve aile gibi ge-
leneksel toplumsal örgütlenme formlarını, işlev ve et-
kinliği temel alan ekonomik olarak akılcı formlarla de-
ğiştirerek, merkezileşmiş devlet ve kentlileşme temelin-
de akılcı biçimde birleşmelidirler ... Ayrıca, modern do-
gal bilimin mantığının kapitalizmin yönünde de evren-
sel bir evrimi dikte ettiği görülecektir... (1992, s.
xiv–xv)*

Yukarıda belirtilen literatürün büyük bir kısmı komünizmin çöküşünden önce yazılmış ve modernleşme teorisinin tanın-
mış pek çok taraftan bu çöküşü tam olarak kendi argümanla-
rına göre çözümlememiştir. Ancak Fukuyama’nın kitabı tam
da bunu yapar. Kendi ekonomik belirlerimcilik ve bireyin ta-
nıma ihtiyacı mantığını izleyerek, bu çöküşü, kısmen ekono-

mik başarısızlık ve sistemin meşruluk kriziyle (bkz. s. 15, 28–31 –ikincisine ilişkin daha kapsamlı bir değerlendirme sonraki bölümde– kısmen de komünizmin birey ilişkin "vahim biçimde kusurlu bir tanıma formu" oluşturmasıyla açıklar.³ Ekonomik başarısızlık konusunda Fukuyama, komünizmin ekonomiye yüksek düzeyde merkezileşmiş ve plânlı yaklaşımının temel sanayileşme için yeterli olduğunu, ancak "bilgi ve teknolojinin çok daha büyük bir rol oynadığı" *post-endüstriyel* ekonomilerin daha karmaşık evresine geçilmesini sağlamadığını öne sürer. (s. xv)

Anti-komünist devrimlerin *bir düzeyde* komünist devletleri modernlikle "aynı çizgi"ye getiren uygulamalar olduğunu öne sürenler modernleşme teorisyenlerinden çok daha soyut bir düzeyde çalışmaktadırlar. Bunun anlamı, yukarıda da gösterildiği gibi, iki temel yaklaşımın örtüştüğü önemli tarzların var olduğudur. Bu kitabın pek çok okurunun yüksek soyutlama düzeylerine pek ilgi göstermeyecekleri dikkate alınarak, modernlikle ilgili argüman burada budanacak ve önemli ölçüde basitleştirilecektir.

Pek çok çözümlemeciye göre, modernlikle, Avrupa Aydınlanması'ndan, yani on yedinci ve on sekizinci yüzyıllardan bu yana yaşanan dönem kastedilir. Komünistler teorik olarak özünde moderndiler. İnsanların hemen her şeyi başarabileceklerine ve aklın (akılsallığın) dünya sorunlarının büyük çoğunluğunu er ya da geç yanıtlayacağına ya da çözeceğine inanıyorlardı. Marksist-Leninistler olarak, dinamik tarih teorisine ve tarihin nihai hedefe, yani komünizme doğru gitmekte olduğuna inanıyorlardı. Ve en azından gerçek komünizme ulaşılmasından önceki dönemde işlevlerin bölünmesi gerektiğine (örneğin emeğin işlevleri) inanıyorlardı. Bütün bu tutumlar –dünyaya ve onun geleceğine ilişkin çok olumlu, iyimser ve insani yaklaşım– zaman zaman modernlik olarak anılan şeyle (yani "modern" projeye ve onun desteklenmesi gerektiğine du-

3. Şunu da belirtmek gerekir ki Fukuyama, Sovyetlerin Doğu Avrupa'daki yerel elitlere arka çıkmak için müdahale etmeyeceğini göstermesi olgusunu, her ne kadar bu olgu "yeni ulusçuluğun gücü'nün ve nihai olarak sistemin meşruluk krizinin bir yansıması olarak görülsede, bütün bunlara ekler.

yulan inanç) aynı çizgideydi.⁴ Ne var ki komünist devletler "modern" devletlerin oluşturdıkları fiili yapılar ve normal olarak geçirdikleri süreçler bakımından, en azından "modern" devletlerin son bir yüzyıl ya da daha uzun bir süre içinde sergiledikleri gelişim tarzı dikkate alındığında atipik bir örnek oluştuyorlardı. İster sınıf sistemi ister siyasal ya da ekonomik sistem ele alınsın, komünist devletler, yaklaşık olarak on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren Batılı devletlerin sergiledikleri normal örüntü çizgisinin çeşitli bakımlardan dışında yer aldılar. Komünist ülkelerde ne gerçek bir burjuva sınıfı, ne muhalefetin yasal olduğu çok partili bir sistem ne de piyasa ilkelerine zerre kadar hoşgörü, vb. vardı.

Bu özel argüman –yani komünizmin çöküşü, çarpıtılmış modernitenin kendisini düzeltmesinin bir işlevi idi– bu kitabın niteliğini ve kapsamını aşacak ölçüde ilgiyi hak eder. Ancak burada en azından komünizmin çöküşüne ilişkin bütün bu yorumların belki de en soyut olanı hakkında okurun dikkati çekilmiştir. (Bu argümana ilişkin daha fazla ayrıntı için bkz. Eisenstadt 1992, Baumann 1993, L. Holmes 1993b; çifte-reddedici devrimden çok önce yazılmış olmakla birlikte, Arendt 1965, bütün gerçek devrimlerin modernlik yönündeki baskının bir sonucu olarak gerçekleştiğini öne sürer.)

Meşruluk Krizi Teorisi

Yazarın kişisel olarak en tatmin edici bulduğu yaklaşım meşruluk krizi teorisidir. (Bu argümanın bir versiyonundan yana olduğu görülen diğer yaklaşımlar için bkz. Kontoroviç 1993, öz., s. 42, di Palma 1991a ve bir ölçüde Robinson 1995; eleştirel bir yaklaşım için bkz. Pakulski 1993) Özgün olarak kapitalizme göndermeyle geliştirilmiş (bkz. Habermas 1973 ve 1976) olmakla birlikte, bu yaklaşım komünist sistemlere ve bu sistemlerin çöküşüne pek çok içgörü sağlayacak şekilde tâdil edilebilir. Buradaki çeşitli yaklaşımlar bakı-

4. Modernizm (bir ideoloji) ile modernlik (algılanan bir gerçeklik) arasındaki ayrımın geçerliliği konusunda beni ikna eden Essex Üniversitesi'nden Neil Robinson'a teşekkür borçluyum.

mından bu teori diğer pek çoğuyla bir arada var olabilir; aslında, ortaya koyduğu açıklamanın tamamı bakımından, en azından kısmen bunların bir çoğunu anonimleştirir. Burada konu, sadece anlamlı biçimde kısaltılamayacağı için değil, aynı zamanda meşruluk sorunu bu kitabın belirleyici temasını –analitik çerçeve– oluşturduğu için de olabildiğince bütünüyle ele alınacak. Bu nedenledir ki meşruluk krizi teorisine bu bölümde anahatlarıyla verilen diğer yaklaşımlar karşısında bilinçli biçimde ayrıcalıklı bir yer verilmiştir.

Meşruluk tarzları

Her siyasal sistemde iktidar esas olarak iki yöntemle uygulanır: Baskı (zor) ve otorite. Birinci durumda yurttaşların, aksi halde ortaya çıkacak sonuçlardan korktukları için devletin taleplerine rıza göstermeleri beklenir. Devletin bu rızayı sağlamak için kullanabileceği çeşitli yaptırım imkânları vardır. En aşırı durumlarda yurttaşlara karşı şiddet kullanabilir. Bu şiddetin keyfi olması ya da en azından şiddetten etkilenenler tarafından keyfi görülmesi halinde bu bir (devlet) terör(ü)dür.

Ancak siyasal liderlerin çoğu baskıyı, ikincil bir iktidar etme seçeneği olarak değerlendirir. Bu hassas bir yöntemdir ve iktidarın kullandığı başlıca araç olması halinde ancak ge- çici olarak kullanılabilir. (Bazı durumlarda on yıllarca sürse de) Bunun nedeni yüksek düzeyde baskının belirli bir aşamanın ötesinde işlevsiz hale gelmesidir. (Bunun nedenleri için bkz. Dallin ve Breslauer 1970, özellikle s. 103–9, 130–6) Bu nedenle pek çok liderlik baskıdan çok otorite temelinde yönetmeye çalışır. Bu durumda liderler yönetme hakkını –rızaı– yurttaşlardan almaya çalışırlar. Liderliklerin bu şekilde otorite (ya da meşruluk) kazanmaya çalıştıkları sürece meşruluk denir. (Konuya ilişkin yeni çalışmalar için bkz. Barker 1990, Bentham 1991)

Meşruluk *krizini* tartışmadan önce, çeşitli meşruluk modellerini ele almak gerekir. Meşru ve meşruluk konularının toplumsal bilimcinin gündemine girmesinden esas olarak sorumlu olan kişi Max Weber'dir. Yirminci yüzyılın başlarında Max Weber, çeşitli türden siyasal liderlerin kendilerini ve siyasal

düzeni meşrulaştırmak için başlıca üç yöntem kullandıklarını öne sürdü. Bu üç tarz, geleneksel, karizmatik ve yasal-akılcı olarak sınıflandırılır.

Weber'e göre *geleneksel* meşruluk modeli, bir liderin uzun süreli bir gelenek temelinde yönetim hakkı iddiasında bulunduğu bir durumu anlatır. Burada genellikle bir monark söz konusudur; böyle bir kişi insanüstü bir faile göndermede bulunarak iktidar hakkı talep eder. Dolayısıyla resmi kilise bu meşruluk formunda genellikle önemli bir rol oynar.

Karizmatik lider, tam tersine, daha seküler ölçütler temelinde yönetim hakkı iddiasında bulunur. Lider, genellikle bir devrime başarılı biçimde önderlik edecek ve toplumun yüksek değer verdiği kahramanlık ya da diğer istisnai nitelikler temelinde otorite kuracaktır.

Weber modern devlette nihai meşruluk durumunun yasal-akılcı olduğunu savundu. Bu durumda, siyasal düzen kişilere –monark, devrimci lider vb.– göre değil, herkesi bağlayan kural ve yasalara göre meşrudur. Bir kural, halkın kendisini yönetecek kişileri belirlemesi gerektirir. Bu durum kendisini tipik biçimde, düzenli, özgür, gizli ve rekabetçi seçimler biçiminde dışa vurur.

Son zamanlarda Weber'in çözümlemesinin verimli ancak sınırlı olduğu öne sürülmekte ve daha karmaşık meşruluk sınıflandırmaları yapılmaktadır. Örneğin, T. H. Rigby (1982) 1980'lerin başında komünist devletlerin genellikle *akılcı hedef* meşruluğu dediği şeye göre meşruluk kazanmaya çalıştıklarını öne sürdü. Bu durumda, sistemi yönetenler kendilerini esas olarak belirli bir ülke ve nüfusu uzak bir komünizm hedefine yöneltme yeteneklerine göre meşru kılmaya çalışırlar. Bu türden insanlar toplum ve genelde dünya konusunda üstün bir anlayışa sahip olduklarını iddia ederler. Leninist terimlerle bunlar "öncü"yü oluştururlar.

Ancak hedef-akılcılığın eklenmesiyle liste tükenmez. Bu incelemenin amaçları bakımından on meşruluk tarzı –yedisi içsel, üçü dışsal– saptanabilir. İçsel olanlar şunlardır:

- 1 – Eski geleneksel
- 2 – Karizmatik
- 3 – Akılcı hedef (teleolojik olarak da bilinir)
- 4 – Saadetçi
- 5 – Resmi ulusalçı
- 6 – Yeni geleneksel
- 7 – Yasal-akılcı

Bunların ikinci, üçüncü ve yedincisi anahatlanya açıklanmış olsa da, birinci ve altıncısı arasındaki farklılıklarla dördüncü ve beşincinin anlamı üzerinde durmak gerekir. Bu noktada yukarıdaki listenin, yanı sıra meşruluğun dışsal tarzlarının, özellikle komünist dünya dikkate alınarak yorumlandığını (bkz. L. Holmes 1993a, s. 13–18, 58) vurgulamak gerekir. Bu da listenin genellikle sistem türlerinin çoğuna uygulanabileceği anlamına gelir.

Yukarıdaki sınıflandırmada, *eski geleneksel*, daha çok Weber'in "geleneksel" dediği şeyi anlatır. Komünist dünyada liderler genellikle aile gelenegi ya da kutsal bir hak temelinde yönetme hakkı talep etmediler. (Ancak şimdiki Kuzey Kore lideri Kim Yong İl yeterince uzun süre iktidarda kalabilirse bu tanıma uygun bir süreci başlatabilir.) Ne var ki komünist liderler kendi otoritelerini bazen komünist dönemin daha erken bir aşamasına göndermede bulunarak güçlendirmeye çalıştılar. 1980'lerin sonunda Gorbaçev fırsat düştükçe ülkesinin yaşadığı pek çok sorunun, Lenin'in ardıllarının, özellikle de Stalin'in özgün Leninist hedefleri çarpıtmasıyla ilgili olduğunu iddia etti. Gorbaçev, SSCB'nin doğru Leninist yola dönebilmesi halinde pek çok zorluğun üstesinden gelinebileceğini öne sürdü. (bkz. Smart 1990) Demek ki burada çağdaş bir komünist lider hâlâ saygın olduğuna inandığı eski bir komünist lidere göndermede bulunarak rejiminin otoritesini arttırmaya çalışmaktaydı. Bu meşruluk formuna yeni geleneksel denebilir. Gorbaçev bu yönetime başvuran tek komünist lider değildi. 1970'lerin sonunda itibaren Çin'in lideri olan Deng Şiaoping de Mao Zedung'un komünist Çin'e önderlik ettiği dönemin saygınlığını aynı tarzda kullanmıştır.

Oxford English Dictionary'e göre saadetçi (eudaemonic) sözcüğü, "mutluluk veren" ya da "mutluluk verdiği düşünülen" anlamına gelir. Şimdiki bağlamda, terim, siyasal liderlerin kendi yönetimlerini siyasal düzenin özellikle ekonomik alandaki performansına göre meşrulaştırma girişimlerini anlatır. Bu durumda liderler tam anlamıyla "malları dağıtmakta" oldukları için yönetme hakkına sahip olduklarını iddia ederler. Sovyet bloğunun çoğunda komünistler için bunun anlamı, etkileyici büyüme oranları, daha kaliteli ve daha kolay bulunabilen tüketim malları vb. temelinde otorite iddiasında bulunmalıdır.

Dikkate alınması gereken son terim resmi ulusalcı terimidir. Bununla kastedilen, devletin uyguladığı ve teşvik ettiği ulusçuluktur –ulus üzerinde odaklanan ve ona diğer bağlılıklar karşısında ayrıcalık veren siyasal eylemcilik. Bunu, toplumdaki belirli etnik grupların devlet yetkilileri tarafından baskı altına alınabilen (resmi olmayan) ulusçuluğundan ayırmak gerekir. (Bkz. 10. Bölüm) Bazı durumlarda, başka yöntemlerle kendi yönetimlerine meşruluk kazandıramadıklarına inanan komünist liderler resmi ulusçuluğa başvurdular.

Listeyi tamamlayan üç dışsal meşruluk tarzı şunlardır:

8 – Resmi tanıma

9 – Resmi olmayan destek

10 – Dışsal bir rol modelinin varlığı

Bu listeyle ilgili olarak iki noktayı belirtmek gerekir. Birincisi, komünist dünya bu dışsal tarzların esin kaynağı olarak kabul edilmiş olsa da, bunların hepsi komünist olmayan bağlamlarda da uygulanabilir. İkincisi, bu tarzların pek çok koşulda iç tarzlara kıyasla ikincil olduğu savunulur; aşağıda belirtileceği gibi, üçüncüsü komünist iktidarın son günlerinde önem kazanmıştır.

Birinci dışsal tarz dışsal güçler tarafından *resmi tanınma*'dır. Bu türden dışsal güçler sadece başka ülkelerin hükümetlerini değil, Birleşmiş Milletler gibi uluslararası örgütleri de kapsar.

İkinci ve üçüncü tarzların ortak özelliklerinden biri, her ikisinin de rejimin *kendini meşrulaştırmasıyla* doğrudan ilişkili

olmasıdır. Başka deyişle, her iki durumda da liderler, halk arasında sevilmediklerini ve otoriteden yoksun olduklarını fark etmiş olsalar bile, doğrudan ya da dolaylı dış destek sağladıkları için yönetme hakkına sahip olduklarına inanabilmektedirler.

İkinci tarz bir rejimin ve izlediği siyasetin dışsal unsurlardan *resmi olmayan destek* görmesidir. 1990'ların başında dünya siyasetinin derin ironilerinden biri, Gorbaçev'in Batı'da kendi ülkesinden daha çok tanınmasıydı. Dışarıda edinilen bu şöhretin pek çok simgesinden ikisi Time dergisinin Aralık 1989'da Gorbaçev'i "On Yılın Adamı" ilân etmesi ve 1990'da kendisine Nobel Barış Ödülü verilmesidir. Gorbaçev'in, SSCB'nin dışında pek çok kişi, gerek politikacılar gerekse sıradan yurttaşlar ona ve izlediği siyasetlere inandıkları için ülke içinde izlediği çizgiyi sürdürmesi, meşrulukla ilgilidir.

Nihayet, oldukça soyut ancak eleştirel bakımdan önemli bir meşruluk formu *dışsal bir rol modelinin* varlığıdır. Burada liderler ülke içinde pek sevilmediklerinin farkında olabilirler. Bununla birlikte, şu ya da bu ölçüde, açıkça kabul etseler de etmeseler de taklit etmekte oldukları bir başka ülkenin rejimine güvendikleri için yönetme hakkına sahip olduklarına inanmaya devam ederler. Bu argüman belirsiz görünebilir, ancak okurun, aşağıda, Doğu Avrupa'daki komünist iktidarın çöküşüne uygulandığı zaman argümanı izlemek için daha hazırlıklı olması gerekir.

Bu on meşruluk tarzı 1989–91 olaylarının nedenlerini daha iyi anlamak için komünist dünyaya esas olarak uygulanabilir. Ancak bu argümanı son olarak açıklamadan önce, üç varsayım üzerinde durmak gerekir. Birincisi, komünist dünyada on yıllardır bir *dinamizmin* var olduğudur. Okurlar bu varsayımı reddedebilirler, ancak bu durumda anti-komünist devrimlerin ikna edici bir açıklamasını bulmaları zor olacaktır. İkinci si, herhangi bir sistemde iktidar bir baskı ve meşruluk karmaşısıyla uygulansa da, bunlardan birinin baskın olduğu varsayımıdır. Benzer biçimde, çeşitli meşruluk tarzlarının herhangi bir zamanda ve verili bir sistemde bir arada var olabileceği kabul edilirken, birinin ya da ikisinin doğal olarak ağır basacağı öne sürülür. Nihayet, meşruluk tarzlarının verili bir sistem-

de belirgin olduğu bir ardıllık örüntüsünün var olduğu varsayılır; ancak bu örüntü pusludur ve ortaya çıkan genel görünümün pek çok istisnası vardır. Böylece, komünist sistemlerde iktidan uygulamanın başat formu olarak baskı meşrulukla yer değiştirme eğilimi gösterdikçe, karizmatik meşruluğu erken evrelerle birleştirme eğilimi ortaya çıkar; teleolojik tarz iktidardaki komünizmin tipik "ortaçağı" idi; saadetçilik tipik biçimde daha sonra ortaya çıktı; ve yasal akılcılık öne çıkan son form oldu.

Okur aşağıdaki yorumun, tekil ülkeleri az çok birbirine yaklaştıran geniş bir genelleme olduğunu ve ancak böyle olabileceğini hatırlamalıdır. Örüntü örnekleri betimlenirken ve çarpıcı bazı istisnalar ortaya konulurken, bu kitapta ele alınan ülkelerin her birini tasarlanan bütün evrelere göre düşünmek uygun olmaz. Bu uyarının akılda tutulması halinde, aşağıdaki yorumun komünist iktidarın dinamizmine ilişkin makul biçimde ikna edici bir betimleme olduğu görülür.

Komünizmin erken evrelerinde rejimler tipik biçimde iktidan esas olarak zor yoluyla kullandılar. Komünist rejimlerin çoğu iktidan aldıklarında nüfusun çeşitli kesimlerinden gelen bir direnişle karşılaştılar. Polonya gibi bir ülkede nüfusun büyük kesiminde düşmanca bir tutumun varlığı görülebilir. Küba ve Çin'de, tam tersine, başlangıçta çok daha fazla halk desteği vardı. Başından beri yeni rejime karşı olan gruplardan gelen direnişe ek olarak komünistler, önemli değişiklikleri olabildikince kısa süre içinde gerçekleştirmek –buna "yukarıdan devrim" deniyordu– istedikleri için zamanla daha yaygın bir düşmanlıkla karşılaştılar. Çekoslovakya ve Doğu Almanya'nın oluşturduğu kısmi istisnaya rağmen, komünistler klasik Marksist standartlara göre henüz ne sosyalizme ne de komünizme hazır olan ülkelerde iktidara geldiler. Bu ülkeler, en bariz biçimde, endüstriyel/kentsel olmaktan çok hâlâ hâkim biçimde tarımsal/kırsal idiler ve nüfusun eğitim düzeyi tipik biçimde düşüktü. Marx'ın sosyalizme ve komünizme geçişin başlangıç noktası olarak gördüğü düzeye ulaşmak için, toplumların çok hızlı bir dönüşümden geçmeleri gerekiyordu. Sanayinin hızlı gelişmesini sağlamak ve köylüleri kooperatif (ko-

lektif) çiftliklerde bir arada çalışarak daha etkin olmaya zorlamak için hazırlanan ekonomik plânlar yürürlüğe konuldu. Bu projeler bazı yurttaşları heyecanlandırmış olsa da, komünistlerin amaçladıkları değişimin ölçek ve hızının pek çok kişinin, kendisini kökünden koparılmış, yabancılaşmış hissetmesine ve giderek düşmanca duygular beslemesine yol açması pek şaşırtıcı değildir. Bu yapısal nedenlere, etkisi sadece SSCB’de 1920’lerin sonundan 1953’e kadar sürmekle kalmayan, 1940’ların bütün yeni komünist devletlerine de yayılan Stalin’in kaba ve paranoid kişiliğini eklersek, bu ülkelerin pek çoğunda terör ve şiddetli baskının neden komünist yönetimin ilk evrelerinin baskın özelliği olduğu açıkça ortaya çıkar.

Baskı (Asya’daki komünist devletlerin pek çoğunda uygulanan "düşünce reformu" dahil) bu erken evrelerde meşruluk girişimlerinden çok daha belirgin olsa da, meşruluk girişimlerine dair bulgular da vardır. Pek çok ülkede, liderin çevresinde karizmatik meşruluk vardı. Bu kişinin komünistleri iktidara getiren devrime önderlik ettiği ülkelerde karizma –SSCB’de Lenin, Çin Halk Cumhuriyeti’nde Mao Zedung ve Kuzey Vietnam’da Ho– yeterince gerçek olabiliyordu. (Yani, pek çok yurttaş devrimci rolünden ötürü lidere sahici bir hayranlık duyabiliyordu.) Başka örneklerde, yetkililerin bir liderin çevresinde yapay biçimde karizma yaratma girişimleri vardı. Bu girişimler bir "liderlik kültü" oluşturmak için tasarlandı ve özellikle Stalin, Kuzey Kore’de Kim İl Sung ve Romanya’da Çavuşesku gibi liderlerin çevresinde oluşturuldu. Bu türden girişimlerin başarılı olup olmaması bu noktada önemli değildir; burada, bu girişimlerin ne kadar başarılı olduğu gibi dikenli bir konu üzerinde değil, daha çok rejime meşruluk kazandırma girişimleri üzerinde durulmaktadır.

Komünizmin daha baskıcı aşamalarıyla birlikte anılan bir başka meşruluk formu resmi ulusalcılıktır. İktidardaki komünizmin diğer pek çok özelliğinde olduğu gibi burada da öncülük, Stalin’in "tek ülkede sosyalizm"ini uygulayan SSCB’deydi. (Bkz. 1. Bölüm) Komünizmin benzer ulusalcı formları Mao, Ho, Castro, Kim ve Tito tarafından benimsendi.

Meşruluğun resmi ulusalcı ve karizmatik formları, komünistlerin iktidara önemli ölçüde dışsal, doğal olarak Sovyet yardımıyla geldikleri yerlerden çok, iktidarı genellikle ya da özellikle kendi çabalarıyla aldıkları ülkelerde, görece erken evrelerde daha belirgin biçimde ortaya çıktı. Birinci durumda Stalin ve Sovyet önderliği yerel komünistlerin kendi başarılarını ilân etmelerini (kendisini övmelerinin ve şükranlarını bildirmelerinin yanı sıra) ve o ülkede komünistlerin iktidara gelişinde SSCB'nin oynadığı rolü azaltabilecek şekilde ulusalcılığı teşvik etmelerini önemsemedi. 1940'larda kendi ülkelerinin izlediği sosyalizm yolunun benzersiz olduğunu ilan ederek resmi bir ulusalcılık formunu savunmaya çalışan komünistler (DAC'nde Anton Ackerman gibi) SSCB'ye ters düştü. Yerli önderlikler sadece komünistlerin kendi konumlarını Sovyetlere pek az borçlu oldukları ya da hiç olmadıkları yerlerde kendi ulusalcı ve karizmatik meşruluk girişimlerini az çok özgürce sürdürebildiler.⁵

Yukarıda belirtildiği gibi, pek çok sistem türünde önderlikler er ya da geç meşru iktidarın baskıya dayanan iktidardan daha tatmin edici olduğunu anlamaya başladılar. Komünist önderlikler bunun istisnası değildi. Böylece, hem terörün hem de yüksek baskı düzeylerinin işlevsiz kaldığı açığa çıktıkça ve önderlik yapan ekipler değiştikçe, çeşitli ülkelerde meşruluk girişimleri daha da öne çıktı. Pek çok yeni önderlik hem öncellerinin hem de onların benimsedikleri tarz ve siyasetlerin popüler olmadığını anladılar. Böylece kendilerini bunlardan ayırarak ve uzaklaştırarak kendi meşruluklarını takviye etmeye çalıştılar. Pek çok komünist ülkede uygulanan baskı düzeyleri Birinci Dünya devletlerine kıyasla görece yüksek kaldıysa da, 1950 ve 1960'larda çoğu ülkede liberalleşme işaretleri görünür hale geldi.

5. Buradaki "az çok" sözü, SSCB'nin bu ülkelere DAC'ne, Macaristan'a, vb. yaptıkları gibi karışmasa da, Yugoslavya ve Çin'in Sovyet kampından bağımsızlıklarını ilân ettikleri zaman sergiledikleri büyük öfkeyi anlatmak için kullanmıştır.

Bunların en belirgin olanlarına –keyfi tutuklamalarda, gösteri niteliğinde duruşmalarda ve idamlarda dramatik bir azalma– ek olarak, değişimin erken simgeleri, Kruşçev’in Şubat 1956’da Stalin’i eleştirdiği "gizli konuşma"sını ve aynı yıl içinde Polonya’da uygulanan kolektifsizleştirmenin hoşgörüyü karşılanmasını kapsıyordu. Öteki ülkelerin daha uzun süre beklemeleri gerekecekti. (Çin’de "Demokrasi Duvarı" 1979–80’de ortaya çıktı.)

Baskının azalmasıyla birlikte liderlikler meşruluğu daha fazla vurgulamaya başladılar. Sovyet liderliğinin 1960’ların başındaki, komünizmin ilk evrelerine 1980’de varılacaktır iddiası bir örnekti. Öteki komünist liderlikler de hem sosyalizmin kurulmasında hem de komünizme geçişte bir çok evre olduğunu ve kendi toplumlarının hızlı ve etkin biçimde bir evreden diğerine geçmekte olduğunu vurguluyorlardı. Bütün bunlar teleolojik (akılcı hedef anlamında) meşruluğu temsil ediyordu.

Ancak bu dönem görece kısa ömürlüydü. Pek çok liderin, teleolojik meşruluğun çok soyut olduğunu ve pek çok yurttaşın uzak olduğunu anlamaya başladıkları görülür. Kitleler "yeni evreler" değil, daha iyi ücret –ya da Michael Ellman’ın etkileyici ifadesiyle (1969, s. 358) Marx ve Engels değil, Marx and Spencer–⁶ istiyorlardı. "Yukarıdan devrimler" artık yetmişti; yurttaşların başlıca hedefi artık istikrar ve hayat standardının yükselmesiydi.

Bu bağlamda, Sovyet blokundaki çeşitli devletler 1960’larda büyük ekonomik reform paketleri denilen uygulamaları başlattılar. Bunların ilki DAC’nin Ocak 1963 tarihli Yeni Ekonomik Sistem’i idi. Benzer reformları başlatan, öteki ülkeler, SSCB (Mart ve Eylül 1965); Çekoslovakya (Ocak 1965); Bulgaristan (Aralık 1965); ve Macaristan’ı (Ocak 1968) kapsıyordu. Bütün bunlar bir düzeyde tüketici ihtiyaçlarını karşılamak için tasarlandıkları için, saadetçi meşruluğa klasik bir örnek oluştururlar.

6. Makul fiyatlarla kaliteli tüketim mali satan tanınmış bir İngiliz mağazalar zinciri.

Ancak bazı ülkeler diğerlerinden daha başarılı olurken ve bir kısmı kalıcı biçimde tâdilât geçirirken, uygulanan reform paketlerinin hiçbirisi, tüketici payında liderliklerin ya da yurttaşların umdukları artışla sonuçlanmadı. Bunun çeşitli nedenleri vardı. Biri, bütün paketlerin merkezi bürokratların yetkisinde bir azalmayı gerektiriyor olmasıydı. Ancak reformları gerçekleştirmekle sorumluğu da bu insanlara düşüyordu. Reformların çoğu kez bürokratların çıkarlarına ters düştüğü dikkate alındığında, bu politikaların yurttaşların ve kıdemli liderlerin tercih edecekleri kadar coşkulu ya da tatmin edici biçimde uygulanamaması pek şaşırtıcı değildir.

1970'lerde ekonomik reformların beklendiği kadar etkili olmadığı anlaşıldı. Komünist önderlikler bu duruma farklı tepkiler gösterdiler. Biri, tadilâtlar ya da reformların yeni versiyonlarını uygulamaya koymaktı. Önemli bir hedef küçük işletmeleri daha büyük üretim birimleri içinde birleştirmekti. (Bkz. L. Holmes 1981, Woodall 1982)

Ancak bir başka tepki yurttaşlara yönelikti: Daha iyi hayat standartları istiyor idiyse, daha çok çalışmaları gerekecekti. Teleolojik meşruluğun yüksek noktasında yaşanan daha idealist günlerin tam aksine, önderliklerin teşhisleri, pragmatik ve gösterişsiz hale geldi. Bu "gerçekçi" ya da "gerçekte var olan" sosyalizm denilen dönemdi. İdealizmin azalması ve gerçekçilik ihtiyacının artması 1973'ten sonra daha da belirginleşti. Bu sırada dünya, petrol krizi ertesinde bir resesyona giriyordu.

Ekonomik reformların yeterli olmadığı anlaşıldığı için, sadetçi meşruluğun başarısı da muhtemelen sınırlı olacaktı. Bu koşullarda liderlikler başka meşruluk tarzları aramak zorunda kaldılar. En dikkat çekici biçimde DAC ve Romanya örneklerinde görülmek üzere, 1970'lerin ortalarından itibaren resmi ulusalcılık yeniden vurgulanmaya başlandı. Doğu Almanya'da yetkililer uluslararası topluluk tarafından tanınmak için ellerinden geleni yaptılar ve nihayet Eylül 1973'te Birleşmiş Milletler'e girme izni aldılar. (Sekizinci meşruluk tarzı; bu örnek sekizinci ve beşinci tarzların genellikle etkileştiklerini ve bir arada var olduklarını ve bunun nedenini ortaya koymuş olmalı.)

Doğu Alman önderliği DAC'nin spor alanında, özellikle Olimpik Oyunlarda başarılı olmasına da büyük önem veriyordu. Ve bir dönem mahkûm edilmiş olmalarına rağmen, Almanların gözünde hâlâ olumlu olan Martin Luther ve Prusyalı Büyük Frederick gibi çeşitli tarihsel figürleri yeniden değerlendirmeye başladılar. Romanya önderliği de tarihi yeniden değerlendirmeye başladı. (Bkz. 3. Bölüm)

SSCB'nin de Romanya ve DAC'ndekinden genellikle farklı bir türde olmakla birlikte, 1970'lerde bir tür resmi ulusçuluk çizgisi izlemekte olduğu görülebiliyordu. Sovyet liderliği spor başarılarına önem verirken ülkenin uluslararası arenada başarılı olması için de elinden geleni yaptı. Bir yanda Sovyet bloku, Hindi-Çini ve Afrika Sovyet etkisine girdikçe genişlemekteydi. Öte yanda –ve ironik biçimde– Sovyetler, Doğu-Batı ilişkilerinin iyileşmesi için güven uyandırmaya çalışabiliyordu. Sovyet liderliği, Batı'nın kendi ülkelerini her zamankinden daha çok bir süper güç ve bazı bakımlardan (özellikle askeri) ABD'ye eşit kabul ettiğini öne sürerken haklıydı.

Ancak 1970'lerin sonunda ve 1980'lerin başında komünist önderliklerin yeni meşruluk formlarını sürdürme kapasitesinin sınırlı olduğunu gösteren belirtiler vardı. Aralık 1979'da Afganistan'a Sovyet müdahalesiyle birlikte, Sovyet bloku azami büyüklüğe ulaşmıştı. O noktadan itibaren işler ters gitmeye başladı. Afganistan SSCB için giderek bir sorun haline geldi. Resmi sovyet ulusçuluğunun emperyalist bileşeni bozulmaya yüz tutuyordu. Batı'nın özgüveninin hızla artmasıyla birlikte durum daha da ağırlaştı.

SSCB asla bu sorunları yaşayan tek ülke değildi. Polonya liderliği 1970'lerin başında gerçek ancak kısa süreli bir gelir ve hayat standardı yükselişi yaşamış, bunu Gomulka rejimini deviren ayaklanmalar izlemişti. Bu iyileştirmeler genellikle Batı'dan ödünç alınan paralarla yapıldı. Detant döneminde bu tür ilişkiler kolaylaşmıştı. Bu gelişmeler, pek çok bakımdan halkın tüketim özlemlerini karşılayarak rejimi meşrulaştırmanın (saadetçi meşruluk) klasik bir örneğini oluşturuyordu. Ancak bu uygulamalar rejimin sorunlarına sadece kısa süreli bir çözüm sağladı. Petrol krizinin ertesinde, pek çok Batılı ülke

daha fazla kredi verme konusunda isteksizdi ve bir kısmı verilen borçların Polonya'nın beklediğinden çok daha çabuk geri ödenmesini istedi. Böylece Polonya yurttaşları 1976'da yolun sonuna geldiler. Hükümet de uzun süreli iyileşme umudu veremiyordu, çünkü "rüşvetçilik" nedeniyle fabrika ve ekipmana yeterince yatırım yapılamıyordu. Bu durumda ve fiyat artışlarının açıklanmasıyla birlikte, 1976'da ayaklanmalar patlak verdi. Yetkililer bu ayaklanmaları bastırmayı başardılar. Ancak 1976 ayaklanmalarını izleyen yıllarda işçiler ve entelektüeller, komünist sistemde kendi paylarına düşeni arttırmak için Doğu Avrupa'da daha önce görülmemiş bir tarz ve ölçekte işbirliği yapmaya başladılar. Hoşnutsuzluk gittikçe artıyordu.

Bu işbirliğinin en önemli sonucu Eylül 1980'de Dayanışma'nın ortaya çıkması oldu. Bu örgüt komünist sistemin zayıflamasında büyük bir rol oynadı. 13 Aralık 1981'de kendi halkıyla tatmin edici bir anlaşma yapmayı başaramayan Polonya rejiminin sıkıyönetim ilân etmesi ve Dayanışma'yı yasaklamasıyla birlikte Polonyalı yetkililerin kendilerini herhangi bir tarzda meşrulaştırmayı başaramadıkları çok belirgin biçimde ortaya çıktı. Polonya temel iktidar biçimi olarak baskıya geri dönmüştü. Bu gelişme, komünist önderliklerin başat iktidar tarzı olarak meşruluğa sapmanın zaman zaman büyük bir sorunsal olarak ortaya çıkabileceğini giderek anladıklarını gösteren çarpıcı bir örnektir.

1980-81'de Dayanışma'nın yükselişi ve çöküşünün komünizmin oluşum halindeki krizinde tartışmasız bir dönüm noktası olarak görülmesi gerekir. Bununla birlikte kriz henüz tam olarak gelişmiş değildi. Aslında görünüşe bakılırsa, pek çok komünist önderlik kendilerini kurtarabilecek bir başka meşruluk tarzının olduğuna inanmaya başlamışlardı. Bu tarz yasal-akılcı tarzıdır. Bu toplumsal bilimcilerin jargonudur; zira bu önderlerin hiçbiri bu şartlarda ne yapacaklarını açıklamazlardı. Ancak 1980'lerde komünist önderlerin "hukuk kuralları"ni giderek daha fazla vurgulamaları, geniş bir yoruma tâbi tutulursa, bu yeni yasal-akılcı vurgunun komünist iktidarın selâmeti olarak görüldüğünü ortaya koyar.

Yasal-akılcıya yönelişle ilgili bulguları ele almadan önce, 1940'ların sonundan itibaren Sovyet blokunun dışında yer alan bir ülkenin kısaca ele alınması uygun olur. Yugoslavya, komünizmin inşasına Sovyet bloku ülkelerinden farklı bir yaklaşımı benimsediği için özellikle ilginçtir. Ne var ki, bu ülkelerin deneyimi gibi, Yugoslavya deneyimi de sonunda başarısızlığa uğradı.

Yugoslavya, 1940'ların ortalarından itibaren karizmatik Tito'nun önderlik ettiği çok etnisite'li bir ülkeydi. Çeşitli krizlere rağmen Tito, 1980'de ölene kadar ülkenin birliğini sağlamayı başardı. Komünizmin inşasında "özyönetim" sistemi (bkz. 1.Bölüm) biçiminde benzersiz bir yol izledikleri için Yugoslavların duydukları gururu güçlendirmeye çalıştı. Yugoslav sistemi sadece kapitalizmin değil, Sovyet blokunda sosyalizm ve komünizmin inşasına "bürokratik" yaklaşımların da karşısında yer alıyordu. Özyönetim ideolojisi kısmen resmi ulusalcı meşruluğun bir formunu oluşturuyordu. Tito'nun ölümünden sonra Yugoslav yetkililer özellikle önderlikte rotasyon biçiminde yasal-akılcılığa yönelmeye çalıştılar. Ne yazık ki yasal-akılcılık uzun süreli meşruluk biçimi olarak yerleşmeye fırsat bulamadan ekonomi büyük sorunlarla karşılaştı. Ekonomik durum kötüleştikçe, geleneksel etnik rekabetler öne çıktı ve gruplar ağırlaşan koşullardan ötürü birbirini suçlamaya başladılar.

Yasal-Akılcılık Yoluyla Meşrulaşma Girişimleri

Hukuk kuralları (yasal akılcılıkla meşruluk sağlama girişimleri) yönünde yapılan somut hareketleri ele almak için uygun bir noktada bulunuyoruz. Aşağıdaki, yazarın kendi listesidir, ancak Weber'in nosyonu başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Buna göre, yasal-akılcılığı geleneksel ve karizmatik meşruluktan ayıran, kişisel niteliklerden çok kuralları temel almasıdır. Özetle bu, kişisizleştirilmiş bir meşruluk formudur.

Komünist devletlerin hukuk kuralları yönündeki hareketlerinin en az dokuz göstergesi saptanabilir. Bu önlemlerin bazıları 1980 öncesine ait olsa da, bütün süreç, bu on yıl içinde, yasal-akılcılığın başat -bazı durumlarda yegâne- meşruluk formu haline gelmekte olduğunu gösterecek şekilde yoğunlaştı. Dokuz gösterge vardı:

- a) *Hukuk sistemlerinin kodifikasyonu;*
- b) *Devletin baskı aygıtları üzerinde artan denetim;*
- c) *Önde giden görevliler üzerinde artan denetim;*
- d) *Siyasal yapıların düzenli toplânması ve canlandırılması;*
- e) *Parti ve devletin giderek ayrılması ve iktidarın partiden devlete geçmesi;*
- f) *Kitle katılımı konusunda resmi tutumların değişmesi;*
- g) *Merkezi yönlendirici plânlamadan uzaklaşma;*
- h) *Özel sektörün desteklenmesi;*
- i) *Uluslararası piyasayla açık etkileşimin artması.*

Bu etkenlere ilişkin kapsamlı bir inceleme için bkz. L. Holmes 1993a, s. 274–88; burada sadece birkaç nokta aydınlatılacak.

Hukuk sisteminin kodifikasyonu konusunda en ilginç gelişmelerden biri hukuku temel alan sosyalist devlet gibi kavramların içerdği yasal akılcılığa açık ideolojik bağlılık idi. Bu terim ilk kez Gorbaçev tarafından Nisan 1988’de kamuoyu önünde kullanıldı. Bununla birlikte kavram Sovyet toplumsal bilimcileri arasında yıllardır tartışılıyordu. Devletin baskı aygıtları üzerindeki denetiminin artması, örneğin Sovyet KGB’si (Devlet Güvenlik Komitesi) gibi aygıtların daha zayıf ve hem hükümete hem de Komünist Parti’ye daha fazla hesap verebilir hale getirilmesi için alınan önlemlerde görülebilir. Önde giden resmi görevliler üzerinde denetimin artması, hem SSCB’de hem de Çin’de yurttaşların 1980’lerin sonuna doğru ilk kez resmi devlet görevlerini dava edebilmelerini anlatır. Kitlesele katılıma ilişkin resmi tutumların değişmesi, örneğini 1980’lerin ortalarında ve sonlarında pek çok komünist devlette seçim yasalarında yapılan değişiklikleri anlatır; bunların pratik önemini fazla abartmamak gerekirse de (bkz. 7. Bölüm) simgesel bir önem taşıdıkları açıktır. Son üç değişken en genel hatlarıyla ekonomide bir çözölme olarak betimlenebilecek şeyi anlatır. Bu kişisizleştirmenin ilginç bir biçimiydi; böylelikle ekonomide denetimin büyük çapta, bilinen politikacıların ve plâncıların elinden piyasanın "görünmez" eline aktarılması tasarlanıyordu.

Yasal-akılcı meşruluk yönünde gerçekleştirilen bu hareketlerle aynı zamanda teleolojik (akılcı hedef) meşruluktan uzaklaşıldığını gösteren açık göstergeler vardı. Bunların belki de en iyi iki örneği "gerçekte var olan sosyalizm"e yapılan göndermeler ve parti programlarını önceki programlardan daha "gerçekçi" hale getirmek için yapılan değişikliklerdi.

Meşruluk Krizi

Pek çok komünist devletin 1980'lerde yasal-akılcı meşruluğa yönelme girişimlerini ortaya koyduktan sonra, öykümünün sonuna, yani ortaya çıkan aşırı meşruluk krizine gelmiş bulunuyoruz.

Önce, küçük ve büyük meşruluk krizlerini kısmen birbirinden ayırmak için, siyasal *sistem* ile *rejim* arasında bir ayırım yapmak gerekir. Siyasal sistemle, en geniş anlamda hükümeti oluşturan yapıların, süreçlerin ve diğer fenomenlerin (resmi ideoloji gibi) bütünlüğü kastediliyor. Öte yanda, bir rejim herhangi bir dönemde sistemi yöneten özel bir önderlik ekibidir. (Önderliğin yönetim kanadı dahil) O halde Sovyet *sistemi* 1980 ile 1990 arasında dört rejim tarafından yönetilmiştir -Brejnev, Andropov, Çerniyenko ve Gorbaçev dönemleri. Bu ayırım akılda tutularak dört tip meşruluk krizi ayırt edilebilir. İlk ikisi görece küçük, üçüncüsü oldukça ciddidir. Sonuncusu ise, tipik olarak sistemin çöküşüne yol açan büyük (aşırı) bir meşruluk krizi formudur.

1. Meşruluğun değiştirilmesi. Bu senaryoda bir rejim sistemi ve/ya da kendisini belirli bir başat meşruluk tarzına göre meşrulaştırma girişimlerinin sorunsal haline gelmekte ya da gelmiş olduğunu algılar, ancak bir başka tarza geçerek mevcut zorlukların üstesinden geleceğine inanır. Aslında, verili bir meşruluk formunun sorunsal niteliğini açıkça kabul etme ve az çok açık biçimde bir başka meşruluk formuna geçme eylemi, teorik olarak rejime bir "nefes alma" fırsatı sağlayabilir. Buna, meşruluğun değiştirilmesinin meşrulaştırıcı etkisi denilebilir.

2. *Normal olmayan rejim değişikliği.* Burada, verili bir önderlik ekibi ya özgüvenini kaybeder ve istifa eder ya da öteki kıdemli politikacılar tarafından yolunu kaybetmiş olarak algılanır ve olağan olmayan bir tarzda görevden alınır. (Şiddete başvurulmasa da, bu durum küçük bir meşruluk krizinden daha fazlasını oluşturur.) Her iki senaryoda da, sisteme hâlâ onu devralacak ve sürdürecektik kadar güvenen bir başka grup vardır. Aslında, yurttaşlar bu türden bir rejim değişikliğinin sahici iyileştirmelere yol açacağına inanıyorlarsa, sistemin meşruluğu artabilir. Ne var ki, sistemlerin ve rejimlerin halk nezdindeki meşruluğunu –kitle desteğinin düzeyi– bilimsel olarak saygın bir doğruluk düzeyine ayarlamak imkânsızdır. Bu durum özellikle, komünist sistemlerin çoğu gibi, görece kapalı sistemlerde böyledir. Ancak Oçab'ın yerine Gomulka'nın (Polonya 1956), Novotniy'in yerine Dubçek'in (Çekoslovakya 1968) ve Amin'in yerine Karmal'ın (Afganistan 1979) geçmesinin, ortaya çıkan yeni rejimin ikinci tipte küçük meşruluk krizinin en azından kısmen başarılı biçimde çözebileceğini gösteren örnekler olduğuna dair ikna edici argümanlar oluşturulabilir.

3. *Baskıya geri dönme.* Bir rejim, kendisini ve sistemi kitleler nezdinde meşrulaştırma girişimlerinin, rejimi, hattâ sistemi tehlikeye sokacak ölçüde başarısız olduğunu değerlendirir. Liderler başat iktidar etme tarzı olarak kitleler üzerinde baskı uygulamaya hazırlanırlar. Bu durum gerçek bir meşruluk krizi oluşturur, çünkü liderler kendilerini ve/ya da sistemi meşrulaştırma girişimlerinin başarısızlığa uğradığını kabul etmektedirler. Ancak kendilerine ve yönetme kapasitelerine olan inançlarını henüz kaybetmedikleri için bu durum, kimlik ve meşruluk krizinin incelenmekte olan versiyonu kadar aşırı değildir. Çekoslovakya'da 1969'daki "normalleşme" rejimi, Aralık 1981'de Polonya'da sıkıyönetim ilânı ve Haziran 1991'de Beijing'deki sertleşme bu meşruluk krizinin komünist dünyada yaşanan en iyi örneklerini oluşturur. Ağustos 1991'de Moskova'da yaşanan başarısız darbe girişimi de bir bakıma bu bağlamda yorumlanabilir; zira bazı liderler (yani o sırada iktidarı ele geçirme girişiminde bulunanlar) bu eylem türünün başarı imkânına inanıyorlardı.

4. *Kimlik krizi ve özmeşruluğun genel çöküşü.* Elitin tamamının ya da en azından anahtar unsurlarının çoğunun yapılanlara ve sürdürülmesi düşünülen sistemin kendisine olan güvenlerini kaybetmeleri halinde –yani yakın ve genel bir özmeşruluk çöküşü varsa– meşruluk krizinin dördüncü formu oluşmuş demektir. Bu kavram pek çok bakımlardan komünizmin çöküşünün en önemli ve ikna edici açıklamalarından birini sağlar. Temelde bunun iki evresi vardı.

Birincisi, komünist önderlerin kendi sistemlerini yasal–akılcı bir temele aktarma girişiminde bulundukça, hissetmekte oldukları temel bir akılcılık ve kimlik krizinin derinleştiğini gidecek daha fazla anlamalarıydı. Örneğin, kendi ekonomilerinde merkezi plânlamayı azaltmaya ve piyasa mekanizmalarının rolünü arttırmaya çalıştıkça, onyıllar boyunca tabu olmuş fenomenleri tanımaya, hattâ kabul etmeye başladılar. İşsizlik ve enflasyon bu listenin en tepesinde yer alıyordu; bunlar daha derin bir düzeyde kitlelerin daha önceden bilmedikleri bir korkuyu ve güvensizlik duygusunu temsil ediyordu. Bu olumsuz fenomenler ekonomilerdeki dikkat çekici iyileşmelerle karşılanmıyordu –yurttaşlar yeni ve istenmeyen fenomenlerin hayat standardında bir yükseliş sağlamak için zorunlu olduğunu kesinlikle kabul etmedikleri ölçüde.

Aynı zamanda, kitleler resmi yetkilileri açıktan eleştirmeye teşvik edilmekte olsalar da bunun sınırları vardı. Batılılar için fiilen güvence altına alınmış olan politikacıları eleştirme özgürlüğünün düzeyi komünist devletlerin çoğunda hâlâ güvence altına alınmamıştı.

Özetle kimlik krizi, 1980’lerde uygulanan ve şiddetlenen değişikliklerin, komünist sistemlerin çoğunun hem kapitalizmin hem de komünizmin bütün olumsuz özelliklerini (enflasyon, işsizlik, iş güvencesizliği, suç oranında artış, seyahat, eleştirme ve muhalif grup oluşturma özgürlüklerinin kısıtlanması gibi) ve her ikisinin pek az olumlu özelliğini (yüksek hayat standartları, seyahat ve protesto etme özgürlüğü; iş güvenliği, konut, ülke içinde seyahat ve beslenme gibi temel ihtiyaçların önemli ölçüde desteklenmesi) taşımaları anlamına gelmesinden kaynaklanıyordu.

Bu türden bir kimlik krizi daha önce var olmamıştı. Stalin siyasetlerinin pek çok yurttaşı yabancılaştırmış olmasına rağmen, bunlar farklı bir yaklaşımı temsil ediyorlardı. Bu yaklaşımlar kapitalizmin ve liberal demokrasinin sulandırılmış, sıradan bir versiyonu olarak görülemezdi. Aynısı, kaotik Büyük Proleter Kültür Devrimi (1966–76; en aşın evresi 1966 ile 1969 arasında yaşandı) dönemini kapsayacak şekilde Maoist yaklaşım için de geçerlidir.

Bu kimlik krizine rağmen, komünist sistemler de yetkililer başat yönetim tarzı olarak baskı uygulama yöntemine başvurmak isteselerdi biraz daha uzun sürebilirdi. Ancak 1989’da birkaç istisna, özellikle Çin dışında böyle bir uygulama gerçekleşmedi. Bunun yerine, pek çok komünist rejim (ve sistem) büyük meşruluk krizinin bir başka evresine, dışsal rol modeline duyulan güvenin çöktüğü (meşruluk tarzlarının sınıflandırılışına göre onuncu model) ve böylece öz- meşruluğun kaybedildiği ve sistemin çöktüğü son (ikinci) evreye geçtiler.

Dışsal rol modeline duyulan güvenin çöküşüne katkıda bulunan en önemli etkilerden biri 1989’un başlarında Sovyetler’in Afganistan’dan çekilmesiyle oluştu. Sovyet liderliği sadece geri çekilme emri vermekle kalmadı, bu işgalin büyük bir hata olduğunu da kabul etti. Bu yaklaşım Brejnev doktrininin, komünist iktidarın tehdit altında olduğu ülkelerin içişlerine müdahale etme hakkının reddedildiğini çok somut biçimde gösteriyordu. SSCB neredeyse aynı zamanda Vietnam’ı Kamboçya’dan çekilmeye zorladı; bu da Moskova’nın uluslararası sosyalizmi savunma konumunu dramatik biçimde değiştirdiğine dair bir başka kanıt oluşturunuyordu.

Brejnev doktrininin açıkça reddedilmesi SSCB’nin dışındaki komünist liderlerin artık kendi halkları arasında bir huzursuzluğun patlak vermesi halinde Sovyetler’den ya da Varşova Paktı’ndan askeri destek bekleyemeyecekleri anlamına geliyordu. Aslında Gorbachev Sovyet lideri olarak kaldığı süre içinde böyle bir destegin gerçekleşmeyeceğini açıkça belirtti.

1989 baharında Sovyet liderliği sadece tutucu komünist liderlikleri askeri olarak savunmamakla kalmayacağını, sosyalist çoğulculuk yönünde kalıcı adımların atıldığı Macaristan ve

Polonya'da tartışılan ve uygulanan değişiklikleri de hoşgörüy-
le karşıladığını –hattâ desteklediğini– göstermişti. Bu sırada
bu ülkelerde nomenklatura sisteminin (bkz. 7. bölüm) ve ko-
münist iktidar sisteminin diğer anahtar unsurlarının terk edil-
mesinden açıkça söz edildiği dikkate alınırsa, SSCB'nin dışın-
daki pek çok komünist liderliğin neden kendi rol modellerini
kaybettikleri hissine kapıldıkları daha iyi anlaşılır.

Nihayet bizzat Sovyet liderliğinin kendi yolunu kaybettiği-
nin görülmesi Doğu Avrupa komünist liderlikleri arasında öz-
meşruluğun çöküşünde tartışmasız biçimde önemli bir etken
oldu. Komünizmin vatanındaki liderler önlerindeki yolu göre-
miyor –telos'u gözden kaybetmiş– idiyseler, öteki komünist
devletlerin liderlikleri nereden esinlenecek ve nereden destek
bulacaklardı? S. Kondraşov'un 2 Mart 1990 tarihli İzvestiya'da
yayımlanan makalesinden yapılan şu alıntı bu noktayı en iyi
şekilde açıklar: "Kendi halkımıza iyi bir hayat sağlayacak bir
toplum modeli oluşturmayı başaramadık ve bu işe yaramaz
modeli öteki ülkelere dayattık. Böylece, modeli bizzat reddet-
tiğimizde ...hızlı bir zincirleme reaksiyon başladı." (Alıntı, Kra-
mer 1993, s. 1)

Bu sözlerden, argümanın bu bölümünün Gorbaçev'in rolü-
nün çok önemli olduğunu öne sürenlerle tamamen aynı çizgi-
de olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Gorbaçev'in rolünün büyük
bir önem taşıdığı reddedilemezken gene de aklıda tutulması
gereken önemli bir etken vardır. Öteki komünist devletlerin li-
derlikleri yapmakta oldukları şeye inanmaya devam etmiş ve
kendi baskıcı aygıtlarını kendi meşruluklarına ikna etmeyi ba-
şarmış olsalardı, Çin liderliğinin yaptığı gibi esas iktidar biçimi
olarak yeniden baskıya başvurmaktan onları hiçbir şey alıko-
yamazdı. Bu yol sadece dışsal rol modelinin başarısızlığını
(bazı perspektiflerden bakıldığında nihai olarak Gorbaçev'e
atfedilebilir) değil, aynı zamanda, sistemlerin içsel kuşku ve
çürümüşlüğü de ifade eder ve bütün bunlar sistemlerin
üçüncü değil dördüncü tip meşruluk krizi yaşadıkları anlamı-
na gelir.

Bu noktada kitlelerin rolü üzerinde durmak gerekir. Kitleler
1980'lerde kendi hükümetleri konusunda giderek artan bir
düş kırıklığı yaşıyorlardı, çünkü pek çok ülkenin ekonomik

durumu hayat standartlarının hızla yükseleceği umudunun kaybolması anlamına geliyordu. 1970'lerde pek çok Batılı yorumcu SSCB'de ve Avrupa'daki pek çok komünist devlette genel olarak "toplumsal sözleşme" denilen bir olguyu saptıyordu. Özünde bu, elit ile yurttaşlık arasında bir alışverişti. Kitlelerin bakış açısından argümanın özü biraz sinik biçimde "biz çalışır gibi yapıyorduk, onlar da bize ücret öder gibi yapıyorlardı" sözleriyle özetlenmiştir. Genel olarak pek sözü edilmeyen anlaşmanın temeli kitlelerin hareketsiz olmaları ve pek az siyasal talepte bulunmalarıydı. Bu sesizlik karşılığında sosyalizmin daha önce belirtilen olumlu özelliklerinden (yardımlar, güvenlik, vb.) ve yükselen hayat standardından yararlanıyorlardı. Elit ise bu sözleşme sayesinde saadetçi meşruluğun başarılı olacağını umuyordu.

Yurttaşların pek çok devlette komünizmin çöküşünde oynadıkları rolü açıklamak için, kötüleşen ekonomik duruma kitlelerin elitin artan özkuşkularını algılamaları eklenebilir. Pek çok meşruluk ve meşrulaşma teorisyeni (örn. bkz. Heller 1984) kendi elitlerine meydan okuduklarına göre kitlelerin mevcut sisteme tercih edecekleri alternatif bir sistem vizyonuna sahip olmaları gerektiğini öne sürmüşlerdir. Ne var ki anti-komünist devrimler, yetkililere meydan okumanın makul bir başarı şansı taşıdığına dair bir inanç dışında pek belirgin bir alternatif vizyonun olmadığını göstermektedir. Bu durum özellikle, çeşitli komünist devletlerde kitleler geçmişte yetkililere meydan okudukları ve bastırıldıkları zaman da görülmüştü. 1989'da Sovyetlerin, Sovyet dış imparatorluğunun üye devletlerindeki elitlere karşı çıkışları bastırmak için güç kullanmayacağına dair göstergelerin ortaya çıkmasıyla birlikte komünist iktidar yapılarına yönelik başarılı bir saldırının mümkün olabileceği inancı, kitlelerin neden Çekoslovakya, DAC, Romanya, vb. ülkelerdeki gösterilere katıldıklarını açıklamaya yardımcı olur.

Kitlelerin komünizmin çöküşünde oynadıkları rolün, başka, daha az görülebilen –ama gene de önemli– bir tarzı daha vardı. Önderliklerin baskıdan meşruluğa ve bir meşruluk modelinden diğerine geçme ihtiyacını neden duyduklarını sormak gerekir. Bunu bir başka şekilde ifade etmek gerekirse,

komünist iktidarı dinamikliğini anlamaya (sadece saptama ve betimlemeden ayrı olarak) çalışırsak, bu türden değişikliklerin önemli bir nedeninin 'liderlerin kitlelerin düşüncesi olarak algıladıkları şeye gösterdikleri tepkiden ibaret olduğu hemen anlaşılır. Komünist siyasetlere totaliter yaklaşımın (bkz. örn. Friedrich ve Brzezinski 1965) kusurlu oluşunun bir nedeni, dinamik bir ögeden yoksun ve komünist liderliklerin atomlaşmış bir toplum üzerinde neredeyse tam bir denetime sahip olduklarını düşünmeye yatkın olmasıydı. Gerçeklik çok daha karmaşıktı ve komünist liderlikler bir boşluğun içinde yaşamıyorlardı. Bazıların bunu anlamaları çok uzun sürdü. Ama sonunda çoğu liderlik, sistemi sürdürecektir ve kendi yerini koruyacaksa sistemin meşruluğunu güçlendirmeye ve kitlelerle etkileşmeye çalışmak zorunda olduğunu anladı. Demek ki kitlelerin rolü her zaman önemli oldu. Bu durum, komünist iktidarların Romanya ve DAC gibi ülkelerdeki çöküşünde, diğerlerine (Polonya, Macaristan) kıyasla çok daha açıkça görülebilir, ancak çöküşü de dahil olmak üzere komünizmin dinamikliğini özellikle ve esas olarak önderlerin ve diğer devlet görevlilerinin tutumlarına göre yorumlamak ciddi bir hata olacaktır.

Yasal-akılcılığın denetleyemeyecekleri sorunsal bir meşruluk tarzı olması komünistler için yukarıda belirtildiği gibi talihsizliktir. Bunun SSCB'de denetlenemez bir güç haline gelmesinin bir nedeni, kitlelerin bu yaklaşımı benimsemiş olmaları ve liderlerin amaçladıklarından daha çok şey beklemiş olmalarıdır; bu fenomen Doğu Avrupa ülkelerinin bazılarında sınırlı ölçüde tekrarlandı. SSCB'de Gorbaçev'in glasnost'u bilinçli biçimde yürürlüğe koyması sonunda geri tepti; liderlik, kitlelerin tepkilerinin Pandora Kutusu'nu açtı ve kapağı kapatamadı. Biraz daha derine gidersek, komünistlerin yasal-akılcılığı sonuna kadar denetleyememelerinin önemli bir nedeni, bu yaklaşımın, belirli bir noktanın ötesinde komünist iktidar sistemiyle bir arada varolamaması idi. Bu iki fenomenin nihai olarak birbiriyle bağdaştırılabilmesi mümkün değildir. Yasal-akılcılık hem bir kavram olarak hem de pratikte oldukça kişiselleştirilmiş bir iktidar formudur. Marksizm-Leninizm kesinlikle pratikte ve teorik önderlik üzerinde odaklandığı ölçüde-

çok kişileştirilmiş bir iktidar formudur. Bunun belki de en açık göstergesi, komünist ülkelerin çoğundaki yurttaşların liderlerinin kim olduğuna büyük önem vermeleridir. Bu kişiden hiç memnun olmamaları halinde, Batılı ülkelerin çoğunda üç dört yıl içinde olabilecek şekilde o adamın (asla bir kadın olamazdı) görevden alınmasını umut edemezlerdi.

Son paragrafın ilk bölümünden çıkan bir sonuç, muhtemelen yasal-akılcı meşruluğa cesaret eden pek çok komünist önderliğin, gerektiğinde geri çekilebileceklerini ve yasal-akılcı meşruluk tarzı yerine saadetçiliği geçirebileceklerini ummuş olmalarıdır. Bu argümana göre, yasal-akılcılığa geçişin *sınırlı* ve *görece* kısa süreli olması amaçlanmıştır. Örneğin, tutucu bürokratlar geri çekildiklerinde, geçmiş yılların ekonomik reformlarının, önemli tâdilât ve güncellemelerden sonra daha başarılı biçimde uygulanacağı umuldu. Böylece önderlikler rejimlerin ve sistemlerin performans (genellikle ekonomik) temelinde giderek meşru hale geleceklerini umdular. Bu türden bir argüman Gorbachev'in neden ve nasıl pek çok Batılı'ya reforma, özellikle ekonomik reformlara gerçekten bağlı biri olarak görüldüğünü ve kendisini (modern) bir komünist olarak tanımlamakta ısrar ettiğini açıklamaya yardımcı olur.

Bazı Batılı çözümlemeciler, 1989'dan çok önce, özellikle siyasal güçlerini arttırmak için komünist önderliklerin kendi ekonomilerinin yönetimine doğrudan ve kapsamlı biçimde müdahale etmekten kaçınmaya çalışacakları kehanetinde bulundular. (Bkz. Örn. Arato 1982) Ne var ki 1980'lerin sonunda daha da belirgin hale gelen bir gelişme vardı: Komünistler komünizmin önemli bileşenlerinden birinin ekonomi ile siyaset arasındaki yakın etkileşim olduğunu o kadar uzun bir süre ve o kadar kuvvetli biçimde savunmuşlardı ki, siyasal sistemin ekonomik sistemden "bağılantısızlaştırılmış" olması anlayışı, çelişkin, hattâ sinik görünüyordu. Bu komünizmin akılcılık ve kimlik krizinin bir diğer yönünü oluşturdu.

Komünizmin çöküşüne ilişkin yukarıdaki açıklama karmaşık olsa da, özünde indirgemecedir. Gerçek dünyanın karmaşıklığı, ne kadar kapsamlı olursa olsun tek bir argüman ya da teoriyle asla tam olarak açığa çıkarılamaz. Nitekim bazı ülkeler bu modele diğerleri kadar belirgin biçimde yakın değildi.

İlk bakışta, örneğin Romanya vakasının meşruluk krizi yaklaşımlarına göre açıklanmaya pek uygun olmadığı görülebilir. Romanya'da iktidar 1980'lerin sonunda bile hâlâ esas olarak baskıcı tarzda sürdürülüyor, baskıcı evrenin tipik bir özelliği olan resmi ulusçuluk (ve oldukça yüzeysel) karizmatik meşruluk iktidar sisteminin ikincil boyutunu oluşturunuyordu. Romanya vakasının meşruluk krizi teorisiyle nasıl bağdaştırılabileceğini açıklamak için 1989-91 devriminin daha dolaysız bir yönünü, esinsel etkiyi ya da domino etkisini eklemek gerekir.

Bir ülkedeki huzursuzluk ve değişime ilişkin bilgileri bölgedeki öteki ülkelere hızla aktaran medyanın rolüne değinmeden anti-komünist devrimi tam olarak anlamak mümkün olmaz. Romanyalıların çoğunun Sovyet blokundaki başka ülkelerde olanların farkında olduğu kesindir. Bu durum hem kitleler hem de devletin baskı aygıtları için önemli bir uyarıcı olarak görülmelidir. Romanya'daki iktidar uzun bir süre baskıcı bir temele dayandığı için, oldukça kırılıyordu. Bu nedenle çok ani biçimde çökmesi ya da bu çöküşün baskının fazla çarpıcı olmadığı ülkelerdekinden daha fazla şiddet içermesi pek şaşırtıcı değildi. Ne var ki, Doğu Avrupa'daki başka ülkelerde meydana gelen olaylar olmasaydı rejim çökmezdi görüşünün benimsenmesi halinde de meşruluk krizi teorisi Romanya'ya uygulanabilir. Burada Romanya'nın komünist iktidarın genel meşruluk krizinden doğrudan etkilendiği öne sürülür. Burada bir anlamda Leninistler için de ince bir ironi vardı; Romanya komünist devletler zincirindeki halkalardan sadece biriydi! Teslim etmek gerekir ki, Romanya meşruluk krizinin bazı yönlerini dolaylı olarak yaşadı. Ancak bu, Çavuşesku rejiminin yıkılmasının komünizmin genel krizinin bütünüleyici bir parçası olduğu gerçeğini değiştirmez.

Okur Asya'daki komünist devletler ve Küba'da neler olup bittiğini merak edebilir. Her şeyden önce, komünistlerin 1989-91'de her yerde iktidarı kaybettiğini öne sürmek doğru değildir. Bu, son birkaç sayfada işlenen teorinin yanlış ya da uygulama alanı bakımından sınırlı olduğu anlamına gelir mi? Bu soruyu uygun biçimde yanıtlamak bu bölümden daha geniş bir yeri gerektirir. Bu nedenle okur bu büyüleyici soruya yanıt bulmak için 5. Bölüm'e kadar beklemek zorundadır.

Özet ve Sonuçlar

Bu bölümde komünizmin çöküşünde dokuz kadar yaklaşım incelenmiştir. Pek çok yorumcunun bu yaklaşımların bir-kaçını benimsediği vurgulanmıştır. Bu tutum yerindedir, çünkü kültürel olarak farklı bir ülkeler dizisinde meydana gelen karmaşık bir fenomenin sadece tek bir nedenden kaynaklandığını düşünmek saflık olurdu. Bu bölümde bütün bu yaklaşımların eksiklikleri çeşitli noktalarda belirtilmiş olsa da, her birinin zayıflığını ayrı ayrı ortaya koymak yerinde olacaktır; daha sistematik olan bu yöntem yaklaşımların karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi bakımından yararlıdır.

Gorbaçev siyasetlerinin komünizmin çöküşünde önemli bir etken olduğundan kuşku duyulamaz. Ancak Gorbaçev olmasaydı çöküşün olmayacağını öne sürmek de yersizdir. Örneğin, Gorbaçev'in nasıl ve neden iktidara *geldiğini* ve iktidarda *kaldığını* sormamız gerekir. Bir dizi siyasal başarısızlığın ardından Kruşçev 1964'de kendi çevresindeki insanlar tarafından görevden alınmıştı; Gorbaçev'in çevresindekilerin aynı şeyi yapamayacaklarını gösteren ikna edici bir argüman yoktur.

Sertlik yanlılarının Ağustos 1991'de SSCB'de iktidarı almayı başaramamaları olgusu, bir anlamda, Gorbaçev'in ya da Rusya'nın daha sonraki devlet başkanı Boris Yeltsin'in izledikleri siyasetlere ikna edici bir alternatif oluşturmadıklarını ortaya koyar. 1980'lerin sonunda Sovyet siyasetinin hızı ve ayrıntıları genellikle Gorbaçev'in kendi konumunun sonucu olabilir (Gorbaçev'in tereddütlerinin, Sovyet eliti içindeki farklı görüşleri uzlaştırmak için yaptığı girişimlerin bir fonksiyonu olduğu asla gözden kaçırılmamalıdır.), ancak SSCB'de iktidara kim gelirse gelsin 1985'te Gorbaçevci siyaset hattı boyunca yeni bir dönem er ya da geç ortaya çıkacaktı. 1980'lerin sonunda pek çok kişinin Sovyet önderliğindeki "tutucu" şef olarak gördüğü Yegor Ligaçev gibi bir adam bile sınırlı ölçülerde reformcu idi.

SSCB'nin 1985'te yüz yüze geldiği sorunlar, Gorbaçev'in ansızın yarattığı ya da hayal ettiği sorunlar değil, gerçek sorunlardı. SSCB'nin Brejnev yönetimi altında yoluna devam edeceğini düşünmek orta ve uzun vade için gerçekçi bir beklen-

ti değildi. 1980'lerin ortasında Gorbaçev'in iktidara gelmesinin önemli bir nedeni sosyalizmi süreç içinde tahrip etmeden modernleştirecek bir plâna sahip gibi *görünmesiydi*. Ne yazık ki sorunlar ve çelişkiler herhangi bir Sovyet liderinin değerlendiremeyeceği kadar derindi; hiç kimse baskıya başvurmadıkça nihai çöküşü önleyemezdi. Bu, başka bir önderin yönetimi altında da çöküşün aynı sürede ve aynı şekilde gerçekleşeceğini söylemek anlamına gelmez; Gorbaçev'in bu bakımdan oynadığı rol benzersizdi. (Gorbaçev ve siyasetlerine ilişkin bilimsel bir çözümleme için bkz. A. Brown 1996) Ancak Sovyet İmparatorluğu'nun sorunları –ekonomik, etnik, kimliksel, mantıksal, vb.– iktidarda kim olursa olsun 1985'te ortaya çıktı.

Gorbaçev'in rolüyle ilgili önemli bir gözlemi de belirtmek gerekir. Gorbaçev'i eleştiren pek çok Batılı gözlemcinin –onun başarısızlığından, hatalarından, vb. söz ederek– yıllarca SSCB'yi ağır biçimde eleştirmiş olmaları ironiktir. Bu yorumcuların kendi pişirdiklerini yemek istedikleri görülür; komünist Sovyetler Birliği'nin sonunu görmek istediler, ancak benimsedikleri hedefi pek bilinçli biçimde olmasa da gerçekleştiren kişiyi eleştirmekten geri durmadılar. Ne denirse denisin, Gorbaçev, kırk yıl süren Soğuk Savaş'ın sona ermesinde; Doğu Avrupa halklarının özgürleşmesinde, ESB yurttaşlarının kendi sorunları hakkında söz sahibi olmalarında önemli bir rol oynadı. 1991'in başlarında Litvanya'da meydana gelen olaylar (bkz. 4. Bölüm) Gorbaçev'in ellerinin tamamen temiz olmadığını açığa çıkarmış olsa da, yukarıdaki bütün başarıları görece az kan dökerek kazanmak yirminci yüzyılın ikinci yarısında dünyanın iyiliğine herhangi bir başkasının yapabileceğinden çok daha büyük bir katkıyı temsil etmektedir. Post-komünizmin sorunları, esas olarak yeni özgürlükler, tecrübesizlik, sabırsızlık ve dünya ekonomik durumuyla ilgili sorunlardır. Bütün bunlar için Gorbaçev'i suçlamak hem haksızdır hem de gerçekçi değildir. Gorbaçev'in Batılı ve Rus eleştirmenleri olumsuz bir kişilik kültü yaratmamak için dikkatli olmalıdırlar.

Ekonomik başarısızlık argümanı önemli ve aydınlatıcıdır. Ne var ki tek başına ele alındığında ekonomik başarısızlık çöküşün zamanını ve niteliğini tam olarak açıklamak için yeterli değildir. Kontoroviç'in belirttiği gibi, "Bu 'ekonomik' çöküş açıklaması, en iyi durumda bile yetersizdir. Yetersiz ekonomik performans dünyada çok yaygındır... (bu) tek başına siyasal bir sistemi dolaysız biçimde tahrip edemez." (1993, s. 35)

Muhalefet güçleriyle ilgili argüman, öteki argümanlarla birlikte kullanılması halinde, bazı ülkeler için yararlıdır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Macaristan gibi ülkelerde kitleler açıktan pek az rol oynarlarken, Balkan devletlerinin çoğunda muhalifler çok küçük bir rol oynadılar. Diğer pek çok açıklama da, anti-komünist devrimlerin *zamanlamasına* ilişkin tatmin edici bir yorum sağlamaz.

Batı'yla rekabet argümanı, özellikle komünist siyasal elitler arasındaki, aşırı meşruluk krizinin önemli bir bileşenini oluşturan özkuşkunun gelişmesi bakımından pek çok noktayı aydınlatmıştır. Ancak bu da Arnavutluk vakasını yeterince açıklayamaz. Çok daha önemlisi, bu argüman, komünist dünyanın neden kendisini Batı'yla rekabet etmek zorunda hissettiğini ve neden bu yarışı terk edip kendi kazanımları ve gelişimi üzerinde odaklanmadığını tek başına açıklamaz. Bütün bunları açıklamak için, ideolojinin başarısızlığını –özellikle bu türden başarısızlıkların *dinamizmini*– ve ekonomik sorunları ele almak gereklidir.

Marksist çözümün savunduğu argüman, özellikle Callinicos'un ortaya koyduğu biçimiyle, tam versiyonunda, hem komünist iktidarın dinamizmini hem de çöküşün zamanlamasını oldukça iyi açıklar. Ancak bu argüman, komünist dünyadaki sınıf ilişkilerinin niteliği gibi, sadece Marksist olmayanlar için değil, komünist sistemi eleştiren, ancak "devlet kapitalizmi" argümanını kabul etmeyen başka Marksistler (örneğin Ernest Mandel) için de oldukça tartışmalı bir çok öncülü temel alır.

Emperyal parçalanma anlayışı pek çok içgörü sağlar. Ancak bu yaklaşım Sovyet İmparatorluğu'nun –hem dışsal hem de daha küçük bir ölçüde içsel– neden çöktüğünü açıklayabilirken, komünizmin bütün bu ülkelerde neden reddedildiğini

tek başına açıklamaz. Sovyet sisteminin, imparatorluğun bütün bileşenlerinde çöküşünün onun ideolojisinin de çöküşü anlamına geldiği söylenebilir. Ancak bu açıklama öteki imparatorlukların çöküşüne uymaz. Osmanlı, Avusturya-Maristan, Britanya, Fransız, İspanyol ve diğer imparatorlukların eski sömürgelerinin dinsel ve siyasal yönelimlerinin pek çoğu emperyal gücün çekilişinden ve/ya da çöküşünden çok sonra da yaşamını sürdürdü. Küçük bir nokta: Emperyal parçalanma argümanı Arnavutluk'a uymaz ve Yugoslavya'ya uygulanması büyük tâdilât gerektirir.

Karşılaştırmalı devrim teorileri diğer pek çok yaklaşımdan ister istemez daha geniştir. Tilly'nin yaklaşımı 1989-91 olaylarını incelemek için ilginç çözümsel araçlar sağlar ve bazı ülkelerde devrim gibi olayların kategorileştirilmesi hakkında ortaya önemli sorular koyar. Ancak Tilly devrim tanımında oldukça kısıtlayıcıdır. Bu noktaya 6. Bölüm'de kısaca değineceğiz.

Karşılaştırmalı modernleşme ve modernlik teorileri, komünizmin çöküşünün zamanlaması ve niteliği konusunda özgül olmama suçlamasına, burada ele alınan yaklaşımların çoğundan daha çok maruzdur. Öte yanda, bu teoriler daha özgül bazı yaklaşımların (Gorbaçev'in rolü gibi) yoksun olduğu bir derinlik ve kapsam -bir bağlamsallaştırma- sağlar.

Son olarak meşruluk krizi teorisi, burada genel hatlarıyla belirtildiği ve uygulandığı kadarıyla, öteki yaklaşımların pek çoğunu anonimleştirir. Bu geniş ve soyut bir yaklaşımdır; ama aynı zamanda dinamiktir ve ekonomik kriz gibi etkenleri *anonimleştirerek* ve Gorbaçev devrimini *bağlamlaştırarak*, daha odaklanmış birkaç açıklamayla genel olarak aynı zeminde yer alır. Ne yazık ki, sadelik ve zerafetin cazibesini taşımaz ve manipüle edilmesi gerekir -çeşitli bileşenlerin uygulanacağı belirli bir ülkeye göre yeniden değerlendirilmesi gerekir.

Yukarıda gösterildiği gibi, bu kitapta tercih edilen yaklaşım, diğerlerine kıyasla daha büyük bir açıklayıcı değer taşıdığı görülen meşruluk krizi teorisidir. Ancak burada okurların, her genel teorinin sınırlarının farkında olmaları gerektiği öne sürülmektedir. Her genel teorinin ister istemez ve daima sınırları olacaktır. Bu kitap çeşitli karmaşık toplumlar üzerinde

odaklanmaktadır ve bu toplumların hepsinde gerçekleşen her şeyin ne kadar gelişmiş olursa olsun tek bir teoriyle açıklanabileceğine dair her argüman reddedilmelidir. Yeni açıklamalar ve teoriler sürekli araştırılmalıdır. Bazı soruların asla doyurucu biçimde yanıtlanamayacağı, hattâ uygun olan bütün soruları tasarlayamayacağımız kabul edilmelidir. Kesinlikle, komünizmin çöküşüne ilişkin her çözümlemenin, bir başka bağlamda X etkeni dediğim şeyi (bkz. L. Holmes 1986a, s. 190) hesaba katması gerekir. Temelde bu, belirli bir vakaya özgü koşullarla, basit biçimde kaderin bir karışımıdır. İkinciyle bağlantılı olarak, Myron Rush (1993) Sovyetler Birliği'nin çöküşünü "şans," "kader" ve "kötü talih"le açıklamayı tercih eden bir çözümlemecidir. Ne kendisi ne de bir başkası komünizmin çöküşünün tek başına bu insan ötesi etkenle açıklanabileceğini öne sürmezse de, bu etkeni tamamen reddetmek akılcı kibirliliğin bir işareti olacaktır.

Bütün teorilerin yetersiz ve bu nedenle bazı bakımlardan eksik- olduğunu öne sürmek bunların hiçbir şekilde dikkate alınmaması gerektiğini öne sürmekten farklıdır. Eger bu teoriler, sadece "olgular"ın tekrarlanmasıyla sağlanamayacak içgörüler ve yeni perspektifler oluşturuyorsa, varlıklarıyla bir anlam taşımaktadırlar. Bu bölümde yapılan teorik çözümlemelere ve özellikle bu kitaba nüfuz eden meşruluk krizine bu bulgusal (heuristik) bağlamda yaklaşılması gerekir.

Nihayet okurlar hangi teorilerin ve yaklaşımların komünist iktidarın çöküşüne ilişkin en ikna edici açıklamaları sağladığına karar vermelidirler. Pek çoğu için, bu teori ve yaklaşımların çoğunun hattâ tamamının oluşturduğu bir karışım optimal olacaktır. Diğerleri sonuçlara ulaşmadan daha fazla tarihsel bilgiye ihtiyaç duyacaklarını hissedeceklerdir. Bundan sonraki üç bölümün önemli bir hedefi tekil ülkelerde komünist iktidarın yükselişi ve çöküşündeki çeşitli dönüm noktalarını aydınlatmaktır. Eger bütün bunları öğrenme süreci içinde okurlar kendi yeni teori ve yaklaşımlarını oluşturlarsa çok daha iyi olacaktır.

İleri Okuma

Bu bölümde incelenen tekil yaklaşımlar üzerine her kı sım-
da bir ya da daha fazla kaynağa gönderme yapıldığı için, bu-
rada kaynakları tekrarlamak gereksizdir. Ancak okurlar SSCB
üzerinde odaklanmakla birlikte çeşitli yaklaşımlara ilişkin bir
başka derleme görmek istiyorlarsa, The National Interest'e
(no. 31, Bahar 1993, s. 10-63) bakabilirler.

II

Post Komünizme Geçiş

1989 1991 Devrimleri

Geç 1989 ile 1991'in sonu arasındaki yaklaşık iki yıllık sürede, Doğu Avrupa'daki eski komünist devletlerin hepsi (Arnavutluk, Bulgaristan, Çekoslovakya, DAC, Macaristan, Polonya, Romanya ve bazı kayıtlarla Yugoslavya) post-komünizme geçti. Aralarında Afganistan, Etiyopya, Moğolistan, SSCB ve Güney Yemen'in de yer aldığı çeşitli ülkeler de aynısını yaptı. Bu harekete komünizmden uzaklaşma yolunda birinci geçiş denebilir; yeni hedeflere yönelen hareketler (12. Bölüm'de ele alınacak) ikinci *geçiş*i oluşturdu. Hem bu birinci geçişin nedenlerini hem de post-komünizmin ne anlama geldiğini teorik ve karşılaştırmalı bir tarzda çözümleyerek tekil ülkelerde komünist iktidarın çöküşünün ve post-komünizmin oluşumunun tarihi incelenebilir. Ancak konuya girmeden önce giriş niteliğinde birkaç gözlem yapmak gereklidir.

Birincisi, pek çok ülke sonraki üç bölümde kapsandığı için, tekil çözümlemeler ister istemez kısa olacaktır. Her alt kesimi mekanik ve yapay biçimde eşit uzunlukta tutmaya çalışmayacağım. Bunun yerine verili bir ülkede bana en önemli görülen gelişmeler aydınlatılacak. Belirli ülkeleri daha derinlemesine incelemek isteyenler için her bölümün sonunda her ülke üzerine kısa kaynakçalar yer alacak.

İkincisi, burada yer darlığı nedeniyle atlanan iki Doğu Avrupa ülkesi, Arnavutluk ve DAC'la ilgili göndermeler 3. Bölüm'ün 11eri Okuma kısmında yer alıyor.

Üçüncüsü, ülkelerin çözümülenme sırası genellikle olayların ardıllığına ilişkin benim yorumumu yansıtmaktadır. Macaristan ve Polonya öne alınıyor, çünkü bu iki ülkenin post-komünizme geçişte başı çektikleri tartışma götürmez. SSCB'nin du-

rumu oldukça tartışmalıdır, ancak oynadığı özel rol bütün bir bölümü bu konuya ayırmayı haklı çıkarır. Bu, ardılığın bir ölçüde öznel olduğu ve ancak böyle olabileceğinin açıkça kabul edilmesi gerektiği anlamına gelir. Bunun esas nedeni devrimlerin nadiren açık ve net oluşudur. Özellikle tarafların çoğu yeni bir sisteme barışçı bir geçiş yapmaya çalışırlarsa burada ele alınan ülkelerin büyük çoğunluğu için geçerli olduğu gibi çoğu kez uzlaşmalar olacak, aşamalar halinde bir yaklaşım benimsenecektir. Ayrıca çözümlemeciler çoğu kez verili bir ülkenin post-komünizme geçişinde neyin bir yol ayrımı ya da dönüm noktası olarak görülmesi gerektiği konusunda anlaşamazlar.

Bazı ülkelerde post-komünizme ne zaman varıldığını belirleme girişimde ortaya çıkan bir başka sorun, post-komünist sisteme önderlik eden kişilerin eski komünistler olmalarıdır: Rusya'da Yeltsin ve Romanya'da Iliesku iki önemli örnektir. Bu durum söz konusu sistemlerin aslında post-komünist olmadıkları anlamına gelir mi? Böyle bir ö nerme ikna edici değildir. Eğer bu liderler sadece komünizmi reddetmekle ve kendilerini demokrat örneğin adil seçimlere inanmış ilân etmekle kalmamışlar, pratikte de çoğulcu olduklarını ve piyasa ekonomisine bağlılıklarını göstermişler, nomenklatura sistemi ve demokratik merkezîyetçiliğin bütün yönlerini vb. reddetmişlerse, artık komünist olmadıklarını kabul etmek gerekir. Hem Yeltsin hem de Iliesku bu nedenle post-komünist önderler olarak kabul edilirler. Bu bağlamda akılda tutulması gereken bir diğer nokta, post-komünist dünyadaki neredeyse bütün yurttaşların komünizm altında yaşamış ve şu ya da bu ölçüde komünizm ortamında sosyalleşmiş olmalarıdır; böylece, eski komünistler ile komünizm altında yaşayan diğerleri arasındaki ayırım ilk bakışta fark edilebileceği kadar açık değildir.

Açıklık amacıyla, aşırı basitleştirme riskini de göze alarak, burada normal olarak post-komünizme doğru iki büyük adım atıldığı varsayılır. Birincisi, hükümette sayısal olarak komünistlerin hâkimiyetine son verildiği noktadır. İkincisi, ulusal yasama kurulunun yurttaşlar tarafından gizli, doğrudan ve gerçek bir rekabetin yaşandığı seçimlerle özgürce seçilmesidir. Bu seçimin, Haziran 1992'de Moğolistan'da olduğu gibi, eski

komünistlerin zaferiyle sonuçlanması halinde, iki ölçüt karşılanmışsa burada post-komünizme ulaşılmış olduğu varsayılır. Bu ölçütlerden birisi, değişim geçirmiş eski komünistlerin, komünist iktidar sisteminin belli başlı özelliklerini hem teoride hem de pratikte reddetmiş olmalarıdır. Diğer, değişim geçirmiş eski komünistlerin gerçekten rekabetçi seçimlerin meşruluğuna gösterdikleri saygıyı sürdürmeye istekli görünmeleridir. (Yani, gelecekte bir seçim kaybetmeleri halinde iktidarı seçimi kazananlara devretmeyi sürekli olarak kabul etmeleri gerekir; post-komünizmin burada taşıdığı yeni anlam, ifade edilmiş amaçları şimdilik iyi niyetle kabul etmekten başka bir seçenek olmamasıdır.)

Aşağıda gözden geçirilen ülkelerin her biri, yukarıdaki uyarılar dikkate alınarak aynı temel formüle göre yapılanmıştır. Çözümlemenin birinci bölümünde ülkenin hem komünizm öncesi hem de komünizm dönemindeki çok kısa tarihi verilmektedir. Bunun bir amacı, her ülkede bir politbüro (ya da bir benzeri) vb. olduğunu sürekli tekrarlamaktan çok, komünist dönemin en ayırt edici özelliklerini aydınlatmaktır. Bir diğeri post-komünist dünyadaki pek çok etnik gerilimin köklerini daha iyi anlamamıza yardım edebilecek tarihsel olayları belirtmektir. Aşağıdaki tarihsel değerlendirme geç komünizmden post-komünizme geçiş sırasında meydana gelen başlıca gelişmelere ilişkin bir çözümlemedir.

Doğu Avrupa

Doğu Orta Avrupa

Bu kısım genellikle Doğu Orta Avrupa ya da Visegrad Üçlüsü (ya da dördlüsü)¹ olarak anılan ülkeler üzerinde odaklanıyor. Bu tercih daha erken döneme ilişkin tarihsel sıralamayla haklı çıkarılır. Ek olarak Visegrad Dördlüsü, hem Batılı çözümlemeciler hem de kendi siyasetçileri tarafından giderek Balkan post-komünist devletlerinden bazı bakımlardan ayırt edilebilen belirli bir post-komünist sistem tipi olarak görülmektedir. Bu ayırım abartılabilir olsa da, Doğu Orta Avrupa ülkelerinin burada neden birlikte ve Romanya'dan ayrı olarak ele alındıklarını vb. açıklayan ikinci bir neden oluşturur.

MACARİSTAN

Post-komünizm yoluna önce Polonya'nın mı yoksa Macaristan'ın mı girdiği konusu tartışmalıdır. Birinci görüşü savunan argümanlar güçlüdür. Bunun nedeni özellikle buradaki hükümetin 1980-81'de gayri resmi Dayanışma Sendikasını hem tanıması hem de onunla görüşmeler yapması, böylece komünist Doğu Avrupa için bir örnek oluşturmasıdır. Ancak

1. Yani Macaristan, Polonya ve bir zamanlar Çekoslovakya olan, ama şimdi Çekya ve Slovakya olarak bölünen ülke. Terim, Şubat 1991'de Visegrad'da (Macaristan) yapılan bir toplantıdan gelmektedir. Burada Polonya ve Çeko-Slovakya devlet başkanları ve Macaristan başbakanı karşılıklı işbirliğini tartıştılar. Bu toplantıyı Ekim 1991'de Krakow'da (Polonya) bir işbirliği anlaşmasının imzalanması ve Aralık 1992'de CEF-TA'nın (Orta Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması) kuruluşu izledi.

burada geçerli Macar iddiaları da vardır. Bunlardan biri, Macar komünistlerinin (resmi ismi, Macaristan Sosyalist İşçi Partisi ya da MSİP) rakip siyasal partileri Polonyalılardan daha erken yasallaştırmış olmalarıdır. Macarlar partinin öncü rolüne yapılan göndermeleri Polonyalı komünistlerden daha önce anayasadan çıkarmışlardır. Ve nihayet, pek çok çözümlemeci (J. Brown, Garton Ash, Glenny ve Mason'un da aralarında bulunduğu) bu şerefi Polonyalılara bahsettikleri için, Macar kazanımı üzerinde odaklanmak mevcut literatürde (örn. bkz. Bollobas 1993, s. 201) biraz dengesiz olarak algılanabilen bir yaklaşıma düzeltmeye yardımcı olabilir.

Çeşitli kabileler MS 9. yüzyılda günümüz Macaristanını oluşturan bölgede ve çevresinde Macarları oluşturacak şekilde bir araya geldiler. Bölge on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda Osmanlılar tarafından istila edildi. Ne var ki, Avusturyalı Habsburg İmparatorluğu Macar kültürü üzerinde çok daha güçlü bir –Cermanik– etki yarattı. İmparatorluk on yedinci yüzyılın sonundan 1918'e kadar Macaristan'a değişen ölçülerde hâkim oldu. Bu dönemde, kolayca tahmin edileceği gibi, Macarların çeşitli bağımsızlık girişimleri oldu. Bunlar başarısız oldu, ancak 1867'de daha eşit bir ilişki gerçekleştirildi; bu sırada varılan uzlaşma uyarınca, Macaristan iç siyasetinde önemli ölçüde özerklik kazanırken, Habsburg İmparatorluğu'nun bir parçası olarak kaldı. Aslında, 1867'den 1918'de çöküşüne kadar Habsburg İmparatorluğu, Avusturya–Macaristan ya da daha yaygın deyişle Avustro–Macar İmparatorluğu olarak bilindi.

Habsburg İmparatorluğu'nun çöküşüyle birlikte Macaristan bir cumhuriyet halini aldı ve kendi içine döndü. İki dünya savaşı arasında geçen dönemin büyük kısmında ülke devlet başkanı Amiral Horthy'nin atadığı özünde sağcı bir hükümetin yönetiminde kaldı. Bu arada 1919'da Bela Kun'un önderliğinde kurulan bir Sovyet cumhuriyetinin altı ay kadar varlığını sürdürdüğünü de belirtmek gerekir.

Almanlarla işbirliği yapan Horthy rejimi Ekim 1944'te çöktü ve yerini Frenc Szalasi'nin Macar Nazi rejimine bıraktı. Ancak komünistler Aralık ayında Debrecen kentinde geçici bir hükümet kurarak iktidarı ele geçirme girişiminde bulundular. Şubat–Mart 1945'te (Sovyet) Kızıl Ordu (su) Budapeşte'ye yü-

rüdü, Nazi hükümetini devirdi ve Debrecen hükümetinin Macaristan'ın başkentine yerleşmesine yardımcı oldu. Buna rağmen, Kasım 1945'te yapılan seçimleri komünistler değil, Küçük Toprak Sahipleri Partisi kazandı. Ancak bu seçimlerin ardından Macaristan, komünistlerin giderek etkin oldukları dört partili bir koalisyon tarafından yönetildi. Öteki partilerin gözü öylesine korkutuldu ki Küçük Toprak Sahipleri Partisi'nden olan başbakan, Haziran 1947'de Macaristan'dan kaçtı. Bu olay Küçük Toprak Sahipleri Partisi'nin sonu oldu. Parti 1980'lerin sonuna kadar ortaya çıkmadı. Komünistler Ağustos 1947 seçimlerinde diğer bütün partilerden daha çok oy aldılar ve bir sonraki yıl Sosyal Demokratlarla birleşerek Macaristan İşçi Partisi'ni kurdular. Bu parti kısa sürede ismi dışında her bakımdan bir komünist partisi olduğunu ortaya koydu; eski sosyal demokratların yeni örgüt içindeki etkisi önemsizdi. 1949'da Macaristan komünist denetim altında resmen bir Halk Cumhuriyeti oldu.

Avrupa'nın diğer pek çok ülkesinde olduğu gibi, Macaristan da oldukça baskıcı –hattâ terörist– bir döneme girdi. Matyas Rakosi önderliğinde bir grup Moskova yönelimli komünist, daha ulusal yönelimli komünistlerin (özellikle Laszlo Rajk) önderlerini, çoğu kez idam ederek görevden aldı. Bu dönemde ülke aynı zamanda bir "yukarıdan devrim" yaşadı. Örneğin 1948'de büyük bir kolektifleştirme hareketi başlatıldı.

Stalin 1953'te öldü. Nihayet Şubat 1956'da Stalinizm'i mahkûm eden ve görece daha liberal bir kişi olan Kruşçev başa geçti. Kruşçev Yugoslavya'da Tito'nun izlemekte olduğu sosyalizmin daha liberal formuna da hoşgörülle yaklaştı ve 1956 bahar ve yazında Polonya'da meydana gelen grevlerle pek ilgilenmedi. Ayrıca Kruşçev'in Temmuz 1956'da Macaristan'ın sertlik yanlısı önderi Rakosi'nin görevden alınmasına katkıda bulunduğunu gösteren açık belirtiler vardır. Rakosi'nin yerine az çok liberal olan Erno Gero geçti ve bu olay, Rakosi dönemine kıyasla bir ilerleme olarak görüldü. Bütün bu gelişmeler liberal (komünist standartlara göre!) eski başbakan İmre Nagy'nin harekete geçirdiği Macar kitlelere daha radikal bir değişimi zorlama cesareti verdi. Girişim Ekim 1956'da gerçekleşti.

Bu olayı izleyen birkaç hafta burada ele alınamayacak kadar karmaşıktır. Şunu belirtmek yeterlidir ki, Nagy kısa süre içinde iktidara geri döndü ve 1 Kasım 1956'da Macaristan'ın yeni kurulan Varşova Pakti'ndan çekilmek niyetinde olduğunu ilân etti. Aynı zamanda ülkesinin tarafsızlığını kabul etmesi için Birleşmiş Milletler'e başvuruda bulundu. Sovyetler, Nagy'nin deklerasyonuna karşı çıktı ve Macaristan'ı işgal etti. Macarlar direndiler ve birkaç hafta içinde 20 000 kadar insan, Fransız yorumcu Claude Lefort'un (1977) "ilk anti-totaliter devrim" dediği olaylar sırasında hayatını kaybetti.

Macar ayaklanması sona erdi ve protestocular ezildiler. Nagy'nin yerine Yanoş Kadar geçti. Kadar, ulusçu görüşlerinden ötürü Rakosi döneminde hapsedilmesinin sağladığı itibara rağmen, yönetimi Sovyetler tarafından kaçmaya zorlanan bir halk önderinden devralmış oldu. (Nagy 1958'de idam edildi.) Böylece Kadar dönemi zayıf bir başlangıç yaptı.

Ancak otuz yıldan fazla bir süre içinde Kadar kamuoyu nezdindeki imajını dramatik biçimde güçlendirdi. 1980'lerde bütün Doğu Avrupalı önderlerin muhtemelen en popüleriydi. 1968'de Yeni Ekonomik Mekanizma'nın yürürlüğe konulmasını sağladı. Bu reform, pek çok kişinin beklediği kadar başarılı olmadıysa da, öteki Doğu Avrupa ekonomik paketlerinden daha radikalci.

Liberalleşme, yurt dışına seyahat etme ve rejimi eleştirme gibi hakların kabul edilmesiyle 1980'lere kadar sürdü. Kadar artık yaşlanmış ve yeteneklerinin çoğunu kaybetmişti. 1980'lerin sonunda Imre Poszgay gibi öncü komünistler yasal-akılcı meşrulukla tutarlı daha radikal reformları savunuyorlardı. Örneğin, Eylül 1987'de Poszgay sahici bir ifade özgürlüğünü garanti altına alan yeni bir anayasayı halkın önünde savundu.

Mayıs 1988'de 75 yaşındaki Kadar, bir olağanüstü parti konferansında görece yumuşak ve acısız biçimde görevden alındı. Parti lideri olarak yerine, 1987'nin ortalarından beri başbakan olan Karoliy Grosz geçti. Grosz, hemen Poszgay, Rezso Nyers ve Miklos Nemeth gibi tanınmış radikal reformculardan oluşan bir politbüro kurdu. Yeni ekip işe koyuldu; ekonomi ciddi sorunlarla karşı karşıyaydı. Enflasyon iki haneli ra-

kamlara çıkmıştı (1988'de yaklaşık %16) ve Macaristan dış dünyaya Doğu Avrupalı komşularından çok daha fazla kişi başına borç ödemek zorunda olmanın belirsiz onurunu yaşıyordu.

Yeni önderler ekonomik sorunların üstesinden gelmek için ciddi girişimlerde bulundularsa da, bunu ancak halkın pek hoşuna gitmeyen önlemlerle yapabiliyorlardı. Örneğin, Ocak 1989'da yüksek oranlarda zam yapıldı. Siyasal özgürlüklerin arttığı, ancak ekonomik durumun giderek kötüleştiği bir ortamda, MSİP'ne eleştirel gayrı resmi siyasal örgütlerin 1980'lerin sonunda ortaya çıkmaya başlaması şaşırtıcı olmadı. Sonraki siyasal rolü bakımından bu örgütlerin en önemlisi Macaristan Demokratik Forumu (MDF) Eylül 1988'de kuruldu. Bu türden gayrı resmi örgütlerin oluştuğu bağlamda, MSİP Kasım 1988'de rakip siyasal partilere resmen izin verecek yasal düzenlemeleri yapmak niyetinde olduğunu ilân etti; Macaristan parlamentosunun bunun için gerekli yasaları çıkardığı Ocak 1989'da bu vaat yerine getirildi. İki ay sonra, bu –daima radikal– reformlar SSCB'den resmen destek gördü. Başbakan Nemeth Gorbaçev'in Macaristan'da sahici bir çok partili sisteme hiçbir itirazı olmadığını söylüyordu.

Radikal değişim Macaristan'da hız kazanıyordu. Nisan 1989'da politbüro istifa etti. Yeni politbüroda daha çok reformist daha az tutucu vardı.

1989 yazında yapılan ara seçimler yakın zamanda yasallaşan MDF'nin güçlenmekte olduğunu açığa çıkardı. Komünistler artık bir dönüm noktasındaydılar; Aralık 1981'de Polonyalı komünistler ya da 1969'da Çekoslovak komünistleri gibi baskıya başvurarak saati geri çevirmeye çalışabilirler ya da ilerleyerek sonuçları kabul edebilirlerdi. İkincisini seçtiler ve Macaristan'ın demokrasiye geçişiyle ilgili Yuvarlak Masa görüşmelerine katıldılar. Bu görüşmeler Eylül 1989'da sonuçlandı. İlk somut sonuçlardan biri, ülkenin isminde yapılan resmi değişiklikti; 23 Ekim 1989'da Macaristan Halk Cumhuriyeti, Macaristan Cumhuriyeti oldu. Bu arada komünist partinin ismi de Macaristan Sosyalist Partisi (MSP) olarak değiştirildi ve parti Marksizm–Leninizm'e bağlılıktan resmen vazgeçti.

Aralık 1989'da yapılan bir duyurunun ardından, gerçekten rekabetçi parlamento seçimleri Mart ve Nisan 1990'da yapıldı; MDF 394 sandalyenin 164'ünü alırken MSP sadece 33 sandalye alabildi. Mayıs 1990'da Jozsef Antall başkanlığında bir koalisyon hükümeti kuruldu.

Macaristan vakasında, post-komünizme götüren hem birinci hem de ikinci adımlar aynı zamanda atıldı; Nisan/Mayıs 1990'da Macaristan post-komünizme ulaşmıştı. Bunu telaşsız biçimde gerçekleştirdi; bütün süreç gayet uygar biçimde tamamlanmıştı. Kitlelerin rolü genellikle dolaylı olmuştu. Kitlelerin hoşnutsuzluğunun algılanması, hem yeni siyasal grupların oluşmasına hem de belli başlı reformların komünistler tarafından başlatılmasına ve nihayet sahici seçimlerin yapılması kararına yol açmıştı. Ancak pek çok Doğu Avrupa ülkesinde görülen durumun aksine, Macaristan yurttaşları istedikleri değişikliklerin yapılması için kitle halinde sokağa çıkma ihtiyacı duymadı. Aslında, Macaristan'da post-komünizme geçiş sırasında büyük olayların -büyük coşku patlamaları, hattâ histeri- olmaması bazı yorumcuların süreci "melankolik" bir devrim olarak tanımlamalarına (bkz. Simon 1933) yol açmıştır; belki de Bruszt'un (1992) "müzakere yoluyla devrim" terimi duruma daha uygundur.

POLONYA

Modern Polonya devletinin tarihi 1918'de başlar. Ancak saptanabilir bir ülke olarak Polonya MS 966'da Piast hanedanı tarafından kuruldu. On dördüncü yüzyılda, bu hanedanın yerini Litvanyalı ve Polonyalı Jagiello aldı. Litvanya-Polonya İmparatorluğu on beşinci yüzyılda ve on altıncı yüzyılın büyük bölümünde Doğu Orta Avrupa'nın en güçlüsüydü. Ancak 1527'de Jagiello hanedanının çöküşüyle birlikte Polonya zayıf bir hükümet evresine girdi. Bu talihsiz bir durumdu, çünkü ülke güçlü ve yayılmacı komşularla kuşatılmıştı. On yedinci yüzyılda örneğin İsveçliler ve Ruslarla neredeyse sürekli bir çatışma halindeydi. Bu durum on sekizinci yüzyılın sonuna kadar devam etti ve Polonya 1791'de Avrupa'nın ilk yazılı anayasasını yürürlüğe koydu. Ama bu sırada, Avusturya, Prusya ve

Rusya, Polonya'yı parçalamaya karar vermiş ve Birinci Bölüşüm (1772) sırasında ülkenin bazı bölgelerini almışlardı. Polonya İkinci ve Üçüncü Bölüşüm'ler (1793 ve 1795) sırasında daha da bölündü. En büyük pay Ruslara düştü. Polonyalılar bunu asla unutmadılar. Bütün bunlar, 1940'lerden 1980'lerin sonuna kadar komünizmin Polonya'da diğer Doğu Avrupa devletlerine kıyasla neden bu kadar az hoşgörüyü karşılandığını açıklamaya yardımcı olur.

Kasım 1916'da yeni bir Polonya Krallığı ilân edildi. Ancak Kasım 1918'de bunun yerini bir Polonya Cumhuriyeti aldı. Yeni cumhuriyete Josef Pilsudski önderlik ediyordu. Pilsudski'nin ilk başarılarından biri, Ağustos 1920'de Rus Bolşeviklerin Polonya'yı bir kez daha Rusların denetimine sokma girişimlerine başarıyla direnmesiydi.

Öteki Orta ve Doğu Avrupa devletleri gibi Polonya da savaş arası yılların başlarında liberal demokrasiyle tanıştı. Ancak bu deneyim başarısızlığa uğradı ve iki üç yıldır siyasette pek rolü olmayan Pilsudski Mayıs 1926'da başarılı bir hükümet darbesi örgütledi. Sonraki yıllarda Polonya giderek bir diktatörlük haline geldi. Pilsudski'nin 1935'te ölümünden sonra ülkede büyük bir mücadele, neredeyse bir kaos oldu. Bu durum, 1939'da Almanya Polonya'yı işgal ettiğinde "çözüldü." Bundan kısa süre önce Ruslar ve Almanlar bir saldırmazlık anlaşması (Molotov-Ribbentrop Paktı) yaptılar ve bu temelde Polonya'yı bir kez daha böldüler. Polonyalıların Ruslardan ve 1940'lerden itibaren onlarla birlikte anılan sistemden nefret etmelerinin bir nedeni de buydu.

Polonyalıların çoğunlukla Katolik olmaları bu nefreti artırıyordu. Kendine özgü hümanizmi ve ateizmi veri alındığında, komünizmin halk nezdinde neden asla meşruluk kazanmadığı daha iyi anlaşılır. Ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünyanın siyasal ortamı, meşru olsun olmasın komünistlerin Polonya'da iktidarı ele geçirmelerine izin verdi. Komünist iktidarın ilk yıllarında Polonya'nın Boleslaw Bierut adında katı Stalinist bir lideri vardı. Bierut kendisine rakip gördüğü pek çok komünist önderin tutuklanmasını emretti.

Bierut, Kruşçev'in Stalin'i mahkûm ettiği Gizli Konuşma'dan kısa süre sonra, Mart 1956'da öldü. 1956'da isyanların, grevlerin ve bir ara hükûmetin ardından Ekim'de Vladislav Gomulka parti önderliğine seçildi. Macaristan'daki Kadar gibi Gomulka da önceki komünist rejim tarafından hapse atıldığı için halk karafından seviliyordu. Çoğu yorumcu Gomulka'nın 1956'da Polonyalılar arasında Kadar'ın Macarlar arasında olduğundan daha popüler olduğunu kabul eder. Ancak Macar lider zaman içinde pek çok kişinin beklediğinden daha liberal ve popüler olduğunu kanıtlarken, Gomulka giderek otoriter hale geldi ve yarattığı sempatiyi kaybetti. 1960'larda çeşitli hoşnutsuzluk belirtileri ortaya çıktı. 1968'de öğrenci protestoları ve gösterileri oldu. Ancak kitlelerle Gomulka arasında en ciddi çatışma Aralık 1970'de, Gomulka'nın yeni zamları ilân edişinden kısa süre sonra patlak verdi. Gomulka grevleri zor kullanarak bastırdı. Polisle grevciler arasında çıkan çatışmalarda yüz kadar grevci öldürüldü binden fazla kişi yaralandı.

Gomulka'nın artan baskıcılığı onu sadece halkın gözünde değil, artık onun kendilerine önderlik edemeyeceğini hissedenden çalışma arkadaşlarının gözünde de sevilmeyen kişi haline getirdi. Kısmen bu nedenle, kısmen de Gomulka'nın grevcilere uyguladığı şiddetin uzantılarından korkan Merkez Komitesi, Gomulka'yı ve önde giden taraftarlarının bir kısmını huzursuzlugun patlak verdiği günlerde görevden aldı. Yeni lider Edvard Gierек idi. Gierек'in kitleleri "satın alma" girişimleri 2. Bölüm'de özetlendi. Hayat standardının yükseltilmesi temelinde meşruluk (yani saadetçilik) arayışı içindeki Gierек geniş uluslararası tanınma biçiminde dışsal meşruluğu da kapsayan belirli bir resmi ulusçu meşruluk sağlamaya çalıştı. Örneğin, hükûmetin pek çok Polonyalı için çok değerli olan bir binayı, 1944'te Almanlar tarafından tahrip edilen Varşova'daki Kraliyet Sarayı'nı yeniden inşa etmesi gibi olayları kullandı. Aynı zamanda Mayıs 1972'de Batı Alman parlamentosunun Oder-Neisse Antlaşmasını yenilemesini sağladı. Bu antlaşmayla Federal Almanya Cumhuriyeti Polonya-Almanya sınırını resmen tanımış oluyordu.

1976'da ortaya çıkan kitlesel huzursuzluğun, grevlerin ve 1980'de komünist Avrupa'nın gerçekten özerk ilk kitle örgütü olan Dayanışma'nın kuruluşunun gösterdiği gibi, ekonomik iyileşme girişimleri sonunda geri tepti. Bu evrede ekonomi acınacak durumdaydı; temel mallarda kıtlık vardı ve elektrik tüketimi kısıtlanmıştı. Bir Polonyalı (Kardinal Voytila) 1978'de Papa olduğunda Polonya halkı rejime duyduğu hoşnutsuzluğu açığa vurma cesareti kazandı. Görünüşe bakılırsa bu gelişme pek çok sıradan yurttaşa yetkilileri açıkça eleştirme güveni kazandırdı; Papa Haziran 1979'da Polonya'yı ziyaret etti ve yurttaşlar bu ziyaret sırasında komünistlerin ne kadar ılımlı olduklarını bizzat gördüler. Eylül 1980 ile 1981'in sonu arasında geçen on beş ay içinde Polonyalı yetkililer, karizması giderek artan Lech Valesa'nın önderliğindeki Dayanışma'yı tanıdılar ve onunla görüştüler.

Ancak Ekim 1981'den itibaren General Jaruzelski'nin önderlik ettiği Polonyalı yetkililer Aralık 1981'de Dayanışma'nın faaliyetlerini durdurdular. (Dayanışma konusunda bkz. Garton Ash 1991, Pakulski 1991, s. 125-57) Dayanışma Ekim 1982'de resmen kapatıldı. Temmuz 1983'te sıkıyönetim resmen kaldırıldı, ancak ekonomik sorunlar devam etti. Kasım 1987'de ekonomide reform konusunda bir referandum yapıldı: Komünist hükümet, kalıcı ekonomik düzelme ve acil -ılımlı olsa da- siyasal reform vaadi karşılığında kısa süreli bir ekonomik kemer sıkma paketinin halk tarafından destekleneceğini umuyordu. Ancak referandum, önerilen paketin meşruluğu için yeterli destek sağlamadı ve rejimle halk arasındaki gerilim artmaya başladı. Aynı yılın başlarında gerçekleşen bir dizi küçük çaplı grevin ardından, Ağustos 1988'den itibaren büyük bir endüstriyel huzursuzluk başladı. Grevciler Dayanışma'nın yeniden yasallaştırılmasını talep ediyorlardı. 1988'in sonunda Valesa ile hükümet arasında yapılan gayri resmi görüşmelerin ardından, yetkililer ile teknik olarak hâlâ yasadışı olan Dayanışma arasındaki resmi Yuvarlak Masa görüşmeleri Şubat 1989'da başladı. (Görüşmeler geçen Ekim'den beri ertelenmişti.) Nisan'a kadar süren bu görüşmelerin sonuçlarından biri, aynı ay içinde Dayanışma'nın yeniden yasallaştırılma-

sı oldu. Bir diğeri, Doğu Avrupa'daki bir bakıma ilk "serbest" seçimlerin Haziran'da yapılmasıydı. Ne var ki Frentzel-Zagorska'nın (1989) kullandığı "yan serbest" terimi bu seçimler için daha uygundur, çünkü komünistler iktidarı elde tutmak için, gerçek bir seçim rekabetini önleyecek şekilde ellerinden geleni yaptılar. Böylece Dayanışma'nın 100 sandalyeden 99'unu kazandığı senato (üst meclis) seçimlerinin gerçekten serbest olmasına izin vermiş olsalar da, kendilerinin ve koalisyon ortaklarının Sejm'deki (alt meclis) sandalyelerin %65'ini almalarını sağlayacak kurallar getirdiler.

Ancak bütün bunlar komünistleri kurtarmadı. Dayanışma Jaruzelski'nin Temmuz 1989'da Polonya Devlet Başkanlığı'na seçilmesine yardımcı olduysa da, komünistler kendi terciqli adaylarının yeni hükümete girmesini sağlayamadılar. Üstelik komünistlerin ekonomi üzerindeki denetimi kaybettikleri açıktı. Ağustos'un başında devletin temel ürünler üzerindeki fiyat denetimi kalkınca, besin maddesi fiyatları bazı kalemlerde %500'ü bulacak şekilde hızla arttı. Ülke açıkça krizdeydi. Bu koşullarda Jaruzelski 1989 Ağustos'unun sonunda Dayanışma sendikasının danışmanı (ve Dayanışma'nın önderi Valesa'nın yakın arkadaşı) Tadeusz Mazowiecki'yi başbakan olarak atadı. Mazowiecki Eylül 1989'da yeni hükümeti açıkladığında, komünistler hükümet içinde azınlık durumundaydılar. Polonya post-komünizmin birinci evresine ulaşan ilk ülke olmuştu.

İkinci evreye kısmen (yan-serbest seçimler yüzünden) Haziran 1989'da varılmış olsa da, Polonyalılar normal parlamento seçimleri için komşularından daha uzun süre beklemek zorunda kaldılar. Başkanlık seçimleri Kasım-Aralık 1990'da yapıldı ve eski Dayanışma önderi Valesa seçimi kazandı. Ancak Polonya, Ekim 1991'e kadar sahici parlamento seçimleri yapamadı. Katılım düşük, yaklaşık %43 idi. Bu evrede özünde post-komünist olan sistem pek çok kişiyi düş kırıklığına uğrattı. Seçmen duyarsızlığının bir açıklaması budur.

Post-komünizme geçiş Macaristan'daki gibi görece barışçı ve uygarca gerçekleşti. Gene Macaristan'daki gibi, komünistler, 1988 grevleri sırasında ve Dayanışma temsilcileri (Dayanışma üyeleri bir evrede yaklaşık olarak toplam nüfusun dört-

te birine ve işgücünün yaklaşık yarısına ulaşmışlardı) aracılığıyla hoşnutsuzluklarını açığa vuran kitlelere karşılık vermek zorunda kaldılar. Ancak devrimci değişime götüren radikal reform Polonya'da tepeden inmedi; bir Polonya Poszgay'ı ya da Nemeth'i yoktu. Post-komünizme giden yollar bakımından Macaristan ile Polonya arasında bu anlamda önemli farklılıklar vardı.

ÇEKOSLOVAKYA

Çekoslovakya, 1992'nin sonuna kadar var olduğu haliyle görece yeni bir devlettir. Bir cumhuriyet olarak Ekim 1918'de kurulmuştu. Burada ele alınan diğer pek çok ülke gibi, bu yeni devlet de Avustro-Macar İmparatorluğu'nun çöküşünden çıktı. Bundan önce, Çekoslovakya'nın üç ana parçasını oluşturan bölge, Bohemya, Moravya (genellikle Çek Toprakları² olarak anılır ve 1993'ten sonra Çek Cumhuriyeti'ni oluşturmuştur) bir yıldan fazla bir süre bir arada olmuştu. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Bohemya ve Moravya bu dönemin büyük bir bölümünde birbirine Slovakya'ya olduklarından çok daha yakın olmuşlardı. Slovakya bu dönemin büyük bir kısmında Macar denetimi altında kaldı. Aslında bu bölge yüzyıllardır Yukarı Macaristan olarak biliniyordu. Bohemya ve Moravya geç ortaçağda Habsburg hâkimiyetindeyken, denetim görece gevşekti; pratikte iktidar, daha çok Bohemya ve Moravya'nın Almanca konuşan mülk sahibi sınıflarının elindeydi. Bu insanların torunları daha sonraları Sudet Almanları olarak tanındı.

Çekler ve Slovaklar genellikle Slovak astronomu Milan Stefanik'in yardımıyla Tomas Masarik'in çabalarına atfedilen bir devlet kurmak için birleşmişlerdi. Yeni devlet Şubat 1920 anayasasında simgeleşen siyasal anlaşmaları resmileştirdiğinde Masarik devlet başkanı oldu ve 1935'e kadar bu görevde kaldı.

2. Güney Silezya aynı zamanda Çek Toprakları'nın bir parçasıdır; ancak Silezyalılar 1991 nüfus sayımı sırasında Çek Toprakları'nda yaşayan nüfusun sadece: 0.4'ünü oluşturuyordu.

Savaş arası dönemin Çekoslovakya'sına dair en önemli olgulardan biri, bu ülkenin makul ölçülerde başarılı ve oturmuş bir liberal demokrasiye sahip yegâne Doğu Avrupa ülkesi olmasıydı. Bu, yeni cumhuriyetin içinde hiçbir gerilim olmadığı anlamına gelmez. Pek çok Slovak iktidarın Prag'da çok fazla merkezileştigine inanıyor ve Andrey Hlinka önderliğindeki Slovak Halkçı Partisi'nin bu duruma yönelik eleştirilerini destekliyordu. Ne var ki 1930'larda Çekler ile Slovaklar arasındaki gerilimler, bu gruplar ile Çekoslovakya'daki Alman azınlık, yani Sudet Almanları arasındaki gerilimlerin gölgesinde kaldı. Sudet Almanları dünya krizinden diğer gruplara kıyasla çok daha fazla etkilenmişlerdi. Bunun nedeni genellikle tarımsal bölgelerden daha ağır bir krizle karşılaşan sanayileşmiş bölgelerde yaşamalarıydı. Sudet Almanları –elbette hepsi değil– Hitler'i ve Nazileri destekledikçe gerilim arttı. Bu arada Çekler ve Slovaklar batıda ve kuzey batıda meydana gelen gelişmeler karşısında hem tehdit edildiklerini hissettiler hem de bu gelişmelere karşı düşmanlık beslemeye başladılar.

Mart 1938'de Avusturya'nın Naziler tarafından egemenlik altına alınmasıyla birlikte, Çekoslovakya'daki gerilimler daha da arttı. Bu evrede, pek çok Çek ve Slovak komünizme ilgi duyuyordu. Çekoslovak hükümeti 1935'te SSCB ile bir antlaşma imzalamıştı. Yurttaşların çoğu SSCB'nin ve komünizmin kendilerini Nazi tehdidinden kurtaracağına inanıyorlardı. Ne yazık ki kimsenin kendilerini kurtarmaya gelmeyeceğini kısa süre içinde öğreneceklerdi.

Eylül 1938'de Hitler, Mussolini (İtalyan faşist başbakanı), Chamberlain (İngiltere başbakanı) ve Daladier (Fransa başbakanı) Münih'te buluştular. Yirminci yüzyılın ahlâki bakımından en çok kınanacak kararlarından birini alan İngilizler ve Fransızlar Nazileri ve faşistleri yatıştırmaya çalıştılar; Naziler henüz Avrupa üzerine faşist yürüyüşü başlatma girişimine hazır degildiler ve "çağımızda barış" istiyorlardı. Bu siyasetin somut dışavurumlarından biri, Çekoslovakya hükümetinin, nüfusun mutlak çoğunluğunu (Sudet) Almanların(ın) oluşturduğu Bohemya ve Moravya bölgelerini Almanya'ya bırakmaya zorlanmasıydı. Çekoslovakya Devlet Başkanı Eduard Benes baskıya

karşı çıktı ve istifa etti. Ne var ki ardılları şartları kabul ettiler. Burada ele alınamayacak kadar karmaşık nedenlerden ötürü Çekoslovakya halkı 1938'in sonunda kendi bölgesinin yaklaşık üçte birini kaybetmişti. Bu bölge sadece Almanya'ya değil, Macaristan ve Polonya'ya geçmişti.

Ancak durum daha da kötüleşti. O sırada Josef Tiso'nun önderliğindeki Slovak Halkçıları, Nazilerle gizli bir anlaşma yaptılar. Buna göre Naziler, Slovak bağımsızlığı karşılığında Çek topraklarının bir bölümünü devralacaklardı. Mart 1939'da Slovak parlamentosunun bağımsızlık oylamasından bir gün sonra Naziler Çek topraklarını işgal ettiler ve bu bölgenin Alman Üçüncü Reich'inin himayesi altında olduğunu ilân ettiler.

Sovyetler'in 1935 antlaşmasına rağmen Çekoslovaklara yardım etmedikleri anlaşılmış olmalı. Bunun formel bir nedeni, antlaşmanın ancak Fransa'nın Sovyetler'le işbirliği yapması halinde uygulanacak olmasıydı. Bununla birlikte pek çok Çek ve Slovak 1940'ların başında Sovyetlere ve komünistlere daha çok sempati duyar hale geldi. Bunun bir nedeni Sovyetler'in bu genç cumhuriyeti Britanya ve Fransa'nın yaptığı gibi fiilen "satmış" olmamasıydı. İkincisi, Sovyetler'in savaşa girdikten sonra (1941) Almanlarla savaşan öteki uluslardan çok daha fazla acı çekmesiydi; Slavların yanı sıra, pek çok Çek ve Slovak da Ruslarla aynı duyguları paylaşıyordu.³ Komünistlerin Sudet Almanlarının Çekoslovakya'dan sürülmelerinde büyük rol oynadıkları da bir gerçektir. O sırada Sudet Almanları'nın mülkleri Çeklere ve Slovaklara dağıtılmıştı. Nihayet eski devlet başkanı Benes, Münih'teki satışa rağmen, İngilizlerin vicdan azabı çekebileceklerini kanıtlamanın zaman alacağını gördü. İngilizler, Benes ve hükümetine Temmuz 1941'de sürgün hükümeti kurma garantisi verdilerse de, bunu tereddüt ederek ve büyük sıkıntılarla yaptılar. Sovyetler aynı ay içinde sürgündeki hükümeti tanıdı ve son yıllarda Çekoslovakya'nın maruz kaldığı davranışı sert biçimde kınadı. Ayrıca Benes Aralık 1943'te Moskova'yı ziyaret etti ve sıcak biçimde karşılan-

3. Slavların durumu fazla abartılmamalıdır; Polonyalılar da Slavdır, ancak geleneksel olarak Ruslara karşı pek sıcak duygu beslemezler.

dı. Bu ziyaret sırasında SSCB'yle yirmi yıllık bir antlaşma imzalandı. Bütün bunlar Çekoslovakların neden 1940'larda SSCB'ye, komünizme ve Batı'ya karşı, Polonyalılarından tamamen farklı davrandıklarını açıklamaya yardımcı olur.

Komünistlerin nihayet 1948'de iktidara nasıl yerleştiklerinin öyküsü oldukça uzun ve karmaşıktır; konuyla ilgilenen okur bir başka yerde (Bkz. Tigrid 1975, Kusin 1977) yararlı değerlendirmeler bulabilir. Şimdilik, en önemli nokta Stalin ve bizzat Çekoslovak komünistlerinin Çekoslovak halkının komünist bir sistemi gönüllü olarak seçeceğini ummuş olmalarıdır. 1940'ların ortalarında bunun olabileceğine dair kesin belirtiler vardı. O sırada Çekoslovakya'daki komünist partisi, daha sonra Sovyet blokunu oluşturacak olan ülkelerdeki komünist partilerinden daha popülerdi ve Mayıs 1946 genel seçimlerinde oyların yaklaşık %40'ını almıştı. Ancak bu durum sonraki iki yıl içinde hızla değişti ve komünistler sonunda oy sandığı aracılığıyla iktidarlarını güçlendiremeyecek duruma geldiler. Komünizme "demokratik" geçişin bir zamanlar bir olasılık olarak görüldüğü bir ülkede, bu umutlar dağıldı. Bunun nedenleri çeşitlidir, ancak önemli bir neden ABD'nin Marshall Planı'nın bir parçası olarak Çekoslovakya'ya önemli bir yenden inşa ve gelişim paketi sunması, Prag'ın bunu Sovyet baskısı yüzünden reddetmiş olmasıdır. Doğu ile Batı arasındaki, pek çok Çekoslovak'ın hem komünizmi hem de Batı'yı yenden değerlendirmesini sağlayan ve giderek tırmanan Soğuk savaş, ve de iktidardaki komünistlerin ne kadar amansız olabileceklerine dair birinci elden sağlanan deneyim de önemli etkenlerdi.

1948'de komünistler Çekoslovakya'da iktidara geldiler. Başka yerlerdeki gibi burada da iktidarın el değiştirmesi genellikle entrika, baskı, dış destek (Sovyetler'den), öteki parti ve siyasal güçlerden daha iyi örgütlenme sayesinde gerçekleşti. Klement Gottwald (komünist önder), devlet başkanı olarak Benes'in yerine geçti; parti şefi olarak ardılı Rudolf Slansky idi. Mayıs 1948'de yeni bir anayasa kabul edildi. Liberal demokratik anayasanın bazı öğeleri muhafaza edilirken, Sovyet anayasasının etkisi ağırlıklı biçimde hissediliyordu. (Wolchik 1991, s. 61)

Öteki Doğu Avrupa ülkelerinin pek çoğunda olduğu gibi, yeni hükümet, sanayinin ulusallaştırılması, tanının kolektifleştirilmesi ve beş yıllık plân gibi büyük reformlara başladı. Aynı zamanda hem komünist hem de komünist olmayan politikacılar tutuklandı ve bazı durumlarda idam edildiler. Birinci grup, "ulusalci" görüldüğü ölçüde (yani Stalin'e yeterince bağlı değilse) cezalandırıldı. Bu terör döneminde idam edilenlerden biri, sabık komünist parti lideri Slansky idi. Binlerce sıradan yurttaş tutuklandı ve mahkûm kamplarına yerleştirildi.

Gottwald 1953'te Stalin'den hemen sonra öldü. Öldüğünde hem partinin hem de devletin başıydı. Bir başka katı Stalinist Antonin Novotny partinin başına geçti. Polonya ve Macaristan'ın aksine Çekoslovakya 1956'da ne büyük bir husursuzluk ne de bir lider değişikliği yaşadı. 1950'lerin görece etkin ekonomik büyüme döneminin ardından, 1960'larda, Çekoslovak ekonomisi dikkat çekici biçimde yavaşladı. Ekonomik sorunların en anlamlı simgelerinden biri 1962'de üçüncü beş yıllık plândan vazgeçilmesi idi.

Otoriter bir lider olmasına rağmen Novotny gösteri niteliğindeki mahkemelere ve 1950'lerin ortalarında uygulanan devlet baskısının keyfi yönlerinin pek çoğuna son verdi. Sovyet blokunda meydana gelen gelişmeler ve 2. Bölüm'de saptanan dinamik nedeniyle baskıcı önlemlere dönemeyeceğini hissediyordu. Ekonomik reform ihtiyacını kabul etti. Reformlar Ocak 1965'ten itibaren resmen başlatıldı. Başka yerlerdeki gibi, desantralizasyon Çekoslovak reformlarının önemli bir bileşeni olacaktı. Ne var ki Novotny'nin onayladığı son paket önde giden reformcuların, özellikle de Ota Sik'in savunduğu kadar radikal değildi. Muhtemelen bu nedenle arzulanan sonuçlara ulaşamadı.

1968'de, süregiden ekonomik sorunlar, öğrenciler ve kültürel entelijansiya arasında çıkan huzursuzluk ve Slovak önderlerin Slovakya'nın gördüğü muamele nedeniyle duydukları hoşnutsuzluk, Novotny'nin görevden alınmasına katkıda bulundu. Yerine, daha liberal komünist –ve bir Slovak– Aleksandr Dubçek getirildi. Dubçek iktidara geldiğinde *özellikle* radikal ya da liberal bir politikacı olarak tanınmıyordu. Ancak

sonraki aylarda komünist dünyada o zamana kadar görülen en radikal reform programlarından birinin uygulanmasına izin verdi. Bu, "Prag Baharı" olarak bilinen dönemdi. Bu dönemin sürmesine izin verilseydi, Çekoslovakya, Sovyet bloku içinde, bu bölümün konusunu oluşturan devrimlerden yaklaşık yirmi yıl kadar önce post-komünizme geçen ilk ülke *olabilirdi*.

Ancak hem Sovyet hem de çeşitli Doğu Avrupa önderlikleri (özellikle Polonyalılar ve Doğu Almanlar) Çekoslovakya'daki gelişmeler karşısında giderek huzursuzluğa kapıldılar. Ağustos 1968'de Varşova Paktı birlikleri Prag'a girdi. Reformlar 1969'a kadar resmen iptal edilmediyse de, işgalle birlikte uygulama durduruldu. Giderek artan bir baskı ortamında Dubçek, Nisan 1969'da yerini Gustav Husak'a bıraktı.

Pek çok kişi için Prag Baharı'nın yegâne olumlu sonucu ülkenin federalleştirilmesi oldu. Bununla birlikte pek çok Çekoslovak bu gelişmenin daha çok kâğıt üzerinde kaldığını hissetti. Dubçek gibi Husak da bir Slovak idi. 1956'daki Kadar ve Gomulka gibi, o da 1950'lerin başında yargılanıp hapsedildiği için halk nezdinde belirli bir itibara sahipti. 1968'de Dubçek'i ve reform programını desteklediğini açıkça ilân etmişti. Ancak göreve gelir gelmez o da başat iktidar biçimi olarak baskıya (fiili teröre değilse de) başvurdu. Bu *yaklaşım*a normalleştirme deniyordu. Bu kitaba nüfuz eden teori bakımından bu normalleştirme 1960'ların sonunda Çekoslovakya'da orta şiddette bir meşruluk krizi yaşandığını gösteriyordu.

Teorik çerçevemize uygun biçimde Husak 1970'lerde ülkedeki durumu iyileştirmeye çalıştı. Daha çok ekonomiyi iyileştirme yöntemleri üzerinde durdu. Ne var ki ılımlı çabaları istenen sonuçları vermedi ve 1980'lerde Çekoslovakya, Sovyet bloku ülkelerinin çoğuna benzer bir ekonomik durumdaydı. Aralık 1987'de Husak'ın yerine parti lideri olarak Milos Jakes geçtiğinde durumda herhangi bir iyileşme olmamıştı. Gorbaçev'den gelen baskılar altında Jakes belirli ölçülerde reforma (Çekler ve Slovaklar buna *prestavba* diyorlardı) izin vermiş olsa da, 1989 gibi geç bir tarihte bile önderliğin hâlâ ayırt edici biçimde baskıcı bir özellik taşıdığı açıktı. Bunun en iyi göstergelerinden biri Çek oyun yazarı Vaclav Havel'in Şubat

1989'da yargılanması ve hapsedilmesi idi. Havel yaklaşık yirmi yıl kadar önce kendini kurban eden protestocu öğrenci Jan Palach'ın bir ay önce yapılan anma törenine katılmaktan başka bir şey yapmamıştı. Havel, Mayıs içinde, altı ay erken serbest bırakıldı, ancak bu mahkûmiyet Çekoslovak komünist önderliğin Macaristan ya da Sovyetler'deki önderlikler kadar bile liberal olmadığını ortaya koydu.

Öteki komünist önderliklerin bazıları gibi, Çekoslovakya önderliği de ekonomik ve ılımlı siyasal reformların (saadetçilik ile yasal-akılcılığın bir karması) hâlâ kendilerini ve sistemi kurtaracağını umuyorlardı. Ne var ki Temmuz 1989'da hükümet siyasal reform isteyen ve 10 000'den fazla kişinin imzaladığı bir dilekçeyi reddettiği zaman, pek çok yurttaş kendi hükümetlerinin, Macaristan ya da Polonya bir yana, Sovyetler'deki kadar bile reform yapma niyeti taşımadığını anlamış oldu.

Pek çok Çekoslovak yurttaş yetkililere meydan okudu ve Ağustos 1989'da Varşova Antlaşması Örgütü'nün ülkelerini işgal etmesinin yirmi birinci yıldönümünü anmak için sokaklara çıktı. Jakes'in 12 Ekim'de Merkez Komitesi'ne Çekoslovakya'da durumun istikrarlı olduğunu bildirmesine rağmen, bu Ağustos gösterilerini Ekim sonunda çok daha anlamlı gösteriler izledi. Bunların ardından 17 Kasım'da başlangıçta öğrencilerin önderlik ettiği daha büyük protestolar oldu. Bu gösterilerde sadece daha radikal siyasal reform talepleri değil Jakes'in istifası talebi de yüksek sesle dile getirildi. Ekim'de ve Kasım ortalarında yapılan gösterilerin yetkililer tarafından sert biçimde bastırılması, durumu daha da alevlendirdi. Prag ve başka yerlerde grev komiteleri kuruldu. Bunun üzerine Komünist Parti Merkez Komitesi diyalog çağrısında bulundu. Aynı sıralarda (18 Kasım) bir şemsiye örgüt olan Yurttaş Forumu (YF) kuruldu. Önderleri arasında Vaclav Havel'in de yer aldığı bu örgütün ilk eylemlerinden biri Jakes'i istifaya davet etmek oldu. Ertesi gün, Prag'ın merkezindeki Venceslas Meydanı'nda yaklaşık 200 000 kişi gösteri yaptı. Siyasal değişim talepleri daha yüksek sesle dile getirildi. Ertesi gün Havel gene Venceslas Meydanı'nda toplanan kalabalığa hitap etti. İki gün sonra Dubçek Slovak başkenti Bratislava'da dev bir kalabalığa seslendi; o da büyük bir değişiklik talep ediyordu.

Giderek artan huzursuzluğun orta yerinde ve Halk Milisi'nin kitlesel gösterileri durduracağına olan güvenin kaybolmasıyla birlikte Jakes ve Merkez Komitesi'nin tamamı 24 Kasım'da istifa etti. Jakes'in yerine yeni bir komünist lider (Karel Urbánek) geçmiş olsa da, komünistlerin tam bir karmaşa içinde oldukları açıktı. Aynı gün içinde YF, resmen yetkililere başvurdu. Bu başvuru, Kasım'ın son haftasında başbakan Ladislav Adamec ile YF'nin (ve diğer grupların) sözcüleri arasında resmi bir diyalogu mümkün kıldı. Muhtemelen tartışılan en önemli nokta yeni bir hükümetin kurulmasıydı. Ay sonunda parlamento (Federal Meclis) Çekoslovak anayasasındaki komünist partinin öncü rolünü teminat altına alan maddeyi resmen kaldırdı.

Kasım sonunda yapılan tartışmalara rağmen, Aralık ayı içinde Adamec, komünistlerin hâlâ sayısal bakımdan hâkim oldukları yeni bir hükümet kurma girişiminde bulundu. Bu girişim sadece daha büyük kitle gösterilerine yol açtı. Bazı Çekoslovak önderlerinin, taviz vermeleri halinde (örneğin, Prag Baharı konusunda önceki eleştirel tutumlarını terk etmeleri) krizin süreceğine inandıkları görülmüyordu. Ancak bu inanç sadece onların kitlelerin ruh halinden ne kadar uzak olduklarını yansıtıyordu.

Aralık'ın ikinci haftasında önderlik denetimi kaybettiğini anlamaya başladı. 7 Aralık'ta başbakan Adamec yerini Marian Kalfa'ya bırakarak istifa etti. 10 Aralık'ta Devlet Başkanı Husak istifa etti. Ertesi gün Kalfa yeni hükümeti açıkladı; komünist olmayanlar hükümette küçük bir azınlık oluşturmuyorlardı. Post-komünizme ilk adım atılmıştı.

Aralık'ın ikinci yarısının en önemli olayları ay sonuna doğru gerçekleşti. 28 Aralık'ta Dubçek Çekoslovak parlamentosu sözcülüğüne seçildi. Ve ertesi gün (29'u) Havel Çekoslovakya devlet başkanlığına seçildi.

Polonya ve Macaristan'da olduğu gibi, Çekoslovakya'da da komünist iktidardan geçişi tartışmak için bir yuvarlak masa kuruldu. Ocak 1990'ın başlarında bu yuvarlak masa Temmuz'dan önce sahici genel seçimlerin yapılmasını kararlaştırdı. Seçimler Haziran'ın ikinci haftasında yapıldı ve YF ile Slo-

vak benzeri Şiddete Karşı Halk (ŞKH) örgütünün ikna edici zaferiyle sonuçlandı. Komünistler her iki meclis için yapılan seçimlerde oyların yaklaşık %14'ünü aldılar. Çekoslovakya post-komünizme geçişin ikinci evresine ulaşmıştı.

Çekoslovakya, Polonya ve Macaristan arasında post-komünizme geçişte pek çok benzerliğin yanı sıra önemli farklılıkların da olduğu artık anlaşılmış olmalı. Çekoslovakya'daki kitlelerin Ekim ve Kasım 1989'da sokaklarda büyük gösteriler yaparak oynadıkları gözle görülebilir rol en dikkat çekici farklılığı oluştuyordu. Polonyalı işçiler 1988 grevleriyle doğrudan bir rol oynamış olsalar da, geçişin son evrelerine sokaklardaki kitlelerden çok dayanışmanın temsilcileri hâkim oldu. Ele alınan diğer iki vakayla tam olarak aynı ölçüde olmasa da, Çekoslovakya geçişi görece barışçı oldu; görünüşe bakılırsa süreç içinde hiçbir yurttaş hayatını kaybetmedi. Ancak Havel'in geçişi "kadife devrim" olarak betimlemesi yanlış yorumlanabilir; örneğin 17 Kasım gösterileri sırasında yüzlerce kişinin yaralandığı unutulmamalıdır. (Wheaton ve Kavam 1992, s. 46) Polonya gibi, ancak Macaristan'ın aksine, post-komünizme geçiş komünistlerin saflarından değil, daha çok aşağıdan geldi. Ne var ki öğrenciler Çekoslovakya'da, daha çok işçi temsilcilerinin barışı zorladıkları Polonya'dan çok daha önemli bir rol oynadılar.

Balkan Devletleri

Son kısmın başında belirtildiği gibi, pek çok kişi Balkan post-komünist devletlerinin Doğu Orta Avrupa devletlerinden farklı biçimde ele alınmaları gerektiğine inanır. Post-komünizme geçişle ilgili bu türden farklılıklar kolayca abartılabilirken, Doğu Avrupa'daki post-komünist devletleri, tarih, kültür, ekonomik gelişmişlik düzeyi, vb. bakımından ayırmak, başka ölçütlere göre (Slav/Slav olmayan gibi) ayırmaktan daha anlamlıdır. Dolayısıyla burada da, bazı kayıtlara rağmen, bu yaygın uygulama benimsenmektedir.

Bu kısım aynı sayıda ülkeyle ilgilenmesine rağmen son kısımdan daha uzun. Bunun bir nedeni Balkan devletlerinde post-komünizme geçişin Doğu Orta Avrupa ülkelerine kıyasla

daha uzun süreli ve pek çok bakımdan daha karmaşık olmasıdır. Bir diğer neden, Yugoslavya'nın Doğu Avrupa'nın diğer yerlerinde şimdiye kadar tekrarlanmayan bir biçimde şiddet yoluyla parçalanmasına ilişkin bir anlayışın en azından belli başlı etnik gruplar (uluslar) arasındaki ilişkilerin tarihinin çözülmesini gerektirmesidir. Post-komünizmin oluşumunu daha kapsamlı bir sorun olan etnik ilişkilerden ayırmak saçma olurdu. En uzun kısmın Yugoslavya'ya ayrılmasının nedeni budur.

ROMANYA

Eldeki verilere göre şimdiki Romanya devletinin tarihi 1859'da başlar. Bununla birlikte ülkenin sınırları bu dönemle 1940'lar arasında pek çok kez değişikliğe uğramıştır. 1859'dan önce "Romanya" esas olarak iki prenslikten oluşuyordu: Valacya ve Moldavya. Her iki prenslik de yakın zamanlarda Osmanlı (Türk) ve Rus hâkimiyetinde olmuştu. Ancak Ocak 1859'da bu iki prensliğin meclisleri ortak bir prens seçtiler: Cuza. Bunun pratikteki anlamı tek bir devletin oluşmasıydı. Prens Cuza 1866'da tahttan ayrılmak zorunda bırakıldı ve yerine 1914'te ölene kadar kral olarak kalan I. Karol geçirildi. Onu da yeğeni Hohenzollernli Ferdinand izledi.

Birinci Dünya Savaşı'nın ve Avustro-Macar İmparatorluğu'nun çöküşünün bir sonucu olarak Romanya dramatik biçimde genişledi. Yeni edinilen en geniş bölge batıya doğru uzanan Transilvanya idi. Öteki eklentiler kuzeye doğru uzanan Bukovina'yı ve doğuya doğru uzanan Besarabya'yı kapsıyordu. (Romanya bu kazanımların çoğunu 1940'da kaybetti.) Romanya'daki siyasal iktidar, iki savaş arası dönemin çoğunda oldukça merkezileşti. Bu durum pek çok eyalette, özellikle Transilvanya gibi yeni edinilen bölgelerde huzursuzluk kaynağı oldu ve Romanya'nın siyasal hayatında bir örüntü oluşturdu. Bu örüntü Romanya'nın yakın tarihinde de bir ölçüde farklı biçimde hâlâ bulunmaktadır.

-
4. Komünist dönemde yaşadığı tarihin benzersizliği ve 1990'larda yaşadığı etnik gerilim ve şiddetin yüksek düzeyleri dikkate alındığında, Yugoslavya, haklı olarak öteki Balkan ülkelerinden ayrı ele alınabilir. Ne var ki bu türden farklılıkları dengeleyen birçok uzun vadeli tarihsel benzerlikler de vardır. Bu yüzden ve tamamen pratik nedenlerden ötürü de bölümde Yugoslavya'ya yer verilmiştir.

Kral Ferdinand 1926'da ağır bir hastalığa yakalandı (1927'de öldü) ve yönetim üç kişilik bir Kraliyet Konseyi'nin eline geçti. 1928'de bu Konsey Romanya'nın ilk serbest seçimlerine izin verdi. Sonuç olarak çok daha liberal bir rejim iktidara geldi. Yeni rejimin özellikle Transilvanyalılar nezdinde en popüler hamlelerinden biri iktidarın desantralizasyonu için tasarlanan bir yasa çıkarmak oldu.

Ancak bu demokratik dönem kısa ömürlü oldu. Yeni kral II. Karol 1930'da tahta çıktı ve kısa süre içinde parlamento ve siyasal partilerin gücü azaldı. Kralın önceleri yeni bir yarı-faşist grubun, Demir Muhafız'ın desteğinden yararlandığı görülüyordu. Ne var ki hem Kral hem de faşistler 1930'ların ortasında giderek birbirinden uzaklaştılar. II. Karol 1930'ların sonunda Romanya'nın diktatörü haline gelmişti. Demir Muhafız'ın pek çok önderi 1938'de öldürüldü. İddiaya göre hapisten kaçma girişimi sırasında öldürülmüşlerdi. Ancak bu konuda Kral'ın emir verdiği neredeyse kesindir.

II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte Kral Karol tutumunu değiştirmek zorunda kaldı ve 1940'ların ortasında Demir Muhafızlar'ın kendi Ulusal Direniş Cephesi'ne girmelerine izin verdi. Ancak kral ve Demir Muhafız bir kez daha ayrıldılar, çünkü Demir Muhafız, Karol'u Almanya ve İtalya'nın kuzey Transilvanya'yı Romanya'dan alarak kendi müttefikleri olan Macaristan'a aktarmalarına izin vermekle suçluyordu. (Macaristan 1947'de bu anlaşmanın hükümsüzlüğünü kabul etti, böylece kuzey Transilvanya bir kez daha Romanya'nın denetimine girdi.) Bu baskı altında II. Karol, Eylül 1940'da, küçük oğlu Mikhael'i tahta geçirerek kaçtı. İktidar gerçekte General Antonesku'nun eline geçti. Antonesku 1941'de Demir Muhafız örgütünü kapatmayı başardı.

Ancak rejime karşı artan baskı 1930'lardan beri yeraltı örgütleri olarak etkinliklerini sürdüren çeşitli siyasal partilerin desteğini alan Kral Mikhael'in Ağustos 1944'te Antonesku'yu devirmesiyle sonuçlandı. Ağustos sonunda Sovyet birlikleri Romanya'yı işgal etti ve Mikhael oransız biçimde (üye sayıları ve kitle desteğine göre) çok sayıda komüniste yeni yönetimde

yer verdi. Komünistler Romanya'da asla popüler olmamışlardı, ancak Mikhael hükümetini kurduğu sırada uluslararası siyasetin gerçeklikleri ağır basıyordu.

1945 ile 1947 arasında komünistler Romanya'da güçlerini arttırdılar. Bunu daha çok "salam taktikleri" denilen yöntemle başardılar. Bu taktikler her muhalefet gücünü zamanı geldiğinde ortadan kaldırmaktan ibaretti. Aralık 1947'de Kral Mikhael tahttan çekilmek zorunda bırakıldı. Bir sonraki yıl Romanya Sovyet tarzı bir komünist devlet haline geldi.

Başka yerlerdeki gibi Romanya'da da komünist partisi 1940'ların sonunda ve 1950'lerin başlarında kendi saflarını temizledi; Ana Pauker ve Lukretiu Patrascanu gibi öncü komünistler idam edildiler.

1940'ların sonundan 1960'ların başına kadar Romanya SSCB'nin sadık bir müttefiki oldu. (Bir Romanya uzmanı yakınlarda ülkenin 1950'lerden itibaren Sovyet İmparatorluğu'nun bir parçası olmadığını iddia etse de, bkz. Rady 1992, s. 47.) Romanya'nın anayasası Sovyet anayasasına benziyordu ve ülke öteki Sovyet uydularınıninkine benzer siyasetler uyguladı. Ancak 1960'ların başında Romanya, Georgiu-Dej'in yönetimi altında kendisini Sovyet bloku içinde kanıtlamaya başladı. 1960'ların sonunda kural dışı bir ülke olarak biliniyordu. Bunun başlıca nedeni SSCB'nin ve Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi'nin bazı üyelerinin diğer üye devletlere bir iş bölümünü kabul ettirmeye çalışmalarıydı. 1949'da kurulmuş olmasına rağmen KEYK 1950'lerde görece etkisiz kalmıştı. Ancak aşağı yukarı aynı sıralarda Sovyetler Çin üzerindeki nüfuzunu kaybeder (1950'lerin sonu/1960'ların başı) ve Dünya siyasetinde zor durumda kalırken (özellikle Küba füze krizi sırasında) Doğu Avrupalı müttefiklerini daha fazla bütünleştirmeye çalıştı. En aşırı tepki Arnavutluk'tan geldi; Sovyet kampını terk etti ve Çin'in yanında yer aldı. Romanyalılar bu kadar ileri gitmediler. Ne var ki Romanya önderliği, Çin-Sovyet bölünmesinin Moskova karşısında daha geniş bir manevra alanı sağladığını fark etti ve baskılara karşı çıktı. Romanya önderliği iş bölümü önerisini, güçlü komşuların Romanya'yı geri bıraktırıma girişimi olarak algıladı, zira iş bölümünde Romanya

modern bir sanayi devleti olarak değil, öncelikle bir besin maddesi üreticisi (dolayısıyla tarımsal) olarak tasarlanıyordu. Romanya'nın Moskova'ya meydan okuması özünde başarılıydı; bir daha asla SSCB'ye kayıtsız şartsız itaat etmeyecekti. Romanya, örneğin, Çekoslovakya'nın işgaline katılmayı reddeden tek Varşova Paktı üyesi oldu. (Çekoslovakya dışında!)

Georgiu-Dej 1965'te ölünce yerine Nikolay Çavuşesku geçti. Pek çok komünist devlette, sertlik yanlısı önderlerin yerine öncellerinden fazla uzaklaşmama endişesi taşıyan, bir ölçüde daha liberal önderler geçmişti. Romanya bunun bir istisnası oldu. Çavuşesku hemen iktidarı merkezileştirmeye ve özünde kendi önceliyle aynı tarzda diktatörce davranmaya başladı. Çeyrek yüzyıl boyunca Çavuşesku Doğu Avrupa'ya en açık ve etkin kişilik kültürünü yerleştirdi. Aynı zamanda bölgenin en nepotist sistemini yarattı. Aslında, bazı yorumcular, Stalin 'tek ülkede sosyalizm'i uygularken, Çavuşesku'nun 'tek ailede sosyalizm'i uyguladığını öne sürmüşlerdir.

Çavuşesku döneminin bir başka özelliği 1960'ların başında oluşmaya başlayan ve 1970'lerde büyük ölçüde şiddetlenen resmi ulusçuluktur. 1970'lerin başına kadar Romanya ekonomisi görece iyi bir gelişme göstermişti. Ancak 1970'lerin ortalarında, resmi büyüme oranlarına rağmen, ekonominin sorunlu olduğu açıktı. Ekonomik güçlükler, bu kitabın saadetçilikle ilgili argümanına uygun olarak önderliği resmi ulusçuluğu çok daha fazla vurgulamaya yöneltti. Romanya tarihi gözden geçirildi ve Çavuşesku kendisini komünizm öncesi Romanya tarihinin çeşitli ulusal kahramanlarıyla kıyaslamaya başladı –Bram Stoker'in Drakula'sına eşin kaynağı olan kötü şöhretli on beşinci yüzyıl prensi Kazıkçı Vlad bile bunlardan biriydi! Çavuşesku Transilvanya'daki Macarların etnik kimliğini bastırmaya çalışarak etnik Romenler'den destek sağlamaya çalıştı; bu süreç 1980'lerin ortasıyla sonlarında dramatik bir gelişme gösterdi.

1980'lerin sonunda Romanya'nın durumu korkunçtu. Ekonomi çok kötü durumdaydı ve Çavuşesku'nun dış borçları temizleme kararlılığı yüzünden yurttaşların çektikleri acılar arttı. Bu kararlılığın resmi ulusçuluğun bir başka boyutunu oluştur-

ması ironiktir: Çavuşesku, yabancılara borçlanma ihtiyacı duymadığını göstererek Romanya'nın bağımsızlığını kanıtlamaya çalıştı. Ancak bu çabanın yol açtığı ekonomik zorluklar ulusçu yaklaşımın etkisini azalttı. Olayların bu şekilde okunuşu doğruysa, bütün bunlar saadetçiliğin orta ve uzun vadede resmi ulusçuluktan daha güçlü bir meşruluk olduğu argümanı ile bağdaştırılabilir. Romanya 1989'da borçlarını ödedi. Ancak bunun halka maliyeti çok yüksek oldu. Uzun bir dönem boyunca besin maddeleri vesikaya bağlandı ve enerji tüketimine kısıtlama getirildi.

Böylece pek çok yurttaş 1989'un ortalarında ekonomik yoksunluk nedeniyle öfkeliydi ve düş kırıklığına uğramıştı. Ayrıca pek çok Macar (ve bir ölçüde öteki etnik azınlıklar) rejimin kendi kültürlerini ezme girişimleri karşısında dehşete düşmüşlerdi. Ancak Çavuşesku rejiminin görece yüksek baskı düzeyleri çoğu yurttaşın bu düş kırıklıklarını bizzat yaşaması anlamına geliyordu. Gizli polis (Sekuritate) her zaman her yerdeydi ve ortalama yurttaşın bile isyan edeceğinden korkuyordu.

Durumu protesto etmeye hazır Romenlerin sayısı çok azdı. Örneğin Mart 1989'da önde giden altı siyasetçi Çavuşesku'ya son yıllarda olanları eleştiren bir mektup yazdılar. Hukuk kurallarına uyulmasını istiyorlardı. Romanya'nın ezici siyasal atmosferinde böyle bir hareket oldukça tehlikeliydi: Altı imzacı hemen ev hapsine alındılar. Altıların Mektubu önde giden Romenlerin yaşadığı düş kırıklığının düzeyini göstermek için yazılmıştı ve belki de Romanya'nın bile Gorbimani'ye ve Sovyet blokunu kaplayan büyük değişiklik duygusuna bağlı olduğunu gösteriyordu.

Bu değişim duygusu, 1989'un sonunda SSCB'deki ve Romanya'nın kuzey batısındaki bazı komünist devletlerde meydana gelen olaylarla birlikte hızla gelişmekteydi. Aralık'ın ikinci ve üçüncü haftalarında bu ruh hali özellikle iki kentte eyleme dönüştü. Brasov'da işçiler çalışma ve hayat koşullarını protesto ederek greve çıktılar; bu Transilvanya kentindeki işçiler daha önce de grev yapmışlardı (özellikle kasım 1987'de), ama bu kez öfke ve kararlılıklarının çok daha derin ve açık olduğu görülmüyordu. Brasov'daki gösteriler esas ola-

rak Çavuşesku'nun ekonomi yönetiminin neden olduğu düşmanlığı, Timisoara'daki (Transilvanya'ya yakın) gösterilerse doğrudan Macar azınlığın karşılaştığı muameleye duyulan öfkeyi yansıtıyordu.

15 Aralık 1989'da Romanya hükümeti Romanya yetkililerini eleştirdiği için (özellikle Macarlara yapılan muameleden ötürü) Peder Laszlo Tokes'in sınır dışı edilmesini emretti. Bu karar Timisoara'da günlerce süren gösterilere yol açtı. Bu gösteriler sırasında kentteki komünist parti karargâhı saldırıya uğradı. Çavuşesku kentte olağanüstü hal ilân ederek karşılık verdi. Ertesi gün, Bükreş'te toplanan kalabalıklar Çavuşesku'nun ülkede olanlara ilişkin değerlendirmesini dinlediler. Kalabalığın içinden birileri Romanya liderine laf attı. Bu kişiler kendilerini korkulan ve nefret edilen Sekuritate üyeleriyle çatışırken buldular. Kısa süre sonra Çavuşesku ulusal çapta olağanüstü hal ilan etti ve askeriye bu uygulamayı güçlendirmeye çağırdı. Ancak Romanya'daki anti-komünist devrimin en önemli olaylarının birinde askeriye ansızın saf değiştirdi. Bu dönüşün nedenlerine ilişkin yapılan pek çok yorumdan birine göre askerler, göstericilere ateş açma emri vermeyi reddeden savunma bakanının (General Milea) ölümünden Çavuşesku'yu sorumlu tutuyorlardı. Romanya radyosu Milea'nın intihar ettiğini duyurmuştu. Ancak savunma bakanının Çavuşesku'nun özel muhafızları, hattâ Çavuşesku'nun kardeşi Ilie tarafından (Rady 1992, s. 103) itaatsizlik ettiği için öldürüldüğüne dair söylentiler hızla yayılıyordu.

Olaylar dramatik biçimde hızlanıyordu. Kendi askeri kurumunun da karşı safa geçmesi halinde gerçek bir tehlikeyle karşı karşıya kalacağını anlayan Çavuşesku helikopterle Bükreş'ten kaçmaya çalışırken yakalandı. Eşi Elena ve oğlu Nicu da yakalandı. Romanya devletinin bazı kesimleri –dehşet saçan Sekuritate– çok kısa bir süre Çavuşesku'ya sadık kaldı. Liderlerine sadakatlerinden ya da Çavuşesku rejiminin yıkılması halinde geleceklerinin karanlık oluşundan ya da her ikisinden ötürü, gizli polislin bazı üyeleri, askeriye ve kendi yoldaşlarına karşı saldırıya geçtiler. Ancak bu saldırı kısa sürdü ve rejim çöktü.

Ion Iliesku başkanlığında kurulan yeni bir Ulusal Selâmet Cephesi (USC) 22 Aralık'ta ülke yönetimini devraldığını açıkladı. Üç gün sonra, 1989'un Christmas günü, Nikolay ve Elena Çavuşesku Romanya halkına karşı işledikleri çeşitli suçlardan (jenosid dahil) yargılandılar ve suçlu bulunarak idam edildiler. USC İllesku'nun devlet başkanı, Petre Roman'ın başbakan olduğu bir geçici hükümet kurdu. Romanya post-komünizme geçişin ilk evresine ulaşmıştı.

İki gün sonra Sekuritate'nin bazı üyeleri iktidarı devirmek için son bir hamle yaptılarsa da başaramadılar. 29 Aralık'ta askeriye Romanya'da durumun sakin olduğunu görerek, başkent sokaklarından çekildi. USC Nisan ayı içinde özgür seçimlerin yapılacağını ilân etti. Aslında seçimler Mayıs ayında yapıldı ve USC ezici bir çoğunluk sağladı. Genel seçimlerle birlikte devlet başkanlığı seçimleri de yapıldı ve İllesku oyların yaklaşık %85'ini aldı. Post-komünizme geçişin ikinci (son) evresine ulaşılmıştı.

Romanya'da komünizmin çöküşü, diğer ülkelere göre daha dramatik ve hızlı oldu ve de kitleler daha doğrudan katıldılar. Bir düzeyde, kitlelerin rolünden çok parti-devlet aygıtının iki kanadı, askeriye ile Sekuritate birimleri arasındaki mücadeleden Romanya anti-komünist devriminin kaderini belirlediği söylenebilir. Ancak bu yorum söz konusu unsurları içinde yer aldıkları daha geniş bağlamdan soyutladığı için görünümü tam olarak yansıtmaz. Ordunun ve pek çok Sekuritate görevlisinin geçirdiği değişim Bükreş ve Brasov'daki göstericilerin eylem ve protestolarından derin biçimde etkilenmişti. (Timisoara olaylarının etkisini değerlendirmek daha zordur.)

Romanya önderliğinin ilk bakışta özmeşrulukla ilgili argümana bir istisna oluşturduğu da görülebilir, çünkü önderliğin kendine olan güveni kaybetmediği görülmekteydi. Bunda bir gerçeklik payı olsa da, aşağıdaki noktalar akılda tutulmalıdır. Birincisi, Çavuşesku ve belki de çevresinde yer alan az sayıda insanı sonuna kadar fiilen yönetme hakkına sahip oldukları inancını korumuş olsalar da, öteki önde giden politikacılar olanları doğru biçimde değerlendirmişlerdi. Yeni rejimin hızla kurulması ve kabul görmesi bu önermeyi doğrular. İkincisi,

Çavuşesku komünist dünyada olanlardan pek etkilenmemiş olabilir, ancak yurttaşlarının ve subaylarının çoğu için durum farklıydı. Onlar komünist sistemlerin çökmekte olduğunu gördüler ve çevrelerindeki her şeyden kuşkulanmaya başladılar. Bu durumun moralleri üzerinde hiçbir etki yaratmadığını düşünmek saçma olur. Romanya'da yaşanan meşruluk krizinin yapısı, baskı ve meşruluk, içsel ve dışsal meşruluk tarzları arasındaki dengeler dikkate alındığında, farklıydı. Bununla birlikte Romanya örneğinin öteki vakalardan niteliksel olarak farklı olduğu açık değildir. Diğer şeylerin yanı sıra, Romanya devriminin zamanlaması da, benzersiz yönlerine rağmen bu devrimin daha genel bir fenomenin parçası olduğunu gösterir.

Romanya devrimi öteki Doğu Avrupa anti-komünist devrimlerden yaşanan şiddetin düzeyi bakımından da ayrılıyordu. 1989'un sonunda bazı Batılı kaynaklara göre Romanya'da öldürülenlerin sayısı 60 000'i buluyordu. (Rady 1992, s. 116) Sayıyı azaltmakta hiçbir çıkarı olmayan bazı yetkililerin 1990 ile 1991'de verdikleri resmi ölü sayısı 689 ile 1033 arasında değişiyordu. (a. g. y., s. 120) Şiddet büyük çapta komünist rejimin daha baskıcı bir yapıda ve rejime duyulan düşmanlığın daha fazla oluşunun göstergesiydi. Pek çok gözlemcinin iddia ettiği gibi bu sayıların yüksek oluşu Romanya'daki hâkim kültürle de ilgili olabilir. Her durumda Çavuşesku yönetimi 2. Bölüm'de oluşturan, yüksek derecede baskıcı rejimlerin zamanla giderek kırılğan hale geldikleri –özellikle ekonomiyi kötü yönetmeleri halinde– argümanına güçlü kanıtlar sağlar.

BULGARİSTAN

Bulgaristan'ın tarihi, Bulgarlardan ilk kez söz edildiği MS 5. yüzyıla kadar izlenebilir. Ancak pek çok modern tarihçi Bulgaristan tarihinin 1878'de başladığı kanaatindedir. Bu tarihte Osmanlı (Türk) hâkimiyeti altında geçen yaklaşık beş yüzyıldan sonra Bulgaristan bir prenslik haline geldi. Bu gelişmenin nedeni ilk bakışta 1877–78 Rus–Türk savaşını Rusların kazanmaları idi. Ne var ki Rusya ve Bulgaristan arasında San Stefano Antlaşması'na göre yapılan bir anlaşmaya kısa süre içinde Britanya ve Avusturya–Macaristan karşı çıktı ve San Stefano

dökümanıyla kurulan Büyük Bulgaristan Berlin Antlaşması (gene 1878'de) uyarınca önemli ölçüde küçültüldü. Ancak bölge başlangıçta daha çok Rusların ve bir ölçüde Türklerin nüfuzu altında olsa da geniş bir özerklikten yararlandı.

Bunu izleyen otuz yıl içinde Bulgar prensleri (Alexander, daha sonra Ferdinand) daha geniş bir özerklik için mücadele ettiler. 1908'de Ferdinand kendisini bağımsız Bulgaristan'ın kralı ilân etti; bağımsızlık bildirgesi 1909'da dış güçler tarafından geniş çapta kabul edildi.

Bulgaristan 1885'de ve gene Birinci Balkan Savaşı'ndan (1912-13) sonra genişledi, ancak İkinci Balkan Savaşı'nın (1913) ve Birinci Dünya Savaşı'nın bir sonucu olarak kazanımlarının çoğunu kaybetti ve topraklarının bir kısmı Yunanistan, Romanya ve yeni kurulan Yugoslavya'ya geçti. İki savaş arası dönemde Bulgaristan, Ekim 1918'de babası Ferdinand'ın yerine geçen III. Boris'in yönetimi altında bir monarşi olarak kaldı. Stanboliiski'nin yönetiminde kurulan köylü yönelimli bir hükümet 1923'de devrildi ve yerini sağcı bir koalisyon aldı. Bu hükümetin yerine 1926'da daha liberal bir hükümet geçti. Böylece 1920'lerin sonunda ve 1930'ların başında Batılıların anladığı anlamda bir liberal demokrasiye yaklaşan kısa bir dönem yaşandı.

Ancak Bulgaristan, öteki Avrupa ülkeleri gibi, Ekim 1929 Wall Street çöküşünden ve bunu izleyen depresyondan etkilendi ve otoriter güçler hızla gelişmeye başladı. Bunun gözle görülebilecek kadar belirgin sonucu Mayıs 1934'te gerçekleştirilen askeri darbe idi. Ne var ki darbenin ardındaki subaylar politikacı olarak deneyimsizdiler. Seçilmiş liberal hükümeti görevden aldıktan hemen sonra Kral Boris'in fiilen diktatör olmasına izin vermek zorunda kaldılar. Bütün siyasal partiler kapatıldı ve parlamentonun rolü önemli ölçüde azaltıldı.

İkinci Dünya Savaşı sırasında, geleneksel Balkan rakipler Bulgaristan'ı belirli bir siyaseti benimsemeye zorladılar. Bu siyasete göre Bulgaristan önceleri ya Alman ya da Sovyet konumlarını mahkûm etmek ya da tam olarak desteklemek zorunda kalmamaya çalıştı. Almanya 1941'de SSCB'yi işgal ettiğinde, Bulgarlar Alman siyasetini onaylamamayı tercih ettiler,

çünkü Sovyetleri gücendirmeme konusunda dikkatliydim. Böylece Bulgaristan Birleşik Krallık ve ABD'ye savaş ilân etti, ancak SSCB'ye etmedi. Ancak bu davranış Bulgarları Sovyet gazabından kurtarmadı ve rüzgâr Sovyetler'den yana esmeye başladığı zaman SSCB Balkanlar'a nüfuz etmeye başladı. Ağustos 1944'te Romanya'ya girdiler ve Eylül başlarında Bulgaristan'a savaş açtılar.

Bu evrede Bulgaristan üç kişiden oluşan bir Kraliyet Konseyi tarafından yönetiliyordu. Çar Boris 1943'te ölmüştü ve veliaht henüz ergenlik yaşına gelmemişti. Kraliyet Konseyi'nin yeni başkanı Bulgaristan'ın tarafsızlığını ilân ederek Sovyetler'i yatıştırmaya çalıştı ve Almanya'ya savaş açtı. Ama çok geçti. Sovyetler 8 Eylül 1944'te Bulgaristan'a girdiler. Ertesi gün Bulgaristan'da bir hükümet darbesi oldu: Mevcut düzen Sovyet destekli Anavatan Cephesi tarafından devrildi. Komünistleri de kapsayan çeşitli anti-faşist partilerden oluşan bir koalisyon iktidarı aldı. Yeni iktidarın ilk eylemlerinden biri Nazilerle işbirliği yapan ya da yaptığı iddia edilen politikacılara karşı bir cadı avı başlatmak oldu. Bunların çoğu hapse atıldı ya da idam edildi.

Yeni Anavatan Cephesi hükümetinde temsil edilmelerine rağmen komünistler sürecin başlangıcında sayısal bakımdan başat değildiler. Ayrıca 1944 ile 1947 arasında Bulgaristan'da bir müttefik denetleme komisyonu vardı. Komisyona bir Sovyet başkanlık ediyordu, ancak İngiliz ve Amerikalı temsilciler de vardı. Bununla birlikte Bulgaristan'daki Sovyet askeri ağırlığı Bulgar komünistlerine psikolojik destek sağladı. Komünistler koalisyon ortaklarına, özellikle de halkçı Tarım Partisi'ne baskı yapmaya başladılar. Bu baskı ve komünistlerin özgüveni Georgi Dimitrov'un Mart 1945'te Bulgaristan'a dönüşüyle birlikte arttı. Dimitrov komünist partilerin uluslararası örgütü olan Komintern'in başkanı olmuştu (1919 ile 1943 arasında var oldu) ve hem ülke içinde hem de dışında tanınıyordu.

Sovyet askeri baskısı, Batılıların Bulgaristan'a olan ilgilerinin azalması (Batılı müttefikler 1947'de ülkeyi tahliye ettiler) ve öncü komünist siyasetçilerin ülkeye dönmeleri veri alındığında, Bulgaristan'ın giderek komünistlerin etkisi altına girme-

si şaşırtıcı değildir. Bir referandumun ardından ülke Eylül 1946'da resmen bir cumhuriyet oldu. 1947'de komünistler öteki siyasal partileri baskı altına almaya başladılar. Bu süreç Bulgaristan'ın Nisan 1948'de de facto bir tek partili komünist devlet haline gelmesiyle sonuçlandı. Ülkenin ilk ekonomik plânı Nisan 1947'de kabul edildi ve 1948'in sonunda büyük bir kolektifleştirme atılımı başlatıldı.

Komünistler iktidara bir kez yerleştiklerinde, hem kendi saflarını hem de çeşitli devlet aygıtlarını (askeriye dahil) temizlemeye başladılar. Örneğin, önde giden komünist Trayko Kostov 1949'da başbakan vekilliginden alındı ve daha sonra idam edildi. Benimsenen model, görüldüğü kadarıyla, Moskovit (Moskova yanlısı-çn.) komünistlerin önde giden iç ("ulusal") komünistleri temizlemesiydi.

Bu terör aşaması 1950'lere kadar sürdü. 1950'lerin ortasında, özellikle Todor Jivkov'un parti başkanı olmasından (1954) sonra ve Kruşçev'in Gizli Konuşması'nın ertesinde küçük bir iyileşme algılanabilir. Ancak bu liberalleşmenin düzeyi abartılmamalıdır. Örneğin, 1956'nın sonunda Macaristan'da meydana gelen olayların ardından bir baskı dönemi yaşandı. Bu arada kırsal kesimde yeni bir kolektifleştirme atılımı başlatıldı ve ekilebilir toprakların %90'ından fazlası 1958 yılının ortalarında kolektifleştirildi. Bulgar "yukarıdan devrim'i, tıpkı diğer pek çoğu gibi, önemli yapısal değişikliklerle sonuçlandı, ancak bütün bunlar yüksek bir ekonomik büyüme düzeyini garanti altına almadı.

Ekonomik sorunlar 1962'de gözle görülebilir hale geldi. Fiyatlar hızla yükseliyordu. Bu gelişme, yeniden yapılandırma yoluyla bu zorlukların üstesinden en iyi şekilde nasıl gelineceğine dair sınırlı bir tartışmaya yol açtı ve Aralık 1965'te bir ekonomik reform paketi hazırlandı. Ancak bu paket beklendiği kadar başarılı olamadı; 1968'de reformların önemli yönleri tādilattan geçirildi ya da çıkarıldı. 1970'lerde, tarım-sanayi komplekslerinin kurulması gibi daha ileri düzeyde yapısal değişiklikler gerçekleştirildi, ancak bunlar da çok sınırlı ölçüde başarılı oldu. (Bütün bu reformlar için bkz. Vogel 1975)

1960 ve 1970'lerde yapılan reformlara rağmen, Bulgaristan ekonomisi Sovyet blokundaki komşularıyla özünde benzer sorunlarla karşı karşıya kaldı. Önderlik 1970'lerin ortalarından itibaren saadetçilikten başka modeller aracılığıyla meşruluk sağlamaya çalıştı. Örneğin, resmi ulusçuluk (bkz. Glenny 1990, s. 168) ve teleolojizm yeniden vurgulandı; ikincisine en iyi örnek, komünizmin 1990'da gerçekleştirileceğinin ilân edilmesi idi.

Ancak bu meşruluk modellerinin de sınırlı bir etki yarattığı görüldü. 1980'lerin ortasında Jivkov, Gorbaçev'in giderek daha fazla vurguladığı yasal-akılcılık modelini duraksayarak seçti. Sovyet *perestroyka* kavramına benzeyen bir siyasal yeniden yapılanma (*preustroistvo*) başlattı ve daha fazla glasnost uyguladı. Aralık 1987'de kabul edilen yeni seçim yasası gelecekte çok adaylı seçimlerin yapılmasını öngörüyor ve sıradan yurttaşlara aday gösterme imkânı (yetkililerin onayına tâbi olmakla birlikte) veriyordu. Ancak SSCB'de olduğu gibi yasal-akılcılık yönünde yapılan bu atılımların denetimden kaçabileceği kısa süre içinde anlaşıldı. Bulgaristan Komünist Partisi'nin (BKP) Ocak 1988'de yaptığı bir konferansta, kıdemli önderler *preustroistvo*'ya daha ihtiyatlı bir yaklaşım tavsiye ettiler –değişikliklerin gerekli olduğunu vurgulamakla birlikte. Bu yaklaşımlar, Sofya'da dört kıdemli akademisyenin önderliğin yeniden yapılandırma siyasetinin uygulanabilirliğine dair taşıdıkları kuşkuları ifade etmeleri üzerine azledilmelerinden sadece birkaç hafta sonra sergilendi. Akademisyenlerin önerilerinin reddedilmesi öğrenci gösterilerine yol açtı. Böylece, Temmuz 1988'de önde giden iki Bulgar reformcusu, görünüşe bakılırsa değişim yönünde yaptıkları baskıyı sürdürmek istedikleri için parti görevlerinden azledildiler.

Önderliğin izlenmesi gereken yol konusunda giderek kararsız bir tutum aldığı görülmüyordu. Bununla birlikte, Ocak 1988 BKP konferansının gayri resmi yurttaş örgütlenmelerini teşvik ettiği görülmüştü. Komünist Bulgaristan'ın ilk önemli örgütlü muhalefet grupları 1988'de bu ortamda oluştu. O zamandan beri siyasal muhalefete ilişkin pek az bulgu vardı; çözümlemecilerin çoğu, sadece Plovdiv civarındaki bütün bölgelerinde

yapılan Mayıs 1953 grevine ve Nisan 1965'de küçük bir memurlar grubunun (çoğu asker) başarısız darbe girişimine gönderme yapar. Ancak 1988'in başlarında iki yurttaş grubu kuruldu: Bulgaristan'da Bağımsız İnsan Haklarını Savunma Derneği ve Rusé Savunma Komitesi. İkincisi, Romanya'nın Giurgi şehrinden sınırı (Tuna'yı) geçerek gelen kimyasal bulutlara karşı Bulgaristan'ın Rusé şehrinde yapılan gösteriler sırasında ortaya çıkan çevreci bir gruptu. Daha sonra, Kasım ayı içinde, Bulgaristan'ın önde giden entelektüellerinin yaklaşık %80'i Bulgaristan'da Glasnost ve Preustroistvo'yu Destekleme Kulübü'nü kurdular. Bu aydınlar daha önce sözü edilen görevden alınmış iki politikacı gibi, Jivkov önderlik ekibinin aslında iddia edildiği ve gerektiği ölçüde değişim istemediğini düşünüyorlardı.

Jivkov'un bu gelişmelere gösterdiği tepki, karışıklığı biraz daha açığa çıkardı. Aralık 1988'de yapılan bir Merkez Komite toplantısında Jivkov preustroistvoun daha iyi uygulanmasını istedi ve değişime direndiği için alt düzey bürokrasiyi eleştirdi. Ancak aynı toplantıda, Temmuz'da Merkez Komite sekreterliği görevinden alınmış olan iki reformcu politikacının Merkez Komite'den de çıkarılmasına karar verildi.

Baskı sadece BKP'nin kıdemli üyelerine yönelmekle kalmadı. 1988'in başlarında yukarıda sözü edilen gayri resmi insan hakları örgütünün çeşitli liderleri taciz edilmiş ve içlerinden biri, iki yıllığına iç sürgüne gönderilmişti. Ocak 1989'da örgütte bir darbe daha vuruldu. Ve Eylül ayı içinde, Rusé Savunma Komitesi temelinde Mart 1989'da kurulmuş olan çevreci Ekoglasnost grubunun yaptığı resmi tescil başvurusu yetkililer tarafından reddedildi.

Parti reformcuları ve muhalif entelektüeller 1980'lerin sonunda Jivkov rejimi altında acı çeken tek kesim değildi. Pek çok sıradan yurttaş da 1987-88 kışı gibi erken bir tarihte ortaya çıkan besin maddesi kıtlığının gösterdiği gibi, ekonominin kötü yönetimi yüzünden acı çekiyordu. Ek olarak Türk azınlık özellikle mağdur olduğunu hissediyordu. Yetkililer geçmişte Türklere baskı yapmışlardı. Ancak Mayıs 1989'da Türkler ile polis arasında ciddi çatışmalar oldu. Bu çatışmalar sonucunda 250'den fazla Türk sınırdışı edildi. Bu uygulama çok

sayıda Bulgaristan Türkünü (Ağustos 1989'da 300 000'den fazla) ülkeyi terk ederek Türkiye'ye gitmeye teşvik etti. Bu kişilerin çoğu Bulgaristan endüstri ve tarımında önemli bir rol oynamışlardı ve ülkeyi terk etmeleri iş gücü üzerinde ağır ve doğrudan bir etki yarattı. Sonunda Türkiye insan akınını durdurmak için sınırı kapattı. Ancak ülke büyük bir zarara uğramıştı. Temmuz 1989'da Bulgar yetkililer iş gücü kaybını karşılamak için haftalık çalışma süresini uzattılar. Tahmin edileceği gibi, bu karar tepkiyle karşılandı.

Ancak bu etnik bir sorun olmaktan çok çevresel bir sorundu ve komünistlerin iktidara gelişlerinden bu yana Bulgaristan'da gerçekleşen en büyük gayri resmi gösteriyle sonuçlandı. 3 Kasım 1989'da binlerce kişi Sofya'daki Ulusal Meclis binasının dışında gösteri yaptı. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı Bulgaristan'ın başkentinde 16 Ekim'den beri çevre konulu bir toplantı yapıyordu. Toplantı devam ederken, belli başlı üç muhalefet grubu Bulgaristan yetkililerine kamuya açık biçimde ve çeşitli gösterilerle meydan okudu. Ekoglasnost örneğinde bu meydan okuma daha iyi bir çevre ve daha fazla açıklık için dev bir çağrı dilekçesi verme kampanyasının örgütlenmesi biçimine büründü. Bu dilekçe 3 Kasım'da AĞİK'in son toplantı günü Sofya caddelerinde sergilendi. Ulusal Meclis'in önüne gelindiğinde göstericiler daha sahici reformlar ve insan hakları için genel siyasal taleplerde bulundular. (Ekoglasnost konusunda bkz. Crampton 1990)

Jivkov'un en yakın müttefiklerinden biri, Politbüro üyesi ve dışişleri bakanı Petur Mladenov 1989'da liderinin, Bulgaristan Türklerine yapılan muamele de dahil olmak üzere çeşitli sorunları çözme yöntemi konusunda giderek artan bir huzursuzluk yaşıyordu. 24 Ekim'de Mladenov dışişleri bakanlığından istifa etme girişiminde bulunarak kamuoyu önünde kendisini Jivkov'dan ayırmaya çalıştı. Bulgaristan'ın azınlıklara yönelik davranışlarını dış dünyaya açıklamakta büyük zorluk çekiyordu. Jivkov, Mladenov'un istifasını kabul etmedi. Birkaç gün sonra Mladenov Çin'e yaptığı resmi bir ziyaretten ülkesine dönerken Moskova'da durduruldu. Öyle görünüyor ki burada Jivkov'u kovma izni aldı. (Glenny 1990, s. 172) Tam bir hafta

sonra, kitlelerin ruh halinin Jivkov'un görevden alınmasına uygun olduğunu gösteren dev gösterilerin ardından, 1954'ten beri BKP'nin başında olan adam partinin bir Merkez Komite toplantısında istifaya zorlandı. Mladenov parti lideri olarak Jivkov'un yerine geçirildi. (Jivkov'un görevden alınışı konusunda bkz. J. F. Brown 1991, s. 196-7) Bir hafta sonra, Jivkov'un görevden alınışı Mladenov'un devlet başkanlığına getirilmesiyle tamamlandı. Birkaç hafta içinde BKP'nin üst saflarında bir temizlik yapıldı (şiddet kullanılmadan) ve Jivkov'un en yakın müttefiklerinin pek çoğu görevden alındı.

Bulgarların çoğu Mladenov'un nefret edilen Jivkov'dan daha iyi olduğunu düşünüyordu. Ancak Mladenov hâlâ bir komünist idi ve benimsediği daha liberal komünizm anlayışı bile eskimiş görünüyordu. Pek çok Bulgar, Jivkov yönetiminin son iki yılını simgeleyen uygulamalara sapmaması için BKP önderliğine baskı yapacak kadar özgüven duyuyordu. Bu ortamda önde giden muhalefet gruplarının dokuzu (Ekoglasnost dahil) Aralık 1989'da Demokratik Güçler Birliği (DGB) adında bir şemsiye örgüt kurmak için bir araya geldiler. Bu örgütün kuruluşundan sadece birkaç gün sonra Mladenov serbest seçim çağrısında bulundu. Seçimler Haziran 1990'da yapıldı.

Aralık ortalarında, Jelyu Jelevev önderliğindeki DGB pek çok şehirde büyük yürüyüşler düzenliyordu. Mladenov 14 Aralık'ta Sofya'da yürüyüşçü gruplardan birine hitap etmeye çalıştı ve yuhalandı. Pek çok yurttaş açıklık siyaseti uygulamalarına rağmen yetkililerin eski tarzlara hâlâ çok yakın olduklarını düşünüyordu. Örneğin, çok sayıda Türk gösterilere katılıyor, Müslüman isimlerinin iade edilmesini (hükümetin asimilasyon programı uyarınca 1984'ten itibaren 800 000 Türk Bulgar isimleri almak zorunda bırakılmıştı) ve kendi dinlerini serbestçe yaşamalarına izin verilmesini talep ediyordu.

Bu gergin ortamda Politbüro, DGB ile Yuvarlak Masa görüşmelerinin başlatılmasına istekli olduğunu ilân etti. 1989'un sonunda yetkililer asimilasyon siyasetini alenen mahkûm ettiler ve Türklerin Müslüman isimlerini kullanmalarına bundan böyle izin verileceğini açıkladılar.

Yuvarlak Masa görüşmeleri Ocak 1990 ortalarında başladı ve Nisan'a kadar sürdü. Görüşmeler pürüzsüz değildi. Gene de sonunda seçimlerin Haziran 1990'da yapılması kabul edildi. DGB öneriyi duraksayarak kabul etti, çünkü hem kendilerinin hem de diğer örgütlerin hazırlanmak için yeterli zaman bulamayacaklarına inanıyorlardı.

1990'ın ilk yarısında meydana gelen iki olaydan da söz etmek gerekir. Birincisi, ilginç bir hükümet değişikliği idi. Georgi Atanasov ve ekibi Şubat başında istifa etti. Yeni başbakan Andrey Lukanov idi. Lukanov 8 Şubat'ta hükümetini açıkladığında, hükümetin sadece BKP üyelerinden oluştuğu görüldü. Hükümetin ilk kez tamamen komünistlerden oluşması bakımından durum ironikti; o zamana kadar, komünist dönemde faaliyetlerine izin verilen bir partinin üyeleri daima hükümette yer almışlardı. Bu parti, Bulgar Ulusal Tannı Partisi (BUTP) idi. Daima BKP'ne itaat etmiş ve asla bir muhalefet partisi olmamışsa da BUTP, BKP'nden en azından ayrı bir örgütsel yapıya ve sınırlı da olsa farklı bir kimliğe sahipti. Ne var ki Bulgaristan siyasal hayatının bu yeni döneminde BKP'nden uzak durmak istiyordu. İkinci olay, BKP'nin Nisan başlarında ismini Bulgaristan Sosyalist Partisi (BSP) olarak değiştirmesiydi.

Karmaşık oylama sistemi yüzünden çıkan kanışıklığa rağmen, BSP Haziran seçimlerini kazandı. Parti toplam oyların %47'sini, Ulusal Meclis'te 400 sandalyenin 211'ini aldı. DGB oyların yaklaşık %38'ini ve 144 sandalye aldı. Partilerin gerçekten yarıştığı bir seçim yapıldığı ve BSP bir komünist partinin temel ilkelerinin çoğunu reddettiği için, bu gelişmenin post-komünizme geçişin ikinci evresini temsil ettiği öne sürülebilir. Oysa, birinci evreye (komünistlerin ya küçük bir azınlık oluşturduğu ya da hiçbir şekilde temsil edilmediği bir hükümet) henüz ulaşılmış değildi ve BSP genellikle BKP'nin onarılmış hali olarak görülüyordu. Ayrıca BSP'nin seçim sonuçlarının manipülasyonunu önerdiğine dair bulgular da vardı. Bu belirsizlik nedeniyle Bulgaristan'ın post-komünizme geçiş öyküsü henüz tamamlanmamıştı.

Seçimlerin ardından Lukanov başbakanı olarak kaldı ve hükümeti birkaç ay görevine devam etti. Ancak hükümet seçimlerden iki ay sonra, Ağustos'ta istifa etti ve Lukanov'un yeni bir hükümet kurması neredeyse bir ay aldı. Her iki erteleme de —eski hükümetin istifası ve yenisinin göreve başlaması— esas olarak BSP ile DGB arasındaki siyasal çekişmenin sonucuydu. DGB eşit koşullarla mücadele etmediğı ve seçim sonuçlarını tatmin edici bulmadığını ifade ederek şikâyetlerini sürdürdü. Genellikle bu nedenle koalisyon hükümetine katılmayı reddettiler. Bu nedenle Lukanov 20 Eylül 1990'da yeni hükümeti açıkladığı zaman, DGB temsil edilmiyordu; hükümet üyelerinin büyük çoğunluğu BSP'liydi.

Bu arada başkanlıkta ilginç gelişmeler oldu. Mladenov önceli Jivkov'la kıyaslandığında makul nedenlerden ötürü sevilen bir lider olmasına rağmen, bir skandal Temmuz'da istifasına yol açtı. Aralık 1989'da bir bant ortaya çıktı. Bantta Mladenov BKP/BSP'ye muhalif yurttaşların kitlesel gösterilerinin askeri güçle bastırılması gerektiğini söylüyordu. Bu durum geleneksel komünist yönetim tarzından kopuşunun ne kadar içten olduğuna dair kuşkulara yol açtı. Lukanov önce bantın sahte olduğunu iddia etti. Ancak partisi bu konuda onu desteklemedi ve sonunda istifa etmek zorunda kaldı. Bizzat BSP, özellikle parti içindeki reformistler Lukanov'un görevden alınmasında büyük bir rol oynamışlardı. Ancak yaşanan olay partiyi de lekelemiş ve bundan DGB yararlanmıştı. DGB, Mladenov'un görüşlerinin BSP'nin demokrasiye bağlılığının hâlâ tartışmalı olduğunu ortaya koyduğunu açıkça öne sürdü. Bu ortamda DGB'nin önderi Jeleve'in, BSP'nin hâkim olduğu Ulusal Meclis'te tekrarlanan oylamalardan sonra olsa da, Ağustos başında Bulgaristan devlet başkanlığına seçilmesi şaşırtıcı olmadı.

Ekim 1990'da hükümet resmen ekonomik reform önerdi. Reformlar piyasalaşmaya çok daha büyük bir bağlılığı da içeriyordu. Bu öneriler Ekim ve Kasım'da parlamentoda tartışıldı. Aynı sıralarda çeşitli temel mallar vesikaya bağlandı. Ekonominin sorunlu olduğu açıktı ve sıradan yurttaşlar önerilen değişiklikler karşısında kendi gelecekleriyle ilgileniyorlardı. Bu koşullarda hükümete karşı büyük gösterilerin (genellikle öğ-

rencilerin öncülüğünde) yapılması ve Kasım'da genel greve gidilmesi şaşırtıcı değildi. Kasım'ın sonunda muhalefet partileri Ulusal Meclis'e karşı bir boykot hareketi başlattı. Huzursuzluğun artması karşısında Lukanov hükümeti Kasım sonunda istifa etti. Yaklaşık üç hafta süren müzakerelerden sonra Dimitur Popov'un başbakanlığında yeni bir hükümet kuruldu. Popov BSP üyesi değildi (bağımsız milletvekiliydi) ve BSP yeni hükümetteki 18 sandalyeden sadece sekizini almıştı. Post-komünizme geçişin birinci evresine böylece ulaşılmış oldu.

Ekonomik reformlar 1991'de makul bir hızla sürdürüldü. Sendikaların ve işverenlerin Ocak 1991'de bir "toplumsal barış" plânını onaylamaları bu reformların uygulanmasına yardımcı oldu. Bu plân uyarınca sendikalar uzun bir süre grev yapmayacaklardı. Bu güvence sayesinde hükümet çeşitli temel mallara yapılan desteklemeleri kaldırabildi. Böylece ekonomik reformların toprakların sahiplerine iade edilmesi gibi daha ileri yönleri yasalaştırıldı.

Ekim 1991'de parlamento seçimlerinin Eylül'de yapılması kararlaştırıldı. Bu evrede, DGB'nin Lukanov olayıyla birlikte 1990'da aldığı övgüler azaldı; yeni ekonomik düzenin katı gerçekleri sıradan yurttaşları olumsuz biçimde etkiliyordu. Bununla birlikte DGB'ye seçimleri kıl payıyla kazanmasını (BSP'nin oy oranı %33.1 iken, DGB'nin oy oranı %34.4 idi) sağlayacak ölçüde bir destek verildi. Böylesine ucu ucuna kazanılan bir zafer, üçüncü bir partinin, Türk kökenli ve komünist olmayan Haklar ve Özgürlükler Partisi'nin parlamentoda denge sağlayan bir güç olması anlamına geliyordu. Böylece Bulgaristan tartışmasız biçimde ikinci evreye geçti: Artık bir post-komünist devlet idi.

Bulgaristan'da geçiş öteki Doğu Avrupa devletlerine kıyasla biraz daha uzun sürdü. Bununla birlikte, görece hızlı oldu. Yaşananlar dikkate alındığında iki yıl çok uzun değildir. Bazı DGB taraftarlarının Haziran 1990 seçimleri sırasında öldürüldükleri bildirildiyse de, süreç genellikle barış içinde tamamlandı. Romanya'da yaşanan geçişten kesinlikle daha az şiddet içeriyordu. Bu deneyim, özellikle gösterilerde gözle görülebilir biçimde yer alan kitlelerin değişim için yapılan baskının

sürdürülmesinde önemli bir rol oynamaları bakımından, Çekoslovak ve Doğu Alman vakalarına da benzemekteydi. Ancak son evrelerde kitleler, özellikle Ocak 1991’de gerçekleştirilen “toplumsal barış” veri alındığında, genellikle dışlandılar.

YUGOSLAVYA

Yugoslavya ile bir sonraki bölümde çözümlenecek olan ülke, SSCB, pek çok benzerlik taşıyordu. Her ikisi de çoklu-etnik federal sistemlerdi. Birincisinde Sırlar, ikincisinde Ruslar öteki etnik gruplar tarafından sisteme hâkim gruplar olarak görülüyorlardı. Her iki vakada da sadece sistem değil, siyasal birim de (yani ülke) çöktü. Ve her iki vakada da mevcut siyasal oluşumun çöküş nedeni, farklı bileşenlerin post-komünizme farklı oranlarda geçmesi idi; ancak bu özellik Yugoslavya vakasında, Sovyet vakasına kıyasla daha açıktı.

Bu kitapta ele alınan diğer pek çok ülke gibi, varlığını 1991’e kadar sürdüren Yugoslavya da, Birinci Dünya Savaşı’nın bitiminden kısa süre sonra kurulan görece yeni bir devlet idi. Kısmen Habsburg ve Osmanlı imparatorluklarının çökmesi sonucunda oluştu. Aralık 1918’de Sırbistan, Hırvatistan, Bosna, Hersek, Slovenya ve Karadağ, Sırp Kralı Peter’in (1921’de yerine oğlu Alexander geçti) yönetimi altında, o sırada Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı olarak bilinen siyasal yapıyı oluşturmak için birleşti. Ülke, Ekim 1929’da güney Slavların toprağı anlamına gelen Yugoslavya ismini aldı.

Yeni birim büyük bir anlam taşıyordu. 1990’larda eski Yugoslavya’da olanların ışığında –çeşitli türden ulusallıkların tarihsel iddiaları ve karşı iddiaları– belli başlı bazı grupların tarihini kısaca incelemek yerinde olur. Öykü son derecede karmaşıktır. Yüzyıllar içinde sınırlar ve bağlılıklar değişim geçirmiştir. Burada bütün bu gelişmelerin sadece en önemli dönüm noktaları ve gelişimleri aydınlatılacaktır.

En büyük grup Sırlardır. Sırlar eski Yugoslavya nüfusunun yaklaşık %40’ını oluşturmaktadır. Sırlardan ilk kez bir grup olarak söz edilmesi İ.S. dokuzuncu yüzyıla kadar uzanır. On dördüncü yüzyılın sonlarına kadar Sırlar Bizans (Hristi-

yan) etkisi altındaydılar. Ancak 1389'da Kosova'da Türklerin saldırısına uğradılar. Sonraki 70 yıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yığıtçe direnmeye çalıştılsa da, on beşinci yüzyılın ortalarından itibaren Türk işgali altında yaşadılar ve Sırbistan neredeyse 350 yıl Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası oldu. Türkler esas olarak Sırp aristokrasisini ortadan kaldırdılar. Bunun nedeni kısmen, bu aristokrasinin Hristiyan âdetlerini sürdürmesiydi. Ancak Bizans döneminin bir kısmında Sırbistan'a bağlı olan Bosna'nın başat Sırp aristokrasisi İslamı benimseyerek toprağını ve canını kurtardı. Bosna'da İslamı benimseyen elitin büyük kısmı etnik olarak Sırp idi. Ne yazık ki diğer pek çok Sırp, Bosnalı Sırp elitin "satıldığı"na inanmaktaydı. Bu gelişmeler, 1990'larda Bosnalı Müslümanlar ile Sırlar arasındaki kanlı savaşın tarihsel geri plânını oluşturmaktadır.

On sekizinci yüzyılda Habsburg orduları Osmanlı İmparatorluğu'nu işgal etmeye başladı ve pek çok Sırp (Hırvatların yanı sıra) Habsburgların yanında savaştı. Bunun bir nedeni pek çok Sırp'ın kendisini Hristiyan Avusturya kültürüne, İslami Türkiye kültüründen daha yakın hissetmesiydi. On dokuzuncu yüzyılda Habsburg İmparatorluğu daha da güçlenirken, Osmanlı İmparatorluğu zayıfladı. Bu durumda Sırbistan 19. yüzyılın sonlarında giderek Avustro-Macar etkisi altına girdi.

Ancak Sırlar ile Habsburglar arasındaki gerilimler yirminci yüzyılın başlarında arttı. Bunun nedeni Habsburgların, Sırları Bosnalı Sırlarla birleştirmekte diretmeleriydi. Bu gerilim, Haziran 1914'te Avusturya Arşidüğü Ferdinand'ın Bosna'nın başkenti Saraybosna'da Bosnalı bir Sırp tarafından katledilmesine neden oldu. Bu olayın Birinci Dünya Savaşı'nı tetiklediği genellikle kabul edilir.

Hırvatların kayıtlı tarihi Sırlarınkinden daha uzundur. Hırvatlar İ.S. 6. yüzyılda günümüzde Ukrayna olarak bilinen bölgeden göç ettiler ve bir sonraki yüzyılda Hristiyanlığı benimsediler. Dokuzuncu yüzyılda günümüzde Hırvatistan olarak bilinen bölgenin bazı kesimleri Bizans yönetimindeydi. Diğer kesimler ise Frank İmparatorluğu'nun parçasıydı. Görece kısa bir bağımsızlık döneminin ardından, Hırvatistan'ın büyük bir bölümü on-ikinci yüzyılın başında Macar yönetimine girdi ve

sonraki sekiz yüzyıl boyunca Macar yönetiminde kaldı –yönetimin etkinlik düzeyi zamanla değişse de. Bazı bölümleri on altıncı yüzyıldan itibaren kısa bir dönem Osmanlı İmparatorluğu’nun hâkimiyetinde kalmakla birlikte Türk değerleri ülkeye asla Sırp değerleri kadar hâkim olmadı.

On dokuzuncu yüzyılda Hırvatlar ile Habsburg İmparatorluğu arasındaki gerilimler arttı. Nihayet 1868’de Hırvatlar imparatorluğun Macar yanıyla bir anlaşmaya vardılar. Hırvatistan Macar Krallığı’nın bir bölümü olarak kalacak, ancak daha büyük bir özerklikten yararlanacaktı. Bu, özerklik yanlısı ulusallıkların erken bir örneğini oluşturuyordu. Ancak tam bağımsızlık isteyen ve sayıları giderek artan bazı Hırvatlar için bu özerklik yeterli olmadı. Ancak bunların başarıları sınırlı oldu ve Macaristan ile Hırvatistan arasındaki resmi anlaşma 1918’e kadar geçerliliğini korudu.

Birinci Dünya Savaşı’ndan önceki yıllarda Hırvatistan’da bir Hırvat-Sırp koalisyonu kuruldu. Bu gelişme, Sırplarla Hırvatların işbirliği yapabilecek kadar yakın olduklarını gösteriyordu –farklı abacelere rağmen konuştukları dil özünde aynı idi. Sırp-Hırvat ilişkilerinin daha sonraki tarihini anlamak için bu nokta akılda tutulmalıdır.

Öyle görünüyor ki, Hırvatların çoğu, 1918’de yeni Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı’nın kurulmasını önceleri hoşnutlukla karşılamışlardı. Ancak bir süre sonra bazıları, Sırpların iktidarı Belgrad’da çok fazla merkezileştirmekte olduklarından şikâyet etmeye başladılar ve siyasal birimin federal çizgilere uygun biçimde yeniden örgütlenmesini talep ettiler. Bu yönde kalıcı adımlar atılmadan önce, bu özerkçi harekete önderlik eden Hırvat S. Radic parlamentoda katledildi. (1928) Daha çok bunun bir sonucu olarak, yeni devletin ilk yıllarını simgeleyen monarşi altında liberal demokrasi deneyimi, 1929 yılında, Kral Alexander’in fiilen Yugoslavya’nın diktatörü haline geldiği bir sırada sona erdi. Hırvat Ustaş hareketinin (bkz. aşağıda) üyeleri de 1934’te Kral Alexander’i⁵ öldürdüler; Hırvatlar ile Yugoslav devleti arasındaki gerilimler artıyordu.

5. Bazı tarihçiler (örn. bkz. McAdams 1992, s.25) Kralın Makedonya Devrimci Örgütü’nün bir üyesi olan Gheorghieff tarafından öldürüldüğünü iddia ederler. Ancak cinayetin bir Makedonyalı tarafından işlendiğini iddia edenlerin çoğu bile, bu Makedonyalı’nın Hırvat Ustaşı’nın emirleriyle hareket ettiğini kabul ederler.

Hırvatistan'ın daha fazla özerklik talepleri 1930'larda devam etti. 1939'da Hırvatistan Yugoslavya içinde çok daha özerk bir siyasal birim oluşturmak için Bosna-Hersek'in (ve Dalmaçya) çeşitli bölgeleriyle birleştiler. Ancak ayrıntılı Hırvat ulusalcıları için bu da yeterli olmadı; tam bağımsız bir devlet istiyorlardı. Mihver güçlerinin Yugoslavya'yı işgalinin ardından bir grup ulusalcı Nisan 1941'de bağımsız bir Hırvat devletinin kurulduğunu ilân ettiler. Bu devlet Mihver güçleri tarafından neredeyse hemen tanındı. Ne var ki bu güçler Hırvatistan'ın Alman denetiminde olmasını istiyorlardı. Başat durumdaki Hırvatistan Köylü Partisi'nin önderi bunu reddettiğinde, Almanlar Nazi yanlısı Hırvat ulusalcı grubu Ustaşi'yi oluşturdular. Yeni Hırvat önderi Ante Pavelic kısa süre içinde vahşi bir diktatör olarak ortaya çıktı; özellikle Sırlara düşmandı. Pavelic'in rejimi Mayıs 1945'te Almanya'nın Müttefiklere teslim olmalarından kısa süre sonra çöktü ve Pavelic ülke dışına kaçtı. Hırvatistan bir kez daha Yugoslavya'yla birleşti. Ancak Sırlar Ustaşi'nin yaptığı vahşeti unutmayacaklardı.

Bosna-Hersek'in tarihi bazı bakımlardan Sırbistan ve Hırvatistan tarihlerinden daha karmaşıktır. Yüzyıllarca Sırbistan'la birleşik kalmış; hem Osmanlı hem de Habsburg yönetiminde yaşamış ve sonunda bağımsız olmuştu. On dokuzuncu yüzyılın sonunda genellikle Avustro-Macar yönetimi altında olmakla birlikte, kültürü Avustro-Macar/Katolik değerlerinden çok Türk/İslam değerlerinden etkilenmiştir. Buna rağmen bazı bakımlardan kendine özgüdür. Örneğin, Sırp aristokrasisi genellikle İslam'ı kabul etmiş olsa da, İslam'ın kurallarını asla benimsememiş, örneğin, çokeşliliği reddetmiştir.

1908'de Bosna-Hersek resmen Avustro-Macar İmparatorluğu'na dahil edildi. Bosnalıların çoğu bu durumu dehşetle karşıladı. Kendisini Avustro-Macaristan'dan çok Sırbistan'a yakın hisseden pek çok Bosnalı Habsburg İmparatorluğu'nun çökmesini sevinçle karşıladı ve 1918'de yeni Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı'na katılmaya razı oldu.

Burada Slovenlerin, Yugoslav Makedonların ve Karadağlıların, yanı sıra Kosova'daki Arnavutların ve Voyvodina'daki Macarların (son iki siyasal birim bu kitap yazıldığı sırada, gele-

cekleri belirsiz olsa da hâlâ Sırbistan'ın bir parçasıydı) tarihini ele almak ideal olurdu. Ancak yerimizin kısıtlı oluşu seçme-cı davranmayı gerektiriyor. Konuyla ilgilenen okur Balkanlar'daki bütün etnik grupların tarihlerini şu kaynakta bulabilir: Wolff 1956 (özellikle, bl. 3-6). Şimdilik komünist Yugoslavya'nın oluşumu ve tarihi incelenecek.

Belirtildiği gibi, savaş arası dönemde Hırvatlar ile Sırlar arasında ciddi gerilimler vardı ve Hırvatistan 1941 ile 1945 arasında faşist Ustaşi yönetiminde bağımsız bir devlet oldu. İkinci Dünya Savaşı sırasında da Sırbistan'da yarı askeri bir hareket -Çetnikler- vardı. Bunlar sağcıydılar ve bazı üyeleri faşist idi. Batılı Müttefiklerin sonunda neden Yugoslavya'daki komünist hareketi desteklediklerini anlamak bakımından bu nokta önem taşımaktadır. Bu öykünün anlatılması gerekir.

Çetnikler önceleri anti-Nazi idiler. Öyle ki Batılı Müttefikler'le anlaşmazlığa düşmeleri için hiçbir neden yoktu. Ne var ki başından itibaren Batı'daki pek çok kişi tercihlerini birleşik bir Yugoslavya'dan yana yaptı. Ve bölücü olarak görülen hareketler, bölücü olmayanlar kadar coşkulu biçimde desteklenmedi. 1943'te Çetniklerin Almanlarla işbirliği yapmakta oldukları açığa çıktığında, Müttefikler Tito'yu ve onun komünist partizanlarını desteklemeye başladılar.

Komünistlerin lehine olan önemli bir nokta vardı: Herhangi bir etnik grubu temsil etmiyorlardı ve birleşik bir Yugoslavya'dan yana oldukları açıktı. Ayrıca Tito sert bir komünist olarak görünmemek için elinden geleni yaptı. İlimli, uzlaşmacı bir hareketin önderi imajını tercih etti. Karadağ ve Hersek'teki komünistler 1940'ların başında hareketlerinin devrimci özelliklerini öne çıkardıkları zaman, partinin Merkez Komitesi tarafından resmen sansür edildiler. Tito sadece hareketini görece ilimli bir solcu hareket olarak resmetmeye çalışmakla kalmadı, örgütsel ve yönetsel nitelikleriyle de Müttefikler nezdinde itibar kazandı. 1941'e kadar Çetniklerle yapılan kısa bir işbirliğinin ardından komünistler tek başlarına çalışmayı tercih ettiler ve Yugoslavya'nın iktidarı ele geçirebildikleri her bölgesinde Ulusal Kurtuluş Komiteleri kurdular. Hatta 1942'de bir ulusal hükümet kurdular. Bu hükümetin tanınma-

sını şart koşmadılar –o sırada Batı’da tanınan bir sürgün hükümeti vardı. Ancak bu oluşum, hem komünistlerin pan-Yugoslavizm yaklaşımlarını hem de çok zor koşullar altında sınırlı da olsa yönetme ve hükümet etme yeteneklerini kanıtlıyordu.

Müttefikler Çetnikleri bırakıp komünistleri desteklemeye karar verdiklerinde Tito hükümetini, şimdilik kaydıyla, de facto tanıdılar. Ancak sürgündeki hükümetten de vazgeçemediler ve her ikisini koalisyona zorladılar. Bu tasan, Mart 1945’te gerçekleşti ve bir Geçici Hükümet kuruldu. Ne var ki bu işbirliği pürüzsüz biçimde işlemedi ve 1945’in ortalarında komünistlerin hükümetin komünist olmayan üyelerini taciz etmekte oldukları açığa çıktı. Komünist olmayan üyelerin çoğu kaçtı ve 1945’in sonunda Yugoslavya komünist denetimi altına girdi. Ocak 1946’da yeni bir anayasanın kabul edilmesiyle birlikte bu durum resmiyet kazandı.

Komünist Yugoslav yetkililer başından beri federal yapıya göre örgütledikleri devletin içindeki etnik farklılıkları tanımayaya karar verdiler. *Uluslar* (geleneksel bölgeleri bütünüyle Yugoslavya’nın içinde yer alan gruplar) ile *ulusallıklar* ya da *ulusal azınlıklar* (daha büyük bir ulusun parçası olan, üyelerinin çoğu hâlâ Yugoslavya sınırlarının ötesinde yaşayan gruplar) arasında ayırım yaptılar. Belli başlı beş Slav ulusunun her birine bir cumhuriyet verilirken (Sırbistan, Hırvatistan, Slovenya, Karadağ, Makedonya) kısmen Bosnalı Müslümanlar için tasarlanan karma bir cumhuriyet altıncı cumhuriyeti oluşturdu. İki büyük ulusallık, Kosovalı Arnavutlar ve Voyvodinalı Macarlara Sırp cumhuriyetinin içinde kendi idari birimlerini (sırasıyla özerk bir bölge ve özerk bir eyalet) oluşturma garantisi verildi. Federal düzeyde etnik temsil nosyonunu onaylamak için yasama organı, Ulusallıklar Konseyi adında bir üst meclisi kapsıyordu. Ne var ki inceden inceye düşünülmüş bütün bu düzenlemelerin, geriye doğru bakıldığında iki yanı keskin bir kılıç olduğu görülüyordu ve Yugoslavya’nın 45 yıllık varoluşu sırasında çeşitli etnik gerilimler oldu.

Yugoslavya önceleri Sovyet blokunun sadık bir üyesiydi. Bununla birlikte SSCB Yugoslav komünistlerinin iktidara gelmelerinde çok küçük bir rol oynamıştı. Ancak 1948’de Tito ile

Stalin arasındaki ilişkiler hızla kötüleşti, öyle ki Yugoslavya Sovyet hâkimiyetindeki Kominform'dan çıkarıldı. (Bkz. 11. Bölüm) Bu anlaşmazlığın çeşitli nedenleri arasında şunlar belirtilebilir: Stalin'in federal bir Balkan komünist devletler birliği düşüncesine olan coşkusunu kaybetmiş olması; Tito ile Stalin arasındaki kişilik çatışması; Tito'nun, Moskova'nın bütün Kominform üyesi devletleri bir örnekletirmeye çalıştığına inanması ki bunun sosyalist enternasyonalizme ters düştüğünü düşünüyordu. Ayrıca, Doğu Avrupalı liderler arasındaki özel statüsü dikkate alındığında (başarısının pek azını Moskova'ya borçluydu), Tito, Stalin'e akranları kadar itaatkâr değildi. Megalomanik Stalin bu duruma katlanamıyordu. Aslında Tito ve Yugoslavya önderliği görece bağımsız olduğu için Stalin'in bu ülkeyi "kendi" Kominform'undan çıkarmak istediği neredeyse kesindir. (Bkz. Rusinow 1977, s. 22-31)

Her halükârda Yugoslavya 1940'ların sonundan itibaren komünist dünya içinde kendi yolunu izledi. Öteki Doğu Avrupa ülkeleri Sovyet hâkimiyetindeki ekonomik ve askeri bloklara (Comecon ve Varşova Paktı) katılırlarken, Yugoslavya herhangi bir ekonomik gruplaşmaya resmen katılmadı ve Bağlantısızlar Hareketi'nin önemli bir üyesi oldu. Ayrıca, 1. Bölüm'de belirtildiği gibi, sosyalizmin ve komünizmin inşasında Doğu Avrupalı komşularından radikal biçimde farklı bir yaklaşım izledi. Yugoslav özyönetim anlayışı 1950'lerin başından itibaren biçimlenmeye başlamıştı. Bu yaklaşım 1950'lerde ve 1960'larda önemli ölçüde gelişti. (1. Bölüm'de belirtilen kaynaklara ek olarak bkz. Zukin 1975, s. 48-75)

Yugoslav modelinin bir diğer anahtar (ve benzer) bileşeni delege sistemiydi. Bu anlayış, temsili demokrasi nosyonunu, seçilmiş temsilcilerin ya yukarıdan gelen görüşlere ya da kendi görüşlerine göre oy vermeleriyle sonuçlandığı için açıkça reddediyordu. Yugoslav komünistleri bunun yerine, seçilmiş temsilcilerin onları seçen kişiler tarafından belirli bir konuda belirli bir tarzda oy vermeye teşvik edilmelerini sağlayacak bir sistem istiyorlardı. Uygulamada önemli sorunlara yol açtığı görüldüyse de, delege sistemi, Yugoslav komünistlerinin SSCB

ve Doğu Avrupa ülkelerinin yukarıdan aşağıya doğru işleyen bürokratik sistemlerinden radikal biçimde farklı bir sistem kurma girişimlerini temsil ediyordu.

Komünist dünyanın başka yerlerinde var olandan daha sahici bir demokratik sosyalizm kurmak için yapılan bu çabalara rağmen, Yugoslavya, komünist dönemde çeşitli biçimlerde ağır siyasal çatışmalar yaşadı. Bu çatışmaların çoğu etnik gerilimleri yansıtıyordu.

Gerçekten ciddi olan ilk dışavurum, merkezi (federal) yetkililerin 1966'dan sonraki liberalleştirme döneminin ardından, 1970'lerin başında gerçekleşti. 1971'de özellikle Hırvat ulusçuları sağlam para konusunda Belgrad'la çatıştı. Önde giden bazı Hırvatlar, kendi cumhuriyetlerinin kazandığı dövizin merkezi Yugoslav yetkililerine aktarılmasından ve merkezi yönetim tarafından bölüştürülmesinden rahatsız oldular ve Hırvatistan'ın elindeki sağlam paranın büyük bir kısmını ya da tamamını kendi yatırım ve bölüşüm hedefleri için elde tutabilmesini sağlayacak bir düzenleme için mücadele ettiler. Ancak federal yetkililer bu taleplere olumsuz tepki gösterdi. Hırvat taleplerinin reddedilmesi Kasım 1971'de Hırvat başkentinde (Zagreb) büyük gösterilere ve üst düzey bazı Hırvat politikacılarının görevden alınmasına yol açtı. Sonraki birkaç yıl boyunca Yugoslav yetkililer ulusalcılarla ilişkilerini sertleştirdiler. Örneğin, 1975'te on beş Hırvat ulusçusu uzun hapis cezalarına çarptırıldı. Bu baskı siyaseti gayri resmi ulusalcılığı ve etnik siyasetleri 1970'lerin ikinci yarısında denetim altında tuttu.

Ancak Tito'nun –yan Hırvat yan Sloven idi– 1980'de ölmesiyle birlikte, Yugoslavya'nın siyasal hayatındaki en kudretli birleştirici güçlerden biri ortadan kalkmış oldu. Tito kendisi sahneden çekildikten sonra görece uyumlu bir düzenlemenin gerçekleşmesi için 1970'lerde bazı önlemler almıştı. Parti ve devletin en üst konumlarındaki liderliğin düzenli ve kısa aralıklarla değişmesini sağlayan karmaşık bir sistem Tito öldüğünde işlevliydi. Bu sistem birkaç yılda bir toplanan bir zirvede her cumhuriyet ve eyalete bir temsilci vermek için tasarlanmıştı.

Uyumlu ilişkiler sağlamak için yapılan bu incelikli ve duyarlı girişim ne yazık ki pek başarılı olmadı. Tito'nun ölümü üzerinden daha bir yıl bile geçmeden Kosova'da ulusçu gösteriler patlak verdi. Kosova uzun süredir Yugoslavya'nın en yoksul bölgesiydi ve hâlâ cumhuriyet statüsü edinememişti. Arnavutlar federal yetkililerin kendi ihtiyaçlarına karşı yeterince duyarlı olmadıklarını düşünüyorlardı. Kendilerine ya Yugoslavya içinde daha büyük bir özerklik tanınmasını ya da Kosova'nın Yugoslavya'dan ayrılarak Arnavutluk'un bir parçası olmasına izin verilmesini talep ettiler. (Farklı gruplar farklı talepler oluşturdular.) En azından 1968'den itibaren Kosovar ulusalcı protestosu çeşitli vesilelerle küçük patlamalar yapmış olsa da, Mart-Mayıs 1981'de gerçekleşen isyanlar çok daha vahimdi. Aynı yılın Haziran ayında yapılan resmi duyurulara göre, birkaç hafta süren gösteriler sırasında dokuz kişi öldürüldü ve 257 kişi yaralandı.

1981 Kosova isyanları denetim altına alındı ve ulusalcılara karşı daha sert bir çizgi izlenmeye başlandı. Buna rağmen Yugoslavya'daki ulusalcı ve etnik politikalar 1980'ler boyunca için için kaynamaya devam etti. Örneğin, 1989'un başında Sırbistan'ın daha fazla denetim altına almaya çalıştığı Kosova'da yirmiden fazla kişinin öldüğü isyanlar oldu.

1980'lerin sonunda Yugoslav yetkililerin uğraşmak zorunda kaldıkları sadece Kosovarlılar değildi. Bazı anayasal cumhuriyetlerin birlikten ayrılmak isteyebileceklerine dair belirtiler vardı. Bunun ilk belirgin göstergesi Eylül 1989'da ortaya çıktı: Sloven parlamentosu Slovenya'nın ayrılma hakkına sahip olduğunu ilân etti. Bu ilân pek çok Sırp ve Karadağlıyı (gelecekte sokaklara döktü. Sırp ulusalcısı Slobodan Milošević'in Kasım 1989'da yapılan Sırbistan başkanlık seçimlerinde büyük bir zafer kazanması kısmen bu bağlamda anlaşılabilir. Milošević 1989'un başından beri Sırbistan Komünist Partisi başkanıydı, ancak Mayıs'ta devlet başkanlığına seçilmişti (parlamento tarafından). Milošević aynı yılın sonunda ilk doğrudan ve yarışmalı başkanlık seçimlerinde oy kullanan ve toplam seçmenlerin %75'ini oluşturan Sırp'ların neredeyse %90'ının oylarını alarak konumunu güçlendirdi. Milošević komünist ol-

masına rağmen her şeyden önce, birleşik bir Yugoslavya'yı kuvvetle savunan karizmatik bir ulusal lider idi. Pratikte kendi Sırplarının hâkim olduğu bir Yugoslavya istiyordu. Sırpların hâkim olduğu askeri birlikler de dahil olmak üzere pek çok Sırp, Yugoslavya'yı bir arada tutma eğilimindeydi ve Slovenlerin ya da herhangi bir başka grubun ayrılıkçı hareketlerine direnecek birini desteklemeye hazırdı.

Miloseviç'in zaferini izleyen ay içinde, Sloven yetkililerin Sırp ulusalcılarının gösterilerini yasaklamalarından sonra Sırplar Slovenya'ya karşı ticari boykot başlattılar. Solevenlerle genellikle ortak çıkarları olan Hırvatlar Sırplara karşı Slovenleri desteklediler.

Aralık 1989'da Yugoslavlar dünyada ve Doğu Avrupa'nın çeşitli yerlerinde olanların farkındaydılar. Hırvat ve Sloven komünistleri bu bağlamda ve belki de yakın geleceği kestirerek 1990'da sahici ve özgür seçim vaadinde bulundular. Artık komünizmin başka yerlerdeki çöküşünde öylesine önemli olan ekonomik kriz Yugoslavya'da da gözle görülebilecek kadar belirgindi. Açık bir belirti yıllık enflasyon oranının %1200'ü aşmış olmasıydı.

Yükselen ekonomik ve ulusalcı gerilimler Yugoslav Komünist Partisi'nin (Yugoslav Komünistler Birliği -YKB) Ocak 1990'da toplanan kongresinde açığa çıktı. Sırp ve Sloven komünistler arasında sözlü saldırılar yaşandı. Sonunda Slovenler, öteki cumhuriyetlerin siyasal reformu çok ağırdan aldıklarını iddia ederek kongreyi terk ettiler. Kısa süre sonra da YKB'den çekildiler. Slovenlerin ayrılmasından sonra kongre karışıklık içinde dağıldı. Ancak dağılmadan önce partinin devlet ve toplumda anayasal olarak güvence altına alınmış öncü rolünden vazgeçilmesi için oylama yaptı. Mart ve Mayıs 1990'da bir kongre başarısı sağlamak için iki girişim daha yapıldıysa da, herkes federal komünist partinin bittigini anlamıştı. Yugoslavya için Komünistler Hareketi Birliği adında yeni bir örgütlenme Kasım 1990'da kuruldu ve bazıları tarafından kılık değiştirmiş bir YKB olarak görüldü; ancak yeni partide Sırpların, özellikle de subayların hâkimiyeti, partinin bütünleştirici bir Panyugoslav komünist örgüt olarak taşıdığı itibarı önemli ölçüde sınırladı.

1990'ın başlarında ilgi odağı bir bütün olarak Yugoslavya'dan uzaklaşarak tekil cumhuriyetlere kaydı. Nisan'da Slovenya'da ve Nisan-Mayıs'ta Hırvatistan'da seçimler yapıldı; her iki seçimde de komünist olmayan -özünde ulusalcı- gruplar kazandı. Bu trend Kasım-Aralık'ta diğer iki cumhuriyette, Makedonya ve Bosna-Hersek'te tekrarlandı. Ne var ki, Sırbistan ve Karadağ'da "eski komünistler" kazandı. Burada tırnak işareti kullanılmasının nedeni, Sırp Komünist Partisi Temmuz 1990'da yeni bir Sırbistan Sosyalist Partisi kurmak için Sosyalist İttifak'la birleşmiş olmasına rağmen, partiye hâlâ Miloseviç'in başkanlık ettiğini, polislerin büyük kısmını bünyesinde barındırdığını ve eski komünist partisinin yaklaşımlarını sürdürdüğünü belirtmektir. Ayrıca, Yugoslavya Başbakanı Ante Markoviç'in Yugoslavları yeni bir Pan-Yugoslav partinin, Reform Güçleri İttifakı'nın çatısı altında bir araya getirmek için yaptığı bir girişim, tam bir başarısızlığa uğradı; Markoviç'in partisi altı cumhuriyetin hiçbirinde kazanamadı.

Böylece, 1990'ın sonunda dört cumhuriyet post-komünizme geçmiş, birini başat Sırbistan'ın oluşturduğu ikisi pek az değişiklik geçiren komünist önderlere geri dönmüşlerdi. Öteki cumhuriyetlerdeki liderlerin bazıları da, Hırvatistan'daki Franyo Tujman gibi, komünist idi, ancak bunların post-komünist sisteme Miloseviç'ten daha sahici bir bağlılık gösterdikleri görülüyordu. Yugoslavya'nın parçalanma nedenlerini anlamak istiyorsak bu önemli noktayı gözden kaçırmamamız gerekir. Buna yol açan sadece geleneksel etnik rekabetler değil, aynı zamanda farklı grupların post-komünizme geçişin farklı evrelerinde olmaları idi. En azından şunu kavramak mümkündür ki, Sırplar 1990'da post-komünizme tereddütsüz bir geçiş tercih etmiş olsalardı, dağılma çok daha barışçı olabilirdi, hattâ Yugoslavya'nın dağılmaması bile mümkündü.

Ama böyle olmadı. 1990'da, Ağustos'tan itibaren Knin'de (Hırvatistan) Sırplar ile Hırvatlar, Eylül'den itibaren Bosna-Hersek'te Sırplar ile Müslümanlar arasındaki etnik çatışmaların arttığını gösteren pek çok işaret vardı. Kasım'da Yugoslavya başbakanı Markoviç, Sırp, Hırvat ve Sloven önderlikleri ayrılıkçı siyasetler izledikleri için eleştirdi. Bu, Yugoslavya devlet

başkanı Borislav Joviç'in Sırları ve Hırvatları birbiriyle savaş- tıkları için eleştirmesinden kısa süre sonra oldu. Şubat 1991'de gerilimler o kadar arttı ki Slovenya, barışçı görüşme- ler yoluyla da olsa, Yugoslavya'nın dağılmasını istedi. Hem fe- deral yetkililer hem de Sırp önderliği bu çağrıları reddettiler ve federasyonu bir arada tutmaya çalıştılar. Ama artık çok geçti. Haziran 1991'de hem Slovenya hem de Hırvatistan bağımsız- lıklarını ilân ettiler. Bu da, 1991'in ikinci yarısında federal or- du ile hem Hırvatlar hem de Slovenler arasında savaşa yol aç- tı. Federal ordu 1991'in sonunda Slovenya'dan çekildi, Ancak Hırvatistan'da savaşımaya devam etti.

15 Ekim 1991'de Makedonya'nın bağımsızlığını ilân etme- sinden tam bir ay sonra Bosna-Hersek egemenliğini ilân etti. Yaklaşık beş ay sonra, Bosna devlet başkanı Alija İzzetbegoviç Bosna-Hersek'in bağımsızlığını ilân etti. İzzetbegoviç'in ülke- si birkaç hafta içinde Yugoslavya'nın parçalanması sırasında yaşanan en kanlı savaşın tarafı haline geldi. Müslümanlar, Sırlar ve Hırvatlar eski cumhuriyetin çeşitli bölgelerini dene- tim altına almak için savaşımaya başladılar.

1996'nın ortalarında hâlâ bir bakiye kalmış olsa da –hâlâ de facto komünistlerin yönettiği Sırbistan ve Karadağ'dan iba- ret olan ve belki de Bosna-Hersek'in gelecekte Sırp hâkimiye- tindeki bölgelerini kapsayan– dünyanın 1918'den beri tanıdı- ğı haliyle Yugoslavya artık yoktu. Bunun en çarpıcı simgelerin- den biri Aralık 1991'de yaşandı. O sırada Yugoslavya devlet başkanı olan Stepan Mesic Yugoslavya'nın artık var olmadığı gerekçesiyle istifa etti. Post-komünizme giden ve bütün cum- huriyetlerin hâlâ sonuna kadar katetmedikleri yol çok zor ve kanlı olmuştu.

İleri Okuma

Doğu Avrupa'da komünist iktidarın çöküşüne ilişkin (Arna- vutluk hariç) sözlü verilerin önemli ölçüde kullanıldığı değerli bir inceleme için bkz. Stokes 1993. Bu bölümde ele alınan al- tı ülkede yaşanan çöküşe ilişkin daha ileri bir çözümleme için bkz. J. F. Brown 1991, bl. 3, 4 ve 6–9 (sonuncusu Arnavut- luk'u kapsamakta, 6. Bölüm'de ise DAC çözümlenmektedir);

Glenny 1990, bl. 1-5 ve 7 (6. Bölüm Arnavutluk'u kapsar) Batt 1991 (özellikle bl. 2) Doğu Avrupa konusunda iyidir. Bütün bu ülkeler için yararlı bir referans kaynağı olarak bk. East 1992

Tekil ülkelerde komünist iktidarın ve/ya da erken post-komünizmin çöküşüne ilişkin ayrıntılı araştırmalar için bkz. Çekoslovakya üzerine Wheaton ve Kavan 1992; Macaristan üzerine Bozoki, Korosentyi ve Schopflin 1992; DAC üzerine, Hancock ve Welsh 1994; Polonya üzerine Kaminski 1991, Staar 1993 ve Millard 1994; Yugoslavya üzerine Glenny 1993 ve L. Cohen 1995.

Tekil ülkelerin komünizm öncesi ve/ya da komünizm tarihleri için bkz., Pano 1968 ve Prifti 1978 (Arnavutluk); Crampton 1987 ve McIntyre 1988 (Bulgaristan); Wolchick 1991 (Çekoslovakya) ve Kirschbaum 1995 (sadece Slovakya); Dennis 1988 (Almanya ve DAC); Heinrich 1986 (Macaristan); Kolankiewicz ve Lewis 1988 (Polonya); Shafir 1985 (Romanya); ve Singleton 1985 (Yugoslavya). Balkan devletlerine ilişkin karşılaştırmalı bir tarihsel ve çağdaş değerlendirme için bkz. Cviic 1991. Bu bölümle ilgili mükemmel iki tarih incelemesi: Held 1992 ve Crampton 1994.

4

SSCB

Tarih ve Siyaset

SSCB resmen, Ekim 1917 Bolşevik Devrimi'nden birkaç yıl sonra, 1922'de kuruldu. Genellikle eski Çarlık Rusyası imparatorluğunun temelinde oluştu. Çarlık Rusyası özgün olarak 1721'de kurulmuştu ve 1917'de Ukrayna, Litvanya, Estonya ve Gürcistan gibi ülkeleri kapsıyordu.

Rusya SSCB'nin öbürlerine kıyasla en geniş birimini oluşturuyor, bütün bölgenin yaklaşık dörtte üçünü kapsıyor ve bu bölgede 11 zaman kuşağı yer alıyordu. Bölgesel olarak dünyanın en geniş ülkesiydi. Rusya ve Ukrayna'nın saptanabilir tarihi dokuzuncu yüzyılda Kievan Rus'un kuruluşuna kadar izlenebilir. Bununla birlikte doğu Slav kabilelerinin ilk federasyonu 15. yüzyılda kurulmuştur. Rusya dokuzuncu yüzyılda Hristiyanlığı benimsedi; onuncu yüzyılda, Bizans etkisi altında Hristiyanlık resmi devlet dini haline geldi

Kievan Rusya 1240'da bir Moğol istilasıyla çöktü ve onu oluşturan bölgeler iki üç yüzyıl boyunca birbirinden ayrı kaldı. On dördüncü yüzyılda Rus halkının yeni altbölümleri oluşmaya başladı. Bunların en önemlisi Beloruslardı. Bu ayrı oluşumun başlıca üç merkezi vardı: Halicz, Novgorod ve Moskova; ortaçağın başında Moskova Grand Prensi, "bütün Rusya'nın" Grand Prensi olduğunu iddia ediyordu.

Moskova'nın ve belki de bütün Rusya'nın en ünlü Grand Prensi on beşinci yüzyılın son yarısında Rusya'yı büyük çapta genişleten III. İvan idi. Rusya'nın denize ulaşmak için Baltık

bölgesine ilerleyişinin bir parçası olarak Litvanya üzerinde hak talep etti.

On beşinci yüzyılın ortalarında Bizans İmparatorluğu'nun çöküşüyle birlikte Moskova'nın Konstantinopolis'in dini rolünü devraldığı genel olarak kabul edildi ve bu kent Ortodoks Kilisesi'nin merkezi oldu. On altıncı yüzyılın başlarında Rusya, başka bölgelerin yanı sıra Litvanya pahasına, Smolensk'i aldığı zaman daha da genişledi.

On altıncı yüzyılın ikinci yarısında IV. İvan (Müthiş İvan) Rusya'ya hâkim oldu. İvan, Rusya olarak bilinen bu geniş bölgenin yönetimini merkezileştirdi. Rusya güçlü bir devlet olarak kristalleşiyordu. 1547'de İvan kendisini Rusya'nın ilk Çarı ("Sezar"dan gelir) olarak ilân etti.

Çağdaş Polonyalıların on sekizinci yüzyılın sonundan itibaren Rusya'nın kendi tarihlerinde oynadığı role öfkelenmeleri için pek çok haklı neden olsa da, bizzat Polonyalılar on yedinci yüzyılın sonunda Rusya'yı işgal etmişlerdir. Bunun sonucunda Rusya'nın son kraliyet ailesi olan Romanovlar 1613'te kendi hanedanlarını kurdular. Romanovlar önceleri Polonya'ya pek çok bölgesel taviz verdiler. Ancak on yedinci yüzyılın ortalarında Polonya sisteminin çöküşüyle birlikte Rusya o zamana kadar oynadığı rolü değiştirdi ve saldırıya geçti. Sonuç olarak Rusya Kiev'i aldı. (Günümüzde Ukrayna'nın başkenti.) Bu yayılcılık yüzyıllarca sürdü. Büyük Peter zamanında (erkek kardeşiyle birlikte 1682'den 1696'ya kadar ve tek başına 1696'dan 1725'e kadar hüküm sürdü) Rusya, çok etnili dev bir birim haline geldi. Peter bunu 1721'de Rus İmparatorluğu'nun resmen kuruluşuyla birlikte gerçekleştirmiş oldu. Peter'in yönetimi altında Rusya'nın İsveç karşısındaki zaferinin ardından Estonya, imparatorluğa eklendi. Sonraki bir buçuk yüzyıl içinde Rusya İmparatorluğu, Polonya, Finlandiya, Transkafkasya ve Sovyet çağında Orta Asya olarak bilinen bölgeleri aldı. Böylece Bolşevikler Romanov hanedanından muazzam bir imparatorluk devraldılar.

SSCB 1922'de kurulmuş olsa da, 1940'larda ele geçirdiği 15 cumhuriyeti önceleri kapsamıyordu. Nitekim Baltık devletleri (Estonya, Letonya ve Litvanya) 1920'lerin başından

1940'a kadar egemen birer devlet olarak kalmışlardır. Bu devletler Nazi Almanyası ile SSCB arasında 1939 yılının ortalarında yapılan bir anlaşma sonucunda (Molotov-Ribbentrop Pak-tı) 1940'ta Sovyetler Birliği tarafından egemenlik altına alındı. Aynı şekilde Moldavya (günümüzde Moldova) 1940'da Alman-ların SSCB'ye bu bölgeyi Romanya'dan egemenlik altına alma izni verdikleri zaman ele geçirildi –burası geçmişte zaten Rus İmparatorluğu'nun bir parçasıydı.

Yukarıda belirtildiği gibi, birliği oluşturan bütün parçaları burada incelemek mümkün değildir. Bunun yerine, Sovyet ko-münizminin tarihi, post-komünizme geçiş ve SSCB'nin parça-lanması, SSCB'nin farklı bölümlerinin 1920'lerin başı ile 1940 arasında farklı zamanlarda federasyona "katıldıkları" (genellik-le kararsız bir tutumla ve zor kullanma tehdidi altında) belirti-lerek, ele alınabilir.

Rus İmparatorluğu yirminci yüzyılın başında devrimci bir durum yaşıyordu. Bunun en açık göstergesi 1905'te yaşanan toplumsal karışıklık ve bunun sonucunda Çar II. Nikola'nın uyguladığı siyasal reformlardır. 1905 olaylarından genellikle ilk Rus devrimi olarak söz edilir. Ancak Romanov hanedanı Şubat 1917'ye kadar yaşamayı başardı. Bu tarihte imparator-luk yıkıldı ve yerini oluşum halinde bir liberal demokrasiye bı-raktı. Şubat Devrimi'nin ardından kurulan geçici hükümet za-yıf ve kendi içinde bölünmüş durumdaydı. Ne var ki Ekim 1917'de Lenin ve Bolşevikler (sonunda Sovyetler Birliği Ko-münist Partisi oldular) iktidarı ele geçirdiler.

Bolşevik zaferiyle birlikte Rus İmparatorluğu dünyada sos-yalist bir devrimi gerçekleştiren ilk ülke oldu. Bolşevikler bir-kaç ay içinde çeşitli anti-Bolşevik güçlerle savaştılar. İç savaş 1918'den 1920'ye kadar bütün imparatorluk bölgesini kapla-dı. Bolşevikler iktidarı elde tutmayı başardılar. Ancak kendi fi-kirlerine ve yöntemlerine karşı, görece baskıcı bir rejimi zo-runlu kılacak ölçüde düşmanlık beslediğini düşünüyorlardı. Böylece 1919'da o sırada Çeka olarak bilinen bir gizli polis gü-cü kuruldu. Çeşitli kılıklara bürünen, ancak son zamanlarda KGB adını alan bu yapı, komünist iktidarın son yıllarında gü-cünü önemli ölçüde kaybetmiş olsa da, on yıllarca Sovyet ya-şamının önemli bir bileşeni olacaktı.

Lenin Ocak 1924'te öldü. Önderliğin değişimi için düşünülmüş bir yöntemin yokluğunda, 1928-29'da, sonunda Stalin'in galip geldiği bir iktidar mücadelesi yaşandı. Stalin, Mart 1953'te ölene kadar iktidarda kaldı. Stalin'in yönetimi sırasında komünist hâkimiyetin en az üç özelliği belirginleşti.

Birincisi, Sovyet hayatının temel bir özelliği haline gelen merkezi plânlama ve yönetim idi. Merkezi plânlama anlayışından yana olmakla birlikte Lenin, yönetimi altında, 1921'de, "Yeni Ekonomik Politika" denilen uygulama başlatılmıştı. Bu uygulama Carr (1966, s. 276) gibi yorumcular tarafından kapitalizme dönüş olarak yorumlanmıştır. Bu bir abartma olsa da, bu politika uyarınca özel girişim ve ticaret kesinlikle teşvik edildi. Ayrıca, 1921'de kurulmuş olmasına rağmen merkezi plânlama örgütü (Gosplan) Lenin zamanında ekonomide pek az bir rol oynadı.

1920'lerin sonunda durum dramatik biçimde değişti. SSCB'nin birinci beş yıllık plânu Ekim 1928'de yürürlüğe konuldu. Bunu izleyen dört beş yıl içinde Stalin hem muazzam bir sanayileşme atılımı hem de köylülüğün zorunlu kolektifleştirilmesini yönetti. Lenin, hem verimliliğin artırılması, hem de doğuştan tutucu olduğuna inandığı bir grup arasında daha kolektif bir (sosyalist) bilincin geliştirilmesi için köylülerin toprağı ortaklaşa işlemelerini istiyordu. Ancak tercih ettiği kolektifleştirme yöntemi, model kolektif çiftlikler kurmaktı. Bu çiftliklerde köylüler yöntemin avantajlarını bizzat öğreneceklerdi. Özetle Lenin, baskı yoluyla değil örnekler oluşturarak kolektifleştirmeden yanaydı. Ancak Stalin sabırsızdı. 1929-30'da kolektif çiftliklere katılan köylülerin büyük çoğunluğu ikna edilerek değil baskı yüzünden bu uygulamayı kabul etti. Bütün bunlar Stalin'in "yukarıdan devrim"inin bir parçasıydı -ekonominin ve toplumun başat biçimde tarımsal ve kırsal bir düzenden endüstriyel ve kentleşmiş bir düzene hızla dönüştürülmesi.

1953'te ekonomi aslında dönüştürülmüştü. SSCB, ABD'yle rekabet edebilecek ve dünya tarafından bir süpergüç olarak kabul edilecek ölçüde modern bir endüstriyel temel geliştirmişti. Öte yandan, bu gelişme orantısız ("çarpık") idi. Ağır sa-

nayinin başarıyla geliştirilmiş olmasına rağmen, hafif sanayi –özellikle dayanıklı tüketim malları endüstrisi– çok daha yavaş bir gelişim gösteriyordu. Ayrıca tarım kesiminin büyük bir kısmı Stalin öldüğü sırada 1928'dekinden daha kötü durumdaydı. (Nove 1992, s. 186, 343) "Yukarıdan devrim" in başarıları derme çatmaydı. Ekonominin işleyişi bozuktı ve o zamandan beri iktidara gelen her Sovyet önderlik ekibinin başlıca amacı daha iyi bir ekonomik denge sağlamak olacaktı.

İkincisi, Lenin'in Sovyet iktidarının ilk günlerinde iktidarın güçlendirilmesi için zorunlu gördüğü baskı Stalin'in yönetimi altında şiddetlendi ve çok daha sistematik hale getirildi. 1930'ların ortalarında baskı terör düzeyine vardı. İkinci Dünya Savaşı sırasında ve ertesinde biraz azaldıysa da, terör, o zamandan beri Stalinizm'in temel özelliklerinden biri olarak görülecekti.

Üçüncüsü, Lenin'in ve Trotskiy'in coşkuyla savundukları enternasyonalizm, Stalin döneminde komünist ulusçuluğun, "tek ülkede sosyalizm" in bir formuyla yer değiştirdi. (Bkz. 1. Bölüm) Bu kavramın çok pratik olduğu görülüyordu. Buna göre, iç yatırımlar sayesinde ekonomik gelişmeyi ve modernleşmeyi sağlamak mümkündü; SSCB'nin ikisi de eksik olan yerli kapitalistler ve yabancı sermaye yatırımı olmaksızın ekonomik bakımdan modernleştirilebileceği düşünülüyordu.

Özetle, SSCB Stalin yönetiminde bazı bakımlardan etkin biçimde gelişti, ancak bu gelişme eşitsizdi ve olağanüstü bir insani maliyete yol açmıştı.

Stalin'in ölümünden sonra da bir iktidar mücadelesi yaşandı. Mücadelenin galibi –1957'de– Kruşçev'i bazı Batılıların yaptığı gibi bir liberal olarak betimlemek yanlış olacaktır. Ancak Sovyet sistemine çok büyük değişiklikler getirdiği de bir gerçektir. Bu değişikliklerin bazıları Stalinizm'in özelliklerinin terk edilmesi idi. Örneğin, Kruşçev terörü reddetti. Sovyet sisteminin Batı sistemlerine kıyasla çok daha büyük ölçüde baskıya dayalı olmasına rağmen, 1950'lerin ortasında SSCB'de algılanabilir bir siyasal atmosfer oluştu. Şubat 1956'daki Gizli Konuşma'sında Kruşçev, hatalarından ötürü Stalin'i kınadı; parti önderi 1961'de daha da ileri gitmeye ve Stalin'i Sovyet halkına karşı işlediği suçlardan ötürü mahkûm etmeye hazırdı.

Kruşçev hem iç hem de dış siyasette büyük değışikler yaptı. Örneğin, içte, tüketicilere özellikle dayanıklı olmayan mallarda, daha iyi bir hizmet sunmaya çalıştı. Bu amaçla büyük bir tarımsal program başlattı. Bakir Topraklar denilen bu kampanya, ekilebilir toprakları büyük çapta arttırarak tarımsal üretimi arttırmayı amaçlıyordu. (Ekstansif gelişme) Kruşçev, genellikle Moskova'da yer alan bakanlıkları (çoğunu kapattı) 1957'de yerel şubelere bölüp desantralize ederek ekonominin yönetimini iyileştirmeye çalıştı. Bu yönde bir diğer hamle, 1962'nin "iki kola ayrılma" siyasetiyle ekonominin yönetimine partinin doğrudan katılmasıydı. (Bkz. Tatu 1970, s. 249-52)

Dış işlerde Kruşçev 1950'lerin ortasında Yugoslavya'yla olan anlaşmazlığı sona erdirmeye çalıştı ve bazı başarılar sağladı. Ne var ki Çin'le olan ilişkiler giderek kötüleşiyordu. Bunun nedenlerinden biri Çin'in Kruşçev'in Stalinsizleştirme kampanyasını artan bir şiddetle eleştirmesi idi. Batı'yla ilişkiler kalıcı biçimde iyileştirildi; Stalin "düşman"la etkileşmekten hoşlanmazken, Kruşçev, Batı'dan, özellikle bilimsel alanda öğrenmesi için Sovyetler'i teşvik etti ve "barış içinde bir arada yaşama" politikası izledi.

Kruşçev Stalin'den çok daha liberal olmasına rağmen, bazı bakımlardan hâlâ katı bir komünist idi. Örneğin, eleştirel edebiyata görece hoşgörölüyken (özellikle Soljenitsin'in *İvan Desinoviç'in Bir Günü* gibi kendisinin Stalin'e yönelttiği eleştirilerle uyum içinde olan bir eser söz konusuysa) modern sanata karşı çok hoşgörölüsüzdü. Özellikle Kilise'yle ilişkilerinde çok katıydı.

Kruşçev inatçı, benmerkezci bir liderdi. Bu özellik onun devrilmesine büyük bir katkıda bulundu. SBKP Merkez Komitesi tarafından Ekim 1964'te görevden alındı. Devrilmesinin bir nedeni otokratik yönetim tarzı idi. Bir diğer neden izlediği bazı siyasetlerin görece başarısız olmasıydı. Örneğin, dışişlerinde Kruşçev'in meslektaşlarının çoğu Çin'le süren anlaşmazlıklar yüzünden rahatsızdı. Bu arada SSCB'nin 1962 Küba (füze) Krizi sırasında uluslararası alanda zor duruma düşmesi kıdemli politikacıların çoğunu öfkeliendirmişti. Belki daha da önemlisi, büyük ekonomik iyileşme vaadinin yerine getirilme-

miş olmasıydı. 1950'lerin ortasıyla sonunda yaşanan dikkat çekici iyileşmenin ardından, 1960'ların başında tarımsal üretim düşmeye başladı. Bu gelişme gelecek için iyi bir belirti değildi. En önemlisi Kruşçev'in 1961'de (SBKP Parti Programı'yla) Sovyet halkına 1980'de SSCB'nin komünizme "esas olarak" ulaşmış olacağı vaadinde bulunmasıydı.

Ekim 1964'te başa geçen yeni önderlik ekibinin, Brejnev-Kosigin rejiminin ilk görevlerinden biri ekonomide reform yapmaktı. Birkaç ay içinde, önce tarımda (Mart 1965), daha sonra sanayide ve genel olarak ekonomide (Eylül 1965) önemli reformlar yapılacağı duyuruldu. Reformun bazı yönleri 1957 öncesine bir dönüş, özellikle de ekonomide merkezi bakanlıklar uygulamasına dönüş gibi görüldü. Ancak diğerleri önemli değişikliklerdi ve bir iktisatçının (Liberman) görece ileri fikirlerini yansıtıyordu. Bu iktisatçının önerileri 1962'de parti gazetesi *Pravda*'da yayımlandığından beri büyük tartışmalara konu olmuştu. SSCB saadetçi meşruluk yönünde bir hamle yapmaya çalışıyordu.

Ancak 1965 Sovyet ekonomik reformları arzulanan ilerlemeleri sağlamadı. 1973 ve 1979'da daha ileri reformlar başlatıldı, ancak sonuç vermedi. Bu görece başarısızlığın önemli bir nedeni, reformları uygulama sorumluluğu taşıyan pek çok bürokratin ya bunları tam olarak anlamaması ya da merkezi bakanlıkların gücünü azaltmayı ve işletme (ve daha sonra birlikler olarak bilinen işletme grupları) yöneticilerinin yetkilerini arttırmayı amaçladığı için reformlara düşmanca yaklaşımlarıydı. Resmi görevliler Stalin döneminde hep tehlike altında olmuşlardı –oransal olarak sıradan yurttaşlardan çok daha fazla terör mekanizmasının hedefi oldular. Oysa Brejnev ekibi iktidara geçtiği sırada merkezi önderlik, sistemin, onu yöneten makul ölçülerde güvenli ve hoşnut bir bürokrasi olmaksızın işlevini gerektiği gibi yerine getiremeyeceği kanaatine varmıştı. Bu bağlamda Brejnev rejimi bir "istikrarlı kadrolar" siyaseti uygulamaya başladı. Ne yazık ki pek çok kadro öyle bir iş güvenliği duygusuna kapıldı ki üstlerinin siyasetlerine uyum sağlayacak yerde onları engellemeye başladı. Brejnev döneminde Stalin kısmen canlandırıldıysa da –romancıların ve şairlerin

Stalin dönemini eleştirmeleri artık fiilen engelleniyordu- parti ve devlet görevlilerinin konumu, SSCB'deki durumun Stalin döneminden beri ne kadar büyük bir değişikliğe uğradığını açıkça ortaya koyuyordu.

Brejnev Kasım 1982'de öldü. İki buçuk yıl kadar Sovyetler Birliği'ne, pek çok yabancı gözlemcinin partinin "hizmet görevlisi" genel sekreterleri olarak betimledikleri kesim önderlik etti. Bu etiket hemen Brejnev'in yerini alan Yuri Andropov'a bir ölçüde haksızlıktır, çünkü kendisi görevde kaldığı kısa süre içinde kalıcı bir değişimi gerçekleştirmeye çalıştı. (Şubat 1984'te öldü.) Örneğin, Andropov göreve gelir gelmez rüşvetçiliğe karşı bir kampanya başlattı. Amacı bürokrasinin boyunduruğunu bir ölçüde zayıflatmaktı. Öte yanda, Andropov'un ardılı Konstantin Çerniyenko'nun yönetimi (Şubat 1984'ten Mart 1985'e kadar iktidarda kaldı) altında fazla bir yenilik olmadı.

1982-85 döneminde, Sovyet kıdemli önderliğinin pek çok üyesi yenilikçi ve hayal gücü olan uzun vadeli bir önder, geç Brejnev döneminin durgunluğundan sonra Sovyet sistemine dinamizm kazandıracak birini aramaktaydı. Sonunda seçtikleri kişi kesinlikle dinamik biriydi. Mikhail Sergeyeviç Gorbaçev sadece Sovyetler Birliği'ni değiştirmekle kalmadı, onun çöküşünde, Doğu Avrupa'da komünist iktidarın ortadan kalkmasında ve Soğuk Savaş'ın sona ermesinde de önemli bir rol oynadı.

Gorbaçev göreve geldikten sonra, daha önce başlatılan siyasetlerin çoğunu sürdürmeye çalıştı, ancak her konuda Andropov'u izlemedi. Örneğin rüşvetçiliğe karşı başlatılan kampanyayı canlandırdı. Alkolizme karşı harekete geçti. Sovyet endüstrisinin düşük üretkenliğinin başlıca nedenlerinden birinin yüksek alkolizm düzeyi ve alkol yüzünden işe devamsızlık olduğuna inanıyordu.

Yönetiminin ilk günlerinde Gorbaçev'in siyasal reformdan çok *ekonomik* reformla ilgilendiği görülüyordu. Böylece *perestroyka* (yeniden yapılandırma) esas olarak bir ekonomik değişim siyaseti olarak hayata başladı. Ancak giderek açığa çıktığı gibi, ekonomik reform büyük bir siyasal reformu gerektirecekti. Böylece *perestroyka* kavramı genişletildi. *Glasnost* (açıklık) ve *demokratisatsiya* (demokratikleşme) giderek gün-

delik Sovyet hayatının bir parçası haline geldi. Bu terimler ve uzantıları Gorbaçev'le ve komünist iktidarın çöküşüyle birlikte anıldığı için, her iki kavramı da kısaca incelemek uygun olur.

Rusça'da perestroyka sözcüğü biraz çift anlamlıdır, çünkü hem "yeniden yapılandırma" hem de "yeniden yorumlama" anlamına gelir. Birincisi ikincisinden daha az radikal bir değişimi anlatır. Bu belirsizlik bir bakıma Gorbaçev'in zihin karışıklığını, yanı sıra "tutucular" (sertlik yanlıları, Ortodoks komünistler) ve "radikaller" ya da "ilericiler" (SSCB'nin yaşamayı ve refaha kavuşmayı başarması halinde Batı gibi olmak zorunda kalacağına inananlar) olarak bilinen kesimler arasında zor bir yol izlemek zorunda olduğunu gayet iyi özetler. Gorbaçev'in kullanmaya başladığında bu kavram yeni degildi. Ancak görev gelişini izleyen birkaç ay içinde Gorbaçev siyasetlerinin kısa ifadeleri *perestroyka* ve *uskoreniye* idi. Her iki kavram da esas olarak, iyice yavaşlayan Sovyet ekonomisinin onarılması, modernleştirilmesi ve daha etkin hale getirilmesi ihtiyacını belirtiyordu (*Perestroykanın* başlangıçta sadece ekonomiyle ilgili olduğuna dair bulgular için bkz. Gorbaçev'in, 26 Şubat 1986 tarihli *Pravda*'da yayımlanan, SBKP'nin Yirmi yedinci Kongresi'nde yaptığı konuşma.) Burada Gorbaçev'in asla çok tutarlı ya da stratejik bir *perestroyka* anlayışına sahip olmadığı vurgulanmalıdır. Lenin'in 1920'lerin başında uyguladığı Yeni Ekonomik Politika'nın aksine Gorbaçev neyi reddettiği konusunda açık bir fikre, ancak nereye doğru gittiğine dair oldukça bulanık bir fikre sahipti. Bu kitaba nüfuz eden meşruluk krizi teorisi bakımından, bunun önemli bir uzantısı, *perestroyka* kavramının yeni bir hedef ya da *telos* haline gelecek yeterlilikte olmaması ve bu nedenle yeni bir teleolojik meşruluk formunun temelini oluşturmamasıydı.

Gorbaçev'in Sovyet ekonomisinin canlandırılması ve etkinleştirilmesi gerektiğini değerlendirmesine rağmen ve siyasal alanda da hemen değişiklik yapma gereğini kabul ederken, yeni Genel Sekreter'in daha başından itibaren öncellerinin reform siyasetlerinin neden başarılı olmadığını anladığı görülmektedir. Sorumlu kişilerin uygulayacak yerde engellemeleri

halinde yeni radikal siyasetlerin yeterince uygulanamayacağını kavramıştı. Böylece, Gorbaçev yönetiminin ilk günlerinde perestroykanın siyasal değişimi gerektirmesi esas olarak yeni Genel Sekreter'in önemli kişisel değişiklikler yapması anlamına geliyordu. Sakwa'nın (1990, s. 13) belirttiği gibi, iktidara gelmesinden sonraki bir yıl içinde Gorbaçev üst kademelerde görevli elitin üçte ikisinin, Merkez Komitesi Sekreterliği'nin 11 üyesinden 8'inin, cumhuriyet ve bölge liderlerinin yaklaşık üçte birinin, 134 merkezi bakandan 48'inin yerini değiştirdi.

Ancak bu yeterli değildi. Sakwa'nın öne sürdüğü gibi yeni gelenlerin çoğu yerlerine geçtikleri kişilerden biraz farklıydılar. Ve her halükârda daha üst kesimlerin yanı sıra orta düzey bürokrasiye de saldırmak gerekiyordu. Gorbaçev bunu yeterince yapmadı, belki de yapamadı.

Genellikle bu bağlamda, Gorbaçev'in ilk kez Aralık 1984'te kullandığı ve gene SBKP Genel Sekteri olarak yaptığı ilk konuşmada (Pravda, 12 Mart 1985) tekrarladığı, ancak yönetiminin ilk günlerinde pek vurgulamadığı glasnost kavramı, 1986'nın ortalarından itibaren hızla Gorbaçev'in yaklaşımının önemli bir özelliği haline geldi.

Glasnosta yapılan yeni vurgunun sadece bir değişkene göre açıklanabileceğini öne sürmek, çoğu fenomen için olduğu gibi, bu fenomen için de yanıltıcı olacaktır. Bunun nedeni kısmen, Gorbaçev'in ekonomik reformun başarılı olması için kitlelerin destek ve coşkusuna ihtiyaç duyulacağını anlamış olmasıydı. Bununla yakından bağlantılı olarak yetkililerin daha fazla açıklık uygulamalarının sadece kitleler nezdinde kendi meşruluklarının artmasını sağlamakla kalmayacağına, aynı zamanda kitleleri, reformları engelleyen tutucu ve çürümüş me-murlara karşı seferber etmek için de kullanılabileceğine inanı-yordu. Üçüncü bir etken, uluslararası durumdu. Gorbaçev, SSCB'nin yaşamakta olduğu sorunların önemli bir nedeninin Batı'yla giriştiği rekabet olduğunu gayet iyi anlamıştı. Do-ğu-Batı ilişkilerindeki gerilimleri azaltabilmesi ve SSCB'nin daha zengin ve teknolojik bakımdan daha iyi olan Batı'yla da-ha fazla etkileşimden yararlanabilmesi (öğrenme anlamında) halinde, Sovyet ekonomisi için ve hem Sovyet sisteminin

hem de kendi yönetiminin meşruluğu bakımından kesinlikle daha olumlu bir sonuç ortaya çıkacaktı. Gorbaçev, Batı'yla iyi bir başlangıç yaptı: Göreve gelmeden kısa süre önce, Aralık 1984'te, İngiltere Başkanı Margaret Thatcher gibi sert bir anti-komünist bile Gorbaçev'le "iş yapabileceğini" söylüyordu.

Tam o sırada patlak veren Çernobil felâketi glasnostun gelişimi için önemli bir tetikleyici oldu. O zamana kadar Sovyetler büyük felâket haberlerini örtbas etmekle ünlenmişti. Ancak Nisan 1986'da Ukrayna'daki Çernobil nükleer reaktöründe meydana gelen büyük patlama atmosfere büyük miktarda radyoaktif madde bıraktı. Sovyet yetkilileri her zamanki gibi birkaç gün sessiz kaldılar. Ancak Batı atmosferdeki kirlenmeyi araştırmaya başladığında, Sovyet yetkilileri felâketi kabul etmek zorunda kaldılar. Bu kabulün yeni glasnostun bir gereği olduğu öne sürüldü. Ancak SSCB'nin günlerce sessiz kalmasından sonra Batı'nın iddiaları ciddiye alması üzerine Sovyet yetkilileri her türlü felâkete ilişkin daha açık bilgi vermeye başladılar. Sonraki yıllarda Sovyet yetkililer Batı'nın kullanacağı kadar açık bilgiler vermedilerse de, glasnostun sınırlarının Çernobil olayının bir sonucu olarak dramatik biçimde genişlediği tartışma götürmez.

Perestroyka gibi glasnost da görece dar bir kavram olarak başladı ve daha sonra genişledi. Önceleri Stalinist geçmişin sorunları üzerinde duruldu; insanlar artık daha açık tartışabiliyor ve Sovyet tarihini eleştirebiliyorlardı. Ancak 1986'nın sonu/1987'nin başında bu gelişme çağdaş sorunları da kapsamaya başladı. 1980'lerin sonunda glasnost Gorbaçev ve SSCB'nin denetiminden kurtulmuştu. İnsanlar, Lenin'i, parti'nin rolünü, Sovyet emperyalizmini eleştiriyor ve onyıllardır tabu olmuş çeşitli konuları dile getiriyorlardı.

Özetle Gorbaçev yönetiminin ilk birkaç yılında ekonominin iyileştirilmesi ve elitin değiştirilmesi üzerinde duruldu. Bu dönemin ardından Sovyet toplumunda neyin ve neden yanlış olduğuna dair çok daha açık bir tartışma başladı. 1988'de Gorbaçev'in SSCB'nin kendi yasal-akılcı devlet versiyonuna sahip olması gerektiği sonucuna vardığı görülüyordu. Okur burada kullanılan ifadeye dikkat etmelidir: Gorbaçev Batılı teorisyen-

lerin anladıkları gibi tam bir yasal-akılcı sistem değil, daha çok sosyalist bir yasal (ya da hukuku temel alan) devlet istiyordu. Bunu ilk kez Nisan 1988'de kamuoyu önünde dile getirdi; SBKP'nin Haziran-Temmuz 1988'de toplanan On dokuzuncu Konferansı'nda bu kavram resmen kabul edildi. Bunun pratikteki anlamı parti ile devlet arasında onyıllardır süren karışıklığın sona ermesi ve siyasal sistemin halk tarafından seçilen bölümünün oynayacağı rolü güçlendirmek gerektiği idi.

Ocak 1987'de toplanan önemli bir Merkez Komitesi plenumunda Gorbaçev, demokratikleşmenin (yanı sıra glasnostun) perestroykanın çok önemli bir bölümü olduğunu öne sürmüştü. Bu evrede demokrasiden, sözgelimi yerel sovyetler (konseyler) için gizli, sahici seçimlerin yapılması gerektiğinden daha çok söz ediliyordu, ancak kalıcı değişiklikler yoktu. Haziran 1987'de yapılan yerel Sovyet seçimleri sırasında, yenilenen seçim bölgelerinin çok az bir bölümündeki (%1'den biraz fazla) seçmenler gerçek adayları seçme şansına sahip oldular. Ancak bütün bunlar çok sınırlı uygulamalardı. On dokuzuncu Parti Konferansı'nda hukuku temel alan sosyalist bir devlet kavramının benimsenmesiyle birlikte, demokratikleşme daha anlamlı biçimde gelişmeye başladı.

Bunun önemli bir simgesi Aralık 1988'de Yüksek Sovyet'in (yasama organı) yaptığı bir dizi anayasa değişikliği idi. Bu değişiklikler hem devletin başlıca yasama ve yürütme organlarını özünde yeniden yapılandırıyor, hem de bu organlara üye seçme yöntemini değiştiriyordu. Bu değişiklikler Gorbaçev'in birkaç ay önce Dokuzuncu Parti Konferansı'nda yaptığı önerilerle genel olarak aynı çizgideydi. Böylece 1500 üyeli Yüksek Sovyet sayısal olarak 542 üyeye indirildi ve toplanma sıklığı önemli ölçüde arttırıldı. Aynı zamanda yeni bir organ -Halk Vekilleri Kongresi- kuruldu. Bunun amacı Yüksek Sovyet'in tek başına sağlayabileceğinden daha geniş bir temsil sağlamak ve daha küçük, yenilenmiş Sovyeti bu yolla denetlemektir.

SSCB'nin ilk ulusal çok adaylı seçimleri Mart 1989'da yapıldı. Seçmenler tutucu sertlik yanlılarından hoşlanmadıklarını gösterme fırsatı buldular. Ancak seçimler Batı standartlarına göre oldukça sınırlıydı. Örneğin, aday olmanın ve aday göster-

menin tanımı oldukça daralmıştı. Ayrıca seçimler Yüksek Sovyet için değil, Halk Vekilleri Kongresi için yapıldı; birincisi, Kongre tarafından, dolaylı olarak seçilecekti. Kongre için, önceki zayıf Yüksek Sovyet'ten daha yetkili olmakla birlikte küçük oluşu dikkate alındığında siyasal kurumlarda yapılan pek çok değişikliğin yapısındaki "demokratikleşme"nin perspektifte tutulması gerektiği ortaya çıkar.

Mayıs 1989'da yeni Halk Vekilleri Kongresi toplandı, yeni Yüksek Sovyet'i seçti ve Mikhail Gorbachev'i başkanlığa getirdi. Başkan'ın yetkileri önemli ölçüde arttırıldı. Öyle ki, bazıları, bu arada ünlü nükleer fizikçi ve muhalif Andrey Sakharov gibi kişiler, tek bir kişinin elinde bu kadar çok yetkinin toplanması konusunda uyanlarda bulundular. Nihayet Mart 1990'da Gorbachev yeni oluşturulan (Yüksek Sovyet Başkanlığı'ndan ayrı olarak) SSCB Devlet Başkanlığı görevine seçildi. SSCB'nin resmen ilk kez bir devlet başkanı oluyordu. Başkanın görev süresinin sınırlı olması (en fazla iki dönem/on yıl) yasal-akılcı devlet yönünde bir hamleyi temsil ediyor idiyse de, Gorbachev ve öteki reformcular henüz, Sovyet seçmeninin bir devlet başkanı seçmesine izin verecek kadar kitlelere güven duymuyorlardı; bu görev yeni Kongre'ye ait olacaktı. Bunun anlamı fazla abartılmamalıdır. Kitleler Birleşik Krallık ve Avustralya'nın da aralarında yer aldığı pek çok ülkede devlet başkanının belirlenmesinde hiçbir rol oynamazlar. Devletin başında bir hükümdarın bulunması ise kısmen gelenekseldir. Ancak bu durum söz konusu devlet başkanlarının oynadıkları rolün genellikle seramoni niteliğinde olması bağlamında da değerlendirilmelidir. Öyle ki en radikal demokratlar bile yakın zamana kadar bu durumdan pek şikâyetçi olmamışlardır. Sovyet başkanı tam aksine güçlü bir devlet başkanı olacağı için, Amerikan ya da Fransız başkanlarıyla kıyaslanması daha uygun olur. Hem ABD'de hem de Fransa'da bu göreve kimin geleceği konusunda son söz seçmen kitlesine aittir. Gene de bu gelişme SSCB için bir ilerleme anlamına geliyordu.

Toplumsal Güçler

Buraya kadar siyasal elit, özellikle bu elitin siyasetleri ve yeniden yapılandırılması üzerinde duruldu. Ancak SSCB'de post-komünizme geçişin ve SSCB'nin çöküşüne ilişkin her anlayışın toplumsal güçlerin rolüne ilişkin bir çözümlemeyle birleştirilmesi gerekir. Belirtildiği gibi, merkezi yetkililer 1980'lerin sonunda *glasnost* üzerindeki bütün denetimlerini hızla kaybettiler. Gorbaçev'in "hatalar"ından biri, *her* komünist politikacı gibi denetimi ve değişik koşullarda görevini sürdürebildiği ölçüde, SSCB'deki ruh halinin değişim hızını izleyememesiydi. Sovyetler Birliği'nde yaşanan olaylar, kısmen ülkenin daha karmaşık etnisitesinden, kısmen de rota değişikliğinden ötürü, bu kitapta çözümlemenin öteki ülkelere kıyasla daha karmaşıktı. Dolayısıyla daha yüzeyde bir çözümleme olması gerekir. Burada esas olarak etnik kökenli hareketler ve parti benzeri gayri resmi siyasal örgütlenmelerin –Rusların "informeller" dediği fenomen– ortaya çıkışı üzerinde durulacaktır.

Sovyet yurttaşları Gorbaçev'in liberalizminin ve reformlarının sahici olabileceğini kabul ettikçe çeşitli konulardaki şikâyetlerini giderek daha fazla dile getirmeye başladılar. Örneğin, Ağustos 1987'de, Baltık devletlerinin çeşitli kesimlerinde bu ülkelerin 1940'da zorla egemenlik altına alınmasını protesto eden gösteriler yapıldı. Bu arada Kırım Tatarları Moskova'nın Kızıl Meydanı'nda, Stalin döneminde ve sonrasında uğradıkları muameleyi protesto etmek için gösteri yaptılar.

1988'de yerel elitlerin sıradan yurttaşlarla Moskova'ya karşı aynı safta yer alabileceklerini –ya da kendi halklarına *önderlik* edebileceklerini– gösteren belirtiler ortaya çıktı. Belki de en açık örnek Azerbaycan'ın bir bölgesinde, dış dünyanın o zamana kadar pek bilmediği Dağlık Karabağ'da görüldü. Bölgenin nüfusunu esas olarak Ermeniler oluşturunuyordu. (1980'lerde yaklaşık %70 – Hunter 1993, s. 246) Ancak bölge 1921'de Stalin'in emriyle Azerbaycan'a bağlanmıştı. Dağlık Karabağ Ermenilerinin Azerbaycan'ın bir parçası olmaktan duydukları huzursuzluğun tarihsel nedenlerine ek olarak, Azeriler ve Ermeniler arasında temel kültürel farklılıklar da vardı. En temel farklılık, birinci grubun Müslüman, ikincisinin ise Hi-

ristiyan olmasıydı. Şubat 1988'de Dağlık Karabağ Yüksek Sovyeti Azerbaycan'dan ayrılmak ve Ermenistan'la birleşmek için oylama yaptı. Bu irredentist ulusçuluk (bkz. 10. Bölüm) pek çok Azeri'yi tedirgin etti ve Dağlık Karabağ parlamentoşunun deklerasyonundan bir hafta sonra, bir Azeri kenti olan Sumga-it'te 30 Ermeni katledildi. Ocak 1990'da Ermenistan ile Azerbaycan arasında patlak veren savaşın ilk adımı atılmıştı.

Ayrılıkçı talepler artık daha açık ifade ediliyordu. 1988'in sonunda Estonya, Letonya ve Litvanya'da bu üç Baltık ülkesini SSCB'den koparmayı amaçlayan "halk cepheleleri" kurulmuştu. Dağlık Karabağ örneğinde ortaya çıkan yerel elit ve yurttaşlar koalisyonu Litvanya örneğinde tekrarlandı. Böylece Litvanya Komünist Partisi Aralık 1989'da SBKP'den "ayrıldı." Böylece Litvanyalılar Yugoslavya'daki Slovenlerden yaklaşık iki ay önce harekete geçtiler ve hem Sovyetler Birliği hem de Yugoslavya için bir örnek oluşturdular.

Moskova'ya karşı açık ulusçuluğun gelişmesine SSCB içindeki yerli muhalefet partilerinin gelişimi eşlik etti. 1987'nin sonunda glasnostun yeni ikliminde yaklaşık 30 000 "informel" grup (1989 tarihli dernekler yasasına göre kendilerini resmen tescil ettirmeyi reddettikleri için böyle deniyordu) oluşmuştu. Bunların büyük bir bölümü sözcüğün tam anlamıyla siyasal değildi. Daha çok, hobiler, spor, vb. gibi bağımsız (devletten) kuruluşlardı. Ancak birkaçı açıkça siyasaldı ve bunlar 1990'da ortaya çıkacak 500 ya da daha fazla siyasal partinin temelini oluştuyorlardı. (Bkz. Tolz 1990) En önemli erken gelişmelerden biri 20-23 Ağustos 1987'de Moskova'da toplanan ve "toplantı-diyalog" denilen oluşumdur. Bu informellerin ilk örgütlü konferansıydı ve 12 kentten gelen 50'den fazla grup katıldı. Oluşum, Kulüp Perestroyka ve Sosyal İnisiyatifler Kulübü gibi tanınmış sol informel gruplardan bazılarını kapsıyordu. Bu grupların bazıları arasında kısa süre içinde önemli anlaşmazlıklar çıktıysa da, toplantı görece küçük pek çok grubun daha büyük grupların içinde bir araya gelmesiyle sonuçlandı. Bunlardan Sosyalist Kulüpler Federasyonu gibi bazıları, gelecek birkaç yıl boyunca Rusya'nın siyasal hayatında önemli bir rol oynayacaktı. (Informellerin erken gelişimlerinin ayrıntıları için bkz. Hosking 1992b)

1990–1991 Olayları

Mart 1990'da SSCB önemli bir siyasal değişim geçirmişti. Resmi örgütler bakımından iktidar SBKP'den devlete geçmiş ve SSCB geleneksel Sovyet genel sekreterliği kavramından çok ABD başkanlığına benzeyen bir başkanlığa sahip olmuştu. Ancak iktidar merkezden uzaklaşmakta, bazen yerel elitlere, bazen de giderek örgütlü hale gelen sıradan yurttaş gruplarına doğru kaymaktaydı.

Mayıs–Haziran 1990'da Boris Yeltsin'in Rus Yüksek Sovyeti tarafından *de facto* Rusya (RSCB) başkanlığına seçilmesiyle birlikte federal yetkililere yönelik en ciddi tehdit ortaya çıktı. Daha önce müttefik olmaların rağmen Yeltsin ve Gorbaçev artık rakip olmuşlardı. Bu iki adam çeşitli durumlarda uzlaşma girişiminde bulundularsa da sahne hem Sovyet'in hem de komünist iktidarın nihai çöküşü için hazırlanmaktaydı. Yeltsin'in seçilmesinden önce bile, Mart 1990'da Sovyet Anayasası'nın 6. Maddesi'nin kaldırılmasıyla komünist iktidarın çökebileceğini gösteren açık bir belirti ortaya çıkmıştı. Bu madde o zamana kadar SBKP'nin Sovyet Devleti ve toplumu içindeki öncü rolünü resmen sağlamıştı. Bir başka belirti, SBKP'nin 28. Kongre'sini topladığı Temmuz 1990'da ortaya çıktı. Bu sonuncu kongre olacaktı. Kongrede Yeltsin dramatik bir tavırla SBKP'den istifa etti. Onu Moskova ve Leningrad'ın (şimdi Petersburg) karizmatik belediye başkanları Gavril Popov ve Anatoliy Sobçak izledi. En önemli üç Rus politikacısının istifası Sovyet komünist otoritesinin parçalanmakta olduğunu gösteriyordu. Bir diğer belirti Kongre'de ortaya çıkan karışıklıktı: Pek az konuda anlaşmaya varıldı. Doğu Avrupa ülkelerinin çoğunda komünist iktidarın ölmesi ya da ölmekte olmasıyla birlikte Sovyet komünizmi fark edilecek kadar kırılgan görülüyordu.

1990'ın sonunda Sovyet sisteminin son evreye girmekte olduğu görüldü. Üç Baltık devleti, farklı tarzlarda, tek taraflı olarak bağımsızlıklarını ya da bağımsız olma niyetlerini ilân ettiler. (Litvanya ve Estonya Mart'ta, Letonya Mayıs'ta) Ukrayna'nın, hattâ Rusya'nın bile aralarında yer aldığı öteki cumhuriyetler egemenliklerini ilân ettiler. (Temmuz ve Haziran

1990'da) Rus deklarasyonu bir düzeyde, Rus elitinin federal yetkililerinin kendi ülkelerinin ekonomik sorunlarına bir çözüm bulmalarını artık bekleyemeyeceğini ortaya koyuyordu.

Bu sabırsızlık ortamında, Eylül 1990'da Rus Yüksek Sovyeti Yavlinskiy-Şatalin'in Rus ekonomisini reformdan geçirmek için hazırladıkları "500 Gün" programını kabul etti. Bu eylem, ekonomik reformlar konusunda nihai karara varmayı ertelemekten yana olan Federal Yüksek Sovyet'e ters düşüyordu. Bütün bu ertelemeler bir anlamda, federal yapı içinde ekonomiye yaklaşımda "şok tedavi"ye inananlarla eski sistemi korumak isteyenler ve bu iki aşın uç arasında çeşitli konumlan benimseyen pek çok kafası kanşık milletvekili arasındaki derin bölünmeleri yansıtıyordu. Bir başka anlamda, bütün bunlar, Moskova, Kiev, Alma Ata, vb. yanarken federal yetkililerin oyalanmakta olduklarını gösteriyordu. Gorbaçev'in güçlü bir lider gibi görünme çabaları -Örneğin, SSCB Yüksek Sovyeti'nin Eylül 1990'da ona olağanüstü başkanlık yetkileri vermesi (ayrıntılar için bkz. White et al vd. 1993, s. 73-8)- giderek gülünç oluyor ve etkisiz kalıyordu.

Ancak sistemin ölümü sürüyordu ve merkez yenilgiyi kabul etmeye henüz hazır değildi. 1991'in başında orta şiddette bir meşruluk krizinin açık göstergeleri vardı. Önceki yıl yapılan bağımsızlık ilânının ve Baltık devletleri ile federal liderler arasında ayrılma koşullarına ilişkin görüşmelerin tıkanmasının ardından Ocak ayı içinde Litvanya'ya yapılan Sovyet askeri müdahalesi, merkezin gerektiğinde zor kullanmaya (baskı yapmaya) hazır olduğunu ortaya koydu. Barışçı protestocularla Sovyet birlikleri arasında meydana gelen çatışmalarda en az 14 kişi öldü. Askeri birliklere çeşitli Sovyet Cumhuriyetleri'nde (Ermenistan, Gürcistan, Moldova ve Ukrayna) zorla asker alma emri verildi.

Mart'ta federal yetkililer SSCB'nin sürdürülüp sürdürülmemesi konusunda bir referandum örgütlediler. On beş cumhuriyetin altısı referandumu boykot etti. Aslında bu referandum cumhuriyetlere sadece 1990'lara kadar yararlandıkları haklardan fazlasını değil, Kasım 1990'da hazırlanan Birlik Antlaşması'nda daha fazla hak veriyordu. Kısmen altı cumhuriyetin (üç

Baltık devleti, ve de Ermenistan, Gürcistan ve Moldova) boykotu yüzünden, SSCB'nin sürdürülmesine (radikal bir onarımdan geçirilerek) verilen desteğin düzeyini tam olarak ölçmek mümkün değildi. Ancak sonuçlar ne olursa olsun, Sovyet yurttaşları çoğunlukla – bütün seçmenlerin en az %56'sı– Sovyetler Birliği'nin bir biçimde sürdürülmesi görüşünü destekledi. Bu evrede glasnostun Sovyet toplumundaki yüksek düzeyleri dikkate alındığında, bu kadar yüksek bir "evet" oyu federal bir SSCB nosyonuna pek çok Sovyet yurttaşının 1991'in başında bile güçlü biçimde bağlı olduğunu ortaya koyar.

Bu referandumun ve Gorbaçev ile referandumu boykot eden dokuz cumhuriyetin liderleri arasında yapılan görüşmelerin ardından Nisan 1991'de bir pakt imzalandı. Bu pakt görüşmelerin yapıldığı Moskova yakınlarındaki binanın ismiyle, Novo-Ugarevo Paktı ya da "9+1" (yani dokuz cumhuriyet, artı, federal yetkililer) anlaşması olarak anıldı. SSCB'nin büyük bir bölümünün bir arada tutulabileceği anlaşıyordu.

Ancak durum oldukça istikrarsızdı. Örneğin Gorbaçev ve Yeltsin'in Novo-Ugarevo görüşmelerinde önceki aylara kıyasla birbiriyle daha iyi ilişkiler içinde oldukları görülmüştü. Ancak Yeltsin'in doğrudan seçimlerin ardından (bir yıl önceki do laylı olarak yapılmıştı) Haziran 1991'de Rusya devlet başkanlığına seçilmesi Rusya liderine daha büyük bir özgüven kazandırdı ve Gorbaçev ile arasındaki kopukluk daha da genişledi. Gorbaçev ile Yeltsin arasındaki siyasal (kişisel olmayan) farklılıklar, onlarla bazı sertlik yanlıları arasındaki kadar büyük değildi; her ikisi de kendi tarzında reformcuydu.

Önceki aylarda ve yıllarda reformcular ve tutucular arasında oluşan gerilimler Ağustos 1991'de nihayet zirveye ulaştı. 19 Ağustos'ta, SSCB Başkan Yardımcısı Gennadi Yanayev'in önderliğinde, Sovyet Başbakanı (V. Pavlov), Savunma Bakanı (Mareşal D. Yazov), Savunma Konseyi Başkanı (O. Baklanov), İçişleri Bakanı (B. Pugo) ve KGB Başkanı'nı (V. Kruçkov) kapsayan küçük bir grup hükümet darbesi girişiminde bulundu. SSCB'nin en güçlü baskı örgütlerinin bazılarının başkanlarından oluşan bu ittifak başlangıçta iktidarı çok kısa süre içinde güçlendirecekmiş gibi göründü. Kendisine Devlet Olağanüstü

Hal Komitesi diyen grup Gorbaçev'in sağlık sorunları nedeniyle devlet başkanlığı görevini yerine getiremediğini ilân etti. "Sovyetler Birliği yurttaşlarının hayatlarının ve güvenliklerini tehdit eden derin kriz siyasal, etnik ve iç boğuşma, kaos ve anarşi" karşısında altı ay kadar olağanüstü hal uygulanacaktı. Komite "anavatanın birliği"ni korumak gerektiğini de vurguladı. Başkan Yardımcısı olarak Yanayev, Gorbaçev rahatsız olduğuna göre, başkanlık yetkisini bizzat kullanma hakkına sahip olduğunu ilân etti.

Devlet Komitesi'nin deklarasyonu oldukça açıklayıcıydı. Bir düzeyde pek çok Batılı gözlemcinin (örneğin White 1979) Ruslardaki derin kaos ve anarşi korkusu olarak gördüğü şeyi doğruluyordu. Öte yanda, etnik ve iç boğuşmaya ve anavatanın birliğine yapılan göndermeler, komplocuların Gorbaçev ve federal yetkililerin SSCB'nin de facto dağılmasına izin vermek üzere oldukları korkusunu yansıtıyordu. Aslında, Gorbaçev ve çeşitli cumhuriyet liderlerinin Sovyetler Birliği'nin sonu anlamına gelebilecek bir dokümanı imzalamalarından hemen önce darbecilerin iktidarı ele geçirmek ve merkezileştirmek istemeleri darbe girişiminin zamanlamasını açıklamaktadır.

Ancak darbe iki anlamda sefil bir başarısızlığa uğradı. Birincisi, darbe önderlerinin iktidarı tam olarak ele geçirmeyi başaramadıkları ilk anda açıkça ortaya çıktı. Aslında, bir bütün olarak olay oldukça gülünçtü. Askeriyenin ve güvenlik polisinin en yüksek düzeydeki üyeleri birliklerine ve subaylarına darbeyi destekleme emri vermekte kararsız kaldılar. Pek çok asker darbecilere meydan okuyan Yeltsin'in yanında yer aldı. Yeltsin cesur bir tavırla Moskova'da bir tankın üzerine tırmandı ve kitleleri, kendilerine verilen özgürlükleri iptal ederek ve SSCB'ye yeniden otoriter bir yönetim getirerek saati geri çevirmeye çalışmakla suçladığı "hainler"e karşı direnmeye çağırdı. Darbe girişimi üç gün içinde sona erdi. Darbe'nin çöküşünden sonra Gorbaçev Moskova'ya döndü (darbe girişimi sırasında Kırım'daydı) ve Sovyet başkanı olarak görevini sürdürdü. Komplocular tutuklandılar; Pugo intihar etti.

Darbenin ikinci ve daha anlamlı başarısızlığı hedefleri bakımındandı. Darbe girişimi mutlak anlamda niyetlerin tam karşıtı sonuçlara yol açtı. Girişimin, SSCB'nin dağılmasını önlemek şöyle dursun, dağılma sürecini hızlandırdığı ve genişlettiği görölüyordu. Otoriter komünist iktidar yeniden uygulanacak yerde, komünist partisi çöktü. Her iki olayın üzerinde de durmak gerekir.

Darbe günlerinde Yeltsin, Rusya'nın Baltık devletlerinin bağımsızlığını tanıdığını onaylamıştı. Yeltsin bu konuda Sovyet federal yetkililerinden erken davranarak onları daha da marjinalleştirmiş oldu. Bununla birlikte sonraki birkaç ay içinde cumhuriyetlerin çoğunun pratikte kendilerini gerçek anlamda bir araya getirecek ekonomik işbirliği konusunda bir anlaşmaya varmaya hazır oldukları görüldü. Bu gelişme federal bir otorite için hâlâ bir rol olabileceğini ortaya koyuyordu. Bu işbirliğinin en yüksek noktası Ekim 1991 başlarında imzalanan Alma Ata anlaşmasıydı. Bu anlaşmaya göre on iki cumhuriyet az çok SSCB'nin parçası olarak kalıyor ve bir ekonomik paket üzerinde anlaşmaya varıyordu. Ne var ki Azerbaycan, Gürcistan, Moldova ve Ukrayna'nın bu ekonomik anlaşmaya katılma konusunda isteksiz olduklarını ilân etmeleri üzerine anlaşma kısa süre içinde geçersiz kaldı. Aynı şekilde, Kasım 1991'de eski cumhuriyetlerin dokuzu arasında yeni bir "Egemen Devletler Birliği" oluşturmak için yapılan bir anlaşma da başarısızlığa uğradı.

SSCB'yi onarmak için yapılan çeşitli girişimlerin başarısızlığa uğramasının ardından 8 Aralık'ta Yeltsin -Ukrayna Devlet Başkanı Kravçuk ve Belarus Devlet Başkanı Şuşkeviç'le birlikte- SSCB'nin dağıldığını ilân etti. Bu gelişmeyle aynı zamanda, Rusya, Ukrayna ve Belarusya yeni bir birim, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) oluşturmakta olduklarını ilan ettiler. Üç kurucu üye birkaç gün içinde öteki sekiz "devlet"le (yani eski Sovyet cumhuriyetleri) birleşti; Baltık devletleri ve Gürcistan BDT'nin dışında kalmayı tercih ettiler.¹

1. Gürcistan daha sonra BDT üyeliği için Ekim 1993'te başvurdu ve Aralık'ta resmen topluluğa kabul edildi.

SBKP'nin çöküşü SSCB'nin dağılmasından çok daha hızlı oldu. Darbe sırasında ve hemen ertesinde Gorbaçev'in eylemleri ve bildirileri büyük bir karışıklığı ya da daha insafli konuşmak gerekirse, hızlı bir bilinç değişimini ortaya koydu. Gorbaçev 22 Ağustos 1991'de SBKP'nin yenilenmesini ve moralinin güçlendirilmesi için vargüçüyle mücadele edeceğini ilân etti. Bütün ölçütler dikkate alındığında bu gelişme Gorbaçev'in görülebilir gelecekte partinin varlığını sürdürmesini tasarladığı anlamına geliyordu. Ancak iki gün sonra Genel Sekreterlik'ten (*de facto* SBKP önderliği) istifa etti ve partinin kendisini dağıtması gerektiğini söyledi. SBKP Merkez Komitesi'nin darbe sırasında kararsız kaldığını gösteren yeni bulgular karşısında fikrini değiştirdiğini öne sürdü. Darbe sonrasında Gorbaçev darbecileri derhal mahkûm etmiş ve halkı kendisini desteklemeye çağırmıştı.

Parti önderinin istifa etmesi ve partinin dağılmasından yana oluşu SBKP'ye ağır bir darbe indirdi. Bir diğer darbe Ağustos 1991 sonunda SBKP'nin bütün faaliyetlerinin askıya alınması ve mallarına el konulması oldu (Yeltsin hükümeti Temmuz 1991'de SBKP'nin Rusya'daki işyerlerinde faaliyet yürütmesini yasaklamıştı.) Nihayet 6 Kasım 1991'de Yeltsin Rusya içinde SBKP'yi yasaklayan bir kararnameyi imzaladı; böylece partiye öldürücü bir darbe vurulmuş oldu. Bu eylemin anayasaya uygunluğu daha sonra tartışma konusu olduysa da, komünist parti Rusya ve diğer cumhuriyetlerde fiilen artık dağıtılmıştı.

Tahmin edileceği gibi, SSCB'deki post-komünizme geçiş Doğu Avrupa'daki geçişlerden bir ölçüde farklı oldu. Örneğin, süreç daha uzun sürdü. Gene de bunun fazla abartılmaması gerekir, çünkü aradaki farklılık büyük tarih ölçeğinde marjinaldi. Ayrıca, bu kitapta önerilen iki evreli basit geçiş modeli (daha karmaşık bir model için bkz. 6. Bölüm) Sovyetler'deki gelişmelere Doğu Avrupa ülkelerinin çoğundaki kadar uymaz. Yugoslavya'daki gibi ESB'nin farklı kesimleri post-komünizme farklı hızda geçti. Aslında bizzat Rusya Aralık 1993'e kadar geçişin ikinci evresine (farklı partilerin katıldığı parlamento seçimleri) ulaşmadı. Aslında SBKP'nin askıya alınması ve

1992'de yasaklanmasının –ve hattâ partinin, çeşitli Rus komünist partileri biçiminde geri dönüşüne kısmen izin verilmesinin– post-komünizme daha olağan geçişin alternatif bir versiyonu olarak görülmesi gerektiği söylenebilir.

İleri Okuma

Genel olarak Rusya tarihi için bkz. Dukes 1990. 1917 Rus Devrimi öncesi için bkz. Florinsky 1969; Pipes 1974; Riasanovsky 1984. Sovyet dönemi için bkz. Hosking 1992b; Mc Auley 1992; Nove 1992 – Sakwa 1990, White 1991 ve A. Brown 1996, Gorbaçev dönemine ilişkin ayrıntılı bir çözümleme sunar. Sovyetler Birliği'nin çöküşü için bkz. J.Miller 1993; Walker 1993; White, Gill ve Slider 1993. Daha özgül olarak SBKP'nin dağılması için bkz. Gill 1994. 1990'larda Rus siyasal yapısının çözümlenmesi için bk. Sakwa 1993; White, Pravda ve Gitelman 1994; Lowenhardt 1995. SSCB cumhuriyetleri olarak bilinen çeşitli ülkeler için bkz. Bremmer ve Taras 1993. Ve Rus siyasal kültürü için bkz. White 1979. Nihayet değerleri bir referans kitabı olarak bkz. Brown, Kaser ve Smith 1994.

Hayatta Kalanlar

1989-91'in anti-komünist momentinin 1989'un başında hâlâ komünist olan 23 devlette iktidan elde tutanlar görevden alınmadan önce dağılmış olduğu 1993'te apaçık ortadaydı. Aslında 23 devletin beşi -Çin, Küba, Laos, Kuzey Kore ve Vietnam- hâlâ komünist denetim altındaydı. Bu bölümde bu "hayatta kalanlar"ın ikisi, Çin ve Küba üzerinde duracağız. Bu iki ülkeyi tarihsel bakımdan inceledikten sonra, ortaya konulacak esas soru bu ülkelerdeki komünist elitin başka yerlerdeki yoldaşlarının kaderinden nasıl ve neden sakınabildikleri olacak.

Çin

Çin, bazı gözlemcilere, özellikle Sinolojistlere, uzun süre Avrupa'daki komünist devletlerden ve SSCB'den radikal biçimde farklı görünmüştür. Bazılarına göre bu ülkenin Asyalı gelenekleri Avrupa devletlerinden tamamen farklı bir gelişim yolu izlemesinin daima muhtemel olduğu anlamına geliyordu. Bu argüman en azından iki nedenle tam olarak ikna edici değildir. Birincisi, diğer üç Asya devleti -Kamboçya, Moğolistan ve Güney Yemen- anti-komünist bir ruh halinden etkilendiler ve öteki komünist devletlerle aynı zamanda post-komünizme geçtiler. İkincisi, daha uzun bir tarihsel perspektif benimsenecek olursa, Çin'in temelde monarşik olan bir sistemi yıkması ve diğer pek çok ülkeyle aynı zamanda bir cumhuriyet haline gelmesi -Rus İmparatorluğu'ndan beş ve Almanya'dan altı yıl

önce. 1912'de – bu ülkenin benzersizliğiyle ilgili kuşkulara yol açmış olmalıdır. Ayrıca Çin, Doğu Avrupa ülkeleriyle aşağı yukarı aynı zamanda, 1949'da komünist oldu ve böylece temelde Avrupalı bir teori ve ideolojiyi benimsedi.

Demek ki Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC) bütün diğer komünist ve eski komünist devletler gibi, en azından 1980'lerin sonuna kadar bu devletlerle ortak noktaları olmasına rağmen, bazı önemli bakımlardan benzersizdir. Burada ele alınması gereken esas soru ÇHC'nin neden 1995'in sonlarında hâlâ komünist denetim altında olduğudur. Önceki komünist dünyanın geri kalanıyla olan farklılıkları benzerliklerinden daha mı önemliydi? Çin bu kitaba nüfuz eden meşruluk krizi teorisini çürütmekte midir? Çin görülebilecek bir gelecekte komünist yönetim altında mı kalacaktır? Bu soruları yanıtlamaya çalışmadan önce Çin'in gelenekleri ve tarihi, bu ülkenin olağandışı durumunu anlamak için bir başlangıç noktası olarak kısaca incelenebilir.

Tarihi neredeyse dört bin yıllık bir geçmişe uzanan Çin, dünyanın en eski uygarlıklarından biridir. Bu dönemin çoğunda Çin içe dönük (kendine verdiği isim Zongguo "merkezi ülke" ya da "merkezi ulus" anlamına gelir) ve hanedanlar tarafından yönetilen hiyerarşik bir toplum oldu. Çoğu ülkenin aksine Çin asla bağımsız bir dine sahip olmadı. Bu ülkenin değerleri, Çinli filozof ve siyasal teorisyen Konfüçyüs'ün (MÖ 551–479) adıyla anılan Konfüçyenizm'in güçlü biçimde etkisi altında kaldı.

MS ikinci yüzyılda, Han hanedanı sırasında Konfüçyenizm resmen devlet ortodoksisi olarak kabul edildi. Pek çok değer sistemi ve ideoloji gibi Konfüçyenizm'de de önemli çelişkiler, belki de yaratıcı gerilimler vardı. (Bkz. Gray 1977) Bununla birlikte, geleneksel (hattâ çağdaş) Çin'in siyasal kültürünü anlamak için kavranması gereken, geniş çapta kabul edilmiş çeşitli temel kuralları vardır. Bunlardan biri siyasal süreç içinde bilginlere saygı duymaktır: Çin kültüründe eğitime genellikle büyük önem verilir ve erken dönemlerden beri plütokrasiden çok meritokrasi kalıcı bir özellik olmuştur. Bununla yakından bağlantılı olan bir diğeri, topluma en zeki ve en faziletli olan-

ların önderlik etmeleri gerektiği anlayışıdır. Aslında zaman zaman Avrupa'da hükümdarların kutsallık hakkı anlayışının Çin'deki karşılığı olarak görülen, semavi hükümlerlik anlayışı Avrupa'daki anlayıştan en az bir bakımdan ayrılır. İkincisinin geleneksel versiyonunda kitlelerin, Tanrı tarafından kendisine yönetme hakkı bahşedildiği için hükümdara itaat etmeleri beklenir. Halkın bunu sorgulamaması istenir. Çin yaklaşımında ise tam aksine imparator ya da imparatoriçe yönetme hakkını öncelikle fazilet temelinde kullanıyordu. Hükümdarın yetkilerini ayrıcalık arzusu ya da güç sahibi olma tutkusuyla kullandığını gösteren herhangi bir belirti uygun karşılanmazdı. Aslında, Konfüçyenizm'in "ikinci evresi" denilen Mencius'a göre halk, iktidarı "yanlış" tarzda ya da yanlış nedenlerle kullanan bir hükümdara meydan okuma ya da böyle bir hükümdarı devirme hakkına sahiptir. Batı'daki kutsal hak anlayışında böyle bir nosyon yoktur.

Çin'in ikinci bir ayırıcı özeliği, pek çok Asya ülkesinin aksine, asla sömürgeleştirilmemiş olmasıydı. Tam anlamıyla bu nokta komünist dönem için de geçerli görülebilir; Çin Halk Cumhuriyeti komünist devrimin hemen ardından SSCB'ye yakın olduysa da, komünist dünyanın bu iki devi 1950'lerin sonunda birbirinden hızla uzaklaşmaya başladılar. 1960'ların sonunda gerilimler o kadar artmıştı ki 1969'da Çin ve Sovyet birlikleri arasında küçük sınır çatışmaları oldu. (Anlaşmazlığın kısa bir özeti ve çözümleme için bkz. L. Holmes 1986a, s. 369-76) Özetle, ÇHC asla Sovyet İmparatorluğu'nun ya da bir başka gücün parçası olmadı. Bu anlamda, Çin 1989-91 döneminde anti-komünist bir devrim yaşamış olsaydı, bunu dış etkilere kapılmadan, tek başına yapardı.

Bu genel gözlemlerden sonra, kısa bir siyasal-tarihsel değerlendirme yapmak uygun olur. Yüzyıllara dayanan geleneksel Çinli hayat tarzı on dokuzuncu yüzyılda belirgin biçimde bozulmaktaydı. Bunun önemli bir nedeni, dış güçlerin, özellikle Avrupalı emperyalist güçlerin Çin'le gittikçe daha fazla ilgilenmekte olmalarıydı. Çin yüzlerce yıl Avrupalıları büyülemişti. Avrupalı Çin'i on üçüncü yüzyılın sonunda bu ülkede uzun süre kalan Marco Polo'nun değerlendirmeleriyle tanımış-

ti. Ancak on dokuzuncu yüzyılda çeşitli büyük güçler Çin'e karşı giderek daha saldırgan bir tutum almaya başladılar. Bu özellikle Britanya için geçerliydi. Britanya 1840'larda ve 1850'lerde Çinlilere karşı Afyon savaşlarını başlattı. Ancak on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Çin, Fransa, Japonya, Rusya, ABD ve diğer güçlerle de çatışmaya girdi.

On dokuzuncu yüzyılın sonunda pek çok Çinli, 1644'ten beri hükmeden Ming (ya da Mançu) hanedanının Çin'i yabancı müdahaleye karşı yeterince savunmadığına karar vermişti. Aslında bazı çevrelerde monarşinin yabancı güçlere fazla boyun eğmekte olduğu düşünülüyordu. Bu yabancı düşmanlığı duygularının açık bir belirtisi, yabancı karşıtı ve başlangıçta anti-emperyal 1900 Bokser isyanı oldu. (Bokserler zamanla emperyal hanedanı desteklemeye başladılar.) Ayrıca Çin'de zayıf bir kapitalist sınıf oluşmaya başladı. Bu sınıfın üyeleri genellikle kendi çıkarlarının yabancı müdahalecilere karşı yeterince korunmadığına inanıyordu.

Yirminci yüzyılın başlarında dul İmparatoriçe'nin (Ci Ksi) hükümeti Çin'in ekonomik modernleşmeye ihtiyacı olduğunu kabul etti, ancak yabancı kapitalistlerin arzularına açıkça ita-atkâr görünmenin yaratacağı siyasal tehlikelere karşı da duyarlıydı. Çin bir gelişme modeli bulmak için denizaşırı ülkelere bakıyor, özellikle Japonya'dan etkileniyordu. Meiji restorasyonu denilen dönem 1868'de başladığından beri Japonya geleneksel kültürünü muhafaza ederek ekonomik modernleşmeyi başarmıştı. 1906 ile 1910 arasında emperyal hükümet Rus Çarı'nın 1905'te yaptığı gibi önemli siyasal değişiklikler başlattı. Yeni bir anayasa hazırlandı; 21 yeni eyalet meclisi kuruldu ve Çin'in ilk seçimleri –çok sınırlı sayıda seçmenle olsa da– yapılarak yeni bir parlamento (Ulusal Meclis) oluşturuldu.

Ancak pek çok Çinli entelektül değişikliklerin yetersiz olduğunu düşünüyor ve eleştirinin dozunu arttırıyordu. Ayrıca, Rus Çarı'nın anlaşmazlığa düştüğü yeni Rus Parlamentosu'nun (Duma) yetkilerini her defasında çignemesi gibi, Çin İmparatoru (o sırada çocuk olan Pu-Yi – Çi Ksi Kasım 1989'de ölmüştü) ve babası (Naip, Prens Çun) kararları onaylanmadığında ulusal Meclis'i dikkate almıyorlardı. Bunun en önemli örneği

demiryollarının inşasıyla ilgiliydi; bu konuda, İmparator yabancı yatırımı teşvik eden bir siyaset uygulamak istiyordu. Çin'de yabancı yatırımlara yönelik hoşnutsuzluk on yıllardır sürüyor, Ming hanedanı izlediği siyaset yüzünden giderek zayıflıyordu.

Geleneksel Konfüçyüsçü değerlere göre kitleler bu türden eylemleri protesto etme hakkına bir bakıma sahipti. Ayrıca İmparator'un kendi çıkarlarını Çin halkının çıkarlarının üzerinde tuttuğu ve böylece meşruiyetini kaybetmekte olduğu görülmüyordu. Ekim 1911'de Vuhan kentinde başlayan bir ayaklanma hızla Çin'in öteki bölümlerine yayıldı. 1909'da kurulan 21 eyalet meclisinin 15'i merkezden bağımsızlıklarını ilân etti. Kasım 1911'de iki rakip rejim kuruldu: Biri Yuan Şihlay yönetiminde Beijing'de, diğeri Sun Yat-sen yönetiminde Nanking'de. Pu Yi'nin Şubat 1912'de tahttan indirilmesiyle birlikte Çin hanedanı devrildi ve tıpkı Ekim 1917'den önceki aylarda Rusya'da görüldüğü gibi, bir "ikili iktidar" oluştu.

Monarşinin çöküşü ile komünist iktidarın kurulması arasındaki boşluk Rus İmparatorluğu'nda sadece sekiz ay sürerken, Çin'de neredeyse 38 yıl sürdü. "İkili iktidar" ve Çin'in büyük bir bölümünün yerel savaş ağaları tarafından yönetildiği dönemin ardından, Sun'un ardılı Çang Kay-şek yönetimindeki Ulusalçılar (Kuomintang) ile Komünistler arasındaki mücade- lenin hâkim olduğu yıllar yaşandı. Bu ara dönem geniş bir burjuvazinin ya da dikkate alınabilir bir kent proletaryasının gelişimine tanık olmadı. Aslında Ekim 1949'da komünistlerin Ulusalçılar karşısında nihai bir zafer kazandığı sırada Çin 1917'deki Rusya'dan daha fazla bir köylü toplumuydu. Burada da komünistler Marx'ın tamamen yetersiz görebileceği koşullarda iktidarı almıştı.

Çin, ulusalçıların karşısında komünistlerin kazandığı zafere önderlik ettiği düşünülen kişinin, Mao Zedung'un etkisi altında kaldı. Bu durum komünistlerin iktidarı ele geçirmelerinden Mao Zedung'un Eylül 1976'da ölümüne kadar sürdü. Mao'nun konumu zaman zaman, özellikle 1960'ların başında zayıfladıysa da, 1950'lerden 1970'lere kadar bütün Çin'i etkileyen muazzam siyasal, ekonomik ve toplumsal değişiklikleri belirleyen hep o oldu.

Mao yönetiminin son on yılı içinde, Çin halkı Büyük Proleter Kültür Devrimi olarak bilinen görece baskıcı ve keyfi bir dönem yaşadı. Bununla 1930'ların Stalin terörü arasındaki benzerlikleri abartmak yanlış olacaksa da, Kültür Devrimi Çin bürokrasisi üzerinde (sıradan yurttaşların yanı sıra) oldukça istikrarsızlaştırıcı bir etki yarattı. Mao'nun ölümüyle birlikte ülkede kaos ve anarşi başladı. Mao'nun yerine geçenlerin istikrarı sağlamaya çalıştıkları görülüyordu.

Ancak öteki komünist devletlerdeki gibi, önceden belirlenmiş bir liderliğin yokluğu Mao'nun ölümünden sonra yıllarca süren bir iktidar mücadelesinin yaşanmasına yol açtı. Mücadeleden galip çıkan, Mao zamanında yükselen ve gözden düşen biri, Deng Şiaoping oldu. Çin'in siyasal hayatını gözlemleyen pek çok kişi Deng'in 1982'ye kadar iktidarını nihai olarak pekiştiremediğini öne sürse de, onun reformcu görüşlerinin 1970'lerin sonundan itibaren özellikle ekonomik alanda izlenen siyasetin başlıca esin kaynağı olduğundan pek kuşku duyulamaz. Şunu da belirtmek gerekir ki, en önemli reform paketi –Dört Modernleşme Siyaseti (sanayi, tarım, savunma, bilim ve teknoloji üzerinde odaklanan) ilk kez başbakan Çu En-lay zamanında geliştirilen bir düşünceyi temel alıyordu. Ancak Çu hayattayken (Mao'yla aynı yıl içinde öldü) bu yaklaşım ne geliştirildi ne de benimsendi ve programı gerçekleştirmek Deng ve arkadaşlarına düştü. Başarılarının pek çok nedeninden biri, Kültür Devrimi'nin bir sonucu olarak, 1960'larda ve 1970'lerde Sovyet ve pek çok Doğu Avrupa önderliğinin karşılaştığı türden kendinden emin ve engelleyici bir bürokrasiyle uğraşmak zorunda kalmamalarıydı.

Deng'in ekonomi siyasetine yaklaşımının ve başarısının Çin komünist sisteminin diğer pek çoğu gibi çökmemesinin başlıca nedeni olduğu pek kuşku götürmez. Kültür Devrimi'nin ertesinde yeni Çin önderliği baskıdan uzaklaşmaya, daha istikrarlı bir sisteme yönelmeye çalıştı. Bu sistemde, sadetçilik –belki de– başlıca meşruluk tarzı olacaktı. Reform programının birinci evresi nüfusun en geniş kesimi olan köylüler üzerinde odaklandı. Bu kesime geç Mao dönemine kıyasla daha fazla özerklik ve sorumluluk verildi ve tarımsal üretim-

de büyük bir artış görüldü. Sonuç olarak endüstri de özelleştirmenin ve yabancı yatırımların artması, merkezi denetimin azalmasıyla birlikte radikal bir dönüşüm geçirdi.

1980'lerde Çin ekonomisi Avrupa'daki komünist devletlerin ekonomilerinden çok daha iyi bir performans gösterdi. Ortaya çıkan sorunlar ekonominin başarısızlıklarından çok başarılarıyla ilgiliydi; örneğin aşırı ısınmanın getirdiği zorluklar vardı. Saadetçiliğin bir düzeyde işlemekte olduğu görülüyordu.

Ancak Çin'de çok ağır sorunlar olmadığını söylemek yanlış olacaktır. Öteki komünist devletler gibi Çin de bir kimlik krizi yaşıyordu. "Fare yakalayabiliyorsa, kedinin siyah ya da beyaz oluşu fark etmez" diyen Deng (bu sözü ilk kez 1960'larda açıkça söylemiş, ancak iktidara geçtiğinde yaklaşımının en önemli parçası olmuştu) teleolojizmin terk edildiğini gösteren bir pragmatizm formunu benimsemekteydi. 1980'lerin sonunda Çin ekonomik reformlarda o kadar ileri gitmişti ki bazı reformcular Çin'in hızla kapitalist bir ekonomi haline gelmekte olduğunu öne sürdüler. (Örn. bkz. Chossudovsky 1986) Aslında 1990'ların başında "komünist" Çin'de özel sektörden sağlanan çıktı, yeni "post-komünist" devletlerdekinden çok daha yüksek orandaydı.

Özetle, 1980'lerin sonunda Çin sisteminde ağır çelişkiler vardı. Ekonomi giderek kapitalist ve post-komünist bir görünüme bürünürken, siyasal sistem hâlâ belirgin biçimde komünist idi. Ancak siyasal sistemin de reformdan geçmekte olduğunu teslim etmek gerekir. Örneğin yasama organı (Ulusal Halk Kongresi) 1987-89 döneminde giderek daha çok tartışılan bir meclis haline geldi ve Çinliler, "şeffaflık" (toumingdu) dedikleri kendi zayıf glasnost versiyonlarını da oluşturdular. Bununla birlikte komünist ilkelere sözde bağlılık ile ekonomide fiilen teşvik edilen ve gerçekleştirilen uygulama arasında giderek artan bir çelişki vardı.

Bu gerilimler Beijing'de daha fazla demokrasi isteyen kitle gösterilerinin yaşandığı Nisan-Haziran 1989 döneminde gözle görülebilir hale geldi. Bazı yabancı gözlemcilerin öne sürdükleri gibi, Çinli göstericilerin Batılı anlamda bir demokrasiyi savunmadıkları doğru olsa da, bunun fazla önemi yoktur. Sorun

ne olursa olsun binlerce sıradan yurttaş komünist siyasal sistemi protesto ediyordu. Haziran 1989'da Beijing'deki göstericileri ezmek için askeri birlikler kullanıldığında komünistlerin artık meşruluğu temel alarak yönetemeyecekleri, baskı uygulamak zorunda oldukları açığa çıktı. ÇHC orta düzeyde bir meşruluk krizine girmişti.

Sistem buna rağmen hayatta kaldı; orta düzeydeki kriz aşırı bir meşruluk krizine doğru gelişmedi. 1990'larda Çin ekonomisi gelişimini sürdürdü ve saadetçi meşruluk komünist Çin yönetiminin kalıcı bir özelliği haline geldi. Komünist iktidarın bazı anti-komünistlerin tercih edeceği kadar tehlikeye girmemesinin bir nedeni budur.

Bir diğer neden, post-komünist devletlerin, özellikle ESB'nin sayısız ve bazı durumlarda çok ağır sorunlarının Beijing'deki komünist rejimin güçlenmesine yardım edebilmiş olmasıdır. Çeşitli Sinolojistler (örn. bkz. Hinton 1978, s.7) Çinlilerin geleneksel olarak kaostan, karışıklıktan ve anarşiden korktuklarını (Konfüçyenizm uyumu ve güçlü hükümeti savunur) öne sürmüşlerdir. Bu eğilim kendi otoriter komünist sistemlerini erken post-komünizmin güvensizliklerine tercih etmelerine yol açmış olabilir.

Bir üçüncüsü, yukarıda kısmen değinildiği gibi, Çinlilerin pek çok Doğu Avrupa ülkesi, hattâ Rus olmayan Sovyet ülkeleri gibi bir dış gücün hâkimiyetini hissetmiş olmamalarıdır. Bu da önemli bir baskı ve yabancılaşma kaynağının yokluğu anlamına gelir.

Bütün bunlar Çin'deki komünist rejimin yaşamaya devam edeceğini gösterir mi? Burada belirtilen üç noktaya rağmen, rejimin çok uzun süre yaşamasının muhtemel olmadığı öne sürülmüştür, çünkü 1980'lerde oluşan kimlik krizi ortadan kalkmamıştır. 1990' larda bu kriz pek çok bakımdan daha da artmıştır. Çin sisteminin önemli bir bileşeni, yani ekonomi şimdiki halde genellikle post-komünisttir; 1994 ve 1995'te merkezi yetkililerin ekonomi üzerinde daha fazla denetim kurma girişimleri sadece izlemekte oldukları siyasetlerin çelişkisini ortaya koydu. Dinler ve toplumsal gruplar arasındaki artan tabakalaşma da giderek huzursuzluğa yol açtı. Sistemin

içinde aşırı boyutlara varan çürüme ve elitizm de büyük bir hoşnutsuzluk yaratmaktadır. Bu hoşnutsuzluğun bir belirtisi Haziran 1993'te Sezuan'da meydana gelen köylü gösterileri; bir diğeri, Mayıs 1994'te Politbüro üyesi Li Riuhan'a karşı maddencilerin yaptığı gösteridir. Çin'deki oransızlıklar genişledikçe ve çürüme yayıldıkça bu türden olayların artması muhtemeldir. Çin'de gerçek anlamda, 1. Bölüm'de post-komünizmin kalıcı bir özelliği olarak saptadığımız bir ideolojik ve ahlâki boşluk vardır. Bu bağlamda, bizzat Çin Komünist Partisi Genel Sekreteri (ve Çin Devlet Başkanı) Jiang Zemin'in Ağustos 1993'te çürümenin ülkesindeki komünist yönetimin temellerini zayıflatmakta olduğunu açıkça söylemesi ilginçtir. (Bkz. Beijing Review, C. 36, no. 36, s. 5) Bu sözler sistemdeki kriz öğelerinin önderlik tarafından açıkça kabul edildiğini göstermektedir.

Özetle, Çin'de post-komünizmin pek çok ögesi bulunmaktadır. (Bu argüman için bkz. Pei 1994) Çin komünist sisteminin ne zaman çökeceğine ilişkin güvenilir bir kehanette bulunmak için gerekli olan pek çok etken bilinmemektedir. Ancak burada çeşitli kriz belirtileri saptanmıştır. Çin tarihi, zirvedeki önderin (Deng) ölmesinin büyük bir istikrarsızlığa yol açabileceğini gösterir; komünist iktidarın genel krizi veri alındığında bu istikrarsızlık bütün sistemin çöküşüne yol açabilir. Ancak bu bir spkülasyondur. Burada, geleneksel Çin kültürü, karşılaştırmalı çözümleme ve meşruluk krizi teorisi ilginç bir karışım oluşturmaktadır –bütün bunlar komünist iktidarın pek çok Batılı politikacı ve işadamlarının kabul etmek istemeyeceği kadar hassas bir noktada olduğunu gösterir. Bu kişiler bütün dünyanın 1989–91 döneminde yaşadığı kadar büyük bir şok yaşayabilirler. (Çin'deki komünist iktidarın çökme olasılığına ilişkin farklı görüşler için bkz. Nathan 1990, özellikle bl. 11; Huang 1995; Goldstein 1995)

Çin ekonomisinin büyük bir kısmının özelleştirilmesi ve piyasa ilkelerine göre işlemekte oluşu veri alındığında, tam post-komünizmin erken evreleri Çin'de diğer ülkelerdeki kadar travmatik olmayabilir, çünkü geçiş daha dar kapsamlı olacaktır. Ne var ki etnik çatışma ve ülkenin en azından kısmen

çözülmesi post-komünist Çin'in özellikleri olabilir. Tibetliler gibi etnik azınlıklar Çin'den bağımsızlık istemekte ve daha zengin bölgeler kendilerini yoksul olanlardan ayırmaya çalışmaktadırlar. Post-komünist önderler bu çatışmalardan kaçınmak için büyük olasılıkla demokratik oldukları kadar otoriter de olacaklarıdır.

Küba

Son yıllarda ekonominin içinde bulunduğu kötü durum ve de pek çok bakımdan Sovyet İmparatorluğu'nun bir parçasını oluşturması veri alındığında, Küba'daki komünist iktidarın henüz çökmemiş olması ilk bakışta şaşırtıcıdır. Bu, meşruluk krizi teorisinin yanlış olduğu ya da Küba'nın kuralın bir istisnası olduğu anlamına gelir mi? Bu bölümde ele alınacak konu budur.

Bir ada olduğu için Küba pek çok Avrupa ve Asya devleti gibi sık sık sınır değişiklikleri yaşamadı. Bu perspektiften bakıldığında, Küba'nın eski komünist devletlerin pek çoğu gibi kendi toprak bütünlüğünden endişe etmesi için neden yoktur. Ancak gerçek bu kadar basit değildir. Küba güçlü ABD'nin kıyılarının sadece 90 mil uzağındadır ve bu Küba tarihinin ve siyasal kültürünün çok önemli bir etkeni olmuştur. Aslında Küba'daki komünist iktidarın 1989-91'de neden çökmediğini anlamaya çalışırken bu olguyu yeterince değerlendirmek büyük önem taşır.

Güney ve Orta Amerika'nın büyük bir bölümü gibi Küba da on altıncı yüzyılda İspanyollar tarafından sömürgeleştirilmiş ve yüzyıllarca bir İspanyol sömürgesi olarak kalmıştı. On dokuzuncu yüzyılın sonunda İspanya'yla girdiği savaşta ABD'nin zafer kazanmasından sonra Küba 1902'ye kadar Amerikalıların işgalinde kaldı. Aynı yıl içinde Küba'ya başlangıçta yüksek düzeyde olduğu görülen bir özerklik verildi. Ne var ki bu statünün verilmesinden kısa süre önce ABD Kongresi Platt Kararı'nı kabul etti. Buna göre siyasal sistemin tehdit altında olduğu değerlendirildiğinde ABD Küba'ya müdahale etme hakkına sahip oluyordu. Bu karar 1901 Küba Anayasası'nda resmen yer aldı. 1902 ile 1934 arasında ABD her fırsatta Küba'nın

içişlerine karışmak için Platt Kararı'ndan yararlandı. Böylece Ocak 1959'da Fidel Castro' nun iktidara gelmesine ve o zamandan beri orada kalmasına yardımcı olan ABD karşıtı duyguların tohumları atılmış oldu.

Küba 1902-59 döneminde genellikle diktatörler tarafından yönetildi; ülkeye demokrasi getirmek için yapılan çeşitli kısa ömürlü girişimlere rağmen, komünistler iktidarı aldıklarında demokratik bir siyasal kültür gelişmemiştir. Bu kitapta ele alınan diğer pek çok ülke gibi, Küba da komünist devrim sırasında esas olarak tarımsal (köylü değilse de) ülkeydi. Ne var ki çoğu Doğu Avrupa ülkesinin aksine Küba'nın izlediği komünist iktidar yolu Sovyet "yardımı"nı içermiyordu. Castro ve taraftarları önemli bir dış yardım görmeden çürümüş Batista rejimini devirerek iktidarı ele geçirdi.

Aslında Küba devrimine ilişkin en ilginç noktalardan biri, Castro'nun iktidarı ele geçirdiği sırada komünist olduğunu iddia bile etmemesiydi. Başa geçmesinden yaklaşık üç yıl sonrasına, Aralık 1961'e kadar Castro kendisini Markist-Leninist olarak tanımlamadı.

İktidarı ele geçirdiği sırada Castro kesinlikle solcuydu ve ABD'nin Küba'nın içişlerine karışmasına izin vermemeye kararlıydı. Hemen adil servet bölüşümü için girişimlerde bulundu. O sırada Küba, en azından Latin Amerika standartlarıyla görece zengin bir ülkeydi. Ancak zengin ile yoksul arasında muazzam ve Castro'ya göre kabul edilemez bir uçurum vardı. Küba'nın yeni önderi kısa süre içinde, izlemekte olduğu bölüşüm siyasetlerine yönelik ciddi bir direnişle karşılaştı; bu tepki onun daha da radikalleşmesine neden oldu.

Castro servet bölüşümündeki adaletsizlikten giderek ABD'yi sorumlu tutmaya başladı. Temmuz 1959'da Başkan'ı ve kıdemli bakanları azletti ve yerlerine bizzat atama yaptı. Bu kişilerin servetin yaratılması ve dağıtılması konusunda Amerikan tutumlarına aşırı sempati duyduklarını iddia etti. O sırada kendi iktidarının ABD'ye karşı olduğunu açıkladı. 1960'da uygulayabileceği yegâne gerçekçi tutum buydu. Küba'daki Amerikan şirketlerini ulusallaştırdı. Castro'nun, ulusallaştırmanın (Marksistlerin genellikle toplumsallaştırma dedikleri) uygun

bir siyaset olduğuna tek başına karar verdiği ve yerli şirketlerin büyük bir kısmını ulusallaştırmaya başladığı görülür. Bunu yaparken, serveti yeniden bölüştürme girişimlerine direnmekte olan zengin kapitalist Kübalılara karşı elinde nihai bir koz olduğuna inanıyordu.

ABD'yle ilişkiler giderek kötüleşirken, SSCB'yle ilişkiler geliyordu. Bir Sovyet başbakan yardımcısı Şubat 1960'da Küba'yı ziyaret etti ve mütevazı miktarda Sovyet yardımı vaat etti. ABD'de yaşayan Kübalıların Küba'yı işgal etme ve Castro'yu devirme girişimlerinin (Domuzlar Körfezi olayı, Nisan 1961) ardından Castro Moskova'yla daha yakın ilişkiler kurmaya çalıştı; diplomatik ilişkiler kuruldu ve Castro Küba'da sosyalist devrim ilân etti. Aralık'ta Castro daha da ileri gitti ve Marksist-Leninist olduğunu ilân etti –pek az Marx ya da Lenin okuduğunu açıkça kabul etmesine rağmen.

Castro'nun komünist fikir ve ideallere bağlılığı, derin bir inceleme ve çözümlemeden çok duyguyu temel alıyordu; kendisini ve taraftarlarını "duygusal Marksistler" olarak betimledi. (Gonzales 1974, s. 146) Marksizm-Leninizm'e göreneksel olmayan yaklaşımın bir göstergesi, Castro'nun Kübasında 1965'e kadar gerçek bir Marksist-Leninist partinin bulunmamasıydı. Parti kurulduğunda da 1970'lere kadar çok küçük bir rol oynadı.

Bütün bunlar Castro'nun, eşitlik ve adaleti savunan, Amerikalılar tarafından aforoz edildiği için giderek komünizmin cazibesine kapılan Kübalı bir ulusalcı olduğu görüşünü güçlendirir.

ABD Küba'daki gelişmelerle her zamankinden daha çok ilgileniyordu. Bu ilgi Ekim 1962'de, birkaç gün içinde ABD ile SSCB arasında bir nükleer savaş patlak verecekmiş gibi görüldüğü sırada en yüksek noktaya ulaştı. Burada çözümlenemeyecek kadar karmaşık nedenlerden ötürü, Sovyet önderliği Küba'ya ABD'yi hedef alan nükleer savaş başlıklı balistik füzeler yerleştirmeye karar verdi. Amerikan Başkanı John F. Kennedy ABD'nin bu kadar açık bir saldırganlık ve tehdidi hoşgörmeyeceğini Kruşçev'e açıkça ifade etti. SSCB geriledi; füzeler söküldü ve Sovyetler Birliği'ne geri gönderildi. Hem SSCB hem de Küba, kendileri sebep olmuş olsalar da, Amerikalılar tarafından küçük düşürülmüşlerdir.

Artık Kûba açıkça Sovyet kampındaydı. Ne var ki Castro Moskova'ya tam bir itaate henüz hazır değildi ve 1960'ların başında ve ortasında çeşitli konularda Kremlin önderliğine ters düştü. Bu türden çatışmanın en çok görülen nedeni Üçüncü Dünya'daki devrimci hareketlere yönelik siyaset farklılığıydı. Kübalılar bu hareketlere yönelik tutumlarında çoğu kez Sovyetler'den daha radikal ve daha destekçiydiler. Bunun nedeni kısmen Sovyetler'in Kûba füze krizinin yol açtığı küçük düşmeden sonra Birinci Dünya ile ilişkilerinde daha dikkatli olmasıydı.

1968'de Sovyetler'in Çekoslovakya'yı işgalinden sonra, Kûba ve Sovyet görüş ve siyasetleri biraz daha yakınlaştı. Bunun nedenleri burada ele alınmayacak. Sovyetler'in Üçüncü Dünya'yı da kapsayacak şekilde bütün dünyada giderek varlığını hissettirdiğini söylemek yeterlidir. Böylece Kûba ve SSCB 1974'te patlak veren Angola krizi gibi uluslararası sorunlarda özünde benzer konumları benimsediler. Yakınlaşma kendisini çeşitli biçimlerde açığa vurdu. Bunlardan biri Kûba'nın Sovyet hâkimiyetindeki ekonomik bloka, Comecon'a 1972'de katılmasıydı. Bir diğeri Sovyet ve Kûba biriliklerinin ve danışmanlarının çeşitli sıcak noktalarda, özellikle Angola ve Etiyopya'da birlikte çalışmalarıydı.

1970'lerin sonunda Bağlantısızlar Hareketi (BH) içindeki bağımsızlığı sorgulanmakta olan Kûba SSCB'ye biraz daha yaklaşmıştı. BH İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra doğmuştu ve askeri blokların dışında kalan Üçüncü Dünya devletlerinin çıkarlarını savunmayı amaçlıyordu. Kûba 1961'de Belgrad'da toplanan ilk BH zirve konferansında temsil edilen 25 devletten biri olmuş ve yıllarca Sovyet blokundan çok Asya, Afrika ve Latin Amerika'nın gelişmekte olan ülkeleriyle aynı çizgide görülmüştü. Ancak 1979'da Havana'da yapılan zirvede BH'nin bazı üye devletleri Kûba'nın Sovyet kampına bağlantısız sayılamayacak kadar yaklaşmış olduğuna açıkça inanıyorlardı. Kübalıların zirveye sundukları bildirgeler bu inancı daha da güçlendirdi. Bu bildirgelerde Kübalılar BH ile komünist dünya arasında bir "doğal ittifak"olduğunu öne sürüyorlardı. Sonunda Kûba geri adım atarak komünist bloka değil devrimci hareketlere bağlılığını vurguladıysa da, pek çok BH ülkesi Kübalıların SSCB'ye fazla yakın olduğunu düşünmeye devam etti.

1980'lerin ortasında durum tekrar değişmeye başladı. Diğer pek çok devlet gibi Küba da 1980'lerin başlarında ekonomi alanında liberalleşmeye başladı. Örneğin özel çiftçi piyasaları yasallaştırıldı. Ancak tam da Avrupa'daki pek çok komünist devlet (SSCB dahil) piyasa ekonomisine yönelik hareketleri güçlendirdiği bir sırada, Castro özel piyasaların Küba'daki sosyalist ahlâk üzerinde olumsuz etkiler yarattığını açıkladı ve bu piyasaları kapattı. (1986) Gorbaçev'in aldığı yeni önlemleri Castro sosyalizm için tehlike olarak yorumladıkça, Küba önderi kendisini ve ülkesini SSCB'den uzaklaştırdı. Kuşkusuz, bu yönde alabileceği mesafenin sınırları vardı, çünkü ülkesi Sovyetler'e ekonomik bakımdan artık fiilen bağımlıydı. Bununla birlikte, Avrupa'daki pek çok komünist devlet hızla bir kimlik krizine girerken Castro, bundan kaçınarak saati geriye doğru çevirmek için somut adımlar attı.

Ancak karşılaştırmalı tarih yazını saatlerin ancak geçici olarak durdurulabileceğini ya da geriye doğru çevrilebileceğini gösterir. Çiftçi piyasalarının zorla kapatılmasının ortaya çıkardığı sonuçlardan biri tarımsal ürün arzının gerilemesi oldu. Ayrıca komünist dünyanın çöküşünden önce bile SSCB Comecon içinde yapılan ticarete iş adamı gibi yaklaşılmada ısrar ediyordu. Bu da Küba için olumsuz sonuçlar doğurdu. 1991'de KEYK'nin tamamen çöküşünün ardından bu Karaip Adası'nın yaşadığı sorunlar çok daha ağırlaştı.

Böylece 1990'ların başında Küba öteki komünist devletlerin çoğunda meşruluk krizine yol açan kimlik krizinden kaçındı, ancak ekonomik krizin türü ve düzeyi başka türlü bir kriz ve çöküşe yol açtı. 1993'te -Castro 1994'ün başlarını 1959 devriminden bu yana yaşanan en zor yıl olarak tanımlamıştı- ekonomik kriz Küba'yı, önderliğin 1986'da dümen kırdığı yola yeniden soktu. Bu kez yabancı yatırım ve kapitalizmin çeşitli yönleri teşvik edilmekteydi. Esas olarak doğrudan yasama meclisi seçimleri (farklı partiler olmaksızın) gibi çok ılımlı siyasal reformlar başlatıldı. Ancak tarih bu uygulamanın Küba'ya sadece geçici bir rahatlama sağladığını gösterir. Küba'nın çok uzak olmayan bir gelecekte devrimci bir değişim geçirmesi muhtemeldir.

Küba vakasının belirli bazı özelliklerini aydınlatmak gerekir. Biri, ülkenin başında hâlâ devrimin –2002’in sonunda– önderinin bulunmasıdır. Castro belirli bir karizmatik meşruluk taşımaya devam etmektedir. 1980’lerin sonunda hiçbir Sovyet ya da Avrupa komünist lideri bu durumda değildi. Öteki komünist devletlerden birinde, Kuzey Kore’de de komünist devrimin önderinin (Kim İl Sung) Temmuz 1994’te ölene kadar ülkenin başında bulunması ilginçtir. İkincisi, Küba’nın coğrafi konumu ve bunun meşruluk konusunda yarattığı içe-rimler gözardı edilemez. Bunun bir yönü, ülkenin Avrupa’dan uzaklığı nedeniyle 1989–91’de yaşanan olağanüstü olayların çok uzaktan hissedilmesidir. Küba’nın iletişim olanaklarının pek çok ülkeye kıyasla az gelişmiş olduğu dikkate alındığında bu nokta bir Birinci Dünya okuru için çok daha ikna edici hale gelir. Öteki nokta, ABD etkeninin anti-komünist devrimler sırasında Küba’da hâlâ etkisini sürdürüyor olmasıydı. “Anti-Yankee” ulusalcılığı Castro rejimini azımsanmayacak ölçüde meşrulaştırmaktaydı.

Yukarıdaki argüman, pek çok komünist sistemin çöktüğü bir sırada Küba komünist sisteminin neden çökmediğini açıklamaya yardımcı olur. Ne var ki öteki ülkelerde meşruluk kaybına neden olan ekonomik krizin Küba’yı şimdiki durumda ağır biçimde etkilemekte olduğu da öne sürülmektedir. ABD’nin Küba rejimini kuşatmasının, düşmanca davranışlarının, bu küçük ada devletine ağır yaptırımlar uygulamasının rejimin çöküşünün gecikmesinde ve gecikmeye devam etmesinde neredeyse kesinlikle önemli bir etken olması ironiktir. Komünist ve post-komünist dünyada yaşanan olayların ortaya koyduğu bir nokta, rejimlerin yurttaşların ulusalcı ve yabancı düşmanı değerleri üzerinde oynayarak kendilerini güçlendirebilmeleridir. Burada gene, dışsal meşruluk ile resmi ulusçu meşruluk arasındaki yakın ancak karmaşık ilişki öne çıkar. Demek ki bu türden resmi ulusçuluk uzun dönemde sistem için nadiren yeterli ve güvenilir bir meşruluk kaynağı olurken, karizmatik meşruluk devrimci önderin ölümüyle birlikte bir gece içinde yok olabilmektedir.

İleri Okuma

Komünist iktidar öncesi Çin için bkz. Bianco (1971); Chesneaux, Bastid ve Bergere (1976); Chesneaux, Le Barbier ve Bergere (1977). 1949'dan sonraki Çin için bkz. Chesneaux 1979; Liu 1986; Ogden 1989; Wang 1992; Dreyer 1993; Brugger ve Reglar 1994; Küba tarihi için bkz. Perez 1988; Castro dönemi için: Gonzalez 1974; Dominguez 1982; Azicri 1988; Rabkin 1991.

Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme

Burda ele alınan pek çok geçiş örneğinin ortak noktalarını aydınlatmak mümkündür. Bu kısa bölüm bir geçiş modeli oluşturmak için önceki bölümlerde verilen bilgiyi kullanıyor ve bunu devrim kavramı üzerine kısa bir tartışma izliyor.

Bir Post-Komünizme Geçiş Modeli

Daha önce iki evreli basit bir post-komünizme geçiş modeli, esas olarak belirli bir ülkenin siyasal alanda post-komünizme varıp varmadığını saptama yöntemi olarak önerildi. Şimdi daha gelişmiş bir model üretmek uygun olacaktır. Böylelikle 3. ve 4. bölümlerde verilen bazı ayrıntıları özetlemenin yanı sıra komünistlerin hâlâ iktidarda oldukları ülkelerde gelecekte meydana gelecek gelişmelerin potansiyel anlamını çözümlemek için bir kontrol listesi sunulmuş olacaktır. (Sadece Doğu Avrupa üzerinde odaklanmış olsa da bir başka model için bkz. Jasiewicz 1993, öz. s. 131-3)

Bütün modellerde olduğu gibi bu modelin de sınırları vardır; bütün ülkeler geçişin *bütün evrelerini yaşamazlar ve ardıllık vakadan vakaya bir ölçüde değişir*. Ayrıca, sonunda iki ya da daha çok küçük ülkeye bölünmüş eski komünist ülkeler konusunda tutarlı olmak zordur. Burada oluşturulan genel rehber sadece özgün devletle ilgili ayrıntıları ortaya koysa da, gerektiğinde SSCB, Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti

ve Çekoslovakya'nın yerine geçen devletlerden örnekler verilmektedir. Sayısız uyarıya rağmen model Avrupa'daki bütün post-komünist devletler ve ESB dikkatle karşılaştırıldıktan sonra tasarlanmış ve geçiş süreçlerinin buradaki amaca uygun kısa ve yararlı bir çözümlemesi yapılmıştır.

Karşılaştırmalı çözümleme, komünist iktidardan post-komünizme geçişte en azından aşağıdaki sekiz ayırt edilebilir evreyi ortaya koymaktadır:

Önderlik krizi. Çeşitli ülkelerde komünist iktidarın çöküşü sırasında bir önderlik krizinin yaşandığına dair açık işaretler vardı. Genellikle önder olarak görülen ve yıllardır partinin birinci ya da genel sekreteri olarak görevde bulunan kişi ya baskı altında kalarak istifa etmiş ya da görevden çekilmek zorunda bırakılmıştır. Örnekler şunlardır: Macaristan'da Kadar (Mayıs 1988–1956'dan beri iktidarda), Polonya'da Jaruzelski (Temmuz 1989–1981'den beri iktidarda), DAC'nde Honecker (Ekim 1989–1971'den beri iktidarda), Bulgaristan'da Jivkov (Kasım 1989–1954'ten beri iktidarda), Çekoslovakya'da Jakes (Kasım 1989–Aralık 1987'den beri iktidarda), Romanya'da Çavuşesku (Aralık 1989–1965'ten beri iktidarda) ve Arnavutluk'ta Alia (Nisan 1991–1985'ten beri iktidarda). SSCB'de yaşanan Gorbaçev vakası, komünist partinin yasaklanmasından sonra bile Sovyet Devlet Başkanı olarak kalmaya devam ettiği için biraz farklıydı. Ancak buradaki boşluk sadece birkaç ay sürdü. Bu süre içinde Gorbaçev neredeyse tamamen güçsüz olduğu için bu "istisna" oldukça marjinaldir. Ayrıca daha dikkatli bir yorum, Jaruzelski'nin Temmuz 1989'dan sonra Polonya siyasetindeki konumunun ve Nisan 1991'den sonra Arnavutluk'taki Alia'nın konumunun Gorbaçev'in 1990 ya da 1991'deki konumuna bazı bakımlardan benzediğini ortaya koyar. Bu genel örüntünün göz alıcı bir istisnası Yugoslavya idi. Tito'nun 1980'de ölümünden sonra bu ülkenin başat bir lideri olmadı; ancak önderlikte yaşanan hızlı rotasyon ciddi bir önderlik sorunu oluşturdu.

Yuvarlak Masa görüşmeleri. Karşılaştırmalı her modelin, her ülkede değilse de, çeşitli Doğu Avrupa ülkelerinde yetkililer ile muhalefet güçleri arasında Yuvarlak Masa görüşmeleri-

nin yapıldığı gerçeğini ortaya koyması gerekir. Polonya vakasında, uzun süreli önder istifa etmeden önce, geçişin görece erken bir evresinde (Şubat–Nisan 1989) Macaristan, DAC ve Bulgaristan vakalarında ise, tam tersine, biraz daha geç bir evrede (sırasıyla, Haziran–Eylül 1989, Aralık 1989–Mart 1990 ve Ocak–Nisan 1990) bu türden toplantılar yapıldı.

Parti 'öncü rolü'nü kaybeder. Çoğu ülkede devlet ve toplum içinde komünist partinin öncü rolüne yapılan anayasal göndermeler komünist iktidarı çöküşünün erken evrelerinde kaldırıldı. Bu durum, Macaristan (Şubat 1989), Çekoslovakya (Kasım 1989), Polonya ve Litvanya (Aralık 1989), Bulgaristan ve Yugoslavya (Ocak 1990), SSCB (Mart 1990) ve Arnavutluk (Kasım–Aralık 1990) için geçerlidir.

Muhalefet partilerinin yasallaştırılması. Önceki evreyle aşağı yukarı aynı zamanda komünist hükümetler öteki siyasal partilerin hem var olma hem de seçimlerde komünist partiye meydan okuma hakkını resmen kabul ettiler. Bu gelişme Macaristan'da Ocak 1989'da, Polonya'da (sınırlı olarak) Nisan 1989'da, DAC'nde Kasım 1989'da, Bulgaristan ve Romanya'da Aralık 1989'da, SSCB'de Ekim 1990'da ve Arnavutluk'ta Kasım 1990'da gerçekleşti.

Komünist partide önemli değişiklikler. Pek çok ülkede komünist parti, hem Marksizm–Leninizm'in terk edildiğini hem de daha ılımlı ve demokratik bir sosyalizm formunu ya da sosyal demokrasinin benimsendiğini simgeleyecek şekilde kendi ismini değiştirdi. Bazı vakalarda eski komünist partinin üyeleri nasıl ve ne yönde radikal bir değişimin istendiği konusunda anlaşılamadı ve bu gelişme eski komünist partinin ikiye bölünmesine yol açtı. Yukandaki senaryoların birini ya da ikisini yaşayan ülkeler, Macaristan (Ekim 1989), DAC (Aralık 1989), Polonya (Ocak 1990), Romanya ve Yugoslavya (Kasım 1990) ve Arnavutluk'u (Haziran 1991) kapsar. Bu genel örüntünün en dikkat çekici istisnası Çeko–Slovakya'dır: Doğu Avrupa'daki öteki komünist partilerin örneğini izleyecek gibi görüldüğü bir sırada, Kasım 1990'da ÇKP (Çekoslovakya Komünist Partisi) ismini değiştirmemeye karar verdi.

Rekabetçi parlamento seçimlerinin yapılması. Öteki partilerin yasallaştırılmasından ve pek çok örnekte kendi ismini değiştirmesinden sonra komünist parti sahici biçimde rekabetçi parlamento seçimlerinin yapılmasına izin verdi. Genellikle komünist ya da eski komünist parti, bu seçimlerde görece yetersiz kaldı. Bu durum, Haziran 1989'da Polonya (bazı kayıtlarla, bkz. 3. Bölüm), Mart 1990'da DAC, Mart-Nisan 1990'da Macaristan, Nisan-Mayıs 1990'da Hırvatistan ve Haziran 1990'da Çeko-Slovakya'da görüldü. Öteki ülkelerde komünistler ya da eski komünistler iyi sonuçlar aldılar, ancak buralarda seçimlerin dürüstlüğüyle ilgili sorunlar vardı: Örnekler, Haziran 1990'da Bulgaristan ve Mart-Nisan 1991'de Arnavutluk'tur. Bu vakalarda seçimler kısa süre içinde yenilendi. (Sırasıyla Ekim 1991 ve Mart 1992'de) Rusya'da tam olarak yarışmalı seçimler Aralık 1993'te yapıldı, ancak bu sırada komünist parti Rus siyasal hayatı üzerindeki etkisini çoktan kaybetmişti.

Devletin ismi değişir. Dışarıdan bakan birine önemsiz gözükse de, post-komünist devletlerin isim değiştirmelerinin kendi yurttaşları için taşıdığı anlam azımsanmamalıdır. İsim değişikliği geçmişe reddiyenin ve yeni bir dönem başlangıcının önemli simgeleridir. Tipik olarak yeni isimlerde "sosyalist" ya da "halkın" ibareleri, komünist dönemi hatırlattığı için kaldırılmıştır. Devlet isminde bu türden değişiklikler yapan ülkeler, Macaristan (Eylül 1989), Polonya ve Romanya (Aralık 1989), Çekoslovakya (Nisan 1990), Bulgaristan (Kasım 1990), Arnavutluk (Nisan 1991) ve SSCB'dir. (Aralık 1991; ancak bu özel bir vakadır – bkz. 4. Bölüm)

Ek olarak birkaç devlet ülke ismini de değiştirdi. Bunun nedeni bir dış güç tarafından dayatılan bir isimden kurtulmak ve/ya da şimdiki zamanla komünizm öncesi geçmiş arasında bir bağlantı kurmak idi. Böylece Moldavya Haziran 1990'da Moldova olurken (Fane 1993, s. 149-50), Kırgızya Aralık 1990'da Kırgızistan oldu. (Huskey 1993, s. 407, 416)

Yeni ya da tâdil edilmiş bir anayasanın kabulü. Yeni bir anayasanın benimsenmesiyle son evreye varılır. (Bulgaristan'da Temmuz 1991; Makedonya Cumhuriyeti'nde Kasım

1991; Romanya ve Slovenya'da Aralık 1991; Türkmenistan'da Mayıs 1992; Estonya'da Haziran 1992; Litvanya'da Ekim 1992; Çek Cumhuriyeti'nde Aralık 1992; Kırgızistan'da Mayıs 1993; Rusya'da Aralık 1993; Belarus'ta Mart 1994) Bu ülkelerin ikisini kapsayan bazı ülkelerde yeni bir anayasanın kabulü komünizm öncesi anayasanın kısmen ya da bütünüyle yeniden benimsenmesini izlemişti. (Litvanya'da Mart 1990; Estonya'da Mayıs 1990; Letonya'da Mayıs 1990 ve Temmuz 1993) ya da yeni anayasanın benimsenmesi askıya alınarak mevcut anayasada (komünist dönemin anayasası) kapsamlı değişiklikler yapıldı. (Macaristan'da, Ekim 1989'dan itibaren; Polonya'da Aralık 1989 ve Eylül 1990); Arnavutluk'ta Nisan 1991; Polonya ve Gürcistan'da Kasım 1992)

Devrim Üzerine

2. Bölüm'de devrimle ilgili karşılaştırmalı literatürde neyin tam olarak bir devrim sayılması gerektiği konusunda bir muatabakatın olmadığı belirtildi. Ayrıca, yakın tarihli bir karşılaştırmalı çözümlemenin (Tilly 1993) eski komünist devletlerin bazılarında 1989-91 döneminde devrim olduğu sonucuna vardığı, diğer çözümlemelerin böyle bir sonuca varmadığı ve üçüncü bir grubun kararsız kaldığı da belirtildi.

Tilly yaşanan olayların sınıflandırılmasında zorluklarla karşılaşan tek çözümlemeci değildir. Bazı gözlemcilerin belirli ülkelerde yaşanan gelişmeleri devrim olarak betimlemekte duraksamalarının önemli bir nedeni, radikal değişikliklerin yukarıdan, bizzat komünist önderlikler tarafından başlatılmış olmasıdır. Bu türden senaryoları değişimin aşağıdan kaynaklandığını diğerlerinden ayırmak için yapılan daha dikkatli bir girişimde Timothy Garton Ash (1989, s. 276) 1980'lerin sonunda Polonya ve Macaristan'da meydana gelen olaylar üzerinde odaklaşarak refolution terimini ortaya attı. Bu terimin bir avantajı bazı ülkelerde komünistlerin zamanla denetimden çıkan ve devrimci değişikliklerle sonuçlanan radikal reformlar başlattıkları gerçeğini gayet iyi ifade etmesidir. Ancak terim eninde sonunda devrim (revolution) terimine benzer: Devrim kavramına bir alternatif olmaktan çok, belirli bir tipi betimler.

Dönüşümlerin çoğunun yukarıdan başlatılması anlaşmazlığın tek nedeni değildir. Bir diğer neden pek çok kişinin devrimlerin şiddet içermesinin şart olduğunu öne sürmesidir. Bu ölçüte göre, çeşitli ülkelerde post-komünizme geçiş, temelde barışçı olduğu için devrim sayılmaz. Diğerleri, şiddetin devrimlerin zorunlu bir koşulu değil, sadece pek çoğunda görülen bir özellik olduğunu savunurlar.

Nihai olarak, Doğu Avrupa ve SSCB'de 1989-91 döneminde devrimler yaşanıp yaşanmadığı sorusuna kesin bir yanıt verilemez. Yanıt hem devrimin tanımına hem de ele alınan belirli ülkelere bağlı olarak değişebilir. O halde son birkaç bölümde sık sık geçen çifte-reddedici devrim, anti-komünist devrimler vb. gibi terimler, bu gözlemcinin 1989-91 olaylarının devrimler olduğuna dair açık bir fikre sahip olduğunu okurun anlamasını sağlayacaktır.

Oxford English Dictionary devrimin iki tanımını verir: "Tam değişim" ve "temel yeniden yapılandırma." 3. ve 4. Bölümlerde incelenen bütün ülkeler, 1980'lerin ortalarında komuta ekonomileri olan tek partili sistemlerdi ve hemen hepsi (Türkmenistan ve Tacikistan gibi nadir istisnalarla) 1990'ların ortası gibi erken bir tarihte, özelleştirilmiş ve piyasalaştırılmış ekonomileri olan sahici çok partili sistemlere dönüştü. Devlet ideolojisi bütün vakalarda terk edilmişti. Hangi tanım benimsenirse benimsensin, bütün bunlar *hızlı ve temel bir sistem değişikliğini* temsil ediyordu. Bu değişiklik kuşkusuz çoğu insanın devrim olarak anladığı şeyin en temel ve en evrensel tanımına uyar. Bir sistemin yavaşça ya da bir patlamayla ortadan kalkması ve sürecin yukarıdan ya da aşağıdan başlaması, sadece aşağıdan gelen ve şiddet yoluyla gerçekleşen dönüşümlerin "gerçek" devrimler olduğu anlamına değil, farklı türden devrimlerin söz konusu olduğu anlamına da gelir. (1989-91 olaylarının ışığında yapılan yeni bir devrim tanımı için bkz. Bauman 1994)

Sonuçlar

Doğu Avrupa devletlerinin ve SSCB'nin komünist iktidarı devirmelerinin ve post-komünizme geçmelerinin tarzları ve nedenleri, yanı sıra az sayıda komünist devletin hayatta kalma nedenleri böylece çözümlenmiş oluyor. Hem çöküşü hem de hayatta kalmayı sağlayan etkenler, coğrafi yerleşimi; Batı medyasının ulaşım düzeyini; bir dışsal hâkimiyet ölçüsünün var olma derecesini; baskı düzeyini; karizmatik, devrimci bir önderin olup olmasını ve ekonomik performansı kapsar. Bu bireysel değişkenlerin hiçbirisi verili bir ülkenin 1989-1994 döneminde neden devrimci bir değişim geçirdiğini ya da geçirmediğini tek başına yeterince açıklayamaz. Gene her ülkedeki değişkenlerin oluşturduğu denge benzersizdir. Gene de bu liste bazı komünist sistemlerin neden çöktüğü ve bazılarının neden çökmediğine dair her tartışmaya bir başlangıç noktası sağlayabilir.

Burada hayatta kalan birkaç komünist devletin uzun süre bu şekilde kalamayacağı da öne sürülmüştür. Çin ve Küba vakalarında bunun nedenleri ortaya konulmuştur. Çin ve Küba hakkında daha fazla bilgi almak ve diğer üç ülkeyle ilgilenmek isteyen okurlar gerekli bilgileri L. Holmes 1993a'da (s.295-302) bulabilirler. Ancak bu son birkaç devlette komünizmin çöküşünü erteleyebilecek bir etken, doğu Avrupa ve ESB'nde erken post-komünizmin sorunsal niteliğidir. Kitabın bundan sonraki bölümlerinde, gelecekteki muhtemel gelişmelerin yanı sıra, post-komünist devletlerin hem sorunları hem de kazanımları ele alınıyor. O halde ve 1. Bölüm'de belirtildiği gibi, bu kitabın çifte-reddedici teması, her bölümün komünist dönemin kısaca gözden geçirilmesiyle başlamasını gerektirir. Post-komünist dönemde neden bazı seçeneklerin benimsendiği ve bazılarının benimsenmediğini anlamaya bu noktadan başlamak mümkündür.

İleri Okuma

Komünist iktidarın çöküş ve bu çöküşün sol ve Batı için yarattığı içerimlerin çeşitli yönleri hakkında ilginç argümanlar için bkz. Chirot 1991; Jowitt 1992 (özellikle bl. 7–9); Lemke ve Marks 1992; Mestrovic 1994.

III

Erken Post-Komünizm

Kurumsal Siyasetler

Post-komünizmin siyasal kurumlarının pek çoğu doğal olarak komünizmin kurumlarından belirgin biçimde farklılaşacak tarzda oluşturulmuştur. Bu bölümde hem geç komünizmin hem de erken post-komünizmin parti ve devlet yapılan ve siyasal kurumlarının yapılan karşılaştırılarak ele alınacak. Bir diğer önemli tema, demokrasiye olan yeni bağlılığın büyük bir geçiş dönemi sırasından duyulan güçlü ve etkin hükümet ihtiyacıyla ne ölçüde çeliştigidir. Açıklanacağı gibi, post-komünizmin en ciddi siyasal çatışma ve sorunlarının pek çoğu bu gerilimi yansıtmaktadır.

Komünist Dönem

Komünist parti her komünist sistemde gerçek iktidar odağı olarak görülebilir. Dolayısıyla bu sistemler zaman zaman partiokrasi olarak betimlenmiştir. (Avtorkhanov 1967) Bunların bazılarında (Bulgaristan, DAC, Polonya gibi) resmen ikili ya da çoklu parti sistemleri vardır. Ancak küçük partiler komünist partilerin konum ve siyasetlerine meydan okuyamazlar. Kendi gazeteleri varsa, sansür ediliyor ve bazen de doğrudan komünistler tarafından denetleniyordu. Bu partilerin yasama meclislerinde sahip oldukları sandalyelerin sayısı sadece meydan okuyamayacakları kadar az olmakla kalmıyor, çoğu kez komünistler tarafından belirleniyordu. Görece en özerk olanlar Polonya'daki küçük partiler ve yasama meclisi gruplarıydı. Ancak Polonya'da bile bu türden partiler zamana göre deği-

şen düzeylerde olsa da, komünist denetime tâbi tutuluyor ve böylece özerklikleri ağır biçimde kısıtlanıyordu. Ülkeyi yönetme hakkına sahip olduklarını öne sürerek komünistlere meydan okuyamıyorlardı. Komünist dünyada meşrulaşmış bir sadık muhalefet nosyonu da yoktu.

Doğu Avrupa ve Sovyet Birliği'ndeki partilerin komünist partiler olarak anılması kabul edilmiş bir görenek olsa da, pek çok parti kendi resmi ünvanında "komünist" sözcüğünü kullanmıyordu. Örneğin Macaristan partisi, Macaristan Sosyalist İşçi Partisi adını taşıırken, Doğu Alman partisi Sosyalist Birlik Partisi olarak anılıyordu. Bunun esas nedeni pek çok komünist partinin 1940'larda öteki solcu (genellikle sosyalist) partilerle birleşmiş ve bu durumu yansıtan isimleri benimsemiş olmalarıydı. Her halükârda komünist ilke ve uygulamalar yeni partilere kısa süre içinde hâkim oldu, öyle ki resmi ünvanları ne olursa olsun bunlara komünist demek daha uygundu.

Bütün komünist partilerin temel örgütsel ilkesi demokratik merkeziyetçilik idi. (Ayrıntılı bir çözümleme için bkz. Waller 1981) Bu kavram ilk kez 1840'larda kullanıldı, daha sonra yirminci yüzyılın başlarında Lenin ve Bolşevikler tarafından geliştirildi. İlke, kararların merkezi olarak alınmasını, ancak parti üyeleri tarafından bir ölçüde denetlenmesini temel alıyordu. Kararlar bütün üyeler için bağlayıcıydı. Kararlar bir kez alındığında üyeler tarafından sorgulanamazdı. Demokratik merkeziyetçiliğin tipik bir örneği Mart 1986'da SBKP'nin Yirmi Yedinci Kongre'de kabul ettiği kurallarda bulunabilir:

a) En alttakinden en üsttekine kadar bütün öncü parti organlarının seçimle işbaşına gelmesi;

b) Parti organlarının parti örgütlerine ve daha üst organlara periyodik rapor vermesi;

c) Katı parti disiplini ve azınlığın çoğunluğa tâbi olması;

d) Daha yüksek organların kararlarının daha alt organlar için bağlayıcı olması;

e) Bütün örgütlerin ve öncü parti organlarının faaliyetinde kolektiflik ve her komünistin kendi görevlerinden ve partinin verdiği görevlerden kişisel sorumluluğu.

Demokratik merkezîyetçilik önceleri sadece partiye uygulanıyordu. Ancak zamanla komünist ülkelerdeki siyasal kurumların örgütsel ilkesi haline geldi. Demokratik merkezîyetçilik komünist partinin bu sistemlerdeki bütün siyasal kurumlara fiilen hâkim olmasını sağlayan çeşitli yöntemlerden biriydi. Ne var ki örneklerin çoğunda komünist devletlerin anayasalarının uzun süredir uygulanan bir gerçekliği, yani komünist partinin her şeye hükmetmesini, 1960'lara ve 1970'lere kadar komünist devletlerin anayasalarına resmen yansıtılmaları ilginçtir. Bu dönemin yeni ya da değişikliğe uğratılmış anayasalarında ilk kez devlet ve toplumda partinin "öncü rolü" belirtildi.

Komünist partilerin hegemonik rollerini uygulama tarzı nomenklatura denilen sistem aracılığıyla gerçekleşiyordu. Sistem konusunda komünistlerin ağız gayet sıkıydı ve Batılılar ya da komünist sistemlerdeki sıradan yurttaşlar uygulamalar hakkında ancak gizli yöntemlerle bilgi edinebiliyorlardı. Son yıllarda ayrıntılar bilinen nedenlerle daha çok açığa çıktı. Nomenklatura sistemi temelde toplumdaki bütün önemli görev yerlerine, sadece partide değil, devlet yönetiminde, poliste, askeriyede, yargıda, eğitimde, ekonomide (işletme yöneticileri dahil), kadın örgütlerinde, sendikalarda, vb. bizzat komünist partinin atama yapması anlamına geliyordu. Her komünist parti böylesine güçlü bir silahla zırhlандığı için, konu üzerinde biraz daha durmak gerekir.

Partinin her düzeyinde sekreterliğin elinde iki liste olurdu: Birinde o düzeydeki en önemli görev yerleri (örneğin bir cumhuriyet ya da bir kent düzeyinde), diğerinde bu görev yerlerini doldurabilecek yetenekte ya da o sırada doldurmakta olan kişileri (kadrolar) yer alırdı. Hedef, görev yerleri ile bu yerleri işgal edenler arasında optimum bir korelasyon sağlamaktı. Belirli bir konuma gelmenin ölçütleri yapılacak iş ve siyasal iklime göre değişiyordu. Uzmanlık ile "kızillık" (arzulanan ideolojik nitelikler ve siyasal deneyim) arasında bir denge kurmak gerekiyordu. Parti bazen kişinin teknik uzmanlığına bazen de siyasal niteliklerine ağırlık veriyordu. Partinin nomenklatura'ya kişileri atama ve azletmesinin ayrıntıları görevin niteliğine ve ülkeye göre değişiyordu. Bazı durumlarda kişi komü-

nist partinin doğrudan müdahalesi ve onayı olmaksızın atanmıyordu. Bazen de, belirli bir düzeyde daha az önemli bir görev yeri söz konusu olduğunda, parti gelecekte daha yüksek görevlere getirilecek kişilerin belirlenmesi için kişilerin kariyer örüntülerini kayda bağlamak amacıyla her atama ve azletmede ısrarla bilgi isterdi.

İlk bakışta nomenklatura sisteminin komünist partilere atamalar üzerinde tam bir denetim sağladığı görülüyorsa da, bazı gerçeklikler gözden kaçırılmamalıdır. Her sistemde olduğu gibi, komünist devletler de ancak uygun niteliklere sahip sınırlı bir adaylar havuzundan seçim yapabiliyorlar ve bazen kıvıllık ile uzmanlık arasında bir denge bulmak zorunda kalıyorlardı. Önde giden pek çok bilimsel ve teknolojik personel siyasal bakımdan partinin tercih edeceği kadar her şeyin farkında ya da faal değil, ancak belirli bir konum için en iyi teknik niteliklere sahipti. Bu koşullarda komünist partiler genellikle siyasal bakımdan en güvenilir kişilerden çok bunları seçerlerdi. Demek ki nomenklatura sistemi, partinin toplumun en önemli kesimlerine nüfuz edebilmesi ve etkilemesi anlamına geliyordu. Örneğin önde giden bütün gazetelerin editörlükleri nomenklatura listesinde yer alıyordu. Böylece parti medyada yer alan haber ve görüşlerin seçilmesi ve yayılmasını doğrudan etkileyebiliyordu. Aynı şekilde partinin üniversite rektörleri ve okul müdürlerinin atanmasında oynadığı rol, komünist partinin genç insanların toplumsallaşma sürecinde muazzam bir etkiye sahip olmasını sağlıyordu. (Nomenklatura sistemi için bkz. Harasymiw 1969, Rigby 1988)

Personel seçimine ve halkın toplumsallaştırılmasına ek olarak komünist partiler toplumun gelecekteki yönünü (hedef oluşturma) ve toplumun plânlı bir yol izlemesini (hedefe ulaşma) sağlama sorumluluğunu taşıyorlardı. Partinin yapısı ve farklı düzeylerdeki çeşitli organlarının rolü çözümlendiğinde bu işlevler iyice açığa çıkacaktır.

Komünist partilerin yapısı bütün komünist dünyada birbirine benziyordu. Partiler esas olarak piramit ilkesine göre örgütlendiler. İşyerlerinde ve bazen yerleşim yerlerinde de çok sayıda parti hücresi ("ilksel" ya da "temel" parti örgütleri) vardı.

Bunların üzerinde, her belirli düzeyde (köy ya da şehir, ilçe, semt, eyalet ya da cumhuriyet, merkez) daha az sayıda örgüt yer alıyordu. Her düzeyde meclis ya da kongre diye anılan bir yapı (demokratik merkeziyetçiliğin tanımına göre yukarıda yer alan "örgütler") vardı. Bu organ genellikle pek sık toplanmaz, ancak partinin bu düzeydeki çeşitli günlük görevlerini yerine getirecek görevlileri "seçer" ve yönlendirirdi. O düzeydeki parti örgütünün yeterince büyük olması halinde, bu organ bir "komite" seçer, komite de bir büro ve/ya da bir sekreteryaya "seçer"di. Bu büroları ya da sekreteryayı oluşturan insanlar genellikle –en azından temel/ilksel parti örgütünün üzerinde– tam gün çalışan profesyonel parti görevlileriydi ve genellikle *aparatchiki* (yani parti aygıtında çalışan kişiler) diye anılırlardı. Bunlar demokratik merkeziyetçilik çözümlemesinde "organlar" olarak anılan daha küçük, işlevsel parti yapılarıydı. *Aparatchiki* resmen seçilmesine rağmen *nomenklatura* sistemine tâbi idi.

Merkezde bu meclisi karşılayan organ parti kongresi idi. Kongre, her beş yılda bir toplanır, hem partinin son beş yıl hem de gelecek beş yıl içindeki faaliyetlerini tartışır ve onaylardı. Aynı zamanda bir merkez komitesi "seçer"di. Bu komite komünist devletlerin çoğunda yılda iki ya da üç kez toplanır ve iki kongre arasında gerekli kararları alırdı. Kongre üyelerinin sayısı genellikle dört rakamla ifade edilirken, çoğu örnekte merkez komitesinin sayısı yüz ile üç yüz kişi arasındaydı. Merkez komitesi her toplantısında (plenum deniyordu) genellikle ekonomi, dış politika ya da eğitim gibi önemli bir tema üzerinde yoğunlaşırdı. Bir diğer görevi, uygulamada komünist siyasal sistemin en güçlü organlarını oluşturan, merkez komite sekreterini ve politbüroyu "seçmek" idi. Bazı durumlarda bu terminoloji biraz değişirdi. Örneğin Romanya'daki (genişletilmiş) politbüro Siyasal Yürütme Komitesi olarak bilinirdi.

Nomenklatura sisteminin üst tabakasının işletilmesine (personel siyaseti) ek olarak merkez sekreteryanın önemli bir görevi üst karar organı olan politbüroya hangi bilgilerin ulaştırılacağına, hangi konuların gündeme gireceğine karar vermekti. Böylece hem politbüronun neyi tartışacağını hem de hangi bilgilerin tartışmaya sunulacağını belirleyen sekreteryaya büyük bir nüfuza sahipti.

Politbüro, üye sayısı 10 ile 25 arasında değişen görece küçük bir organdı. (Tam üyeler oy verme hakkına sahipken, adayların böyle bir hakkı yoktu.) On beş günde bir ya da haftada bir kez toplanır ve önemli konularda karar alırdı. Farz edildiği gibi gerçekten kolektif olma ölçüsü zamana ve ülkeye göre değişiyordu. Bununla birlikte birinci ya da genel (terimler değişebilir) sekreter komünist sistemlerde uygulamada lider durumundaydı: Resmen politbüronun başı olmasa da, uygulamada –bir kadın asla birinci/genel sekreter olamazdı– bu organın işleyişine hükmederdi.

Öteki merkezi organlara ek olarak komünist partiler zaman zaman parti konferansları toplarlardı. Bu toplantılar kongreyle karıştırılmamalıdır. İkincisi düzenli aralıklarla toplanırken, birincisi belirli bir sorunu tartışmak için herhangi bir zamanda kısa süreli toplanırdı.

Geç komünizm döneminde belki de en iyi bilinen konferans SBKP'nin Haziran–Temmuz 1988'de toplanan On dokuzuncu Konferansı idi. Bu konferansın başlıca görevi perestroykanın geleceğini ve bu siyasetin çeşitli uzantılarını tartışmaktı.

Komünist siyasetler hakkında pek az şey bilen Batılılar arasında yaygın bir yanlış anlama bu ülkelerde yaşayan bütün yurttaşların ya da çoğunluğun komünist olduğudur. Aslında toplam nüfusun bir yüzdesi olarak parti üyeliği, Arnavutluk ve Polonya'da %4.7 ve 5.8'den, DAC ve Romanya'da %14 ve 61'e kadar değişmektedir. (1988 rakamlarına ve yazarın Star 1989 (s. 60) verileri temelinde yaptığı hesaplamaya göre.)¹ Sadece bu ülkelerdeki nüfusun büyük kısmı resmen komünist olmamakla kalmıyor, parti üyelerinin pek çoğu da sahici bir ideolojik bağlılık ve coşkuyla değil, oportünist bir tutumla ya da mecbur kaldıkları için partiye üye oluyorlardı. Kişinin

1. Üyelğin sadece yetişkin nüfus esas alınarak hesaplanması halinde oranlar bazı durumlarda yarı yarıya daha yüksek çıkar. Bu sayılar bazı bakımlardan daha anlamlıdır. Komünist Parti'ye sadece yetişkinler katılabilirdi için, pek çok komünist devlet nüfus verilerini sadece yetişkinlerin oranını hesaplamayı mümkün kılacak yapmazdı. Eğer bu mümkün olsaydı, buradaki temel görüş –yurttaşlarının büyük çoğunluğu nun parti üyesi olmadıkları– kabul edilmiş olurdu.

mesleğinde ilerlemesi için, partiye üye olması gerekiyordu. Parti üyeliğiyle ilgili verileri yorumlarken dikkatli olma gereğinin çeşitli nedenlerinden biri budur.

Başlıca *devlet organlarının* rolü neydi ve parti ile devlet arasındaki işbölümü nasıldı? Komünistlerin hayatın bütün alanlarına müdahale etmeleri, özellikle üretim araçları üzerinde devlet mülkiyetini ve merkezi plânlamayı vurgulamaları dikkate alındığında, komünist ülkelerin devlet aygıtlarının görece büyük olduğu görülür. Komünist başkentlerde bakanların ve Batı'da ya da başka yerlerde benzeri görülmeyen devlet görevlilerinin (plânlama, iâşe, istatistik, vb. alanlarda çalışan devlet komitelerinde yer alan) binaları kapitalist dünyadaki benzerleriyle kıyaslandığında çok daha büyük ve sayıca çok daha fazlaydı. Bunların çoğu ekonominin çeşitli branşlarını ya da sektörlerini yönetmekle görevliydi. Ayrıca başka ülkelerde benzerleri görülen, dışişleri, savunma vb. gibi çeşitli bakanlar vardı. En önemli bakanlar ve devlet komitelerinin başkanları devletin esas yürütme organının, genellikle Bakanlar Konseyi denilen yapının üyeleri idi; bu organın, Bakanlar Konseyi Prezidyumu denilen bir de iç çekirdeği vardı. Bakanlar Konseyi Prezidyumu Başkanı bu kurumun başıydı. Bu kişi Batı'da başbakan denilen kişiye denk düşüyordu. Üst devlet görevlilerinin pek çoğu gibi başbakan da genellikle bir politbüro üyesi idi. Üst düzey devlet görevlilerinin büyük çoğunluğu kesinlikle komünist parti üyesi idi.

Tahmin edileceği gibi, çeşitli yerel düzeylerde de idari devlet görevlileri vardı. Bunlar genellikle merkezi devlet organlarının yüksek düzeyde denetimi ve o düzeydeki parti organlarının gözetimi altında faaliyet yürütüyordu.

Buraya kadar, başlıca görevi belirlenen siyasetleri uygulamak olan devlet organları, yürütme organları ve idari organlar üzerinde duruldu. Ancak devletin bir diğer önemli işlevi yasa çıkarmaktır. Hemen her zaman genel siyasal direktifleri üst parti organları belirlerken, yasama organları ve bu organlara bağlı komiteler yasaları ayrıntılı biçimde hazırlayıp onaylamak ve resmen ilân etmekten sorumluydular. Yasaları hazırlayan organlardaki tartışmalar genellikle çok sınırlı ve denetim altın-

da olduğu için, bunlara parlamentodan çok yasama organları demek daha doğru olur. Parlamento bir yasanın kabulünden önce gerçek bir tartışmayı gerektirir. Oysa komünist yasama organlarında böyle bir uygulama yoktu. En iyi bilinen organlar arasında SSCB'deki Yüksek Sovyet (en azından Sovyet yasama organlarıyla ilgili düzenlemelerin daha karmaşık hale geldiği 1989'a kadar) ve Polonya'daki Sejm yer alıyordu. Diğer yasama organlarının çoğuna Ulusal Meclis ya da Halk Meclisi deniyordu.

Her toplumda devlet sadece yasaları çıkarmakla ve yürürlüğe koymakla kalmaz, aynı zamanda onları yorumlar ve uygular. Komünist devletler istisna değildi, ancak yargı ve polis tipik Batılı modelden bir ölçüde farklı biçimde örgütlenmişti. Örneğin komünist ülkelerin çoğunda görev yapan profesyonel yargıçlar "seçim"le işbaşına geliyordu ve partinin nomenklatura sistemine tâbi idi. Profesyonel yargıçlara ek olarak, pek çok komünist devlet duruşma ve yargılamalara sıradan insanların (halkın) fiilen katılmasına izin veriyordu.

Polis görevlileri genellikle tam gün çalışan profesyonellerdi, ancak bazı durumlarda, örneğin park ihlalleri gibi küçük kusurlarda sıradan yurttaşların polis rolü oynamalarına izin veriliyordu. Polis teşkilatı normal polis ve güvenlik polisi (ya da gizli polis) olarak bölünmüştü. Gizli polis çeşitli derecelerde profesyonellerden oluşuyordu ve bunlar devletin en korkulan ve nefret uyandıran ajanlarını oluşturuyorlardı –ister SSCB'deki KGB, ister DAC'ndeki Stasi ya da Romanya'daki Securitate olsun. Bu türden örgütlerin görevlileri profesyonellerden oluşsa da, pek çok ülkede geniş bir muhbirler şebekesi olmadan topluma nüfuz edemezlerdi. Bu şebeke öteki yurttaşlara karşı güvenlik polisine casusluk yapan sıradan yurttaşlardan oluşuyordu. Muhbirlerin bu nahoş eylemi gerçekleştirmelerinin nedenleri maddi ödüllerden gizli polisin şantajına maruz kalmaya kadar değişiyordu.

Nihayet devlet savunmadan da sorumluydu. Pek çok örnekte askeriye komünist partinin denetimi altındaydı. Ancak ilişki zaman zaman belirgin biçimde iki yönlü oluyordu. Nitekim 1981'de Polonya'nın siyasal durumunun giderek bozul-

ması üzerine partinin başına geçen ve sıkıyönetim ilân eden kişi askeri bir lider, General Jaruzelski oldu. Pek çok durumda askeriye'nin rolü parti yönetimi için belirgin biçimde yıkıcı sonuçlar doğurdu. Nitekim Aralık 1989 Romanya devrimi sırasında askeriye'nin Çavuşesku'nun karşısında yer alması tiranın devrilmesinin başlıca nedeni oldu.

Devlet ile parti arasındaki iş bölümü, kabaca, partinin toplumun gelişimine genelde rehberlik etmesi, devletin de bu rehberliği geliştirmesi ve uygulamasıydı; parti uygulamayı denetlemekten de sorumluydu. Partinin nomenklatura sistemi aracılığıyla devlet üzerinde kurduğu denetim de buna eklenirse, okur partinin ve devletin ayrı ayrı oynadığı rolleri daha iyi kavrayacaktır. Ne var ki uygulamada parti ile devlet arasında genellikle çakışma ve yetki karmaşası oluyordu. Komünist iktidarın niteliğini en fazla açığa vuran özelliklerden biri kitlelerin kendi siyasal elitleri üzerinde dikkat çekici biçimde az –en azından Batı'daki sıradan yurttaşların uyguladığından daha az– bir denetim uyguluyor olmasıydı. Durum 1980'lerin sonunda düzelmeye başladıysa da, komünist siyasal sistemler uygulamada adına yönettiklerini iddia ettikleri kitlelerin sorularına yeterince yanıt verememişlerdi. Bu durum bazılarının, proletarya diktatörlüğünün aslında bütün komünist sistemlerde proletarya üzerinde diktatörlük olduğunu öne sürmelerine yol açtı.

Liberal demokrasilerde sıradan yurttaşların devlet ve siyasal elit üzerinde düzenli, doğrudan, gizli ve rekabete dayanan seçimlerle uyguladıkları denetim Doğu Avrupa ve SSCB'nin belirgin bir özelliği değildi. Çoğu örnekte seçimler oldukça düzenli biçimde ve genellikle doğrudan yapıldıysa da, oy pusulaları ne Batılıların anladığı anlamda gizliydi ne de partiler (ya da pek çok durumda adaylar) arasında rekabet vardı. (Ayrıntı ve açıklamalar için bkz. Pravda 1986) Seçimlerin esas işlevi seçmenlerin seçim yapmalarını sağlamak değil, daha çok siyasal elitlerin karar ve yönetimine halk nezdinde meşruluk kazandırmaktı. Aynı zamanda bu sıradan yurttaşları siyasal sistem ve onun önderleri hakkından eğitmek için uygulanan bir yöntemdi.

Seçme durumu 1980'lerde bazı ülkelerde, özellikle Macaristan ve Polonya'da kısmen olumlu yönde gelişme gösterdi. Bununla birlikte komünist devletlerde yapılan seçimler liberal demokrasilerdeki kadar önemli değildi. Bunun bir nedeni seçimlerin devlet organları için yapılması, ancak herkesin gerçek iktidarın partinin zirvesinde yer aldığını bilmesiydi. Gene 1980'lerin sonunda bu cephede de bazı değişiklikler olmaya başladı. Bunların en dikkat çekici olanı Gorbaçev'in iktidarı partiden devlete kaydırma girişimleriydi. Sovyet kitlelerinin siyasal sistem içindeki rolünün ılımlı ölçülerde arttırılması bu girişimleri simgeliyordu. Ancak 1991'de her şey açıkça ortaya çıktığında bu türden hareketler çok küçük kaldı ve artık çok geçti.

Post-Komünist Dönem

1989-91 olayları bu kitapta ifte-reddedici devrim olarak betimlenmiştir. Post-komünist dünyadaki ne halkların ne de elitlerin komünist iktidarın yıkılmasından sonra ne istediklerine ya da isteklerine nasıl ulaşacaklarına dair açık bir fikirlerinin olmadığı ne sürülmüştür. Ancak partiokrasiyi reddediyorlardı ve genel olarak "demokrasi"ye bağlıydılar; zayıf olmakla birlikte "demokrasi" ok partili sistem, bir biçimde güçler ayrımı ya da bölünmesi ve anayasalcılık gibi kavramları kapsıyordu. Bu izgi özetle yasal-akılcılık yönünde somut hareketleri temsil ediyordu. Bugüne kadar bu yönde elde edilen başarıları ve karşılaşılan sorunları incelemek artık mümkündür.

Bu kısım altı bölümden oluşuyor. Birincisi siyasal partiler ve bu partilerin 1980'lerin sonundan itibaren hepsi dramatik biçimde değişen niteliği, sayısı ve rolü üzerinde odaklanıyor. Bunu çeşitli seçim sistemleri ve seçim sonuçlarına ilişkin bir inceleme izliyor. nc bölüm yeni siyasal sistemlerin formal yasama ve yürütme yapılarını genel hatlarıyla ele alıyor. Drdncsnde, devlet başkanları, başbakanlar ve parlamenterler arasındaki ilişkiler, bölgenin siyasal yapısındaki önemli değişiklik örnekleri ve demokrasi ile güçlü önderlik ihtiyaı arasındaki gerilimin yansıması olarak ele alınıyor. Bunun ardından polis ve askeriye gibi diğer devlet organlarına ilişkin kı-

sa bir degerlendirme geliyor. Altıncı bölüm anayasaların ve anayasalcılığın çözümlenmesine ayrılıyor. Bütün bunları bir genel sonuç izliyor.

Siyasal Partiler

Komünist ve post-komünist dönemler arasındaki en gözle görülebilir değişikliklerden biri, ikinci dönemde siyasal partilerin sayısında meydana gelen büyük artıştır. Aslında özerk siyasal partiler komünist iktidarın çöküşünden önce bile bazı ülkelerde oluşmaktaydı. Değişiklik 1990'ların sonunda hızlanmıştır. Ayrıca günümüzde post-komünist dünyanın büyük bir bölümünde çok partili sistem için gerekli düzenlemelerin yapılmakta olduğunu gösteren belirtiler (ancak Transkafkasya ve Orta Asya'nın bazı bölümleri için kuşkular) vardır. Bu gelişme geç komünizm döneminde bu kadar belirgin değildir.

SSCB'de "alternatif" partiler 1980'lerin sonunda oluşmaya başladı. 1988'de sol yönelimli partilerin ortaya çıkmasıyla birlikte 1990'da neredeyse bütün bir ideolojik perspektifler yelpazesini kapsayan yeni partiler kitlesi ortaya çıktı. Ancak bu evrede partiler yasama meclislerinin dışındaydılar. Pek çok bakımdan daha da önemlisi yasama meclisi olan Halk Vekilleri Tüm Birlik Kongresi içinde saptanabilir grupların kristalleşmesiydi. 1990'da en belirgin iki gruplaşma Bölgelerarası Vekiller Grubu ve Soyuz (Birlik) idi. Daha ilerici vekillerden oluşan birincisi Kongre'de yer alan yaklaşık 400 kişi tarafından kuruldu. Başlıca amacı reform sürecinin hızlandırılması ve derinleştirilmesiydi. İkincisi, daha tutucu bir gruptu. SSCB'nin çöküşüyle birlikte tüm birlik grupları da ortadan kalktı. Ancak mecliste bir tartışma ve rekabet ortamı oluşmuştu.

Çeşitli ülkelerde post-komünizmin henüz çok yeni oluşu ve siyasal eğilimlerin sindirilmesinin ve kristalleşmesinin zaman alması seçimlerde yarışan siyasal partilerin görece çok sayıda olmasının başlıca nedenlerinden biriydi. Ancak bu bölümde daha sonra açıklanacak olan seçim sistemleri bu partilerin aldıkları oyların parlamentoların nihai oluşumuna büyük oranlarla yansıyor yansımamasını belirlemiştir. Örneğin Letonya'da 23 parti ve blok yarıştı. Bunların sadece sekizi parlamentoya girebildi.

Erken post-komünist dünyada yer alan belli başlı birkaç parti resmi isminde parti sözcüğü yer almıyordu: Örneğin Çekoslovakya'da, Sivil Forum (SF –Çek Ülkesi'nde) ve Şiddete Karşı Halk (ŠKH – Slovakya'da); Macaristan'da Macar Demokratik Forumu (MDF) ve Özgür Demokratlar İttifakı (ÖDİ); Romanya'da Ulusal Selâmet Cephesi (USC); ve Bulgaristan'da Demokratik Güçler Birliği (DGB). Bunun söz konusu gruplara bağlı olan, aşağıdaki açıklamaların birini ya da daha fazlasını yansıtan çeşitli nedenleri vardı.

Birincisi, bazı örgütler komünist dönemde, parti kurmanın hâlâ yasadışı olduğu bir sırada kuruldu. Bu yüzden söz konusu örgütler komünist yetkililer tarafından kapatılmamak için içinde parti sözcüğü geçmeyen isimler kullanıyorlardı. İyi bir örnek Slovenya'dan verilebilir. Burada "bağımsız örgütler" 1987 gibi görece erken bir tarihte yasallaşmaya başladılar; oysa kendilerini siyasal parti olarak tanımlayan örgütler 1990'a kadar yasal kuruluşlar olarak tanınmadılar. Böylece ve diğer çeşitli post-komünist devletlerdeki durumun aksine, pek çok Sloven izin verilir verilmez örgütlerine parti demeyi, tercih etti. (McMahon 1992, s. 68–70) Başka yerlerde pek çok örgüt, siyasal partilerin kurulmasına izin verildiği zaman bile, kendi bayrağı altında olumlu bir imaj geliştirmeye başladığı için kendi özgün ismini muhafaza etmeyi tercih etti.

İkinci neden, pek çok partinin aslında çeşitli küçük örgütlerin oluşturdukları koalisyonlar (bloklar) olmasıydı. Nitekim, Haziran 1990 seçimleri sırasında Bulgaristan'daki DGB, 17 kadar siyasal parti ve grubu bir araya getiriyordu. (Barber 1992, s. 138–9)

Üçüncüsü, çeşitli gruplar parti teriminden özellikle kaçınıyorlardı, çünkü bu sözcük halka komünist partiyi çağrıştırıyordu. Nitekim Çekoslovakya hakkında yazan Carnahan ve Corley şunu kaydeder: "Bir kampanya posterinde "parti" sözcüğünün nasıl lekелendiğini gösteriyordu. Posterde şu sözler yazılıydı: 'Partiler parti üyeleri içindir, Sivil Forum herkes için.'" (1992, s. 123) Kolayca tahmin edilecek nedenlerden ötürü pek çok siyasal parti lideri kendi örgütleriyle komünist parti arasında bağlantı kurulmasına yol açacak herhangi bir şeye izin vermek istemiyordu.

Pek çok yeni örgüt kendisine parti demek istemese de, bazı post-komünist devletlerdeki seçim yasaları sadece siyasal partilerin (ya da blokların) ya da bireylerin seçimlerde yarışabilmelerini öngörüyordu. Bu kısmen, sendikalar gibi geçmişte komünistlerle bağlantılı olan güçlü örgütlerin kırılğan siyasal partilerle yarışabildiği bir durumdan kaçınmak için yapıldı.

Nadir durumlarda, post-komünist hükümetler belirli parti türlerini (komünist partilerin yanı sıra) kapatmışlardır. Nitekim 1992 tarihli Arnavutluk seçim yasası sadece partilerin ya da bireylerin seçimlere katılmasını değil, aynı zamanda din, etnisite ya da bölge temelinde siyasal parti kurulmamasını öngörüyordu. Bazı Arnavutlar bu yasayı toplumda bölücülük ve ırkçılığı zayıflatmayı amaçladığı gerekçesiyle savunmuşlar, bazıları da bunu azınlık haklarını sınırlama girişimi olarak algılamışlardır. Özellikle 1991'de Omonia adında bir parti kurmuş olan Grek azınlık mensupları bu kurala itiraz ettiler. Nihayet çeşitli uluslararası örgütlerden gelen baskılar sonucunda -AGİK şartının ihlal edildiği gerekçesiyle- Arnavut yetkililer, uygulamada Omonia'nın yerini alan bir "İnsan Haklarını Savunma Partisi"nin kurulmasına izin verdiler. Ne var ki, önemli bir farklılık, etnik Arnavutların da isterlerse bu partiye katılabilecek olmalarıydı. Sonuç, pek çok ölçüt dikkate alındığında, özgün durumdan daha demokratik bir uzlaşma oldu.²

Özetle, pek çok örgütün kendisine parti demekle duraksamasına rağmen, bazı ülkelerde bu konuda baskı yapılmıştır. Gene pek çok "parti" bir batı Avrupalı siyaset bilimcinin bakış açısından yeterli değildir. Böyle bir bilimci için siyasal bir partinin formel bir örgütlenmeye (partinin yapısını, üyelere ne beklediğini vb. tanımlayan bir parti tüzüğü); bir ideolojiye ya da en azından pek çok konuda açık görüş ve hedeflere; aleni

-
2. Bulgaristan'da meydana gelen oldukça benzer bir durumu da belirtmek gerekir. Burada da anayasa, etnisite ve dine dayalı parti kurulmasını resmen yasaklıyordu. Nisap 1992'de Anayasa Mahkemesi'nin aldığı bir kararla Haklar ve Özgürlükler Hareketi'nin -Türk azınlığı temsil ediliyordu- faaliyetini sürdürmesine ve seçimlere katılmasına izin verildi. Ancak etnik çıkarların açıkça temsili konusunda dikkatle olmak gerekir. Türkmenistan'da etnisite ve dini temel alan partileri yasaklamıştı, ancak burada sadece tek bir partinin (ilk başkanı Niyazov) faaliyetine izin verildiği için, bu yasaklamanın önemi abartılmamalıdır.

üyelere sahip olması gerekir. (Bkz. Duverger 1954; Blondel 1990, s.114-15) En erken post-komünist dönemde parti denen oluşumların çoğu çok yeni ve deneyimsiz kişilerin önderliğindeydi ve özgül konular üzerinde odaklanmıştı. Bütün bunlar siyasal parti olmanın asgari gereklerini bile karşılamıyordu. Öte yanda bu örgütler belirli grupların siyasal görüşlerini temsil ediyor ve özellikle seçimlere katılmayı amaçlıyorlardı. Bu anlamda, parti teriminin kullanılması bir zorlamayı ifade etmektedir; şunu da hatırlamak gerekir ki, "parti" sözcüğü erken post-komünist devletlerde ortaya çıkan oluşumlardan çok, Batı Avrupa'nın yerleşik demokrasileri için (başlıca partilerin gevşek biçimde örgütlendiği, görece disiplinsiz ve belirsiz hedeflere sahip olduğu ABD için değil) geçerlidir.

1980'lerin sonunda ve 1990'ların başında mantar gibi çoğalan partilerin çoğu yeni damgasını taşıyordu. Ne var ki bazıları komünizm öncesi dönemde varolmuş ve yeniden kurulmuş ya da canlandırılmış eski partilerdi. Örneğin, Letonya Sosyal Demokrat İşçi Partisi Aralık 1989'da faaliyete geçti. Ancak bu parti 1904'te kurulmuş ve komünist dönem boyunca ülke dışında faaliyet göstermişti. (Bung 1993, s. 45)

Yeni ve canlandırılmış örgütlere ek olarak, öteki siyasal partileri de jure hoşgörüle karşılayan komünist devletlerde komünistlerle bir arada yaşamış bazı köklü partiler de vardı. Ancak bunlar siyasal koşullar oluşur oluşmaz (1980'lerin sonunda) kendilerini komünistlerden ayırdılar. Bulgaristan Ulusal Tarım Birliği ve DAC'ndeki Hristiyan Demokrat Birlik bu türden partilerdi. Tam tersine, komünist dönemde yaşamını komünistlerle birlikte sürdüren bazı partiler de komünistlerin ardıllarıyla yakın bağlarını sürdürmüşlerdir. İyi bir örnek Polonya Köylü Partisi'dir. (Eski Birleşik Köylü Partisi)

Nihayet komünist partiler vardı. Kısım II'de gösterildiği gibi bu partilerin çoğu 1980'lerin sonunda ve 1990'ların başında isimlerini ve yaklaşımlarını değiştirdiler -Çeko-Slovakya Komünist Partisi bir istisna oluşturur. Bu durum Sovyet ardılı devletler için de geçerliydi. Nitekim Estonya Komünist Partisi, Kasım 1992'de, yeni bir parti tüzüğü ve programının tartışıldığı bir sırada eski ismini Estonya Demokrat İşçi Partisi olarak

değiştirdi. Bu isim ve imaj değişikliklerinin çoğu dış etkilere uzak gerçekleştirildi. Ancak Arnavutluk gibi ülkelerde komünist tarzı partileri yasaklayan yeni seçim yasaları bu süreci teşvik etti; Rusya ve ESB'ndeki çeşitli devletlerde komünist partiler Ağustos 1991 darbesinin hemen sonrasında hızla kapatıldılar. Komünist partilerin kapatılmadığı yerlerde bile parti malları müsadere edildi. (Kasım 1990'da Çeko-Slovakya'da olduğu gibi) Böylece bu partilerin kaynak bakımından öteki partiler karşısındaki ayrıcalıklı durumlarına son verildi.

Bir düzeyde, iyi örgütlenmiş ve deneyimli komünist partilerin kapatılması ve parasal bakımdan zayıflatılması öteki partilerin yararına olmuştur. Ne var ki bu avantaj bazı ülkelerde kısmen aşındırılmıştır. Bu ülkelerde komünist partiler kapatılmalarına tepki olarak ya başka bir isim altında yeniden kurulmuşlar ya da kendilerine meydan okunmasının ardından, devlet başkanlarının ve/ya da parlamentoların kararlarını alt üst eden mahkemeler tarafından yasal sayılmışlardır. Bazı kayıtlarla ikinci durum Rusya'ya uygulanabilir. Rus anayasa mahkemesinin Kasım 1992 kararından kısa süre sonra, Şubat 1993'te "yeni" bir Rusya Federasyonu Komünist Partisi (RFBK) ilk kongresini topladı; parti üyelerinin çoğu eski SBKP üyeleri idi. RFBK 600 000 üyesiyle Rusya'nın en büyük partisi olduğunu iddia ediyordu. (Tolz et al. 1993, s. 20) Bu parti Aralık 1995 seçimlerinde de en popüler parti oldu.

Bir kaç –genellikle eski komünist partilerin ardılları– görece büyük olmakla birlikte, post-komünist dünyadaki siyasal partilerin çoğunun üye sayısı azdı ve çoğu seçimler için yeterli donanımına sahip değildi. İkinci olgu çoğu kez birincisinin bir fonksiyonu idi; sadece bir avuç üyesi olan partilerin, örneğin, kendi ulusal gazetelerini çıkaracak kaynaklara sahip olmaları beklenemezdi. Siyasal partilerin küçük boyutlarda olmaları kısmen yeni oluşan örgütlerin çok fazla olmasıyla açıklanabilir. Genellikle ülkenin bir kentinde bir parti kurulmuş ve ülkenin başka yerindeki bir partiyle aynı görüşleri savunmuş, ancak her iki parti de bunun farkına varamamıştı. Bazı post-komünist devletlerde hâlâ yetersiz olan iletişim şebekeleri dikkate alındığında bu durumu anlamak mümkündür. Ancak za-

man geçtikçe, partiler karşılıklı olarak birbirini tanıdıkça, merkez güçler parlamentoda temsil edildikçe ve bazı vakalarda muhalefet partilerinin hızla yasallaşmalarının başlangıçta yol açtığı coşku duruldukça çeşitli devletlerde günümüzde görülen durum ortaya çıktı: Az sayıda ama daha büyük ve daha örgütlü siyasal partiler içinde kristalleşen şemsiye örgütler altında oluşan parti koalisyonları. Bu, 12. Bölüm'de kısaca ele alınan, yeni otoriteryanizm formlarının, kırılğan demokratik fi-danların yerine geçmediği varsayımını temel alır.

Siyasal partilerin ve öteki siyasal örgütlerin genel trendi merkezci olmalıydı, ancak faaliyet halindeki merkezkaç güçlere ilişkin önemli örnekler de ortaya çıkmıştır. Üç vakada (SSCB, Yugoslavya, Çeko-Slovakya) görüldüğü gibi, post-komünist partiler dağıldığı zaman sadece ülke çapındaki partiler bölünmekle kalmamış, bazı önemli partiler de ideolojik ve/ya da siyasal ve/ya da kişisel farklılıklar yüzünden bölünmüşlerdir. Ancak ortak bir düşmanın varlığı, muhalefete geçtiklerinde bu gruplaşmaların içindeki farklılıkların çoğunu aşındırırken, gruplardan biri iktidara geçtiğinde ve bizzat siyaset oluşturmaya başladığında ya da ortak düşmanı yenilgiye uğratma hedefi grupların bir arada olmasına gerek bırakmadığında anlaşmazlıklar yüzeye çıktı ve çoğu kez yıkıcı etkiler yarattı. Bu türden bölünmenin belki de en bilinen örneği Çekya'daki Yurttaş Forumu'dur. Bu örgütte iki rakip hizip Şubat 1991'de "dostça boşanma" olarak betimledikleri bir anlaşma yaptılar. (East 1992, s. 59) Bu gelişme iki yeni partinin, Vaclav Klaus'un yönetimindeki Demokratik Yurttaş Partisi ve Jiri Dienstbier yönetimindeki Yurttaş Hareketi ile sonuçlandı. Oldukça benzer bölünmeler, Rusya (çok sayıda), Slovenya (DEMOS, Aralık 1991), Romanya (NSF, Mart 1992), Hırvatistan (HDZ, Nisan 1994) ve başka yerlerdeki parti ve koalisyonlarda da olmuştur.

Post-komünist devletlerdeki seçim yasaları partiler üzerinde genellikle merkezci bir baskı yaratmıştır; ancak bazı durumlarda tam tersi de olmuştur. Böylece, bir çözümlemeci (isimsiz), Kasım 1993'te çıkarılan Ukrayna seçim yasasının, bir partiden aday olmak için gerekli işlemlerin karmaşıklığın-

dan ötürü, parti kurma hevesini kırdığını ve adayların bağlantısız bireyler olmalarını teşvik ettiğini öne sürmüştür. (EECR, Bahar 1994, s. 26-7; ayrıca bkz. Arel ve Wilson 1994, s. 6, 9-10) Bu özel vakada, yasa neredeyse kesinlikle iyi örgütlenmiş ve deneyimli komünistlerin işine yarayacak şekilde tasarlanmıştır. Eğer böyleyse, Mart-Nisan 1994 seçimlerinin (1994 boyunca bazı seçim bölgelerinde birçok seçim turunu gerektiriyordu) sonuçları yasanın onu hazırlayanların hedeflerini karşıladığını ortaya koyabilir.

Özetle, demokratik dünyada siyasal trendler üzerine yapılan bir karşılaştırmalı çözümleme gelecekteki birkaç yıl içinde post-komünist devletlerin çoğunda açık bir güçlenme ve basitleşme sürecinin yaşanacağını öne sürse de, hem merkez hem de merkezkaç güçler post-komünist dünyada bir arada var oldular.

Birkaç post-komünist devlette komünist ve bazı etnik yönelimli partilerin yasaklanmasının oluşturduğu istisnaya rağmen bu ülkelerde tam bir siyasal partiler yelpazesi vardı. Ancak komünizmin düşüşünden önce bile, bu devletlerdeki partilere sağ ve sol ya da tutucu ve ilerici gibi terimlerin uygulanması genellikle yanıltıcı ya da şaşırtıcı oluyordu. Komünizmin çöküşüyle birlikte bu karışıklık daha da arttı. En dikkat çekici durum, komünist partilerin -Batılı toplumlarda genellikle aşırı solcu olarak betimlenirler- son yıllarda post-komünist devletlerde sık sık tutucu olarak betimlenmesidir. Bunun nedeni pek çok komünistin onyıllardır bildikleri sistem ve siyasetlerde değişiklik yapmakta duraksamalarıydı. Tam tersine, post-komünist devletlerde radikal özelleştirmeyi, ekonomiye mümkün olduğu kadar az müdahaleyi ve asgari düzeyde bir refah devletini savunanlar (bu da Batı sistemlerinde genellikle solcu olarak betimlenir) genellikle ilerici görülüyorlardı. Oysa aynı görüşler Batı'da muhtemelen sıradan aşırı tutuculuk ya da sağcılık olarak betimlenirdi. Böylece siyasal etiket sorunu son zamanlarda daha da keskinleşmiştir.

Ne var ki post-komünist devletlerde siyasal konumlanış ve partilerin dizilişine ilişkin bir izlenim oluşturulacaksa, genel etiketler zorunludur; bunlar olmadan partiler ve gruplar ara-

sındaki benzerlikleri aydınlatmak zor olur. Sadece bu nedenle burada reformcu, tutucu (sağ ve sol terimlerinden kısmen daha az sorunludur) ve görece tartışmasız merkezci terimleri kullanılmaktadır. Mevcut Rus partilerine ilişkin aşağıdaki çözümlemenin amaçları bakımından reformist terimiyle, komünist dönemden büyük değişiklikler yaparak çıkış imkânları arayan, ekonomi ve siyasette bir laissez-faire yaklaşımı öneren bir parti kastedilmektedir. Bunun doğal sonucu olarak terim dışı dönük bir yaklaşımı ifade eder. Bu yaklaşımda belirli bir ülke daha geniş dünyanın ve küresel ekonominin bir parçası olarak görülür. Tutucu ise tam tersine burada ekonomiye ve siyasete daha fazla devlet müdahalesinin gerekliliğine inanan bir grubu anlatır. Bu da çoğu kez görece yüksek bir ulusçuluk düzeyini ifade eder.

1980'lerden bu yana Rusya'da o kadar çok parti kurulmuştur ki (liste için bkz. Tolz 1990; Hosking et al. 1992, s. 216-18; Pribylovskii 1992) çözümlemek bir yana hepsinin ismini zikretmek bile bu kitabın boyutlarını aşar. Bunun yerine 1995'in sonunda Aralık 1995 parlamento seçimlerine girecek kadar gelişmiş olan partiler üzerinde odaklanmak anlamlı olacaktır. Yarışan parti ve blokların sayısı 43 kadardı; bunların 28'i yeni Duma'da temsil edilirken, çoğu tek adaylı seçim bölgelerinde çok az sayıda sandalye kazanarak temsil edildi. Sadece dört parti (RFKP ve RLDP; Vatanımız Rusya'dır; ve Yabloko) parti listeleriyle %5 barajını aşılabildi.

Yelpazenin reformist ucu Rusya'nın Demokratik Seçeneği-Birleşik Demokratlar (RDS) ve Yabloko olarak gruplaşıyordu. Birincisine radikal ekonomist ve eski başbakan Yegor Gaydar önderlik ediyordu. Öteki önde giden üye, pek çok kişi tarafından perestroyka'nın arkasındaki entelektüel güç olarak tanınan Aleksander Yakovlev idi. Bizzat Yeltsin bir ara gayrı resmi olarak RDS'nin önceli olan Rusya'nın Seçeneği'ni desteklemişti. Bu parti Aralık 1993 seçimlerinde görece iyi bir sonuç almış (bkz. Tablo 7.2); ancak 1995'te daha merkezci bir konuma kaymıştı. Yabloko, ismini partinin üç önderinin, Yavlinskiy, Boldirev ve Lukin isimlerinden alıyordu. Belirgin biçimde özelleştirme, piyasalaştırma ve Batı kampı yanlısı olmakla birlikte RDS'den çok daha az reformist idi.

Siyasal yelpazenin öteki ucunda tutucular vardı. Tutucular başlangıçta birbirine karşıt olduğu görülen, bazıları eski komünist sistemin özlemini çeken, bazıları çok daha ulusçu olan grupları kapsıyordu. Ancak bu grupların birleştikleri bir nokta, Batı'ya dalkavukluk olarak gördükleri şeyi benimsemek şöyle dursun, Batı'nın aşırı biçimde taklit edilmesini bile aşağılamalarıydı. Bununla yakından bağlantılı olan, Boris Yeltsin ve izlediği siyasetlerden nefret edilmesi idi. Pek çok komünist Yeltsin'i ikiyüzlü buluyordu, çünkü kendisi kariyerini bir komünist olarak yapmış ve daha sonra partinin savunduğu neredeyse her şeyi reddetmiş, hattâ partinin kapatılmasını savunmuştu. Bu arada pek çok kişi Yeltsin'in sadece SSCB'nin dağılmasına izin vermekle kalmadığına, Rusya'nın da de facto parçalanmasına izin verdiğine inanıyordu.³ Bu grupta yer alan en tanınmış partiler şunlardı: Gennadiy Juganov'un önderliğinde RFKP; Mikhail Lapşin'in önderliğinde esas olarak tarımda özelleştirmeye karşı çıkan Tarım Partisi ve aşırı uçta, ismiyle çelişen, ne liberal ne de demokratik olan aşırı ulusalcı Liberal Demokrat Parti. LDP eski Rusya'yı, daha da genişlemiş olarak (Rusya'daki suç oranında görülen dramatik artıştan sorumlu gördüğü Transkafkasya dışında) yeniden kurmayı amaçlıyordu. Genellikle ve haklı olarak neo-faşist bir parti olarak betimleniyordu. Partinin lideri Vladimir Jirinovskiy Rusya devlet başkanlığı için Haziran 1991'de yapılan seçimlerde, altı aday arasından Yeltsin ve eski Sovyet başbakanı Nikolay Rijkov'un ardından üçüncü gelerek yaklaşık %8 oy aldı. Açıkça anti-semitik ve Batı karşıtıdır. Ama aynı zamanda son derecede oportünist olduğu için konumunu aniden ve dramatik biçimde değiştirebilir. (Liberal Demokratlar ve Jirinovskiy konusunda bkz. Lentini ve McGrath 1994, Morrison 1994, Frazer ve Lancelle 1994)

3. Bk. Sovetska Rossiya, alıntı, Dunlop 1993, s.56. Aslında Pek çok Sovyet cumhuriyeti Ağustos 1991 darbesinden hemen sonra bağımsızlık ilan etti. O sırada bunu mümkün görüyorlardı. Yeltsin'in bölünmeye kişisel olarak karşı çıkıp çıkmadığı pek açık değildir. Aslında tutucu komplocuların uğradığı başarısızlığın bu süreci hızlandığı ve keskinleştirdiği öne sürülebilir.

Belki de 1990'ların başında Rusya'da yaşanan kutuplaşmanın bir sonucu olarak o sırada bu üç grup içinde en az örgütlü olanlar Merkezçilerdi. Gene de bu kesim Rusya'nın en yetenekli, deneyimli ve etkin siyasetçilerinden bazılarını kapsıyor ya da bu türden kişilerin desteğinden yararlanıyordu. Eski başkan yardımcısı Aleksander Rutskoy, Rus parlamentosunun eski sözcüsü Ruslan Hazbulatov; Rusya başbakanı Viktor Çernomirdin ve eski Sovyet lideri Mikhael Gorbaçev bu grupta yer alıyorlardı. Bu da çok çeşitli fikirleri kapsayan dağınık bir gruptu. Ancak merkezçiler genelde Yeltsin'in 1990'ların başındaki ekonomik reforma radikal yaklaşımını onaylamıyorlardı. Hem bu süreci yavaşlatmak hem de evrelerin ardıllığını değiştirmek istiyorlardı. (Bkz. 8. Bölüm) Ekonomide devlete Yeltsin'in düşündüğünden daha fazla rol verilmesini istiyorlardı. Pek çoğu devlet başkanının Batı'ya fazla dalkavukluk ettiğini düşünüyordu. Tutucular kadar şovenist olmasalar da, bir kısmı SSCB'nin parçalanmasını istemiyordu. Genelde eski SSCB'nin tamamen parçalanmasından daha iyi gördükleri BDT'nden yanaydılar. Yeltsin'i eleştirmelerine rağmen, merkezçilerin çoğu temelde demokratı ve anayasalcılığa inanıyordu. Ama aynı zamanda gerçek demokratlar olarak, kendisinin ya da izlediği siyasetlerin hatalı ya da yetersiz olduğunu düşünüyorlarsa, devlet başkanını eleştirmenin hakları ve görevleri olduğuna inanıyorlardı.

1995'te Yeltsin merkeze doğru kaymıştı ve 1995 seçimlerinde ana merkezci partiye, Vatanımız Rusyadır Partisi'ne yakındı. Parti başkanı Başbakan Viktor Çernomirdin idi ve parti Mayıs 1995'te kurulmuştu.

Nihayet Rusya'nın Kadınları -Ekim 1993'te Ekaterina Lakhova tarafından kurulmuştu- bazıları (bkz. Slater 1994a, s. 14; Halligan ve Mozdoukhov 1995, s. 22) tarafından merkezci bir parti olarak görülüyordu. Ancak önceli olan örgütlerin komünistlerle olan yakın bağlarından ötürü bazıları bu partiyi tutucu kampa yerleştirmişlerdir.⁴

4. Bazıları Rusya'nın Kadınları'nı yarı feminist olarak görürken, çoğunluk görüşü parti'nin geleneksel değerlerini temsil ettiği şeklindedir. Bu durum Aralık 1993 ve 1995 seçimlerinde neden bu kadar çok erkeğin bu partiye oy verdiğini açıklamaya yardımcı olur.

Rus modelinin diğer pek çok post-komünist devlette şu ya da bu ölçüde tekrarlandığı –daha az parçalı biçimde– dikkate alındığında öteki ülkelerdeki partilerin, parlamenter hiziplerin vb. bir taslağını oluşturmak bile mümkün değildir. Bu kitapta-ki pek çok fenomen gibi, konuyla ilgilenen okur tekil ülkelere ilişkin daha çok ayrıntıya ulaşmak için kaynakçaya başvurabilir. Rusya’daki siyasal yelpaze ile diğer bazı post-komünist ülkeler arasında önemli bir farklılık vardır. Her post-komünist devlet belirgin biçimde merkezci partilere sahip değildir. Bazı çözümlemeciler bu gözlemi yaparken 1992 Çeko-Slovak seçimlerini, (bkz. örn., Obrman 1992, s.12) ve 1993 Letonya seçimlerini (Bungs 1993, s. 47) örnek gösterirler; hattâ 1994’te bazı gözlemciler Rusya’daki merkezci partilerin de zayıflamakta olduğundan söz ediyorlardı. (Bkz. Slater 1994a⁵) Bunun anlamı bu bölümün sonunda ele alınacak.

Şimdilik bu kesimi post-komünist devletlerin hâlâ çok akışkan bir durumda olduklarını tekrarlayarak sonuçlandırabiliriz. Siyasal partilerin sürekli oluşumu, yeniden oluşumu ve dağılması bu akışkanlığı göstermektedir. Bu durumun uzun süre devam etmesi post-komünizmin işlev bozukluğuna neden olacaktır; ancak şimdilik bu durum erken demokratikleşmenin temelde sağlıklı bir belirtisi olarak görülebilir. Bu ülkelerdeki parti bolluğu önümüzdeki yıllarda, bazılarının daha iyi örgütlenmeleri ve bazılarının diğerlerinden daha iyi önderler edinmeleriyle, iletişim olanaklarının artmasıyla, gruplar ortak noktalarını ve birleşmenin yararlarını anladıkça, seçim kurallarının yetkinleşmesiyle (seçim kurallarının parti ve parlamenterler üzerindeki etkisi için bkz. McGregor 1993 ve bir sonraki kısım) muhtemelen azalacaktır –demokrasinin yıkılmadığı varsayıldığında. Yakın zamanda demokratikleşen ülkelerde, parti sayısının önemli ölçüde azalmakta olduğunu, bir parti sisteminin hızla oluşmakta olduğunu gösteren örnekler vardır. Roskin’in (1993, s. 49) belirttiği gibi, İspanya’da Franco diktatörlüğünün devrilmesinden sonra yapılan 1977 seçimlerine 161 parti katıldı; ancak 1980’lerde İspanya Batı Avrupa’nın büyük kısmındaki gibi bir parti sistemine sahipti.

5. Slater 1995 seçimlerinden söz ederken böyle bir zayıflama saptadı; ancak merkezin geri gelebileceğine inanıyordu; 1995 seçimleri onu haklı çıkardı.

Ama gene de ve bazılarının cesurca yaptıkları teşhislere rağmen (post-komünist doğu Avrupa ülkeleri için "otoriter olmayan", "otoriter" ve "çok partili" şeklinde yapılan erken bir sınıflandırma için bkz. Korosenyi 1991) bu ülkelerin herhangi birinde tam bir parti sisteminden söz etmek için vakit henüz erkendir. Bununla birlikte, aşırıların iktidarı ele geçirmeyecekleri varsayıldığında, bu türden sistemlerin post-komünist devletlerin pek çoğunda on yıl içinde ya da daha kısa sürede saptanması mümkündür. O zaman Batı'da norm haline gelmiş ve halen oy verme davranışını kısmen yansıtmakta olan toplumsal bölünmelerin pek çoğu post-komünist dünyada da oluşabilecektir. O sırada yeni bir burjuvazinin de kristalleşmiş olacağı söylenebilir. Bu durum işçilerin de kendi ortak yanlarını daha iyi fark etmelerini sağlayabilir ve böylece sınıfı temel alan ya da toplumsal olarak saptanabilir partiler ortaya çıkabilir. İtiraf etmek gerekir ki bu türden bölünmeler ve toplumsal tabanlar Batı'da uzun süredir sönümlenmekte ve pek çok parti "şemsiye" işlevi görmeye çalışmaktadır. (Bu konuda bkz. Kirschheimer 1966, Dittrich 1983) Ancak bu gelişme bile bir parti sistemini gerektirir. Böyle bir sistem içinde belli başlı bütün konularda siyasetleri olan ve hepsi istikrarlı bir siyasal sistem içinde belirli kurallara göre işleyen birbirinden farklı, iyi örgütlenmiş, tabanı bakımından saptanabilir parti faaliyet gösterecektir.

İster liberal demokrasinin daha erken bir evresinde görülen sınıf tabanlı siyasetlere, ister yakın zamanda Batı siyasal hayatında görülen herkesi kapsayıcı bir evreye doğru gidilsin, son zamanlarda yapılan bazı seçimlerde görülen kutuplaşmaya rağmen burada tanımlanan parti sistemlerinin oluşması kuşkusuz mümkündür. Şimdiki halde ekonomik reformlar bütün post-komünist devletlerde en önemli konu (reformların hızı, yönü ve ardılığı ve devlet müdahalesinin derecesi gibi sorunlarla birlikte) olduğu için ve ekonomik siyaset ile bu siyasetin toplumsal uzantıları modern Batılı partiler arasındaki ayırımın öncelikli bir özelliği olduğu için, post-komünist sistemlerin pek çoğu, sınıf tabanlı, toplumsal olarak ayrılmış bir sistemden çok, sorunların çözülmesine yönelik bir siyasal sistemin kendi versiyonlarına yönelebilir. O halde, sınıf ta-

banlı parti sistemleri ile sorun-yönelimli parti sistemleri arasında hiçbir zorunlu bölünme yoktur: a priori olarak işçi sınıfının devletçiliğe ve ihtiyatlı bir reforma daha fazla eğilim göstereceği, yeni işverenler sınıfının ise daha az devletçilik ve daha radikal reformdan yana olacağı düşünülebilir. (Seçmenlerin sosyo-ekonomik konumlarının post-komünist oy verme örüntülerinde muhtemelen ana belirleyici olacağına dair bir argüman için bkz. Kitschelt 1992) Post-komünist devletlerdeki sistemlerin oluşmasının Batı Avrupa toplumlarındaki gibi on yıllarca sürmesi gerekmez. Post-komünist devletler başkalarının hata ve deneyimlerinden dolayı olarak ve hızla öğrenebilirler. Ne var ki gelecekte istikrarlı parti sistemlerinin, algılanan etnik farklılıkların büyük bir rol oynamadığı ülkelerde daha tipik olması muhtemeldir. Batı'da, örneğin İsviçre ve Belçika, etnik ve linguistik bakımdan farklılığı olan devletlerde bile görece istikrarlı sistemlerin zaman zaman gerçekleşebileceğini kanıtlamaktadır. (Birlikte çalışmayı sağlayan bir demokratik yapı sayesinde; komünist dünyanın büyük kısmında sosyo-ekonomik farklılıkların yanı sıra etnik ve diğer etkenleri de anonimleştiren parti bağlılığının ve rekabetinin gelecekteki muhtemel temellerine ilişkin bir çözümleme için bkz. Evans ve Whitefield 1993)

Seçimler

Hem liberal demokrasinin hem de yasal-akılcılığın temel bir kuralı kitlelerin kendi liderlerini bir ölçüde denetleyebilmesidir. Bunu gerçekleştirmenin bir tarzı rakip partilerin katıldığı seçimlerdir. Bu seçimlerde yüksek düzeyde kamu görevi yapmak isteyenler halkın desteğini sağlamak için birbiriyle yarışır. Belirtildiği gibi, komünist dünyada pek az seçim yarışı vardır; burada çifte-reddedici devrim konusunda öne sürülen argümana uygun olarak post-komünist seçimlerde gerçek anlamda rekabetin olması gerekir.

Bu seçimlerde olması gereken diğer nitelikler nelerdir? Birincisi, genel oy hakkı tanınmalıdır. Normalde bunun anlamı, suçlular ve belki de akıl hastaları dışında bütün yurttaşların oy verme hakkına sahip olmalarıdır.

İkincisi, seçimler eşit olmalıdır. Bu da, bir asgari olarak, her yurttaşın sadece bir oyu olması anlamına gelir. Bazıları bunun her kişinin verdiği oyun yaklaşık olarak aynı "ağırlığa" sahip olması anlamına geldiğine inanır. Ancak Batılı devletlerde bile bunu sağlamak çoğu kez zor olmaktadır; gerçek dünyada, bir seçmenin güvenli bir konumda, diğerinin marjinal bir konumda oturması ikincisinin oyunun daha önemli kabul edilmesi anlamını taşır. Bu sorun veri alındığında, post-komünist dünyadaki seçmen "eşitliği" beklentilerinin gerçekçi olması gerekir.

Üçüncüsü, oy verme işlemi gerçekten gizli olmalıdır. Pek çok komünist devlette, yurttaşlar oy kabinine girmenin yaratabileceği sonuçlardan korkarlardı.

Dördüncüsü, seçimler dürüstçe yürütülmelidir. Ömenin tehdit ya da seçim hilesi olmamalıdır. Daha tartışmalı biçimde ifade etmek gerekirse, bazı partilerin diğerleri karşısında ayrıcalıklı olmamaları gerektiği öne sürülebilir. Bu yorumlanması ve belirlenmesi zor bir faktör olabilir. Bazı partilerin diğerlerinden daha fazla kaynağa sahip olmaları adil midir? Bu partiler daha etkin bir seçim kampanyası yürütmek için kullanabilecekleri fonları arttırmak amacıyla daha fazla çaba göstermiş olamazlar mı? Hiçbir Batılı demokrasi bu konuda tam bir mutabakata varamamıştır ve post-komünist devletler optimal düzenleme üzerinde anlaşmaya varamıyorlarsa, biz de aceleyle bir yargıya varma konusunda ihtiyatlı olmalıyız.

Beşinci yön daha da tartışmalıdır. Bazı gözlemcilere göre bütün seçimler doğrudan olmalıdır; yani seçmenler kendi temsilcileri ve önderleri için doğrudan oy kullanabilmelidirler. Bu durum, seçmenlerin, daha sonra en yüksek düzeydeki ya-sama organlarını ve liderleri seçecek temsilcileri seçtikleri bir durumdan (dolaylı seçimler) farklıdır. Birleşik Krallık ve Avustalya gibi pek çok ülkede ne devlet başkanı (hiçbir şekilde seçilmez) ne de hükümet başkanı doğrudan doğruya kitleler tarafından seçilir. ABD’de bile, başkan resmen Seçmenler Kurulu (Electoral College) tarafından seçilir; Amerikan siyaseti üzerine yazılan ders kitaplarında da belirtildiği gibi, Seçmenler Kurulu’nun seçmenin ilk tercihi olmayan bir kişiyi başkan seç-

mesi, her ne kadar on dokuzuncu yüzyıldan beri böyle bir şey olmadıysa da, teorik olarak mümkündür. Özetle doğrudan seçimlerle ilgili gereklerin de gerçekçi olması gerekir.

Nihayet oy kullanmanın zorunlu olup olmaması sorunu vardır. Komünist dünyada yurttaşlar resmen oy kullanmak zorunda degildiler. Uygulamada ise, oy kullanma konusunda büyük bir baskı altındaydılar; çünkü yetkililer katılımcı sayısı ve gördükleri destekle övünmek isterlerdi. Batı ülkelerinin çoğunda –Belçika ve Avustralya dışında– oy vermek zorunlu değildir. Oy vermenin, siyasal tercihlerini resmen ifade eden yurttaşların görevi değil, bir temel hak olması gerektiği genel olarak kabul edilir.

Post-komünist devletlerdeki seçim düzenlemeleri bütün bunlar dikkate alınarak ele alınabilir. Aşağıda seçim sonuçlarına ilişkin kısa bir inceleme yer almaktadır.

Post-komünist dünyada en az üç tür seçim vardır: Parlamento, devlet başkanı ve yerel seçimler. Yer darlığı nedeniyle üçüncü grup burada ele alınmayacaktır;⁶ ilk ikisi sırayla çözümlenecektir.

1995'in sonunda parlamento seçimlerinin yapıldığı hemen her post-komünist devlette (bkz. tablo 7.1 ve 7.2) seçmene sahibi parti seçenekleri sunulmuştur. Bunun tek istisnası Türkmenistan'dır. Ne var ki o sırada küçük bir farkla post-komünist devletlerin çoğu küçük partilerin parlamentolarda temsil edilmemelerini sağlamak için seçim kurallarından yararlanıyordu. Bunu yapmanın bir yolu bu partilerin aday bile çıkaramamalarını sağlamaktır. Örneğin, 1995 Rusya seçimlerinde partilerin seçimlere girme yeterliliğine sahip olmaları için, çeşitli seçim bölgelerindeki taraftarlarından en az 200 000 imza toplamaları şart koşuldu. Ancak seçimlerdeki parti listeleri aracılığıyla yarışa katılmaya hak kazanan partiler için bile engeller vardı. 1995'te nisbi temsil uygulanan pek çok post-komünist devletteki seçim yasaları, parlamentoda temsil

6. Bu durum çeşitli nedenlerden ötürü bir talihsizlikler. Örneğin, Polonya gibi ülkeler yerel siyasetin anlamını ve rolünü arttırmaya çalışmaktadırlar. Bu çabanın amacı komünizmin tipik bir özelliği olan merkezyetçiliğe karşı bir denge oluşturmaktır.

edilebilmek için partilerin asgari bir oy oranını sağlamalarını gerektiriyordu. Bu baraj Hırvatistan ve Romanya'da %3'ten Çek Cumhuriyeti'ndeki daha geniş bloklar (parti koalisyonları) için %11'e kadar değişiyordu. (bkz. tablo 7.1 ve 7.2)

Demek ki genel yönelim rekabeti teşvik ederken, oldukça parçalı ve dolayısıyla zayıf parlamentoların oluşma ihtimalini azaltmaya çalışmaktı. Parlamentolarda temsil edilen partilerin sayısını sınırlama girişimleri anti-demokratik olarak nitelenecek yerde bu ışıktaki yorumlanmalıdır.

Baraj kuralları yüzünden standartlaşma artsa da seçim sistemleri post-komünist dünyada farklılaşmaktadır. Yeni rejimler genelde adil ancak işleyebilen sistemler tasarlamaya çalışmışlardır. Ancak seçim yasaları üzerinde hiçbir anlaşma yoktur. Bazı girişimler olağanüstü karışık sistemlerle sonuçlanmıştır. 1990 ve 1994 Macaristan seçimleri muhtemelen bunun en iyi örneğini oluşturmaktadır. 386 üyeli tek meclisli bir yasama organının seçilmesi için üç ayrı yöntem vardı. Üyelerin 176'sı tek adaylı seçim bölgelerinde mutlak çoğunluk temelinde, 152 milletvekili 20 adaylı seçim bölgelerinde parti listeleri temelinde seçiliyordu. Bu düzenlemeye göre partiler ulusal çapta en az %4 oy alabilmeleri halinde parlamentoya girebiliyorlardı. Bu iki yönteme ek olarak ulusal parti listeleri temelinde, "bir seçim bölgesinde bir sandalye kazanmak için yeterli olmayan ya da bir ilçe listesinden oransal olarak ayrılan oylardan" hareketle en az 58 sandalye tahsis ediliyordu. (Melia 1992, s. 53) Milletvekilleri bu şekilde üç yoldan seçilirken tek bir seçmen sadece iki oy kullanıyordu -biri yerel seçim bölgesi ve diğeri çok adaylı ilçe listesi için. Bu oyların her ikisinin de, adaylar ve/ya da partiler bir sandalyeyi garanti edecek kadar destek sağladıkları için gereksiz olması halinde, seçmenin tercihleri ulusal parti listelerine ekleniyordu.

Bu düzenlemeler ve Haziran 1990'da yapılan Bulgaristan seçimi (bkz. Garber 1992) gibi örnekler oldukça karışık olsa da, bunun bazı nedenleri vardı. Bunlardan biri, çeşitli ülkelerde komünistlerin ve ardıllarının örgütsel deneyim, para vb. gibi çeşitli doğal avantajlardan yararlanmalarını önlemek için yapılan bilinçli bir girişimi yansıtıyordu. Diğeri, bazı ülkelerin

kendi komünizm öncesi geçmişlerinden bilinçli biçimde öğrenmekte olmalarıydı. Üçüncüsü, seçim yasalarının çoğu kez sıcak tartışma ve uzlaşmaların sonucu olması ve açıkça siyasetin damgasını taşımasıydı. Nihayet pek çok doğu Avrupalı, Federal Almanya Cumhuriyeti'nin seçim sisteminden etkilenmişti (bu aynı zamanda geçmişten öğrenme girişimlerini yansıtıyordu) ve bu sistemi yerel düzeyde bazı düzeltmelerle az çok taklit etmek istiyordu.

Alman sistemi ilk bakışta karmaşık görünür ancak gerektiği gibi uygulandığında çeşitli avantajlar sağlar. Seçmenlerin iki oyu vardır; sistemi ayrıntılı biçimde ele almadan (ayrıntılar için bkz. Deutsch ve Smith 1987, s.194-6) şunu belirtmek yeterlidir ki sistem seçmenlerin hem etkin buldukları bireyleri seçmelerine hem de daha genel bir parti tercihini ifade etmelerine izin veriyordu. Sistem hem pratikte uygulanabilirdi hem de bu ölçütü yaklaşık olarak karşılıyordu. Almanlar Weimar Cumhuriyeti (1919-1933) ve erken Bonn Cumhuriyeti (1946'dan itibaren) deneyiminden çok şey öğrenmişlerdir. Sistemin bir düzeyde daha demokratik olduğu görülüyor, ancak çok sayıda küçük partinin ulusal parlamentoda yer alması gibi ciddi sakıncalar da taşıyordu. Böyle bir sistem kararsızlığa ya da ortalamanın altına düşen kararların alınmasına yol açabilir. Ayrıca pek çok kişi Weimar döneminde geçerli olan parlamenter sistemin sergilediği zayıflığın Hitler'in 1933'te iktidarı ele geçirmesinin başlıca nedenlerinden biri olduğunu düşünüyordu. 2. Dünya Savaşı'ndan sonra Almanlar Weimar dönemini incelediler ve 1953'te FAC temsil için asgari bir baraj uygulamaya başladı. (%5 ya da mecliste en az üç sandalye)

Erken post-komünizm döneminde Macar, Bulgar ve Çeko-Slovak seçim yasalarını hazırlayanlar, pek çok küçük partinin yasama meclisinde bir araya gelmesi gibi bir çok parçalılıktan kaçınmak için, Alman deneyimini ve sistemini incelediler. Baraj sisteminin avantajlarından biri, genellikle birbirine çok benzeyen küçük partileri daha geçerli koalisyonlar oluşturacak şekilde benzer görüşlere sahip partilerle birleştirerek parlamenter temsili sağlamaktı. Pek çok vakada tam da böyle oldu. Örneğin Bulgaristan'da Ekim 1991'de Ulusal Meclis'e gir-

mek için 40 parti ve blok birbiriyle yarıştı ve ancak üçü temsil sağlayabildi. Bunların ikisi, oyların %34'ten fazlasını alan ve bir partiler koalisyonu -17 parti- oluşturan DGB ile %33'ün üzerinde oy alan ve komünistlerin ardıllarından oluşan parti (BSP) idi. (Bkz. McLean ve Garber 1992, s. 55. 103-4)

Bütün ülkeler Alman deneyimini izlemedi. Polonya, on yıllardır gerçekten özgür ilk parlamento seçimlerini Ekim 1991'de yaptı. Polonya parlamentosu (Sejm) asgari bir temsil barajı olmaksızın 29 kadar partiyle oluştu. (Seçim yarışına 62 parti katılmıştı) En popüler iki parti, Demokratik Birlik ve Demokratik Sol İttifak oyların sadece %12'sini almıştı. (Roskin, Polonya'da 1991 seçimlerinde %4 oranında bir baraj uygulanmış olsaydı Sejm'de sadece dokuz partinin temsil edileceğini hesaplamıştır; bkz. Roskin 1993, s. 49) Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, Polonya da kısa süre içinde aynı çizgiye geldi ve Nisan 1993 seçim yasasında asgari barajlar getirdi. Buna göre, oyların %5'inden azını alan hiçbir parti ve %8'inden azını alan hiçbir koalisyon Sejm'de temsil edilemiyordu. Bu yasa sayesinde Eylül 1993 seçimlerinin ardından Polonya parlamentosundaki partilerin ve koalisyonların sayısı belirgin biçimde azalarak 29'dan altıya düştü. Erken post-komünist evredeki Polonya gibi, Romanya da, küçük partilerin yasama meclisinde temsil edilecekleri bir sistem kurmaya çalıştı. Romanyalılar bu sistemin daha demokratik olduğuna inanıyorlardı (bkz. Carothers 1992, s. 80-1); ancak orada da uygulama kısa süre içinde değişti ve doğu Avrupa'daki düzenlemelere uyum sağladı.

Doğu Avrupa sistemlerinin bazıları Alman etkisini yansıtırsa da, bazıları Fransız deneyiminden öğrenmiştir. Böylece Fransa'nın hem başkanlık hem de yasama seçimlerinde uyguladığı iki turlu sistem demokrasi ile etkinliği birleştirmenin bir başka tarzı olarak görüldü; birinci turda çok sayıda aday/parti yer alıyordu, ancak temsil ikinci turda öne çıkan aday/partilerle daha belirgin bir sonuç verecek şekilde daralıyordu.

Seçim düzenlemeleri konusuna son vermeden önce, çeşitli BDT devletlerinin, beraberliği önleyen ve asgari düzeyde ka-

tılım sağlayan⁷ mutlak çoğunluk sistemlerini tercih ettiklerini belirtmek gerekir. Uygulamada, Belarus, Kırgızistan ve Ukrayna gibi devletlerde parlamentodaki bütün sandalyeleri doldurmak zorluklara yol açmıştır. Muhtemelen bu sorun yüzünden çeşitli ülkelerde yeni seçim yasaları oluşturulacaktır. Mutlak çoğunluk koşulu gözetilecek olursa, asgari katılım düzeyi azaltılabilir ve Haziran 1995 yasasıyla Rus Duması (alt meclis; 1995 Rusya seçim yasaları için bkz. Orttung 1965a) seçimleri için öngörülen %25'e indirilebilir.

Neredeyse bütün post-komünist devletlerde, bütün sağlıklı ve suçlu olmayan yurttaşlar 18 yaşını doldurunca oy verme hakkına sahip olurlar. Eski Yugoslavya'nın bazı devletlerinde oy kullanma yaşı tam gün çalışanlar için 16'dır. Ancak Slovenya'da herkes için asgari yaş 21'dir.

Eşitlik konusuna gelince, bazı post-komünist devletlerin benimsedikleri olağanüstü karmaşık düzenlemelerin, pek çok siyasetçi ve devlet görevlisinin seçmenleri etkilemek için büyük çaba göstermeleriyle sonuçlandığını da belirtmek gerekir. Çok adaylı seçim bölgelerinin farklı büyüklüklerde olması da (örneğin Romanya'da üst meclis için seçim bölgesi başına 2 ile 14 arasında aday –Nadais 1992, s. 195; Bulgaristan'da 3 ile 26 arası – Garber 1992, s. 140) büyük bir eşitsizlik olarak görülebilir. Öte yanda bu farklılıklar nüfus farklılıklarını da yansıtır ve yurttaşlar belirli bir siyasal birime eşit olarak dağıldıkları için, nüfus bakımından benzer, ancak bölgesel büyüklük bakımından muazzam farklı olan bir büyüklüğü alt bölümlere ayırmak oldukça yapay olacaktır. Post-komünist dünyada kişilerin birden fazla meclis için oy kullandıkları pek az örnek vardır. Ne var ki 1990 Sloven seçimlerinde o sırada var olan üç meclisten biri, Birleşik Emek Meclisi için sadece çalışan yurttaşlar oy kullanabiliyorlardı; ancak bu uygulama ağır biçimde eleştirildi ve hem bu ayrıcalık hem de meclisin kendisi 1992 seçimleri sırasında ortadan kalktı.

7. Pek çok durumda, belirli bir seçim bölgesindeki seçmenlerin en az % 50'sinin oy vermesi halinde seçim geçerli sayılıyordu.

Seçimlerin gerçekten yarişmalı olması için gizli oy zorunlu bir koşuldur. Yurttaişlar artık, komünist dönemde çok sık görüldüğü gibi, oy pusulasını işaretlemekten kutuya atmamaktadırlar. Artık kendi tercihlerini belirtmektedirler. Yabancı gözlemciler post-komünist seçimlerin bu boyutu bakımından genellikle tatmin olmuşlardır. Ancak bazı post-komünist seçimlerde gizliliğin yeterli olmadığına dair suçlamaların olduğu da belirtilmelidir. Bulgaristan'da 1990'da yapılan seçimler sırasında bazı seçmenler oy kabinlerinin içeriyi gösterecek kadar ince pamukludan yapılmış olduğunu belirterek řikāyetle bulunmuşlardır. (Garber 1992, s. 150) Bu doğru olabilir, ancak kabinin dışındaki insanların içerideki kişinin nasıl oy kullandığını görebilmeleri pek muhtemel görünmemektedir. Gizlilikle ilgili bir başka sorun, Mayıs 1990'da Romanya ve Haziran 1990'da Bulgaristan seçimlerinde görüldüğü gibi oy pusulalarının ve/ya da zarfların oldukça şeffaf olmasıydı. (Carothers 1992, s. 90; Garber 1992, s. 150)

Komünist dönemden gelen gizlilik nosyonunun pek çok ülkede *tersine çevrildiği* bir alan da oyların sayılması ve değerlendirilmesi idi. Bu süreçler yerleşik demokrasilerde bile görülmemiş ölçüde i ve dış gözlemcilere açıldı. Bu sadece erken post-komünizmin bir özelliği olarak görülebilir, ancak yeni partiler ve politikacılar hem kendilerini komünist dönemden ayırmaya hem de kendi yeni sistemlerinin meşruluğunu sağlamaya alıřtıķ; bu meşruluk türü bir kez yerleştiğinde, bu türden dış gözetim ihtiyaı kesinlikle azalacaktır. (Karşılaştırmalı bir perspektiften gizlilik konusu için bkz. Nadais 1992, s. 200–2) Farklı biçimde ifade etmek gerekirse, bu ülkelerde yasalar bir kez makul biçimde yerleşik hale geldiğinde –bunun olacağı farz edildiğinde– post-komünist yetkililere "normal" demokratik siyasal yöntemlere bağlılıklarını kabul etmeleri için yapılan baskı azalacaktır.

Post-komünist seçimlerde fiziksel baskı ve hile iddiaları görece az olmuştur. Bu iddialar da genellikle tekil seçmenlerle ilgilidir ve çoğu kez tatmin edici biçimde çözümlenmiştir. Romanya'da Mayıs 1990'da yapılan seçimler, kampanya sırasında bildirilen çok çirkin olaylar nedeniyle bu konuda bir is-

tisna oluşturdu. Öte yanda, ÷lke içindeki siyasetçilerin yanı sıra bazı dış gözlemciler de bazı devletlerde seçimlerin dür÷stçe yapılmadığını, bazı partilerin diğerleri karşısında büyük avantajlar sağladıklarını öne sürmüşlerdir. Romanya gene en belirgin örneklerden birini oluşturmaktadır. Carothers 1990 seçimleri hakkında şunları yazar:

Kampanya sistematik biçimde hileli idi. Cephe (USC) mutlakçı bir devletin dizginlerini elde tutmanın bütün avantajlarından yararlandı ve bu avantajları azami ölçüde sömürdü. Muhalefet, deneyimli personel, para, malzeme ve ekipman dahil olmak üzere olabilecek her türlü kaynaktan yoksundu... Elektronik medyaya ulaşım bir diğer büyük eşitsizlik konusuydu... Ayrıca muhalefet partileri basının cesaretini kırmak ve ifade özgürlüğünü kısıtlamak için hükümetin sistematik bir sindirme girişiminde bulunduğunu gösteren bulgulara sahipti. (1992, s. 83-4)

Örneğin Hırvatistan'da 1993 üst meclis seçimleri (Bicanic ve Dominis 1993, s. 19), 1994 Ukrayna parlamento seçimleri (bkz. KRWE 1994, s. 39971) ve 1994 Kazak seçimleri (Norzhanov 1994, s. 3) hakkında da benzer, ancak bu kadar vahim olmayan eleştiriler yapıldı.⁸ Bütün partilerin, özellikle erken post-komünizm döneminde "deneyimli personel" bakımından az çok eşit olmalarını beklemek gerçekçi olmasa da, en liberal demokrasilerin temel demokratik ilkeler olarak benimsedikleri yaklaşıma sahici bir bağlılık, USC'nin ve başka ÷lkelerdeki başka partilerin tekrar tekrar yaptıkları hilelerin pek çoğunu sona erdirecektir.

Post-komünist seçimlerin doğrudanlığıyla ilgili durum makul biçimde açıktır. 1994'ün ortalarında post-komünist devletlerde, özellikle tek meclisli parlamentolar için yapılan seçimlerin büyük çoğunluğu, doğrudan olmuştur. Bunun bir istisnası Kazakistan idi. Burada 1994'te parlamentoya giren

8. Sonuncusuyla ilgili iddialar o kadar ciddiydi ki Kazak Anayasa Mahkemesi Mart 1995'te seçimleri geçersiz ilan etti. Biraz tereddüt ettikten sonra başkan Nazarbayev mahkemenin aldığı kararı bahane ederek parlamentoyu dağıttı. Ancak Aralık 1995'te yapılan parlamento seçimleri de yaygın ve ciddi eleştirilere maruz kaldı.

177 milletvekilinin 42'si, görünüşe bakılırsa ulusal ve bölgesel hükümet görevlilerinin tavsiyesiyle devlet başkanı tarafından belirlendi. Rusya'da 1995'e kadar yapılan Federasyon Konseyi seçimleri ve 1995'den beri Kazakistan'da yapılan seçimler dolaylı oldu. Bu nadir örneklerde, söz konusu olan sadece üst meclis idi; Hırvatistan'da yapılan düzenlemeler devlet başkanının üst meclisin yaklaşık 70 üyesinden beşini atamasına izin veriyordu.

Nihayet post-komünist devletler en az iki nedenle oy kullanmayı zorunlu hale getirmedi. Birincisi, çoğu kişi, yerleşik liberal demokrasilerin deneyiminden öğrenmeye –körü körüne taklit etmeye değil– çalışıyordu. İkincisi, bu yaklaşım gene çifte-reddedici devrimin bir diğer bölümü olarak yorumlanabilir; pek çok komünist devlet kendi yurttaşlarının oy kullanmalarını de facto sağladığı için, post-komünist siyasetçilerin çoğu bu uygulamaya başvurmak istemiyordu. Bu nedenle, Litvanya ve Romanya gibi bazı devletler seçimlerin geçerli olması için belirli bir asgari katılım düzeyi öngördü.

Katılım post-komünist dünyada şimdiye kadar yapılan seçimlerde büyük değişiklik göstermiştir. Yel pazenin bir ucunda katılımı %85 ya da 90'ın üzerinde olan, Çeko – Slovakya (Haziran 1990), DAC (Mart 1990), Arnavutluk (Mart 1991 ve Mart 1992), Bulgaristan (Haziran 1990) gibi ülkeler yer alır. Türkmenistan'daki katılım oranları o kadar yüksektir ki doğruluğu hakkında kuşkular oluşmuştur. Öteki uçta, Haziran 1989 seçimlerinin ikinci turunda yaklaşık %26, Ekim 1991 seçimlerinde ise %43'ün üzerinde katılımın olduğu Polonya yer almaktadır. Macaristan'da da katılım görece düşüktür. (1990 seçimlerinin ikinci turunda yaklaşık %46 ve 1994 seçimlerinin ikinci turunda %55)

Düşük seçmen katılımları için tek bir açıklama yapılamaz. Ne var ki bazı vakalarda tek bir neden, seçimlerde yarışan parti ve blokların çok sayıda olması seçmenlerin kararsız kalmasına bu da yurttaşların yetersiz katılımına yol açmıştır. Belarus gibi bazı ülkelerde seçim kampanyalarının medyada yeterince yer almaması da bu sorunu ağırlaştırmıştır. Birkaç turlu seçimlerin yarattığı bir bıkkınlık (bu, yukarıda biraz değinil-

len "ikinci tur" fenomenini açıklamaya yardımcı olur- 1994 Makedonya seçimleri bu açıklamanın evrensel olarak uygulanamayacağını ortaya koymuş olsa da); bazı ülkelerde geç komünizm ile erken post-komünizm arasındaki farklılığın öteki ülkelere kıyasla daha az algılanması ve bu yüzden seçmenlerin yeni siyasal haklar karşısında geç komünizmin görece hâlâ etkin olduğu ülkelerdeki kadar heyecanlanmamaları; ve seçmenler erken post-komünizmde yaşanan ağır yoksunluk ve güvensizliğe çözüm olacak hiçbir alternatif olmadığını algıladıkça bütün bu parti ve blokların düşük katılımı yaratması ve seçmenlerin bu acılara (ister istemez) neden olanları meşrulaştırmak istememeleri, düşük katılımın diğer nedenleri arasında sayılabilir. Nihayet seçimlere katılımın pek çok Batı ülkesinde de düşük olduğu gözden kaçırılmamalıdır!

Pek çok seçimin sonucunu karşılaştırmalı olarak çözümlemek mümkün değildir; tekil sonuçlar Tablo 7.1 ve 7.2'de özetlenmiştir. Pek çok post-komünist devletin en erken dönemde sergilediği ortak bir özellik, görece ulusçu parti/blokların yaygın biçimde desteklenmeleriydi. Bu durum post-komünizmin 1. Bölüm'de ele alınan nedenleri ve dinamiklerine uygundur. Ne var ki bazı ülkeler post-komünizm döneminde ikinci ya da üçüncü seçimleri yaptıkça, pek çok seçmenin komünist dönemin bazı özellikleri, özellikle de daha yüksek güvenlik konusunda nostaljik olduğunu gösteren belirtiler ortaya çıkmıştır. Bu gelişme, eski komünist olarak anılan partilerin yükselişi 12. Bölüm'de, bazı medya yorumcularının "pembe devrim" dedikleri olgu tartışılırken çözümlenmektedir. Bu noktada, güçlü bir ulusçu yönelimi benimseyen eski komünist partilerin, Arnavutluk, Bulgaristan ve Ukrayna gibi ülkelerde yapılan ilk post-komünist seçimlerde bile gayet iyi sonuçlar aldıkları belirtilebilir; ancak 6. Bölüm'de gösterildiği gibi, pek çok vakada eski komünistlerin dürüst olmayan yollara başvurduklarını gösteren belirtiler vardır.

Başkanlık seçimlerine gelince, anti-komünist devrimlerin bir parçası olarak bazı post-komünist ülkeler komünizm dönemindeki durumdan uzaklaşmaya çalışmışlardır. Bu dönemde, partinin de facto başkanı (genel/birinci sekreter) ve ülke-

nin lideri sadece seçmenler kitlesi tarafından seçilmemekle kalmıyor, çok dolaylı biçimde bizzat komünist partinin üyeleri tarafından seçiliyorlardı. Pek çok post-komünist devlette devlet başkanının görece etkin bir siyasal rol oynadığı dikkate alındığında, bazı ülkelerde başkanlık görevinin halk nezdinde meşrulaştırılması özellikle önemli görülmektedir.

Tablo 7.3 ve 7.4'te görüldüğü gibi, altı Doğu Avrupa ülkesinin (Bulgaristan, Hırvatistan, Makedonya Cumhuriyeti, Polonya, Romanya ve Slovenya) devlet başkanı (ya da muadili) doğrudan seçilmişti. Macaristan'da Kasım 1989'da bir referandum yapılarak yurttaşlara devlet başkanlarını doğrudan seçmek isteyip istemedikleri soruldu; seçmenler küçük bir farkla devlet başkanı seçimini parlamentoya (Ulusal Meclis) bırakmayı tercih ettiler. Temmuz 1990'da Macar seçmeninden bu konuda referandum yoluyla bir kez daha oy vermesi istendi; seçmenlerin sadece %13.8'i oy verme zahmetine katlandı. Bunun üzerine Ulusal Meclis, Ağustos 1990'da devlet başkanını (Goncz) seçti. ESB'nin, Letonya dışında kalan bütün ardıl devletlerinin doğrudan seçimleri tercih etmiş olmaları ilginçtir.

Doğu Avrupa ve ESB'ndeki çeşitli post-komünist devletlerde, yurttaşlar başkanlık seçimlerine katılacak adayları seçmişlerdir. Örneğin, Lech Walesa Kasım 1990'da Polonya başkanlık seçimlerinin birinci turunda 6 (ve 1995'te bu kez 12) adayla yarıştı. Pek çok gözlemciye göre 1990'da Tadeus Mazowiecki Walesa'nın esas rakibi olacaktı. Oysa Kanada'dan yeni gelen Polonyalı bir göçmen, Stanislaw Tyminski ilk turda ikinci oldu (Walesa'nın %39.9 oyuna karşı %23.1 oy alarak). Böylece Aralık'ta yapılan ikinci turda Tyminski doğrudan Walesa'yla yarışan kişi oldu. İkinci turda, Tyminski'nin Polonya'ya halka hiç acı çekirmeden gelişmiş bir piyasa ekonomisi sağlayabileceği gibi bir ölçüde gerçekdışı iddialarına rağmen (belki de bu iddialar yüzünden) Walesa oyların yaklaşık %75'inı aldı.⁹

9. Parantez içinde belirtmek gerekir ki, çeşitli post-komünist devletlerde başkanlık seçimlerine katılmak için ülkesine dönen pek çok göçmen vardı. Örneğin Romanya'da Campeanu ve Ratiu (Mayıs 1990), Litvanya'da Lazoraitis (Şubat 1993) ve Letonya'da Meierovics. Bu adayların hiçbiri iyi sonuç alamadı.

Halkın seçtiği bir devlet başkanına sahip olmanın potansiyel sakıncalarından biri, bunun devlet başkanlarına halk nezdinde parlamentoyla çatışmalarına yol açabilecek kadar güçlü bir meşruluk duygusu verebilecek olmasıydı. Böyle bir gelişmenin siyasal istikrarsızlığı ve hassasiyeti arttıracığı düşünülüyordu. Bazı post-komünist parlamentoların, daha az demokratik görünse de dolaylı seçimi tercih etmelerinin başlıca nedeni muhtemelen budur. Bir sonraki kısımda, post - komünist siyasal hayatın çarpıcı bir özelliği olduğu için bu türden güç mücadelesi örneklerine yer verilecek. Ancak bu noktada yeni yasama ve yürütme düzenlemelerini kısaca gözden geçirmek gerekiyor.

Bu kısmı bitirmeden post-komünist dünyada referandumun geniş çapta kullanıldığını belirtmek gerekiyor. Komünist dönemde de yapılan referandumlar 1990'larda sıklaştı. Yeni anayasalar; ekonomik ve diğer siyasetler; seçim sistemleri gibi konularda –ve bazen de kuşkusuz muhalifleri yenilgiye uğratmak için– yurttaşlara danışıldı. Aşağıda bu konu–da da örnekler verilecek. (Referandumlar için bkz. White ve Hill 1996)

Tablo 7.1. Ardıl Doğu Avrupa Devletlerinde Yasama Meclisi Seçimleri (1989 - Aralık 1995)

Ülkeler	Tarih	Seçim Sistemi (a)	Baraj	Katılım (%) (b)	Partiler	Sonuçlar (c)	
						Oy Oranı (%)	Sandalye
Arnavutluk	Mart - Nisan 1991	Tek sistem	Yok	96.9	Arnavutluk Emek Partisi	67.6	169
		Mutlak çoğunluk			Demokratik Parti	30.0	75
	Mart 1992	Karma	%4	90.3	Diger	2.4	6
		sistem: diger adayların			Demokratik Parti	62.1	92
		elenmesini			Sosyalist Parti	25.7	38
		sağlayan mutlak çoğunluk; ülke çapında nisbi temsil sistemi			Sosyal Demokratlar	4.4	7
Bosna-Hersek	Mayıs 1996'da yapılacak Kasım-Aralık 1990				Diger	7.8	3
		Karma			Demokratik Eylem Partisi	33.8	43
		sistem: diger adayların			Sırbistan Demokratik Partisi	26.9	34
		evlenmesini			Hırvatistan Demokratik	18.3	21
		sağlayan					

Ülkeler	Tarih	Seçim Sistemi (a)	Baraj	Kabulim (% (b))	Partiler	Oy Oranı (%)	Sandalye
Bulgaristan	Haziran 1990	mutlak çoğunluk			Birliği		
		ülke çapında nisbi temsil sistemi			Sosyalist Demokratik Parti	8.0	15
		Karma sistem: diğer adayların elenmesini sağlayan mutlak çoğunluk; ülke çapında nisbi temsil sistemi	% 4	90.7; 84.1	Diğer		17
					Bulgaristan Sosyalist Partisi	47.1	211
					Demokratik Güçler Birliği	36.2	144
					Haklar ve Özgürlükler hareketi	6.0	23
					Bulgaristan Ulusal tanım Birliği	8.3	16
					Diğer	1.0	6
					Demokratik Güçler Birliği	34.4	110
					Bulgaristan Sosyalist Partisi koalisyonu	33.1	106
	Ekim 1991	(bağımsız adaylar için) sistemleri			Haklar ve Özgürlükler Hareketi	7.5	24
		1991'deki gibi	% 4	83.9			
	Aralık 1994				Bulgaristan Sosyalist Partisi koalisyonu (Ekoglasnost dahil)	43.5	125

Ülkeler	Tarih	Seçim Sistemi (a)	Baraj	Kabulüm (%) (b)	Partiler	Sonuçlar (c)	
						Oy Oranı (%)	Sandalye
Hırvatistan	Nisan-Mayıs 1990				Demokratik Güçler Birliği	24.2	69
					Halkın Birliği	6.5	18
					Haklar ve Özgürlükler Hareketi	5.4	15
					Bulgaristan Ticaret Bloku	4.7	13
					Hırvatistan Demokratik Birliği		84
	Ağustos 1992	Karma sistem: basit çoğunluk ve ülke çapında nisbi temsil sistemi	%3	75	Komünistler Birliği	27.0	36
					Diğer		30
					Hırvatistan Demokratik Birliği	41.5	85
					Hırvatistan Sosyal-Liberal Partisi	18.3	14
					Demokratik Değişim Partisi	5.8	11
	Ekim 1995		%5		Diğerleri	33.9	28
					Hırvatistan Demokratik Birliği	45.2	75
					Köylü Partisi Koalisyonu	18.3	16
					Hırvatistan Sosyal-Liberal Partisi	11.6	12
					Sosyal Demokrat Parti	8.9	10
					Diğer	16.0	14

Ülkeler	Tarih	Seçim Sistemi (a)	Baraj	Kabılım (% (b))	Partiler	Oy Oranı (%)	Sandalye
Çekya	Mayıs-Haziran 1996'da yapılacak	Karma sistem: seçim bölgeleri temelinde nisbi temsil sistemi; ülke çapında nisbi temsil sistemi	Partiler için %5; bloklar için, katılan partilerin sayısına göre % 7-11				
Çeko-Slovakya	Haziran 1990	Seçim bölgeleri temelinde nisbi temsil sistemi	%5	96.0	Şiddete Karşı Yurttaş Forumu Komünist Partisi Hristiyan Demokratik Hareket Diğer	87	
					Demokratik Yurttaş Birliği Demokratik Slovakya Hareketi	23 20	
					Diğer	48	
	Haziran 1992	1990'daki gibi	%5	84.8	Demokratik Yurttaş Birliği Demokratik Slovakya Hareketi	24 11	
					Sol Blok	10	19
					Demokratik Sol Partisi	5	10
					Diğer	45	39
DAC	Mart 1990	Seçim	yok	93.4	Almanya İçin Birlik	48.1	192

Ülkeler	Tarih	Seçim Sistemi (a)	Baraj	Kabulüm (%) (b)	Partiler	Oy Oranı (%)	Sandalye
Macaristan	Mart-Nisan 1990	Karma (3) sistem: diğer adayların elenmesini sağlayan mutlak çoğunluk; seçim bölgeleri temelinde nisbi temsil; ülke çapında nisbi temsil 1990'daki gibi	%4	63.2; 45.9;	(Hristiyan Demokratik Birliği dahil)	(40.9)	(163)
					Almanya Sosyal Demokrat Partisi	21.9	88
					Demokratik Sosyalizm Partisi	16.4	66
					Diger	13.4	54
					Macaristan Demokratik Forumu	24.7	165
					Özgür Demokratlar Birliği	21.4	91
					Bağımsız Küçük Mülk Sahipleri Partisi	11.7	44
					Macaristan Sosyalist Partisi	10.9	33
					Diger	31.3	53
	Mayıs 1994		%4	68.9; 55.1	Macaristan Sosyalist Partisi	54.2	209
					Özgür Demokratlar Birliği	18.11	70
					Macaristan Demokratik	9.6	37

Ülkeler	Tarih	Seçim Sistemi (a)	Baraj	Katılım (% (b))	Partiler	Sonuçlar (c)	
						Oy Oranı (%)	Sandalye
Makedonya Cumhuriyeti	Kasım-Aralık 1990	Tek sistem: diğer adayların elenmesini sağlayan mutlak çoğunluk		80	Forumu		
					Bağımsız Küçük Mülk Sahipleri Partisi	6.7	26
					Diğer	11.5	44
					Dahili Makedonya Devrimci Örgütü-Makedonya Ulusal Birliği için Demokratik Parti		
					Makedonya Komünistler Birliği		38
					Demokratik Refah Partisi		31
					Diğer		17
					Makedonya Birliği		23
					Demokratik Refah Partisi		95
					Demokratik Halk Partisi		10
Polonya	Ekim-Kasım 1994	1990'daki 55; 55; gibi		77.8	Diğer		4
					(Komünist Blok)		11
					(Katolik Blok)		276
					Dayanışma		23
							161
Polonya	Haziran 1989	Diğer adayların elenmesini sağlayan mutlak çoğunluk 460 sandalyenin sadece 161'i	yok	62.1; 25.9			

Ülkeler	Tarih	Seçim Sistemi (a)	Baraj	Katılım (% (b))	Partiler	Sonuçlar (c)	
						Oy Oranı (%)	Sandalye
Slovakya	Eylül 1992	Karma sistem: yerel seçim bölgeleri temelinde nispi temsil sistemi; ülke çapında nisbi temsil sistemi	Partiler için %3; bloklar için, katılan parti sayısına bağlı olarak %8	76.3	Diger	14.9	51
					Demokratik Ulusal Selâmet Cephesi	27.8	117
					Romanya Demokratik Birliği	20.0	82
					Ulusal Selâmet Cephesi	10.2	43
					Romanya Ulusal Birlik Partisi	7.7	30
					Macaristan Demokratik Birliği	7.5	27
					Diger	27.0	42
					Demokratik Slovakya Hareketi ve Köylü Partisi	35.0	61
					Ortak Seçenek	10.4	18
					Macar Koalisyonu	10.2	17
Slovenya	Nisan 1990	Tek sistem; diğer	Partiler için %5; bloklar için, katılan parti sayısına bağlı olarak %10	80+	Hristiyan Demokrat Hareket	10.1	17
					Demokratik Birlik	8.6	15
					Diger	25.7	22
					Demokratik Slovenya Muhalefet Bloku	54.8	47

Ülkeler	Tarih	Seçim Sistemi (a)	Baraj	Katılım (%) (b)	Partiler	Sonuçlar (c)	
						Oy Oranı (%)	Sandalye
Yugoslavya (Sırbistan-Karadağ)	Mayıs-Haziran 1992	adayların elenmesini sağlayan mutlak çoğunluk	%3	76	(DEMOS)	17.3	14
		Karma sistem: seçim bölgeleri temelinde nisbi temsil sistemi; ülke çapında nisbi temsil sistemi			Demokratik Yenilenme Partisi	14.5	12
					Liberal Parti	7.8	7
					Diğer	23.7	22
					Liberal Demokratik Parti	14.5	15
					Hristiyan Demokrat Parti	13.6	14
					Birleşik Sosyal Demokratlar Listesi	9.9	12
					Sloven Ulusal Partisi	8.8	10
					Sloven Halk Partisi	29.5	17
					Diğer		
					Sırbistan Sosyalist Partisi	61.0	73
					Sırbistan Radikal Partisi		33
					Karadağ Demokratik Sosyalistler Partisi		23
					Diğer		9
	Aralık	nisbi temsil istemi	yok		Sırbistan Sosyalist Partisi	31.4	47

Ülkeler	Tarih	Seçim Sistemi (a)	Baraj	Katılım (%) (b)	Partiler	Sonuçlar (c)	
						Oy Oranı (%)	Sandalye
					Sırbistan Radikal Partisi	22.4	34
					DEPOS Bloku (Sırbistan Demokratik Hareketi)	17.2	20
					Karadağ Demokratik Sosyalistler Partisi	2.8	17
					Demokratik Parti	6.0	5
					Diğer	7.3	15

a) Bütün ülkelerin seçim sistemleri ayrıntıda daha da farklıdır, ancak karşılaştırmalı bir çalışmada bütün bu ayrıntıları kapsamak mümkün değildir.

b) İki ya da daha fazla sayının verildiği yerlerde, seçim iki ya da daha çok türdür.

c) "Eski komünist" olarak betimlenen partiler, yani sıra aktüel komünist partiler ve komünistlere çok yakın olan partiler italikle belirtilmiştir. İki meclisli sistemlerde, alt meclis esas alınmıştır. Karma seçim sistemlerinde, oranlar sadece nispi temsil bileşenini vermektedir.

Kaynaklar: Sword 1990; Batı 1991; East 1992; Garber ve Bjornland 1992; Cohen 1995; Lucky 1994; Szejkowski 1994; Staff of the US Commission CSCE, Washington D.C.: RFE/RL Research Reports; KRWE, EIU Country Reports; Transition; Britannica Book of Year.

Tablo 7.2. Ardıl ESB Devletlerinde Yasama Meclisi Seçimleri (1991 - Aralık 1995)

Sonuçlar (c)

Ülkeler	Tarih	Seçim Sistemi (a)	Baraj	Kabulim (%) (b)	Partiler	Oy Oranı (%)	Sandalye
Ermenistan	Temmuz 1995	Karma sistem: 150 aday için mutlak çoğunluk sistemi; ülke çapında nispi temsil sistemi	%5	54.9	Cumhuriyetçi Blok Şamiran (Kadın Örgütü) Komünist Parti Demokratik Birlik Diğer	42.7 16.9 12.1 7.5	119 8 7 5 51
Azerbaycan	Kasım 1995	Karma sistem: 100 aday için mutlak çoğunluk sistemi		79.8	Yeni Azerbaycan Azerbaycan Halk Cephesi Ulusal Bağımsızlık Partisi		
Belarus	Mayıs 1995 (d)	Tek sistem: diğer adayların elenmesini sağlayan mutlak çoğunluk sistemi; %50 katılım şartı		64.7; 56.0	Tarım Partisi Komünistler Diğer Partiler Bağımsızlar		31 27 55
Estonya	Eylül	Karma (üç	%5	67.4	Pro Patria	22.0	29

Sonuçlar (c)

Ülkeler	Tarih	Seçim Sistemi (a)	Baraj	Kabılım (% (b))	Partiler	Oy Oranı (%)	Sandalye
Gürcistan	Ekim 1992	sistem): yerel seçim çevreleri temelinde basit ya da nisbi kota sistemi; ülke çapında nisbi 1992'de gibi	%5	68.9	Güvenli Vatan İttifakı	13.6	17
					Halk Cephesi	12.2	15
					İlimliler	9.7	12
					Estonya Ulusal Bağımsızlık Partisi	8.7	10
					Diğer		18
					Koalisyon		
					Partisi / Kristal Birlik	32.3	41
					Koalisyonu		
					Estonya Reform Partisi / Liberal		
					Koalisyon	16.2	19
					Estonya Merkez Partisi	14.2	16
					Pro / Patria ESRP		
					Birliği	7.9	8
					İlimliler	6.0	6
Gürcistan	Ekim 1992	Karma sistem: basit çoğunluk; seçim bölgeleri temelinde nisbi temsil sistemi			Diğer	23.4	11
					Mshvidoba (Barış) Bloku		29
					11 Ekim Bloku		18
					Birlik Bloku		14
					Ulusal Demokratik Parti		12
					Yeşiller		11

Ülkeler	Tarih	Seçim Sistemi (a)	Baraj	Katılım (% (b))	Partiler	Sonuçlar (c)	
						Oy Oranı (%)	Sandalye
Kazakistan	Kasım 1995	Karma sistem: diğer adayların elenmesini sağlayan mutlak çoğunluk sistemi; nisbi temsil sistemi	%5	64.0	Diğer Gürcistan Yurttaşlar Birliği Ulusal Demokratik Parti Tüm Gürcistan Yenilenme Birliği Diğer	23.7	151 109 34
		Karma sistem: 1 35 aday için basit çoğunluk; 42 kişilik devlet başkanı kontenjanı		73.5	Kazakistan Ulusal Birlik Kongresi Sendikalar Federasyonu Kazakistan Halk Kongresi Sosyalist Parti Diğerleri	30 11	9 8
		Diğer adayların elenmesini sağlayan mutlak çoğunluk	78.0		Kazakistan Ulusal Birlik Partisi Demokratik Parti		119
		Diğer adayların elenmesini sağlayan					
	Mart 1994 (e)						
Kırgızistan	Şubat 1995	Diğer adayların elenmesini sağlayan		62.0; 61.1	Ata Meken Sosyal Demokrat Parti Komünist Partisi		

Ülke/ler	Tarih	Seçim Sistemi (a)	Baraj	Katılım (% (b))	Partiler	Sonuçlar (c)	
						Oy Oranı (%)	Sandalye
Letonya	Haziran 1993	mutlak çoğunluk sistemi; %50	%4	80.4	Kırgızistan Birlik Partisi		
		Katılım şartı			Diğer		
		Seçim bölgeleri temelinde nisbi temsil sistemi			Letonya'nın Yolu	32.4	36
					Letonya Ulusal		
					Bagımsızlık Hareketi	13.3	15
					Letonya Birliği	12.0	13
					Letonya Çiftçi Birliği	10.6	12
					Diğer		24
					Saimnieks ("Sorumluluk")	15.3	18
					Letonya'nın Yolu	14.7	17
Litvanya	Eylül-Ekim 1995	1993'e benzer, ancak daha yüksek baraj	%5	c. 75	Letonya Halk Hareketi	15.1	16
					Anavatan ve Özgürlük için	11.6	14
					Letonya Birlik Partisi	7.2	8
					Ulusal Muhafazakâr		
					Letonya Partisi	6.2	8
					Letonya Çiftçi Birliği	6.1	8
					Diğer		11
					Litvanya Demokratik İşçi Partisi	42.6	73
					Sajudis	20.5	30
		Karma sistem: mutlak çoğunluk; ülke					

Ülkeler	Tarih	Seçim Sistemi (a)	Baraj	Kabılım (% (b))	Partiler	Sonuçlar (c)	
						Oy Oranı (%)	Sandalye
Moldova	Şubat 1994	çapında nisbi temsil sistemi	%4	79.3	Litvenya Hristiyan Demokrat Koalisyonu	12.2	18
					Sosyal Demokratlar	5.9	8
					Diğer		12
					Demokratik Tarım Partisi	43.2	56
					Sosyalist Parti ve Birlik Hareketi Bloku	22.0	28
Rusya	Aralık 1993	Karma sistem: basit çoğunluk + %25 katılım şartı; ülke çapında nisbi temsil sistemi	%5	54.8	Köylülerin ve Aydınların Bloku	9.2	11
					Hristiyan Demokrat Halk Cephesi İttifakı	7.5	9
					Rusya'nın Seçeneği	15.4	70
					Liberal Demokratik Parti	22.8	64
					Komünist Partisi	12.4	48
					Tarım Partisi	7.9	33
					Rusya'nın Kadınları	8.1	23
					Yabloko Bloku	7.8	23
					Diğer (bağımsızlar dahil)		183
					Komünist Partisi	222.3	157
	Aralık 1995	1993'deki gibi	%5	64.4	Vatanımız Rusya'dır	10.1	55
					Liberal Demokratik		

Ülkeler	Tarih	Seçim Sistemi (a)	Baraj	Kabulim (% (b))	Partiler	Sonuçlar (c)	
						Oy Oranı (%)	Sandalye
Tacikistan	Şubat-Mart 1995	Seçim bölgeleri temelinde, diğer adayların elenmesini sağlayan sistem		84	Parti		
					Yabloko		
					Diğer (bağımsızlar dahil)		
					Komünist Partisi		60
Türkmenistan	Kasım-Aralık 1992	Seçim bölgeleri temelinde		99.5	Türkmen Demokratik Partisi		
	Aralık 1994	Seçim bölgesi temelinde		99.8	Türkmen Demokratik Partisi		
					(Öteki partilere izin verilmedi)		
					Bağımsız adaylar		
Ukrayna	Mart-Nisan 1994 (d)	Diğer adayların elenmesini sağlayan mutlak çoğunluk sistemi ve %50 katılım şartı		74.7; 66.9	Sol Blok		118
					(Sol Blok içindeki komünistler		(86)
					Ulusal Demokratik Blok		33
					Liberal Blok		9
					Akıcı Ulusalıcı Blok		7

Ülkeler	Tarih	Seçim Sistemi (a)	Baraj	Katılım (%) (b)	Partiler	Sonuçlar (c)	
						Oy Oranı (%)	Sandalye
Özbekistan	Aralık 1994– Ocak 1995	Diger adayların elenmesini sağlayan mutlak çoğunluk sistemi		93.6	Bağımsızlar Halkın Demokratik Partisi Anavatan İlerleme Partisi Yerel adaylar (120 HDP üyesini kapsar)		171 69 14 167

- a) Bütün ülkelerin seçim sistemleri ayrıntıda daha da farklıdır, ancak karşılaştırmalı bir çalışmada bütün bu ayrıntıları kapsamak mümkün değildir.
- b) İki ya da daha fazla sayının verildiği yerlerde seçim iki ya da daha çok türdür.
- c) “Eski komünist” olarak betimlenen partiler, yani sıra aktüel komünist partiler ve komünistlere çok yakın olan partiler italikle belirtilmiştir. İki meclisli sistemlerde alt meclis esas alınmıştır. Karma seçim sistemlerinde oranlar sadece nisbi temsil bileşenini vermektedir.
- d) Diğer adayların elenmesinden sonra bile pek çok sandalye boş kalmıştır burada verilen sayılar ikinci turdan sonraki durumu göstermektedir.
- e) Mart 1995’te bu seçimlerin geçersiz olduğu ilân edildi.

Tablo 7.3. Ardl Dogu Avrupa Devletlerinde Devlet Başkanları (ya da eşiti) (Aralık 1995)

						Sonuçlar (c)
Ölke	Devlet Başkanı (ya da eşiti)	Göreve geldiği tarih	En son seçilme tarihi	Seçim yöntemi	Yarışmalı	Görev süresi (yıl)
Arnavutluk Bosna-Hersek	S. Berişa	Nisan 1992	Nisan 1992	Dolaylı	Değil	5
	A. Izzetbegovi	Aralık 1990	Aralık 1990	Dolaylı (ancak kollektif devlet başkanlığı için doğrudan seçimler)	Yarışmalı (kollektif devlet başkanlığı için yapılan seçimlerde)	
Bulgaristan	Z. Jelev	Agustos 1990	Ocak 1992	Diğer adayların elenmesini sağlayan -doğrudan seçimler	Yarışmalı	5
Hırvatistan	F. Tuğman	Mayıs 1990	Agustos 1992	Doğrudan	Yarışmalı	5
Çekya	V. Havel	Aralık 1989 (o sırada Çekoslavakya bölünmemişti	Ocak 1993	Dolaylı	Yarışmalı	5
Macaristan	A. Goncz	Mayıs 1990	Haziran 1995	Dolaylı	Yarışmalı	5

Ülke	Devlet Başkanı (ya da eşiti)	Göreve geldiği tarih	En son seçilme tarihi	Seçim yöntemi	Yarışmalı	Görev süresi (yıl)
Makedonya Cumhuriyeti	K. Gligorov	Ocak 1991	Ekim 1994	Doğrudan	Yarışmalı	5
Polonya	A. Kwasniewski	Aralık 1995	Kasım 1995	Elemeli doğrudan	Yarışmalı	5
Romanya	I. Üllesku	Aralık 1989	Ey-Ek. 1992	Elemeli doğrudan	Yarışmalı	4
Slovakya	M. Kovac	Şubat 1993	Şubat 1993	Elemeli dolaylı	Yarışmalı	5
Slovenya	M. Kucan	Nisan 1990	Aralık 1992	Elemeli doğrudan	Yarışmalı	5
Yugoslavya (Bakiye- Sırbistan ve Karadag)	Z. Lilic	Haziran 1993	Haziran 1993	Dolaylı	Yarışmalı	4

Kaynak: The World Factbook 1993-94; RFE/RL Research Reports; KRWE; McGregor 1994; OMRI Daily Digest.

Tablo 7.4. Ardıl ESB Devletlerinde Devlet Başkanları (ya da eşiti) (Aralık 1995)

Ülke	Devlet Başkanı (ya da eşiti)	Öbreve geldiği tarih	En son seçilme tarihi	Seçim yöntemi	Yarışmalı	Öbreve süresi (yıl)
Ermenistan	L. Ter-Petrosyan	Ekim 1991	Ekim 1991	Doğrudan	Yarışmalı	
Azerbaycan	G. Aliyev	Haziran 1993	Ekim 1993	Doğrudan	Değil	5
Belarus	A. Lukaşenka	Temmuz 1994	Temmuz 1994	Elemeli	Yarışmalı	
				doğrudan		
Estonya	L. Meri	Ekim 1992	Ekim 1992	İlkesel olarak	Yarışmalı	5
				doğrudan;		
				ancak fiilen		
				1992'de		
				parlamento		
				tarafından		
				seçildi		
Gürcistan	E. Şevardnadze	Mart 1992	Kasım 1995	Doğrudan	Yarışmalı	3
Kazakistan	N. Nazarbayev	Nisan 1990	Aralık 1991	Doğrudan	Değil	5 (a)
Kırgızistan	A. Akayev	Ekim 1990	Aralık 1995	Doğrudan	Yarışmalı	5
Letonya	U. Ulmanis	Temmuz 1993	Temmuz 1993	Elemeli	Yarışmalı	3
				dolaylı		
Litvanya	A. Brazauskas	Şubat 1993	Şubat 1993	Doğrudan	Yarışmalı	5
Moldova	M. Snegur	Eylül 1990	Aralık 1991	Doğrudan	Değil	5
Rusya	B. Yeltsin	Mayıs 1990	Haziran 1991	Elemeli	Yarışmalı	5 (1996'dan

Ülke	Devlet Başkanı (ya da eşi)	Göreve geldiği tarih	En son seçilme tarihi	Seçim yöntemi	Yarışmalı	Görev süresi (yıl)
Tacikistan	I. Rahmonov	Eylül 1991	Kasım 1994	doğrudan		itibaren 4)
Türkmenistan	S. Niyazov	Haziran 1992	Haziran 1992	Doğrudan Doğrudan (ancak seçmenlerin oy verdikleri) parlamento adayları arasından)	Yarışmalı Değil	5 (b)
Ukrayna	L. Kucma	Temmuz 1994	Temmuz 1994	Elemeli doğrudan	Yarışmalı	5
Özbekistan	I. Kerimov	Mart 1990	Aralık 1991	Doğrudan	Yarışmalı	5 (c)

(a) Nisan 1995 referandumunun ardından, görev süresi Aralık 2000'e kadar uzatıldı.

(b) Şubat 1994 referandumunun ardından, görev süresi 1999'a kadar uzatıldı.

(c) Aralık 1994 referandumunun ardından, görev süresi 2000'e kadar uzatıldı.

Kaynak: The World Factbook 1993-94; RFE/RL Research Reports; Staff of CSCE; Joeste 1991; East European Constitutional Review; OMRI Daily Digest.

Tablo 7.5. Ardıl Doğu Avrupa Devletlerinde Yasama Meclisleri (Aralık 1995)

Ölke	Yasama meclisinin ismi	İkl meclis / tek meclis (a)	Sandalye	Ölrev süresi sayısı
Arnavutluk	Halk Meclisi	Tek	140	4
Bosna-Hersek	Meclis	İkili: Komünler Meclisi; Yurttaşlar Meclisi	110; 130	4
Bulgaristan	Ulusal Meclis	Tek	240	4
Hırvatistan	Meclis	İkili: Belediyeler Meclisi; Temsilciler Meclisi	68; 127	4
Çekya		İkili: Senato (b); Temsilciler Meclisi	81; 200	6
Macaristan	Ulusal Meclis	Tek	386	4
Makedonya	Ulusal Meclis	Tek	120	4
Cumhuriyeti				
Polonya	Ulusal Meclis	İkili: Senato; Sejm	100; 460	4
Romanya	Parlamento	İkili: Senato; Vekiller meclisi	143; 341	4
Slovakya	Ulusal Konsey	Tek	150	4
Slovenya	Ulusal Meclis	İkili: Devlet Konseyi; Vekiller Meclisi	40; 90	5
Yugoslavya	Federal Meclis	İkili: Cumhuriyetler Meclisi;	40; 138	4
(Bakıye- Sırbistan-Karadag)		Yurttaşlar Meclisi		

(a) İkili meclislerde önce üst, sonra alt meclisin ismi verilmiştir.

(b) Eylül 1995'te kurulmuştur.

Tablo 7.6. Ardıl ESB Devletlerinde Yasama Meclisleri (Aralık 1995)

Ülke	Yasama meclisinin ismi	İki meclis / tek meclis (a)	Sandalye	Öğrev süresi sayısı
Ermenistan	Ulusal Meclis	Tek	190	4
Azərbaycan	Ulusal Meclis	Tek	125	5
Belarus	Yüksek Konsey	Tek	260	5
Estonya	Devlet Meclisi	Tek	101	4
Gürcistan	Parlamento	Tek	235	3
Kazakistan	Yüksek Konsey	İkili: Senato; Halk Meclisi	47; 67	5;5
Kırgızistan	Yüksek Meclis	İkili: Yasama Meclisi; Halk Meclisi	35;70	5;5
Letonya	Saiema	Tek	100	3
Litvanya	Saiema	Tek	141	4
Moldova	Parlamento	Tek	104	5
Rusya	Federal Meclis	İkili: Federasyon Konseyi; Devlet Duması	178; 450	4;4
Tacikistan	Yüksek Konsey	Tek	181	5
Türkmenistan	Halk Konseyi	Tek	50	5
Ukrayna	Yüksek Konsey	Tek	450	5
Özbekistan	Yüksek Konsey	Tek	250	5

(a) İkili meclislerde, önce üst, sonra alt meclisin ismi verilmiştir.

Yasama ve Yürütme

Post-komünist dünyanın yasama organlarına ilişkin temel bilgilerin çoğu tablo 7.5 ve 7.6'da bulunabilir. Bu tablolar yeterince açıklayıcıdır, ancak birkaç gözlem yerinde olur.

Birincisi, yasama organlarının bir mi yoksa iki mi olması gerektiği konusunda hiçbir mutabakat yoktur. Tarihsel deneyim güvenilir bir gösterge sağlamaz. Nitekim Çekoslovakya' da 1969'dan beri iki meclis vardı. Ülke bölündüğünde Çekya resmen iki meclisli bir düzenlemeyi seçti. (1996'ya kadar bir üst meclis uygulamasına gitmediyse de) Oysa Slovakya, Çeko-Slovakya devletinin son günlerinde yapılan düzenlemeyi bozarak tek meclisli bir yapıyı tercih etti. İki meclisli düzenlemeleri benimseyen komünist devletlerde Batı'da tipik olan uygulamaların taklit edildiği ve bunun güçler ayrımının bir başka boyutu olarak değerlendirildiği görülür. Üst meclis sayesinde alt meclisin faaliyetleri denetlenmiş olur. Komünist dönemde üç federal devlette –SSCB, Yugoslavya ve Çekoslovakya– geçerli olan ikili düzenlemeler etnik temsili sağlamak için tasarlandı. Çok etnili bu devletler dağılmış olsalar da, bu kavram hem Rusya'da (bkz. aşağıda) hem de Yugoslavya'nın bakıyesi olan Sırbistan-Karadağ'da kısmen muhafaza edilmiştir. BDT çok devletli bir yasamaya sahip olmasa da, Parlamento-lararası Meclis adı altında, yeni yasama organlarının delegele-rini bir araya getiren bir yapı kurulmuştur. Gelecekte, AB'nin Avrupa Parlamentosu'na benzer bir BDT yasama meclisinin kurulması mümkündür. Ancak bu kitap yazıldığı sırada BDT'nin bazı üyeleri arasında görülen gerilimler böyle bir gelişmenin kısa süre içinde gerçekleşmesinin pek mümkün olmadığını ortaya koymaktadır. Aslında hâlâ kırılgan olan BDT'nin şimdiki haliyle bir arada tutulacağı da kesin değildir.

Erken 1990'larda Rusya'da yapılan düzenlemelerin –bazı-larının "süper parlamento" dedikleri, Halk Vekilleri Kongresi biçiminde bir organ ve daha küçük bir parlamento olan Yüksek Sovyet– sürmesi daima ihtimal dışı göründü. Aslında Yelt-sin'in Eylül 1993'te parlamentoyu kapatmasıyla birlikte sistem çöktü. Ocak 1994'te Rusya, Federasyon Konseyi ve Devlet Duması'ndan oluşan yeni bir ikili Federal Meclis'e sahip ol-

du. Federasyon Konseyi 89 cumhuriyeti (genellikle etnisiteye dayanan idari birimler) ve Rusya'nın Konsey'de her birinin iki milletvekili olan bölgelerini temsil ediyordu. Devlet Duması 450 milletvekilinden oluşuyordu. Bunların yansı nisbi temsil ile, %5 barajını geçen ulus çapında örgütlü partilerin listeleriyle, öteki yansı tek adaylı seçim bölgelerinde salt çoğunlukla seçilmişlerdir.

Post-komünist devletlerdeki yasama organlarının başlıca görevi, yasama organlarının çoğu gibi, yasa çıkarmaktır. Bu organların yürütmenin faaliyetlerini gözlemlediği ve yürütmeye karşılıklı etkileşim içinde olduğu da farz edilir. Post-komünist yasama organlarının pek çoğu komünist öncellerinden çok Batı'daki karşılıklarına benzerler. Çeşitli vakalarda bu yapılar, hararetli argümanların oluşturulduğu, açık eleştirilerin yapıldığı, farklı görüşlerin oylamalarla karara bağlandığı açık tartışma meclisleridir. Özetle bu meclislerin çoğu gerçek parlamentolar (yani konuşulan ve tartışılan yerler) haline gelmişlerdir. (Çeko-Slovakya, Macaristan, Rusya ve Ukrayna'daki yeni parlamentoların siyasal yapılarına ilişkin ayrıntılı çözümlemeler için bkz. Remington 1994a)

Burada kullanılan "yürütme" terimi hem devlet başkanını hem de hükümeti kapsamaktadır. Post-komünist dünyada devlet başkanının rolüne ilişkin Batı'da olduğu gibi tek model yoktur. Post-komünist devletlerin çoğunda (Hırvatistan, Kazakistan, Polonya, Romanya, Rusya, Türkmenistan ve Ukrayna) devlet başkanı önemli bir siyasal rol oynamaktadır ve başbakanı çok daha güçlü ve etkindir. Sadece birkaçında (Çekya, Macaristan, Slovakya, Slovenya, Yugoslavya'nın bakiyesi) devlet başkanının daha az siyasal, daha çok seramonik bir rol oynadığı görülür – McGregor (1994) özellikle devlet başkanının büyük yetkilere sahip olduğu Macaristan konusunda bu görüşün doğruluğunu sorgular. Devlet başkanının bu devletlerde, örneğin BK ya da Japon devlet başkanlarına kıyasla daha açık bir siyasal işlev görmekte olduğu kesindir. Gene de bu ülkelerdeki başbakanların, daha devlet başkanı yönelimli post-komünist sistemlerdeki akranlarından daha güçlü olduğu görülür.

En genelde hükümet başkanı (başbakan) resmen devlet başkanı tarafından aday gösterilir, parlamento tarafından onaylanır ve gene devlet başkanı tarafından atanır. Başbakan da kendi bakanlarını (hükümet) –koalisyon ortaklarını (post-komünist hükümetlerin çoğu koalisyondur) ya da parlamentodaki güçlü partiler arasındaki siyasal dengenin diğer yönlerini dikkate alarak– önerir ve atama resmen devlet başkanı tarafından yapılır; bunun bir istisnası bakanları resmen parlamentonun atadığı ve azlettiği Slovenya’dır.

Yürütme ve yasama kanatlarının resmi kurumlarına ilişkin bu kısa betimlemenin ardından erken post-komünizm *uygulamasında* bu ikisi arasındaki ilişkileri ele alabiliriz. Bir sonraki bölümde anayasal ve soyut betimlemeden dereceli olarak uzaklaşarak gerçek siyasetlerin çözülmesine yönelinecektir.

Devlet Başkanları, Başbakanlar ve Parlamentolar

Devlet başkanları ile başbakanlar arasındaki güç dengesinin post-komünist dünyanın tamamında değişik olmasının bir nedeni, post-komünist siyasetçilerin kendi siyasal sistemlerini kurarlarken potansiyel rol modelleri olarak Batı’daki düzenlemeleri benimsemiş ve bu arada Batı’daki demokratik sistemlerin ve anayasal düzenlemelerin birbirinden bazen önemli ölçüde farklı olduğunu keşfetmiş olmalarıdır. Demokrasiler, çoğu sistemde gücün esas olarak nerede olduğu konusunda üç olası modelden birine yönelme eğilimi göstermiştir: Başkanlık, yarı-başkanlık ve parlamentarizm. (Beş model sap-tayan daha nüanslı bir model için bkz. Shugart 1993)

Bunlardan birincisinin, iktidarı, gerçek anlamda yürütmenin başı olarak davranan devlet başkanlığında yoğunlaştırdığı açıktır. Devlet başkanı az çok doğrudan bir yöntemle yurttaşlar tarafından seçilir ve parlamento tarafından görevinden alınmaz. Bu düzenlemede hükümet parlamentodan çok devlet başkanının denetimi altındadır. (Örneğin hükümeti parlamentodan çok devlet başkanı atar ve hükümete fiilen başkanlık eder.) Latin Amerika’da da yaygın bir model olmakla birlikte, Birinci Dünya’da bu modeli uygulayan tek ülke ABD’dir.

Parlamentar yaklaşım yasama üzerinde odaklanır. Ancak Batı'da çok sayıda farklı parlamenter model olduğu vurgulanmalıdır. Tipik biçimde ve geniş bir yelpaze içinde, hükümet başkanı (başbakan) böyle bir sistemde bir başka bireyden önemli ölçüde daha çok yetkiye sahiptir. Bu nedenle bir başkanlık sistemi ile başbakanın geniş yetkilerle donatıldığı bir parlamenter sistem arasında pratikte pek az fark olduğu görülebilir. Ancak bu farklılık devletin ya da hükümetin başı olan "lider"le ilgili semantik bir sorun olmanın ötesindedir. Parlamenter sistemde "lider" ve yürütmenin başı gene de yasamanın bir parçasıdır: Parlamentoda yapılan tartışmalara katılır ve öteki parlamenterlere doğrudan ve düzenli biçimde hesap verir. Böyle bir sistemde lider, seçmenler ya da devlet başkanından çok parlamento tarafından denetlenir ve meşru kılınır. Bu sistem tipinde devlet başkanları tipik olarak ya yasama meclisleri tarafından ya da bu meclislere karşı sorumlu olan organlar tarafından seçilirler ya da anayasal monarşilerde geleceğe ya da kalıtıma göre bu konumu işgal ederler. Bu türden sistemlerde devlet başkanının rolü, normal olarak, genellikle seramoniktir. Bu sistemlerde, Amerika'da olduğu gibi yasama ve yürütme organları arasında belirgin bir güçler ayrımı yoktur. BK ("Westminster modeli") ve Almanya (burada "şansölye" denilen başbakan devlet başkanından daha yetkilidir) bu modelin varyantlarına sahip olan ülkeler arasında yer almaktadır.

Yarı-başkanlık terimi genellikle Maurice Duverger'e atfedilir. Duverger bu terimi 1970'lerde kullanmıştır. Kavrama ilişkin çözümlemesi İngilizce olarak ilk kez 1980'de yayımlandı. Yarı-başkanlık sisteminde seramonik bir role sahip olmaktan çok önemli yetkilerle donatılmış, halk tarafından seçilmiş bir başkan vardır; ancak başkanın karşısında parlamenter bir desteğe ihtiyacı olan bir başbakan ve hükümet yer almaktadır. (Duverger 1980) Özetle başkan, başkanlık sistemine kıyasla daha az, parlamenter sisteme kıyasla daha çok yetkiye sahiptir. Bu türden bir düzenlemeyi betimlemek için farklı terimler kullanılabilir; bu da diğer sistemlerde olduğu gibi temel modelin gerçek dünyada çeşitli versiyonları olduğunu gösterir. Yarı başkanlık sistemi ilk kez Birinci Dünya Savaşı'ndan

sonra, pek başarılı olmadığı Weimar Cumhuriyeti'nde (Almanya) benimsenmiştir. Ancak pek çok çözümlemeci, çağdaş Fransa, Finlandiya ve Portekiz'in, yarı-başkanlık sistemlerinin hem istikrarlı hem de etkin olabileceğini kanıtladığı görüşündedir.

Belirtildiği gibi, sadece tek bir Batılı ülkede başkanlık sistemi vardır ve çeşitli gözlemciler (bkz. Riggs 1988, Linz 1994) bu sistemin çağdaş ABD'ye uygunluğunu sorgulamışlardır. Pek çok gözlemci bu düzenlemenin ya diktatörlüğü teşvik etmesini ya da liberal demokratik kültürün derin biçimde yerleşmiş olduğu ülkelerde kararların ertelenmesi ya da uzlaşma ihtimalini arttırdığını savunurlar. Post-komünist dünyada pek çok kişi kararların ertelenmesine ya da uzlaşmaya güçlerinin yetmeyebileceğini hissederler ve aynı şekilde diktatörlük olasılığından korkarlar; sonuç olarak başkanlık modeli pek çok ülkede görece az destek görmüştür. Öte yanda uygun bir parti sistemi geliştirilmişse ve görece yüksek düzeyde bir parti disiplini varsa parlamenter sistemlerin gayet iyi işlediği görülmektedir. Her ikisinin de olmadığı post-komünist sistemlerde parlamenter modelin şimdiki durumda uygun olmadığı görülecektir.

O halde, bir eleme işleminden geçirildiğinde, post-komünist devletlerin bu evrede yarı-başkanlık sistemlerini tercih etmeleri gerektiği görülebilir; aslında, sistemlerin çoğu esas olarak parlamenter olduğunu iddia etse de, uygulamada pek azının gerçekten parlamenter olduğu görülmektedir. Bunun gerekli ancak yetersiz bir göstergesi pek çok ülkede doğrudan başkanlık seçimlerinin yapılmış olmasıdır. Bir diğer gösterge, pek çok yeni anayasanın, hükümetlerin hem devlet başkanına hem de parlamentoya karşı sorumluluğunu -farklı tarzlarda ve farklı derecelerde olmakla birlikte- öngörmesidir.

Yarı-başkanlık sistemlerinin özellikle geçiş toplumları için uygun olduğu görülmektedir. Post-komünist devletler bu geçiş toplumlarının başlıca örnekleridir. Ancak bu modelin de dezavantajları vardır. Hükümet hem devlet başkanına hem de parlamentoya karşı az çok eşit derecede sorumlu olduğu için, bir pat durumuyla sonuçlanabilecek büyük bir anlaşmazlık

durumunda her iki tarafın çapraz ateşi altında kalabilir. Aslında, Baylis'in (1996) belirttiği gibi, pek çok post-komünist ülkede devlet başkanları –en azından seçildikleri sırada– halk nezdinde makul derecede yüksek bir meşruluğa, ancak gerçek anlamda pek az güce sahiptiler, oysa pek çok başbakan öldükçe büyük bir güce, ancak pek az meşruluğa sahiptir; bu da çatışma ihtimalini arttıran yapısal faktörlerin bulunduğunu gösterir. Ayrıca, her sistemde olduğu gibi, sorumluluk gerektiren görevlerde bulunan kişilikler belirli bir düzenlemenin etkinliğini dramatik biçimde etkileyebilirler. O düzenlemeyi tasarlayanların –anayasal mimarlar– bireylerin etkisini aşmak ya da sınırlamak için özenli bir çaba göstermelerinin burada hiçbir önemi yoktur. Diğer şeyler eşit olduğunda, güçlü bir kişiliği ve açık siyasal tercihleri olan bir devlet başkanının, görece az gelişmiş bir kişisel gündemi olan zayıf bir başbakanla birlikte olduğu yerlerde muhtemelen daha çok anlaşmazlık ve erteleme olacaktır. Bu ve diğer zorluklar dikkate alındığında, bazı çözümlemeciler (Stephan ve Skach 1993) parlamentarizmin aslında yarı-başkanlık ya da başkanlığa kıyasla demokrasinin güçlendirilmesi için daha iyi bir düzenleme olduğunu öne sürmüşlerdir. Uygun bir parlamenter sistem oluşturma girişimlerinin, başkanlık ya da daha küçük bir ölçüde yarı – başkanlık sistemlerinin yapamayacağı bir tarzda parti sistemlerinin güçlenmesine yardım edebileceği kesindir. Biraz farklı bir perspektiften ele alındığında partiler üç temel modelden hangisinin benimsendiği açığa çıkana kadar kendi rollerinden ve statülerinden emin olamazlar. (Hill 1944, s. 103–4)

Bu elit siyaset modelleri tartışmasının başlangıcında demokrasilerin bu üç sistemden birine ya da diğerine eğilim gösterdiği öne sürüldü. Nihayet üçünün de avantajları ve engelleri vardır: İçlerinden birinin diğer imkânlara daha göre daha iyi işlemesi genellikle özel siyasal kültüre ve koşullar setine bağlıdır. Bir siyasal kültürün yerleşmiş bir uzlaşma gelenegini ve "oyunun kuralları"na karşılıklı saygıyı kapsamadığı yerde, bu üç modelin hiçbirisi böyle bir gelenegin var olduğu yerdeki kadar iyi bir işlev görmeyecektir. Benzer biçimde, her düzenleme örneğin ekonomik bir krizin olduğu yerde ekonominin gayet iyi işlemekte olduğu bir yerden daha sorunlu olacaktır.

Post-komünist devletlerde ne uzlaşma geleneği ne de yasa hâkimiyeti tam olarak yerleşmiştir. Bununla birlikte bazı devletler bütün bunların yerleşmesi bakımından diğerlerinden daha önde yer almaktadır. Gene erken post-komünizmin çok akışkan olması, farklı siyasal faktörlerin bu ortamda hangi sistem tipinin optimal olacağı ve uzun dönemde hangi tipi gerçekleştirmek için çalışmak gerektiği konusunda farklı görüşlere sahip olmaları anıma gelir. Bu farklılıklar –kültürel, siyasal kültürel ve kişisel (siyasetçiler arasında kişilik çatışmaları dahil) pek çok post-komünist siyasetçinin parlamenter ya da yarı-başkanlık modellerini tercih etmiş olmalarına rağmen, pratikte neden bu üç modelin örneklerinin çağdaş post-komünist dünyada bulunabileceğini açıklamaya yardımcı olur. Nitekim Remington (1994b, s. 1f-15) 25 erken post-komünist devlete (ve de 1993'e kadar Çek ve Slovak cumhuriyetleri) ilişkin yaptığı sınıflamada, bunların yedisini (Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya, Türkmenistan ve Özbekistan) başkanlık sistemi, dokuzunu (Arnavutluk, Belarus, Bulgaristan, Çeko-Slovakya, DAC, Macaristan, Letonya, Slovenya ve Tacikistan) parlamenter ve dokuzunu da (Ermenistan, Hırvatistan, Estonya, Litvanya, Moldova, Polonya, Romanya, Ukrayna ve Yugoslavya bakiyesi) yarı başkanlık olarak tanımlar. Bu ülkelerin bazılarında sadece yeni anayasal değişiklikler değil, muhtemelen gelecekte yapılacak değişiklikler de yeni bir sınıflandırmayı gerektirir, ancak var olması gereken ile gerçeklik olarak algılanan arasında genellikle bir uçurum vardır. Ancak sürekli değişim hâlâ sürmektedir. Dolayısıyla, soyut modelleri olası nihai hedefler olarak düşünmek yararlı olsa da, elit siyasal çatışmanın aktüel örneklerini incelemek için post-komünist kurumsal siyasetleri anlamaya çalışmak önemlidir.

Komünist dönemin büyük bir kısmında çözümlemeci tipik olarak siyasal sistemin zirvesinde olanlar hakkında spekülasyon yapmak zorunda kalırız. ("Kremlinoloji"nin iyi bir örneği için bkz. Tatu 1970) Oysa çoğu post-komünist devlette elit politikalar genellikle gözle görülebilecek kadar açıktır. Devlet başkanları, başbakanlar ve parlamenterler arasındaki gerilim-

ler pek çok durumda hem iç hem de dış medyada açıkça haber konusu olmuş ve çözümlenmişlerdir. Rusya ve Polonya'da yürütme ile yasama arasındaki ilişkilerin tarihine ilişkin bir inceleme ortaya çıkan sorun türlerine ilişkin somut örnekler sağlayacaktır.

Boris Yeltsin Mayıs 1990'da Rus yasama meclisi tarafından de facto devlet başkanlığına seçildi. Haziran 1991'de Rusya'nın doğrudan seçimle göreve getirilen ilk devlet başkanı oldu. Yeltsin ile Eylül 1993'e kadar var olan haliyle iki katmanlı yasama meclisi arasında çıkan tartışma sırasında başkan, kendisinin başka adayların da olduğu bir seçim sonucunda işbaşına geldiğini, oysa yasama meclisinin Rusya (ve daha genel olarak SSCB) hâlâ komünist etki altında olduğu bir sırada oluştuğunu öne sürmüştür. Ayrıca daha güçlü yasama meclisi, Yüksek Sovyet doğrudan seçilmemişti. Özetle Yeltsin halk nezdinde daha büyük bir meşruluk iddiasında bulunuyordu.

4. Bölüm'den, Yeltsin'in Ağustos 1991'de darbe yoluyla iktidarı ele geçirmeye çalışanlara herkesten daha çok meydan okuduğu hatırlanacaktır. Özellikle komplo başarısızlığa uğratıldığında Yeltsin ilk kez bir ulusal kahraman, neredeyse yeni bir devrimin önderi gibi göründü. Özetle kısa bir süre yüksek bir karizmatik meşruluk düzeyinden yararlandı.

1991 yılının geri kalan kısmında Yeltsin'in esas siyasal mücadelesi 1991'in Christmas Günü'ne kadar Sovyet liderliğinden çekilmeyen Gorbaçev'le oldu. Ancak Gorbaçev'in gidişiyi birlikte Yeltsin daha önce kendisini destekleyen pek çok kişinin birdenbire karşısında yer aldığını gördü.

Bozulma bir bakıma, Yeltsin Rusya'nın piyasanın tamamen hâkim olduğu bir sisteme geçmekte olduğunu ve kendisinin başkan olmanın yanı sıra başbakan da olacağını ilân ettiği zaman, Kasım 1991'de başladı. Halk Vekilleri Kongresi'nin bir süre Yeltsin'i desteklediği görüldü; başkan onlar için hâlâ çok popülerdi. O sırada ekonomi o kadar daralmıştı ki pek çok kişi radikal bir değişime ihtiyaç olduğunu düşünmekteydi. Böylece Kongre Yeltsin'i bir yıl için özel yetkilerle donattı ve Ocak 1992'de radikal reformları başlatmasına –ilk başbakan yardımcısı Gaydar aracılığıyla– izin verdi. Bu arada parlamento,

kendi sözcüsü Ruslan Hazbulatov aracılığıyla Yeltsin'in elinde bu kadar çok yetki toplanması karşısında endişe duyduğunu da ifade etti.

Nisan 1992'de Kongre'nin pek çok üyesinin ülkelerindeki gelişmeler hakkında ciddi kayıtlar koyduğu çıktı. Kongre'nin aynı ay içinde toplanan altıncı oturumunda Yeltsin ile meclis arasında önemli anlaşmazlıklar olduğu görüldü. Baskılar karşısında Yeltsin yetkilerinin bir kısmını başbakanlığa, ekonomi üzerindeki denetiminin çoğunu da Gaydar'a devretmeyi kabul etti. Ancak kendisi, güvenlik meseleleri, dışişleri ve savunma üzerinde yoğunlaştı ve Haziran 1992'de yeni bir Güvenlik Konseyi kurdu. Aşağı yukarı aynı zamanda Rus halkının hangi siyasal sistem içinde yaşamak istediğini belirlemesi için referandum çağrısında bulunmaya başladı.

1992'nin ortalarında parlamento giderek ayırt edilebilir gruplar halinde oluşmaktaydı. Yasama meclisinde meydana gelen bu bölünmelere rağmen, Kongre'de Yeltsin'in karşısında sağlam bir blok kurma konusunda yeterince ortak görüş vardı. Aralık'ta Kongre hem özel yetkileri hem de referandum çağrısını reddederek Yeltsin'e karşı düşmanca bir tutum aldı. Sonunda bir referandum yapılmasına razı oldu, ancak konu Yeltsin'in istediğinden farklıydı. Başkan tavizler verdi ve Aralık 1992'de radikal başbakanı Gaydar'ı feda ederek, yerine daha ihtiyatlı biri olan Viktor Çernomirdin'i geçirdi. Çernomirdin Rusya'nın "bir pazara değil bir piyasa"ya ihtiyacı olduğunu iddia ettiği zaman, Rusya'daki piyasalaşma sürecini dizginlemek niyetinde olduğuna dair yorumlar yapıldı. Ne var ki yeni başbakan Aralık sonunda hükümetini açıkladığı zaman, Gaydar hükümetinde yer alan pek çok kişiyi yerinde tuttuğu görüldü. Bu durumda izlenmekte olan siyasetin nasıl yavaşlatılacağı ya da tersine çevrileceği belli değildi.

Erken evrelerinde, Rusya devlet başkanı ile parlamento arasındaki çatışma, özellikle ekonomiyle ilgili siyaset farklılıkları nedeniyle ortaya çıktı. Pek çok parlamenter Yeltsin'in reformlar konusunda fazla hızlı hareket ettiğini ve zamanlamasının yanlış olduğunu (bkz. sonraki bl.) düşünüyordu. Ancak 1992'nin sonunda kişilik çatışmalarının da Rus elit siyasetinin

önemli bir yönü olduğu açığa çıkmıştı. O sırada başkanı en sert eleştirenlerden biri Arkadi Volski idi. Volski, Yeltsin'e en çok meydan okuyan parlamento grubu, Yurttaş Birliği'nin başını çeken Aleksander Rutskoy'la birlikte hareket ediyordu.

1993'ün başlarında bir ara Yeltsin'e çok yakın olan iki önde giden siyasetçi, Rutskoy ve Hasbulatov onun en açık sözlü ve etkin eleştirmenleri oldular. Bu iki adam Yeltsin'in giderek bir diktatör haline gelmekte olduğu suçlamasını 1991'den itibaren sık sık tekrarladılar. Özellikle Rutskoy, Yeltsin ekibinden çeşitli kişilerin rüşvetçi olduğunu iddia etti. Ancak sıra Yeltsin'e gelince duruyordu.

Mart 1993'te Yeltsin ile siyasal elitin büyük kısmı arasında ki gerilim kaynama noktasına ulaşmıştı. Başkan özel kural uygulama girişiminde bulundu. Bu gelişme, onun diktatörlüğe kaymakta olduğunu öne sürenlerin kuşkularını doğruladı.

Yeltsin ile parlamento arasında şiddetli ve açık bir tartışmanın ardından başkan nihayet elit mücadelesini referandum'a koydu. Referandum dört sorudan oluşuyordu ve daha çok devlet başkanı ile yasama organı arasındaki güçler dengesiyle ilgiliydi. Birinci soruda seçmene devlet başkanına güvenip güvenmediği soruluyordu. Referanduma katılan yaklaşık %65 oranındaki seçmenin %59 kadarı güven duyduğunu belirtti. Gerek Rusya'da gerekse Batı'da pek çok kişiyi şaşırtan bir diğer sonuç, enflasyona ve genelde kötü olan ekonomik duruma rağmen, çoğunluğun (%53) Yeltsin'in ekonomik paketine destek verecek şekilde oy kullanmasıydı. Seçmenin %67'den fazlası erken parlamento seçimlerinden yanaydı. Erken başkanlık seçimlerinden yana olanların sayısı biraz daha azdı. Kapsamlı ve burada ele alınamayacak kadar karmaşık nedenlerden ötürü, oy verme hakkını kullananların çoğunluğu parlamentodan çok devlet başkanını desteklemişti.

Ancak referandum Yeltsin için tam bir zafer anlamını taşı-mıyordu. Kongre'nin referandumdan önce kabul ettiği ve Yeltsin taraftarlarının bozmaya çalışmalarından sonra Anayasa Mahkemesi'nin onayladığı kurallara göre, oylamanın bağlayıcı olması için toplam seçmenin en az %50'sinin erken parlamento seçimleri nosyonunu desteklemiş olması gerekiyordu.

(Nisan 1993 referandumunu için bkz. Tolz ve Wishnevsky 1993, Corning 1993) Bu durumda Yeltsin seçimlerin yapılması talebi için gerekli desteği sağlayamamış oluyordu. Referandumun çeşitli yönlerinin belirsiz olmasına ve eleştirilmesine rağmen, Yeltsin seçmenlerin Rusya'da yegâne meşru otoritenin kendisi olduğunu gösterdiklerini iddia etti. Rus devlet başkanının ne yapacağını önceden bilmenin mümkün olmadığını fark etmeyen herhangi biri, bu yaklaşımın onu o sırada gerçekleştirmeye çalıştı. ı radikal ekonomik reformları hızlandırmaya teşvik edeceğini düşünebilir, ancak yanılmış olurdu. Referandumdan kısa süre sonra Yeltsin iki yeni başbakan yardımcısı atadı. Ekonomik reformlar konusunda ihtiyatlı olarak tanınan bu iki kişi, Oleg Lobov ve Oleg Soskovets idi. Bu mümkün oldu, çünkü Yeltsin (yakın) zaferde yüce gönüllü olmaya hazır-
dı. Eski muhaliflerinin bir kısmı referandumun ardından Yeltsin'e daha olumlu yaklaşmaya başladılar. (Önemli bir istisna Hazbulatov idi) Yeltsin, parlamentoyla didişirken Rusya'nın iyileşmesini ertelemektense bir mutabakat temelinde uzlaşmanın ve çalışmanın daha iyi olacağına karar vermiş görünüyordu.

Nisan referandumundan sonra Yeltsin'in eylemlerini sempatiyle karşılamak mümkündü, ancak daha eleştirel bir yaklaşım da vardır. Buna göre, Yelstin'in eylemleri yasama meclisinin bazı üyelerinin endişelenmesine yol açan bir başka belirsizlik örneği oluşturunuyordu. Nisan 1993 referandumundan iki gün önce Yeltsin yeni Rus anayasası taslağının belli başlı özelliklerini açıkladı. Bu ilk anayasa taslağı değildi, ancak bu seferki devlet başkanlığından çıktığı için, bazıları tarafından daha erken versiyonlara kıyasla daha çok ciddiye alındı. Gerek Rusya'da gerekse Batı'da pek çok gözlemci, Nisan 1993 Yeltsin anayasasında önerilen düzenlemelerin devlet başkanına parlamento üzerinde dramatik biçimde güçlendirilmiş yetkiler verdiğine dikkati çekti. Ancak Nisan 1993'ün sonunda bir başka taslak yayımlandı. Bu seferkini Anayasa komisyonu Yürütme Sekreteri Oleg Rummyantsev hazırlamıştı. Bu versiyon parlamento için daha geniş, devlet başkanı için daha az yetki öngörüyordu. Bunun Hazbulatov tarafından da desteklendiği söylenebilir. Büyük ironi, "Rummyantsev taslağı"nı hazırlayan

komisyonu bizzat Yeltsin'in resmen atamış olmasıydı. Ruts-koy gibi eleştirmenler hemen bu noktayı işaret ettiler. Sonunda, Kasım 1993'te bir başka Yeltsin versiyonu her iki taslağın yerini aldı.

Bu yeni anayasa Aralık 1993 referandumunun ardından kabul edildi ve devlet başkanının resmi yetkileri arttırıldı. Ne var ki böyle bir dokümanın yorumlanmasıyla ilgili daha önce belirtilen nokta hâlâ geçerlidir. Bir devlet başkanı ile bir parlamento arasındaki ilişkiyi tam olarak belirlemek ne mümkündür ne de istenebilir. Değişen durumların ışığında daima yeni durumlara yer bırakılmalıdır. Bir kişinin elinde, demokrasinin diğer unsurlarını tamamen göz ardı edebilecek ölçüde yetki toplayamamasını sağlayacak savunma mekanizmalarını daima oluşturmak gerekir. Pek çok kişi yeni anayasanın başkanlık yetkilerinin parlamento karşısında çok bariz biçimde arttırıldığını ve buna karşı gerekli savunma mekanizmalarının yetersiz olduğunu düşünüyordu. Yeltsin'in diktatör olma girişiminde bulunmasının muhtemel olmadığına inanan eleştirmenler bile, onun yerine geçecek kişinin yeni dokümanı temel olarak de facto bir diktatörlük kurabileceğinden korkuyorlardı.

Bu kaygılara rağmen, Rusya devlet başkanı ile parlamento arasındaki gerilimin düzeyi 1994'te 1993'e kıyasla daha düşüktü. Bu genel iyileşmeyi anlamak için, 1993 sonunda Moskova'da meydana gelen olağanüstü olayları ele alarak başlamak gerekir. Eylül'de Yeltsin ile parlamento arasındaki ilişki o kadar gerilmişti ki başkan yasama meclisini kapattı. Yorumcuların çoğu Yeltsin'in anayasanın dışına çıktığı konusunda birleşti; aslında Rus Anayasa Mahkemesi de sonunda aynı kanıya vardı. (Bkz. Reid 1995) Bunun üzerine pek çok parlamenterin parlamento binasını terk etmeyi reddetmeleri şaşırtıcı değildir. Kısa süre içinde aralarında paramiliter güçlerin de bulunduğu, devlet başkanına muhalif diğer isyancılar da onlara katıldı. İsyancılar Moskova belediye binasına ve Rusya'nın ana televizyon istasyonuna saldırdılar. Bu arada pek çok kişi öldü. Bu noktada (Ekim 1993) Yeltsin askeri birliklere parlamento binasına ateş açma emri verdi. Pek çok kişi öldürüldü

ve aralarında Ruts koy ve Hazbulatov'un da bulunduğu Yeltsin karşıtı kampın önderleri tutuklandı. Yeltsin ile parlamento arasındaki çatışma böylece sona ermiş oldu.

1993'ün sonunda Yeltsin isteseydi kesinlikle bir diktatörlük kurabilirdi. Bunu yapmadı. Bunun yerine Aralık'ta parlamento seçimlerini örgütledi. Seçim öncesi dönemde Yeltsin'in bazı gazeteleri kapatmak gibi eylemlerinin eleştirilmesi doğrudur. Ancak seçimler usulüne uygun biçimde yapılmış, yeni ve halkın desteğine sahip bir parlamento oluşmuştu. Önceleri, yeni parlamento halk nezdinde öncesine kıyasla daha büyük bir meşruluk taşıdığı için devlet başkanına daha fazla meydan okuyabileceği ve bunun da daha büyük bir çatışmaya yol açacağı düşünöldü. Ancak bu kez yetkileri daha çok olan en az iki güç söz konusuydu. Bu durum, 1994'te devlet başkanı ile parlamento arasında görece küçük pek çok çatışmaya rağmen, ilişkinin neden 1992 ve 1993'teki kadar gergin olmadığını açıklar.

Birincisi, parlamenterler, yeterince kışkırtılması halinde Yeltsin'in zor bir meclise karşı zora başvuracağını, hattâ şiddet kullanacağını bizat görmüşlerdi. Ekim 1993'teki kanlı olayın tekrarlanma riskini göze almaya hazır olan pek az kişi vardı.

İkincisi, Aralık 1993 seçimlerinin sonuçları Rusların sadece çok küçük bir azınlığının aşırılık yanlılarını desteklediğini açığa çıkardı: Jirinovski'nin Liberal Demokratlar'ı ve yeniden ortaya çıkan komünist parti, alt meclis (Devlet Duması) için verilen oyların %35 kadarını, 450 sandalyenin 112'sini aldılar. Yeltsin'in sadece seçimleri yaptırmakla kalmaması, seçim sonuçlarını da kabul etmesi karşısında pek çok kişi ona daha olumlu yaklaşmaya başladı. İktidarı ele geçirmeleri halinde Jirinovski'nin ya da diğer aşırılık yanlısı önderlerden birinin gerçek bir diktatörlük uygulaması, Yeltsin'e kıyasla çok daha fazlaydı. Daha diktatoryal bir sistemden duyulan bu korku –Jirinovski faktörü deniliyordu– 1993 seçimlerinin ardından devlet başkanı ile parlamenterlerin çoğu arasındaki ilişkinin iyileşmesinin başlıca nedeniydi.

1994'te Rus elit siyasetinin içinde bulunduğu atmosferin iyileşmesine yardımcı olan başka etkenler de vardı. Örneğin parlamento, Ağustos 1991 ve Eylül-Ekim 1993 olaylarında

yer aldıkları için hapsedilenlere Şubat'ta af çıkardı; sonuç olarak, diğerlerinin yanı sıra Ruts koy ve Hazbulatov da hapisten salıverildiler. Yeltsin biraz duraksadıysa da bunu kabul etti. Bir diğer olumlu gelişme Yeltsin'in başbakanı Çernomirdin'in şöhretinin artması ve kendisine daha fazla güven duyulmasıydı. Sıcak tartışmalar arasında istikrarlı bir merkezci çizgi izleyen duyarlı ve güvenilir bir siyaset adamı olarak edindiği imaj hem kendi yerini hem de onu seçen devlet başkanının yerini sağlamlaştırdı. Aslında Çernomirdin'in imajı o kadar parlaktı ki 1994'ün ortalarında bazıları onun Yeltsin'e meydan okuyacak bir konuma gelebileceğine inanıyordu; devlet başkanına karşı daha iddialı olduğu açıkça görülüyordu. Ancak Ekim 1994'te meydana gelen bir ruble krizi başbakanın suçlanmasına yol açtı. Çernomirdin'in imajı geçici olarak bozuldu ve devlet başkanına ciddi biçimde meydan okuma ihtimali azaldı –en azından kısa vadede.

Ne yazık ki Rus siyasal sisteminin zirvesindeki gerilimler 1994'ün sonu ve 1995'in başında artmaya başladı. Belli başlı iki etken Yeltsin'in Çeçenya'da yüksek düzeyde askeri güç kullanma kararı (bkz. bir sonraki bölüm) –Gaydar gibi uzun süreli müttefikler tarafından bile ağır biçimde eleştirildi– ve devlet başkanının halkın önüne sarhoş çıkma eğilimiydi. Bu eğilim hem parlamenterler hem de vatandaşlar tarafından, özellikle Yeltsin denizaşırı ülkelerde (1994'ün sonunda İrlanda ve Almanya'da) sarhoş görüldüğü zaman ayıplandı ve pek çok kişi devlet başkanının sadece kendisine değil Rusya'ya da zarar vermekte olduğunu düşündü. Henüz bir imparatorluk kaybetmiş ve bir kimlik krizi yaşamakta olan bir ülkede bu türden davranışları kabul etmek özellikle mümkün değildi. Bu durumda 1995 sonunda Yeltsin'in, Haziran ve Temmuz 1996'da yapılması kararlaştırılan başkanlık seçimlerini kazanması muhtemel görünüyordu. Ancak Rus siyasal hayatı güvenilir kestirimler yapmaya izin vermeyecek kadar değişken olmaya devam ediyordu. Mayıs 1996'da yapılan kamuoyu yoklamaları Yeltsin'in, başlıca rakibi, komünist önder Gennadi Juganov karşısında zemin kazanmakta olduğunu gösterdi ve Yeltsin 1996 seçimlerini kazandı.

Rusya'daki tartışma ve gelişmelerin çeşitli özelliklerini öteki post-komünist devletlerde de bulmak mümkündür. Pek çok durumda, bir zamanlar halk kahramanı olan ve demokrasiye bağlı olduğu iddia edilen liderler daha sonra diktatörce eğilimler taşımakla suçlandı. Bu türden suçlamalar yapıldığında gösterilen tipik bir tepki, suçlananın halk nezdinde meşru olduğunu öne sürmesi ve/ya da bunun test edilmesi idi; Yeltsin'in Nisan 1993'te referandum aracılığıyla bu testi nasıl yaptığı gösterilmiştir. Ancak bir diğer tepki, devlet başkanlarının kendi güçlerinin sınırlarını ve dolayısıyla kendi meşruluklarının düzeyini test etmeleri idi. Polonya'da Lech Walesa'nın Mayıs 1993'te yaptığı buydu. Bu öykü anlatılmaya değer.

Lech Walesa 1980 güzünde hem Polonyalılar hem de dış dünya tarafından tanınmış bir kişiydi. Dayanışma'nın Polonya toplumundaki rolü arttıkça, hareketin önderinin profili de yükseldi. Walesa, Aralık 1990'da (dolaylı olarak) devlet başkanlığına seçildiğinde, onu izleyen Polonyalılar komünist iktidarın karşısında duran ve böylece en azından bir demokrat olduğunu kanıtlayan birine duydukları güveni ve verdikleri desteği gösteriyorlardı.

Aşağı yukarı Aralık 1990'da seçilmesinden itibaren Başkan Walesa ile parlamento, özellikle de alt meclis (Sejm) arasındaki ilişkiler neredeyse sürekli gergin oldu. Erken evrelerde, Ekim 1991'de gerçekten özgür parlamento seçimleri yapılana kadar, Walesa ve taraftarları, bu türden gerilimlerin alt meclisin siyasal bakımdan karmaşık yapısının bir sonucu olduğunu iddia edebildiler. (Komünistlerin Haziran 1989'da sahici Senato seçimlerinin yapılmasına izin verdikleri, ancak Sejm üzerindeki hâkimiyetlerini sürdürdükleri, 3. Bölüm'den hatırlanacaktır.) Rusya'da Yeltsin'in Haziran 1991'den itibaren yaptığı gibi, Polonya'nın yeni devlet başkanı da parlamentodan (alt meclisten) daha meşru olduğu iddiasında bulunuyordu.

1991'de Sejm ve Walesa arasında parlamento seçimleri konusunda büyük bir anlaşmazlık oldu. Tartışmanın bir bölümü seçimlerin zamanlamasıyla ilgiliydi. Tartışmadan galip çıkan Sejm oldu. Daha sonra seçim işlemleri üzerine bir tartışma çıktı. Walesa, Sejm'in önerilerinin yurttaşların tam olarak

anlayamayacakları kadar karmaşık olduğunu iddia etti. Bu özel tartışma neredeyse bir farkla sonuçlandı. Temmuz 1991’de Walesa, ayın ilk günlerinde yeni seçim yasasını (Sejm’in isteklerine daha uygundu) imzaladı ve üç gün sonra Sejm’e kendi seçim yasası tasarısını sundu. Sejm derhal ve beklendiği gibi, tasarıyı reddetti.

Eylül 1991’de hükümet, Walesa’nın desteğiyle, belli başlı bütün ekonomik meselelerde kararname çıkararak yönetmek için kendi yetkilerini arttırma girişiminde bulundu. Bu öneri de Sejm tarafından reddedildi. Bir sonraki ay içinde Sejm hükümetin yeni Polonya anayasası için hazırladığı tasarıyı da reddetti. Meclis bu tasarının yürütmenin yetkilerini yasama karşısında aşırı biçimde arttıracakını iddia ediyordu. Siyasal sistemin iki kanadı arasındaki gerilimler yüksekti.

Ekim 1991 seçimlerinin kesin olmayan sonuçları açıklandıktan sonra Walesa kendisini başbakan olarak önerdi. Bu öneri, yeni ve pek çok ölçüte göre meşru olan parlamento tarafından hoş karşılanmadı. Atışmalar ve uzlaşma girişimleriyle geçen haftalardan sonra Walesa, Jan Olszewski’nin başbakanlığını duraksayarak kabul etti. Ancak Aralık 1991’in ortasında Olszewski devlet başkanının kendisini resmen başbakanlığa atamasından on beş gün sonra ihtiyatlı ekonomi programının Walesa tarafından eleştirilmesinin ardından istifası girişiminde bulundu. Ancak parlamento Olszewski’nin istifasını reddetti ve birkaç gün sonra hükümeti kurdu. Aşağı yukarı aynı sırada Walesa, Sejm’in sulandırmaya çalıştığı anayasa değişikliği önerisini geri çekti. Polonya Devlet Başkanı parlamentosuna karşı girdiği savaşı kaybediyordu.

Ancak Walesa yenilgiyi kabul etmedi ve 1992 yılı boyunca parlamentoyla savaşmaya devam etti. Haziran 1992’de muhaliflerinin kendisini karalamak için yaptıkları bir girişimin ardından (komünist dönemde onun bir muhbir olduğunu iddia etmişlerdi) bazı başarılar kazandı. Yılın ortalarında, Olszewski istifa etmek zorunda bırakıldığı sırada Walesa’nın üstünlük kazandığı görüldü. Olszewski’nin yerine Polonya’nın ilk kadın başbakanı ve çok daha radikal bir reformcu olan Hanna Suchocka getirildi. Suchocka hükümeti ile parlamento arasındaki

gerilimin ardından, Ocak 1993'te, hükümet bir kez daha ekonomik sorunlarla ilgili kararname çıkarma yetkisi elde etme girişiminde bulundu. Öneri reddedildi. Suchocka, Şubat'ta çok sıkı bir bütçe sundu ve kabul edilmediği takdirde kendisinin istifa, Walesa'nın da parlamentoyu kapatma tehdidinin ardından bütçeyi meclise kabul ettirmeyi başardı.

Ne var ki, devlet başkanına muhalefet, özellikle Walesa'nın özgün iktidar temelini oluşturan Dayanışma içinde artmaya devam etti. Dayanışma ekonomiyi dönüştürmek için alınan önlemlerin çok sert olduğunu düşünüyor ve sıradan Polonyalı emekçilerin çok ağır bir yük altında bırakıldıklarına inanıyordu. Nihayet Mayıs'ta ve üç hafta süren yaygın bir grevin ardından Dayanışma, Sejm'deki milletvekillerinden Suchocka hükümetine güvensizlik oyu vermelerini istedi. Suchocka'ya verdiği destek nedeniyle güven oylaması, Suchocka'dan çok Walesa'ya yöneltilen bir eleştiri gibi görüldü. Ayrıca Dayanışma'nın güvenoyu meselesini ortaya atması Polonya devlet başkanı ile onun eski üssü arasındaki anlaşmazlığın düzeyini ortaya koydu. Ancak Dayanışma'nın sorunu bu kadar alevlendirmek niyetinde olmadığı görülmüyordu. Gene de güvensizlik önergesi bir oy farkla (223'e 198; 24 çekimser) kabul edildi.

Bu kadarı Walesa için çok fazlaydı. Parlamentoyu kapattı. Aynı zamanda Suchocka'yı görevine devam etmesi için ikna etti. Walesa 1993'ün ortasında olduğu gibi, zor ve bölünmüş parlamentoya karşı verdiği savaşı kazanmıştı. Burada büyük bir ironi vardı. Mayıs 1993 çöküşünün en önemli sonucu olarak görülmesi gereken, parlamentonun uzun süre kaçınmaya çalıştığı şeyin gerçekleşmesiydi: Devlet başkanının elinde aşırı bir gücün toplanması. (Bu konuda bkz. Vinton 1993a)

Ancak Walesa diktatör olmadı. Tıpkı Yeltsin gibi o da, görece kısa süre içinde, Eylül 1993'te, yeni parlamento seçimlerine gitti ve seçim sonuçlarını kabul etti. Walesa tartışmasız biçimde otoriter eğilimler sergiledi. Örneğin, seçildiği sırada bile iki savaş arası dönem Polonyasının diktatörü Pilsudski'nin bir hayranı olduğu ve kendi durumunu onunla kıyasladığı biliniyordu. Bir zamanlar Walesa'nın yanında olan kişiler şimdi onu otoriter tarzından ötürü eleştiriyorlardı. 1990'ın ortala-

rında eski muhaliflerden Adam Michnik onu "bir Sezar gibi" davranmakla suçladı. Ancak güçlü liderlerle diktatörleri ayırmak gerekir. Örneğin güçlü liderler oy sandığına ve anayasaya saygı gösterirlerse diktatör değildirler. Aralık 1995'te Walesa'nın yerine, demokratik yöntemlerle ve anayasaya uygun biçimde Alexander Kwasniewski geçti. Walesa başkanlık seçimleri sonrasında yapılan usulsüzlükleri protesto ettiyse de, sonucu kabul etti.

Post-komünist dünyada devlet başkanları ile parlamento arasında yaşanan siyasal mücadeleye ilişkin sayısız örnek verilebilir. Eski Ukrayna devlet başkanı Kravcuk ve ardılı Kucma ile parlamento arasında büyük güç mücadeleleri (bkz. bir sonraki alt kısım) yaşandı. Devlet Başkanı Havel Çeko-Slovak parlamentosuyla çeşitli çatışmalar yaşadı; yeni Çek yasama meclisiyle de görüş ayrılıkları vardı. Devlet Başkanı Berişa, Yeltsin kadar şanslı değildi. Kasım 1994'te referandum yoluyla Arnavutluk seçmeninden yetkilerini arttırmasını istedi. Seçmenlerin %60'tan fazlası Berişa'nın anayasa değişikliği önerisini reddederek devlet başkanına karşı parlamentoyu destekledi. Tam tersine, Belarus yurttaşları Mayıs 1995 referandumuyla parlamentoya karşı Devlet Başkanı Lukaşenka'yı destekledi. Kısa süre önce devlet başkanı, referandum plânını protesto etmek için açlık grevi yapan 20 muhalif milletvekilinin parlamento binasından çıkarılması için polise emir vermişti. Nisan 1993'te Kazakistan Devlet Başkanı Akayev yetkilerinin bir kısmını almaya çalıştığı parlamentoyu sert biçimde eleştirdi. Parlamento diktatörlükle suçlandığı için, bu olay rol değişiminin ilginç örneklerinden birini oluşturmaktadır.

(FBI-Sov-93-072, 16 Nisan 1993, s. 38) Bu türden bulgular –sadece siyaset değil, aynı zamanda ilke farklılıkları (örneğin kimin neden sorumlu olduğu)– öteki post-komünist devletlerin çoğunda bulunabilir.

Bu kısımda haklı nedenlerle devlet başkanları ile parlamento arasındaki ilişki ve gerilimler üzerinde durulmuş olsa da, devlet başkanları ile hükümet başkanları arasındaki ilişkiler de sorunlu olabiliyordu. Bu gibi durumlar özellikle yarı başkanlığa yönelen ülkelerde ya da sistemin tam olarak

kristalleşmediği yerlerde görülüyordu. Rusya'da Yeltsin ile Çernomirdin, Polonya'da Walesa ve Olszewiski, gene Polonya'da Sejm ile Suchocka arasındaki görüş ayrılıklarına ilişkin örnekler verilmiş bulunuyor. Her ikisine de –devlet başkanı ile başbakan ve başbakan ile parlamento arasındaki gerilimler– başka örnekler verilebilir.

Birincisine bir örnek, 1993 boyunca bir yanda Estonya devlet başkanı (Meri), öte yanda başbakan (Laar) ve parlamento arasında, kısmen yurttaşlık konusunda izlenmesi gereken siyaset konusunda (bkz. 10. Bölüm) süren anlaşmazlıktı. Parlamantonun, devlet başkanının anayasal konumunun çok belirsiz olduğu gerekçesiyle devlet başkanlığı konusunda yeni bir yasa taslağını tartışmaya başladığı Ocak 1994'te anlaşmazlık en yüksek noktaya çıktı. Hem başbakan hem de parlamento Estonya'da bir başkanlık sistemi değil parlamenter bir sistem istediklerini açıkça ortaya koydular ve yasa taslağında başkanlık yetkilerinin sınırlandırılması için önerilerde bulundular.

Başbakanlar ile parlamentolar arasında çıkan en önemli anlaşmazlıklar, başbakanlık güçlü bir konumdayken parlamenterizme yönelen ülkelerde görüldü. İyi bir örnek Slovakya'dır. Burada tam bağımsızlığın gerçekleştiği günlerde siyasal sorunlar yaşandı. Ocak 1993'te başbakan Vladimir Meciar, tercih ettiği aday Roman Kocav'ın parlamento tarafından devlet başkanlığına seçilmesini sağlayamadı ve bir sonraki ay Michal Kovac'ı (Roman'la akrabalığı yok) kabul etmek zorunda kaldı. Bu gelişme, halkının Çek hâkimiyetinden kurtuluşuna önderlik ettiğini düşünmekten hoşlanan biri için hem bir başarısızlık hem de bir utançtı. Gerilimler o kadar arttı ki Maciar Mart 1994'te görevden alındı. (Resmen devlet başkanı tarafından) Ancak Eylül–Ekim 1994 parlamento seçimlerinde geri geldi ve hem devlet başkanıyla hem de parlamento içindeki düşman unsurlarla kozunu paylaştı.

Bütün bu çatışmaların anlamı sonuçlarda ele alınıyor. Ancak buna gelmeden önce, en üst yasama ve yürütme organlarının dışında kalan devlet organlarını ve post–komünist dünyadaki anayasallık sorununu kısaca çözümlemek gerekir.

Öteki Devlet Organları

Post-komünist dünyadaki bütün yeni devlet organlarını burada çözümlemek mümkün değil. Bu organların çoğu henüz tam olarak oluşmamış ve yeterince araştırılmamıştır. Bu nedenle bu kısım sadece ele alınması gereken başlıca branşları listeleyecek ve hem konuya ilişkin yazın hem de yapılan mü-lakatlar temelinde en önemli meseleler olarak görülen konulara ilişkin oldukça rastlantısal birkaç gözlem sunacaktır.

Her modern devlet, belirlediği siyasetlerin uygulanması için pejoratif olarak genellikle devlet bürokrasisi denilen geniş bir yönetime ihtiyaç duyar. Komünist devletler liberal devletlerden daha müdahaleci oldukları için, yeni post-komünist devletlerinkinden çok daha geniş bürokrasilere sahip oldukları düşünülebilir. Bu nedenle post-komünist devletlerin, devletin ekonomideki rolünü önemli ölçüde azaltmak için bilinçli bir çaba göstermeleri beklenir. Ancak erken bulgular bunun her zaman geçerli olmadığını göstermektedir. Nitekim, Rusya Bilimler Akademisi Sosyo-Politik Araştırmalar Enstitüsü müdürüne göre, tek başına Rusya'daki devlet aygıtları 1992'nin sonunda eski SSCB ve RSFC'ndekinden daha genişti. Yeltsin'in bazı muhalifleri, 1993'ün başında, Yeltsin'in Bakanlar Konseyi (hükümet) kurmayının eski Sovyet başbakanları Rijkov ve Pavlov yönetimindeki Sovyet karşılığında yaklaşık olarak iki buçuk-üç kat daha geniş olduğunu iddia ettiler. (Yas-mann 1993a, s. 18)

Peki bu rakamlar gerçekten şaşırtıcı mıdır? Bir düzeyde, başlıca yarışmacılar mümkün olduğu kadar geniş ve güçlü bir destek oluşturmaya çalıştıkça iktidar mücadelesinde büyük bir artış olması beklenebilir. Özünde Makyavelyen olan bu açıklamayı göz ardı etsek bile, post-komünist devletler "yukarıdan devrimler" yapmaktadırlar; pek çok hükümetin nihai hedefi ekonomiye ve topluma daha az devlet müdahalesi olsa da, bu sonuca ulaşma süreci hem zaman hem de çaba gerektirmektedir.

Sonraki iki bölümde, post-komünist devletlere düşen pek çok yeni görevden bazıları çözümlenecektir. Bütün bu süreçler kadro gerektirir. Nitekim devlet, piyasa ve fiyatlara daha az

müdahale etmeye çalışabilir, ancak özelleştirme plânlarını oluşturmak ve yönetmek, örneğin kupon çıkarmak, fabrikaları vb. en iyi şekilde satma yöntemlerini belirlemek gibi konularda önemli bir rol oynamak zorundadır. Pek çok devlet çocuk bakımı hizmetlerinin yönetimine daha az katılırken, artık işsizlik yardımlarının dağıtımını yönetmekte, yurttaşların gelir vergisi ödemelerini, vb. denetlemektedir. (Çeşitli ülkelerde bu konuda güçlü bir direniş görülmektedir.) Ve pek çok post-komünist devlet çevre sorunlarını komünist öncellerinden çok daha fazla ciddiye almaktadır.

Bu görevlerden bazıları, örneğin ekonominin bağlantılarının çözülmesi gibi görevler ilkesel olarak görece kısa vadeli olmalıdır ve bunun nihai olarak devletin idari organlarının küçülmesine yol açması gerekir. Nitekim DAC özgül olarak Doğu Almanya'daki şirketlerin satılması için 1990'da Treuhandanstalt'ı kurmuştur. Bu örgüt çok sayıda yöneticiyi istihdam etti, ancak 1994'ün başında örgüt küçültüldü ve aynı yılın sonunda kapatıldı. Öte yanda diğer görevler devam edecektir. (Refahçılığın yeni formları gibi) Dolayısıyla gelecekte post-komünist devlet bürokrasilerinin büyüklüğünde ve alanında bir azalma muhtemelken, komünist döneme kıyasla ölçek farklılığı başlangıçta beklendiğinden daha az olabilir. Bu farklılık, hükümetin daha piyasa yönelimli ya da daha sosyal demokrat (ikincisinin ceteris paribus daha geniş devlet bürokrasilerine sahip olması beklenir) olmasına bağlı olarak ülkeden ülkeye değişecektir. Ancak Batı'daki piyasa yönelimli yerleşik sistemlerde bile tüketicinin korunması, daha iyi bir çevre vb. talepler genellikle bürokrasilerin büyümesiyle sonuçlanır.

Komünist dünyada devletin en çok nefret uyandıran kanadı güvenlik (gizli) polisidir. Pek çok post-komünist hükümetin belirlenmiş hedeflerinden biri bu ajanları açığa çıkarmak olmuştur; bu örgütlerin pek çoğu 1989'dan beri dağıtılmaktadır. Ajanların dosyaları pek çok ülkede kamuoyuna açılmıştır. Bunun bir sonucu olarak erken post-komünizmin en popüler bazı siyasetçileri (DAC'nde Hristiyan Demokrat Birlik'ten Lot-har de Maiziere gibi) kendi istekleriyle ya da mecbur kalarak istifa etmişlerdir.

Ne var ki geçmişten kopuş bazı ülkelerde oldukça yavaş ve kararsız olmuştur. Rusya'da KGB Ağustos 1991 darbe girişiminden hemen sonra dağıtıldıysa da, pek çok kişinin özünde de facto bir KGB olarak gördüğü bir Güvenlik Bakanlığı bu örgütün yerini aldı. (Bkz. Yasmann 1993b) Eylül-Ekim krizi sırasında güvenlik güçlerinin sadakatinin sorgulanması gerektiğine inanan Yeltsin 1993'ün sonuna kadar, Güvenlik Bakanlığı'nı dağıtarak Rus güvenlik organlarında radikal bir yeniden yapılandırmaya girişmedi. (Ayrıntılar için bkz. Yasmann 1994; Yasmann (1993d) Eylül-Ekim olayları üzerine güvenlik güçlerinin bölündüğünü ikna edici biçimde öne sürmektedir) Romanya örneğinde, 1993'ün başlarında şaşırtıcı bir gelişme oldu. Eski Securitate subayları Gheorghe Ivascu'nun önderliğinde bir araya geldiler ve gerektiğinde düzeni sağlayacaklarını ve Romanya'nın şerefini kurtaracaklarını ilân ettiler. Romanya'da kurulan yeni demokratik düzenin kendilerinde büyük bir endişe yarattığını dile getirdiler. Bu yaklaşım demokrasinin güçlenmesini isteyen pek çok insanı endişelendirdi.

Romanya örneğinin ışığında, KGB'nin bazı kıdemli üyelerinin Rusya'da Ağustos 1991'de yaşanan darbe girişiminde oynadıkları belirsiz rol ve Rusya'da 1993'ün sonunda ortaya çıkan kuşkular (örneğin içişleri bakan yardımcısı Andrey Dunaev'in oynadığı Yeltsin karşıtı rol nedeniyle) dikkate alındığında güvenlik polisinin her siyasal sistem –özellikle post-komünist devletler gibi henüz oluşum halindeki kırılgan demokrasiler– için oluşturduğu potansiyel tehdit azımsanmamalıdır. Ancak askeriye de en azından bir o kadar büyük potansiyel tehlike oluşturmaktadır. Sovyet askeriyesinin kendisini siyasal olarak ortaya koyması sadece ülke için değil bütün dünya için post-komünist dünyanın diğer kesimlerine kıyasla çok da büyük bir önem taşıyacağı için (kısmen sayısal gücü, kısmen de BDT içindeki bazı devletlerin 1995'te bile hâlâ birer nükleer güç olmaları nedeniyle) 1990'larda bütün gözler eski Sovyet ordusuna çevrildi.

SSCB varlığını sürdürürken dünyanın en büyük ikinci ordusuna (Çin Halk Cumhuriyeti'nden sonra) sahipti. 1980'lerde Doğu Avrupa'nın "kuzey dizisi"ni oluşturan devletleri (Çekoslo-

vakya, DAC, Macaristan ve Polonya) ve Afganistan'ı kapsayacak şekilde Sovyet İmparatorluğu'nun büyük kısmına yayılmıştı. Ordu 1989'un başında Afganistan'dan çekildi. "Dışsal" imparatorluğun Avrupa'daki ülkelerinin çoğu post-komünizme geçtikçe "içsel" imparatorluğun (eski Sovyet cumhuriyetleri) ülkeleri de onları izledi. Böylece yeni hükümetler Sovyet birliklerinin kendi egemen topraklarından çekilmesini talep ettiler. Bu gelişme Sovyet askeriyesi için çeşitli sorunlara yol açtı. Bunlardan biri pratik bir sorundu: Sovyet İmparatorluğu'nun Doğu Avrupa kesimindeki yaklaşık bir milyon askerin, olanlardan sorumlu tutulan Rusya'ya döndüğünde geçimini sağlayabileceği imkânlar ya da çalışabileceği bir iş yoktu. Bir diğer sorun özünde psikolojikti. Bu sorun aşağıda ele alınacak. Ancak bu noktada, bu psikolojik etkenin askeriyeden gelen potansiyel tehlikeyi anlama girişimini kapsamaması gerektiğini belirtmek gerekir.

Sovyetler Birliği'nin çöküşünden beri, eski Sovyet ordusu önemli değişiklikler geçirmiştir. Ordu zaman zaman kendisini BDT'nin üye devletleri arasında paylaşılacak bir pasta olarak algılıyordu. Daha ilk BDT zirvelerinde, askeriye'nin ve varlıklarının üye devletler arasında bölüşülmesi konusunda gözle görülebilir kadar ciddi anlaşmazlıklar yaşandı. Ağustos 1991 darbesinin ardından, Yeltsin büyük bir personel değişimi yapmış ve Sovyet savunma kurumunun başına, ilerici –askeri standartlara göre– olarak tanınan birini, Mareşal Yevgeniy Şapoşnikov'u getirmişti. Şapoşnikov özgün olarak BDT'nin savunma düzenlemelerinin eski SSCB'ninkine benzer olacağını umuyordu. Ancak Aralık 1991'in sonunda bunun yersiz bir özlem olduğunu anlamıştı. O ayın sonunda BDT üç ülkenin –Ukrayna, Moldova ve Azerbaycan– kendi ordularını kurma hakkına sahip olduklarını kabul etti. Ordunun bölünmesi nihayet Mayıs 1992'de, Rusya kendi ordusunu kurduğu zaman kabul edildi.

Sadece yeni BDT devletleri kendi ordularını kurmakla kalmadılar, esas olarak Rusya ve Ukrayna'daki savunma kurumları arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar da bu ülkeler arasındaki ciddi gerilimleri açığa çıkardı. Bunlar her şeyden çok

post-Sovyet dönemdeki askeri varlıkların bölünmesiyle ilgiliydi. 1992'nin ortasında Ukrayna ve Rusya konvansiyonel birlikler ve taktik nükleer silahlar konusunda anlaşmaya varmışlardı. Ancak Karadeniz filosu ve –dış dünya açısından çok daha ciddi olan– stratejik nükleer silahlar konusunda 1992 boyunca çekişme devam etti. 1993'ün ortalarında Ukrayna devlet başkanı Yeltsin'le hem nükleer silahlar hem de Karadeniz filosu konusunda bir anlaşmaya varmak üzereydi. Ancak Kravcuk Moskova'ya karşı fazla cömert davrandığını öne süren Ukraynalı parlamenterlerin ağır saldırısına uğradı. (Bu arada Yeltsin de Rusya parlamentosunda aynı şekilde eleştiriliyordu.) Temmuz 1994'te Kravcuk yerini Leonid Kucma'ya bıraktığında her iki sorun da tam olarak çözümlenmemiştir.

Rusya ve Ukrayna arasındaki anlaşmazlıklar sadece BDT'nin, bütünleşmiş bir pan-BDT savunma kurumu geliştirme konusunda karşılaştığı zorlukların belirtisi değildi. 1992 boyunca BDT güçleri ESB'nin bir savaşın patlak verdiği ya da durumun kötüleştiği çeşitli bölgelerine yayılmıştı. Aslında bu "BDT" güçleri tamamen Rusya'nın hâkimiyeti altındaydı ve Rus olmayan devletlerin pek çoğu Rusya'nın geleneksel "büyük ağabey" rolüne dönmekte olduğunu hissediyordu. Böylece BDT'nin gerçek bir çokuluslu, bütünleşmiş savunma gücü oluşturma ihtimalini azaltıyordu. Bu durumda ve birleşik bir BDT gücü anlayışına Rus Savunma Bakanlığı'nın içinden bile muhalefet edilmesi (Slider 1994, s. 279) karşısında, ortak askeri komuta Haziran 1993'te dağıtıldı ve Şapoşnikov istifa etti.

Böylece post-komünizmin ilk yılları bir zamanların kudretli Sovyet ordusuna iyi şeyler getirmedi. Ordu (yani ondan geri kalan) en alt noktaya indi. En büyük bileşeni oluşturan Rusya ordusu da pek çok sorun yaşıyordu. Örneğin 1994'ün sonunda Çeçenya Rus Cumhuriyeti'ndeki isyancı güçlere karşı harekete geçmesi istendiğinde ordu eski itibarını yeniden kazanabilirmiş gibi göründü. Ancak Çeçen isyancıları ezmenin Rusya Savunma Bakanı Pavel Graçev'in açıkça iddia ettiği kadar kolay olmadığı ortaya çıktı. Bu durum Rus askeriyesinin ne kadar kötü durumda olduğunu gösteriyordu. 1995'in başlarında Yeltsin Çeçenya sorununun üstesinden gelemediği için (sorun

2000'nin başında bile henüz çözülmemişti) askeriye eleştirdi, ancak askeriye'nin durumunu iyileştirmek için derhal büyük reformlar yapılacağını söylemekten de geri durmadı. Bu reformların ne zaman yapılacağını ve ne kadar başarılı olacağını zaman gösterecektir. Ancak 1990'ların sonunda hem askeriyedeki hem de ekonomideki kötüleşme dikkate alındığında, yakın gelecekte büyük bir iyileştirme muhtemel görünmemektedir.

Yukarıda belirtilen psikolojik değişken genelde Sovyet askeriyesinin yerini alan ordulardaki (özellikle Rusya ordusu) ortaya çıkan tutumlarla ilgilidir. Son yıllarda yaşanan gelişmeler bazı subay ve askerlerin umutsuzluğa, bazılarının da öfkeye kapılmalarına neden oldu. Bu gelişmeler şunlardır: Rusya'nın Haziran 1994'te NATO'nun Barış Ortaklığı programına katılmak istediğini ilân etmesiyle (bu karar onaylanmamış olsa da- bkz. 11. Bölüm) zirveye ulaşan, komünizmin can düşmanlarıyla dramatik biçimde sıcak bir ilişki; SSİ olayı ("Yıldız Savaşları" -bkz. 2. Bölüm); savunma bütçesinde yapılan büyük kesintiler; Sovyet İmparatorluğu'nun çöküşünün bir parçası olarak, Afganistan, Doğu Avrupa ve Baltık devletlerinden çekilmenin neden olduğu utanç duygusu; Almanya'nın birleşmesine Sovyet hoşgörüsü; ESB'nin bir kısmını BDT biçiminde elde tutma konusunda sadece sınırlı bir başarı kazanılması; askeriye'nin bazı kesimlerinin başarısız Ağustos 1991 darbesi ve 1994'ün sonundan itibaren Çeçenya'da yetersiz performans yüzünden ayıplanması ve eleştirilmesi ve de ücretlerin ödenmemesi.

Bazı Batılı çözümlemeciler, askeriye çok umutsuz ve örgütsüz olduğu için askeri darbe girişimi tehlikesinin çok az olduğunu ya da hiç olmadığını öne sürmüşlerdir. (Bkz. Mendeloff 1994, Herspring 1995). Bu doğru olabilir. Öte yanda, bu türden bir darbe girişimi imkânını bağımsız askeri müdahale gelenegi olmadığı gerekçesiyle azımsayanların argümanı temelsizdir. 1917'de Kornilov, Kerenskiy'in geçici hükümetine karşı ayaklanmıştı ve Ağustos 1991 olayları kesinlikle önde giden askeri figürleri kapsıyordu. Her halükârda, askeri tehdide karşı görüş öne sürenler geçmişten örnek verseler de (hatalı ola-

rak), bu gelecekteki eylemler için yararlı bir rehber sağlamaz. 1990'larda tutumlarda önemli değişikliklerin olabilmesinin önemli bir nedeni, askeriye'nin on yıllarca SBKP'yi toplumu denetim altında tutan sağlam biçimde yapılanmış bir örgüt olarak görebilmesidir: Pek çok askeri personel partinin siyasetleri, hiyerarşisi ve disipliniyle özdeşleşmişti. Partinin çöküşüyle birlikte askerlerin büyük bir kısmının kaderine rıza gösterdiği ya da ülkenin izlediği yönü benimsediği kesin olarak söylenemez.

O halde, hiçbir tarihsel örnek olmasa da Rusya'da ve öteki BDT ülkelerinde askeriye'nin gelecekte doğrudan bir rol oynamayacağı öne sürülemez. Aslında, On dördüncü Rus Ordusu'nun 1993'te Moldovalı yetkililer ile Rus ayrılıkçılarından oluşan bir grup arasında Dinyester Irmağı'nın doğu yakası konusunda çıkan anlaşmazlıkta önemli bir siyasal rol oynadığı görüldü. Bu orduyu Tuğgeneral Aleksander Lebed komuta ediyordu. Moldova hükümeti generali cumhuriyetin içişlerine fazla karışmakla suçladı. Sonunda Rusya ve Moldova Ekim 1994'te bütün Rus birliklerinin üç yıl içinde Moldova'dan çekilmeleri konusunda anlaşmaya vardı ve Lebed Rus halkının çeşitli kesimlerinden oluşan bir taraftar kitlesi edindi; 1995'te askeriyeden istifa ederek siyasete girdi ve Haziran 1996'da Rusya devlet başkanlığı seçimlerine katıldı. (Lebed'in görüşleri için bkz. Time'da yapılan görüşme, 17 Şubat 1995, s. 28-9 ve Orttung 1995b) Bütün bu gelişmeler dikkate alındığında Yegor Gaydar gibi önde giden Rus siyasetçilerinin Ocak 1995'te bir askeri darbe tehlikesi konusunda uyanda bulunması şaşırtıcı değildir. Buna rağmen, bazı subaylar siyasal partiler aracılığıyla ya da sivil politikacılar olarak kendi görüşlerini yaymayı tercih etmektedirler.

BDT dışındaki orduların artık Varşova Antlaşması Örgütü (bkz. 11. Bölüm) ve SSCB'nin etkisi altında olmadıkları için, kendilerini daha serbest ve durumlarından hoşnut hissettiklerini düşünmek makul görünmektedir. Ayrıca bazı ordular kendi halklarının gözünde oldukça iyi bir şöhrete sahiptirler. Örneğin 1991 ve 1992'de yapılan kamuoyu araştırmaları Romanya ve Bulgaristan'da askeriye'nin sivil kurumlardan daha

itibarlı olduğunu (Chin 1993, s. 40) ortaya koymuş, Rusya'da 1994'te yapılan bir araştırmada da benzer sonuçlara ulaşılmıştır. (Rose ve Haerpfer 1994b, s. 31-3) Bu durum bir yandan askeriye'nin itibarını (örneğin onların sivil kurumlar kadar yozlaşmadıkları düşüncesini) yansıtırken, aynı zamanda bazı askeri önderlerin bunu sivil siyasetçilerin post-komünist ülkeleri yönetememeleri halinde askeri bir müdahalenin halk tarafından destekleneceğini gösteren bir belirti olarak yorumlayabildikleri anlamına gelir. O halde ESB'de olduğu kadar bazı post-komünist devletlerde de demokrasinin geleceği askeriye tarafından tehlikeye atılabilir. Askeriye zaman zaman, bir diktatörlüğü devirme ve demokratik bir sistemin kurulmasına izin verme anlamında demokrasi yanlısı bir rol oynayabilse de (1974'te ve sonrasında Portekiz'de olduğu gibi), burada ele alınan ülkelerin çoğunda, askeriye'nin kendi siyasetlerine müdahalesini ilerici bir hareket olarak yorumlamanın mümkün olmadığını savunan -duraksayarak da olsa- demokrasiler vardır.

Devletin ele alınması gereken son branşı yargıdır. Burada kaydedilmesi gereken önemli değişiklikler, komünist partinin yargının işleyişinden çekilmesi ve savunma avukatlarının oynadıkları rolün arttırılmasıdır. Yargının, bu kitabın geç komünizm ve erken post-komünizmde yasal-akılcılık üzerinde odaklanması bakımından üzerinde durulması gereken altbölümlerinden biri anayasa mahkemelerinin oluşması ya da canlandırılmasıdır. Bunların rolü bir sonraki altkesimde ele alınıyor.

Anayasalar ve Anayasallık

Dünyadaki pek çok ülke (BK ve İsrail dışında) er ya da geç, ülkenin siyasal kurumlarının niteliğini ve sorumluluklarını belirleyen yazılı bir temel dokümanı benimsemişlerdir. Bu doküman, yani anayasa bazı örneklerde uzun ve ayrıntılı, bazılarında ise görece kısadır. ABD gibi bazı ülkelerde doküman görece az sayıda düzeltmeyle süreklilik kazanmış, diğerlerinde kısa ömürlü olmuş ve sık sık değiştirilmiştir.

Komünist dönemde anayasaların çoğu yüksek düzeyde siyasal idi; gelecekteki hedefleri belirlemek, mevcut düzenlemeleri yasallaştırmak vb. için hazırlanıyordu. Bunlar genellikle

le siyasetçileri ve siyasal ajanları önemli ölçüde sınırlamıyordu. Tam tersine, post-komünist anayasaların çoğu (ya da değiştirilmiş eski anayasalar) bir düzeyde demokrasinin temeli olarak tasarlanmıştır. Bu demokraside siyasetçiler komünizm dönemine kıyasla çok daha büyük bir denetim altında olacaktı.

Post-komünizmin görece yeniliğine rağmen çeşitli devletler yeni oluşturdukları anayasaları benimsemişlerdir. Bir geçici tedbir olarak, diğerleri, yeni bir anayasa üzerinde anlaşma sağlanana kadar, ya mevcut anayasaları özünde revizyondan geçirmişler (yeni ve tâdil edilmiş anayasa örnekleri için bkz. 6. Bölüm) ya da komünizm öncesi anayasaları kısmen canlandırmışlardır.

Erken evrelerde bütün post-komünist devletlerde yaşanan istikrarsız siyasal durum nedeniyle yeni anayasalar biraz aceleyle getirilerek üretilmiş, pek çok kişi tarafından kısa ömürlü ya da marjinal (yani ciddiye alınmayacak şekilde) olarak değerlendirilmiştir. Anayasaların marjinal olması iyi bir gelişme değildir; belirli bir post-komünist devletin yasal-akılcılıktan uzaklaşmakta olduğunu gösterir. Yasal-akılcı bir devlet modelinde anayasanın merkezi bir rol oynaması ve parti siyasetlerinin üzerinde yer alması gerekir.

Bir anayasanın birkaç ay içinde marjinalleştiği bir ülke, Çekya'dır. 1992 anayasası Çekya'da bir üst parlamentonun (senato) olmasını gerektirir. Ancak bu kurum, optimal düzenlemeler konusunda çıkan siyasal dalaşmalar yüzünden 1996'nın sonuna kadar kurulamamıştır. Bu tartışmanın Senato seçimlerinin düzenlenmesine ilişkin yönü, doğrudan anayasa ile ilgili değildi. Ancak bazı parlamenterler ve başka kişiler bir üst meclis fikrine karşı çıktılar. Bu tamamen anayasa karşıtı bir tutumdur.

Anayasaların gelecekte de marjinalleşmesi mümkündür. Anayasaların alâcelâle hazırlandığı o kadar çok ülke vardır ki bunları tek tek ele almak gereksizdir. (Post-komünist ülkelere yeni anayasaları hızla kabul etmelerine karşı düşündürücü bir argüman için bkz. S. Holmes 1995) ABD'nin Kurucu Babaları'nın kalıcı 1787 Amerikan Anayasası'nı hazırlamalarının 11 yıl almasına itiraz edilebilir. Ancak bu dokümanda yer alan çe-

şitli ilkeler günümüzde her demokratik sistemin temel kural-ları olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle post-komünist devletlerin yeni anayasalarını hazırlayanlar tekerlegi yeniden icat etmek zorunda kalmadılar; ABD, FAC ve Fransa gibi ülke-lerin anayasalarından öğrenebilmekteydiler.

Bir anayasanın görece kalıcı olabilmesi için çok ayrıntılı ya da özgül olması gerekmez. Ayrıntılı bir anayasa belirli bir ül-kenin değişen koşullarına uyum sağlamak için gerekli esnek-liği taşımaz ve bu durumda ya etkisiz kalır ya da değişimin önünde tutucu bir engel oluşturur. Bu nedenle anayasaların özel ve değişen koşullarda yorumlanması gerekir. Bu yorum-lamayı bazen parlamentolar yapar. Ancak parlamento üyeleri-nin kendi aralarında anlaşamamaları ya da bir devlet başkanı-nın anayasayı bir şekilde, parlamenterlerin ise başka şekilde yorumlamaları halinde, üçüncü bir tarafın hakemliğine ihtiyaç duyulur. Aynı şekilde yasama meclisi bazı yurttaşların anaya-saya aykırı buldukları bazı yasaları kabul edebilir ya da görü-şebilir. Bunu yapan ya da öneren parlamento olduğu için, yurttaşların iddialarının objektif biçimde ele alınmasını parla-mentolardan beklemek gerçekçi olmaz. Bu ve benzeri anlaş-mazlık durumlarında hakemin rolünü resmileştirmek amacıy-la FAC gibi ülkeler anayasa mahkemeleri kurmuşlardır. Birkaç komünist devlette –Çekoslovakya, Polonya ve Yugoslavya– anayasa mahkemesi olduğu, komünist Macaristan’da ise Ana-yasal Hukuk Konseyi adında benzer bir kurumun bulunduğu doğrudur. Ne var ki bu organların rolü görece önemsizdi; ger-çek iktidar merkezlerine asla ciddi biçimde meydan okuma-dıkları kesindir.

Tam tersine post-komünist devletlerde 1995’te kurulan yeni anayasa mahkemelerinin *bazıları* önemli bir rol oyna-maktadır. (Bu devletler şunlardır: Arnavutluk, Belarus, Bulga-ristan, Çekya, Macaristan, Kazakistan, Litvanya, Makedonya Cumhuriyeti, Polonya (1985’te kurulan bir anayasa mahkeme-sinin devamı), Romanya, Rusya, Slovakya ve Slovenya–Eston-ya ve Ukrayna bu türden kuruluşlar oluşturma niyetlerini açık-lamışlar ve süreci başlatmışlardır.) Resmen Temmuz 1991’de

kurulan ve Aralık'ta faaliyete geçen yeni Rus mahkemesi¹⁰ 1993'te "hükümetin üçüncü bir branşı" olarak betimlenmekteydi. (Wishnevsky 1993, s. 1) Başlangıçta bu kuruluşun "tamamen simgesel" bir anlam taşıyacağı kuşkusuna vardı. (a. g. y.) Çeşitli etkin Rus gözlemcilerine göre anayasaya saygı düşüncesi 1992'de Rus siyasetinin en başarılı gelişmesi olarak görülmüyordu.

Mahkeme ilk iki yılında oldukça tartışmalı bir rol oynadı. İlk eylemi Başkan Yeltsin'in KGB'nin ardılı olan kurumları İçişleri Bakanlığı'yla birleştirmek için çıkardığı bir kararnameyi iptal etmek oldu. (Bu konuda bkz. Schwartz 1993a, s. 178-82) Daha sonra Kasım 1992'de, yedi ay süren müzakerelerin ardından mahkeme, Yeltsin hükümetinin neredeyse bir yıl önce SBKP'yi kapatma hakkına sahip olup olmadığı; SBKP'nin anayasal bir kuruluş olup olmadığı konularında oldukça karmaşık bir karar çıkardı. Rus hükümeti, başka partilerin var olma ya da kendisine muhalefet etme hakkını tanımadığı gerekçesiyle SBKP'nin anayasal olmadığı sonucuna varmıştı. Birinci konuda mahkeme, SBKP'nin üst organlarının (Merkez Komitesi ve Politbüro) kapatılmasını uygun buldu. Ağustos 1991 komplocularının bazıları, partili ya da parti taraftarıydı. Ancak mahkeme partinin taban örgütünün yasaklanmasını anayasaya aykırı buldu. İkinci konuda bir karara varmadı, çünkü SBKP bir Rus kurumu değil bir tüm-birlik (yani Sovyet) kurumuydu. Ayrıca mahkeme SBKP'nin teknik olarak siyasal bir parti değil, "devlet içinde devlet" olduğu sonucuna vardı. Bu yaklaşım, T. H. Rigby (1990) gibi, uzun süredir Sovyet siyasal sisteminin özünde "tek örgütlü" olduğunu savunan Batılı gözlemcilerin görüşlerini doğruluyordu. Son olarak mahkeme SBKP'nin artık var olmadığını ekliyordu. Bu da geçmişe dönük karar almanın anlamsız olduğunu gösteriyordu. (Bu konuda bkz. Wishnevsky 1993, s. 5-6)

10. SSCB Ocak 1990'da bir Anayasal Gözetim Komitesi kurdu. Gorbaçev kararnamelerinin bazılarını hükümsüz kıldıysa da, genel görüş bu kuruluşun gerektiği kadar yetkil olmadığıdır. Komite Aralık 1991'de dağıtıldı.

SBKP konusunda alınan karar karmaşık duygulara yol açtıysa da, anayasa mahkemesi –özellikle Başkan Valeriy Zorkin– Aralık 1992’de yaşanan anayasal kriz sırasında oynadığı rol nedeniyle övüldü. Kriz parlamento ile devlet başkanı arasındaki çatışmadan kaynaklanmıştı. Mahkeme uzlaşmaya varılmasında önemli bir rol oynadı. Bir Rus kaynağına göre (Novoe Vremya, alıntı, Wishnevsky 1993, s. 1) Rus milletvekillerinin %70’i Zorin’i Yedinci Halk Vekilleri Kongresi’nin kahramanı olarak isimlendirdi. (Aralık 1992)

Öteki post-komünist anayasa mahkemeleri içinde sadece Macaristan’dakinin 1992’nin ortalarında önemli bir rol oynadığı görüldü. (Schwartz 1993a, s. 176–7) Mahkemenin faaliyetlerine bir örnek, yurttaşların erken parlamento seçimleri için Macar parlamentosunun bir referandum örgütlemesini sağlama girişimleriyle (bir dilekçeyle) ilgilidir. Ocak 1993’te Macaristan Anayasa Mahkemesi böyle bir plebisit yapmanın anayasaya aykırı olacağını karara bağladı. Ancak bu noktada durmayarak referandumlarla ilgili yasayı yeni bir yoruma tâbi tuttu, çünkü yasa yurttaşların seçim yapılmasını resmen talep etmelerine izin veriyordu. Bu düzeltmenin gerekçesi yasanın kararla çelişmesiydi. Ancak bütün bunları Macaristan Anayasa Mahkemesi’nin yurttaş haklarını sınırlama girişimine bir örnek olarak yorumlamak da mümkündür.

Post-komünist dünyada anayasa mahkemelerinin çoğu ya henüz işlevsel değildi ya da 1992’nin başında henüz işlevsel oluyordu. Ancak dünyanın bu bölümünde meydana gelen siyasal değişikliklerin hızı dikkate alındığında bu mahkemelerin bir çoğunun 1993’te kendi ülkelerinin siyasal hayatında önemli bir rol oynadığı görülür. (Bkz. Schwartz 1993b) Ancak bu mahkemeler bu devletlerdeki siyasal kurumların çoğu gibi görece hâlâ yenidir ve oynadıkları rol henüz belirginleşmektedir. Mahkemelerin fazla "siyasal" olduğuna dair iddialar ve kendilerini hukuksal argümanlarla sınırlamaları için öne sürülmüş talepler vardır. Ne var ki bu türden iddialar genellikle çıkarları mahkeme kararlarıyla çelişen üst düzey görevliler tarafından yapıldığı için ihtiyatla karşılanmalıdır. Her halükârda, anayasa mahkemelerinin, güçler dengesinde doğrudan bir rol

oynama anlamında, ister istemez siyasal olduklarını kabul etmemek saçma olacaktır. Bu, dünyanın her yerindeki anayasa mahkemeleri için geçerlidir. Ancak burada özellikle kaçınılması gereken, sürekli olarak hükümetin ya da bir siyasal grubun diğerine karşı desteklendiği izlenimi yaratmaktır. Özetle, anayasa mahkemeleri yasal-akılcı devletin saygın dayanakları haline geleceklerse, mümkün olduğu kadar tarafsız kalmaya gayret etmelidirler.

Zorkin bu tarafgirlik tehlikesinin farkındaydı ve hukukun üstünlüğüne bağlı olduğunu her fırsatta belirtti. Rus Anayasa Mahkemesi Başkan Yeltsin'in KGB'nin ardılı olan kurumlarla İçişleri Bakanlığı'nı birleştirme önerisine geçici tedbir koyduğu zaman, Zorkin şöyle demiştir: "Rus Devlet Başkanı'nın bir Rus Güvenlik Bakanlığı ve İçişleri Bakanlığı'nın örgütlenmesi üzerine kararnamesi hukukun üstünlüğünü temel alan bir devletin örgütlenme ilkesine ters düşmektedir." (Schwartz 1993a, s. 179) Zorkin'in ve mahkemesinin sicili 1993'ün ortasında taraf tutulmadığını, hukukun esas alındığını ortaya koymaktaydı. Ne var ki Yeltsin ile Rusya parlamentosu arasındaki mücadele 1993'ün ortasında şiddetlenirken, Zorkin'in açıkça parlamenter kampa geçtiği görüldü. Yeltsin, Zorkin'in konumunu kesinlikle bu şekilde değerlendiriyordu ve Ekim 1993'te Rus Anayasa Mahkemesi başkanını bu yüzden istifaya zorladı. Bu eylem, ve de 1992 ve 1993'te Rus Anayasa Mahkemesi'nin çeşitli üyelerinin tehdit edilmesi, hattâ fiziksel saldırıya uğraması, Rusya'da yasal-akılcı devlete giden yolun çetin olacağını gösterdi.

Ekim 1993'ün ardından yaklaşık bir yıl içinde Rus Anayasa Mahkemesi özünde bitmişti. Ancak Başkan Yeltsin Temmuz 1994'te yeni bir yasayı imzaladı ve yeniden kurulan mahkeme Şubat 1995'te işlevli hale geldi. Bu mahkeme kısa süre içinde tartışmalı hale geldi. (Bkz. EECR, C. 4, no.3, s. 23-5) Bu da anayasa mahkemesinin Rusya'nın siyasal hayatında bir kez daha bir güç haline geldiğini gösterir. Bununla birlikte, devlet başkanını açıkça eleştirdiği zaman kapatılmış olmasının gelecekte anayasa mahkemesi üzerinde bir kısıtlama olması muhtemeldir.

Başka yerlerdeki anayasa mahkemeleri, Rusya'daki benzerleriyle muhtemelen aynı belirsiz statüyü paylaşmaktadır, çünkü yasal-akılcılık kültürü bugünden yarına yaratılamaz. Bazı post-komünist devletler, anayasanın tekil bir örgüt ya da siyasal bir aktörden daha yüksek bir güç haline geldiği bir duruma doğru yavaş ve duraksayarak da olsa ilerlemekte ve bu anlamda anayasallığa doğru yol almaktadırlar. Ancak bu ülkelerin bazıları bu yolun dışına çıkabilirler ve *bütün ülkelerin önünde* uzun bir yol vardır.

Sonuçlar

Bu bölümde özetlenemeyecek kadar çok ayrıntı yer aldı. Ancak ormanı –bir tane olduğu ölçüde– ağaçlardan ayırma ve post-komünist dünyada kurumsal siyasal yapıların şimdiki durumuna ilişkin bir başlangıç değerlendirmesi yapma girişiminde bulunmak mümkündür. (Argüman 12. Bölüm'de biraz daha geliştiriliyor.)

Birincisi, komünist dönemde paralel kurumların –parti-devlet kompleksinin varlığı– neden olduğu karışıklık tamamen değilse de ortadan kalkmaktadır. Daha erken dönemde sadece bir devlet başkanı, bir hükümet başkanı, bir hükümet, bir yasama meclisi değil, aynı zamanda, bir genel sekreter, bir merkez komitesi sekreteri, bir politbüro, bir merkez komitesi ve bir kongre gibi az çok eşit parti görevlileri ve organları vardı. Bu dönemde kimin neden sorumlu olduğunu ya da kimin neden sorumlu *sayıldığını* saptamak oldukça zordu. Şimdiki durum, bu bakış açısından iyileşmiştir.

Başka açıdan bakıldığında durum daha da şaşırtıcıdır. Daha açık bir siyasal tartışma döneminde, hem demokrasiye giden yol hem de optimal hedef (bu bölümde saptanan üç modele göre) konusunda ortaya çıkan başlıca farklılıklar, bütün post-komünist devletlerde gözle görülebilir hale gelmiştir.

Bu farklılıklar kısmen kişisel çatışmalara ve farklı temel değerlere göre açıklanmıştır. Ancak ikinci noktayla daha çok ilgili bir başka önemli neden bireylerin ve grupların Offe'nin "üçlü geçiş"inin (bkz. Bölüm 1) çeşitli bileşenlerini farklı dere-

celerde vurgulamalarıdır. En yüksek önceliği komünist iktidar yapısından uzaklaşmaya verenler genellikle daha parlamenter bir sisteme yöneleceklerdir. Tam tersine, bu evrede ekonomik geçişi en önemli görev kabul edenlerin çoğu, güçlü bir liderliğe ve etkin bir karar mekanizmasına ihtiyaç olduğu inancıyla başkanlık sistemine dümen kıracaklardır. Bu ilk iki geçişi birbirinden ayrılmaz görenler ve demokrasi ile etkin bir karar mekanizması arasında seçim yapma anlayışını reddedenler yarı-başkanlık modelini daha cazip bulacaklardır. Offe'nin üçüncü geçişi, görünümü daha da karmaşık hale getirir. Post-komünizmin içinde olduğu bağlamlara eklenen daha belirgin siyasal atmosfer sınırların yeniden çizilmesi ve mevcut siyasal birimlerin dağılması talepleriyle sonuçlandı. Bu türden değişikliklere karşı çıkanlar –halkı "onlar" ve "biz" şeklinde bölen önlemlere karşı çıkmak gibi etik olarak savunulabilir nedenlerden ötürü– ya topyekün parçalanmadan ya da o kadar radikal olmayan bir tarzda giderek artan özerklikten kaçınmak için güçlü bir önderliğin zorunlu olduğu sonucuna varabilirler. Bu durumda, parlamenter modele yönelik daha genel bir eğilim taşımalarına rağmen, güçlü bir başkanlığı tercih edebilirler.

Çeşitli görevler ve kurumların oynadıkları roller ve kendi aralarındaki ilişkilerde meydana gelen bir karışıklık ya da en azından esneklik, istikrarlı demokrasilerde siyasetle uğraşanlar arasındaki fikir ve amaç farklılıkları gibi normaldir. Hatta bu türden belirsizlikler bazı durumlarda istenebilir. Bu türden sistemlerde siyasal faaliyetin tam olarak ve kesin biçimde bölünmesini –özellikle devlet başkanı, hükümet ve meclis arasında (ve iki meclisli yapılarda meclisler arasında)– ya da hiç olmamasını istemek kuşkusuz saçma olacaktır. Örneğin Amerikan sistemi genellikle iki yüzyıl önce benimsenen bir yasaya göre işler, ancak başkan ile kongre arasındaki ilişki hâlâ dinamik bir ilişkidir. Bu anlamda post-komünist dünyadaki karışıklık ve gerilimlerin abartılmaması gerektiği öne sürülebilir.

Ne var ki, Batılı devletlerde geçişsel post-komünist devletlere kıyasla tipik biçimde daha sağlam ve geniş çapta kabul görmüş demokratik sözleşmelerin olduğunu ve bunların çıkar

ve fikir çatışmalarının bölücü etkilerinin sınırlandırılmasına yardımcı olduğunu bir kez daha vurgulamak gerekir. Post-komünist devlette uzun süre içinde yerleşmiş bu türden kuralların neredeyse hiç olmaması elit çatışmalarını potansiyel olarak daha tehlikeli, bütün siyasal yapıyı da daha kırılgan hale getirmektedir. Başkanlık sistemi de kolayca güçlü liderlikten diktatörlüğe doğru yön değiştirebilir. Partilerin ve parlamenterlerin aşırı kutuplaşması daha sağlam biçimde yerleşmiş sistemlerde olduğundan daha tehlikelidir. Bazı ülkelerde açıkça merkezci partilerin yokluğu bu bağlamda ilgiyi hak etmektedir. Bu türden partilerin olmadığı ya da çok zayıf olduğu yerlerde, otomatik siyasetlere sapma ihtimali daha çoktur. Ancak iyi niyet, sağduyu ve en önemlisi zaman, gerçek anayasallığın ve yasal-akılcılığın özünü oluşturan sağlam çerçeveli sözleşmelerin -"oyunun kuralları"- oluşmasını sağlayabilir.¹¹ Bu da söz konusu ülkelerin diktatörlüklere dönüşmemesine yardımcı olabilir.¹² Bu noktada bu kadar çok devlet başkanı, başbakan ve parlamenter arasında süren mücadelelerin uzun vadeli anlamı açık değildir.

Genel hatlarıyla belirtilen bu kırılganlıklar ve belirsizlikler tek başına alındığında, post-komünizmin geleceğinin kısa ve orta vadede (gelecek 5-15 yıl içinde) karanlık olduğunu göstermez. Post-komünist devletlerin büyük çoğunluğunda şimdiki halde gerçek ve açık siyasetlerin varlığı sağlıklı bir belirtidir. Bu yüzden post-komünist devletler güçler ayrımı ya da güçlerin bölünmesine ilişkin bir anlayışa; komünist öncellerinden çok daha ciddiye alacakları anayasalara; ve hukuk anlayışına (anayasa mahkemeleri aracılığıyla) bağlı kalmaktadırlar. Ve anayasa mahkemelerinin devlet başkanlarına ve parlamenterlere karşı çıkmaya hazır olmaları ve parlamentoların da -şimdiye dek- genellikle bu türden mahkemelerin kuralla-

11. Anayasallığa ilişkin kısa ve aydınlatıcı bir tanım için bkz. Claus Offe; Mart 1996'da Melbourne'de verilen seminer. Buna göre anayasallık, bir siyasal sistemin yeterince güçlendirildiği bir düzenlemedir. Bu düzenlemede belli başlı kararlar kurallar *hakkında değil*, kurallara göre oluşurlar.

12. Bir ya da iki post-komünist devlet -özellikle Türkmenistan- diktatörlük olarak betimlenebilir. Ancak bu kabul edilse bile, bu devletler demokrasi yönünde ciddi girişimlerin ardından diktatörlük haline gelmemişlerdir.

nını kabul etmeye hazır olmaları cesaret vericidir. Bu bölümde ele alınan gerilim ve çatışmaların pek çoğu, bu nedenle, büyüme sancıları olarak görülebilir.

Kuşkusuz gerçekçi olmak gerekmektedir. Post-komünizm 1990'ların başlarında balayı dönemindeydi. Bu yüzden, özellikle komünist dönemin en kötü yönleri ve dolayısıyla komünist iktidarı reddetmenin sınırlayıcı yönleri hatırlandığında gösterilmesi gereken tolerans gelecekte azalabilir. Ancak kurumsal siyasette şimdiki ve gelecekteki gelişmeler hakkında aşırı iyimserliğe kapılmak da yersiz olacaktır.

Bununla birlikte çok kısa bir zaman diliminde olağanüstü bir ilerleme kaydedildiği kabul edilmelidir. Dengeli bir yaklaşımla ifade etmek gerekirse, post-komünist kurumsal siyasetin kötümser boyutlarının yanı sıra iyimser boyutları da vardır. Bu ülkelerin yüz yüze oldukları görevlerin büyüklüğü, anti-komünist devrimler sırasında uluslararası ekonominin üzücü durumu ve post-komünist devletlerin devraldıkları siyasal gelenekler dikkate alındığında, bu ülkelerin çoğunda şimdiye kadar izlenen görece başarılı siyasetlere ancak şaşılabilir ve hayranlık duyulabilir.

İleri Okuma

Konuya ilişkin pek çok kaynak vardır ve bu liste sadece güncel, ulaşılabilir ve karşılaştırmalı kaynakları kapsamaktadır. Komünist dönem için bkz. White, Gardner ve Schopflin 1987, öz. bl. 3 ve 4; Holmes 1986a, öz. Bl. 6-9; Szajkowski 1981. Post-komünist dönemin burada ele alınan siyasal yönlerine genel bir giriş için bkz. White, Batt ve Lewis 1993 (Doğu Avrupa konusunda); Michta 1994 (Doğu Avrupa ve ESB'nin Avrupa kesimleri); Sakwa 1993 ve White, Pravda ve Gitelman 1994 (Rusya ve BDT üzerine). Post-komünizmin erken evreleri üzerine en yararlı referans kaynakları: Sword 1990 ve East 1992. Kurumlar için, Whitefield 1993. Partiler üzerine kapsamlı bir çalışma için bkz. Szajkowski 1994; Doğu Avrupa'daki partiler için daha kısa bir karşılaştırmalı çözümleme için bkz. Lewis, Lomax ve Wightman 1994; Cotta 1994 daha teorik bir çözümleme sunar; Pridham ve Lewis (1996) Doğu Av-

rupa'daki partileri ve parti sistemlerini Güney Avrupa'dakilerle karşılaştırır. Post-komünist seçimler ve seçim sistemleri konusunda bkz. Garber ve Bjornlund 1992, McGregor 1993. Konuya ilişkin çeşitli makaleler ve tablolar için bkz. East European Constitutional Review, C. 3, no. 2 (Bahar 1994) s. 39-77. Seçim sistemlerine ilişkin daha genel bir karşılaştırmalı çözümleme için bkz. Grofman ve Lijphart 1986; oldukça kısa ancak değerli bir inceleme için bkz. Economist, 1 Mayıs 1993, s. 17-19. Post-komünist anayasalara, anayasaların hazırlanmasına ve anayasa mahkemelerine ilişkin ilginç bir karşılaştırmalı çözümleme için bkz. Howard 1993; bu konular ve daha genel olarak hukuk kuralları için bkz. East European Constitutional Review, C. 2, no. 2 (Bahar 1993), s. 28-53 ve RFE/RL Research Report, C. 1, no 27 (3 Temmuz 1992). Yeni parlamentolar için bkz. Agh 1994, Remington 1994a, Agh 1995, Agh ve Ilonsaki 19 (bl. 4) ve EECR, C. 4, no. 2 (Bahar 1995) s. 56-90. Post-komünist devlet başkanları, başbakanlar ve parlamentolar arasındaki ilişkiler için bkz. Shugart 1993, McGregor 1994, Colton ve Tucker 1995 ve Baylis 1996. Başkanlık sistemi, yarı-başkanlık ve parlamentarizm üzerine daha genel tartışmalarla ilgilenen okur için, Lijphart 1992 ve Linz ve Valenzuela 1994. Post-Sovyet orduları için RFE/RL Research Report, C. 2, no. 25 (18 Haziran 1993); tekil ordular için daha ileri çözümlemeler için bkz. Obrman 1993, Girnius 1993a, Reisch 1993a, Herspring 1995. Güvenlik polisi konusunda bkz. Yasmann 1993b, Yasmann 1993d, Engelbrekt 1993 ve J. M. Waller 1994.

Bu bölgede meydana gelen hızlı değişiklikler dikkate alındığında, güncel bilgi için yararlı olan kaynaklar şunlardır: İki haftalık Transition; RFE/RL Research Reports, Ocak 1995; ESB ve Doğu Avrupa hakkında bilgiler içeren üç aylık East European Constitutional Review ve iki aylık Problems of Post-Communism.

Ekonomiler

Reel dünya ekonomileri siyaset bilgisi olmadan anlaşılmaz –tersi de geçerlidir. Dolayısıyla, bu kitap esas olarak siyasal konuları ele alıyor olsa da, bir bölümü post–komünist ekonomilerin sorunlarına ve geleceğine ayırmak gerekiyordu. Aşağıda post–komünist ekonomilere ilişkin oldukça uzun bir bölümü, çevre sorunlarını ele alan kısa bir bölüm izliyor.

Komünizmin Döneminde Ekonomi

Doğu Avrupa'daki çeşitli komünist ekonomiler ile SSCB'nin ekonomisi arasında bazıları önemli olan çeşitli farklılıklara rağmen, geniş, karşılaştırmalı bir çözümlemeyi haklı çıkaracak benzerlikler de vardı.

Pek çok komünist iktisatçıya göre, kapitalist ve komünist ekonomiler arasındaki esas farklılık, üretim araçlarının (fabrikalar, çiftlikler, vb.) mülkiyeti meselesi değil, ekonominin örgütlenmesiydi. Bu iktisatçılar, günümüzde genellikle piyasa denilen, üretim, dağıtım ve değişim sistemini "anarşik" olarak betimlerken, kendi sistemlerini plânlı olarak sınıflandırdılar. Komünist ekonomiler sadece plânlı olmakla kalmıyordu, plânlamanın büyük bir kısmı üretim birimi düzeyinde değil, daha çok merkezi kurumlarda gerçekleştiriliyordu. Bu nedenle komünist ekonomiler genellikle merkezi plânlı ekonomiler ya da MPE'ler olarak isimlendirilmiştir. Yüksek düzeyde merkezileş-

miş yönetim ve müdahale nedeniyle bu ekonomileri betimlemek için kullanılan bir diğer terim, komuta ekonomileridir. Şimdi bu sistemlerin belli başlı unsurlarını ele alabiliriz.

Komünistler genellikle piyasa (ya da denge) ekonomilerinin toplum içinde daha güçlüden yana olduğunu ve piyasanın bu soyut güçler eğilimini düzeltmek için bilinçli müdahale gerektiğini öne sürmüşlerdir. Daha ileri giderek, bir ekonominin mümkün olduğu kadar hızlı ve etkin biçimde gelişmesi için kararlaştırılan ve uygulanan öncelik ve siyasetlere göre bilinçli yönetimi gerektirdiğini savunmuşlardır. Bu nedenle, komünist dünyadaki ilk merkezi plânlama örgütü, Gosplân (Devlet Plânlama Komitesi'nin Rusça kısaltılmışı) Rusya'da 1921'de Lenin yönetiminde kuruldu. Ancak bu uygulama Lenin'in zamanında oldukça önemsiz bir rol oynuyordu ve komünist dünyanın birinci beş yıllık plânı ancak Ekim 1928'de kabul edildi. SSCB komünist devletlerin hepsinde çeşitli kılıklara bürünerek taklit edilen bir örnek oluşturdu.

Plân, merkezi ekonominin önceliklerini belirlemesini, bütün düzeylerde her üretim biriminin gelecek beş yıl içinde ulaşabileceği hedeflerin makul bir taslağının oluşturulmasını ve bunun uygulanmasını sağlıyordu. Taslak plân, devlet plânlama ajansı tarafından, hem merkezi plânlama ve devlet kurumlarının genel direktifleri hem de fiili üretim birimlerinden gelen ayrıntılı bilgiler temelinde üretiliyordu. Beş yıllık plân taslağı yasama meclisi tarafından bir kez karara bağlandığında, yasa haline geliyordu. Bu noktada devlet plânlama ajansı, uygulamanın gerçekleşmesi için çeşitli ekonomi bakanlıklarıyla (tarım, elektrik mühendisliği vb.) işbirliği yapıyordu. Bakanlıklar, plânın kendilerine bağlı branşlara bölünmesinde önemli bir rol oynuyorlardı. Her birimin bir bütün olarak plânın o branş için öngördüğü hedefe ulaşması ya da o hedefi aşması bu şekilde sağlanıyordu.

Plânlamaya merkezileşmiş (ya da komuta) yaklaşımın çeşitli sorunları vardı. Yıllar geçtikçe, erken plâncıların cesaret ve ideolojik bağlılıkları –örneğin, sanayi yatırımlarına öncelik vererek başat biçimde kırsal olan bir toplumun kentlileşmiş bir topluma dönüştürülmesi bakımından– sürekli artışı amaçla-

yan ve daha araçsal olan bir yaklaşımla yer değiştirdi. Plân giderek bir pazarlık alanı haline geldi. Bu alanda her iki taraf, belirli sınırları aşma cesareti göstermeksizin mümkün olduğu kadar çok şey kazanmaya çalışıyordu. Örneğin bir şirket plân hedeflerini % 5 oranında aşmışsa, şirket yöneticileri enerjik ve etkin görülebiliyordu. Eger plânın hedeflerini % 10 kadar aşarlarsa, önceki aşamada kendi potansiyellerini kasıtlı olarak olduğundan az gösterdiklerinin düşünülmesi gibi bir risk taşıyorlardı; bu da ya düzenbazlık ya da yetersizlik olarak yorumlanıyordu.

Böylece bütün sistem yeni inisiyatiflere girişme cesareti gösterecek yerde giderek marjlarda ilerlemeyi teşvik etti. Aslında merkezi plâncılar siyasetle uğraşanların bu türden inisiyatiflerinden korkuyorlardı, çünkü her bölümün diğer her bölümle bilinçli biçimde ilişkili olduğu farz edilen bir ekonomide, büyük ve radikal bir değişim muazzam bir darbe etkisi yaratabilir, büyük ve yeni hesaplamaları gerektirebilirdi. Plânlaşma sisteminin uygulamada görülen bu içsel tutuculuğu ekonomilerin ihtiyaçları giderek daha az karşılamasının nedenlerinden ve komünist ekonomilerdeki komünist iktidarı devrilmesine katkıda bulunan yavaşlamanın açıklanmasına yardımcı olan sayısız faktörden biridir.

Son on yıllarda, komünist önderliklerin çoğu merkezi plânlaşma mekanizmalarını koşullara uygun hale getirmeye ve modernleştirmeye çalıştı. Plân göstergelerinin pek çoğu azaltıldı ve mal arz edenlerle bu malları kullananlar, merkezi bakanlıklar aracılığıyla ilişki kurmak yerine doğrudan sözleşmeler yapmaya teşvik edildiler. Bu yaklaşım piyasa ekonomileri yönünde bir jesti temsil ediyordu, ancak uygulama nihai olarak sembolikti ve çoğu kez bütün dünyaların en iyisiyle değil en kötüsüyle sonuçlandı. Geç komünist dönemde pek çok ülkede gerçek piyasalaşma yönünde yapılan hareketler bu bağlamda gerçekleşti.

Plânlaşmanın son bir sorunu, komünist plâncıların tam olarak toplama ve uygulama kapasitelerinin ötesine geçen bir bilgi ve işleme düzeyini gerektirmesiydi: Ulusal ekonomilerin büyük ölçeği ve karmaşıklığı bütün bileşenlerin eşgüdümünü sağlamayı zorlaştırıyordu.

Komuta ekonomisinin bir diğ er yönü fiyatların merkezi olarak belirlenmesi ve pek çok mal ve hizmete büyük desteklerin uygulanmasıydı. Fiyatların piyasa koşullarında oluştuğ u, arz ve talebe göre değı ştiğ i tam bir piyasa ekonomisinin aksine, MPE'ler talepte meydana gelen değı şimlere karşı duyarsızdı. Komünistlerin piyasa fiyatlarına duydukları ideolojik ve siyasal tepki pek çok komünist ülkede bozulmaya yol açan faktörlerden biriydi. Sosyalist plâncıların fiyatları sıradan yurttaşların önceliklerine göre belirleme ("lüks" kalemlerden daha büyük kâr sağlanırken, temel mal fiyatlarının düşük tutulması) konusunda daha şefkatli oldukları öne sürülebilse de, ampirik bulgular fiyatların arz ve talebe göre kendi düzeylerini bulmalanna izin vermenin en iyi yöntem olduğunu ortaya koymaktadır. Pek çok komünist önderin 1980'lerde bunu kabul ettiğ i görülür.

Komünist devletlerde ekonomi hiyerarşik bir temelde örgütlenmişti. En altta tekil üretim ve hizmet birimleri –sanayi şirketleri, çiftlikler, satış yerleri, vb. yer alıyordu. Merkezde, plânların dağıtımından, uygulamanın denetiminden, farklı birimlerin eşgüdümünden, merkezi parti ile devlet organları (merkezi plânlama büroları dahil) arasındaki bağlantıdan sorumlu olan ekonomi bakanlıkları vardı. Arada, birlikler, kurumlar, alışım lar, vb. gibi çeşitli biçimlerde anılan aracı organlar yer alıyordu.

Klasik Marksizm'e göre, üretim araçlarının özel mülkiyeti uzlaşmaz sınıf çelişkilerinin başlıca nedenidir. Leninistler bu ilkeyi temelde kabul ediyorlardı; komünist devletler tipik olarak üretim araçlarını toplumsallaştırmaya çalıştılar. Bu uygulama komünistlerin iktidara gelmelerini izleyen on yıl içinde ya da daha fazla bir sürede hızla ve sert önlemlerle, eski mülk sahiplerinin zararını yeterince tazmin edilmeden gerçekleştirildi.

Üretim araçlarının toplumsallaştırılması genellikle toplumdaki önemli varlıkların devlet mülkiyetine geçirilmesi anlamına gelse de, komünist dünyada daima başka mülkiyet tipleri vardı. Bunlardan biri daha çok tarımda görülen kolektif (ya da kooperatif) mülkiyetti. Bu uygulamada, çiftçiler, binalara, ekipmana, hayvanlara ve büyük çiftlik ürünlerine ortaklaşa sa-

hip oluyorlar (toprağın genellikle devlete ait olmasına rağmen) ve bu çiftliklerde çalışıyorlardı.

Bütün komünist devletlerde, pek çok çiftçi küçük bir özel toprak parçasına, şahıs ya da aile mülkiyeti biçiminde sahip olabiliyordu. Bu durumda da toprak devlet mülküydü, ancak pek çok örnekte çiftçilerin ve ailelerin kendi toprak parçasında besledikleri ya da yetiştirdikleri herhangi bir ürün özel olarak satılabiliyordu. (Arnavutluk'ta özel toprak parçasının kişisel tüketim için kullanılmasına ancak 1980'lerin sonunda izin verildi.) Bu tip toprak parçaları genellikle çok küçük (SSCB'de genellikle çeyrek ya da yarım hektar) olmasına rağmen, çoğu kez bir çiftliğin en verimli bölümüydü. Örneğin 1980'de toplam Sovyet ekili alanının yaklaşık % 0.02'si özel olarak işletiliyordu; bu oran, Sovyet pazarlarında satılan yumurtanın %6'sını, sütün %6'sını, etin %14'ünü, sebzenin %15'ini ve patatesin %49'unu oluşturmaktaydı. (Lane 1985, s. 12-13) Pek çok köylünün bu özel toprak parçaları sayesinde beslendiği, fazlayı ise piyasaya sürdüğü akılda tutulmalıdır. Özel toprak parçalarının Sovyet nüfusunun beslenmesinde önemli bir rol oynadığı açıktı. Aynı şekilde 1985'de Çekoslovakya'da ekilebilir toprakların sadece %3'ü özel sektöre aitti, ancak bu topraklarda yumurtanın %40'ı, sebzenin %40'ı ve meyvenin %60'ı üretiliyordu. (Wolchik 1991, s. 230)

Özel toprak parçalarının yüksek üretkenlik düzeyi komünistlere kırsal kesimde özel mülkiyetin yararlarını göstermiş olabilir. Ancak komünist önderliklerin çoğu kolektif mülkiyete ve devlet mülkiyetine ideolojik olarak bağlıydı ve kırsal kesimde özelleştirmenin geliştirilmesi için yapılan baskılara karşı direndi. Bunun dikkate değer istisnaları duraksayarak da olsa, 1951 ve 1956'dan itibaren kolektifsizleştirmeye –ve özel çiftliklere– izin veren Yugoslavya ve Polonya'dır.

Komünist sistemlerin önceliklerinin de sorunsal olduğu kanıtlandı. Komünizmin çöküşüne katkıda bulunan çeşitli faktörlerden biri SSCB'nin üzerindeki savunma yüküydü. Batı'yla Sovyet rekabeti bariz biçimde askeri bir boyut taşıyordu. 1962 Küba füze krizinin ardından SSCB askeri cephaneliğini geliştirmek ve yaygınlaştırmak için muazzam miktarlar ayırdı.

Bazı bakımlardan bu Sovyet döneminin büyük başarı öykülerinden biriydi. Batı SSCB'yi askeri bakımdan kendisine eşit, hattâ bazı alanlarda üstün görüyordu.

Ancak, uzay araştırmaları programını da kapsayan askeri harcamalar Sovyet ekonomisinde muazzam bir kısıtlamaya yol açtı. Bunun Sovyet blokunun öteki ülkeleri üzerinde de olumsuz etkileri oldu. Örneğin, askeri olmayan Sovyet ürünlerinin eksikliği, SSCB'nin Comecon'daki ortaklarının ya bu ürünleri üçüncü ülkeler aracılığıyla dışarıdan ithal etmeye çalışmaları ya da bu mallardan yoksun kalmaları anlamına geliyordu. Her iki seçenek de sorunsaldı. Birincisi komünist devletlerin çoğunda görece az bulunan dövizle ödeme yapılmasını gerektiriyordu. İkincisi ise saadetçi meşruluğun bütün olumsuz içerimleriyle birlikte kıtlıklara ve sınırlı bir mal yelpazesine yol açtı.

İkinci bir uzantı, Moskova'nın, komünist askeri ittifaka katkılarını arttırmaları için Varşova Antlaşması Örgütü'nün öteki üyelerine sık sık baskı yapması oldu. Özellikle 1970'lerin sonunda ortaya çıkan durum buydu. O sıralarda VAÖ üyesi devletlerin yıllık savunma harcamalarını %3 oranında arttırmaları bekleniyordu. Romanya gibi bazı ülkeler bunu yapamayacaklarını belirterek, açıkça reddettiler. Bununla birlikte VAÖ ve KEYK ülkeleri, Sovyet önceliklerinin kendi ekonomileri üzerinde olumsuz etkiler yarattığını gördüler.

Savunma harcamaları daha kapsamlı olan öncelikler meselesinin sadece bir bölümüydü. Stalin döneminde ağır sanayinin öteki sektörler karşısında ayrıcalıklı olması ciddi bir çarpılma sorununa (yani sektörler arasında bir dengesizlik) yol açtı. Bu sorun Stalin'in ardılları tarafından da tam olarak çözülmedi. Bütün ekonomik sorunlarda olduğu gibi, denklemde siyasal kaygılar da yer alıyordu. Böylece on yıllar süren ayrıcalıklı durum güçlü bir lobi yarattı –bunlara "çelik yiyenler" deniyordu. Bu lobi kendi konumunun zayıflatılmasını istemiyordu. Askeriye bu grubun çok büyük bir bölümünü oluşturuyordu ve komünist önderler, askeriye'nin çıkarlarının hiçe sayılması halinde bu kesimden gelecek potansiyel tehlikenin daima far-

kındaydılar. Tam tersine, gelişmekte olan öteki sektörlerin ayrıcalıklarının uzun vadede azaltılması halinde, bu sektörlerde çıkarı olanların fazla ses çıkarmayacakları görölüyordu.

Yukandaki sorun Doğu Avrupa ekonomilerinden çok Sovyet ekonomisi için geçerlidir. Doğu Avrupa ekonomilerinde Stalin'in ve onun önceliklerinin etkisi kısa süreli ve dolaylı oldu. Bununla birlikte, askeri rekabet konusunda, KEYK içinde Sovyet ekonomisinin büyük payı ve hâkimiyeti, bütün üye devletlerin bu çarpılma sorununun uzantılarından çeşitli derecelerde olmakla birlikte etkilenmesi anlamına geliyordu.

SSCB ve Doğu Avrupa ülkelerinin çoğunda öncelikler meselesiyle ilgili son bir sorun, kolektif mallar üzerindeki komünist ısrarın, tüketici malları endüstrilerinin –bireysel tüketim malları– komünist dünyada genellikle azgelişmiş olmasının bir başka nedenini oluşturmasıydı. Dayanıklı tüketim mallarını genellikle lüks mallar olarak görme eğilimi vardı. Ancak ev kadınının yükü –uygulamada özellikle "ikili (ya da üçlü) yük" (bkz. bir sonraki bölüm) altındaki kadın emeği– ev işlerini kolaylaştıran pek çok elektrikli aletin bulunmaması ya da kalitesiz olması nedeniyle çok daha ağırdı.

Yukandaki sorunların çoğu, Sovyet "dışsal imparatorluğu"nın bir parçasını oluştırmayan Doğu Avrupa ülkeleri, yani Yugoslavya ve Arnavutluk için de geçerliydi. Ancak bu iki ekonominin bazı yönlerinin, bu iki ülkenin daha başarılı olabilecekken neden olmadıklarını göstermek için incelenmesi gerekir. Yugoslavya örneğinde fonların cumhuriyetler arasında bölünmesiyle ilgili anlaşmazlıklar süregiden bir sorun oluştırmaktaydı. Çok kaba biçimde ifade etmek gerekirse, daha sağlıklı cumhuriyetler –Slovenya ve Hırvatistan– daha yoksul bölgeleri ve cumhuriyetleri (özellikle Kosova ve Makedonya) desteklemekten duydukları hoşnutsuzluğu sık sık belirtmişlerdir. 1980'de Tito'nun ölümüyle birlikte Yugoslavya'nın bütünlüğünü sağlayan güç ortadan kalkmış oldu. Federasyonu oluştıran kesimler arasındaki gerilim arttıkça bunun ekonomi üzerinde olumsuz etkileri oldu.

1970'lerin sonunda Arnavutluk'un neredeyse tamamen tecrit olması dış fon beklentisinin ya da tercihli ticaret anlaşmalarının tamamen ortadan kalkması anlamına geliyordu. Ekonominin azgelişmişliği -ve dolayısıyla Doğu Avrupa ülkelerinin çoğunun sağlayabildiği belli başlı mal kalemlerinden hiçbirinin ülke içinde bulunamaması- dikkate alındığında, komünizm çöktüğü sırada Arnavutluk'un Avrupa'nın en düşük hayat standardına sahip ülkesi olması şaşırtıcı değildir.

Komünist iktidarın çöküşünü çözümleyen pek çok kişi, bu sonuca katkıda bulunan başlıca faktör olarak ekonomik sistemin görece başarısızlığını vurgulamıştır. Aslında, bu kitabın sadetçiliğin başarısızlığını vurgulayan esas teorik çerçevesi de tek başına ekonomik performansla ilgilidir. Bu performansı bu noktada daha ayrıntılı biçimde değerlendirmek isabetli olacaktır.

Bir çözümleme yöntemi zaman içindeki ekonomik büyüme oranlarını ele almaktır. Komünist devletler örneğinde bu görev iki nedenle daima zor olmuştur. Birincisi, komünist devletlerin büyümeyi Batılı devletlerden farklı bir yöntemle hesaplama eğilimidir. Batılı devletler GSYH (Gayrisafi Yurtiçi Hasıla ki dışarıdan sağlanan geliri dışlar) ya da GSMH (Gayrisafi Ulusal Hasıla -GSYİH, ve de dışarıdan sağlanan gelir) üzerinde odaklanırken, komünist devletler genellikle kendi ekonomilerinin toplam görünümünü NMÜ'ye (Net Maddi Ürün ki ulusal gelir üzerinde odaklanır) göre ifade ediyorlardı. Genelde NMÜ rakamları komünist tipte ekonomileri, GSMH ya da GSYİH ile yapılan ölçümlerin ortaya koyacağı rakamlara kıyasla daha iyi durumda gösteriyordu.

İkinci sorun bizzat verilerin güvenilirliğiyle ilgilidir. Komünist dünyada yayımlanan rakamların pek çoğunun oldukça tartışmalı olduğunu gösteren pek çok bulgu vardır.

Bunun nedenleri değişiktir. Bazı durumlarda komünist önderler devlet ekonomisinin durumunu daha iyi göstermek için verileri manipüle ediyorlar ya da uyduruyorlardı. Aşağıdaki alıntılar bu durumu ortaya koymaktadır. (Avrupa Ekonomi Komisyonu Sekreterliği'nden alınmıştır, 1990, s. 82) Birincisi, Sovyet İstatistik Bürosu'nun Başkanı V. Kirichenko'nun 1990 tarihli bir makalesinden alınmıştır:

Aslında onyıllardır sürdürülen tutum, başarıları ve avantajları ortaya koymuş, ülkenin ve bölgelerin gelişimiyle ilgili zorluklar ve olumsuz faktörler konusunda sessiz kalmıştır. Teorinin yanı sıra istatistikler de komuta-yönetim sisteminin refahı ve yanılmazlığı konusunda oluşturulan yanılsamanın saptanmış ideolojik işlevini ortaya koyuyordu.

Bu makale şu noktayı belirterek devam etmektedir: "Fiiliyatta, üretilen NMÜ 1985'te %3.5 değil, sadece %1.6 ve 1986'da %4.1 değil, sadece 2.3 artmıştır." İkinci alıntı BKP Merkez Komitesi'nin günlük gazetesi Rabotnichesko Delo'da Kasım 1989'da yer alan bir başyazıdan alınmıştır:

Ülkedeki duruma ilişkin gerçek veriler kamuoyundan ve kitle iletişim araçlarından dikkatle gizlenmiş ve bir gizlilik perdesiyle örtülmüştür... Sistemin barış ve huzuru için halka bol miktarda sakinleştirici rapor sunulmuştur...

Öteki vakalarda, güvenilir olmayan veriler komplodan çok yetersizliği yansıtmaktaydı. Ekonomilerin yukarıda değinilen büyük ölçeği ve karmaşıklığı, bununla birlikte bilgi toplamak ve işlemek için gerekli olan teknik ve ekipmanın gelişmemişliği, zaman zaman verilerin yetersiz ve güvenilir olmayan kaynaklardan toplanmasıyla sonuçlanmıştır.

Verilerin güvenilirmezliğiyle ilgili bu ikinci sorunun tam olarak üstesinden gelebilecek bir yöntem yoktur. Büyüme oranlarının hesaplanma yöntemiyle ilgili birinci sorun bu kadar vahim değildir. Bir yanda bu, komünist ülkelerdeki ekonomik büyümeyi komünist olmayan ülkelerdeki ekonomik büyümeye doğrudan kıyaslamasının her zaman mümkün olmadığı anlamına gelir. Öte yanda, komünist bir ülkede ekonominin zaman içindeki seyriyle ilgileniliyorsa, NMÜ'nün kullanılmasında büyük bir sorun olmaz. En azından ekonominin belirli bir kesiminin yıllara göre gösterdiği performansın iyi mi yoksa kötü mü olduğunu içsel olarak ortaya koyan tutarlı bir görünüm sağlanabilir.

Sovyet ve Doğu Avrupa ekonomik performansı bütün bu sorunlar dikkate alınarak –ve aşağıdaki sayıların kesin olmadığı dikkate alınarak– incelenebilir. Bunu yapmanın en aydınlatıcı yollarından biri 1960’lardan itibaren ekonomik büyüme oranlarını beş yıllık dönemler halinde ele almaktır.

Tablo 8.1, ekonomik istatistikler komünist yetkililer tarafından zaman zaman manipüle edilmiş olsa da, on yıllar içinde çoğu ülke de büyümenin dikkat çekici biçimde yavaşlaması olgusunun gizlenemediğini ortaya koymaktadır. En dramatik azalma Tito’nun ölümünden sonra Yugoslavya’da görüldü. Ancak bu durum listelenen ülkelerin çoğunluğunda bariz biçimde görülmektedir. Polonya’nın bir istisna oluşturması ilginçti. Burada büyüme geç 1980’lerde on yılın ilk bölümüne kıyasla oldukça güçlü bir yükselme göstermiştir. Ne var ki ilk Dayanışma döneminin (1980–1) –ülkenin yan–devrimci bir durumda olduğu– ve bunu izleyen, sıkıyönetime rağmen (ya da nedeniyle) işgücünü harekete geçirmenin güçleştiği dönemin üretim üzerinde yarattığı dramatik etkiyi unutmamak gerekir. 1980’lerin ortalarında dikkat çekici bir iyileşme olduysa da, bu on yılın ikinci yarısında Polonya’daki yıllık ortalama büyüme oranı 1960’lar ya da erken 1970’lerdekinin altındaydı.

Tablo 8.1. Komünist Devletlerde Beş Yıllık Ortalama Net Maddi Ürün Artış Oranları (1961–5 ~ 1986–9) (%)

	1961–65 (a)	66–70(a)	71–75	76–80	81–85	86–9 (86–90 planı)	
Arnavutluk (b)	5.7	8.8					
Bulgaristan	6.7	8.6	7.9	6.1	3.7	3.1	(5.4)
Çekoslovakya	1.9	6.8	5.7	3.7	1.8	2.1	(3.4)
DAC	3.5	5.2	5.4	4.1	4.5	3.1	(4.6)
Macaristan	4.7	6.8	6.2	2.8	1.4	0.8	(3.0) (c)
Polonya	6.2	6.0	9.7	1.2	– 0.8	2.9	(3.3) (c)
Romanya	9.1	7.7	11.2	7.2	4.4	5.1 (d)	(10.3)
SSCB	6.4	7.6	5.7	4.3	3.2	2.7	(4.2)
Yugoslavya (e)	7.0		5.9	5.6	0.7	0.4	

- a) Ulusal gelire göre büyüme oranları
- b) Kullanılan kaynakla ilgili yeterli bilgi yok
- c) En yüksek ve en düşük plân değerlerinin ortalaması
- d) Sadece 1986-8; 1989 sayıları mehtemelen bu ortalamayı düşürecektir
- e) Yugoslavya verileri farklı bir yöntemle CMEA verilerinden ve BMÜ'ye (Brüt Maddi Ürün) göre hesaplanmıştır.

Kaynaklar: Bütün bilgiler Avrupa Ekonomi Komisyonu Sekreterliği'nden alınmıştır, Economic Survey of Europe (New York: Birleşmiş Milletler, çeşitli yıllar).

Tablo'dan hareketle belirtilmesi gereken bir diğer nokta, bu ülkelerin hiçbirinin, anti-komünist devrimler sırasında, 1980'lerin ikinci yarısı için öngörülen kendi plân hedeflerine ulaşamamış olmalarıdır. Polonya'da plân hedeflerine ulaşamama durumu çok vahim değilken, diğerlerinde –özellikle Macaristan ve Romanya– düşük performansın düzeyi önemliydi.

Tablo 8.1'deki sayılar resmi istatistikleri temel aldığı ve bu nedenle mümkün olan en iyi senaryoyu temsil ettiği için, bu ülkelerdeki pek çok yurttaşın rejimlerinin performansı konusunda neden hayalkırıklığına uğradıkları açığa çıkar. Komünistler uzun süre herkesin hayat standardını hızla yükselteceklerini ve bazı konularda Batı'yı geçeceklerini iddia etmişlerdi. (Bkz. Hardt 1977, s. xi) Batı ekonomilerinin de bu dönemde yavaşladığı, buna rağmen buralarda hayat standardının daha yüksek olduğu unutulmamalıdır. Pek çok komünist ekonomi kapitalist ekonomileri sadece yakalayıp geçememekle kalmamış, onlarla yarışa bile girememiştir.

Ancak sıradan yurttaşların saadetçi meşruluk bakımından getirdiği bütün olumsuz etkilerle birlikte ekonomilerinin kötü gittiğini anlamalarının başka yolları da vardı. İki önemli sorun, hem dayanıklı hem de dayanıklı olmayan tüketim mallarının *niteliği* ve *elde edilebilirliği* idi; pek çok yurttaş Batı'da malların hem daha kaliteli hem de daha kolay bulunabilir olduğunun farkındaydı.

Bu koşullarda pek çok yurttaşı rahatlatmanın birkaç yolundan biri karaborsa (yarı yasal ya da yasadışı) idi. Bir düzeyde, yetkililer karaborsanın varlığına göz yumuyorlardı, çünkü pek çok yurttaş kıt malları –genellikle daha kaliteli– bu kanaldan elde ederek hayat standartlarını y kseltebiliyorlardı. Öte yanda, karaborsanın varlığı ve başarısı resmi ekonominin yetersizliğini gösteren somut bir kanıttı ve komünist sistemin meşruluğunu zayıflatıyordu.

Yetkililer durumun düzeleceğine inanmaları için bazı gerekçeler sağladıkça pek çok yurttaş komünist sisteme destek verebiliyor, en azından hoşgörülü olabiliyordu. Ancak, 2. Bölüm’de tartışıldığı gibi, 1970’lerden itibaren büyük teleolojik komünizm şemalarından "gerçekte var olan sosyalizmin" dünyevi ve neredeyse yenilgici imgelerine doğru geçildikçe, iyileşme beklentileri sönümlenmeye başladı. Komünistler durumun iyileşeceği konusunda ne kendilerini ne de kitleleri ikna edebiliyorlardı. Nihayet büyük bir kısmının tek yolun piyasalaşmak olduğuna karar verdikleri görüldü. Bunun bir sorunu, piyasalaşmanın nihai olarak komünist ideolojinin temel kural-larıyla bağdaşmaması ve dolayısıyla komünist meşruluğu ve iktidarı zayıflatmasıydı.

Post-Komünizm Döneminde Ekonomi

Bu bölüm daha açık olmak için komünist ve post-komünist dönemler şeklinde bölünmüştür. Ancak kitabın bu aşamasında okur, komünizmden post-komünizme bir gecede –Çavuşesku’nun devrilmesi ve idam edilmesi gibi dramatik olaylar olduysa da geçilmediğini fark edecektir. Aslında ekonomide geçiş siyasal alana kıyasla pek çok tarzda, en azından yapılar bakımından daha uzun ve karmaşık olmuştur. Post-komünizm olarak bilinen özelliklerin pek çoğunun geç komünist dönemde gündeme geldiğini hatırlamak gerekir, çünkü bu komünist iktidarın çöküşüne yol açan kimlik ve akıl-cılık krizinin önemli bir bileşeniydi.

Post-komünist ekonomilere geçişle ilgili ikinci bir başlan-gi noktası son yıllarda doğu Avrupa ve ESB’de meydana gelen ve yukarıda ele alınan olaylardan ibarettir. Başat biçimde

plânlı ve devlet mülkiyetinde bir ekonomiden başat biçimde piyasalaştırılmış ve özelleştirilmiş bir ekonomiye bu kadar hızlı ve topyekûn bir geçiş girişiminin hiçbir rol modeli yoktur. Michael Kaser'in (1993) belirttiği gibi, General Pinochet yönetimindeki Şili, 16 yıllık bir dönemde (1973–89) sadece 470 girişim ve örgütü özelleştirdiği için, hızlı ekonomik geçişe örnek gösterilir. Post-komünist devletlerin çoğu bu sürenin yaklaşık üçte biri kadar bir süre içinde binlerce şirketi özelleştirmeye çalışmıştır.

Bunun bir uzantısı en etkin geçişin nasıl gerçekleşeceği üzerine çok farklı görüşlerin olmasıdır. Batılı ekonomistler arasında bu konuda ortak bir anlayış yoktur; ancak uygulamacıların da –bir siyaset ve yaklaşım seçmek zorunda olan politikacılar– uzlaşmalarının zor olduğu görülmektedir. Bu sadece teknik bir mesele değildir: Belirli bir seçimin bütün post-komünist devletlerde muazzam potansiyel siyasal ve toplumsal içerimleri olmuştur. Bu ülkelerin yurttaşlarının bunca başarısız uygulamayı hoşgörüle karşılayacağını öne sürmek hayalcilik değildir. Farklı bir açıdan bakıldığında, post-komünist dünyadaki politikacıların 1980'lerin sonuna kadar tam olarak bilinmeyen bir tarzda açıktan birbiriyle anlaşmazlığa düşebilmeleri ve düşmeleri liderlerin zaman zaman radikal biçimde farklı öneriler ve hizipler arasında bir uzlaşma sağlamak zorunda oldukları anlamına gelir. Gorbaçev'in 1989'dan ya da bir ölçüde Yeltsin'in 1991'den itibaren karşılaştıkları sorunların çoğu orta yolcu bir tutum izleme ya da bir uzlaşma sağlama girişimleri bakımından anlaşılabilir. Ancak şunu da unutmamak gerekir ki radikal değişiklik isteyen insanlar arasında da büyük anlaşmazlıklar vardı; böylesine hararetli tartışmalara neden olan, temel sorunlardan çok, hız ve ayrıntılarla ilgiliydi.

Ekonomik geçişin en iyi şekilde nasıl üstesinden gelineceği konusunda yapılan tartışmalar, aşırı basitleştirme riski göze alınarak iki başlık altında özetlenebilir: "Şok tedavisi" ("big bang" yaklaşımı olarak da bilinir) ve aşamacılık. Genellikle, Harvardlı iktisatçı Jeffrey Sach gibi Batılı radikal akılcıların etkisi altında kalan ülkeler "şok tedavisi"ne eğilim gösterirken,

diğerleri –genellikle komünist dönem konusunda daha karar-sız olanlar ve geçmişin tamamen reddedilmesini zorunlu gör-meyenler– daha aşamacı olmuşlardır.

Böylece önceleri başbakan yardımcısı Leszek Balcerowicz'in etkisi altında olan post-komünist Polonya "şok tedavi-si" yaklaşımının çeşitli unsurlarını tercih etti. (Bizzat Balcerowicz kendisinin ve ardıllarının izlediği siyaseti tanımlamak için şok tedavisi teriminin kullanılmasından yana olmadığını açık-lamıştır; ancak bu terimi kullanan pek çok kişi vardır.) Bura-da iki aşama vardır. Birinci aşama Ocak 1990'da başladı: Po-lonya parasının konvertibilitesi arttırıldı, fiyat denetimlerinin çoğu kaldırıldı ve sübvansiyonların çoğuna son verildi. Bir bü-tün olarak bu yaklaşımla ilgili ayrıntılar aşağıdaki kesimlerde ortaya çıkacak. Rusya da sonunda, fiyatlandırma alanında, özellikle Ocak 1992'den itibaren fiyatların kendi düzeylerinde oluşmasına izin vererek "şok tedavisi"ni seçti. (1993'ün başın-da, yeni başbakan Çernomirdin'in yönetiminde bu konuda ge-ri adım atılmasına rağmen) Ve Vaclav Klaus'un Çeko-Slovak-ya/Çek Cumhuriyeti'ndeki etkinliği arttıkça –önceleri maliye bakanı, daha sonra başbakan olarak– ülke de radikal yaklaşı-ma yöneldi.

Tam aksine, hem Macaristan hem de Romanya, farklı ne-denlerle olsa da daha aşamacı bir yaklaşımı seçme eğilimi gösterdiler. Başbakan Antall yönetimindeki Macaristan örne-ğinde, ekonominin kendisini komünizmin son yıllarında bile yeterli biçimde dönüştürmekte olduğu ve daha aşırı bir yakla-şımın ne gerekli ne de tavsiye edilebilir olduğuna dair bir dü-şünce vardı. Petre Roman (Aralık 1989'dan Eylül 1991'e ka-dar başbakan) başkanlığındaki Romanya hükümeti daha radi-kal bir yaklaşımdan yana tavır aldı; ne var ki Roman'ın yerine geçen kişi (Theodor Stolojan) oldukça radikal düşünceli olma-sına rağmen, çok hızlı ve kapsamlı bir geçişin ekonomi ve toplum üzerinde aşırı derecede istikrarsızlaştırıcı bir etki yara-tacağına inandığı için geçiş yavaşladı.

"Şok tedavisi"ne karşı "aşamacılık" dikotomisi farklı önder-lik ekiplerinin yaklaşımlarını özetlemek için yararlı olsa da, daha titiz bir çözümleme, belirli bir liderin geçişin farklı bile-

şenlerine göre daha çok ya da daha az radikal görülebileceğini ve bazı siyasetleri uygulamanın politikacıları zaman zaman bu siyasetlerde değişiklik yapmaya yönelttiğini açığa vurur. Böylece, değişen koşullar (hükümet değişikliği dahil) ve algılamalar nedeniyle bir "big bang" ülkesi daha aşamacı olabilir ya da tam tersine. Kısmen bu nedenle geçiş ekonomilerinin çeşitli bileşenlerini ayrı ayrı ele almak gerekir. Komünist dönemle ilgili kesimdeki gibi erken post-komünist ekonomilerin performansına ilişkin bir değerlendirme de ancak bundan sonra yapılır.

PIYASALAŞTIRMA

Pek çok kişi, hatalı biçimde, piyasalaştırmanın ve özelleştirmenin özünde eşanlamlı olduğuna inanır. Pratikte genellikle örtüşse de bunlar ayrı kavramlardır ve biri diğerini ifade etmez. Çok kaba biçimde ifade etmek gerekirse, piyasalaştırmanın plânlamanın zıddı olarak görülmesi gerekir, çünkü arz ve talebin, ekonomiye bilinçli müdahaleden çok, soyut güçler aracılığıyla -Adam Smith'te piyasanın "görünmez eli"- dengelemelerine izin verir. Bu daha çok fiyatlandırma ve rekabetle ilgilidir.

Post-komünist önderlikler ekonomide piyasaya en liberal komünist devlette bile görülemeyecek kadar büyük bir rol vermişlerdir. Bunun en görülebilir olduğu alan fiyatlandırma-
dır. Yeni hükümetler, fiyatların küçük ya da büyük ölçüde merkezi plâncılar tarafından oluşturulması uygulamasına son verdiler ve fiyatların giderek kendi düzeylerini bulmalarına izin verdiler. Bu sadece merkezi yetkililerin fiyatların oluşumuna doğrudan karışmalarına son verilmesini değil, aynı zamanda, doğal bir sonuç olarak devlet sübvansiyonlarının kaldırılmasını da gerektiriyordu.

Hükümetlerin çoğu iktidara gelir gelmez lüks olduğu iddia edilen kalemler üzerindeki sübvansiyonları kaldırmayı uygun buldular. Böylece Romanya'da Haziran 1990'da kurulan Roman hükümeti Kasım ayında pek çok mal kaleminde dondurulmuş olan fiyatları serbest bıraktı ve Arnavutluk'ta Haziran 1991'de atanan Bufi hükümeti beş ay sonra geniş bir mal yelpazesi üzerindeki fiyat denetimlerini kaldırdı.

Ancak konut ve yiyecek gibi temel kalemlerde sübvansiyonların ve fiyat denetimlerinin ne kadar hızlı kaldırılacağı konusunda post-komünist devletler arasında önemli farklılıklar olmuştur. Polonya'da 1990'dan, Çekoslovakya'da 1991'in başından itibaren benimsenen yaklaşım pek çok sübvansiyonu mümkün olduğu kadar hızlı biçimde kaldırmaktı. Ekonomi ne kadar hızlı piyasalaştırılırsa o kadar iyi olacağına inanılıyordu: Bir biçimde değişiklik yapmak gerektiği için, cesur bir adım atmak ve netice almak isteniyordu. Bu yaklaşım, yurttaşların hâlâ komünizmin tam tersini istemeye devam ettikleri bir sırada, en sert değişiklikleri öncelikle ve çabucak yaparak, post-komünizmin balayı döneminin sağladığı avantajdan yararlanmak olarak görülebilir. Bunu uygulayan bakanlar -Polonya'da Balcerowicz ve Suchocka, Çek Cumhuriyeti'nde Klaus, Rusya'da Gaydar- değişimin özellikle kısa süreli enflasyon (para arzı sıkı biçimde denetlenerek enflasyonun da uzun vadede denetim altına alınacağı umuluyordu) ve belki de işsizlik bakımından ağır sonuçlar yaratacağını biliyorlardı. Ancak başka bir uygulanabilir alternatif olmadığını savundular: Macaristan'ın ya da 1991'in sonunda Romanya'nın tercih ettiği aşamalı yaklaşımın istikrarsızlığı muhtemelen uzatacağı düşünülüyordu; yurttaşların yeni post-komünist hükümet karşısında gösterdikleri sabrın tükenme ihtimali vardı. Bakanların da gördükleri gibi, bu durum komuta ekonomisine ve otoriter siyasal sisteme dönüş tehlikesini arttırıyordu.

Macaristan, önderliği farklı düşünüyordu. Bu farklılık genellikle, değişimin aşamalar halinde ve barışçı biçimde yukarıdan geldiği bu ülkedeki farklı geçişi yansıtıyordu. Bu model 1980'lerin sonunda gayet iyi işlediği için, yurttaşlar düş kırıklığına uğrayana ve geçmişini daha olumlu değerlendirmeye başlayana kadar hızla büyük değişiklikler yapma gereği yeterince algılanmadı.

Rusya piyasalaştırma ve reformların zamanlaması konusunda uzun ve sert bir siyasal mücadeleye sahne oldu. (Bkz. Aslund 1993, s. 27-8) 1991'de Rusya devlet başkanlığına seçilmesinden sonra Yeltsin radikal bir piyasalaştırma siyaseti izlemeye çalıştı. Yukarıda belirtildiği gibi, bunun en açık gös-

tergesi Ocak 1992'de fiyatların büyük ölçüde serbest bırakılmasıyla ortaya çıktı. Bu hamle, Temmuz 1991'in özelleştirme siyasetinin aksine derhal yürürlüğe konulduğu için Rusya'ya bariz biçimde "şok tedavisi" kategorisine soktu.

Ancak 1992'de fiyatlara uygulanan liberalleştirme, Rusya'nın nihayet, tekelsizleştirme yönünde fazla mesafe almadan önce fiyatları yükseltmeyi tercih ettiğini gösteriyordu. İzlenen siyaset bu durumda sadece kısmi piyasalaştırmayı temsil ediyordu. Bu yaklaşım ekonomist Grigoriy Yavlinskiy ve Stanislav Şatalin'in tasarladıkları (1990) "500 günlük" geçiş programından da çok farklıydı. Onlar Rusya'nın daha tedrici ve zamanlaması farklı bir yaklaşımı benimsemesini istiyorlardı. Yeltsin ve 1992'deki başbakanı Gaydar bu fiyat reformu siyaseti yüzünden Rus parlamentosunun ağır eleştirisine uğradı. Yeltsin'in yardımcısı Rustkoy bile bu siyasetin pek çok yönüne karşı çıkıyordu.

Eleştirilerin çeşitli nedenleri vardı, ancak bu nedenlerin beşi önemliydi. Birincisi, daha radikal bazı siyasetçiler çeşitli bileşenler hatalı biçimde sıralandığı için reformların başarısız olacağını düşünüyorlardı. İkincisi, pek çok kişi fiyatların radikal biçimde liberalleştirilmesinin ve piyasalaştırma doğrultusundaki hareketlerin yüksek enflasyon, işsizlik ve suç oranlarının artması gibi olumsuz fenomenleri teşvik edebileceğine inanıyordu. Üçüncüsü, daha tutucu ve ulusalcı bazı siyasetçiler Rusya'nın yeni post-empyral ve post-komünist rolünü kabul etmekte zorlanıyorlardı. Onlara göre piyasa sistemine duyulan aşırı coşku Batı'ya (yani bir dış unsura) yaltaklanmak olarak görülüyordu ve bu nedenle zararlıydı. Dördüncüsü, bazı parlamenterler, devletin yurttaşların refahı için pek çok kalemde sübvansiyon uyguladığı daha sosyalist tipte bir ekonomiye sahici bir bağlılık duyuyordu. Nihayet bazıları fiyatlar devlet tarafından değil de piyasanın soyut güçleri tarafından belirlendikçe güçlerinin azalacağından korkuyorlardı.

1995'in sonunda Rus parlamentosuna daha tutucu güçler hâkim oldu; Yeltsin onları reddediyordu, ancak piyasalaştırma ve ekonomik reforma yönelik yaklaşımı 1990'ların başına kıyasla çok daha ihtiyatlıydı.

Piyasalaştırmanın önemli bir parçası olan rekabeti arttırma girişimleri post-komünist dünyada pek çok biçim almıştır. Sübvansiyonların kaldırılması ya da önemli ölçüde azaltılması, şirketleri fiyat konusunda daha bilinçli ve etkin hale getirmeyi amaçlıyordu. Ancak bunu sağlamanın bir başka yolu içte tekelsizleştirme uygulayarak ve uluslararası piyasaya daha fazla açılarak üretimi rekabete açmaktır. Post-komünist hükümetlerin çoğu, ikincisini gerçekleştirmek için, paralarının konvertibilitesini arttırmışlardır. Komünist dönemde, değişim oranları genellikle hükümetler tarafından, paraların değeri Batı paralarına görece yapay biçimde arttırılarak belirleniyordu. Komünist hükümetler döviz işlemleri üzerinde de neredeyse tekel kurmuşlardı ve sıradan yurttaşların serbestçe döviz alıp satmalarına izin verilmiyordu.

Konvertibiliteye geçişin hızı ülkeden ülkeye değişiyordu. Rusya gibi bazı ülkelerde hükümet konvertibiliteye aşamalar halinde geçmeye karar verdi. Uygulama başlangıçta değişim oranlarına göre gerçek bir piyasa temelinde bazı ekonomik işlemlerle sınırlı olacaktı. Diğerlerinde, özellikle de Polonya'da hükümet herkesi aynı düzeyde etkileyecek şekilde aniden bir konvertibilite düzenlemesine geçmeyi tercih etti. Bununla birlikte hiçbir post-komünist devlet 1994'te tam konvertibiliteye geçmemiştir.

ÖZELLEŞTİRME

Komünist sistemlerde bürokratların bu kadar güçlü olmasının bir nedeni, devletin üretim araçlarının sahibi olmasıydı. Yirminci yüzyılın başlarında Weber kapitalist devletin güçleri üzerindeki en etkin sınırlamalardan birinin devlet bürokrasilerinin karşısında yer alan önemli bir ticaret sınıfı olduğunu öne sürmüştü. (Bkz. Gerth ve Wright Mills 1970, s. 235) Komünist devletlerde bu türden bir sınıfın fiilen var olmaması iktidarın nomenklaturanın elinde yüksek düzeyde yoğunlaşmasını açıklar.

Kısmen bunun üstesinden gelmek (daha fazla demokrasi isteğiyle) ve kısmen de pek çok post-komünist siyasetçi, esas olarak özel mülkiyete dayanan bir ekonominin devlet mülki-

yetine dayanan bir ekonomiden daha iyi işleyeceğine inandığı için, post-komünist devletlerin hepsi özelleştirme siyasetleri izlemişti. Bunu çok çeşitli yöntemlerle (bkz. aşağıda) ve farklı hızlarda yaptılar. Ancak özelleştirme hepsi için zor bir süreç olmuştur. Yaklaşımlarının ilkesel olarak hızlı mı yoksa aşamalı mı olacağı konusunda karar vermekte zorlanmışlardır.

Bunun önemli bir nedeni hem bu ülkelerdeki büyük şirketleri satın almak için gerekli fonlara hem de bunları satın almayı istemek için ya da bir kez satın aldıktan sonra etkin biçimde işletmek için gerekli olan insiyatife, işletme becerileri ve deneyime sahip büyük yurttaş gruplarının bulunmamasıydı. Pek çok devlet –Polonya ve en erken post-komünist evrede Çeko-Slovakya– ülke varlıklarının büyük bir kısmını yabancı şirketlere satma konusunda çok endişeliydiler ve yeterli iç sermayeyi büyük bir özelleştirme atılımı yaratmak için arttırmanın zor olduğunu görüyorlardı. (Macaristan bu konuda da farklı bir tutum aldı ve yabancı yatırımları var gücüyle teşvik etti.)

Çeşitli özelleştirme yöntemlerini çözümlmeden, özelleştirmenin karmaşıklığını anlamak ve bu konuyu tartışırken uygun olmayan kıyaslamalardan kaçınmak için bir noktanın vurgulanması gerekir. J. F. Brown'ın (1994, s. 147) haklı olarak belirttiği gibi, erken post-komünist devletlerde iki türlü özelleştirme olmuştur. Bunlardan biri küçük ölçekli –dükkanlar, restoranlar, ticari hizmet veren kuruluşlar (tesisatçılık gibi)– ve çok az sayıda insan istihdam eden küçük işyerleridir. Bu türden işyerlerinin özelleştirilmesi komünist dönemde çeşitli ülkelerde başlamış ve son yıllarda genellikle çok başarılı olmuştur. Diğer büyük ölçekli özelleştirme idi –imalat ve montaj fabrikaları, doğal maddeleri işleyen şirketler, havayolu şirketleri vb. Post-komünist özelleştirme konusunda yazılanların çoğunda ve yazılanları temel alarak yapılan çözümlerlerin çoğunda, odak noktası bu büyük ölçekli özelleştirmedir.

Özelleştirme sorununa çözüm bulmaya çalışan post-komünist devletler hem başka yerlerde uygulanan yöntemleri benimsemişler hem de pek çok yeni yöntem geliştirmişlerdir. Çözümlmeyi kolaylaştırmak için, bunların çoğu iki ana gruba

bölünebilir: Kitlesele özelleştirme programları ve yabancı sermaye yatırımları. Ne var ki aradaki fark bazen, özellikle bazı ülkelerin (Baltık devletlerinin ikisi dahil) özelleştirmeyi geliştirmek amacıyla yatırım programlarını yönetmeleri için yabancı şirketleri davet etmeleri halinde belirsizleşmektedir.

Kitlesele Özelleştirme Programları

Bu yaklaşımı uygulamak için başlıca iki yöntem kullanılmıştır. Her ikisinin de ortak yönü sıradan yurttaşların ortak olacıklarına (şirket ortaklığıyla doğrudan ya da yatırım fonları aracılığıyla dolaylı olarak) ve ülkenin geleceğinde onlara bir pay verileceğine duyulan inancın hem ekonomik performansı hem de post-komünist istemin meşruluğunu güçlendireceğidir.

Yurttaş ortaklığı programları. Post-komünist dünyada yurttaş ortaklığı projelerinin başlıca iki türü vardır. Birincisinde yurttaşlara şirketlerde ya da yatırım fonlarında pay sağlayan devlet güvenceli ücretsiz senetler tahsis edilir. Nisan'da çıkarılan bir başkanlık kararnamesiyle Rusya'da bu sistem 1992'nin sonunda yürürlüğe konuldu; her yurttaşla verilen senedin değeri 10 000 ruble idi. Yurttaşlar, tercih etmeleri halinde ellerindeki senedi satabilirler. (Rus ortaklık programının ayrıntılı bir erken çözümlemesi için bkz. Boycko ve Shleifer 1993; ayrıca bkz. Djelic ve Tsukanova 1993)

Bu türden ortaklık sisteminin devlete maliyeti çok azdır; ancak mülk edinme zihniyetinin gelişmesini teşvik eder. Özelleştirme bakanı Anatoli Çubais'e göre, 1994'ün sonunda Rusya'da yaklaşık 40 milyon pay sahibi vardı -dünyadaki herhangi bir ülkedekinden daha fazla. Bir avantaj, bütün yurttaşlara ekonominin gelecekteki başarılarında doğrudan bir paya sahipmişler gibi davranılmasıdır. Hemen kâr etmek için paylarını satmayı seçerlerse, bu onların "tercihi" olmaktadır. Ne var ki pratikte yoksul yurttaşların çoğu hayatta kalmak için ellerindeki senetleri satmak zorunda kalmaktadırlar; böylece mülkiyet az sayıda kişinin elinde yoğunlaşmaktadır. Ayrıca yurttaşlar banka kredi sistemindeki kadar inisiyatif kullanmamakta ya da kişisel risk almamaktadırlar. Bu da girişimciliği teşvik et-

meye çalışan ekonomiler için bir dezavantaj olarak görülebilir. Bu projeyi benimsemiş olan ya da benimsemek niyetinde olan öteki ülkeler, Moldova, Litvanya ve Ukrayna idi.

İkinci tip yurttaş ortaklık sisteminde –Çeko–Slovakya tarafından kabul edilen ve biraz farklı bir versiyonu Ocak 1996’da Bulgaristan’da uygulanan– yurttaşlar yatırım paylarını devletten satın alırlar. Daha sonra bunları anonim şirket hisseleriyle değiştirebilirler. Bunun değişik bir türü Mayıs 1993’te Polonya parlamentosu tarafından onaylanan ve Mayıs 1994’ten itibaren uygulanması plânlanan (1995’in ortalarında henüz uygulamaya konulmamıştı) bir programdır. Bu düzenlemede Polonya yurttaşlarının çoğu ulusal yatırım fonlarındaki hisseleri doğrudan satın alabileceklerdi; bazı yurttaşlara (emekliler gibi) ücretsiz pay tahsis edilecektir.

İkinci yöntemin birincisine üstün olan bir özelliği, yurttaşların özelleştirme anlayışına bağlılıklarını gerektirmesidir, çünkü ortak olmaları için kendi kuyularını kazmaları gerekiyordu. Sezgisel olarak, böyle bir sistemde yurttaşların çok daha az bir oranının senet ya da pay bulması beklenebilir. Uygulamada, eski Çeko–Slovakya’da 8.5 milyondan fazla yurttaş –yetişkin nüfusun önemli bir bölümü– 1992’nin sonunda bu türden senetleri satın almışlardır. Bu ülkede bir yatırım senedinin fiyatı ortalama haftalık ücrete aşağı yukarı eşit olduğu için, o sırada geliştirilen “kısa yoldan zenginleşme” atmosferinin teşvik ettiği programın halk tarafından yüksek düzeyde desteklendiği açıktır. 1992’de yapılan bir anket Polonya yurttaşlarının üçte birinin hükümetlerinin kitlesel özeleştirme programı uyarınca senet satın alma niyetinde olduğunu ortaya koydu. (Valencia ve Frankl 1993, s. 60) Bununla birlikte program yürürlüğe konulduğunda bu sayının değişip değişmeyeceği görülecektir.

Bu ikinci yöntem sorunsuz olmasa da Nisan 1994’te Çek Cumhuriyeti’nde yürürlüğe konulan ikinci tur oldukça başarılı oldu. Tam tersine, Macaristan hükümeti 1993’te böyle bir programın uygulanmasını düşünmüştü, ancak 1994’ün sonunda özelleştirmeyi kitlesel pay programlarıyla değil doğrudan satış (nakit satış) yoluyla gerçekleştirmeyi tercih ettiğini gösterdi.

Çalışan ortaklığı programları. Yukarıdaki uygulamaların daha seçici bir versiyonu belirli bir şirketin çalışanlarını o şirkete ortak etmektir. Örneğin Temmuz 1990'da Polonya'da çıkarılan özelleştirme yasa tasarısında, çalışanların kendi şirketlerinin ortaklık paylarını yarı fiyatına satın alabilmeleri öngörü-lüyordu. Yurttaş ortaklığı projelerindeki gibi bu uygulama da ülkenin (ya da, daha doğrusu bir şirketin) ekonomik geleceğinde pay sahibi olma duygusunu teşvik ediyordu. Ancak bu sistemin daha yaygın bir sistem karşısında avantajları vardı: Çalışanlar belirli bir şirkette çıkar sahibi olmakla kalmıyorlar, aynı zamanda, o şirket için çalışmaya devam edecekleri varsayıldığında, şirketin başansında da doğrudan bir rol oynayabiliyorlardı. Böylece çalışanlar yurttaş ortaklığı projelerine kıyasla daha doğrudan sorumluluk yüklenmeleri için teşvik edilirler.

Çalışan ortaklığı programları Çekya'da benimsenen özelleştirme yöntemlerinden biridir. Buradaki özelleştirme bakanlığı belirli bir şirketin bu sisteme göre tahsis edilecek toplam paylarını %10'la sınırlamaya çalıştı. Polonya da 1993'te bu uygulamayı benimsedi. Slovenya çalışanların serbest hisselerini belirli bir şirketin toplam hisselerinin %20'siyle sınırlayarak daha yüksek bir düzey belirledi. (Bu özelleştirme tipine ilişkin daha ileri bir karşılaştırmalı çözümleme için bkz. Bogetic 1993)

Yabancı Yatırım Programları

1990'ların başında bazı post-komünist hükümetler (Azerbaycan, Macaristan, Kazakistan, Moldova gibi) yabancı sermaye yatırımları konusunda diğerlerinden (Polonya, Çekya) çok daha istekli olduysalar da, bütün post-komünist hükümetler dış müdahale olmadan kendi ekonomilerini sağlam bir zemine oturtamayacaklarını anlamışlardı. Ancak müdahalenin niteliği ve ölçeği ülkeden ülkeye değişiyordu.

Ortak girişim. Bu düzenlemede yabancı yatırımcılar mevcut bir şirketin hisselerini alırlar (böylece yönetimde söz sahibi olurlar) ya da ev sahibi ülkeyle belirli bir projeye ortak yatırım yaparlar. Bunun post-komünist ülkeler için çeşitli avantajları vardır. Birincisi, ek fonlar (döviz olarak) ve/ya da ekip-

man ÷lkeye akar. İkincisi, yabancı ortaklar genellikle yatırım yaptıkları alanda uzmandırlar ve böylece post-komünist ortaklar bilgi ve uzmanlık kazanırlar. Üçüncüsü, yabancı ortaklar ortak girişimin sağladığı çıktının bir kısmını satın almayı kabul ederler. Bu da bir post-komünist ÷lkenin ihracatını arttırması bakımından yararlı olabilir.

Bu düzenlemenin bir sakıncası, girişimin tamamen ÷lkeye ait olması durumuna kıyasla, kârın daha azının ÷lkede kalmasıdır. Bir başka potansiyel sorun, yabancı yatırımcıların post-komünist ortakların kabul etmekte zorlanacakları koşullar öne sürebilmeleridir. Örneğin, yabancı yatırımcılar işsizlik düzeyinin yüksek olduğu belirli bir bölgede işgücünün azaltılmasını isteyebilirler. Ayrıca pek çok potansiyel yabancı yatırımcı, post-komünist devletlerin, kârların ÷lkeye geri dönmesi, toprak ve binaların mülkiyeti, iflas vb. konularda hâlâ belirsizlik içindeyken ya da bu konularda sürekli yasa değişiklikleri yaparken ortak girişimlere karşı ihtiyatlı olmalarıdır. Böylece, post-komünist hükümetler bu özelleştirme yöntemini izlemeye (en azından kısmen) hevesli olsalar da, her zaman başarılı olmamışlardır.

Doğrudan yabancı yatırım. Burada, yabancı yatırımcılar ya mevcut bir firmayı satın alırlar ya da yeni bir firmanın kuruluşunu finanse ederler. Birinci yaklaşım genellikle, firmanın fiyatının belirlenmesi için kullanılan üç yöntemden biriyle gerçekleştirilir. Birinci yöntemde, resmi bir kurum firmanın satış fiyatını belirler. Bu yöntemin çeşitli doğu Avrupa devletlerinde hemen gör÷len pratik bir sorunu, fiyatların on yıllardır piyasada değil de plâncılar tarafından belirlendiği bir ÷lkede belirli bir fabrikanın vb. fiyatını belirlemenin zor olabilmesidir. Kısmen bu nedenle, diğer iki yöntem, teklif verme ve açık arttırma yöntemleri de kullanılmıştır. Bu iki yöntem devletin özelleştirme kurumları tarafından uygulansa da, birincisinden daha piyasa yönelimlidir. Teklif verme uygulamasında, satıcı potansiyel alıcılardan yazılı olarak fiyat teklifi alır ve en iyi fiyatı kabul eder. Teklif verenler normal koşullarda diğerlerinin verdikleri fiyatı en azından işlemin son aşamalarına kadar bilmezler. Son aşamada teklif verenlerden biri belirlediği fiyatı,

başka birinden gelen daha iyi bir teklife karşılık arttırmaya davet edilebilir. Açık arttırmada, bunun tersine, potansiyel alıcılar her şeyin daha açık olduğu bir ortamda çalışırlar; başkalarının belirli bir birim için vermeye hazır oldukları miktarı görürlürler.

Doğrudan yabancı yatırımın ortak girişimde olduğu gibi çeşitli avantajları ve dezavantajları vardır. Ancak bunlar genellikle daha aşırı bir formdadır.

"Yabancı yatırım" kavramının iki varyantı vardır. Biri, DAC'a özgüdür, diğeri daha yaygın biçimde kullanılır. Başka bölgelerde olduğu gibi DAC'ın özelleştirme yaklaşımı da öteki eski komünist sistemlerin herhangi birinden bir ölçüde farklıydı. Bunun nedeni DAC'ın daha geniş bir bütünün parçası olarak görülmesidir. Eski DAC ekonomisi, yeni bir ekonomik birim oluşturmak için daha geniş, yerleşik bir piyasa ekonomisiyle (eski Batı Almanya) temelde birleştirilmiştir. Almanya'nın birleşmesinden sonra Doğu Almanlar, Batı Alman girişimcilerinin daha önce Doğu Almanya devletinin sahip olduğu üretim birimlerini satın almaları halinde, "yabancı" hâkimiyetinden meşru biçimde şikâyet edemiyorlardı. Doğu Alman şirketlerinin satışı 1990'da, özellikle bu iş için kurulan bir özelleştirme kurumu, Treuhandanstalt tarafından yürütüldü. Treuhandanstalt Alman olmayanlara pek çok şirket sattıysa da, şirketlerin büyük kısmı Batı Almanlar tarafından satın alındı.

"Yabancı" yatırımın, bazı bakımlardan birincisiyle ilişkili olan öteki özel versiyonu diaspora yatırımdır. (Yani belirli bir ülkenin yurtdışında yaşayan yerlilerince yapılan yatırımlar.) Kesin konuşmak gerekirse, bu yabancı yatırımın ayrı bir formu değildir. Ne var ki pek çok post-komünist devlette, sözgeli mi Polonyalı olmayan Amerikalılardan çok Polonyalı Amerikalıların Polonya endüstrisine yatırım yapmalarını teşvik etmenin tercih edilebilir olduğuna dair bir düşünce oluşmuştur. Post-komünist dünyada pek çok kişinin neden eski yurttaşlarının ya da onların torunlarının –servet, uzmanlık, aile bağları ve genellikle dil becerilerinin oluşturduğu benzersiz bir karma özelliğe sahiptirler– gelecekte post-komünist ülkelere yerleşmelerinin bu ülkeyle hiçbir etnik ya da başka bağı olmayan

yatırımcıların yerleşmesinden çok daha muhtemel olduğunu düşündüğünü anlamak mümkündür. Bu özelleştirme formunu bir hak olarak saptamak bu durumda bir anlam taşımaktadır.

Üç Ayn Yaklaşım

Belli başlı iki özelleştirme yöntemine, kitlesel özelleştirme ve yabancı yatırıma ek olarak, aşağıdaki üç yaklaşımı ele almazsak değerlendirme tamamlanmamış olacaktır.

Uzun vadeli banka kredileri. Bu yöntem esas olarak küçük ölçekli özelleştirme için geçerlidir, ancak büyük ölçekli özelleştirmeye de uygulanabilir. İkinci durumda, devletin sattığı bir şirketin hisselerini ya da –daha muhtemel– bir yatırım fonunu satın almak isteyen, ancak kaynakları yetersiz olan yurttaşlar bir bankadan ödünç para alabilirler. Bu durumda parayı belirli vadeye göre faiziyle öderler. Bu düzenlemenin bir avantajı, potansiyel alıcılar bir bankayla bizzat ilişki kurmak zorunda kaldıkları ve aldıkları parayı faiziyle birlikte geri ödemeyi taahhüt ettikleri için hem risk almaya (girişimcilik) hem de sorumluluk yüklenmeye teşvik edilmeleridir. Uygulamada görülen sakıncalardan biri, post–komünist devletler iyice yoksullaşmış ekonomileri devraldıkları için çoğunda bankaların bu türden işlemler yapmalarını sağlayacak kadar fon bulunmamasıdır. Sonuç olarak çeşitli hükümetler yabancı bankaları şube açmaya ve kendi fonlarını dışardan sağlamaya teşvik etmişlerdir. Bazılarına göre, yabancı banka sermayesine bu bağımlılık, sistemlerin yabancı nüfuzuna daha fazla maruz kalmasına yol açmaktadır. Öte yanda, post–komünist ülkelerin ticari, rekabetçi bankacılık tecrübeleri çok az olduğu için, yabancı bankacılıktan öğrendiklerini kendi ülkelerinde uygulamaları mümkündür. Ayrıca bu, özelleştirilmiş şirketlerin mülkiyetini yabancılara zorunlu ve doğrudan doğruya devretmeksizin ek fon edinmenin bir yoludur.

Yurttaşlara doğrudan satış. Komünist dönemde gerçek kapitalistler olmadığı için, bazı post–komünist hükümetlerin (Macaristan ve Estonya gibi) teklif ya da açık arttırma yoluyla kendi yurttaşları da dahil olmak üzere nakit bulabilecek herhangi bir kişiye şirket satmaya çalışmaları garip karşılanabilir.

Banka kredisi sistemiyle bunu mükemmel biçimde uygulamak mümkündür. Ancak doğrudan satış yaklaşımının en azından post-komünizmin en erken evrelerinde (yurttaşların sermaye rezervleri oluşturma fırsatı edinmelerinden önce) görülen bir sorunu, pek çok dürüst insanın kendi yurttaşlarından bazılarının fabrikaları vb. yasadışı yollardan satın almış olduklarından kuşkulandır. Komünist dönemde rüşvetçiliğin ve diğer ekonomik suç biçimlerinin çok fazla oluşu (bkz. L. Holmes 1993a) dikkate alındığında bu kuşkuların yersiz olmadığı görülür. Ancak pek çok post-komünist siyasetçi, bu uygulamanın rejim ve rejimin meşruluğu için olumsuz içerimlerinin özelleştirmenin olumlu içerimleriyle –uzun vadede ekonomi ve saadetçi meşruluk bakımından– dengelendiği görüşündedir.

Mülkiyetin sahibine iadesi. Bir sistemde toplumsallaştırılmış mülkiyeti eski (komünizm öncesi) sahiplerine ya da onların akrabalarına iade etmek özel mülkiyeti geliştirmenin bir yoludur. Bu iade işlemi pek çok durumda post-komünist yetkililerin adalet duygusu sayesinde gerçekleşmiştir. Gene de bu, ekonomi, toplum ve siyaset için yarattığı bütün sonuçlarla birlikte bir özelleştirme formu –küçük ölçekli olmakla birlikte– oluşturur.

Burada saptanan özelleştirme yaklaşımları yediden az olmasa da, tekil post-komünist devletlerin bu yöntemlerden sadece birini seçip diğerlerini dışladıkları düşünülmemelidir. Aslında bütün post-komünist devletler bu yaklaşımların birkaçını seçmişlerdir. Ayrıca bazen bir yöntem diğerinin habercisi olmuştur. Örneğin yurttaşlar, hisse satın almak için ("yurttaş ortaklığı programları"nın ikinci varyantı) bir bankadan borç alabilir ("uzun vadeli banka kredileri" yöntemi) ya da hisseyi doğrudan satın alabilir ("yurttaşlara doğrudan satış" yöntemi). Bu yöntemler her ülkede farklı biçimlerde bir araya getirilir. Aslında, özelleştirme süreci içinde her yaklaşımın görece ön plana çıkışı zamanla, hükümetler değiştikçe, belirli yöntemler kabul ya da reddedildikçe vb. değişmektedir.

"Şok terapisi" yaklaşımıyla şöhret kazanan Polonya'nın özelleştirme alanında daha ihtiyatlı davranan post-komünist ülkelerden biri olması şaşırtıcı olabilir. DAC'ın Treuhandanstalt'ı o sırada yaklaşık 11 000 şirketi satışa çıkarırken, bu sayı Romanya için yaklaşık 6 000 ve Macaristan için 2 300 idi. Polonya ise 1991'in sonunda yaklaşık 7 500 şirket ve örgütün sadece 200 kadarını satışa çıkarmıştı. (Burada bütün ülkeler için çok küçük şirketlerden ayrı olarak, orta ve büyük şirketler söz konusudur –veriler için bkz. Kaser 1993, s. 386) Buna rağmen Temmuz 1990 tarihli Polonya özelleştirme yasası ekonominin %80'ine varan devlet holdinglerinin satışını öngörmüştü. Polonya'nın verdiği bu örnek, ülkeleri ekonomik dönüşümde radikal bir siyaset izleyen bir A ülkesi ve daha ihtiyatlı bir yol izleyen bir B ülkesi olarak sınıflandırırken dikkatli olmak gerektiğini ortaya koyar: Daha titiz bir çözümleme A ülkesinin daha radikal bir fiyatlandırma ve ihtiyatlı bir özelleştirme siyasetini benimserken, B ülkesinin tam aksini yaptığını ortaya koyabilir.

Özelleştirme çözümlemesi üst-alt yaklaşımları, yani devletin satışları ve yatırımları teşvik etmek için benimsediği siyasetler üzerinde odaklanırken, yerel/"taban" özelleştirmesi sınırlı miktarda olmuştur. Bu genellikle içinde çalıştıkları şirketi satın almak için işçilerin ve yöneticilerin güçlerini birleştirmeleri ve kaynakları bir havuzda toplamaları şeklinde olmuştur. Öneğin 1990'ların başında Polonya'da bu konuda çeşitli örnekler verilmiştir. (J. F. Brown 1994, s. 149, alıntı, Economist)

Özelleştirme Sorunları

Özelleştirme süreci içinde pek çok sorun ortaya çıkmıştır. Pek çok Batılı çözümlemeci özelleştirmede yaşanan duraksamaları girişimcilik kültüründen yoksunluğa bağlar. Ancak duraksamanın pek çok yapısal nedeni de vardır. Büyük bir sorun olan sermaye yetersizliğine –sorunun üstesinden gelmek için uygulanan bazı yerli yöntemlerin yetersizliğinin yanı sıra– yukarıda değinildi. Uygulamada görülen yavaşlamanın sosyo-politik nedenleri de vardır. Radikal reformist olabilecek birçok hükümet, yeterince duyarlı olmayan siyasetlerin işçileri ihmal

edecek kadar özgür olan yeni mülk sahipleri yaratabileceğinden korktuğu için özelleştirme yaklaşımlarında ihtiyatlı olmuşlardır: İşsizliğin artışına kayıtsız kalan bir hükümet için bu durumun siyasal sonuçları bellidir.

Bir diğer önemli sorun pek çok post-komünist devlette yasal çerçevenin yetersizliğidir. Michael Kaser'in (1993, s. 389) belirttiği gibi, yeterince işleyen bir piyasa ekonomisi başlıca dört tip yasal dayanağı gerektirir:

1. *Kolaylaştırmacı yasalar (sözleşme yasaları gibi, piyasa ekonomisinin uygun biçimde işlemesini sağlayan yasalar);*

2. *Tedbir yasaları (mali kurumların davranışlarını denetleyen yasalar);*

3. *Tüketiciyi koruma yasaları – alıcıları sahtekârlığa, yanıltmaya ve kalitesi kötü mallara karşı korumayı amaçlayan, imalatçılar ve tüccarlar için asgari standartları belirleyen yasalar.*

4. *Ekonomik düzenleme – su ve elektrik gibi kamu hizmetlerinde fiyatların vb. denetimi.*

Kaser'in ön sürdüğü gibi, post-komünist devletler şimdiye kadar bunların ilk ikisi üzerinde yoğunlaşma eğilimi göstermişlerdir.

Ancak, özellikle post-komünist devletlerle ilgili olan ve başka geçiş ekonomisi tiplerinde genellikle bulunmayan beşinci bir yasa tipi daha vardır:

5. *Açığa çıkarma yasaları – özellikle, mülkiyetin kimine ait olduğunu belirler.*

Bu son yasal alan post-komünist ülkeler için bir mayın tarlası olmuştur. Doğu Avrupa'da pek çok kişi soyut bir kavram olan *sahibine iade* (mülkiyetin iadesi ya da mülkiyet kaybının tazmin edilmesi) kavramını kabul etmiştir. Peki kime ödeme yapılacak ve insanlar nasıl memnun edilecektir? Örneğin devlet sadece ellerindeki mülk, komünist yetkililer tarafından zorla alınan kişilere mi tazminat ödeyecektir, yoksa daha geniş bir yaklaşımı benimseyerek bu kişilerin torunlarına da mı tazminat ödeyecektir? Devletin on yıllar önce el koyduğu ve o za-

mandan beri orada çalışanların evi ve gelir kaynağı haline gelen tarımsal bölgelerin geri alınması ve denizaşırı ülkelerde ya da çok uzak kentlerde yaşayan kişilere (çiftçilikten pek az anlayan ya da hiç anlamayan) iade edilmesi adil midir? Bir kişiye ya da gruba tazminat ödemenin uygun olduğu düşünülüyorsa, bu ödeme nakit ya da şirket ortaklığı biçiminde mi, yoksa toprağın ya da binaların bu kişilere tahsis edilmesi şeklinde mi yapılmalıdır? Post-komünist devletler sadece kendi ardıllarının (yani komünistlerin) yaptıkları adaletsizlikleri telafi etme sorumluluğunu mu üstlenmelidirler, yoksa daha da geriye, komünizm öncesi döneme kadar gitmeli midirler? Ve birine tazminat ödenmesi konusunda anlaşmaya varıldığı varsayıldığında, ödenecek miktar nasıl belirlenecektir? Hak sahibine, mülkiyetin el konulduğu sıradaki değerine göre mi ödeme yapılacaktır, yoksa fiyat o zamandan beri kaydedilen resmi enflasyon oranlarına göre mi, yoksa o sıradaki piyasa fiyatlarına göre mi belirlenecektir? Erken post-komünist ekonomilerin gayet akışkan ve belirsiz durumu dikkate alındığında piyasa fiyatı nasıl belirlenecektir? Ve potansiyel bir alıcı eski mülk sahiplerinin zararının tazmininden sorumlu tutulmalı mıdır?

Yukarıdaki sorunların hepsi 1989'dan itibaren post-komünist dünyada ortaya çıkmıştır ve farklı ülkeler –ve tek bir ülke içinde farklı siyasetçi ve ekonomistler– farklı yanıtlara ulaşmışlardır. Bu sorunların hepsini gözden geçirmek bu bölümün kapsamını aşacaktır. (Tekil ülkelerle ilgili ayrıntılar için bir başlangıç olarak bkz. Frydman et al. 1993) Ne var ki bütün bu sorunlar başlangıçta hukuksal incelikler olarak görülebildiyse de, mülk sahipliğinin çeşitli yönleriyle ilgili karışıklık yatırımcı ya da alıcı olabilecek kişileri zaman zaman caydırmıştır. Bu zorluk zaten zor olan özelleştirme ve dolayısıyla post-komünist sistemlerin genel gelişim ve meşruluk sürecinin sorunlarına eklenmiştir.

ÖNCELİKLER

Post-komünizmin doğası öyledir ki hükümetler komuta ekonomileri döneminde olduğu gibi ekonomilere müdahale etmeyi bekleyemezler. Post-komünizm her şeyden önce bir

geçiş süreci düzenlemesidir. Özel sektörün hâlâ kırılgan ve oluşum halinde olduğu bir sırada, hükümetler fiilen ekonomide müdahaleci bir rol oynamak ve belirli öncelikleri saptamak zorunda kalmışlardır. Bununla birlikte ekonomik kurumlar, hükümet siyasetleri ve öncelikleri çerçevesinde kendi konumlarını öteki kurumlar karşısında yetersiz biçimde olsa da tanımlayana ve yapılaşana kadar kendi kararlarını alamaz ve görece özerk bir rol oynayamazlar. Aslında bazı post-komünist devletler ekonomide ılımlı biçimde teleolojik denebilecek bir yaklaşımı benimsemişlerdir. Plânlamanın tamamen aforoz edilmesi düşünülmemiştir. Örneğin Türkmenistan'da Başkan Niyazov'un rejimi 1993'te bir "On Yıllık İstikrar" rejimi benimsemiştir. Bu program Türkmen yurttaşlarına uğruna mücadele edecekleri ortak bir hedef sağlamak ve hükümete gittiği yöne ilişkin bir imaj kazandırmak için tasarlandı.

Post-komünist devletlerin çoğunda hükümet harcamalarının görece azaldığı bir alan savunmadır. Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve tüketicinin tatmin edilmesi ihtiyacının algılanmasıyla birlikte, post-komünist hükümetler öncellerinin yaptıkları yüksek harcamaları sürdürmeyi gerekli görmediler ve bunu yapabilecek kapasiteye de sahip degildiler. Bu kısmen, "çelik yiyenler"in komünist dönemde pek çok ülkenin tipik özelliği olan ayrıcalıklı konumlarını kaybetmeleri anlamına geliyordu. Aslında post-komünist ülkeler piyasa ekonomilerine yöneldikçe, hükümetler komünistlerin iktidarda oldukları sırada yaptıkları gibi herhangi bir sektöre ya da bransa ayrıcalık veremeyecek kadar zayıf bir konuma geldiler.

PERFORMANS

Yukarıda saptanan bütün sorunlar ve karışıklık, ve de bir bütün olarak ekonominin küçültülmesi görevinin ölçeği dikkate alındığında, erken post-komünist devletlerin gösterdikleri performansın pek çok ölçüte göre yetersiz olması şaşırtıcı değildir. Pek çok potansiyel yatırımcının, mülkiyet, kârların aktarımı, vergi vb. konularda kapsamlı ve açık yasal düzenlemeler hükümetler tarafından yapılanaya kadar bu ülkelere büyük yatırımlar yapma konusunda neden duraksadıklarını anlamak da mümkündür.

Erken post-komünist devletlerdeki ekonomik veriler, komünist dönemin verilerinden genellikle daha güvenilirdir. (Bununla birlikte Rusya gibi örgütsel yapısı önemli ölçüde bozulmuş ülkeler konusunda ihtiyatlı olmak gerekir.) Performans genellikle batılı devletlerde uygulanan yöntemlerle ölçülür. Komünizmin çöküşünü izleyen dramatik kriz ve post-komünizmin ilk yıllarında yaşanan bazı zorluklar tablo 8.2 ve 8.3'te izlenebilir.

Pek çok post-komünist devlette görülen doğru ve yeterli bilgi toplama sorunları nedeniyle, verileri dokunulmaz sanmak gerekir. Bununla birlikte, bütün post-komünist ülkelerin 1990'ların başında ağır bir daralma yaşadıkları açıktır. Bu daralmanın yol açtığı en ağır sorunlardan biri işsizlikte görülen dikkat çekici artıştır. Post-komünist dünyanın görece barışçı bölümlerinde (örneğin Slovakya'nın bazı bölgeleri) işsizlik oranı %35'lere yükselmiştir. Gürcistan gibi istikrarsız bölgelerde bu oran %70'e kadar çıkıyordu. Post-komünist devletlerin çoğunda reel işsizlik az olduğu için, yurttaşların çoğu yaşadıkları sorunun pek farkında değildiler. Bu yüzden, işsizlikte görülen ani ve dramatik artış, post-komünist devletlerin halkları için Batılılarda olabileceğinden çok daha travmatik oldu. (İşsizlik konusunun ayrıntıları için bkz. 9. Bölüm)

Aynı zamanda, fiyatların kendi düzeylerini bulmalarına izin verildikçe, neredeyse bütün post-komünist devletler, tablo 8.4 ve 8.5'te görüldüğü gibi ağır bir enflasyon yaşadılar. Tablo 8.2 ve 8.5 ilk bakışta en moral bozucu öyküyü anlatmaktadır. Post-komünizmin erken yıllarında tartışmasız biçimde yaygın ve ağır ekonomik zorluklar yaşanmıştır. Ancak verilerin de gösterdiği gibi sayıların ardındaki gerçeklik ham verilerin yansıtılabildiğinden çok daha karmaşıktır.

Birincisi, post-komünist devletlerin yurttaşlarında acı çekme beklentisi olduğu hatırlanmalıdır. Pek çoğu eski tip komuta ekonomilerinin başarısız olduğunu ya da pek çok önemli ölçüte göre başarısız olduğunu anlamışlardı. Bu nedenle pek çok post-komünist hükümet bir balayı dönemi yaşıyordu; yurttaşlar tünelin ucunda ışık görüldüğü sürece kısa süreli acılara katlanmaya hazırdılar.

Ne yazık ki acılar beklenenden daha derin ve daha uzun olmuştur ve refah toplumlarından gelen gözlemciler ekonomilerinin sağlam bir zemine oturması için bu ülkelerin dört ya da beş yıl sürecek zorluklara katlanmaları gerektiğini söylediklerinde post-komünist ülke halklarının öfkelenmeleri şaşırtıcı değildir. Ancak tablolar post-komünist ülkelerin çoğunda ekonomik performans düşüşünde dikkat çekici bir yavaşlama olduğunu ortaya koymaktadır ve bazıları 1993'te –bazıları 1994'te– ya düşüşü durdurmuşlar ya da olumlu bir büyüme evresine girmişlerdi.

Tablo 8.2. Doğu Avrupa Ülkelerinde Yıllık GSYH Büyüme Oranı

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995 ^(a)	1996 ^(a)
Arnavutluk	9.8	-10.0	-27.1	-9.7	11.0	7.4	6.0	5.0
Bosna-Hersek	1.6 (b)							
Bulgaristan	-0.6	-9.3	-11.7	-7.3	-2.4	1.4	2.0	3.0
Hırvatistan	-1.9 (b)	-8.5	-20.9	-9.7	-3.7	0.8	3.0	
Çekya	-	-	-	-6.4	-0.9	2.6	4.6	4.7
Çeko-Slovakya	1.4	-1.6	-14.7	-7.0	-	-	-	-
Macaristan	0.7	-3.5	-11.9	-3.0	-0.8	2.9	2.0	3.0
Makedonya								
Cumhuriyeti (b)	-9.9	-10.7	-14.0	-14.1	-7.2	-3.0	3.0	
Polonya	0.2	-11.6	-7.0	2.6	3.8	5.1	5.9	5.0
Romanya	-5.8	-5.6	-12.9	-8.8	1.5	3.9	6.9	4.0
Sırbistan-								
Karadag (b)	-	-	-	-26.2	-27.7	6.5	6.5	6.0
Slovakya	-	-	-15.8	-6.0	-4.1	4.8	6.6	5.3
Slovenya	-2.7	-4.7	-8.1	-5.4	1.3	5.0	5.5	4.5
Yugoslavya SCF	0.8	-6.0	-18.0(a)		-	-	-	-

(a) Tahmin ya da öngörüler

(b) Brüt Toplumsal Ürün

Tablo 8.3. ESB Ülkelerinde Yıllık QSYH Büyüme Oranı

	1990	1991	1992	1993	1994	1995(a)	199(a)
Ermenistan	-7.2	-10.8	-52.4	-14.8	5.4		
Azerbaycan	-11.7	-0.7	-22.6	-23.1	-22.0		
Belarus	-3.2(b)	-1.2	-9.6	-11.6	-21.5	-10.0	-5.0
Estonya	-8.1	-11.9	-19.3	-2.1	4.7	3.8	3.5
Gürcistan (b)	-11.1	-13.8	-40.3	-39.1	-40.0		
Kazakistan	-0.8	-11.8	-13.0	-12.9(a)	-25.4 (a)	-10.0	-3.0
Kırgızistan	3.2	-5.0	-25.0	-16.0	-26.2 (a)		-2.5
Letonya	-3.4	-8.3	-32.9	-11.7	2.0	1.0	2.5
Litvanya	-6.9	-13.4	-35.0	-16.5	1.0	2.5	1.0
Moldova	-1.5	-18.0	-29.1	-8.7	-22.0	-1.0	6.0
Rusya	-2.1	-12.9	-18.5	-12.0	-15.0	-2.5	3.0
Tacikistan(b)	-1.6	-12.5	-33.7	-28.0	-20.0(a)		
Türkmenistan (b)	2.0	-5.0	-5.3	-8.0	-10.0	3.0	
Ukrayna	-3.6(b)	-11.9	-17.0	-14.2	-24.3	-12.0	-3.0
Özbekistan	-1.6	-0.5	-9.6	-2.0	-2.6	-15.0	

(a) Tahmin ya da Öngörüler

(b) Net Maddi Ürün

Kaynaklar: Tablo 8.2'deki

Tablo 8.4. Dogu Avrupa Ülkelerinde Tüketici Fiyatlarıyla
Yıllık Enflasyon Oranı (%)

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995(a)
Arnavutluk	0	0	37.0	226.0	86.0	20.0	10.0
Bosna-Hersek	-	-	-				
Bulgaristan	6.4	21.6	334.0	82.6	72.8	96.2	63.0
Hırvatistan	-	-	-	665.0	1, 517.0	-2.5	3.5
Çekya	-	-	-	-	20.8	10.0	8.9
Çeko-Slovakya		1.4	10.0	57.8	10.0	-	- -
Macaristan	17.0	28.9	34.8	23.0	22.5	18.8	27.0
Makedonya							
Cumhuriyeti	-	-	-	1,691.0	335.0	122.0	17.0
Polonya	251.0	585.8	70.3	45.3	36.9	33.3	28.5
Romanya	1.1	5.1	174.5	210.9	290.3	136.7	32.3
Sırbistan-							
Karadag	-	-	-	9, 237.0	116.5	0.0	80.0
Slovakya	-	-	-	-	23.2	13.4	9.9
Slovenya	-	-	117.7	201.3	32.3	19.8	13.0
Yugoslavya SCF	1,240.0		583.0	117.0 (a)	-	-	- -

(a) Tahmin ya da öngörüler.

Kaynaklar: Tablo 8.2'deki.

Tablo 8.5. ESB Ülkelerinde Tüketici Fiyatlarıyla Yıllık Enflasyon Oranı (%)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995 ^(a)
Ermenistan	10.3	100.0	825.0	3, 732.0	5, 273.0	
Azerbaycan	7.8	106.0	616.0	1, 130.0	1, 664.0	
Belarus	4.5	83.5	696.0	1, 188.0	2, 127.0	260.0
Estonya	17.2	210.6	1, 069.3	89.0	47.7	29.0
Gürcistan	3.3	7.9	1, 463.0	7, 492.0	7, 380.0	
Kazakistan	4.2	90.9	1, 513.0	1, 571.0	2, 000.0 (a)	200.0
Kırgızistan	3.0	85.0	855.0	1, 209.0	455.0 (a)	30.0
Letonya	10.5	124.5	951.2	109.0	36.6	26.0
Litvanya	8.4	224.7	1, 020.5	409.2	71.8	40.0
Moldova	4.2	98.0	944.0	688.0	108.0	25.0
Rusya	5.0	92.6	1,354.0	883.3	320.0	197.0
Tacikistan	4.0	103.0	1,156.0	2,195.0	2,300.0 (a)	
Türkmenistan	4.6	102.0	493.0	1, 850.0	1,608.0 (a)	800.0
Ukrayna	4.2	91.2	1,310.0	4, 735.0	891.0	380.0
Özbekistan	3.1	82.0	528.0	1, 312.0	820.0 (a)	700.0

(a) Tahminler ve Öngörüler

Kaynaklar: Tablo 8.2'deki.

Ayrıca bu ülkelerin çoğunda ekonomik büyümenin –ESB’nin çeşitli bölümleri ve eski Yugoslavya istisnasıyla– aynı yol izlendiği taktirde (örneğin halkçı diktatörlükler kurulmazsa) 1990’ların sonunda daha da artması muhtemeldir. Bunun bir şartı da Batı’nın ciddi bir resesyona girmemesidir. Şimdiki piyasalaştırma, özelleştirme siyasetlerinin devam etmesi, mülk edinmenin, vb. pek çok yönünün yasalara bağlanması ve resmileştirilmesi, olumlu bir etki yaratarak yatırımcılara daha büyük bir güven kazandıracaktır. Yüksek enflasyon ve işsizlik düzeyleri bir süre daha pek çok ülke için ciddi sorun oluşturmaya devam edecektir.

İkincisi, pek çok post-komünist ülkede malların hem kalitesi hem de elde edilebilirliğinde dikkate değer bir iyileşme olmuştur. Bu, tüketici malları ve hizmet sektörlerindeki genel iyileşmeyi ve Batı’yla ticarete dikkat çekici bir artışı kapsayan çeşitli faktörlerin bir fonksiyonudur. Pek çok yurttaş, istedikleri malları vitrinlerde gördükleri ama satın almaya güçleri yetmediği zaman düş kırıklığına uğramışlardır. Ne var ki bu da "tünelin ucundaki ışık" sendromunun bir başka boyutudur. Komünist dönem boyunca yurttaşların paraları vardı, ancak satın alabilecekleri şeyler çok azdı; bunun anlamı ücret artışlarının, ekonomik büyüme için yaratacağı bütün içerimlerle birlikte daha fazla üretkenliği artık teşvik etmemesidir. Tam tersine, yeni düzenlemeler yüzünden pek çok insan tasarruflarının büyük kısmını kullanmıştır. Ne var ki insanlar –en azından daha maddi yönelimli olanlar– daha çok çalışmaya özendirmektedirler. Artık bu insanların pahalı da olsa satın alabilecekleri mallar vardır. Bu "havuç" çoğu insan üzerinde yarattığı olumlu etkiler nedeniyle ekonomik büyümeyi daha da uyaran bir etki yaratmaktadır.

Üçüncüsü, özelleştirme oranı beklenenden daha yavaş olsa da pek çok ülkede, özellikle yukarıda saptanan önemli sorunlar dikkate alındığında, etkileyici olmuştur. 1992’nin sonunda doğu Avrupa ülkelerinin çoğunda özel sektörden (küçük, orta ve büyük işletmeler) kaynaklanan GSYH oranı Çek Ülkesi, Slovakya ve Bulgaristan’da yaklaşık %20’den, Macaristan’da %40 ve Polonya’da %45’e kadar değişmektedir. (Slay

1993, s. 48-55) Şekil 8.1 ve 8.2, 1994'ün ortalarında önemli bir yükseliş gösteren bu oranları ortaya koymaktadır. Bu oranlar, ESB'nin pek çok bölgesinin post-komünizme geçişleri biraz gecikmiş olsa da, kendi ekonomilerinin özelleştirilmesinde önemli bir ilerleme sağladıklarını kanıtlar.

Şekil 8.1. 1994 ortalarında Doğu Avrupa ülkelerinde özel sektörün GSYH içindeki yaklaşık payı. (Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası'nın değerlendirmesi; The European, 21-7 Ekim 1994, s. 18; Bosna-Hersek ya da Sırbistan-Karadağ için veri yoktur.)

Çekya	65
Macaristan	55
Polonya	55
Slovakya	55
Arnavutluk	50
Bulgaristan	40
Hırvatistan	40
Makedonya FYC	35
Romanya	35
Slovenya	30

Şekil 8.2. 1994 ortalarında ESB ülkelerinde özel sektörün GSYH içindeki yaklaşık payı. (Şekil 8.1'deki kaynaktan alınmıştır)

Estonya	55
Letonya	55
Litvanya	50
Rusya	50
Ermenistan	40
Kırgızistan	30
Ukrayna	30
Azerbaycan	20
Gürcistan	20

Kazakistan	20
Moldova	20
Özbekistan	20
Belarus	15
Tacikistan	15
Türkmenistan	15

Post-komünizm döneminde karaborsa ortadan kalkmamıştır; ancak bu durumun gelecekte iyileşmesi muhtemeldir. Şimdilik, erken post-komünizm döneminde pek çok ülkede (özellikle ESB’de) yerleşik bir otoritenin olmaması mafya-tipi ekonomik suçların komünist döneme kıyasla artmasının bir nedenidir. Ancak giderek artan sayıda yurttaş daha fazla mal aldıkça (arz ve talep dengesi eşitlendikçe), post-komünist rejimlerin ve sistemlerin otoritesi ve meşruluğu arttıkça, karaborsacılığa yol açan nedenler azalmaya başlayacaktır. Batı dünyasındaki sürekli varlığı asla tamamen ortadan kalkmayacağına dair bir bulgu oluşturuyor olsa da, bugün pek çok post-komünist ülkede görülen rüşvet ve ekonomik suçun ileride gündelik hayatın önemli bir özelliği olmayacağını gösteren bulgular vardır.

Çevre

Komünistlerin en ağır biçimde eleştirildikleri siyasal alanlardan biri çevresel yönetimdir. Kısmen, insanlık doğayı tam olarak denetim altına alabilir şeklindeki Marksist-Leninist inançlarından ötürü, komünist görevlilerin çoğu "ne pahasına olursa olsun büyüme" siyasetlerinin neden olduğu muazzam zararı pek dikkate almadılar. Bu konu burada yapılamayacak kadar ayrıntılı bir araştırmayı gerektirmektedir. Ancak komünist dönemdeki siyaset ve baskıların ve komünist mirasın kısaca gözden geçirilmesi okuru post-komünist ülkelerin devraldıkları çevre sorunlarının ölçeği ve niteliği konusunda endişelendirecektir.

Yukarıda belirtildiği gibi, hem Marx hem de Lenin bilimin doğaya hükmedebileceğine ve doğal dünyanın sömürülmesinin yol açabileceği hemen her soruna çözüm bulabileceğine inanıyordu. Bilime duyulan bu inanç Stalin döneminde en yüksek noktaya ulaştı. Stalin, özellikle tarımda üretim ve üretkenliğin doğal sınırları olabileceğini öne sürme cüreti gösteren bilimcileri eleştirdi, hattâ cezalandırdı. (Bilinen bir örnek, Lisenko olayıdır; bkz. Z. Medvedev 1969 ve Joravskiy 1970)

Stalinist çevre yaklaşımının bu kadar yıkıcı olmasının bir diğer nedeni, bu yaklaşımın ekstansif kalkınmanın enerji dahil olmak üzere daha etkin kaynak kullanımını teşvik etmediğini vurgulamasıydı. Aslında komünist ülkelerin çoğunda enerji çok ucuzdu. Bu yüzden enerji konusunda tutumluluk teşvik görmedi.

Üçüncüsü, ağır sanayi ve savunmaya ağırlık verilmesi, pek çok hafif sanayi işletmesinin teknolojik bakımdan geri kalması anlamına geliyordu. Bunların daha eski ve daha yıpranmış ekipmanı yeni teknolojiden daha çok kirliliğe yol açıyordu.

Nihayet, plânlamanın giderek artan tutucu niteliği de, radikal, daha çevre dostu teknolojilerin oluşmasını ve gelişmesini engellemişti.

Stalinist model 1950'ler ve 1960'larda komünist devletlerin çoğunda, bazı vakalarda önemli ölçüde tâdilata uğratıldı. (Sovyet önderliği sonunda sahte genetikçi Lisenko'nun nasıl bir şarlatan olduğunu anladı.) Yapılan bazı değişiklikler çevre için yararlıydı ve genel olarak insanlığın doğayla ilişkisini dikate alıyordu. Bu arada bazı komünist devletlerin çevreye daha duyarlı yaklaştıkları kesindir. Ekolojik sorunlarla uğraşan pek çok bakanlık ya da benzer organ kuruldu: Örneğin Polonya'da bir Çevreyi Koruma ve Doğal Kaynaklar Bakanlığı vardı. 1957 ile 1963 arasında Estonya'nın ardından SSCB'nin tamamı doğanın korunmasıyla ilgili yasalar çıkardı. (Komarov 1978, s. 63) Ve özellikle DAC 1980'lerde etkin geridönüşüm üniteleri kurdu.

Bütün bu gelişmelere rağmen, komünist devletlerin çoğu çöküşlerinden kısa süre öncesine kadar çevre konusunda ke-tum kalmaya devam etti. 1980'lerin ortası gibi geç bir tarihte

ekolojik konuları açıkça tartışan sadece Polonya ve Yugoslavya idi. (De Bardeleben 1991 b, s. 17) 1980'lerin sonunda glasnost SSCB'de hükümetin daha açık ve dürüst olması yönünde önemli bir hareketi temsil ediyordu. Bununla birlikte Sovyet hükümetinin komünist blokta meydana gelen en büyük çevre felaketiyle, 1986'da Çernobil'de meydana gelen patlamayla ilgili bilgi verme konusunda başlangıçta duraksadığı unutulmamalıdır. (Bkz. aşağıda) Gorbaçev hükümeti büyük bir kaza olduğunu ancak Batı alarm verdikten sonra kabul etti.

10. Bölüm'de kanıtlanacağı gibi, resmi olmayan çevre aktivistleri 1970'lerde ve 1980'lerde bazı komünist devletlerde sınırlı başarılar kaydettiler. Komünist hükümetler üzerinde bir diğer baskı kaynağı Batı idi. Bu baskının bir bölümü dolaylıydı: çevre aktivistleri kendi komünist hükümetlerinin daha çevre dostu siyasetler izlemesini sağlamak için Batı kaynaklı raporları kullanabiliyorlardı. Ancak Batı doğrudan baskı yapmaya da çalışıyordu. Bunun bir nedeni genel ilke meselesiydi: Çevre kirliliğinin küresel etkileri fark edildikçe, gelişmiş devletler örnek oluşturma ve öteki devletleri ekoloji konularında daha bilinçli olmaya teşvik etme sorumluluğu yüklendiler. Özellikle Batı Almanya gibi ülkeler için geçerli olan bir diğer neden bu ülkelerin kendi çıkarlarıydı. Bazı Batı Avrupalı devletler, özellikle Polonya, Çekoslovakya ve DAC'nden kaynaklanan kirliliğin doğrudan etkisi altındaydılar. Soğuk Savaş komünist ülkelerin Batı'dan gelen hiçbir baskıya boyun eğmemeleri anlamına geliyordu. Ancak komünist hükümetler bu baskıları tamamen göz ardı edemiyorlardı, çünkü gerilimin azaltılmasında (dolayısıyla savunma harcamalarının), ticaretin artırılmasında, Batı teknolojisinin daha fazla kullanılmasında vb. büyük çıkarları vardı.

Ancak karşı baskılar da vardı. Bunlardan biri Comecon siyasetleriydi. 1970'lerin ortalarından itibaren (1973 küresel "petrol krizi"nin hemen ardından) özellikle önemli bir örnek Comecon içinde enerji fiyatının dünya piyasası fiyatlarına yaklaşmasıyla ilgiliydi. KEYK içinde en fazla akaryakıt arz eden ülke olan Sovyetler artık enerji maliyetlerini karşılamak istemiyordu. Teorik olarak enerji fiyatlarındaki artış enerjinin daha

etkin kullanılmasına yol açabilir, bu da çevre açısından olumlu sonuçlar yaratabilirdi. Ancak çeşitli Doğu Avrupa devletleri yüksek enerji fiyatları sorunuyla başa çıkmak için daha etkin olmaya çalışacak yerde kendilerine yeterli hale gelmeye çalıştılar. Özellikle DAC kendi kahverengi kömür rezervlerini daha çok kullanmaya başladı. Ne yazık ki bu kömür, sadece siyah kömür ya da petrolden daha az enerji sağlamakla kalmıyor, yandığı zaman atmosferi çok daha fazla kirletiyordu. Komünist Polonya, DAC'nin aksine bol miktarda yüksek kaliteli siyah kömür rezervine sahipti. Ancak kendi ekonomisinin durumunu iyileştirmeye çalışan Polonyalı yetkililer ellerindeki en iyi fosil yakıtı döviz karşılığında satmaya ve daha çok kirliliğe yol açan düşük kaliteli kömür kullanmaya çalışıyorlardı.

Genel olarak bakıldığında, Marksist-Leninist ideolojinin, Stalinist önceliklerin ve ekonomik zorunlulukların etkisi yeni oluşan gayrı resmi çevreci hareketleri ve Batı'nın komünist dünyaya yaptığı baskının etkilerini dengeledi ve post-komünist ülkelere dehşet verici bir çevresel miras kaldı. Bu miras, toprak, su ve hava bakımından incelenebilir.

Pek çok yerde toprak komünistlerin çevreye yaklaşımları yüzünden ağır biçimde kirlendi. Aşırı, yetersiz ya da uygunsuz gübre kullanımı, humus erozyonu, tuzlanma ve kimyasal dengesizlik gibi toprak sorunlarının başlıca nedeniydi. Örneğin, 1980'lerin ortalarında Macaristan'da görülen asitleşme bir uzman tarafından toprağın %30'unda "çok yoğun" olarak betimlenirken, toprağın %70'i iyi ürün elde etmek için gerekli olan nitrojeni çok az ürettiyordu. (Alıntı, Kiraly 1991, s. 200)

Toprakta görülen tükenişin belki de en iyi örneği SSCB'de 1950'lerde yapılan ve Bakır Topraklar ismi verilen kampanyanın yol açtığı muazzam sömürüydü. Stalin'in ardılı Kruşçev besin maddesi üretiminde büyük bir artış vaat etmişti. Yeni Sovyet lideri, bu dönemin tipik bir uygulaması olarak ekstansif yöntemlerle tarım üretimini arttırmaya çalıştı. Güney Rusya ve Kuzey Kazakistan'da daha önce hiç tarım yapılmamış (yani "bakır") 30 milyon hektar toprağı tarımsal kullanıma açtı ve böylece toplam ekilebilir toprak miktarında keskin bir artış oldu. Alec Nove (1992, s. 340) bu projenin muazzam ölçeğini

çok iyi anlatır "1953 ile 1956 arasında tarıma açılan toprak miktan 35.9 milyon hektar arttırıldı. Bu miktar Kanada'nın bütün tarım alanına eşitti. Dünya tarihinde böyle bir şey görülmemiştir. İlk sonuçlar gerçekten etkileyiciydi. Ancak toprağın yenilenemediği bir on yılın sonunda Bakir Topraklar toz fırtınalarının estiği dev bir çorak bölgeye dönüşmüştü."

Çok dar bir görüş benimsenirse, topraktaki kirlenmenin sadece orada ve civarda yaşayanları etkilediği öne sürülebilir; bu topraklarda yetiştirilen ürünü ihraç etmek mümkün olduğu için bu yaklaşım tam olarak doğru olmasa da, bir ülkedeki toprak kirliliğinin başka ülkeler için su ve hava kirliliğinden çok daha az etki yarattığı doğrudur. O halde bunları ele almak gerekir.

1984'te yayımlanan bir Sovyet araştırması, Doğu Avrupa'da en ağır su kirliliği yaşayan ülkenin DAC olduğunu ve buradaki su kirliliğinin Polonya ve Çekoslovakya'dakinden çok daha fazla olduğunu öne sürüyordu. (Ziegler 1991 içinde, s. 86) Bununla birlikte, bazı değerlendirmelere göre, 1990'da Polonya'daki göllerin yaklaşık yarısı asit yağmurlarıyla kirlenmişti ve ülkenin ırmak sularının yaklaşık %95'i insan kullanımına uygun değildi. Bu dönemde Çeko-Slovakya'daki içme sularının yaklaşık yarısı kirlenmişti.

Aşırı su kullanımı bir diğer sorundur. 1970'lerde Sovyetler pamuk üretimini büyük ölçüde arttırmaya çalıştı. Bu programın bir parçası olarak sulama amaçlı su kullanımı aşırı ölçüde arttı. Su, Kazakistan ve Özbekistan'daki, dünyanın en büyük dördüncü iç denizi olan Aral Denizi'nden sağlanıyordu. 1990'ların başında bu denizdeki su hacminde 1960'lara kıyasla %65 oranında azalma görüldü. Bunun üzerine bir yorumcu (Martin 1994, s. 43) şöyle yazdı: "Pek çok uzman Aral Denizi'nde meydana gelen kurumanın modern zamanların insan eliyle gerçekleştirilen en büyük felaketi olduğunu kabul etmektedir."

Komünistlerin su kaynaklarına gösterdikleri özensizliğin özellikle şaşırtıcı, sonuçları komünist dünyanın da ötesine geçen (ve geçmeye devam eden) bir yönü, Sovyetler'in radyoak-

tıf atıkları denize boşaltmasıdır. Örneğin Japonlar 1990'larda Sovyetlerin (ve post-Sovyetlerin) Japon denizine nükleer atık boşaltmalarının balık stokları üzerinde yarattığı etkiler üzerinde çok fazla durmuşlardır.

Hava kirliliğine gelince: 1990'ların başında eskiden komünist olan Doğu Avrupa ülkeleri Avrupa'nın GSYH'nin yaklaşık üçte birini, ancak sülfürdioksit emisyonunun üçte ikisini ürettiyordu. Başka şekilde ifade etmek gerekirse, Doğu Avrupa ülkeleri Batı Avrupa ülkelerinden ortalama olarak yaklaşık dört kat daha fazla sülfürdioksit –ozon tabakasını ve insan sağlığını tahrip eden– üretmekteydi. Bu emisyon miktarı 1980'lerde Batı Avrupa'da yaklaşık %25 oranında azalmış olsa da, Doğu Avrupa'da artış (yaklaşık %4) göstermişti. Belki de en çarpıcı zıtlık iki Almanya arasındaydı. 1988'de GSMH'nin ünite başına düşen Doğu Alman sülfürdioksit emisyonlarının düzeyi Batı Alman emisyonlarından 30 kat daha fazlaydı. Hava kirliliğinin en görülebilir belirtilerinden biri –özellikle asit yağmurları– Doğu Avrupa'nın kuzey kesimindeki ormanlarda büyük tahribata yol açtı. Bir değerlendirmeye göre (alıntı, J. F. Brown 1994, s. 167) Çekoslovakya'daki orman ağaçlarının yaklaşık %70'i 1990'ların başında kirlilik nedeniyle tahrip olmuştu.

Bir komünist ülkenin sadece öteki komünist devletleri değil, aynı zamanda Batı Avrupa'daki, hattâ Afrika ve Kuzey Amerika'daki ülkeleri de etkileyen hava kirliliğinin en iyi bilinen örneği Nisan 1986'da Çernobil (Ukrayna) nükleer reaktöründe meydana gelen kazanın sonuçlarıydı. Kazanın meydana geldiği reaktörün tipi Doğu Avrupa'da (ya da Batı Avrupa) yaygın olan reaktörlerden farklı idiyse de, Çernobil felaketi bütün dünyayı nükleer kazaların tehlikeleri ve sonuçları, ayrıca hava kirliliğinin uluslararası sınırları ve sosyo-ekonomik sistem farklılıklarını tanımadığı konusunda uyardı. (Çernobil ve sonrası için bkz. Marples 1987, Z. Medvedev 1990, G. Medvedev 1991)

Rus ekonomist M. Kozeltsev en büyük komünist devletteki kapsamlı kirlenmeyi özetlerken şöyle yazıyordu:

Komünist sistemde, çevrenin gördüğü zarar aşın noktaya vardı... Eski SSCB'nin neredeyse bütün haritası ekolojik kriz ya da felaketleri temsil eden siyah noktalarla kaplanmıştı. Bu noktalar 3.7 milyon kilometre kareyi kaplayan yaklaşık yüz kadar bölgeyi ya da eski SSCB'nin bütün bölgesinin %16'sını temsil ediyordu. Ülkenin büyüklüğü ve sanayinin ölçeği dikkate alındığında (GSMH bakımından dünya üçüncüsü) bunun küresel çevre üzerindeki etkisi büyüktü; dünyanın doğal kaynaklarını tüketiyor ve çevreyi radyoaktif atıklarla zehirliyordu. (1993, s. 59)

Doğu Avrupa'ya gelince, DAC ve Polonya ile Çekoslovakya'nın büyük bölümlerinin 1980'lerin sonunda pek çok çevre uzmanı tarafından yeryüzünün en ağır biçimde kirlenmiş bölgesi olarak saptanması belki de şaşırtıcıdır.

Komünist mirasa ilişkin bu tartışmayı sonuçlandırmak için, Haziran 1990'da Çeko-Slovakya'nın yeni (post-komünist) federal çevre bakanı Josef Vavrousek'in Kuzey Bohemya'daki (Çek ülkesinin büyük bir imalat ve başlıca linyit kömürü üretim alanlarından biri) hayat beklentisinin, esas olarak çevre kirliliği yüzünden Batı Avrupa ortalamasından on yıl kadar daha az olduğunu açıkça belirtmiş olması dikkate değer. Çekoslovakya nüfusunun çevre sorunlarının farkına vardığı ve bu sorunlarla ciddi biçimde ilgilendiği, Ocak 1990'da yapılan ve bir sonraki ay içinde önemli bir Çeko-Slovak gazetesinde (Rude Pravo) duyurulan bir kamuoyu araştırmasının sonuçlarıyla ortaya çıktı. 1500 Çek ve Slovak yurttaşını kapsayan bu araştırmaya göre, ankete katılanların yüksek bir oranı (%55) çevre durumunu ülkenin en acil sorunlarından biri olarak görüyordu. Daha az önemli görülen diğer sorunlar, "halkın morali" (%30) ve "sağlık hizmetleri ile hayat pahalılığı" (%24) idi. Post-komünist hükümetin önce hangi sorunları çözmesi gerektiği sorulduğunda, katılanların %42'sinin yanıtı "çevre sorunlarının çözülmesi" oldu. Bunu, "sosyal sorunlar ve sağlık sorunları" (%30) ve "iç piyasanın güçlendirilmesi" (%26) izliyordu. (Ayrıntılar için bkz. Ramet 1995, s. 465) Komünist sistemin çöküşü sırasında öteki ülkelerde yapılan araştırmalar

da benzer kaygıları ve çevre aktivisti grupların büyük bir destek gördüğünü ortaya koyuyordu. Örneğin, Aralık 1989'da yapılan bir Bulgar kamuoyu yoklamasına katılanların dörtte üçünden fazlası gayri resmi ekolojik grup ekoglasnost'u onaylıyordu –bu grup öteki resmi ve gayri resmi örgütlerden daha yüksek bir destek düzeyine sahipti. (Ramet 1995, s. 462; SSCB/Rusya için bkz. Kozeltsev 1993, s. 71)

Bu araştırma verileri ve post-komünist dönemdeki hükümetlerin komünist öncellerine kıyasla halkın taleplerini karşılamaya daha istekli oluşları dikkate alındığında, erken post-komünist dönemde izlenen resmi siyasetin çok daha çevre dostu olduğunu düşünmek mümkündür. Ne yazık ki eldeki bulgular bu varsayımı belirgin biçimde onaylamaz.

Komünizm döneminde ortaya çıkan çevre karşıtı faktörlerle bir kıyaslama yapıldığında kensinlikle bazı olumlu belirtiler vardır. Nitekim post-komünist hükümetler çevre konusunda Marksist-Leninistler kadar duyarsız değildirler. Ayrıca, olumlu ekonomik büyüme sürdükçe, ekstansif siyasetlerden çok entansif siyasetler izlendiği ve yeniden yapılanma benimsendiği için çevre duyarlılığı daha da artmaktadır. Savunma artık ayrıcalıklı bir konumda değildir ve pek çok tüketim malı endüstrisi modernleştirilmektedir. Merkezi plânlamanın önemli ölçüde daraltılması, sübvansiyonların kaldırılması, rekabetin yaygınlaşması ve piyasa fiyatlarına yöneliş (enerji dahil) değişime direnen endüstri kolları ve sektörlerle yönelik önceki eğilime ters düşmektedir. Bu durum daha etkin ve çevre dostu teknolojilere yönelmeyi sağlayabilir. Pek çok post-komünist ülkenin dış ticaret için yeniden Batı'ya yönelmesi de bu trendi güçlendirmiştir.

Çeşitli post-komünist hükümetler çevreyi korumak ve iyileştirmek için somut önlemler almışlardır. Pek çoğu komünist dönemden kalan bakanlıkları ya da benzer organları onarmış ya da yenileriyle değiştirmiş ve bazıları ek organlar oluşturmuştur. Örneğin Rusya'da Ekoloji Bakanlığı ve Doğal Kaynaklar Bakanlığı, Tüm Birlik Hidrometeoroloji ve Çevre Denetimi Sovyet Komitesi'nin yerini almıştır. Buna ek olarak, doğrudan doğruya devlet başkanına karşı sorumlu olan yeni bir Ekoloji ve Halk Sağlığı Devlet Konseyi kurulmuştur.

Çevreyi iyileştirmek için yeni yasalar da çıkarılmıştır. Bu durum bazı ülkeler için (örneğin Doğu Avrupa devletleri) diğerlerine (ESB devletlerinin pek çoğu) kıyasla daha çok geçerlidir. Polonya, Macaristan ve Çeko-Slovakya'daki post-komünist hükümetler resmi AT ekolojik rehberlerinin görece yüksek standartlarını temel alan yasaları hızla yürürlüğe koydular. Polonya ile Çekoslovakya ise çevre temizliği için gerekli fonları yükseltmek amacıyla hükümet tahvili çıkardı. 1991'de, çöküşünden kısa süre önce SSCB, şirketlerin çevreye bıraktıkları her kirlletici unsur için ödeyecekleri kirlletme cezalarını yürürlüğe koydu. Ayrıca çeşitli ülkelerde çevreyi en çok kirleten bazı şirketler ya geçici ya da sürekli olarak kapatılmaktadır ve potansiyel olarak en tehlikeli nükleer reaktörlerin bazıları (örneğin Bulgaristan'daki Kozloduy tesisi) daha sıkı güvenlik kodlarına tâbi kılınmıştır.

Post-komünist hükümetler genellikle kendi ülkelerindeki çevre kirliliğinin niteliği ve ölçeği konusunda komünist hükümetlerin en liberalinden daha açık davranmışlardır. Ekim 1992'de Rusya parlamentosunda konuşan Yeltsin şöyle demiştir: "Devraldığımız ekolojik felaketin boyutlarını 70 yıldır ilk kez insanlara açıkça ve dürüstçe anlatıyoruz."

Nihayet, pek çok post-komünist siyasetçi Batı'dan öğrendiği ve daha çok alışverişte bulunduğu için, piyasa ilkeleri ve Batılıların ekolojik sorunlara ağırlık vermeleri artık kapitalistlerin düşmanca propagandası olarak görülmemektedir.

Ancak yukarıdan bakarak çevrenin artık sağlıklı ya da iyileşme yolunda olduğunu öne sürmek hatalı olacaktır. Eldeki bulgular 1990'larda bu ülkelerde en çok görülen kirlilik biçimlerinin genelde azalmakta olduğunu göstermektedir. Ancak bu daha çok imalat çıktısındaki dikkat çekici azalmadan ötürüdür ve bu ekonomiler toparlanmaya başladıkça iyimserliğin sürmesi için pek bir neden yoktur.

Bazı sorunlar görece kolay çözülebilir. Örneğin çevre yönetiminde görülen uzman açığı post-komünist ülkelerden gönderilen personelin bu konularda daha deneyimli olan Batılı ülkelerde eğitilmesiyle çözümlenebilir.

Ancak bu kadar kolayca üstesinden gelinemeyecek kadar büyük sorunlar da vardır. Nitekim, bir yanda çevreyi iyileştirmek için tasarlanan siyaset ve uygulamalarla, öte yanda, ekonomik büyümeyi hızlandırmak ve böylece saadetçi meşruluk sağlamak için tasarlanan siyaset ve uygulamalar arasında genellikle derin gerilimler vardır. Bütün post-komünist devletlerin yatırım kaynakları çok sınırlı olduğu için, bu ülkeler çevre ile modernleşme arasında bir tercih yapmak zorunda kalmaktadırlar. Ne yazık ki anlaşılabilir nedenlerden ötürü ikincisi genellikle öncelik taşır. Yukarıda anılan bazı olumlu girişimler bu yüzden başlangıçta görüldüğü kadar etkileyici değildir. Örneğins Polonya ve başka yerlerde AT'ye uyum amacıyla çıkarılan yasalar, uygulama için uzak tarihler belirlemişlerdir -tipik olarak 1990'ların sonu ya da gelecek yüzyıl. Yasaların etkin biçimde uygulanması düşünülse bile, yeterli gözetimin yapılması oldukça zordur. Üstelik çevreyi kirleten fabrikaların kapatılması için yapılan öneriler işsizliği arttıracaksa -gene anlaşılabilir nedenlerden ötürü- konu iki kez düşünülecektir. Bu da devletin özel şirket sahiplerini çevreyi kirlettiği için fabrikalarını kapatmaya zorlamalarını daha da güçleştirir.

Bir diğer sorun Batı'nın her zaman sanıldığı kadar olumlu etkide bulunmamasıdır. Asgari çevre standartlarına uyulması için baskı yapıldığı kesindir. Örneğin, Dünya Bankası ve Avrupa Komisyonu, 1993'te bir "Orta ve Doğu Avrupa için Çevresel Eylem Programı" hazırladı. Ancak Batılı hükümetlerin ve ulusüstü örgütlerin retorik ve programları her zaman eyleme dönüşmemektedir. Ayrıca post-komünist ülkelerdeki Batılı özel yatırımcıların pek çoğunun çevre dostu kalkınma konusunda ısrarlı olmadığını gösteren bulgular da vardır. Aslında bazı Batılı şirketlerin, kurallara daha fazla uyulan Batı'da elde edebileceklerinden daha fazla kâr için erken post-komünizmin kirlilik konusunda yaptığı yetersiz ve karmaşık düzenlemelerden bilinçli olarak yararlanmaya çalıştıkları görülmektedir. Öte yanda daha saygın bazı Batılı firmalar çevreyle ilgili yasalann yetersizliği yüzünden yatırımlarını durdurmaktadır. Bu firmaların çoğu, uzun süreli ve büyük ölçekli yatırım konusunda nihai karara varmadan önce, yeni yasaların nasıl

uygulanacağını bekleyip görmeyi tercih etmektedirler. (Bk. Baumgartl 1993) Bazı Batılı yatırımcıların bu konuda çok sınırlı davranışlarını bilmek gerekir. Bunlar fabrika ve işleme tesislerinde etkin temizleyici önlemler almakta ve kirliliği denetlemek için çeşitli yöntemler uygulamaktadırlar. Ancak rakip firmaların çevre konusunda en duyarlı ekipmanı kullanmayarak belirli kalemleri daha ucuza üretebilmeleri (dolayısıyla daha büyük bir pazar payı elde etmeleri) halinde bu yaklaşımın özendirilemeyeceği açıktır.

Dolayısıyla, Batı'yla daha fazla etkileşimin ortaya koyduğu sonuçların nihai olarak post-komünist ülkelerin yararına olması gerekirken, ne pahasına olursa olsun yatırımları cezbetme ihtiyacı ile çevreyle ilgili yasalar üzerinde tam bir anlaşmaya varılamaması ve bu yasaların tam olarak uygulanamaması, Batı'yla sağlanan ekonomik yakınlaşmanın en iyi durumda bile karma ve bazı durumlarda çevre için zararlı olması anlamına gelmektedir.

Barbara Jancar-Webster (1993b, s. 4) 1992'de Doğu Avrupa hakkında yazarken -ESB için de eşit derecede geçerli olarak- şu sonuca varmaktadır: "Seçim retorigi bir yana bırakılırsa, henüz hiçbir hükümet ortaya ciddi bir çevre programı koymamıştır." Bu sözcükler yazıldığından beri durum muhtemelen daha iyidir; ancak çarpıcı bir iyileşme görülmemektedir. Gelecekte kalıcı bir iyileşme ihtimali var mıdır?

Bu yönde bir potansiyel olduğu kesindir. Bir yanda, pek çok kirlilik biçimi ulusal sınırları aşarken, Batı Avrupalılar gelecekte post-komünist ülkelerde daha iyi bir çevrenin oluşması için ısrar etmek durumundadırlar. Batı ekonomilerinin, hem hükümetlerin hem de yatırımcıların erken 1990'larda benimsedikleri dar ve kısa süreli ekonomik perspektiflerin ötesine geçmelerini sağlayarak toparlanmaları halinde bu konuda makul bir şans vardır. Batı'nın bu konuda baskı yapmadan duyarlı davranması gerekir. Öte yanda, post-komünist dünyada muhtemelen yeterli sayıda siyasetçi ve yurttaş, dizginsiz ekonomik gelişmenin uzun dönemde hiç kimsenin çıkarına uygun olmayacağını, sürdürülebilir bir büyüme gerektiğini an-

layacaklar ve bu yönde bizzat bir şeyler yapmak isteyeceklerdir. Bu noktada çevre hızla gündeme girecek, komünist iktidarın çöküşünden önce ve çöküşü sırasında sadece birkaç ülkede kısa süre görüldüğü gibi ayrıcalıklı bir konuma yerleşecektir.

Sonuçlar

Bu bölümde post-komünist ekonomilerin başlıca sorunları ve bazı çelişkileri; bu sorunlar karşısında önerilen ve uygulanan genellikle yeni yöntemler dizisi; post-komünist ülkelerin en erken yıllarında yaşanan muazzam çöküşün ardından bu ülkelerin çoğunda, enflasyon, işsizlik ve çevre ciddi sorunlar oluşturmaya devam ediyor olsa da 1994'te çeşitli post-komünist ülkelerin ya düze çıktıkları ya da çıkmak üzere oldukları olgusu ele alınmıştır.

1994'ün sonunda, geçişin en erken bazı evrelerinin birkaç post-komünist ülkede tamamlanmış olduğunu gösteren bazı belirtiler vardır. Örneğin, Treuhandanstalt bu yılın sonunda, hedeflerinin çoğuna ulaştığı düşünüldüğü için kapatıldı. (Geri kalan birkaç görev başka örgütler tarafından devralındı.) Ve 1994'te yapılan bir söyleşide (Weekend Australian, 5-6 Şubat 1994, s. 23) Çek Başbakanı Klaus şöyle diyordu: "Gemileri yaktık... Kurumların ve kuralların değişmesi anlamına gelen sistemik bir değişiklikten söz ettiğim zaman, farklı biçimde belirtmek gerekirse, köprünün öteki tarafına geçtiğimizi söyleyecek cesareti bulabileceğim."

Ancak "sürecin tamamlandığını" gösteren belirtiler nadirdir ve eski DAC ve Çekya'da bile yapılması gereken daha çok şey vardır. Bu ortamda, post-komünist ekonomilerin geleceği hakkında iki önemli noktayı belirtmek gerekir.

Birincisi, bu ekonomiler içinde yer aldıkları geniş bağlamdan tecrit edilemezler. Özellikle, AB ülkelerinin 1990'ların başında ve ortasında sergiledikleri ekonomik uyuşukluktan ne ölçüde ve ne kadar hızlı kurtulacakları ve güçlü bir büyüme sağlayacakları ve de öteki Avrupa ülkelerine ne ölçüde açılacakları (bkz.Bölüm 11) büyük önem taşıyacaktır.

İkincisi, post-komünist devletlerin pek çoğu orta ve uzun vadede olumlu beklentilere sahip olmalıdır. Şimdilik büyük zorluklar yaşayan bu devletlerin çoğu –Rusya, Azerbaycan ve Gürcistan gibi– doğal kaynaklar bakımından zengindirler. Diğerleri doğal kaynaklar bakımından o kadar iyi olmasalar da, emeği uluslararası standartlara göre hâlâ ucuz olan görece iyi eğitilmiş bir işgücüne sahiptirler. Ayrıca, bu ülkelere yapılan yeni yatırımlar onları en yüksek teknolojik standartlara taşıyabilir.

Ne yazık ki bu potansiyelin ne zaman gerçeğe döneceği kesin olarak belli değildir. Komünist miras çok zayıftır ve geçiş sürecinde ciddi alt üst oluşlar ve büyük acılar olacaktır. Bununla birlikte, post-komünist devletlerin ekonomik performansının kısa süre içinde daha açık iyileşme belirtileri göstermesi hayatidir, çünkü pek çok hükümet balayı döneminin sonuna gelmiş bulunmaktadır. Kötü ekonomik performans genellikle sivil huzursuzlukla ve aşırı siyasetlerin –10. Bölüm’de ele alınan konular– oluşumuyla bağlantılı olduğu için, örneğin açık ekonomik yasalar ve siyasetler oluşturma acilliği zorlayıcı biçimde gündeme gelmektedir.

Ancak post-komünizmin özellikle tehdit edici bazı yönlerini ele almadan önce, hükümetlerin en önemli ikilemlerinden birini çözümlemek gerekir. Bu ikilem bu bölümde ele alınan ekonomik zorlukların toplumsal içerimleriyle ilişkilidir. Post-komünist hükümetlerin çoğu, kendi ekonomilerini modernleştirmek ve yeniden yapılandırmak için bazı şirketlerin ya iflas etmesine ya da yeniden yapılandırılmasına izin vermek zorunda kalmışlardır. Bu yeniden yapılandırma süreci içinde üretim tipik biçimde düşer; bu düşüşü devlet gelirleri izler. Eşzamanlı olarak işsizlik artar. Gelirdeki azalmaya rağmen devlet, hem insani hem de yasal nedenlerle işsizlerin ve düşük ücretlilerin acılarını hafifletmek için elinden geleni yapmalıdır. Bu refah ikilemi kalıcı bir sorundur ve bu bir sonraki bölümün konusu olacaktır.

İleri Okuma

Sovyet ekonomisine iki mükemmel giriş, Nove 1986 ve 1992'dir. Doğu Avrupa ekonomileri için bkz. Lovenduski ve Woodall 1987, bl. 4 ve 5 ve Hohmann, Kaser ve Thalheim 1975. Komünist ekonomilere ilişkin dikkat çekici bir değerlendirme, Kornai 1992'dir. Brus 1973 ise komünist dünyadaki siyaset ve ekonomi etkileşimine ilişkin en uyarıcı çözümlemelerden birini sağlamaktadır.

Post-komünist geçiş ekonomileri üzerine dev bir literatür vardır. Ne var ki bunun büyük bir bölümü yüksek düzeyde uzmanlık gerektirmektedir. Yeni başlayanlar, Aslund 1992, Keren ve Ofer 1992 ya da J. F. Brown 1994, bl. 5'le başlayabilirler. Lavigne 1995 özellikle yararlıdır, çünkü hem komünist hem de post-komünist dönemleri ele almaktadır.

Komünist dönemdeki çevre sorunları için bkz. Volgyes 1974; Singleton 1987; Ziegler 1987; Pryde 1991; Feshbach ve Friendly 1992.

Geç komünist ve erken post-komünist dönemlerin çevre sorununa ilişkin çözümlemeler: DeBardleben 1991a; Jan-car-Webster 1993a; Carter ve Turnock 1993.

Güncel bilgiler için bkz. 7. Bölüm'ün sonunda verilen periyodikler, ve de üç aylık EIU Country Reports ve aylık Business Central Europe. Daha uzun döneme ilişkin çözümlemeler için bkz. Communist Economies and Economic Transformation ve Economics of Transition.

Sosyal Politikalar ve Sorunlar

Komünist devletlerin, bu sistemlere sempati duyan Batılıların yanı sıra kendi yurttaşları için de değerli olan bir özelliği, sosyal politika alanında gerçekleştirdikleri kazanımlardır. Yurttaşlar genellikle Batılıların güvence verdikleri özgürlüklere (konuşma, seyahat, dini inanç vb.) çok sınırlı biçimde sahiptiler. Ancak bu yurttaşlar, sağlık hizmeti, parasız eğitim, iş güvencesi, ucuz konut, emekli maaşı, ucuz çocuk bakım olanakları vb.'den yararlanıyorlardı. Aslında komünist ülkelerde bu türden imkânlar o kadar yaygındı ki bu ülkeler "beşikten mezara" ya da "ana karnından katafalka" kadar refah devleti olarak betimlenmişlerdir.

Bu bölüm beş alanda –sağlık hizmetleri, emeklilik, işsizlik ödentileri, konut ve eğitim– hem komünist hem de post-komünist sistemlerin kazanımlarını ve sorunlarını ele alarak başlıyor. Özetle bu bölümde geniş anlamda refah üzerinde duruluyor. Bunun ardından, sosyal politikanın toplumsal cinsiyetle ilgili yönleri ele alınıyor; bu da hem komünist hem de post-komünist sistemlerde kadınların konumuna ve özel sorunlarına ilişkin bir tartışmaya yol açıyor.

Komünizm Döneminde Refah Politikaları

Refah devleti anlayışını uygulayan ilk ülke Wilhelm Almanyası (Rose 1991, s.12) olsa da ve bir iki Doğu Avrupa ülkesi (örneğin Macaristan –bkz. Pataki 1993a, s.57) komünistlerin

iktidarı ele geçirmelerinden çok önce iyi gelişmiş sağlık hizmetleri ve emeklilik sistemlerine sahip olmuş olsalar da, komünist devletler refah devleti anlayışına erken bir tarihte ve büyük bir öncelik vermişlerdir. Bunların hepsinde, ilk önceliklerden biri, yaygın, parasız ve devlet gözetiminde sağlık hizmeti sağlamaktır. Bu hedefe 1920'lerde SSCB'de, 1940'ların sonunda da Bütün Doğu Avrupa ülkelerinde ulaşıldı. Bu ülkelerin pek çoğu bu alandaki kazanımlarıyla övünüyorlardı. Örneğin DAC yetkilileri 1988'de kendi ülkelerinde her 10 000 yurttaşa 32.7 doktor düşerken FAC'nde her 10 000 yurttaşa 28.7 doktor düştüğünü söylüyorlardı. Aynı yıl içinde, resmi KEYK istatistiklerine göre, Bulgaristan'da her 10 000 kişiye 37.5, Çekoslovakya'da 36.6 ve Macaristan'da 33.2 doktor düşüyordu. 1917'de SSCB'de her 10 000 kişiye 1 doktor düşerken, 1987'de bu sayı 43.6'ya çıkmıştı. (Buckley 1990, s. 195) Aşağı yukarı aynı yıllar (1920, 1987) içinde ABD'de her 10 000 yurttaşa 13.6 ve 25.2 doktor düşüyordu.

Komünistlerin yıllarca kendi yurttaşlarının sağlığını gerçekten gözettikleri görüldü. Ortalama hayat beklentisi, SSCB'de 1913 ile 1960'ların ortasında yaklaşık olarak 32 yıldan 70 yıla (Powell 1991, s.173); Polonya'da 1952 ile 1988 yılları arasında 61.4 yıldan 71.5 yıla; ve Macaristan'da 1941'de 56.6 yıldan, 1955'te 66.7 ve 1988'de 70.1 yıla çıktı. Özürlüler genellikle devletin sağladığı yardımlar ve maaşlarla geçiniyorlardı.

Ancak bu türden veriler pek çok komünist ülkede sağlık hizmetlerinde görülen sorunları açığa vurmaz. Burada sadece dört soruna değinilecektir.

Birincisi, yetkililer sağlık hizmetlerinin parasız olduğunu iddia etseler de, uygulamada SSCB, Macaristan ve diğer ülkelerde yaşayan pek çok yurttaş, doktorlara özel olarak para vermeleri (yasadışı olarak) halinde yeterli ve daha uzun süreli sağlık hizmeti alabileceklerini biliyorlardı. Pek çok yurttaşın bu yolu seçmesi toplumsal olarak sağlanan hizmetlerin yetersizliğini açıkça ortaya koymaktadır.

İkincisi, A ülkesinde 10 000 yurttaş başına B ülkesine kıyasla daha fazla doktor olması A ülkesinde sağlık hizmetlerinin daha iyi olduğunu göstermez. Bazen bu durum, A ülkesin-

deki tıp teknolojisinin B ülkesindekinden daha düşük olduğunu gösterir. Komünist dünyada tıp teknolojisinin ortalama düzeyinin Batı'dakinden düşük olduğu kesindir.

Üçüncüsü, çoğu insan sağlık hizmetlerinin asla ideal olmayacağını ve öncelikleri belirlemek gerektiğini, talihsiz bir olgu olarak kabul ederler. Komünist sistemlerin özünde ataerkil ve özelleşmemiş niteliği pek çok yurttaşın kıt kaynakların önceliklendirilmesinde pek az söz sahibi olması ve sadece siyasetçilerin ve bürokratların onlar adına yaptıkları seçimleri kabul etmeleri anlamına geliyordu.

Ancak bazı komünist devletlere, özellikle SSCB'ye yöneltilen belki de en lanetleyici eleştiri, 1970 ve 1980'lerde kendi yurttaşlarının ortalama hayat beklentisinin azalmakta olmasını önemsememeleriydi. 1926 ile 1927 arasında 26 yıl kadar yükselen (70'e) hayat beklentisi 1985'te tekrar 69'a (kadınlar için 73, erkekler için 64 –Buckley 1990, s.195) düştü. Böylece SSCB pek çok sanayileşmiş Batı ülkesinde görülen trendden uzaklaşmış oluyordu. Sovyetler Birliği'nde ortalama hayat beklentisi 1987'de tekrar marjinal olarak artmış olsa da –görünüşe bakılırsa daha çok Gorbaçev'in anti-alkol kampanyası sayesinde (Manning 1992, s.55)– komünist yönetimle geçen yetmiş yılın ardından ortaya çıkan gerçek, Sovyet yurttaşlarının en temel ihtiyaç ve hakları olan hayatta kalma süresi konusunda devlete yeterince güven duyamıyor olmalarıdır. Özünde benzer örüntüler Macaristan, Polonya ve başka yerlerde de bulunabilir. (Heinrich 1986, s. 101)

Sözelimi alkolizm hayat beklentisinin azalmasında önemli bir neden ise yurttaşların sadece kendilerini suçlamaları gerekir, şeklinde bir itiraz yöneltilebilir. Ancak bu argüman pek ikna edici değildir. Birincisi, alkolizmin neden arttığını sormak gerekir. (SSCB'yle ilgili veriler ve bu durumu açıklayan bir çözümleme için bkz. Trembl 1991) Bir neden devlet siyasetlerinin bir sonucu olarak toplumda yabancılaşmanın artması ise, bu durumda devlet mazur gösterilemez. Bir diğer neden, ekonomik performans zayıflamasının bir fonksiyonu olarak, devletin yönettiği sağlık hizmetlerinin kötüleşmesiydi. Bütün dünyada yurttaşların, ister devlet tarafından ister özel olarak sağ-

lansın sağlık hizmeti beklentileri yükselmektedir. Sağlık bilinci ve teknoloji geliştikçe, hastalar hem geniş bir hastalıklar yelpazesi içinde daha iyi tedavi istemekte hem de bu tedavi daha pahalı hale gelmektedir –kısmen tedavi yöntemlerinin gelişmesi ve karmaşıklaşması yüzünden. Bu durumda, devletin desteklediği bir sağlık hizmetinin tıp bilimindeki ilerlemeleri yakalaması ya büyüyen bir ekonomi bağlamında ya savunma ve eğitim hizmetleri pahasına ya da yurttaşlara daha fazla vergi yükleyerek mümkün olacaktır. SSCB örneğinde, 1970’lerin sonundan itibaren ekonomi zayıf bir büyüme göstermekte, savunma harcamaları artmakta ve vergiler siyasal bakımdan tehlike yaratacak ölçüde yükselmekteydi. Devletin yurttaşların pek çok hayat alanına müdahale ettiği dikkate alındığında sağlık hizmetlerinin kötüleşmesi şaşırtıcı değildir.

Komünist devletler sağlık hizmetlerinde olduğu kadar, emekli maaşları alanında da genelde büyük başarı gösterdiler. SSCB’de emekli maaşı uygulamasına ilk kez 1918’de geçildi. O sırada uygulama yaşlı ve düşkün olanları ve bazen de hiçbir geliri olmayanları kapsıyordu. 1928’de daha yaygın bir uygulama başlatıldı. Bununla birlikte o sırada köylüleri de (daha sonra kolektif çiftçiler) kapsayan çok sayıda Sovyet yurttaşı 1965 gibi görece yakın bir zamana kadar uygulamanın dışında kaldılar. (Bu konuda bkz. George ve Manning 1980, s.37–43) Ne var ki pek çok komünist ülkede emeklilik maaşı uygulaması, komünizm öncesi dönemle kıyaslandığında çok daha fazla yurttaşı kapsıyordu. 1980’lerde SSCB’de yaşayan yurttaşların büyük çoğunluğu devletten, Batı’daki uygulamayla kıyaslanabilecek düzeyde emekli maaşı almaya hak kazanmıştı. Ayrıca emeklilik yaşı da pek çok komünist devlette pek çok Batılı devlettekenden daha düşüktü: Bulgaristan, Macaristan ve SSCB gibi ülkelerde erkekler için 60, kadınlar için 55.

Batı sistemlerinde olduğu gibi, komünist dünyada da emekli maaşlarının yükü, insanlar daha uzun süre yaşadıkça (genellikle!) ve ortalama olarak daha uzun bir emeklilik döneminden yararlandıkça artış gösterdi. SSCB’yi örnek olarak alırsak, 1939’da nüfusun sadece 6.7’si 60 yaşın üstündeydi. Bu oran 1987’de %13.5’i buluyordu. (Buckley 1990, s.192) Bu durum devlet kaynaklarının yükünü arttırdı.

Ayrıca yurttaşlar bu konuda ataerkil devlete tâbi idiler ve özel emeklilik olanağı sağlamalarına izin verilmesi anlamında kendi yaşlılık dönemlerinin sorumluluğunu genellikle üstlenemiyorlardı. Pek çok ülkede emekli maaşının çok düşük olması ve otomatik indeks uygulamasına geçilmemiş olması bu sorunu ağırlaştırıyordu. Örneğin Polonya'da indeks uygulamasına görece geç bir tarih olan 1986'da geçilmişti. (Ksiezopolski 1990, s. 59) Ayrıca bazı yurttaşlar, kişinin çalıştığı yıllar ve nitelikleri yeterince dikkate alınmadığı için emeklilik uygulamasından şikâyet ediyorlardı; böylece, görece eşitlikçi olan sistem bazılarınca adaletsiz olmakla eleştiriliyordu. Tam aksine ortalama çalışma süresi az olan yurttaşlar başkalarından birkaç yıl az çalıştıkları için daha az ücret alıyorlardı. (Bkz. Deacon 1983, s.155-6; Deacon 1992a, s.4) Bu kişilere göre de sistem yeterince eşitlikçi değildi.

Özellikle 1970'lerde Batılılar komünist devletleri insan haklarından yoksun olmakla eleştirirlerken, komünist ideologlar, çalışma hakkının Batı'da kabul edilmeyen ya da saygı duyulmayan temel bir insan hakkı olduğunu öne sürerek karşılık veriyorlardı. Bu alanda pek çok komünist devletin bazı ölçütlere göre etkileyici olarak yorumlanabilecek bir sicile sahip olduğu kesindir. Bu ülkelerin çoğunda komünist dönemin sonuna kadar işsizlik pek görülmemiştir. Ne var ki, bütün toplumsal fenomenlerde olduğu gibi, bu konuda da çeşitli yorumlar vardı ve "sıfır işsizlik" iddiasını daima ihtiyatla karşılamak gerekiyordu.

Komünist devletlerin pek azı kendilerinde hiç işsizlik olmadığını iddia etmişlerdir. İddia edilen, daha çok, sistemik, uzun süreli işsizliğin olmadığıydı. Ekonomideki değişikliklerle bağlantılı kısa süreli işsizlik vardı. Teknoloji değiştikçe daha önce ihtiyaç duyulan bazı beceriler, sosyalist bir toplumda bile bollaşıyordu. Bu anlamda, komünist dünyadaki bazı insanlar teknik bakımdan ihtiyaç fazlası oldular. Bunların çoğu yeniden eğitildi ve yeni işler buldu. Bütün bunlar denklemin olumlu yanında yer almaktadır.

Ancak olumsuz yanlar da vardı. Komünist dünyada çalışmak, yurttaşlar için sadece bir hak değil aynı zamanda bir görevdi. Başka işlerle uğraşmak –örneğin sanatçı ya da zanaat-kâr olarak şanslarını denemek– isteyenler genellikle bunu yetkililerden saklamak zorundaydılar. Normal koşullarda yurttaşlar işsizlik yardımı talep edemezlerdi. Aslında bu türden yardımlar 1980'lere kadar komünist dünyada nadiren görülüyordu.

Şunu da kaydetmek gerekir ki Aralık 1917 gibi erken bir tarihte bazı işçiler için işsizlik yardımı uygulaması başlatan SSCB, komünist devletler arasında öncü olmuştur. (George ve Manning 1980, s.36–7) Ne var ki bu yardımlar ilk yıllarda pek ödenemedi. Ayrıca uygulama ancak 1930'a kadar sürdü. Bu tarihte Stalin, sanayileşme atılımının bir parçası olarak uygulamayı yürürlükten kaldırdı. (Manning 1992, s.38) Bu adım bir kez atıldığında SSCB öteki komünist devletler tarafından çeşitli derecelerde taklit edilen bir model oluşturdu. Polonya ve Macaristan gibi ülkeler, devletin iş güvencesi sağlayamadığı kişiler için resmi bir yardım sistemi oluşturma gereğini 1980'lerin sonuna kadar kabul etmedi. Komünist yönetim altında hiçbir yapısal işsizlik olmadığı iddiaları dikkate alındığında bu, bir bakıma devletin başansızlığı kabul etmesi anlamına geliyordu. Ancak bir başka düzeyde, sıradan yurttaşların farkında oldukları ve ilgilendikleri bir sorunu kabul etmek, böyle bir sorun yokmuş gibi davranmaktan daha iyi idi.

Komünist devletlerde istihdam siyasetinin bir diğer yönü Batı'da pek çok kişinin tuhaf karşıladığı –bazıları için kabul edilemez olan– bir uygulamaydı. Buna göre devlet insanların belirli işlere yerleştirilmesinde zaman zaman önemli bir rol oynuyordu. Örneğin, SSCB'de öğrencilerin çoğu, üniversiteyi bitirdikten sonra en azından ilk üç yıl nerede çalışacaklarını devlet yetkililerinin kendilerine söylemesini bekliyorlardı.

İstihdam politikasının üçüncü bir sorunu, pek çok yurttaşın şu ya da bu biçimde gizli işsiz olmasıydı. İşe gidiyorlar, ancak çalışma süresi içinde pek az iş yapıyorlardı. Başka tipte bir sistemde yardım ya da sosyal güvenlik ödeneği alabilmeleri halinde, işsizlik yardımı alıp evlerinde oturmalarının daha iyi olup olmadığı tartışılabilir bir noktadır.

Konut, bazı perspektiflerden komünistlerin büyük başarılar kaydettikleri söylenen bir başka alandı. Uluslararası karşılaştırma temelinde, komünist devletlerin hepsinde konut inşaatına büyük önem veriliyordu ve tamamen evsiz insanlar pek çok Üçüncü Dünya ülkesine ve giderek Batı'ya kıyasla çok daha azdı. Konut genellikle çok ucuzdu; 1970'lerin sonunda SSCB'de devletin sağladığı konutlara hane halkı gelirinin sadece %3-5'i kira olarak ödeniyordu. (Kerblay 1983, s. 130; George ve Manning 1980, s.154) Bu oran Macaristan'da %10 kadardı. (Deacon 1983, s.202) 1950'lerin sonunda başta Polonya olmak üzere bazı komünist hükümetler kiralari gerçek maliyetlere daha yakın bir düzeye çıkardılar (Adam 1991b, s. 18); ancak potansiyel toplumsal tepkiden duyulan korkular bu girişimlerin sonuna kadar götürülmesini önledi ve kiralari 1980'lerin sonunda hâlâ düşüktü.

Ancak komünistlerin konut sicilinde de çeşitli olumsuz boyutlar vardı. Bunlardan biri konut kalitesinin çok düşük olmasıydı. Genellikle birden çok aile tek bir mutfak ya da banyoyu paylaşıyordu. Apartman daireleri genellikle küçüktü ve pek çok aile gündüzleri oturma odası olarak kullandıkları odada uyumak zorundaydı. ESB, Polonya ya da Romanya'da -ya da eski komünist devletlerin birinde- büyük bir kenti ziyaret eden kişi, kentin pek çok bölümünde mimarinin çirkinliğini fark edecektir. İşlevin estetikten önce geldiği açıktır; birbirine benzeyen bloklar bazen kilometrelerce uzanır. Batı sisteminin bir avantajı toprağa ve inşaat firmalarına aynı kişilerin sahip olmalarıydı. Bunun sonucu doğu Avrupa ve ESB'nin pek çok kentinde tipik olan konut monotonluğunun Batı'da nadiren görülmesi idi.

Bir başka sorun konut inşaatına ayrılan devlet harcamaları oranının zamanla pek çok ülkede azalma eğilimi göstermesiydi. Buckley'in (1990, s.192) belirttiği gibi, SSCB'de konut envanterine tahsis edilen sermaye yatırım oranı, 1956-60 döneminde %23.2'ye, 1976-80'de %13.6'ya ve 1986-90'da %12.0'a ulaşıyordu. Özetle konutun payı 30 yıllık bir dönemde neredeyse yarıya inmişti.

Bu konuya son vermeden önce, SBKP'nin 1986 Parti Programı'nın 2000 yılında her ailenin bir ev ya da apartman katına sahip olmasını partinin en önemli önceliklerinden biri olarak belirlediğini belirtmek gerekir. Bu hedef SSCB'deki konut açığının bir apartman katı için uzun bekleme listelerine yol açtığını gösteriyordu. Dolayısıyla evli genç çiftler evliliklerinin ilk yıllarını genellikle ana babalarının evinde ve oldukça zor koşullarda geçirmek zorundaydılar. Bu durumun aile içi ilişkiler üzerinde yaratabileceği potansiyel olumsuz etkiler açıktır. Bu uzun bekleme listeleri sorunu bütün komünist dünyada ortaktı. Örneğin, 1987 gibi geç bir tarihte Macaristan'da devlete ait bir apartman katı için bekleme süresi 5.4 yıl kadardı. Bu süre geçmişe kıyasla iyileştirilmiş bir durumu ifade ediyordu. Bekleme süresi 1981-5 döneminde 6.9 yıl idi. (Ferge 1991, s. 152)

Eğitim konusuna gelince: Refahın burada ele alınan diğer yönlerinde olduğu gibi, komünistler bu alanda da tartışmasız biçimde başarılı olmuşlardı. Örneğin okur yazar oranı bu durumu açıkça ortaya koyar. 1946'da Bulgaristan'da, komünistlerin iktidarı ele geçirmelerinden kısa süre sonra 15 yaşın üzerinde olanlar arasındaki okur yazarlık oranı %75.8 idi; on yıl içinde, verilere bakılırsa, bu sayı %85.3'e çıkmıştı. Ülkelerarası karşılaştırılabilir verileri sağlamak zor olsa da, öteki komünist ülkelerde de aynı ölçüde etkileyici rakamlar bulunabilir. Yugoslavya'da bu oran komünistlerin iktidarı almalarından sadece birkaç yıl önce, 1938'de %55.4'ten (Rusinow 1977, s.xviii) 1961'de %80.3'e (on yaşın üzerindeki için); Romanya'da %57'den (1930) %88.6'ya (1956); ve SSCB'de %24.0'dan (1897) %51.1'e (1926) çıktı.¹ (Çekoslovakya, Macaristan ve Polonya gibi ülkelerdeki okur yazarlık oranının komünistler iktidara gelmeden önce de yüksek olduğunu belirtmek gerekir.)

1. Lane'nin belirttiği gibi (1978, s.488-99) 1987 ve 1926 sayımları arasında görülen dikkat çekici iyileşme devrim öncesi (yani komünist olmayan) siyasetlerden ötürüydü. Ancak Lane Sovyet hükümetinin bu sonucu kendine mal ettiğini ve okur yazarlık oranının 1936'da %81.2'ye çıktığını gösterir.

Genel parasız eğitim pek çok komünist sistemin bir özelliği idi ve bazı ülkelerde asgari eğitim süresi giderek arttırıldı. 1957 ile 1970 arasında SSCB'nin büyük bir bölümünde zorunlu eğitim süresi yedi yıldan on yıla çıkarıldı. Ancak bu bütün komünist ülkeler için geçerli değildi. Nitekim 1950'de Polonya'da asgari eğitim süresi yedi yıldır; bu sayı 1961'de sekize çıktı. 1970'lerde bu sürenin on yıla çıkarılması plânlandırısa da, polonyalı yetkililer bu öneriyi 1982'de geri çektiler. (Kolankiewicz ve Lewis 1988, s. 54-5) Komünist dünyada pek çok okul ve üniversite açıldı ve en azından resmi düzeyde sanat ve bilime saygı gösterildi.

Ancak eğitime komünist yaklaşımın çeşitli sakıncaları da vardı. Burada birbiriyle bağlantılı üç sakınca üzerinde duracağız. Birincisi, yaratıcı ve eleştirel düşünce genellikle engellenmiştir. Çocuklar ve gençler (üniversite düzeyinde) çoğu kez ezberciliğe teşvik edilmişlerdir. Bu, komünist sistemde eğitim gören pek çok insanın uluslararası standartlara göre oldukça etkileyici bir olgusal bilgi düzeyine sahip oldukları, ancak eleştirel yeteneklerinin yeterince gelişmediği anlamına gelir.

İkincisi, kendileri pek farkında olmasalar da edindikleri bilgi, her şeye Marksizm-Leninizm prizmasından baktıkları için genellikle tek yanlıydı. Bu eleştirel yetenek yoksunluğu, dünyayı algılamamanın alternatif yollarının ancak sınırlı ölçülerde farkında olmayla birleşince, post-komünizmin başarılı gelişimini engelleyen pek çok faktörden biri olmuş, inisiyatif ve girişimcilik -ister ekonomi- ister siyaset alanında olsun- uzun süre teşvik edilememiştir.

Üçüncüsü, hedef belirleme, yani bazı grupları ayrıcalıklı hale getirirken, bazılarını ayrıcalıklarından yoksun bırakma sorunu vardı. Komünist yönetimin erken evrelerinde bazı ülkeler (DAC ve SSCB gibi) işçi ailelerinden gelen çocuklara üniversiteye giriş konusunda bilinçli olarak ayrıcalık tanırken, burjuva ailelerin erkek ve kız çocuklarının üniversiteye kabul edilmeleri çok zordu. Bu siyaset zamanla daha meritokratik ilkelerle yer değiştirme eğilimi gösterdiyse de, bu türden "olumlu eylem" uzun vadede hoşnutsuzluğa yol açabiliyordu

Komünist dönem üzerine bu kısmı bitirmeden önce, refah konusunda önemli bir noktayı belirtmek gerekir. Bu nokta iktidardaki komünistlerin kitleler nezdinde meşruluklarını tipik biçimde kaybetmelerinin nedenini açıklamaya yardımcı olan bir başka faktördür. Bu, komünistlerin savundukları değerler ile gerçek davranışları arasında ciddi ve giderek artan bir kopukluk olmasıdır. Kıdemli komünist görevliler, tıp hizmetleri konusunda eşitlik düşüncesine sözde bağlılıklarıyla çarpıcı bir zıtlık içinde, üstün sağlık hizmetlerinden yararlanma bakımından kitlelerden tamamen uzak bir dünyada yaşamaktaydılar. Bu durum elitin yararlandığı, "kapalı hizmetler" denilen uygulamadan kaynaklanıyordu. Field'e göre (1993, s. 3, alıntı, Christopher Davis'in 1979 doktora tezi) 1979'da Sovyet nüfusunun sadece %0.1'i bu elit hizmetlerinden yararlanırken, yaklaşık %5'i "kapalı" hizmet standartlarına denk düşmeyen üstün hizmetlerden yararlanmaktaydı. Bu %5 sadece geri kalan %95'ten çok daha iyi hizmetlerden yararlanmakla kalmıyor, (gene Field'e göre (ibid., alıntı, 1987 tarihli bir Sovyet kaynağı) Moskova'daki bütün doktorların yaklaşık %50'si bu üstün hastanelerde ya da elit hastane ve kliniklerinde çalışıyordu. Elit aynı zamanda özel okullardan, daha iyi konutlardan ve daha pek çok ayrıcalıktan yararlanıyordu.

Batı'da da benzer durumlar olduğu öne sürülebilir. Çoğu ülkede, özel kliniklerden, özel okullardan, kalitesi yüksek konutlardan vb. yararlanan açıkça saptanabilir bir elit vardır. Ancak bununla komünist sistem arasında önemli bir farklılık da vardır; çünkü komünistler tabakalaşmanın daha göze batan boyutlarını tamamen ortadan kaldırmayı amaçladıklarını iddia ediyorlardı. Aslında komünist ülkelerin çoğundaki bazı elitizm ve eşitsizlik formları (DAC bir istisna oluşturmaktadır), bu sözde sosyalist toplumların komünizme yaklaştıkları (komünist devletlerde elitizm ve eşitlikçilik arasındaki gerilim konusunda bkz. Connor 1979, Lane 1982) farz edilmiş olsa da, zamanla artış gösterdi. (Bkz. örneğin Lane 1982, s. 61-2) Pek çok yurttaşı kızdıran, elitizmden çok elitin ikiyüzlülüğü idi.

Post-Komünizm’de Refah Politikaları

1990’ların başında ve ortasında bütün post-komünist hükümetlerin en yüksek önceliği ekonomik sistemlerini sağlam bir zemine oturtmaktı. Ekonomiye bu kadar büyük bir ağırlık verilmesi, kamu refahıyla ilgili sorunlara henüz yeterince ilgi gösterilmediği anlamına gelmektedir. Bu sorunlar ancak daha yerleşik ve refahın daha yüksek olduğu bir dönemde gündeme gelebilirdi. Ancak erken post-komünizmde yaşanan sorunların ölçeği ve niteliği hükümetlerin refah sorunlarına ilgi göstermek zorunda oldukları anlamına gelir: Geçiş döneminde o kadar çok sayıda sıradan yurttaş acı çekiyordu ki yeni post-komünist ülkelerin iktidarda kalmaları ve meşruluk kazanmaları koruyucu bir sistemin oluşturulmasına bağlıydı. Hükümetlerin henüz üstesinden gelemeyecekleri bir sırada yaygın refah programlarına duyulan bu ihtiyaç post-komünist devletlerin *refah ikilemini* oluşturur.

Evrensel bir sorun olmakla birlikte, çeşitli hükümetlerin farklı siyasal yönelimleri, refah sorunlarına gösterilen ilginin ülkeden ülkeye değiştiğini ortaya koyar. 1993’ün sonuna kadar Polonya gibi daha radikal bir ekonomik dönüşüm siyasetini savunanların hükümete hâkim olduğu bazı ülkelerde Romanya, Bulgaristan, Litvanya ya da Ukrayna gibi komünist değerlerin hâlâ güçlü olduğu ülkelere kıyasla refah sorunlarına daha az ilgi gösterilmektedir. Bu genellemenin dikkat çekici bir istisnası Çeko-Slovakya’dır. Bu ülkede, komünistlerin iktidardan çekilmelerinden hemen sonra, ekonomik dönüşüm konusunda oldukça radikal bir tutum alınmasına rağmen, görece cömert ve kapsamlı sosyal refah siyasetleri uygulandı. (Deacom 1993, s. 230) Komünist dönem için çözümlenen beş refah alanı şimdi bu ülkeler için ele alınabilir.

Sağlık Hizmetleri

Sağlık hizmeti alanında izlenen siyasetlerdeki önemli bir değişiklik, çeşitli erken post-komünist hükümetlerin (Bulgaristan, Çekya, Macaristan, kısmen Slovakya) özel sektör coş-

kusuydu. Ancak bazıları özelleştirmeyi teşvik etse de, hiçbiri bu yönde henüz fazla ileri gitmemiştir. Pek çok ülkede eczanelerin önemli bir bölümü özelleştirilmiş ve doktorların kamu hastane ve kliniklerinde verdikleri hizmete ek olarak özel muayene yapmalarına izin verilmiştir. Ancak sağlık sigortası sistemlerinde gerçek anlamda özelleştirme görece azdır. Pek çok ülke, bunun yerine, yarı özerk ve yarı-özel sağlık sigortası sistemi denebilecek uygulamaların devlet tarafından oluşturulduğu ya da teşvik edildiği bir sistemi tercih etmişlerdir. Tipik olarak, devlet sağlık hizmetlerini doğrudan yönetme sorumluluğundan kendisini ayırmaya çalışmakta, ancak yeni sistemin düzenlenmesi (örneğin finansman biçimleri) konusunda hâlâ sorumluluk duymaktadır. Devlet aynı zamanda toplumdaki en zayıf ve en yoksulların desteklenmesi ve yeni sigorta sisteminin işsizlere, yaşlılara vb. sağlık hizmeti sağlayacak şekilde düzenlenmesi konusunda tipik bir sorumluluk duygusu taşımaktadır. Anlaşılabilir nedenlerden ötürü bu yeni yarı-özerk sağlık sigortası sistemi pek çok bakımdan sorunludur. Bu kuruluşlarla devlet arasındaki ilişki henüz kristalleşmektedir ve genellikle gergindir.

Aynı zamanda çeşitli post-komünist ülkeler (Çekya ve Polonya dahil) devlet hastanelerinin ve diğer sağlık hizmeti kuruluşlarının tam bir maliyet muhasebesi temelinde işletilmesi için gerekli yasaları çıkarmışlardır.

Bazı ülkelerde (Çeko-Slovakya, Polonya gibi) kiliselerin yönettiği hayır kurumlarının bir tür refah sistemi gibi çalışması teşvik edilmiştir. Bunlar tamamen post-komünist dönemin bir icadı değildir; örneğin bunlar, Evangelik ve Katolik kiliselerinin (sırasıyla Diakonie ve Caritas- bkz. L. Holmes 1986b, s.97-8; 1980'lerde SSCB'de hayır kurumlarının gelişmesi için bkz. Matthews 1991) yurttaşlara hizmet verdiği komünist DAC'da makul ölçülerde geliştirilmişti. Bununla birlikte bu kurumların oynadıkları rolün 1990'larda arttığı görülmektedir.

Özetle, post-komünist sağlık hizmetlerinin finansman ve yönetim temeli daha çoğulcu, devletten daha özerk ve bazı bakımlardan daha sorumlu ve daha iyi düzenlenmiş hale getirilmiş, örneğin daha önce de *facto*, ancak "tezgâh altından"

sağlanan bazı hizmetler açıktan yürütölmeye başlanmıştır. Gerçekten özel olan sağlık hizmetlerinin bu şekilde yasallaştırılması sağlık hizmeti endüstrisindeki "çürüme"² (özel yurttaşların sağlık personeline hizmet karşılığı yasadışı ödeme yapmaları) düzeyinin gelecekte azalmasıyla sonuçlanacaktır. Ancak şimdi de rüşvet çok yaygın biçimde görölmektedir. Örneğin Polonya şimdiye dek sadece çok sınırlı bir özel sektöre izin vermiştir; devletin verdiği hizmetlerde ortaya çıkan sorunlar nedeniyle, pek çok hastane ve klinik, hastaları "gönüllü" katkıda bulunmaya teşvik etmektedir. (Vinton 1993c, s.57) Ayrıca yoksul Bulgar sağlık hizmeti sisteminde 1995'ten itibaren "çürüme" konusunda alınan önlemler, son yıllarda özel sektöre daha bir hız veren post-komünist devletlerde bile parasal sorunların bir süre daha devam edebildiğini göstermektedir. (Bulgaristan'da alınan önlemler için bkz. Gomez 1995, s.40)

Ne yazık ki şimdiki halde pek çok ölkede, özel ya da yarı-özel ve daha sorumlu sağlık hizmeti kuruluşlarının teşvik edilmesi, devletin sağlık hizmetleri için yaptığı harcamalarda bir azalmayla eşleşmemiştir. Örneğin Polonya, 1990'da ekonomisinin önemli ölçüde daraldığı bir sırada sağlık hizmetlerine GSYH'sinin yaklaşık %5.1'ini ayırdı; 1993 Polonya bütçesi, 1992 bütçesine kıyasla sağlık hizmeti harcamalarında %10 kadar bir azalma tasarladıysa da (Vinton 1993c, s. 57), bu miktar devlet bütçesinin hâlâ önemli bir bölümünü oluşturmaktaydı. Erken post-komünist Rusya'yla ilgili rakamlar daha da endişe vericidir. 1992'de devlet bütçesinin sadece %6.2'si ve GSYH'nin %2.3'ü sağlık hizmetlerine ayrıldı; bu sadece 1991'e kıyasla gerçek bir kesintiyi ifade etmekle kalmıyor, pek çok çözümlemecinin asgari düzeyde hizmet sağlamak için gerekli olduğuna inandıkları miktarın yaklaşık %50'sini oluştuyordu. (Davis 1993b, s. 39) Küçük bir özel sektörün ve gelişim halinde bir yarı-özel sektörün oluşmasına izin ve-

2. Çürüme sözcüğünün tırnak içinde kullanılmasının nedeni, kamu görevinin özel kazanç için kötüye kullanıldığını belirtmektir. Örneğin pek çok doktor hem devlet hizmetinde hem de kendi adına çalıştığı ve devlet memuru olarak pek iş yapmadığı için bu kişilerin sorgulanabilir eylemleri pek çok ciddi çözümlemeci tarafından çürüme olarak sınıflandırılacaktır.

rilmesi bile genel durumu dikkat çekici biçimde kötüleştirmişti. Durum 1993'te daha iyi değildi; devletin yönettiği sektör yaklaşık olarak 60 milyon ruble alması gerekirken, gerçekte bunun neredeyse üçte birini alıyordu. Bu dönemdeki hızlı enflasyon artışı dikkate alındığında, durumun vehameti daha iyi anlaşılır.

1990'ların kötü ekonomik durumu, pek çok hastane ve diğer tıp kuruluşunun giderek daha fazla borçlanmasına yol açmıştır. Bunun bir sonucu da tıp araçlarının, özellikle yüksek kaliteli ithal ürünlerin yetersiz kalması olmuştur. Ayrıca, doktorlar ve hemşireler dahil pek çok sağlık hizmeti çalışanı, gerçek gelirleri sadece enflasyon oranının değil öteki grupların gelirlerinin de gerisinde kaldığı için umutsuzluğa kapılmıştır. Bu durum, yukarıda sözü edilen "çürüme"yi, bazı doktorların neden göç ettiklerini ve çeşitli post-komünist ülkelerde sağlık çalışanlarının neden greve gittiklerini açıklar. Bazı hükümetler sağlık personelinin yetersiz ücret ve aşırı çalışma sorununu ele almış, ancak hiçbiri bu sorunun üstesinden gelememiştir. Kötü ekonomik durumun son bir uzantısı, giderek artan sayıda yurttaşın artık ragbet görmeyen ilaçlara daha fazla para ödemesidir.

Bütün bunlar dikkate alındığında, post-komünizmin ilk yıllarında pek çok ülkede hem sağlık hizmetlerinde hem de yurttaşların ortalama sağlık durumunda kapsamlı bir krizin ortaya çıkması şaşırtıcı değildir. Bunun bir göstergesi bebek ölüm oranlarıyla ilgili verilerdir. Resmi verilere göre, bu oran Rusya'da 1990'da yeni doğan her 1 000 bebekte 17.4'ten 1993'ün ilk yarısında 18.8'e (Davis 1993b, s. 38) ve Litvanya'da 1990'da 10.3'ten 1992'de 16.4'e çıkmıştır. (Girnius 1993b, s. 53) 1990'ların başında Arnavutluk ve Romanya Avrupa'daki en yüksek bebek ölüm oranlarına sahipti. (Ionescu 1993, s. 60) Bu durum on yılın ortalarında henüz değişmemiştir.

Ölüm oranları da etkileyicidir. Örneğin, 1992'de Macaristan'da her 1 000 kişi için 13.9 olan ölüm oranı, 1960'larda her 1 000 kişi için ortalama 10 olan ölüm oranından daha kötüydü. (Pataki 1993b, s50) Ortalama hayat beklentisi rakamları, erken post-komünist ülkelerin çoğunda, zaman zaman

hızlanarak düşmeye devam etmektedir. Örneğin Rusya'da 1990'da 69.2 yıl olan sayı 1993'ün ilk yarısında 67.2'ye düştü. (Davis 1993b, s.38; ESB'de, özellikle Rusya'da, 1980'lerde ve 1990'larda ölüm ve hastalık oranlarıyla ilgili ayrıntılı ve bilimsel verilere dayanan bir çözümleme için bkz. Ellman 1994) Bu sayı 1992'de Macaristan için 69.6 idi -1988'dekinden biraz düşük ve Batı Avrupa'dakinden 5 yıl daha az. (Pataki 1993b, s.50) Litvanya için 1992 sayısı 70.5 yıl, yani 1987'dekinden iki yıl daha az idi. (Girnius 1993b, s. 53)3 Ve bir Birleşmiş Milletler İnsani Gelişme raporuna göre, 1995'te Bulgaristan'da hayat beklentisi 75.2 yıldır -1991'dekinden yaklaşık dört yıl daha az.

Komünist ve post-komünist verileri karşılaştırırken, sadece 8. Bölüm'de belirtilen nedenlerden ötürü değil, ölüm oranlarını vb. hesaplama yöntemleri bazı ülkelerin her iki döneminde farklı olduğu için de ihtiyatlı olmak gerekir. (Girnius 1993b, s53)³ Ayrıca, pek çok ülkede daha düşük doğum oranları, yaşlı nüfusun toplam nüfus içindeki oranının artışı anlamına gelir. Bu artış ölüm oranını da yukarıya iter. Ancak bu faktörler dikkate alındığında bile, yurttaşların genel sağlığının erken post-komünizm döneminde kötüleştiği pek kuşku götürmez. Davis (1993a, s. 34) durumu şu şekilde özetler:

bütün olarak alındığında..... görünüm olumsuzdur... Yetersiz beslenme, bulaşıcı, toplumsal ve yozlaştırıcı hastalıklar yaygınlaştı. Sağlık hizmetleri mali krize girdi ve her kategoriden malzeme sıkıntısı çekmeye başladı. Artan hastalıklar karşısında sağlık kurumlarının etkinliklerini kaybetmeleri, bütün Doğu Avrupa ve Eski Sovyetler Birliği'nde hastalık ve ölüm oranlarının artması, hayat beklentisinin düşmesiyle sonuçlandı.

-
3. Burada ortaya çıkan sonuç şudur: Dünya Sağlık Teşkilâtının (WHO) bebek ölümlerini ölçmek için kullandığı yöntemi uygulayan eski komünist devletler, daha titiz ölçütler nedeniyle artan bir oran gösterecektir. Bu nedenle şunu belirtmek gerekir ki, bu kısımda verilen sayıların bazıları, özellikle Rusya'daki bebek ölümleriyle ilgili olanlar sabit bir yöntemle (WHO'nun yöntemiyle değil) hesaplandığı için ölüm oranlarında kesin bir artış ortaya çıkmaktadır: Bir Rus kaynağına göre 1991'de Rusya'da WHO'nun hesaplama yöntemi kullanılarak bulunan bebek ölüm oranı her 1 000 doğumda 21 idi. Rus istatistiklerinde bu sayı 17.8 olarak görülmektedir. Bu sayılar ABD'de her 1000 doğumda 8.9 oranıyla karşılaştırılır.

The Economist dergisi (7 Ocak 1995, s. 43) şimdiki durumu daha dramatik biçimde betimliyordu: "Komünizm sağlığını ciddi biçimde bozuyordu; ancak post-komünizm daha da kötüsünü yapmaktadır." Sağlıktaki kötüleşmenin, devletin yaptığı kesintilerin doğrudan sonucu olmaktan çok, sigara ve içki tüketiminde artış gibi, yurttaş "tercihi"nin bir fonksiyonu olduğunu düşünsek bile, bu türden kötü alışkanlıkların artması sorunu 1990'larda bu ülkelerde yaşanan büyük stres ve genel güvensizliğin bir fonksiyonu olmuştur.

Nüfus artış oranlarındaki keskin düşüş dikkate alındığında, bazı post-komünist ülkelerin nüfusu azalmaktadır; Eberstadt'ın dediği gibi:

1993'ün ilk yarısında Bulgaristan'da her üç doğum karşılığında dört ölüm; Estonya'da ise her iki doğum karşılığında üç ölüm vardı. 1992 ve 1993 boyunca, Doğu Almanya doğan her bebek karşılığında iki kişiyi gömüyordu. Resmi rakamlara göre Moskova 1993'ün ilk dokuz ayında ölümlerin doğumlardan iki kat daha fazla olduğunu gördü; St. Petersburg için, ölümlerin doğumlara oranı yaklaşık üçte bir kadardı. Bu oransızlıklar Rusya'da en son Barbarossa Harekâtı ve Leningrad kuşatması sırasında görülmüştü. (1994, s. 55)

Eberstadt ölüm oranlarındaki yükselmenin nedenlerini incelerken şu sonuca varır: "Komünizm sonrası hayata uyum sağlamak bütün eski Sovyet bloku için sadece zor değil, aynı zamanda travmatik olmuştur." (s. 56)

Açıktır ki, erken post-komünizmin sağlık hizmetleri bakımından sergilediği durum iç açıcı değildir. Ancak 1990'ların ortasında bu bölgede yeşermeye başlayan bir iki fidanı görmezlikten gelmek yanıltıcı olacaktır. UNICEF verilerine göre iki post-komünist devlette –Çekya ve Slovakya– 1993 yılındaki ölüm oranında 1989'a kıyasla bir azalma oldu. Yukarıda değindiğimiz *The Economist* (7 Ocak 1995, s. 43–4) makalesinde bu durum kamu sağlığı için yapılan, tıp personelinin maaşları için yapılan harcamalardaki artış ve işsizlik düzeyinin düşmesiyle ilişkilendirildi. (Çoğu ülkede işsizler çalışanlardan daha kötü beslenirler, strese ve öz saygı azalmasına bağlı alış-

kanlıklar edinir ve hastalıklara yakalanırlar, bu da ortalama-dan daha erken ölmelerine neden olur.) 8. Bölüm’de verilen ekonomik büyüme rakamları ve bunların gelecekte hem sağlık hizmetlerinin finansmanı hem de istihdam beklentileri bakımından yaratacağı muhtemel etkiler dikkate alındığında, çeşitli post-komünist ülkelerde yurttaşların ortalama sağlık standardının önümüzdeki yıllarda iyileşeceği konusunda ihtiyatlı bir iyimserliğe yer vardır. Bu iyimserlik kesinlikle gereklidir.

Emeklilik

Erken post-komünizmde emeklilik maaşlarının durumu genellikle ekonominin kötü durumundan güçlü biçimde etkilendi. Emekli maaşlarının çeşitli ülkelerde⁴ (Çekya gibi) ortalama gelirlerle aynı oranda arttığı farz ediliyordu. İlk bakışta emekli maaşlarının bir indekse bağlandığı düşünülebilir. Ancak indeksin başkalarının gelirinden çok enflasyon oranlarına göre belirlenmesi gerekir. Neredeyse bütün post-komünist ülkelerde gerçek ortalama gelirin (alınan ruble, leva kron vb. nin miktarından çok satın alma gücü) 1990’ların başında düşmekte olduğu akılda tutulduğunda, sabit oran garantisinin neden ilk bakışta görüldüğü kadar cazip olmadığı anlaşılır.

Emekli maaşlarına post-komünist yaklaşımların farklı yorumlanan bir diğer yönü emeklilik yaşıyla ilgili siyasetlerdir. Bulgaristan’da 1991’de çıkarılan yasanın pratikte emeklilik yaşını azalttığı görülür. Yasaya göre kişinin emekli olması için en az 25 yıl çalışması gerekiyordu. Böylece emeklilik yaşı erkekler için 60’tan 57’ye, kadınlar için ise 55’ten 52’ye indirilmiş oluyordu. Bu yasa yürürlüğe konulduğu sırada asgari bir maaş düzeyi belirlenmiş olsa da, bu düzey ortalama gelire göre değil leva’ya göre belirlenmişti; bir enflasyon döneminde, bunun Çeko-Slovak oran sisteminden daha iyi olduğu söylenemez. Üstelik, kısmen genç emeklilik uygulamasının bir sonucu olarak nüfusun yaklaşık dörtte biri emekli maaşı alacak yaşa gelmişti (Gotovska-Popova 1993, s. 46); bu karşılaştırmalı olarak yüksek bir sayıdır ve Bulgaristan’ın aynı düzeyi ge-

4. Eski DAC bir istisna olarak görülebilir.

lecekte de sürdürebilmesi pek mümkün görünmemektedir. Bazı ülkelerin emeklilik yaşını yükselttiklerini ya da yükseltmeyi düşündüklerini de belirtmek gerekir. Örneğin bu, hem Macaristan hem de Slovakya için geçerlidir.

Bir ülkede emeklilik yaşını değiştirmenin potansiyel etkisi, işsizlik düzeyini etkileyebilmesidir. Böylece emeklilik yaşının azaltılması –her şey eşit kaldığında– emekliler daha önce işgal ettikleri görev yerini boşaltacakları için işsizlik düzeyini azaltır. Ne var ki her emekli olanın yerini bir başkası almaz ve düşük emeklilik yaşının bir başka potansiyel etkisi üretken olmayan nüfus oranının artması, böylece çalışanlara daha büyük bir yük getirmesidir.

Bütün bunlardan hareketle, post-komünist devletlerin emeklilik konusunda benimsedikleri çeşitli yaklaşımlardan hangisinin "en iyi" yaklaşım olduğunu söylemenin neden mümkün olmadığı anlaşılmış olmalı. Buna verilecek yanıt kısmen uygulanan ölçütler ve kısmen de izlenen siyasetlerin fiili sonucuna bağlıdır. İkinci boyutta, en azından post-komünist devletlerin benimsemekte oldukları farklı yaklaşımların görece yararlarını tam olarak değerlendirmek zaman alacaktır.

İstihdam ve İşsizlik

İşsizlik sorunu post-komünist devletlerin çoğunluğu için hemen ciddi ve zor bir sorun olarak ortaya çıktı. Rusya'da⁵ resmi verilere göre %2.1 gibi gıpta edilecek kadar düşük, Çek Cumhuriyeti'nde 1994'ün sonunda sadece %3.1 gibi bir işsizlik oranı olsa da, çeşitli ülkelerde bu sayının iki katına çıktığı görülmektedir. (Bulgaristan'da %13.5, Slovakya'da %14.3, Slovenya'da %14.4 ve Polonya'da %16.5 –veriler BCE, Aralık 1994/Ocak 1995, s. 73'ten alınmıştır) Yüksek işsizlik her ülke için ciddi bir sorundur, çünkü genellikle suç oranlarında artış ve üretimde azalmayla birlikte gelişir. Birincisi işsizliğin gö-

5. Ancak Rusya Federal İstihdam Servisi Başkanı Fedor Prokopov Ocak 1995 tarihli bir makalede (alıntı, Morvant 1995a s46) işgücünün %7.1'inin işsiz, %6.4'ünün ise gerekenden daha az süre çalışmakta olduğuna inandığını belirtmiştir.

rüldüğünden daha derin bir sorun olduğunu ortaya koyar; işi ni kaybedenler ya da işgücüne asla katılamayanlar (özellikle de bir okul bitirip) üzerinde olumsuz psikolojik etkiler yaratır.

Polonya ve Macaristan'ın ardından öteki ülkeler de işsizlik yardımı uygulamasına başladı. Post-komünizme geçişin diğer yönlerinde olduğu gibi, değişim pek çok durumda geç komünizm döneminde başladı. Böylece iş bulma merkezleri ilk kez SSCB'de, SBKP'nin kapatılmasından ve Birlik'in dağılmasından önce açıldı.

İşsizlik sorunlarının pek çoğu post-komünist ülkelerin çoğunda ortak olsa da, çözümler değişik oluyordu. Örneğin, post-komünist hükümetler, işsizlik yardımının kime yapılacağı, yardımın süresinin ne kadar olacağı, bir kişinin ortalama ücrete kıyasla ne kadar yardım alacağı ve farklılaştırma ölçeğinin nasıl bulunacağı gibi konularda farklı sonuçlara varmışlardır.

Finansman konusunda ülkeler üç ana kaynaktan birini ya da daha fazlasını seçebilirler: İşveren katkıları, çalışan katkıları ya da devlet gelirleri. Pratikte pek çok devlet karma düzenlemeleri tercih etmektedir. 1991'de Bulgaristan'daki uygulama buydu: İşsizlik yardımı fonu ortaklaşa devlet bütçesinden ve işverenlerden finanse ediliyordu. Benzer biçimde Polonya ve Rusya'da işverenlerin bordro üzerinden yaptıkları %2'lik kesintilerle işsizlik yardımına katkıda bulundukları bir sistem vardır; Rusya kaynaktan kesilen bu vergiyi kısa süre içinde %2.5'a çıkarabilir. (Morvant 1995a, s.47) Çeko-Slovakya ve Macaristan daha da ileri giderek, devlet bütçesi, işverenler ve çalışanlar tarafından finanse edilen karma bir sistemi tercih ettiler. (Castle-Kanerova 1992, s.109; Okolicsanyi 1993, s.12) Macaristan'da işverenlerin ödedikleri vergi Ocak 1993'te %7'ye çıkarıldı. Çalışanların katkısının brüt ücret ya da maaşın %2'sini oluşturduğu düşünülürse, bu oran görece çok yüksektir.

İş ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın Haziran 1991 tarihli bir kararının ardından, Bulgaristan'daki işsizlik yardımının düzeyi, bir kişiye çalıştığı son 12 aylık süre içinde ödenen maaş/ücretin %80'i olarak belirlendi. Bu uygulamada, yardımın asgari ücret düzeyinin altına düşmemesi ya da bu miktarın

dört katından fazla olmaması gerekiyordu. (Deacon ve Vidinova 1992, s. 83-4) Post-komünizmin en erken evresinde, Bulgaristan en cömert işsizlik yardımı sistemine sahipti. (Deacon 1992b, s.171) Örneğin Çekoslovakya bu kadar cömert değildi. Buradaki işsizlik yardımı Çek Ülkesi'nde yaşayan insanlar için geçerli olmak üzere kişinin en son kazancının %60'ını oluşturunuyordu. Slovakya için bu oran %65 idi. Ancak 1993'te Bulgaristan sisteminde uygulanan işsizlik yardımlarında görülen muazzam azalma, yardımların %60 olan Çek düzeyine çekilmesiyle sonuçlandı. Bu arada Slovak yardımları da bu orana indirildi. (Scarpetta ve Reutersward 1994, s.257, 282) Özgün Bulgar düzenlemesinde olduğu gibi, Çeko-Slovakya'da da bu konuda çıkarılan ilk yasalarda yardımların en azından asgari gelir düzeylerini karşılaması şartı vardı; 1993'te ne Çekya ne de Slovakya'da bu türden şartlar vardı. Bu arada Bulgaristan'daki asgari düzey asgari ücretlerin %90'ına çekilmişti. (a.g.y.) Çeko-Slovakya'da kişilerin aldıkları yardımı arttırmalarının bir yolu bir eğitim programına katılmaktı: Yetkililer bunu bir esneklik ve ülkenin modernleşmesine katkıda bulunma isteği olarak görüyor ve bu insanları gösterdikleri gayretten ötürü ödüllendiriyorlardı. Diğerlerinin yanı sıra Bulgaristan da 1990'ların başında Çekoslovakya'da uygulanana benzer bir siyaseti benimsedi. Mart 1993'te eğitim kursunu tamamlayan işsizlere ek bir %15 sağlayan yeni bir uygulama başlatıldı. Uzun süre işsiz olan gençler (30 yaşın altı) bir eğitim programına yazılmaları ve devam etmeleri halinde bir ikramiyeye hak kazanacaklardı. (Bkz. Gotovska-Pepova 1993, s.45)

Polonya ve Rusya post-komünist devletler içinde işsizlik yardımlarına esnek yaklaşan iki ülkeydi. Muhtemelen kendi kusurları olmadan geçici olarak işsiz kalanlara destek sağlamak için Polonyalı yetkililer ilk üç ay için son kazancın %70'i kadar yardım uyguluyorlardı. Ancak bu düzey sonraki altı ay içinde dramatik bir düşüş göstererek %50'ye ve daha sonra %40'a iniyordu. (Oranlar 1993'te, esnek uygulamaya rağmen daha da düşürüldü -bkz. Scarpetta ve Reutersward 1994, s. 282) Rusya'da sistem biraz daha cömerttir -satın alma gücü

bakımından olmasa da en azından kazanç oranlarına göre. İş-ten çıkarılan işçilere eski işverenlerinin bir tür tazminat ödediği üç aylık bir dönemin ardından işsiz kalan kişi Devlet İstihdam Fonu'ndan ilk üç ay için önceki aylık ortalama ücretinin %75'ini, sonraki dört ay %60'ını ve sonraki beş ay da %45'ini alır. (Marnie 1993, s.18, 20-1; Morvant 1995a, s. 46) Bu türden periyodik indirim sistemleri işsize yardım etmek için tasarlanırken, mümkün olduğu kadar kısa süre içinde onu yeni bir iş bulmaya da teşvik etmiş olur. Aslında Polonya'da bir iş merkezi tarafından kendisine önerilen iki işi reddeden ya da bir eğitim veya kamu hizmeti programına katılmak istemeyen işsizler işsizlik yardımı alma haklarını kaybederler. (Deacon 1992b, s.172) Belirtilmesi gereken son bir nokta, kişi işsizlik yardımı aldığı dönemin sonuna geldiğinde, pek çok devletin artık yardım yapmamasıdır. Bu uygulama örneğin Rusya için geçerlidir.

Bazı erken post-komünist devletler, işsize Bulgaristan'da görülen aşırı derecede cömert yardım türünden çok, tazminat biçiminde (özellikle fiyat artışları için) yardım etmeyi tercih ettiler. Polonya bu türden karmaşık bir tazminat mekanizması geliştiren bir ülkedir. Tam tersine Rusya 1994'te bu yönde pek az yol katetmişti.

Konut

Konut durumu pek çok bakımdan öteki alanlara benzer. Devletler bu konudaki sorumluluklarını yerine getirmeye çalışırken, piyasa güçleri kira ve mülk fiyatlarını belirlemektedir. Konut konusunda bu arz-talep yönelişinin uzun vadede bekleme listelerinin azalmasıyla sonuçlanması gerekir. Böylece genç çiftler birilikte yaşamaya karar verdikleri andan itibaren kendi evlerinde yaşayabileceklerdir. Ancak post-komünizmin erken evrelerinde konutla ilgili pek çok sorun ortaya çıkmıştır.

Birincisi, kiralar pek çok durumda gelirlerden daha hızlı yükselmiştir. Çeşitli ülkelerde -Çekoslovakya, Polonya Macaristan- erken post-komünist hükümetler kira yardımlarını evreler halinde azaltmayı (genellikle üç yıllık bir dönem için plânlanıyordu) tercih ettiler; böylece yurttaşlar ansızın büyük

kira artışlarıyla karşılaşmayacaklardı. Bununla birlikte kira artışları genellikle ücret artışlarının üzerinde olmuştur. Yurttaşlar kiralardan daha da artacağını biliyorlardı. 1991'de kiralardan hane halkı giderlerinin sadece %3'ünü oluşturduğu ESB gibi ülkelerde gelire oranla, pek çok Batılı ülkedekine benzer düzeylerde –yani %20–40 kadar– olabileceği düşüncesi büyük bir endişe ve üzüntüye neden oldu. Post-komünist Macaristan'da yetkililer gelirin konuta harcanacak bölümü için %20'yi makul bir sayı olarak kabul ettiler. (Deacon 1992b, s.171) Bütün bunların bir uzantısı, post-komünist dünyada bazı konutlara kiracılarından hiçbirinin kira ödememesidir (Deacon 1993, s.237); erken post-komünizmde sadece kira ödeyenler değil, bazı mülk sahipleri de (devlet dahil) sıkıntı çekmişlerdir. Kira sorunu pek çok post-komünist hükümete görece düşük düzeyde destek verilmesine yol açan pek çok faktörden biri ve meşruluk krizine çeşitli derecelerde katkıda bulunan bir potansiyel faktör olarak görülmelidir.

İkincisi, bazı kiralık mülklerin mülkiyetiyle ilgili sorunlar çıkmıştır. Bu durumun, kalacak yer ve kira düzeyleri, ayrıca kiracıların güvenliği bakımından bazı sonuçları olmuştur. Çeşitli post-komünist hükümetler komünistlerin el koydukları mülklerin iadesi için çalışmışlardır; ancak pek çok durumda iddiaları soruşturmak ve mülkiyet durumu hakkında bir karara varmak zaman almaktadır. Bu durum tartışmalı mülklerin kiracılarında güvensizlik duygularına yol açabilir. Kiracılar sadece yeni (özel) kira düzeylerinden emin olmamakla kalmamışlar, çoğu kez "yeni" (yani mülkleri kendilerine iade edilen) mülk sahiplerinin apartman katları olarak kiralanan büyük evleri kiraya vermeye devam edeceklerinden de emin olamamışlardır. Yeni mülk sahipleri belki de evi yenileyecekler ve orada yaşayacaklardır ya da evi bir ünite olarak bir "yeni burjuva" aileye kiraya vereceklerdir. (Çeko-Slovakya'da bu sorun için bkz. Castle-Kanerova 1992, s. 112)

Üçüncüsü, kirada oturdukları apartman katını satın almak isteyen insanların haksız muamele olarak gördükleri yaklaşım da hoşnutsuzluk yaratmaktadır. Örneğin bazı yerel yetkililer daha önce devletin mülkiyetinde olan apartman katlarını el-

den çıkarmaya başkalarından çok daha isteklidirler. Ve bazı bireyler ve çiftler ipotekli bir mülkü hem daha kolay elde etmektedirler hem de buna güçleri yetmektedir.

Dördüncüsü, geç komünist dönemde plânlanan inşaat projelerinden ne vazgeçilmesi ne de inşaatlara başlanması, erken post-komünist dönemde pek çok ülkede ekonomik belirsizlik ve enflasyon sorunlarından biri olmuştur. Örneğin Polonya'da, "Hızla yükselen inşaat maliyetleri yüzünden 1990'ın ortalarında yarım milyon konut inşaatı tamamlanamamış ve 1990'da, 1989'a (150.200) kıyasla daha az (132.500) inşaat tamamlanmıştır. Bankalar geri ödeme garantisi olmadığı için kooperatiflere kredi vermemişlerdir. Öte yanda, astronomik faizlere gücü yetecek pek az kişi vardır." (Millard 1992, s. 136) Komünist dönemde inşa edilen prefabrik konut kulelerinin ömürlerinin sadece 20-25 yıl olması bu sorunu daha da ağırlaştırmıştır. Bu evlerin çoğunun "son kullanma tarihi" yaklaşmış ya da son yıllarda aşılmıştır. Konut arzının zamanla artırılması gerekirken, bu sorunun erken post - komünizmde fiilen ağırlaştığı açıktır.

Nihayet, konut edinmenin yurttaşlar için bir hak olduğu anlayışının pek çok post-komünist siyasetçi tarafından reddedilmesi huzursuzluğa neden olmuştur. Polonya'nın ilk post-komünist konut bakanı Aleksander Paszynski konutun tıpkı diğer metalar gibi bir meta olduğunu ve insanların komünizm döneminde yıllarca temel hak ve ihtiyaçlar olarak gördükleri pek çok şeyi piyasa fiyatından edinmeleri gerektiğini öne sürüyordu. (Millard 1992, s. 135)

Eğitim

Eğitim konusunda resmi tutumların çoğu post-komünist devlette önemli ölçüde değişmiştir. Bu alanda, pek çok ölçü- te göre ve kişinin kendi ideolojik perspektifine bağlı olarak, çeşitli ülkelerde önemli değişiklikler olarak görülebilecek gelişmeler olmuştur. 1980'lerin sonunda çeşitli (hepsinin değil) komünist ülkelerin hâlâ bir özelliği olan zorunlu Marksizm-Le-ninizm eğitiminden vazgeçilmiştir. Üstelik, Çeko-Slovakya ve Macaristan'ın da aralarında bulunduğu çeşitli ülkelerde din

okulları hızla yasallaştırılmıştır. Polonya'da, ülkenin güçlü Katolik gelenekleri dikkate alındığında, rahiplerin okullarda seçmeli din dersi verme hakkının bir süre kadar tartışılmış olması bazı bakımlardan şaşırtıcıdır; hükümet Katolik Kilisesi'nin hazırladığı programlara uygun olduğu sürece devlet okullarında din eğitimi verilmesini 1993'ün ortalarına kadar resmen kabul etmedi.

Post-komünist ülkelerde parasız devlet eğitimi hâlâ bir kural olmaya devam etse de, bu ülkelerin çoğunda özel olarak finanse edilen okullar kurma hakkı erken bir tarihte tanındı. Örneğin Polonya'da post-komünist dönemin ilk özel okulları 1990'da faaliyete başladı.

Çoğu ülke kötü ekonomik durumu veri alındığında, eğitim sektörünün erken post-komünist dönemde kendi payına düşeni yaşaması doğaldır. Örneğin, Bilimler Akademisi gibi sadece araştırmayla uğraşan kurumlar çeşitli ülkelerde çok zor durumda kalmışlardır. Temel öğretim post-komünist hükümetlerin çoğu tarafından daha önemli görüldüğü için, meslek okulları, yetişkin eğitim merkezleri ve bunlara denk düşen diğer okulların finansmanı (çoğu kez büyük ölçüde) kesilmiş ve pek çoğu bu yüzden kapanmıştır. Genel eğilimin aksine Rusya 1990'ların başında akademik eğitimi kısıtlama pahasına meslek eğitimine daha çok ağırlık vermiştir. (Deacon 1992b, s. 173)

Eğitim sisteminde düzeltilmesi istenen alanlardan biri yaratıcı ve eleştirel çözümleme konusundaki yaklaşımdır. Yukarıda belirtildiği gibi, çoğu komünist ülkede eğitimin en belirgin özelliklerinden biri ezbercilik ve bireysel inisiyatif, eleştiri ve yaratıcılığa pek önem verilmemesi ya da bilinçli olarak teşvik edilmemesidir. Öğrencilerin "kendilerinden istenileni yapmalar" için endoktrine edildiklerini öne sürmek çok kaba ve aşırı bir yaklaşım olacaksa da, ampirik araştırmalar esin kaynağını komünist partinin oluşturduğu ders kitaplarının eleştirel olmayan bir tarzda öğrenilmesinin ve itaatin kural olduğunu ortaya koymuştur. Post-komünist dönemde bu türden açık ve

monistik endoktrinasyonun yerini çoğu ülkede daha çoğulcu bir yaklaşım almıştır.⁶ Konu seçiminde de daha geniş bir özgürlük vardır.

Toplumsal Cinsiyet Sorunu

Pek çok kitapta ve üniversitelerde verilen derslerde, toplumsal cinsiyetle ilgili sorunlar ne yazık ki "kadın sorunu" ya da daha az sorunsal biçimde "kadın konusu" gibi ifadelerle çok uzun süre gözden kaçırıldı. Bu ifadeler, pek çok bakımdan bizzat erkek yönelimlidir ve kadınların bir sorun oluşturdukları (ve dolayısıyla erkeklerin oluşturmadıkları) ya da kadınların soyut biçimde yaşadıkları pek çok önemli sorun olduğu şeklinde anlaşılabilir. Aslında, kadınların yüz yüze geldikleri sorunların çoğu hayatın pek çok alanındaki erkek hâkimiyetiyle ilgilidir. Sadece erkekler kadınlar kadar sorunun bir parçası olmakla kalmazlar, en radikal, ayrılıkçı (ve cinsiyetçi!) feministler ya da maskülinistler dışında herkes, geleneksel olarak kadınlara özgü olduğu kabul edilen sorunların –ortalamanın altında ücret, iş yerinde cinsel taciz, ev içinde şiddet, ana baba sorumluluğunun iki ya da üç katını üstlenmek– çoğu kez aynı paranın iki yüzünü oluşturan bir şeyin üstesinden gelmek için birlikte çalışarak çözümlenebileceğini kabul edecektir. Charlotte Masaryk'in yirminci yüzyılın başlarında yazarken belirttiği gibi, "kadın sorununu çözmek erkek sorununu da çözmek anlamına gelir. Her iki sorun da insanlığı ilgilendirir." (alıntı, Havelkova 1993, s. 62)

Ancak kadınların ve erkeklerin toplumun sorunlarını eşit biçimde ve aynı tarzda yaşamadıklarını da bilmek gerekir. Örneğin, çocuk bakımı ve ev işleriyle ilgili siyasetlerin kadınları erkeklerden daha doğrudan ve yakından etkilediğini öne sürmek cinsiyetçilik yapmak değil, ampirik bir olguyu ifade etmektir.

6. Ne var ki bu ESB için pek geçerli değildir. Belarus Devlet Başkanı Lukaşenka'nın Ağustos 1995'te okullardaki bütün post-komünist ders kitaplarını Sovyet döneminden kalan kitaplarla değiştirmek istediğini açıklaması kaygı uyandırmıştır.

Bu kitapta yer alan pek çok konu gibi, toplumsal cinsiyet sorunu da daha bütünlüklü bir çözümlemeyi gerektirmektedir. Buradaki sınırlamalar yüzünden, tercihli bir konular yelpazesinde odaklanmak gerekiyor. Bu yelpaze, işyerinde toplumsal cinsiyet, siyasal sistemde toplumsal cinsiyet; çocuk bakımı ve yetiştirmenin yönlerini kapsamaktadır.

KOMÜNİST DÖNEM

Klasik komünizmin teorisyenleri –Marx, Engels ve Lenin– yaşadıkları dönemde toplumsal cinsiyet konusunda ilerici bir tutum sergilediler. Örneğin hepsi kadınların erkekler kadar özgür olmadıklarını, çoğunun ekonomik bakımdan erkeklere bağımlı olduklarını (genellikle eşler olarak) kabul ediyorlardı. On dokuzuncu yüzyılın, Lenin örneğinde ise erken yirminci yüzyılın kapitalist toplumlarında görece belirgin biçimde tanımlanmış, toplumsal cinsiyete dayalı bir işbölümünün var olduğunu kabul ediyorlardı. Kabaca ifade etmek gerekirse, erkekler işe gidiyor ve para kazanıyorlar, kadınlar ise evde oturuyor, ev işleri (çocuk bakımı dahil) yapıyor ve bunun karşılığında bir ücret almıyorlardı. Klasik komünizmin teorisyenleri, burjuva erkeklerin genellikle kadınlarla dış görünüşleri ve kendi bencillikleri yüzünden evlendiklerini öne sürdüler (yani kadınlar özünde birer statü sembolüydüler); Marx daha naif bir yaklaşımla, proleter evliliklerinin genellikle eşitlik ve aşk temelinde yapıldığına inanıyordu.

Komünizmin kurucu babalarına göre, bu eşitsizliklerin pek çoğunun çözümü işgücüne katılma imkânı vererek kadınları "özgürleştirmek" idi. Kadınlar böylece ekonomik bakımdan erkeklere bağımlı olmaktan kurtulacaklardı. Kadınlara eğitim, siyaset ve yasalar önünde eşit haklar tanınmasını da savundular. Nihayet, özellikle Engels pratikte kadınlar tarafından yapılan ve karşılığında ücret alınmayan, yemek ve temizlik gibi pek çok ev işinin toplumsallaştırılması ve karşılıklarının kamu fonlarıyla ödenmesini savundu.

Ne var ki klasik Marksist teorisyenler nihai olarak sınıf hâkimiyetini patriyarşiden daha önemli buluyorlar ve işçi sınıfı bir bütün olarak kurtarılabileceğine göre, işçi sınıfından kadınla-

rın da böylelikle kurtarılmış olacağını savunuyorlardı. Bu konum ve Marksistlerin cinsel eylem ve çocuk bakımında doğal bir işbölümü olduğuna inanmaları pek çok feminist tarafından eleştirilmiştir. (Bu konu ve Marx, Engels ve Lenin'in toplumsal cinsiyetle ilgili daha genel görüşleri için bkz. Vogel 1983)

Sınıf çözümlemesinin patiyarşi teorileri karşısında ayrıcalıklı olması zaman zaman Lenin ile Kollontay ve Armand gibi önde giden bazı kadın Bolşevikler arasında anlaşmazlıklara yol açtı. Kadın sorunlarıyla ilgilenen özel örgütler –zhenotdely "kadın departmanları,"– kurmaya hazır olmasına rağmen Lenin, kadın özgürleşmesinin, en önemli mücadele olarak gördüğü sınıf mücadelesinden ayrı olarak ele alınamayacağını düşünüyordu.

Kadınların ücretli işgücüne eklemlenerek kurtarılabileceği düşüncesi onları ev dışında çalışmaya fiilen teşvik etti. Bu türden siyasetlerin bir sonucu olarak komünist devletlerde işgücüne kadın katılımının oranı dünyanın en yüksek oranları arasında yer aldı. Bu oran marjinal olarak en ileri kapitalist ülkelerin pek çoğunu aşıyordu. 1988'de kadın katılım oranı (kadınların işgücü içindeki payı) SSCB'de %50.8, Macaristan'da 46.0, Romanya'da 40.0 ve DAC'nde 49.9 idi (Corrin 1992c, s.241); Uluslararası İşgücü Bürosu'na göre bu oran 1988'de BK'da %42.3, ABD'de 44.4, FAC'nde 39.7 ve Avustralya'da %41.3 kadardı. İşgücüne katılımı bir başka perspektiften ele alırsak, Doğu Avrupa'da çalışma yaşındaki kadınların %70'ten fazlası 1980'lerin sonunda ya bir isteydiler ya da işle ilgili bir eğitim görüyorlardı; bu sayı Batı Almanya'da %55 iken DAC'nde %91'e ulaşmıştı (Einhom 1993, s. 116) ve 1986'da Çekoslovakya'da yaklaşık %96 idi. (Siklova 1990, s.193) Bu alandaki başarılar, kadınların kurtulmuş ve erkeklerle eşit oldukları iddiasında bulunan komünist hükümetlerin en sık gündikleri konulardan birisiydi.

Çeşitli feminist yazarların da aralarında olduğu pek çok Batılı eleştirmen bu verilerin bağlamaştırılması gerektiğini öne sürdüler. Suçlamalardan biri kadınların devletin ekonomik gelişmesine yardımcı olmaları için erkek egemen siyasal elit tarafından fiilen kullanılmakta olduklarıydı. Bunda bir doğruluk

payı olsa da, pek çok erkeğin komünist "yukarıdan devrimler" in pek çoğunda görece az bir ücret karşılığında çok ağır çalışma koşullarına maruz bırakıldığı gözden uzak tutulmamalıdır. Hem erkeklerin hem de kadınların ekonomik gelişmeden bir ölçüde yararlandıkları da unutulmamalıdır. Konu ilk bakışta görüldüğü kadar açık değildir.

Daha ikna edici bir eleştiri pek çok komünist devlette işgücünün geleneksel olarak toplumsal cinsiyete göre düzenlenmesiydi. Böylece kadınlar bazı ülkelerde sağlık ve eğitim gibi "hizmet" mesleklerinde aşırı derecede temsil ediliyorlardı. 1985'te SSCB'deki doktorların %69'u kadındı. (Ancak erkek doktorların kadın doktorlara oranı DAC ve Almanya'da daha eşit dengeleniyordu.) 1980'lerde DAC'nde bütün kreşlerde ve çocuk bakım yuvalarında çalışan öğretmenler kadinken, bu oran okul öğretmenleri için %77 idi. (Einhorn 1992, s. 143) Komünist devletlerde kadınlar, karayolu işçiliği gibi Batı'da kadınların nadiren yaptıkları bazı işlerde çalışıyor olsalar da, bunlar genel kuralın, yani komünist dünyada pek çok işin kadınlar tarafından (Batı'da olduğu gibi, sekreterlik dahil) diğerlerinin de çoğunlukla erkekler tarafından yapılması kuralının marjinal istisnalarını oluşturuyordu.

Kadınların hâkim olduğu mesleklerde bile, toplumsal cinsiyet temelinde ayırt edilebilen bir hiyerarşi vardı. Nitekim sağlık ve eğitim meslekleri daha yakından incelendiğinde, yönetim noktalarının bir kadından çok bir erkek tarafından işgal edilmiş olması daha muhtemeldir.

Kısmen bu son noktanın bir fonksiyonu olarak, ortalama kadın ücretleri 1980'lerin sonunda Doğu Avrupa'daki ortalama erkek ücretlerinin sadece %66-75'i kadardı. (Ayrıntılar için bkz. Einhorn 1993, özellikle s. 122-3, 268)

Komünist sistemlerde siyasal sisteme de temelde erkekler hâkimdi ve işgücü konusunda belirtilen örüntülerin çoğu siyasal temsil kurumlarında da tekrarlanıyordu. Genelde, siyasal merdivende yukarı doğru çıkıldıkça kadınların oranı azalıyordu. Bu da sadece kadınların durumunu iyileştirmek için tasarlanan siyasetleri uygulamakla kalmayan, kadınlarla doğrudan ya da özel olarak ilgili konuların siyasal gündeme taşınmasını

da sağlayan, gerçekten önemli (siyasal bir tutumun formülleştirilmesi bakımından) örgütlerde kadınların çok daha az temsil edilmesi anlamına geliyordu.

Sovyet, Doğu Alman, Macar ve Polonya merkezi devlet organları üzerine yapılan bir çözümleme bu noktayı hemen ve açıkça kanıtlayacaktır. SSCB’de 1988’de alt yasama meclisindeki (Birliğin Sovyeti) sandalyelerin %31.1’i kadınlarca işgal ediliyordu; aynı yılın Aralık ayında Bakanlar Konseyi’nin 107 üyesinden sadece biri (%0.6) kadındı. DAC için karşılaştırılabilir veriler %32.2 ve 2.3 (Aralık 1988); Macaristan için %20.9 ve 5.3 (Mayıs 1989); ve Polonya için %20.2 ve 4.3. (Ekim 1988; bu sayıların çoğu yazar tarafından hesaplanarak bulunmuştur –yasama meclislerinde kadın temsili konusunda daha çok ayrıntı için bkz. tablo 9.1) Sadece bir komünist devletin, Yugoslavya’nın bir kadın başbakanı olmuştur. (Milka Planinc, 1982’den 1986’ya kadar)

Komünist sistemlerde parti devlete hâkim olma eğilimi gösterdiği için, en yüksek parti organlarında kadın temsiliyle ilgili veriler daha da öğreticiydi. Buna göre SBKP’nin 1986’da toplanan (Yirmi Yedinci) Kongresinde kadınlar sandalyelerin %27’sini işgal ediyorlar ve partinin toplam üyelerinin %29’unu (ve Sovyet nüfusunun %53’ü) oluşturuyorlardı. Ancak Kongre, Merkez Komitesi’ne ve bütün komünist sistemlerde en yetkili organ olan Politbüro’ya kıyasla görece zayıf bir organdı. Bu nedenle 1986’da SBKP Merkez Komitesi üyelerinin sadece %4.4’ünün kadın olması –ve Politbüro’da tek bir kadının bile olmaması– çok daha anlamlıdır. Aslında Sovyet Politbürosu’nda gelmiş geçmiş sadece dört kadın vardı. (E. Stasova, 1919’da iki ay; E. Furtseva 1956’dan 1961’e; A. Biryukova 1988’de 1990’a ve G. Semenova 1990’dan 1991’e, Bunların içinde Biryukova ve 1956 ile 1957 arasında Furtseva sadece aday –yani oy verme hakkı olmayan üye idi. Belirtilmesi gereken son bir nokta SBKP Kongresi’nde bile kadın temsiliinin Yirmi Sekizinci Kongre’de (1990) dikkat çekici bir azalma göstermesiydi. Kadınların toplam üyelik paylarının biraz artarak %30.2’ye çıktığı bir sırada Kongre’deki temsil oranı %7.3’e düşmüştü. (Lentini 1994, s.2–3)

Doğu Avrupa'ya gelince: Bir bütün olarak komünist parti, Merkez Komitesi ve politbüro için kadın temsili rakamları, 1980'lerin ortalarında,⁷ DAC'nde sırasıyla %35.5, 10.5 ve 7.7; Macaristan'da %32.1, 17 ve 18.2; Polonya'da %27.6, 11 ve 8.7 idi. Bu veriler tek başına durumu açıklamaya yeter.

Şimdiki halde, uzun süre için geçerli olmasa da, çocuk bakımı hâlâ kadınlara özgü bir etkinliktir. Ancak komünist devletler, tekil kadınlar ya da çiftlerin çocuk sahibi olup olmamaları ya da çocuk sayısı vb. konusunda her zaman karar vermiyorlardı. Komünist dünyada optimal çocuk sayısı konusunda bir mutabakat yoktu. Yel pazenin bir ucunda, 1970'lerin sonunda "tek çocuk siyaseti"nin uygulandığı Çin Halk Cumhuriyeti vardı. Buna göre çiftler bir çocuk sahibi olmaya teşvik edildiler; daha çok çocukları olursa cezalandırılıyorlardı. Bu siyasetin nedeni nüfus artışını yavaşlatmak, hattâ tersine çevirmektir. Çin dünyada nüfusu en fazla olan ülkedir (yaklaşık 1.2 milyar) ve 1980'lerde -tek çocuk siyaseti sırasında bile- nüfus yılda ortalama 14 milyon artıyordu.

Çin hükümeti nüfus artış hızını azaltmaya çalışırken, Romanyalı yetkililer kadınları mümkün olduğu kadar çok çocuk doğurmaya teşvik ediyorlardı. Görünüşe bakılırsa bunun esas nedeni Çavuşesku'nun, fırsat düştükçe Romanya'nın bir Üçüncü Dünya (doğum oranları ortalama olarak yüksekti) ülkesi olduğunu iddia etmesine rağmen, gelecekte sosyalizmi kurmak için yeterli işgücünü temin etmek istemesiydi.

Doğumları teşvik eden bu siyaset, ilk kez 1966'da, Çavuşesku'nun iktidara gelmesinden (1965) kısa süre sonra uygulandı. Yaklaşım değişikliğinin ilk açık belirtisi 1966 tarihli yeni kürtaj yasasıydı. Bu yasa kadınların çocuk aldırımlarını zorlaştırıyordu. 1957'den bu tarihe kadar kürtaj kolaylaştırılmıştı. Romanya'daki doğum oranı 1960'ların ilk yansında düşmüştü ve Çavuşesku bu trendi tersine çevirmeye kararlıydı. Oluşturduğu yeni siyaset önceleri istenen sonucu verdi.

7. Buradaki veriler 1985-8 yıllarına aittir; ne yazık ki tekim rakamları zamanla biraz farklı amaçlar için kullanılmıştır. Gene de bunların genel durum hakkında doğru fikir verdiği söylenebilir.

1966'da doğum oranı 1 000 kişi başına %14.3'ten, 1967'de 1 000 kişi başına %27.4'e çıktı. Böylece bir yıl içinde doğum oranı neredeyse ikiye katlandı.

Ancak bu başarının kısa ömürlü olması hükümet için bir talihsizlikti. 1980'lerde Romanyalı yetkililer kadınları doğurma-ya teşvik etmek için yeni önlemler alıyorlardı. Bu önlemler, parasal teşvikleri, anneliğin verdiği hazza ilişkin giderek artan bir propagandayı, evli olmayan annelere (geleneksel Romanya kültüründe bir tabu idi) hoşgörünün resmi düzeyde teşvik edilmesini, hattâ çiftlerin cinsel ilişkiye girme sıklığına ilişkin devlet tavsiyelerini (haftada 3-4 kez!) kapsıyordu. Yetkililerin kırsal kesimde yaşayan kadınları en az dört çocuk sahibi olacaklarına dair sözleşme imzalamaya zorladıkları da iddia edilmektedir.

Ancak bu siyasetler tam bir başarı sağlamaktan uzaktı. Bunun bir nedeni Romanya'daki dehşet verici hayat koşullarıydı. Bu koşullar pek çok kişinin ana baba olmasını önlüyordu. Bir diğer neden, pek çok Romanyalının, yüksek doğum oranlarını, kendilerini ayrı tutmaya çalıştıkları Romanların (Çingneler) bir özelliği olarak görmesiydi. Daha katı bir siyasetin -daha baskıcı bir yaklaşım- en açık belirtilerinden biri Aralık 1985'te görüldü: Kürtaj daha da zorlaştırıldı. Aynı zamanda çocuksuz çiftler ve 25 yaşın üstündeki evlenmemiş kadınlar, çocuk sahibi olmamalarının tıbbi nedenleri olup olmadığına bakılmaksızın 1977'den itibaren daha çok cezalandırıldı. (Ücret/maşla-rından aylık kesintiler yapılarak) Kadınların gebeliği sonlandır-malarına yardımcı olan doktorlar için öngörülen cezalar da artırıldı. Kürtajdan suçlu bulunan bir doktor bir ile altı yıl arasında hapis cezasına çarptırılıyordu. (Romanya'yla ilgili bütün bilgiler Kligman 1992'den alınmıştır)

Öteki ülkelerde bu kadar gaddarca uygulamalar pek yoktu. 1970'lerde ve 1980'lerde komünist devletlerin çoğunda -Arnavutluk ve Macaristan istisnasıyla- kürtaj görece kolaydı ve doğum kontrol yöntemleri, genellikle ilkel olmakla birlikte, makul ölçülerde uygulanıyordu. Ne var ki SSCB gibi ülkelerdeki yüksek kürtaj oranları kısmen doğum kontrol yöntemleri konusundaki azgelişmişliğin bir fonksiyonuydu. (Pek çok ka-

dın için kürtaj bir doğum kontrol yöntemi idi.) Bu, Sovyet kadınlarının neden 12 kez kürtaj yaptırabildiklerini açıklamaya yardımcı olur. Bu durum, bir devletin ilerici liği ya da kadın yurttaşlarını hem özgürleştirmeye hem de onlara yeterince zen göstermeye çalışmasının bir belirtisi olarak değerlendirilemez. Bazı ülkelerde kürtaj yaptırmak daha çok kim olduğunuza ve çevrenizin genişliğine bağlıydı. Örneğin, komünist dönemin sonuna doğru, Bulgaristan ya da Macaristan'da tek çocuklu kadınlara kürtaj uygulanmıyordu (Ptrova 1993, s. 23 ve Morgan 1985b, s. 290-1); bu uygulama, Romanya'da olduğu gibi, hükümetlerin izledikleri doğurmayı teşvik çizgisine uygundu.

ocuk bakım koşulları komünist ülkelerde ilk bakışta görece iyi idi. ocuk bakım hizmetleri DAC gibi bazı ülkelerde uluslararası standartlara göre oldukça iyi durumdaydı. Bu hizmetler genellikle ya parasız ya da ucuzdu. Çoğu durumda 1960'lara kadar kreş ve ocuk yuvalarında büyük bir artış olmadı. (Corrin 1992b, s. 8) Ayrıca Macaristan ve Polonya gibi ülkelerde bu hizmetlere geniş çapta ulaşılamıyordu. 1989'da bile Macaristan'da uygun yaştaki çocukların sadece %8.6'sı ve Polonya'da %4.42' bir kreşte yer bulabilmişti. (Einhorn 1993, s.262 -her iki ülkede de bu oran 1985'te, sırasıyla %12.3 ve 5.1 kadardı.) Pratikte genellikle yaşlı akrabalar, özellikle de büyükanneler, ana babaları işte olan çocukların bakımını stleniyorlardı.

Pek çok komünist ülkede görece liberal boşanma yasaları vardı ve boşanma oranları DAC (1986'da evlenme oranının %38.5'i) ve SSCB (1986'da %34.7) gibi ülkelerde görece yüksekti. Bazı ülkelerde, özellikle Polonya'daki durum (1986'da evlenme oranının %20.3'), komünist siyasetin yanı sıra muhtemelen toplumsal tutumlardan -güçlü katolik ğelenek- ötürüydü. Bulgaristan ve Romanya gibi diğer ülkelerde (1986'da sırasıyla %15.1 ve 20.5) hkmetin güçlü biçimde izlediği doğum yanlısı siyasetler başlıca nedeni oluşturuyordu, çünkü bu siyasetler boşanmayı caydıran yasalarla sonuçlanmıştı. (Bu paragraftaki bütün veriler yazar tarafından, SEV Sekretariat 1990, s. 66'daki rakamlar temel alınarak hesaplanmıştır.)

Yukarıdaki paragraflarda belirtilen çeşitli noktalar özünde nicelikselidir. Ancak komünist dönemde kadınlar ve erkekler arasındaki eşitsizlikler değerlendirilecekse, toplumsal cinsiyet ayırımının ve toplumsal cinsiyet siyasetlerinin değerlendirilmesi gereken daha niteliksel pek çok yönü de vardır.

Yukarıda belirtildiği gibi, komünizmin kurucu babalarından biri (Engels) kadınların kurtuluşunun sadece kadınların ücretli işgücüne katılmalarını değil, aynı zamanda ev işinin de toplumsallaştırılmasını gerektirdiğini öne sürmüştü. Örneğin Engels, insanların (özellikle kadınların) yemek, alışveriş ve yemek pişirmeye bu kadar çok zaman ayırmamaları için ucuz halk kantinlerinin yaygınlaştırılmasından yanaydı. Komünist dünyada bu yönde bazı deneyler oldu. Bunların en önemlilerinden biri, Çin'de Büyük İleri Atılım döneminde (1958-60) yaşanmıştır. Ancak bu türden deneyimler çok sınırlı bir başarı kazandı. Bunun nedeni kısmen kadınların bu komünal aşevlerinin kişiliksizliğinden hoşlanmamaları ve kendi "doğal görev"lerinden biri olarak gördükleri şeyden vazgeçmemeleriydi.

Bir diğer niteliksel nokta –bir ölçüde niceliklendirmek mümkün olsa da– çoğu komünist devletin, dayanıklı tüketim malı imalatı pahasına ağır sanayiye önem vermesiydi. Böylece, dünyadaki teknolojik gelişim düzeyi dikkate alındığında, ev işleri gereğinden çok daha zahmetli hale geliyordu. Teorik olarak bu durumun herkesi eşit derecede etkilemesi gerekiyordu; uygulamada ise, yapılan araştırmalar ve deneyim kadınların temizlik gibi ev işlerini bizzat yaptıklarını gösteriyordu. Böylece devlet savunma ve ağır sanayiye öncelik verdiği için yüksek nitelikli ev aletlerinin (elektikli süpürge, yemek yapma aletleri, çamaşır ve bulaşık makineleri, vb.) yokluğu kadınların hayatını daha da zorlaştırdı.

POST-KOMÜNİST DÖNEM

Molyneux (1990) gibi yazarların belirttikleri gibi, çoğu post-komünist ülkenin siyasal bakımdan daha liberal –daha az merkezileşmiş, hiyerarşik ve kapalı– sistemlerinin teorik olarak kadınların (erkeklerin yanı sıra) durumunu iyileştirmesi gerekir. Uygulamada ise, bu kısmın sonuna doğru ve bir son-

raki bölümde ortaya konulan nedenlerden ötürü bu sürecin henüz oluşmaya başladığı söylenemez. Ama öncelikle post-komünist dünyanın durumunu, çözümleme için seçilip ayrılan faktörler bakımından komünist dönemle kıyaslamak gerekir.

İşgücü

İşgücünün toplumsal cinsiyet bakımından sergilediği geleneksel özellikler dikkate alındığında, erken post - komünizm dönemine ait bulgular pek çok alanda dramatik bir değişiklik olmadığını göstermektedir. Örneğin, hizmet mesleklerine hâlâ kadınlar hâkimdir ve madencilik gibi geleneksel erkek mesleklerine kadınların girişi Batı'daki kadar uzun süreli ve zor bir görev olacaktır.

Durumun ciddi biçimde kötüleşebileceği en az bir alan vardır: İşsizlik. Geleneksel olarak kadınların hâkim olduğu bazı mesleklerin erken post-komünizmde değişmekte olduğuna dair bulgular vardır. Böylece pek çok çocuk bakım hizmeti ya sözleşmeli olmuş ya da "kullanan öder" ilkesi yayıldıkça kapanmıştır. Daha önemlisi, kadınlar komünist dönemde genellikle ya yarım gün ya da pek kalifiye olmayan işlerde çalışırlardı - pek çok durumda özellikle evi çekip çevirmek ve çocuk bakmak gibi başka yükümlülükleri olduğu (böylece, iş, ev işleri ve çocuk bakımı için iki ya da üç kat sorumluluk yüklenecek) ve genellikle bu iş türleri kötüleşmekte olan bir ekonomide ilk ortadan kalkan işler olduğu için. Öyle görünüyor ki 1992'nin başında Bulgaristan, Çekoslovakya ve Polonya'da resmen bildirilen işsizlerin yarısından fazlası, Romanya ve Doğu Almanya'daki işsizlerin %60'ından fazlası kadındı. ESB ve Letonya'daki işsizlerin de yaklaşık %75'i kadındı. Macaristan'da ise aynı tarihte resmen bildirilen işsizlerin sadece %42'si kadındı. (Bütün veriler Corrin 1993, s.200'den alınmıştır.)

Ne var ki durumun belirsiz olduğunu ve erken post-komünizmin ekonomik yeniden yapılanmasının bir sonucu olarak zamanla kadınların erkeklerden daha iyi ücret alabileceklerini gösteren bulgu ve nedenlerin var olduğunu bilmek gerekir. Nitekim Kligman (1992, s.400) ağır endüstrilerin modası geçenler arasında yer aldığını, tüketim malı üreten endüstrilerle yer değiştirmekte olduğunu belirtir. Bu gelişme kadınların istihda-

mı bakımından yararlı olabilir. (Ayrıca bkz. Acsady 1995, s.22; Stastna 1995, s.26) Ayrıca Kligman, kadınların düşük ücretli işlerde çalışma eğiliminin, ekonomik zorluklar aşıldıkça daha iyi ücret alabileceklerini söylemek için uygun bir neden oluşturduğunu öne sürerek devam eder. O halde, kadınlar çeşitli post-komünist ülkelerde erkeklere kıyasla daha yüksek niteliklere sahip oldukları için, daha karmaşık endüstrilere geçilmesinin ve genel ekonomik modernleşmenin kadınların lehine olabileceği söylenebilir. (Bu argüman ve Polonya, Macaristan ve DAC'la ilgili bulgular için bkz. Funk 1993, s.7) Özetle manzara pusludur.

Bununla birlikte, post-komünizmin erken evrelerinde kadınların kesinlikle daha az ücret aldıkları istihdam alanları vardır. Böylece, çocuk bakımı ve çocuk yetiştirme sorumlulukları nedeniyle, pek çok kadın ya uzun sürelerle işgücünün dışında kalmış ya da sadece yarım gün çalışmıştır. (Kadınların belirli bir hiyerarşi içindeki aynı yaştan erkekler kadar yüksek ücret alamamalarının bir nedeni de budur.) Post-komünizm döneminde, bazı kadınların ücretli işgücünün bir süre dışında kaldıkları için en azından parasal olarak neredeyse cezalandırıldığı görülür. Deacon'ın Polonya ve Macaristan'da işsizlik yardımları konusundaki şu sözleri bu durumu aydınlatır:

Polonya'da kadınlar yeni çıkarılan işsizlik yardımı için kayıt yaptırdıklarında, son on iki ay içinde en az altı hafta çalışmayanları işsizlik yardımının dışında bırakmak için derhal bir yasa değişikliği yapıldı. Bunun muhtemel sonucu, anneliğin ilk yılları için öngörülen ödenek ve yardımların devamı, ancak statü ve maaş kaybına uğramaksızın çalışma hakkının geri alınmasıdır. Macaristan'da bu uygulama Temmuz 1991'de kaldırıldı. (1992b, s.174)

(Macaristan'daki durumun daha da kötüleştiğini ortaya koyan kısa bir değerlendirme için bkz. Acsady 1995, s.23)

Nihayet kadınlar başkalarının işsizliğinin bir sonucu olarak daha kötü duruma düşebilmektedirler. Batılı ülkelere sağlanan sınırlı bulgular –ve sağduyu– post-komünist dünyadaki kadınların erkekler arasında yaygın işsizliğin bir sonucu olarak daha fazla ev içi şiddete maruz kaldıklarını, güçlü bir olasılık-

lık olarak ortaya koyar. Ancak bu kitap yazılırken yazar bu varsayımı doğrulayacak herhangi bir veriye sahip değildir. (Bkz. Morvant 1995b, s.7; Acsady 1995, s.23)

Siyasal Temsil

Kurumsallaştırılmış siyasal sistem içinde kadın temsili pek çok bakımdan gerilemiştir. Corrin'in (1992c, s. 248) gözlemlediği gibi, "Kadınlar 1989'da, gösterilerde, mitinglerde, seçimlerde ve oy verirlerken daha çok görünüyordular. Ne var ki yeni hükümetler kurulduğu ve insanlar yeni iktidar yapılarında yer almaya başladıkları zaman, kadınların ortadan kayboldukları görüldü." Bu biraz abartma olsa da, geç komünist döneme kıyasla parlamentolarda vb. kadınların çok daha az temsil edildikleri konusunda kuşkuyla yer yoktur. Örneğin Arnavutluk'ta 1991 seçimlerinden sonra parlamenterlerin sadece 3.6'sı kadındı. Oysa devlet kadınlara 30 sandalye ayırmış bulunuyordu. (Emadi 1993, s. 93) Ayrıca, geç komünist dönemde yaklaşık %29 oranında kadın temsili vardı. Haziran 1994'te geçiş devletlerindeki ulusal meclislerde kadın temsili- nin ortalama oranı sadece %8 idi. Bu oran dünya ortalama- sından ise %10 daha düşüktü. (Morvant 1995b, s. 8) Batı'da- ki ortalama ülkelerinin meclislerinde temsille ilgili veriler tablo 9.1'de yer almaktadır.

Seçim sistemi dikkate alındığında oranlar bazı ülkelerde daha da düşük görüneceği için bu veriler ilk bakışta görüldüğünden daha da düş kırıcı olabilir. Kiss'in (1991, s.53) gözlemi bu noktayı açıkça ortaya koymaktadır. Buna göre 1990 Macar parlamentosunun kadın üyelerinin büyük bir çoğunluğu tek adaylı seçim bölgelerinden bireyler olarak seçilmiş olmaları nedeniyle değil, kendi partilerinin listelerinde yer aldıkları için orada bulunuyorlardı. Görülen tek umut ışığı, Çek ve Bulgar meclislerinin de aralarında yer aldığı bazı yasama meclislerinde kadınların oranının 1990'ların ortalarından itibaren tırmanmaya başlamış olmasıydı (sırasıyla %10 ve 13.3) Ancak Ukrayna'daki gibi %3'ün altında olan sayılara (Bohacevsky-Chomiak 1995, s.12) bakılırsa, henüz katedilmesi gereken uzun bir yol vardır.

Tablo 9.1 Ulusal Meclislerde Kadınların Oranı

	1945	1950	1988	Haziran 1991	Mayıs 1996
Arnavutluk	3.6	14.0	28.8	3.6	5.7
Bulgaristan	5.7	15.0	211.0	8.5	13.3
Çekoslovakya	veri yok	veri yok	29.5	8.7	10.0 ^(a)
DAC	-	27.5	32.2	(20.4) ^(b)	-
Macaristan	3.1	17.2	20.9	7.0	11.1
Polonya	veri yok	0.0	20.2	13.5	13.0
Romanya	veri yok	7.2	34.4	3.6	4.1
SSCB	veri yok	19.6	31.1	15.6	10.2(c)
Yugoslavya	veri yok	veri yok	17.7	17.7	2.9(d)
Avustralya	1.3	0.8	6.1	6.7	15.5
Finlandiya	9.0	9.0	31.5	38.5	33.5
Fransa	5.6	6.8	5.7	5.7	6.4
FAC -	15.4	(20.4)(b)	26.2		
Japonya	veri yok	2.6	1.4	2.3	2.7
BK	3.7	3.3	6.3	6.3	9.5
ABD	veri yok	2.1	6.7	6.4	11.0

İki meclisli sistemlerde, sayısı alt gösterir.

a) Çekya; Slovakya için %14.7

b) Haziran 1991'de iki Almanya birleşmiş ve birleşik bir yasama meclisi oluşmuştur.

c) Bu sayı Rusya içindir.

d) Bakiye Yugoslavya

Kaynaklar: Parlamentolararası Birlik'in verilerinden yazar tarafından hazırlanmıştır. Distribution of Seats Between Men and Women in National Parliaments: Statistical Data from 1945 to 30th June 1991. (Cenevre: Parlamentolararası Birlik 1991)

Komünistlerin 1993'ün başlarında hâlâ iktidarda oldukları bazı ülkelerde kadınların mecliste temsili uluslararası standartlara göre yüksek olmaya devam ediyordu (nüfusa oranla hâlâ düşük olmakla birlikte) –Kuzey Kore'de %20.1, ÇHC'nde %21.3 ve Küba'da %33.9. Bir düzeyde, sorunların gerçekten tartışıldığı –delegelerin gerçekten oy verdikleri– bir yapıda %3–4 oranında temsil edilmenin, daima partinin dikte ettiği çizgiyi izleyen ve kararların oy birliğiyle alındığı bir yapıda %33.9 ya da 20.1 oranında temsil edilmekten daha iyi olduğu öne sürülebilir. (Azicri 1988, s:103–4'e göre, 1980'lerde Küba meclisinde *makul ölçülerde* açık tartışmaların yapıldığını, ancak Kore meclisinde tartışmaların sıkı bir denetim altında tutulduğunu kaydetmek gerekir.) Ancak bu bir noktadır: Eğer erkekler de komünist bir mecliste kendilerinden isteneni yapmak zorunda iseler, kadınların gerçekten önemli kararların alındığı en üst organlarda nasıl temsil edildiklerini sormak gerekir. Belirtildiği gibi kadınlar komünist politbürolarda ve Bakanlar Konseyi'nde çok yetersiz düzeyde temsil ediliyorlardı; bu nedenle meclislerde görece yüksek temsil düzeylerinin gerçek etkisini abartmamak gerekir. Dolayısıyla, tablo 9.2'de de görüldüğü gibi, post-komünist *kabinelerde* (genellikle üst karar organları)⁸ kadın temsili özünde komünist dönemdeki kadar yetersizdir.

Batı'da olduğu gibi, bakanlık düzeyinde de bariz bir işbölümü vardır. Kadınlar genellikle, sağlık hizmetleri, refah, eğitim, gençlik ve kadın sorunlarıyla ilgili bakanlıklara getirilirken, savunma, dışişleri, polis teşkilatı (gerçek iktidarı elinde tutan bakanlıklar) ya da ulaştırmayla ilgili bakanlıklarda pek görülmezler. Bu kasvetli görünümde de küçük bir umut ışığı vardır: Post-komünist Litvanya, Polonya ve Bulgaristan'da kadın bakanların kısa dönemli olsa da görev yaptıklarını belirtmek gerekir. (Sırasıyla, 1990'dan 1991'e kadar Kazimiera Prunskiene, 1992'den 1993'e kadar Hanna Suchocka ve 1994'ün

8. Güçlü bir bakanlık sisteminin olduğu yerlerde, başkan üst karar alma organı olarak görülebilir ya da bu statüyü kabine ile paylaşır. (Bir ülke ya da döneme bağlı olarak) Post-Komünist dünyada hiçbir zaman kadın bir devlet başkanı olmadığı için, bu uyarı ancak burada oluşturulan genel görüşü içerir.

Tablo 9.2 Seçilmiş Hükümetlerde Kadınların Sayısı ve Oranı

	Temmuz	1991	Aralık	1993	Aralık	1994
Arnavutluk	2/15	13.3			0/16	0.0
Bulgaristan	1/19	5.2			2/17	11.8
Çekya	-	-	0/10	0.0	0/19	0.0
Çekoslovakya	1//16	6.3	-	-	-	-
Macaristan	1/17	5.9	0.18	0.0	1.14	7.1
Polonya	0/20	0.0	1/20	5.0	1/21	4.8
Romanya	0/25	0.0			0.26	0.0
Slovakya	-	-	3/18	16.7	3.18	16.7
SSCB ^(a)	1/64	1.6			1/30	3.3
Yugoslavya(b)	0/19	0.0			2/17	11/8
Avustralya	1/17	5.9	1/18	5.6	1/17	5.9
Finlandiya	7/17	41.2	6/17	35.3	4/16	25.0
Fransa	4/33	12.1	3/30	10.0	2//22	9.1
Almanya	4/22	18.2	4/20	20.0	3/18	16.7
Japonya	0/13	0.0	3/21	14.3	2/14	14.3
BK	0/22	0.0	2/22	9.1	2/23	8.7
ABD	2/18	11.1	3/18	16.7	3/15	20.0

a) 1993 ve 1994'te Rusya

b) 1994'te Sırbistan-Karadağ

Kaynaklar: Dolling 1991, p.2277 (119911 verileri); Koole ve Mair 1994 (1993 verileri), s.224; yazar tarafından KRWE (1994 verileri) temelinde hazırlandı.

sonlarında Renate Indzhova; hükümetlerde yer alan kadınlar için, ne yazık ki sadece Ekim 1991'deki durumu çözümleyen bir kaynak olarak bkz. Inter-Parliamentary Union 1992, s.157-66)

Komünist ve post-komünist siyasal kurumlara ilişkin veriler ortaya çıkarılsa bile, temsil ve "sesini duyurma" bakımından kadınların kaderinin değiştiğini söylemek pek mümkün değildir. Aslında ve yukarıda da belirtildiği gibi, kadınların durumu bazı bakımlardan kötüleşmiştir.

Yasama meclislerinde kadın temsilinin azalmasının ve kadınların yürütme organlarında yer almamalarının nedenleri çeşitlidir. Bunlardan biri, komünist hükümetlerin yasama meclisleri ve parti kongrelerinde temsil kotası uygulamalarıdır. Başka deyişle, tam da komünist partisi siyasal yapılar üzerinde çok fazla denetim uyguladığı içindir ki, kadınlar yeterli biçimde ve eşit olarak değilse de, en azından formel olarak Batılı ülkelerdeki kadınlardan daha iyi temsil ediliyorlardı. Merkezi denetimin ortadan kalkması, yurttaşların kendi temsilcilerini serbestçe seçmelerine izin verilmesiyle birlikte, tablo 9.1'de görülen düş kırıcı temsil düzeyleriyle sonuçlanmıştır.

Kadınların serbest seçimlerde neden bu kadar kötü sonuçlar aldıkları daha derinden incelenecekse, en azından birbirleriyle ilgili iki faktörün aydınlatılması gerekir. Bunlardan biri, pek çok kadının görünüşe bakılırsa kamusal siyasetin -örneğin ev ve iş yerindeki kişisel siyasetten ayrı olarak parlamentoda- "erkek işi" olduğuna inanmalarıdır. Bu görüş 11 post-komünist ülkede (ESB'deki beş devlet dahil) Nisan 1995'te yapılan bir araştırmanın bulgularıyla bağdaşmaktadır. Bu araştırma, erkeklerin siyasetle kadınlara kıyasla iki kat daha fazla ilgilendiklerini ve genellikle bir siyasal partiye katıldıklarını göstermiştir. (Gigli 1995, özellikle s.18, 20) Bu sonuç muhtemelen post-komünist parlamento seçimlerinde kadın aday sayısının genellikle neden düşük olduğunu göstermektedir. (1990 Bulgaristan seçimlerinde %15, 1990 Macaristan seçimlerinde %9, 1990 Romanya seçimlerinde %8.9 ve 1995 Rusya seçimlerinde %14 -veriler Inter-Parliamentary Union 1992 ve 14, 15 Aralık 1995 tarihli OMRI Special Report'tan alınmıştır.) Bu

kadar az sayıda kadın seçime girince, pek azının seçilmesi şaşırtıcı değildir. Ayrıca, post-komünizm döneminde kadınların oransal olarak erkeklerden daha az oy kullanıp kullanmadıklarına dair birbiriyle çelişen bulgular vardır. Funk (1993, s.12) kadınların daha az oy kullandıklarını öne sürer. Ancak bu nokta tamamen açık değildir, çünkü yeni seçimlerin çoğunda toplumsal cinsiyete göre oy verme örüntüleri henüz çözülmemiştir. Açık olan, yukarıda değinilen Nisan 1995 araştırmasının seçimlere erkek ve kadın katılımcılar arasında neredeyse hiçbir farklılığın olmadığını ortaya koymasıdır. Funk ve Gigli'nin durumu farklı biçimde resmetmelerinin 1990'ların başıyla ortası arasında yaşanan değişimleri yansıtıyor olması mümkünse de, bu durum her vaka için geçerli değildir, çünkü Funk'un yazdığından bu yana yeni seçim yapılmamıştır. Bununla birlikte kadınlar post-komünizmin ilk günlerine kıyasla şimdi daha çok oy kullanıyorlarsa, artan siyasal katılımın nihayet daha çok kadın adayla ve böylece daha iyi siyasal temsille sonuçlanacağı konusunda iyimser olmak için bir neden var demektir.

Çocuk Bakımı

Çocuk bakımı konusunda durumun karmaşık olduğu görülür. Çoğu ülkede, piyasalaşma ve Batı'yla ticaretin başlaması doğum kontrol yöntemlerinin daha çok kullanılmasına yol açmıştır. Çoğu kişi için bu bir iyileşmeyi ifade etmektedir. Aynı şekilde, post-komünist devletler genellikle yurttaşların özel hayatlarına daha az karıştıkça, SSCB, Romanya ve Bulgaristan'ın tipik özelliği olan daha çok çocuk siyasetinin yerini, çocuk doğurup doğurmayacakları ya da ne kadar doğuracakları konusunda kararı kadınlara bırakma siyaseti aldı. Aslında, yukarıda da belirtildiği gibi, bazı ülkelerde kadınların çocuk doğurmak ve bakmak için ücretli işgücünün dışına düşmeleri artık maddi bakımdan caydırılmaktadır. Bazı radikal çevreciler ve feministler bu türden siyasetlerin sonuçlarını (güdülenmeler de) alkışlarlarken, muhtemelen pek çok insan bunun bir haksızlık olduğunu düşünecektir.

Ne var ki paranın öteki yüzü, Polonya, Macaristan ve eski DAC'ın da aralarında bulunduğu pek çok ülkede kürtajın zorlaştırılmış olmasıdır. Genelde tutucu olan bu trendin dikkat çekici istisnaları, Çavuşesku'nun idam edilmesinin ertesi gününü kürtajın yasallaştığı Romanya ve kürtajın 1992'de yasallaştırıldığı Arnavutluk'tur.

DAC örneğinde, birleşmeden hemen sonraki dönemde doğu Alman kadınların DAC dönemindeki gibi kolayca kürtaj yaptırmalarına izin verildi. Bu konuda Doğu Almanya'nın FAC'dan çok daha liberal yasaları vardı. Aslında mülkiyet meseleleriyle birlikte, kürtaj yasası, eski DAC ile eski FAC'ın Ekim 1990 birleşmesinden sonra başlangıçta ayrı yasalara sahip olmaya devam ettikleri iki yasal alandan biriydi. Ancak bunun kısa süreli olması amaçlanıyordu ve 1992 ortalarında Alman parlamentosu Pan-Alman yasaları çıkardı. Bunlar, eski Doğu Almanya yasaları kadar liberal olmasa da, FAC'ın o zamana kadar geçerli olan kendi yasalarından çok daha liberaldi. Ancak öykü burada bitmedi. Almanya'daki tutucular hemen Federal Anayasa Mahkemesi aracılığıyla yeni yasalara meydan okudular ve Anayasa Mahkemesi Mayıs 1993'te kürtaj yasasının anayasaya aykırı olduğuna karar verdi. Sonunda, 1995'in ortalarında yeni bir kürtaj yasası çıkarıldı; eskiden FAC'ın standartlarına göre liberal olsa da, yeni yasa, kürtaji DAC'dakinden daha zor hale getirildi.

Katolik geleneğin güçlü olduğu Polonya'da kürtaj konusunda tartışmalar 1920'lerde başlamış ve 1932'de istisnai vakalar dışında kürtaji yasaklayan bir yasa çıkarılmıştı. 1956'da komünistler, 1932 yasası yerine, kürtaji kolaylaştıran yeni bir yasa çıkardılar. Bu yasa, Sağlık Bakanlığı'nın 1959'da çıkardığı bir dizi yönetmelikle tamamlandı ve böylece kürtaj biraz daha kolaylaştırıldı. Ancak Ekim 1988'de Katolik milletvekillerinden gelen bir önerinin ardından, 1989 baharının sonlarında (yani komünist dönemde) Polonya parlamentosuna yeni bir yasa taslağı sunuldu. Bu durum, özellikle komünist iktidar tamamen çöktüğünde hem parlamentonun içinde hem de ötesinde hararetli tartışmalara yol açtı. Yasama meclisi resmi tartışmalara 1990 yazında başladı. Pek çok Katolik 1956 Ya-

sası'nı, ilân edilişinden beri her fırsatta iptal ettirmeye çalışmıştı. (Komünist dönemde, Polonya yasama meclisi Doğu Avrupa ülkelerinin çoğundaki benzerlerinden daha sahici tartışmaların yapıldığı bir meclistti.) Bu konuda referandum talep eden yaklaşık 1.3 milyon yurttaşın imzaladığı bir dilekçeye rağmen, parlamento ve devlet başkanı kitlelere başvurmadan yasayı onayladı. Mart 1993'te kürtaji daha da zorlaştıran yeni bir yasa yürürlüğe konuldu. (Polonya'da kürtaj sorununun tarihi konusunda bkz. Heinen 1992 ve Jankowska 1993) Yeni yasa bazı Katoliklerin umduğu kadar kısıtlayıcı olmadıysa da, komünist dönemden önemli bir kopuşu temsil ediyordu.⁹ 1993 yasasının etkisi yasal kürtaj sayısına yansımıştır: Resmi istatistiklere göre, 1980'lerde yılda yaklaşık 130 000 ile 140 000 kadar kürtaj yapılırken, 1994'te bu sayı sadece 786 idi. (Economist, 27 Mayıs 1995, s. 56; Fuszara 1993, s. 242)

Çocuk bakımına dönersek, bu konuda verilen hizmetlerin sınırlandırılması ya da tamamen ortadan kaldırılması DAC'ın da aralarında bulunduğu bazı ülkelerde büyük bir sıkıntı yarattı. Öteki ülkelerde durum bu kadar ağır değildi. Örneğin Bulgaristan'da üç ile altı yaş arasındaki neredeyse bütün çocuklar, 1990'da, bazılarının kalitesi eleştirilse de bir çocuk yuvasında yer bulabiliyorlardı. (Bkz. Petrova 1993, s. 27)

Doğum kontrolü konusunda söylenenler ev aletleri için de geçerlidir. Ev işlerini kolaylaştırmak için tasarlanan yüksek kaliteli elektrikli ev aletleri, pek çok insanın hayat standardının düştüğü bir zamana denk gelse de, pek çok post-komünist devlette artık kolayca bulunabiliyordu.

Yeni Sorunlar

Komünizm döneminde kadınların pek ilgilenmediği bazı alanlar, post-komünizmin daha özgür siyasal atmosferinde önemli sorunlar haline geldi. Komünist devletlerde pornografi önemli bir sorun değildi; ancak post-komünist dünyanın

9. Eylül 1993 seçimlerinin ardından iktidara gelen sözde eski komünistler yasanın kapsamını genişletmeye çalıştılar, ancak Bancak Walesa değişiklik önerilerini kabul etmedi.

pek çok kesiminde gazete satış yerleri artık pek çok kişinin pornografik ve saldırgan gördükleri magazin, takvim vb.yi serbestçe sergilemektedir. Pek çok kadının parasal durumunun kötüleşmesi, post-komünist hükümetlerin daha hoşgörülü yaklaşımlarıyla birleşince, fahişelik ve genel olarak seks endüstrisinde dikkat çekici bir büyüme oldu. Pek çok gözlemci Budapeşte'nin bu konuda Amsterdam'ın yerine geçtiğini belirtmektedir. Öte yanda, pek çok genç Rus kadınının fahişeliği en prestijli ve arzulanan meslek olarak gördükleri iddia edilmektedir. (Bkz. Lissyutkina 1993, s. 275)

Feminizm ve feminist hareketlerin durumu 10. Bölüm'de ele alınıyor. Şimdilik ve ortaya çıkan endişe verici manzarayı bir ölçüde dengelemek için, şunu da belirtmek gerekir ki, post-komünist ülkelerde pek çok kadın, Batılı feministlerin şüpheli buldukları fazla "kadınsı" olma özgürlüğünden keyfi bir biçimde yararlanmaktadırlar. Örneğin pek çok kadın güzellik yarışmalarını savunmakta ve bu yarışmalara katılmaktadır. Bu kadınlara göre komünist dönemde güzellik yarışmalarına izin verilmemesinin nedeni komünist yetkililerin aşırı erdemlilik taslamalarıydı. Aynı şekilde, doğu Avrupa ve ESB'de pek çok kadın kozmetik ürünlerden ve kadın dergilerinden daha çok yararlanmaktadırlar. Ancak bunlar komünist dönemdeki dergiler gibi siyasal öğretiler ve söylemler içermemektedir.

Son ve tamamen farklı bir "liberasyon" formu olarak düşünülmesi halinde, post-komünist dönemde pek çok lezbiyenin (erkek eşcinsellerin yanı sıra) hayatı komünist döneme kıyasla daha da kolaylaşmıştır. 1980'lerin sonunda DAC'da küçük bir lezbiyen hareket vardı, (Schenk 1993, s. 163) ancak istisna oluşturmuyordu: Komünist sistemlerin büyük çoğunluğunda kadın eşcinselliği hem toplumun büyük bir kısmı hem de devlet için gözle görülemeyen bir fenomendi. 1990'larda bu durum değişmektedir. Örneğin ilk örgütlü lezbiyen mitingi 1991'de Moskova'da yapılmıştır. (Funk 1993, s.11; Waters 1993, s. 293) Ne var ki, hükümetlerin çoğu lezbiyenliği daha açık biçimde tanır ve onaylarken, pek çok ülkede toplumsal davranışların çok tutucu ve onaylamayıcı olduğunu belirtmek gerekir. Bu tutum erkek eşcinselliği için daha az geçerlidir. (Bkz. Hauser et al. 1993, s.268; Parlova et al. 1993, s.20)

Sonraki bölümde çözümlenen nedenlerden ötürü, feminist hareketler post-komünist siyasal hayatta henüz büyük bir güç değildir. Ama en azından ortam bu hareketlerin özerk gelişimine uygundur. Bunun şartı, post-komünist toplumların yurttaşlarının ekonomik durumunun iyileşmesi ve günlük geçim derdinden çok yaşam kalitesini ve siyasetteki rollerini düşünmeye başlamalarıdır.

Özet ve Sonuçlar

Komünist ve post-komünist dönemlerdeki refah siyasetleri ya da toplumsal cinsiyet sorunları kıyaslandığında ortaya karma bir görünüm çıkmaktadır. Erken post-komünizm döneminde ortaya çıkan durum bazı bakımlardan geç komünizm dönemindekinden daha kötüdür. Kadınlar için daha az güvenlik ve bir ölçüde daha fazla görünebilme imkânı vardır.

Bu durum kısmen ekonomik nedenlerle açıklanabilir. Post-komünizmin ilk yıllarında GSMH'nin ve üretimin azalmasıyla birlikte, pek çok yurttaş -ve kesinlikle yeni hükümetler-refahın arttırılmasıyla ya da toplumsal cinsiyet sorunlarıyla değil, daha çok temel ihtiyaçlarla ilgilenmek zorunda kaldılar. Birinci konuda hükümetler refah sistemiyle ilgili mali sorumluluğun büyük kısmını, örneğin işverenlere aktarmaya çalışmaktadırlar. Ancak neredeyse dayanılmaz bir yük vardır. Örneğin, Rusya, Polonya ve Macaristan'da işadamlarına düşen toplam maliyet (sosyal güvenlik, sağlık hizmetleri ve işsizlik yardımları için) sırasıyla %39, 48 ve yaklaşık 51'i buluyordu. (Marnie 1993, özellikle s. 18; Vinton 1993d, öz. S. 4; Okolicsanyi 1993, öz. s.13) Bu durum daha vicdanlı (tam ve zamanında ödeme yapan) işverenlerin iflasına yol açarken, diğerleri ödemeyi reddediyorlardı. Her iki durumda da devlet, birinci seçenek işsizliği arttırdığı ve sosyal güvenlik sistemine daha çok yük getirdiği için ciddi bir sorunla karşı karşıya kalmaktadır.

Ancak sorun ekonomik yaklaşımla açıklanamayacak kadar büyüktür. Bazı post-komünist siyasetçiler "beşikten mezara" devlet anlayışının ideolojik olarak sona ermesi gerektiğine inanıyor ve ekonomilerin daha sağlam bir zemine ihtiyaç duydukları bir sırada refah harcamalarına daha fazla pay ayırma-

nın motivasyonu engelleyici etkisinden kaygılanıyorlar; bireysel sorumluluğun, inisiyatif ve risk alma eğiliminin teşvik edilmesi gerektiğine inanıyorlardı. Koruyucu refah devleti yaklaşımını bu gelişime engel olarak görüyorlardı.

Şimdiki duruma sadece ya da esas olarak hükümet ve yeni elit açısından bakmak çok dar bir yaklaşım olur. Yurttaşlar da taleplerini eklemlmeyi ve birleştirmeyi öğrenmek zorundadırlar. Onyıllarca hoşnutsuzluklarını yüksek sesle dile getirmeleri ve talep oluşturmaları engellenmiştir. 1980'lerin sonunda bu durum iyileşmiş olsa da, hâlâ komünist sistem içinde olan pek çok kişi Çinli komünist yetkililerin Haziran 1989'da yaptıkları gibi, her an sıkı bir rejime dönülebileceğine inanıyorlardı. Bu durumda yurttaşların hükümetlerden taleplerde bulunan etkin gruplar oluşturmayı ve bunun meşru olduğunu zamanla öğreneceklerini söylemek şaşırtıcı değildir. Devletin elindeki kaynakların tahsisıyla ilgili bütün kararları tek başına alamayacağını ve modern bir liberal demokratik devletin yurttaşların taleplerini "öncü" komünist devletten daha fazla dikkate alacağını öğrenmeleri gerekir.

Gene de, ileri ve zengin Batılı devletlerin çoğunun durumu, post-komünist dünyadaki yurttaşların bir zamanlar yararlandıkları refah ve destek düzeyine asla ulaşamayacaklarını açıkça göstermektedir. Dünyanın her yanında devletler hem ekonomiye hem de sosyal refah alanına daha az müdahale etmeye çalışmaktadırlar. Bir zamanlar kapitalist devletleri kurtarmak için ekonomiye daha fazla müdahalenin ve refah devletin savunulduğu yerde, son onyıllarda her ikisinin de maliyetinin çok fazla artması karşısında, giderek daha fazla devletin, mali kriz ve belki de tam bir çöküşten kaçınmak için müdahaleyi azaltmak zorunda olduklarını hissetmeleri üzücü bir ironidir. (Bu ikilem konusunda bkz. O'Connor 1973 ve Offe 1984)

Tekrar kadınların durumuna dönersek, Sabrina Ramet'in şu üzücü ifadesinde büyükçe bir gerçeklik payı vardır: "Komünizm ciddi biçimde kusurlu bir sistemdi, ancak Doğu Avrupa'da onun yerine iyilik ve aydınlık değil, kusurları farklı olmakla birlikte ciddi biçimde kusurlu sistemler geçmektedir."

(1993, s.527) Ancak 1990'ların başında ve ortasındaki duruma bakarak bunun hep bu şekilde devam edeceğini düşünmek, yenilgici ve gerçekçi olmayan, hattâ kadınları alçaltıcı bir yaklaşım olacaktır. Zamanla ve ekonomiler geliştikçe post-komünist ülkelerdeki kadınlar kendilerini yetkili kılmayı öğreneceklerdir; 1990'ların başına kıyasla daha fazla oy kullanmaları halinde, doğru yönde bir adım atmış olacaklardır. Ancak büyük bir kültürel değişim ihtiyacı vardır ve bu hangi kültür olursa olsun bir gece içinde gerçekleşemez. Her şeye hükmeden devletin anısı kadınların –ve aslında bütün yurttaşların– belleğinden silindikçe, çoğulcu bir demokrasiye uygun düşecek yeni tipte bir devlet talep etmeyi öğreneceklerdir. Bu bizi bir sonraki bölüme geçmek için uygun bir noktaya taşır. Bu bölümde toplumsal hareketlerin ve sivil toplumun rolünü ve niteliğini, hem geç komünizm hem de erken post-komünizm dönemleri için daha genel olarak ele alacağız.

İleri Okuma

Genel olarak komünist dönemde refah siyasetleri konusunda bkz. George ve Manning 1980 (SSCB üzerine) ve Deacon 1983 (karşılaştırmalı). Sağlık hizmetleri ve sorunları konusunda bkz. Kaser 1976 ve Davis 1989; konut sorunu için bkz. Sillince 1990 ve Turner, Hegedus ve Tosics 1992.

Komünist iktidarın son evreleri ve post-komünizmin ilk evrelerinde genel olarak refah konusunda bkz. Adam 1991a ve Deacon et al. 1992.

Post-komünist dönemde sağlık hizmetleri için bkz. çeşitli makaleler, RFE/RL Research Report içinde, C. 2, no.40 (8 Ekim 1993), s. 31–62.

Post-komünizm döneminde sosyal güvenlik konusunda bkz. çeşitli makaleler, RFE/RL Research Report içinde, C. 2, no.17 (23 Nisan 1993) s. 1–23; Boeri 1994 (özgül olarak işsizlik konusunda).

Post-komünist dönemde işsizlik konusunda bkz. A. Jones 1994; Karsten ve Majoor 1994.

Komünizm ve post-komünizm dönemlerinde kadınlar konusunda bkz. Jancar 1978; Wolchik ve Meyer 1985; Corrin 1992a; Einhorn 1993; Funk ve Mueller 1993; Rueschemeyer 1994; ve çok sayıda makale, Women's Studies International Forum içinde, C.17, no. 2-3 (1994), s.267-314 ve Transition, C. 1, no. 16 (1995), s.2-28.

Sivil ya da Sivil Olmayan Toplumsal

7.Bölüm’de siyasetin, özellikle de devlet ve siyasal partilerin resmen örgütlü yanları üzerinde duruldu. Ancak siyaset her türlü güç ilişkisini kapsar; feminist çözümlemenin önemli bir katkısı, siyasetin küçük ölçekli insan ilişkileriyle –ortaklar, ana babalar, çocuklar vb.– başladığını vurgulamasıdır. Ne yazık ki siyasetin daha kişisel yönleri bu araştırmanın sınırlarını aşar. Ancak okur, burada devlet ve partiler dışında kalan siyaset ele alınmadığı taktirde, bireysel ilişkiler düzeyinin ötesindeki siyasete ilişkin oldukça yetersiz bir izlenim edinecektir. Bu bölüm bu türden kurumlar ötesi siyaset üzerinde odaklanıyor. Birinci kısımda, hem sivil toplum kavramı hem de toplumsal hareketlerin oluşumu ve rolü (ulusçuluk dışında) üzerine bir inceleme yer alıyor. Bunu pek çoğunun post-komünist siyasetin en çarpıcı ve tehlikeli özelliği olarak gördüğü ulusçuluk ve etnik siyasetlerin çözümlenmesi izliyor. Önceki bölümler gibi bu bölüm de geç komünizm ile post-komünist dönemler arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları aydınlatacak şekilde düzenlenmiştir. Burada da oldukça seçici olmak gerekir.

Sivil Toplum Üzerine

Geç komünist ve daha sonra erken post-komünist dönemlerdeki gelişmelerin sivil toplum bakımından çözümlenmesine 1970’lerde Polonya’da başlayarak (Pelczynski 1988, Arato

1991, s. 161), ancak 1980'lerin sonundan itibaren dramatik biçimde hızlanarak, bilimsel bir ilgi duyuldu. (Bkz., örneğin, Kukathas et al. 1991, Rau 1991a, Lewis 1992, R. Miller 1992a) Çok kaba biçimde ifade etmek gerekirse, argüman, toplumun kendisini, özellikle devlet karşısında kanıtlamakta olmasıydı; bunun açık bir belirtisi özerk ve yarı-özerk grupların oluşmasıydı. Bu gelişme, komünist siyasetlerin, özellikle de totaliterizmin en etkin yorumlarından bazılarına ilişkin bir sorgulamayı teşvik etti. Hannah Arendt (1951) gibi teorisyenlere göre, totaliter sistemin çarpıcı bir özelliği, toplumu *atomlaştırması*ydı. Başka deyişle bireyler, devlete karşı duyulan yaygın korku nedeniyle artık en karmaşık toplumların tipik bir özelliği olan alt gruplar içinde oluşmuyorlar, içe kapanıyorlardı. Kişi kendi ailesine bile güvenemiyordu. 1930'larda Sovyet yetkilileri, Pavlik Morozov adında 14 yaşında bir çocuğu kendi babasını ihbar ettiği için SSCB kahramanı yaptılar.¹ Bu olay bu türden korkuların toplumda neden geliştiğini açıklar. 1970'ler ve 1980'lerde ise bazı komünist ülkelerdeki insanlar, tam tersine, her türlü faaliyet için ilişki kuruyor ve gruplaşıyorlardı.

Peki bu türden etkinlikler *sivil toplumun* oluşması olarak yorumlanabilir mi? Buna verilecek yanıt genellikle bu terimden neyin anlaşıldığına bağlıdır. Tarihsel olarak terimi İÖ 1. Yüzyılda Roma'da yaşayan Çiçero'ya kadar izlemek mümkündür. O zamandan beri sivil toplum terimi çeşitli fırsatlarda yüze çıkmıştır. Adam Ferguson'un *An Essay on the History of Civil Society*'sinde (1767) görüldüğü gibi önceleri olumlu bir anlam taşıyordu. Ancak Marx terimi genellikle pejoratif bir tarzda ele aldı; onu, bencil ve kendini tatmin eden bir burjuva toplumunun belirgin özelliklerini açığa çıkaran bir terim olarak görüyordu. Terim 1970'lerde hem Doğu hem de Batı Avrupa'da yeniden ilgi uyandırana dek, yirminci yüzyılın büyük bölümünde derinlerde kaldı. (Sivil toplum kavramının tarihi için bkz. Black 1984, özellikle, s.32-43)

1. Yetkililer babayı anti-Stalin eylemde bulunmakla suçlamışlardı. Baba idam edildi; oğlu; Eylül 1932'de amcasının da aralarında bulunduğu bir grup köylü tarafından öldürüldü.

Bir kez daha moda olmasına rağmen, sivil toplum terimi oldukça tartışmalıdır. Bazıları için (bkz. Kukathas ve Lovell 1991, öz., s.21) piyasa kavramıyla az çok bitişik bir kavramdır. Buna göre piyasa ekonomileri, devletin plânları ve bakanlıklarından çok bireylerden oluşan bağımsız gruplar –şirketler, loncalar, aile işletmeleri vb– arasındaki etkileşim temelinde işlemektedir. Bazıları içinse (bkz. Rigby 1991, 1992) özünde ekonomik olan bu yorum çok dardır ve sivil toplumun sadece bir bölümünü anlatmaktadır. Bu çözümlemecilere göre sivil toplum devletten bağımsız toplumsal etkinliklerin ve gruplaşmaların oluşmasını ve işlev görmesini anlatır; ancak bunlar devletle etkileşebilirler ve etkileşmelidirler. Bu türden etkinlikler ekonomik faaliyetleri kapsar, ancak dini faaliyetleri ve hükümet dışı örgütlenmeleri de (siyasal, toplumsal, mesleki, sportif, özel eğitsel ya da tıbbi kurumlar vb.) kapsar. Nitekim Robert Miller (1992b, s. 1) Doğu Avrupalı muhalif entelektüelleri başka sözcüklerle tekrarlayarak, sivil toplumu "komünist parti–devletin müdahalesinden özgür bir toplumsal etkinlik alanı" olarak tanımlarken, Hosking (1992a, s. 1) aynı olguyu "devletten ve iktidardaki partiden bağımsız kurumlar ve dernekler" olarak tanımlar.

Açıktır ki bu tanımların her ikisi de komünist dönemdeki sivil toplum üzerinde odaklanmaktadır. Ancak, yukarıda belirtildiği gibi, terim komünist bir sistem kurulmadan çok önce geliştirilmiştir. Bununla birlikte post–komünist dönemdeki etkinlikleri de anlatabilmektedir. Bu bağlamda, Rus Anayasa Komisyonu'nun hazırladığı anayasa taslağı Mayıs 1993'te yayımlandığı (Rossiiskaya Gazeta, 8 Mayıs 1993, s. 9–13) zaman, bütün bir bölüm "Sivil Toplum" (Grazhdanskoe Obshchestvo) başlığını taşıyordu. "Eğitim, Öğretim, Bilim, Kültür," "Aile" ve "Kitle İletişimi"; bu başlıklar bazı kıdemli Rus yetkililerin sivil toplumun daha geniş tanımı için yaptıkları seçimi ortaya koyar.

Sivil toplumun bir diğer tartışmalı yönü çeşitli bileşenlerinin meşruluğuyla ilgilidir. Pek çok gözlemci için, sivil toplumu oluşturan grupların var olma haklarının devlet tarafından resmen tanınması gerekli değildir; bunlara göre özerk sendikalar

gibi toplumsal hareketlerin ortaya çıkmış olması sivil toplum oluşmaya başlaması için yeterlidir. Graeme Gill (1991 ve 1993, s.226) gibi bazıları içinse, devlet tarafından tanınmadığı sürece ve tanınana kadar (yani kendisini meşru görene kadar değil, tam olarak meşrulaştırılana kadar) sivil toplumdan ciddi biçimde söz edilemez. Bu önemli bir teorik noktadır, ancak üzerinde daha fazla durmayı gerektirir. Özellikle, belirli bir devletin kendisi düşük bir meşruluk düzeyine sahipse, bu nokta geçerli midir? Eğer bir devlet, otoritesinin büyük bir kısmını kaybetmişse ya da başından beri yeterli otoriteye sahip değilse, sivil toplum çözümlemecileri tarafından kabul edilmeden önce neden devlet tarafından onaylanma ihtiyacı duyusun? Bu sorununun geç komünist ve erken post-komünist dönemlerin araştırılması bakımından önemli olduğu belirtilmelidir.

Bu sorunu ele alırken, Michael McFaul'un bir önerisi (1993, s.3) üzerinde durmak yararlıdır. Bu öneriye göre "sivil" toplum terimi, "pek çok büyük etkinliğin devletin dışında gerçekleştiği, ancak devletle hiçbir doğrudan bağlantısının, dolaylı ilişkisinin, onunla bağlantı kurma ya da üzerinde etkili olma arzusunun olmadığı" bir durumda geçerli olmalıdır. Böyle bir durum ne Gill ne de Rigby (1991, öz. s. 110) için tam bir sivil toplum oluşturur, çünkü ne birincisinin meşruluk kaygısını ne de ikincisinin sivil toplum ile siyasal düzen arasında birincisinin gelişmesi için bir ortak yaşama ilişkisi olması gerektiği kaygısını karşılar. Öte yanda, McFaul'un önerisi 1980'lerin sonunda komünist dünyanın çeşitli kesimlerinde (McFaul'a göre özellikle Macaristan'da) gözlemlenebilen bir fenomeni kategorileştirme girişimini temsil eder. Bu yaklaşımın pek çok sivil toplum tanımıyla yakından ilişkili olduğu görülür. Kuşkusuz, bu fenomeni bizzat McFaul özgül biçimde "sivil toplum" olarak etiketlediği için, başkalarının sivil toplum olarak tanımlamayacağı bir şeyi sivil toplum olarak tanımladığı için eleştirilemez.

Yukarıdaki paragrafta saptanan kavramsal zorlukların bazıları, çözümlemecilerin kullandıkları ölçütler ve ilk öncüller büyük çapta farklı olduğu için, tam olarak çözümlenemez. Ne var ki sivil toplum kavramının dinamik bir yorumu benimsenerek kısmi bir çözüm bulunabilir. Bu, bir süreci, belki de ev-

releri ifade eden oluşum terimi üzerinde odaklanarak yapılabilir. Böylece, bir oluşum halinde sivil toplumun belirtilerinin var olduğunu (çeşitli özerk toplumsal/ekonomik/siyasal/dini vb. örgütlerin kurulması) ancak bu toplumun henüz tam olarak oluşmamış (resmi siyasal sistem tarafından meşrulaştırılmamış) olduğunu öne sürmek tamamen mümkündür. Bazı yorumculara göre (bkz. Rau 1991b, öz. S. 12-17, ve 1991c) sivil toplumun oluşması komünist iktidarın başlıca çöküş nedenidir.²

Pek çok geç komünist devlette bazı özel inisiyatif ve girişimcilik biçimlerinin giderek teşvik edilmesi, kesinlikle, Gill'in meşru özerk davranış nosyonunun ekonomik alanda bir ölçüde geçerli olduğunu (genellikle küçük ölçekli etkinliklerle sınırlı olarak) gösterir. Ek olarak, Polonya hükümetinin 1980-81'de yaklaşık 15 ay kadar Dayanışma'yı tanıması, hattâ onunla görüşmeyi kabul etmesi, dahası Dayanışma'nın önderlerini ekonomik karar alma sürecine katılmaya davet etmesi, bu örgütün ekonomik ve siyasal alanlarda açıkça desteklenen meşrulaşmış bir özerk örgütlenme olduğunu gösterir. Eğer ekonomik etkinlik sadece dar bir sivil toplum tanımıyla ilişkili olarak tartışılabilseydi, siyasal etkinlik daha geniş anlamda sivil toplumun oluşumuna dair açık bir bulgu oluşturunurdu.

Sivil toplumun oluşumuyla ilgili başka bulgular DAC ve Macaristan'daki bağımsız barış hareketlerini, SSCB ve Bulgaristan'daki çevre hareketlerini kapsar. Di Palma (1991b) gibi bazı gözlemciler de entelektüel muhalifleri ve onların içinde yaşadıkları toplumlarda yarattıkları etkiyi, oluşum halindeki sivil topluma ilişkin bir bulgu olarak görürler. Di Palma'ya göre, post-komünizm döneminde demokrasinin yerleşmesi için gerçek bir şansın ortaya çıkmasının nedeni, tam da geç komünist sistemlerin pek çoğunda bir sivil toplumun oluşmaya başlamamış olmasıydı.

2. Tam tersine, bazı çözümlemeciler de komünist iktidarın çöküşünde sivil toplumun oynadığı rolü hiçbir şekilde önemsemezler -bkz. öm. Szakoczi ve Horvath 1992.

Di Palma'nın da aralarında yer aldığı pek çok gözlemciye göre, yurttaşların devlete karşı yaptıkları kitlesel gösteriler tek başına bir sivil toplumun oluşumunu yansıtmaz. Sivil toplum terimi geçici öfke patlamaları ya da coşkudan daha derin ve daha uzun süreli bir şeyi gösterir.

Bu tartışmada şimdiye kadar sivil terimi özel olarak ele alınmamıştır. Edward Shils, 1991 tarihli bir makalesinde sivil toplumun başlıca üç bileşeni olduğunu öne sürer. İlk ikisi zorunlu ancak yetersiz koşullardır: Aile, klan, yöre ve devletten ayırt edilebilir özerk kurumlar; ve bu türden kurumların, devletle etkileşimler de ondan ayrı olmaları. Ancak üçüncü bileşen de önemlidir.

Bu, Shils'in yüzyıllar öncesine kadar uzanabilecek bir düşünce çizgisi oluşturarak, "yaygın bir arıtılmış ya da sivil tarzlar örüntüsü" dediği şeydir. (1994, s.14) Örneğin, özerk kurumların birbiriyle ve devletle çatışma halinde oldukları ve bu çatışmalara uygun biçimde hakemlik edilemediği bir durum olabilir; Shils'e göre, bu türden çatışmalı ve düzeltilemeyen bir durum sivil toplum oluşturmaz. Ona göre, sahici bir sivil toplumun olması için belli başlı bütün oyuncuların oyunun kurallarını kabul etmeleri gerekir. Hem devletin hem de toplumsal örgütlerin oyunun kurallarına saygı göstermeleri gereğinin bu şekilde vurgulanması, bu kitapta yer alan yasal-akılcılık kavramıyla bağdaşabilir; her iki unsurun (devlet ve toplumsal örgütler) karşılıklı meşruluğu burada gerçek sivil toplum (sadece oluşum halindeki bir sivil toplumdan ayrı olarak) zorunlu bir bileşeni olarak ele alınmaktadır.

Sivil Toplum ve Toplumsal Hareketler

Özellikle geç komünizm ve erken post-komünizmi inceleyen pek çok çözümlemeciye göre, oluşum halindeki sivil toplumun en açık göstergelerinden biri toplumsal hareketlerdir. Bu hareketler sivil toplumun sadece bir parçasını –öteki hayatı bileşen siyasal partileri ve özel şirketleri kapsar– oluşturabilir, ancak bunların varlığı ve statüsü genellikle sivil toplumun kendisini oluşturma ölçüsünün iyi bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Ne yazık ki toplumsal hareketlerin evrensel olarak kabul edilmiş bir tanımı yoktur. Pakulski biraz soyut olmakla birlikte değerli bir tanım yapmıştır: "Kısmen kurumsallaştırılmış, değer yönelimli ve anti-sistemik kolektif etkinliklerin kendi form ve sembolizmleri içinde yinelenen örüntüler." (1991, s. xiv) Yinelenen örüntüler ve kısmi kurumsallaşmadan söz edilmesi, Pakulski'nin yaptığı tanımın, Di Palma'nın kendiliğinden, kısa ömürlü kitlesel gösteriler tek başına bir toplumsal etkinlik formunu ya da sivil toplumun bir göstergesini oluşturmaz görüşüyle bağdaştırılabileceği anlamına gelir. Ne var ki J. Cohen'in (1983) toplumsal hareketler demokrasinin derinleştirilmesi için devlete meydan okuma girişimini temsil eder, argümanının bir adım ileri götürülmesi olarak görülebilecek anti-sistemik terimi, devletin toplumsal örgütleri tanımasını, bu örgütlerin devletle etkileşmesini vurgulayan sivil toplum kavramlarıyla ve belki de Shils'in bütün tarafların oyunun temel kurallarına uymaları anlayışıyla pek uyuşmaz. Bu nedenle biz-zat Pakulski'nin (1991, s. 86) toplumsal hareketleri sivil toplumun bir parçası olarak görmeyi yararı hangi sivil toplum kavramının benimsendiğine bağlıdır, görüşünü savunması şaşırtıcı değildir.

Literatürde "eski" ve "yeni" toplumsal hareketler arasında genellikle ayırım yapılır. (Bkz. Touraine 1985, Jennett ve Stewart 1989a) Birincisi, sendikaları, iş gruplarını ve makul ulusçular kapsarken, ikincisinin örnekleri, feministler, çevreciler, gay ve lezbiyen aktivistleri ve hayvan hakları aktivistleridir. Ne yazık ki farklı tipte grupları betimlerken aynı etiketi kullanmak, eski ve yeni arasında bir ayırım yapılsa bile sorunlara yol açmaktadır. Bunun nedeni kısmen, bir grup genellikle sınıf ya da etnisiteyi temel alırken, diğeri (yeni olanın) daha geleneksel kimlikleri ifade etmesidir. Belki daha da önemlisi iki tipin farklı işlevsel tarz ve yapılarda olmasıdır. Eski tipteki toplumsal hareketler tipik olarak yüksek düzeyde örgütlü, göreceli olarak içe dönüktürler ve devletin karar oluşturan unsurlarını doğrudan etkilemeye çalışırlar. Bunlar özünde potansiyel ya da fiili baskı gruplarıdır. Tam tersine, yeni toplumsal hareketler genellikle gevşek yapıdadırlar, daha açık üyeliğe sahiptirler

ve devletle doğrudan etkileşmekten çok değişen toplumun başat değerleri, tutumları ve davranış örüntüleriyle ilgilidirler. Zaman zaman bir yasanın değiştirilmesi ya da örneğin ormanların kesilmesini önlemek için birer baskı grubu gibi davranırlarken, daha kapsamlı olan hedefleri "mevcut kültürel örüntüleri dönüştürmek"tir. (Jennett ve Stewart 1989b, s.1)

Bu farklılıklar nedeniyle, pek çok kişinin yeni dediği toplumsal hareketler için toplumsal hareket teriminin kullanılması ve eski hareketlere de baskı grupları denilmesi tavsiye edilebilir. Ne yazık ki görünüşte duyarlı olan böyle bir çözüm, özellikle geç komünist ve erken post-komünist dünya incelendiği zaman anlaşıldığı gibi, sorunları ortadan kaldırmaz. Örneğin Dayanışma, bir düzeyde sendikaydı ve hükümete baskı yapıyordu; ama bir başka düzeyde başat tutum ve davranışları değiştirmeye çalışıyordu ve pek çok bakımdan anti-sistemik idi.

Şimdi sivil toplum ve toplumsal hareket kavramlarının her ikisinin de *neden* sorunsal olduğu ve bu ikisi arasında yakın bir bağlantı kurma girişimlerinin sorunları ağırlaştırdığı anlaşılmış olmalı. Bir anlamda, iki terimi de bir yana bırakmak doğru olacaktır. Öte yanda, her ikisi de yeni çözümlerlerde sık sık ortaya çıkar ve her ikisi de olgunun anlaşılmasına yardımcı olmak bakımından değerlidir. Bu iki kavram da herkesi tatmin edecek şekilde tanımlanamazken, bunlar üzerine yapılan tartışmaların özellikle devlet toplum ilişkileri ve meşruluk bakımından önemli olduğunu ve yeni açılım yolları açtığını kabul etmek gerekir. Dolayısıyla bunları bir geç komünizm ve post-komünizm çözümlerinden çıkarmak sorumsuzluk olacaktır. Ancak mevcut çözümlerde terimlerin nasıl anlaşılması gerektiğini açıklamaktan alt-elit siyasetlerinin ve hareketler ile devlet arasındaki etkileşimin tartışmasına geçmek de aynı ölçüde sorumsuzluk olacaktır.

Amaçlarımız bakımından, sivil toplumun oluşumu bağlamında yararlı görülebilecek bir örgütlenmenin (burada göreceli olarak yapılanmamış toplumsal hareketleri de kapsaması için çok gevşek biçimde yorumlandı) özerk olması (kendi inisiyatifini geliştiren, kendisini güdüleyen ve meşrulaştıran) ve be-

lirli ölçülerde bir kurallar setine bağlı olması gerekir. Ne var ki Shils'in oyunun kurallarına saygı gösterilmesini vurgulamakta haklı olduğu öne sürülmüş olsa bile, özellikle bir dönüşüm döneminde kuralların belirsiz ya da tartışmalı olacağını da bilmek gerekir. Aslında sivil toplum kavramı durağan ve tutucu bir duruma delalet etmedikçe –Marx'ın burjuva toplumunun tipik özelliği olarak gördüğü ve onyıllardır genellikle korporatist bir modeli benimseyen ülkelerde görülen, devlet ile belirli toplumsal gruplar arasındaki rahat işbölümü türü– daima meydan okunacak ve değiştirilecek kurallara ve devlet ile toplum arasında yaratıcı bir gerilime yer olacaktır. Geç komünizm ve erken post-komünizm gibi istikrarsız ve geçişsel bir dönemde oyunun kurallarına saygı burada kişinin kendi çıkarlarını barışçı kanallardan geliştirmeye ya da savunmaya çalışmasından başka bir şey olarak görülmez. Bu, devletin dayattığı yasal çerçeve üzerinde odaklanandan daha geniş bir oyunun kuralları anlayışıdır.

Ayrıca ve sivil toplumun dinamiklerine ilişkin yukandaki argümana uygun olarak burada sivil toplumun erken oluşum evrelerinin, özerk örgütlerin devletle etkileşmelerini ya da devlet tarafından meşrulaştırılmalarını gerektirmediği öne sürülmüştür.

Bu perspektiften bakıldığında, 1970'lerde bazı komünist ülkelerde sivil toplumun ilksel bir temelini bile olmadığını öne sürmek zor olacaktır. Ancak burada, sivil toplumun bir sonraki oluşum evresine varılacaksa, bu türden örgütlerin var olma hakkının devlet tarafından tanınması ve ikisi arasında bir biçimde etkileşimin gerektiği de öne sürülmüştür. Bütün özerk örgütlerin siyasal anlamda devletle etkileşmeleri zorunlu değildir; ancak dış gözlemcilerin makul ölçülerde ve geniş anlamda siyasal kabul edecekleri örgütler ile yetkililer arasında karşılıklı olarak meşrulaştırılmış bir etkileşim vardır.

Aşağıdaki çözümlemede çeşitli türden toplumsal gruplaşmalar ele alınmaktadır. Bazıları neredeyse bütün tanımlara göre elbette yeni toplumsal hareketlerdir. Diğerleri, bazı çözümlemeciler tarafından toplumsal hareket olarak görülürlerken, bazıları tarafından aşağıda açıklanacak nedenlerden ötü-

rü toplumsal hareket olarak görülmezler. Burada sadece toplumsal hareket olarak kabul edilecek gruplar değil, belirsiz ancak anlamsız olmayan sivil toplum kavramının oluşmasıyla ilişkilendirilen ölçütlerimizi karşılayan her toplumsal gruplaşma ele alınacak.³ Daha iyi bir terim olduğu ve potansiyel sorunların daha iyi anlaşılmasını sağladığı için bu türden gruplara burada toplumsal hareket denilmektedir. Bu yaklaşım, semantik yarışlara girmemek, öncelikle toplumun devlet karşısında kendisini kanıtlamasıyla (ya da daha doğrusu çeşitli ülkelerde kanıtlanması) ilgilenmek gerektiği öne sürülerek haklı çıkarılır.

GEÇ KOMÜNİST DÖNEMDE TOPLUMSAL HAREKETLER

Bütün komünist devletlerin daima totaliter olduğu iddiası pek aydınlatıcı değildir. Bu iddialar, Stalin'in Rusyası ile Tito'nun Yugoslavyası ya da Kadar'ın Macaristanı arasındaki ya da Stalin'in SSCB'si ile Gorbaçev'in SSCB'si arasındaki önemli farklılıklar hakkında yeterince ayrıntılı bir yaklaşımdan yoksundur. Terör çoğu komünist devletin belirgin bir özelliği olmaktan çıktıkça -1950'lerden itibaren- küçük de olsa özerk toplumsal etkinliğin belirtileri ortaya çıkmaya başladı.

Muhaliflere kısaca değindik. Bu konu aşağıda ele alınıyor. Sivil toplum açısından bir bakıma daha da önemli olan, 1950'lerden itibaren Polonya ve Yugoslavya'daki özel köylülerdi, çünkü bunlar yarı özerk ve az çok meşru özel ekonomik gruplar oluşturdular. 1970'lere ve 1980'lere gelindiğinde, pek çok Doğu Avrupa ülkesi ve SSCB'de küçük ölçekli özel şirketlerin oluşması ve gelişmesi oluşum halindeki sivil topluma dair daha ileri bir bulgu olarak görülebilir. (Bkz. Aslund 1985) Oluşum halindeki burjuva mülkiyetini saptamak için henüz erken olsa da, Marksist ölçütlere göre bir küçük burjuvazinin bu ülkelerin çoğunda gelişmeye başladığı pek kuşku götürmez. (Arnavutluk dikkat çekici bir istisna oluşturunuyordu)

3. Buna rağmen, rolleri ve statüleri sivil toplumun gelişim düzeyinin anahtar göstergelerini oluştursa bile, ne siyasal partiler ne de özel bir ekonomik etkinlik bu bölümde ele alınıyor. Bu dışlamanın nedeni 7. ve 8. bölümlerde çözümlenmiştir:

1980'lerin sonunda, giderek özerk bir ekonomik sektör ve sınıfın tohumları atılıyordu. Bunun önemli bir simgesi SSCB'de kooperatiflerin gelişmesiydi. Bunlar devrim öncesi ve erken komünist Rusya'da var olmuş, ancak 1930'larda kaldırılmıştı. Temmuz 1988'de çıkarılan bir yasayla, imalat, hizmet, ticaret, tarım ve inşaat dahil pek çok sektörde hızla kooperatifler kuruldu. Haziran 1989'da yaklaşık 3 milyon Sovyet yurttaşını istihdam eden 200 000'den fazla kooperatif vardı. Bu gelişme inisiyatifle gerçekleşmedi, çünkü Sovyet siyasal elitinin pek çok üyesi saadetçi meşruluk için gerekli olan ekonomik performansı geliştirme girişimlerinin bir parçası olarak bu türden ekonomik etkinlikleri teşvik etmeleri gerektiğine inanıyorlardı. Dolayısıyla, önceki paragrafta belirtilen çeşitli gelişmelerde olduğu gibi, bazı çözümlemeciler bu gelişmeyi sivil toplumun oluşumunun bir parçası olarak görmezler. Ne var ki hareket kısa süre içinde kendi kimliği ve momentiyile gelişti. Böylece hareket, zamanla, oluşum halindeki sivil toplumun parçası haline geldi.

Sivil toplum kavramının ekonomik alana uygulanabilirliği hakkındaki kuşkular meşruluktan çok inisiyatif ve güdülenmeyle ilgili olsa da, özerk siyasal ve dini etkinlik söz konusu olduğunda bunun tam tersi geçerlidir. Önce ikincisini ele alalım: Arnavutluk dinin resmen yasaklandığı tek komünist devlet idi. Ne var ki, Marksizm-Leninizm açıkça hümanist bir ideolojydi ve dini, boş inançların yaygın olduğu bir çağda oluşmuş ve artık modası geçmiş metafizik bir saçmalık olarak görüyordu. Bu nedenle komünistler din konusunda asla rahat olmamışlardı. Özellikle örgütlü kiliseyi asla tam olarak tanımadılar ya da meşrulaştırmadılar. Bazı komünist ülkelerde bu tutumun savunulabilir olmasa da anlaşılabilir nedenleri vardı. Özellikle Polonya'da, 1978'de bir Polonyalı papalığa seçildiği zaman komünist yetkililer Roma Katolik Kilisesi'nin ülkedeki statüsünün kendi konumlarını tehdit edecek ölçüde yükselteceğini anladılar. II. John Paul'un, öncellerinden daha siyasal bir papa olduğu ortaya çıktıktan sonra, Polonyalı yetkililerin Kilise'nin Polonyalı kitleler üzerinde yaratabileceği potansiyel olarak esinleyici ve istikrarsızlaştırıcı etkiyle ilgili kaygıları bir

ölçüde doğrulanmış oldu. Aslında Dayanışma, Katolik Kilisesi'ni daima desteklemişti. Polonya'daki kilise komünist dünyada kendisini giderek kanıtlayan tek kilise değildi. DAC'daki Protestan Kilisesi (ve daha az bir ölçüde Roma Katolik Kilisesi) bir başka örneği oluşturunuyordu. Özellikle 1980'lerin başında bu kilise Doğu Almanya'daki gayri resmi barış hareketinde önemli bir rol oynadı. Bu durum, daha küçük bir ölçüde olmakla birlikte Macaristan için de geçerliydi. (Komünizm döneminde kiliseler konusunda bkz. Miller ve Rigby 1986, Ramet 1989)

Bu üstünkörü bakıştan hareketle, dinin yeniden harekete geçmesi ve gelişmesi ile siyasetin yeniden önem kazanması arasındaki sınırın komünist dünyada örtüştüğü açıkça anlaşılmış olmalı. Şimdi geç komünizmde siyasal özgüdülenmeye daha yakından bakabiliriz.

Pek çok gözlemciye göre, böyle bir çözümlemenin başlangıç noktasının *muhalifler* olması gerekir. Muhalifler 1960'lar da ve 1970'lerde ayırt edilebilir fenomenler haline geldi. SSCB'de bunlar, esas olarak 1960'ların sonunda yaratıcı entelijansiyanın –özellikle– 1964'te iktidara gelen Brejnev-Kosigin önderlik ekibinin 1950'lerin ortasından 1960'ların başına kadar Kruşçev'in uyguladığı ılımlı liberalleşmeden caymakta olduğunu düşündükleri için ortaya çıktılar. Muhalifler, yetkililerin katı uygulamalarını ayrıntılandıran, devletin kendi kurallarını bile ihlal ettiğini vb. işleyen çözümlemeler yazmaya ve bunları yaymaya başladılar. Bu makale ve broşürlerin pek çoğu el yazısıyla ya da ince kâğıtlara daktiloyla yazılarak çoğaltıldı. Metinleri alanlar, çoğaltarak iletiyorlardı. Bu zorunluydu, çünkü devlet bütün fotokopi imkânlarını sıkı biçimde denetliyordu ve bu türden metinler için bu araçları kullanmaya çalışmak tehlikeli olacaktı. Bu yolla aynı dokümanın pek çok kopyası dolaşıma sokuluyordu. Bu süreç samizdat –sözcük anlamı kendi kendine yayımlamak– olarak biliniyordu ve bu türden etkinliği betimlemek için "kendi kendine" sözcüğünün kullanılması devletten bağımsızlık anlamına geliyordu. (Sovyet muhalefetine ilişkin yararlı bir inceleme için bkz. Reddaway 1983) Farklı yerel renkler taşısa da muhalefet grupları,

Doğu Avrupa'nın kuzey ülkelerinin çoğunda kısa süre içinde artış gösterdi. (Bkz. Tokes 1979) Ancak bu hareket, Arnavutluk, Bulgaristan ve Romanya'da siyasal hayatın belirgin bir özelliği haline gelmedi. Yugoslavya'da ise faal bir muhalefet hareketi vardı. (Bkz. Sher 1977)

Yetkililer muhaliflere oldukça sert davrandılar. Ancak muhalefet hareketleri esnekliklerini korudular ve yeniden harekete geçtiler. Örneğin, 1970'lerin ortalarında, çeşitli komünist devletlerin AĞİK Sözleşmesini (Helsinki Anlaşması olarak bilinir) imzalamaları çeşitli ülkelerdeki muhalif entelektüellerin Helsinki izleme grupları oluşturmalarına yol açtı. Ne yazık ki bu gruplar komünist yetkililer tarafından sürekli tedirgin edildi.

Muhalifler ya bireyler ya da küçük gruplar olarak hareket ediyorlardı. Öyle ki pek çok kişi muhalif hareketlerin varlığını sorguluyordu. Öte yanda, az sayıda olsalar da muhaliflerin fikirleri bazı ülkelerde topluma çeşitli derecelerde nüfuz ediyordu. Bu nedenle oynadıkları rol azımsanmamalıdır. (Bkz. Taras 1992a)

Özellikle bir ülkede –Polonya– muhaliflerin rolü önemli bir özerk siyasal etkinliğin oluşumunda kesinlikle önemli oldu. 1976'da yaşanan kitlesel hoşnutsuzluğun ardından bir çok muhalif entelektüel, işçileri devlete karşı savunmaya çalışan bir örgüt (KSS–KOR kısaltmasıyla tanınıyordu) oluşturmak için işçi sınıfı eylemcileriyle bağlantı kurdu. Dayanışma'nın oluşmasında ve 1980–81'de Polonya'nın siyasal hayatında oynadığı rolde bu işbirliği etkili oldu. (Bkz. Bernhard 1993, Karabel 1993)

Bazı önemli muhaliflerin halk kahramanları haline gelmesi ve yurttaşların geç komünizm ve erken post–komünizmin siyasal hayatında önemli bir rol oynamak istemeleri, bu oluşumların meşrulaşmada ve komünizmin çöküşünde oynadıkları önemli rolün yaygın biçimde algılandığını gösterir. Çekoslovakya, daha sonra Çekya'da Vaclav Havel en belirgin örnektir; diğer örnekler, Andrey Sakharov (SSCB), Zviad Gamzahurdiya (Gürcistan), Adam Micnik ve Yasek Kuron (Polonya) idi.

Ancak küçük entelektüel grupların varlığı geç komünizmde bağımsız siyasal etkinliğin oluşmakta olduğuna dair yegâne bulgu değildi. Kısa ömürlü kitle gösterilerinin vb. sivil toplum oluşumuna dair bir çözümlemeye neden tek başına sokulmaması gerektiği daha önce açıklandı. Ancak, geç komünist dönemde süregiden inisiyatifli siyasal etkinliğin siyasal alanda sivil toplumun oluşumunu ortaya koyan göstergeler olduğuna dair çok daha yeterli örnekler vardır.

Her şeyden önce Polonya'daki Dayanışma'dan söz etmek gerekir. Her yerde özel sendika kurma girişimleri (SSCB'de Klebanov'un Özgür Sendika Birliği gibi –bkz. Haynes ve Semyonova 1979) vardı, ancak bağımsız işçi hareketleri komünist dönemin son zamanlarına kadar pek çok komünist devlette siyasal hayatın çarpıcı bir özelliği olamadı.

Daha önce değinilen bir gruplaşma türünü şimdi kısaca ele alabiliriz. Bu Doğu Avrupa'daki bağımsız barış hareketleridir. Bu grupların oluşumuna hız kazandıran önemli bir gelişme 1979'da NATO'nun SSCB'ye bir teklifte bulunmasıydı. Buna göre, SSCB'nin 1977'de Doğu Avrupa'ya yerleştirilmiş olan yeni SS-20 füzelerini geri çekmesi halinde, Avrupa'daki orta menzilli nükleer füze güçlerini genişletmeyecekler ve modernize etmeyeceklerdi. Öte yanda, Sovyetler bu teklife olumlu yanıt vermedikleri taktirde, 1983'ün sonunda bölgeye yeni Amerikan füzeleri yerleştirilecekti. (Buna NATO'nun ikili ya da çifte kararı deniliyordu –bkz. Holloway 1983, özellikle s.70–80; Noguee ve Donaldson 1988, özellikle s.326–30) Ne yazık ki SSCB bu teklife yeterli bir yanıt vermedi. Ancak NATO'nun Cruise ve Pershing füzelerini yerleştirmeye başlamasından önceki dört yıllık erteleme dönemi içinde pek çok Doğu Avrupalı yurttaş SSCB'nin siyasetine karşı durmaya ve eleştirmeye hazır olduğunu ortaya koydu. En iyi örneği DAC oluşturuyordu. Buradaki barış hareketi sadece tek başına önemli bir bağımsız örgüt haline gelmekle kalmadı, aynı zamanda çevreci ve feminist grupları da üretti. (DAC konusunda bkz. Mushaben 1984, L. Holmes 1992; geç komünist Doğu Avrupa'da daha genel olarak barış hareketleri konusunda bkz. Tismaneanu 1990)

Çevreci hareketler pek çok geç komünist toplumun alt-elit siyasetinde gelişen bir güç haline geldi. Ancak, Bulgaristan (bkz. 3. Bölüm) Çekoslovakya ve Macaristan (bkz. Fisher 1993, özellikle s. 99-102) dışında bunların önemli siyasal güçler oluşturduğunu söylemek fazla ileri gitmek olur. Bununla birlikte oluşum halindeki bağımsız ekolojik gruplar, SSCB ve Doğu Avrupa yurttaşlarının Çernobil nükleer felâketinin etkilerine doğrudan maruz kaldıkları Nisan 1986'dan itibaren büyük bir gelişme gösterdi. Pek çok komünist ülkede yurttaşlar almaları gereken önlemler (örneğin, neleri yiyip içecekleri gibi konularda) konusunda bilgilendirildikçe, nükleer gücün potansiyel ve fiili tehlikeleri konusunda bir bilinç yükselmesi oldu. 1986'dan sonra çevre sorunlarının giderek daha çok farkına varılmış olsa da, daha önce hiçbir çevreci örgütün oluşmadığını söylemek yanlış olacaktır. Çernobil'den çok önce kurulan gruplardan ikisi, Polonya Ekoloji Kulübü (Eylül 1980'de kuruldu) ve Macaristan'daki Tuna Çevresi (1983'te kuruldu) idi.

Feminizm herhangi bir komünist ülkede, geç komünizm döneminde bile önemli bir güç olmadı. Bunun pek çok nedeninden biri çeşitli devletlerin feminist hareketler oluşturmaya çalışan kadın gruplarına özellikle sert davranmalarıydı. Kadınlara yönelik ideolojik saldırıların tipik bir örneği, 1980'lerin başında Yugoslavya'daki çeşitli resmi sözcülerin oluşturdukları "altı madde" idi. Buna göre feminizmin altı ölümcül günahı vardı: İthal bir ideolojyidi; iktidar düşkünlüğünü temsil ediyordu; elitist idi; kurumsal olmayan bir etkinlik oluşturuyordu; "apolitikleşme"yi teşvik ediyordu; ve kadın sorununu sınıfsal çözümlemeyle yeterince ilişkilendirmiyordu. (Drakulic-Ilıc 1985) Okurların çoğu feminizme yöneltilen bu suçlamaların ne kadar ikiye bölünmüş ve çelişkin olduğunu hemen fark edecektir. Yugoslav yetkililer kadınların özerk bir feminist hareket kurma girişimlerine bir düzeyde tepki gösteriyorlardı. Bu girişimler 1978'de Belgrad'da bir "neo-feminist" konferansın toplanmasıyla sonuçlanmıştı. Ancak bu hareket fazla gelişme göstermedi. Aynı şekilde Leningrad'daki (şimdi Petersburg) kadınlar 1979'da "Almanak: Kadınlar ve Rusya" olarak bilinen bir dokü-

man ürettirler ve bu faaliyetleri nedeniyle sorgulandılar ve bazı durumlarda tutuklandılar ve sürgüne gönderildiler. (Bkz. Holt 1985)

Şunu da belirtmek gerekir ki komünist yetkililerin feminizme en sık yönelttikleri eleştirilerden birinin, feminizmin bir burjuva ideolojisi olduğu ve bu nedenle ipso facto reddedilmesi gerektiği idi. Ancak bu reddiyeinin başka nedenleri de vardı. Sorun sadece komünistlerin insiyatif gösteren her hareketten kuşkulananmaları değildi. Komünist devletler, tıpkı başka devletler gibi (bundan en az suçlu olanlar Kuzey ülkeleriydi-bkz. Kelder 1994) erkek egemen idiler. Erkek komünist görevliler bazı yurttaşların Çernobil konusunda protestoda bulunmalarını anlayabiliyorlardı, çünkü yetkililerin bile bu olaydan etkilenebilecek çocukları vardı. Oysa feminist gruplarla, özellikle de en eleştirel olanlarla özdeşlenmeleri için hiçbir temel neden yoktu.

Komünist dünyadaki toplumsal hareketlere ilişkin bu kısa değerlendirmeyi sonuçlandırmadan önce, önemli bir noktanın belirtilmesi gerekir. En bağımsız grupların, özellikle de siyasal olarak değerlendirilebilecek olanların ortak bir noktası vardı: Devlet baskısı. Bunların pek çoğu, var olma ve görüş açıklama hakkı için devletle savaşmak gibi ortak bir hedefleri olduğu için tutum ve çıkar farklılıklarını geçici olarak askıya almışlardır. Böylece komünist dönemde, kilise, barış grupları ve feministler genellikle işbirliği yapmışlardır. Bu ortaklığın zaman ve mekân bakımından kaybedilmesi –ve ironik biçimde devlet baskısı temelinde– erken post – komünizmde bu grupların içinde bulundukları oldukça üzücü durumu açıklamaya yardımcı olan pek çok faktörden biridir.

POST-KOMÜNİST DÖNEMDE

TOPLUMSAL HAREKETLER

Pek çok gözlemci toplumsal hareketlerin gelişimi –ya da eksikliği– ve erken post-komünizmde oluşum halindeki sivil toplumun diğer yönleri karşısında düş kırıklığına uğramışlardır. Bu durumun çeşitli nedenleri vardır.

Bu gelişimin izlediği yolun özerk ekonomik etkinlik konusundan başlayarak, önemli sorunlar taşıdığı artık anlaşılmıştır. Bu dönüşümün ekonomik ve hukuksal boyutları önceki bölümlerde ele alındığı için, burada siyasal ve toplumsal yönleri üzerinde durulacaktır.

Arnavutluk gibi ülkelerde ve çeşitli ESB devletlerinde yavaş olsa da, yeni girişimci sınıfların bütün post-komünist ülkelerde oluşmakta olduğu kuşku götürmez. Bunların bazıları sayısal bakımdan görece olarak hâlâ önemlidir; bazıları ise o kadar azdır ki risk alanların azlığı ekonomik gelişimi engellemektedir. Ancak belli başlı en az iki önemli sorun kristalleşmektedir. Bunlardan biri toplumların daha fazla tabakalaşmaları ve ekonomi modernleşecek ve büyüyecekse bu tabakalaşmanın zorunlu olduğunu bütün yurttaşların değerlendirememesidir. İkincisi, bazı post-komünist ülkelerde (özellikle Rusya-ancak bu sorun, Polonya, Çekya vb. de de bulunabilir) girişimci sınıfın suç işlemeye eğilimli olmasıdır. Öyle ki, özel ekonomik etkinlik nosyonu giderek artan olumsuz tepkilere neden olmaktadır.

Yukarıdaki sivil toplum tartışmasına dönecek olursak, özel ekonomik etkinliğe devletin bilinçli biçimde kefil olduğu açıktır. Bu anlamda, normal koşullarda sivil toplumun anahtar özelliği olarak kabul edilen olgu –bağımsız, inisiyatifli etkinlik– post-komünizmde beklenen şekilde oluşmuyordu. Bu etkinlik türünün meşru olduğu da açık değildir. Devlet özel girişi teşvik ettikçe, resmi düzeyde bir meşruluk da sağlıyordu. Peki halk nezdinde meşruluk var mıdır? Özel girişimin önemli olduğu kabul ediliyordu, ancak 1990’larda çeşitli ülkelerde yapılan kamuoyu araştırmalarının, giderek özelleştirilen sistemin halk nezdinde büyük bir meşruluk taşımadığını ortaya koyması kaygı vericiydi. (Bkz. McIntosh et al. 1994, özellikle s. 498–500) Bu sonuca bir ölçüde yol açan gelişme pembe denilen devrimlerdi. (Bkz. 12. Bölüm)

Post-komünizmin çok daha özgür atmosferinde muhalif hareketlerden pek söz edilemez.⁴ Tam tersine özerk sendika-

4. Bu Özbekistan gibi bazı post-komünist devletlerde siyasal mahkûmların varlığını inkâr etmek değildir.

ların rolünün desteklenmesi beklenir. Post-komünist dönemde işçiler pek çok kez greve giderlerken, yapılan araştırmalar sendikaların yeterince örgütlü ve etkin olmadıklarını ve işçilerin de sendikalara yeterince destek vermediklerini ortaya koymaktadır. (Bkz. Cook 1995) Bunun çeşitli açıklamaları vardır. Bunlardan biri özel örgütlerin deneyimsiz olmalarıdır. Diğer bazı işçiler arasında sendikaların çok uzak ve/ya da güvenilir olmadığına dair bir duygunun var olmasıdır. (Rus işçileri arasında buna ilişkin bulgular için bkz. Rose 1995, s. 37) Bir üçüncüsü erken post-komünizmin ekonomik yeniden yapılandırılmasıyla ilişkilidir. Bu, işsizlikte önemli bir artışa yol açmıştır ve refah devletlerinde olduğu gibi işsizlerin yoksulluk çizgisinin altına düşmelerini önlemek bazı durumlarda zor olmaktadır. Bu durum iş için yapılan rekabeti körükler; bu rekabet de işverenlerin işine yarar ve sendikaların pazarlık gücünü zayıflatır.

Kilisenin rolü bazı bakımlardan güçlendirilmiştir. Post-komünist dünyadaki yurttaşlar dini uygulamalar konusunda hukuksal olarak artık özgürdürler. 9. Bölüm'de gösterildiği gibi, çeşitli ülkelerde okullarda din eğitime izin veren yasalar çıkarılmıştır. Bu anlamda post-komünist devletler daha çok Batılı devletlere benzemektedirler. Ne yazık ki bazı durumlarda devletin artan hoşgörüsüne yurttaşların artan hoşgörüsüzlüğü eşlik etmektedir. Yurttaşlar din farklılıklarını komşularıyla açıktan çatışma bahanesi olarak kullanmaktadırlar. Bu konu bir sonraki bölümde etnik siyasetler başlığı altında ele alınacak. Şimdilik şunu belirtmek gerekir ki bazı durumlarda kilise sadece bir dini örgüt olarak yeniden canlandırılmamış, siyasal olarak da daha etkin hale getirilmiştir. Bunun belki de en belirgin örneği kürtaj konusundadır. Bu konu, aşağıda post-komünist feminizm tartışmasında kısaca ele alınacak.

Şimdiye kadar elde edilen bulgular, yukarıda ele alınan üç tip yeni toplumsal hareketin (barış hareketleri, çevreciler ve feministler) erken post komünizmde geç komünizme kıyasla genellikle daha az faal olduğunu göstermektedir. Barış aktivistleri örneğinde bu durum pek şaşırtıcı değildir. Soğuk Savaş sona ermiştir ve nükleer tehdidin azaldığı görülmektedir.

(Rusya ve Ukrayna'da süren siyasal istikrarsızlık ve şu anda dünya çapında nükleer silahlara sahip olan ya da olma yolundaki ülkelerin sayısı dikkate alındığında gene de buna fazla güvenmemek gerekir.) Sovyet ordusu dağıtılmıştır ve bu ordu-dan arta kalanlar eski Sovyet İmparatorluğu ülkelerinin çoğunu ya terk etmiştir ya da terk etmek üzeredir. Rusya, Ukrayna, Slovakya, Çekya, Bulgaristan vb. ülkelerde savunma endüstrisini sivil amaçlı endüstrilere dönüştürme süreci çeşitli derecelerde olmakla birlikte devam etmektedir. (Dönüştürmeyi de kapsayacak şekilde askeri endüstrilerin yüz yüze geldikleri sorunlar için bkz. Clarke 1994 a; Bush 1994a ve 1994b) Özetle, dünyanın 1980'lerin sonuna kıyasla hâlâ tehlikeli ve pek çok bakımdan daha istikrarsız bir yer olmasına karşın barış hareketinin *raison d'être*'i daha azdır. Ayrıca, geç komünist dönemin barış hareketlerinden bazılarının, uluslararası barış davasına bağlılıktan çok komünist yetkililere karşı çıkmak için oluşturuldukları da gözden kaçırılmamalıdır. Aslında 1980'lerin ortasında bazı Doğu Alman barış hareketi grupları eylemlerinin Batı'ya sürülmelerine yol açabileceğine inanmaktaydılar. Bu durumda pek çok yurttaşın komünist militarizme yönelik protestoyu DAC'a tek yönlü bir bilet imkânı (çok arzulanan) olarak görmelerini anlamak mümkündür.

Yukarıdaki argümanların çoğu çevreciler ya da feministler için geçerli değildir. Bu grupların 1980'lerde taşıdıkları kaygıların 1990'larda azalmadığı kesindir. Her grup ayrı olarak incelenebilir.

1980'lerin sonu ve 1990'ların başında pek çok "yeşil" parti kuruldu. Doğu Avrupa örnekleri şunlardır: Romanya Ekoloji Hareketi (1989'un sonunda kuruldu); Polonya Yeşiller Partisi (özgün olarak Polonya Ekoloji Partisi –Eylül 1988'de kuruldu); Arnavutluk Ekoloji Partisi (Aralık 1990); ve 1989'da kurulan ve Aralık 1990 pan-Alman seçimlerine "İttifak 90" adlı bir şemsiye örgüt altında katılan bir Alman Yeşil Partisi. (DeBardeleben 1991b, s. 9; D. Hall 1993, s. 16) ESB'de geç komünizmde ortaya çıkan ve erken post-komünizmde varlığını sürdüren partiler ve diğer örgütler arasında, Estonya Yeşil Hareketi (1988), Gürcistan Yeşil Hareketi (1988), Belarus Ekoloji

Birliği (1989) ve Yeşil Dünya (Ukrayna-1989) yer almaktadır. Bu partilerin kurulma tarihleri, bu örgütlerden pek çoğunun komünistler hâlâ iktidardayken oluşturulduğunu ortaya koyar. Bu da bir kez daha geç komünist ve erken post komünist dönemler arasında kesin bir ayırım yapmanın genellikle uygun olmadığını gösterir. Ana akım partileri genellikle güçlü bir yeşil yönelim ya da hizip içermişlerdir. (1990'da kurulan Demokrat Rusya -bkz. Duncan 1992, s. 98; 1988'de kurulan Macaristan Özgür Demokratlar Birliği-Korosenyi 1991, s.70)

Yeşil örgütlerin hiçbirisi 1990'dan beri yapılan çeşitli post-komünist seçimlerde iyi bir sonuç alamazken, içlerinde güçlü bir yeşil bileşen barındıran bazı ana akım partileri, özellikle Macaristan'daki ÖDB ve Bulgaristan'daki DGB başarılı olmuşlardır. Ayrıca, komünist dönemde çevre aktivisti olanların bazıları şimdi post-komünist devlet yönetiminde yer almaktadır. (Szacki et al. 1993, s.19-20) Bunların pek çoğunun çevreye yönelik ilgisinin kaybolduğu bilinmelidir. Ancak bu ilgi gelecekte canlanabilir. Bu durumda, söz konusu kişilerin önemli görevlerde olmaları gelecekte etkin siyasetlerin oluşturulmasını ve uygulanmasını sağlayabilir. Ama şimdilik, çevre aktivistleri olmaya devam etseler de, pek çok siyasetçi ve yurttaş işlerini korumak ve hayatlarını sürdürmekle daha çok ilgilenmektedirler ve bu da geç komünizmde oluşan çevre hareketlerinin saflarını seyreltmektedir.

Post-komünist dünyada feminizmin durumu, pek çok bakımdan, burada ele alınan bütün hareketlerin en moral bozucu olanıdır. Gail Kligman'ın, Doğu Avrupa'da yakınlarda meydana gelen olayları yorumlarken dediği gibi, 'ulusal kurtuluş ile 'kadın kurtuluşu' arasındaki ilişki, görünüşe bakılırsa ters bir ilişkidir.' (1992, s. 401) İki Slovak feminist eski Çeko-Slovakya'nın matemini tutarken şöyle demektedirler: "Bir süredir kendimize, 'kadınların özgürleşmesi' sözcüklerinin kadınlar arasında bile neden bu kadar alay ve ironi konusu haline geldiğini soruyoruz" (Kiczko ve Farkasova 1993, s. 84); ve Elizabeth Waters, ESB hakkında yazarken "kadınlar siyasetten bıktılar ve tükendiler" demektedir. (1993, s. 300)

Pek çok yorumcunun gözlemlediği gibi, post-komünist ülkelerin çoğunda, ev kadınlığı, aile, kadınsılık ve –daha az bir ölçüde– din kavramlarına dönüşle birlikte bir "yeniden gelenekselleşme" eğilimi vardır. Bir düzeyde bu, komünizme yönelik tepkinin bir sonucudur. Aynı zamanda, doğru ya da gerçekçi olsun ya da olmasın komünizm öncesi dönemde hayatın daha iyi olduğuna dair bir inançla ilişkilidir. Teslim etmek gerekir ki geleneksel değerlere duyulan bu ilgi, komünist dönemde her şeyin farkında olan bazı kadınlar arasında da yüzeye çıkmıştır (bkz. Waters 1993, s.287), ancak 1990'larda bu eğilimin büyük ölçüde arttığı görülmektedir. Bu durumun geçici olduğu öne sürülebilir; insanlar daha çok seyahat ettikçe ve komünist olmayan dünya ile daha çok bütünleştikçe, geçmişe duygusal bakışın yerini giderek geleceğe dönük tutumların alabileceği söylenebilir.

Peki post-komünist dünyada feminizmin şimdiki durumu nedir? Bunu yanıtlamaya çalışırken, kadın gruplarının durumundan başlamak yararlı olacaktır. Ne yazık ki bu konuda elde bulunan bilgiler kabataslak, değişken ve çoğu kez çelişkindir. Bu yüzden bu grupların ele aldıkları belli başlı konuların bazıları ve gelecekte ilgilenebilecekleri konular üzerinde durulacaktır.

Bir tür kadın grubu post-komünizm döneminde genellikle ortadan kalkmıştır. Bu daha çok devletin desteğinde oluşan bir gruptur. Bu gruplar genellikle komünist devletin çıkarlarını yansıttıkları için, sadece batılı feministlerin standartlarına göre ilerici olmamakla kalmıyorlardı; bazı bakımlardan anti-feminist idiler ve var olan duruma uyumu teşvik ediyorlardı. Bu nedenle, 1990'larda bazıları hâlâ varlıklarını sürdürüyor olsalar da (Macaristan'daki gibi –Adamik 1993, s. 208), çoğunun ortadan kalkmış olması özel bir ilgiyi gerektirmez.

Tam tersine, gebe kalan bir kadının çocuk sahibi olup olmamayı tercih etme hakkına sahip olduğuna inananlar, post-komünizm döneminde ortaya çıkan bazı yeni grupları aforoz edeceklerdir. Örneğin 1991'de Macaristan'da oluşan yeni bir "yaşama hakkı" grubu ülkenin kürtağı kolaylaştıran yasalarının anayasaya uygun olmadığı gerekçesiyle Anayasa

Mahkemesi'ne başvurdu. Mahkeme'nin başvurusu reddetmesine rağmen, 1992'nin sonunda parlamentonun yeni bir yasa çıkarması istendi. (Adamik 1993, s.208) Yasama meclisi bu talebe olumlu yanıt vermiş ve bunun bir sonucu olarak Macaristan'da kürtaj son yıllarda komünist döneme kıyasla zorlaştırılmıştır. Görünüşe bakılırsa, sadece küçük bir grup, Feminist Network (1990'da kuruldu) 1992'nin başlarında, hayat hakkı taraftarlarına karşı çıkmaya çalışmıştı. Ancak Macaristan'da kürtaj konusunda hararetli tartışmalar olmuştur; Eda Fodor'un sözleriyle: "Tartışmalar sırasında ... kürtaj konusunu kuşatan söylem, liberal hümaniterizmden Birleşik Devletler'de çok aşına olunan türden bir dini dogmatizme doğru bir metamorfoz geçirdi." (1994, s. 183-4)

Benzer gelişmeler, yani özünde kadın meseleleriyle ilgili hem daha tutucu hem de daha ilerici grupların oluşması erken post-komünist dünyanın hemen her yerinde ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, çevre konusunda olduğu gibi, bazı siyasal partilerin kendi programlarında feminist kaygılara ve fikirlere yer vermeye ya da en azından burada bir sorun olduğunu anlamaya başladıklarını gösteren bazı belirtiler vardır. 1992'de Rusya'da İşçi Partisi ve Sosyal Demokratlar bu konuda bir örnek verdiler. (Waters 1993, s.300) Bu arada 1993'te Rusya'nın Kadınları'nın, Belarus ve başka yerlerde de benzer yapıların kurulması bir düzeyde sadece kadınları temsil eden siyasal partilerin var olduğunu gösterir. Ayrıca Funk'un (1993, s. 9) topladığı sınırlı bulgular, Polonya, Slovakya, eski DAC ve eski Yugoslavya'da oluşan ve gelişen ilerici feminist hareketlerin yeşilci uzantıları olduğunu ortaya koymaktadır; Romanya ve Bulgaristan'da bu tür gelişmeler olduğuna dair dikkat çekecek kadar az bulgu vardır.

Gelecekte feminist gruplar tarafından daha bütünlüklü biçimde ele alınabilecek konular yelpazesi kapsamlıdır ve son bölümde saptanan sayısız sorundan çıkarılabilir. Bu sorunlardan biri kadınların kendi bedenleri üzerindeki denetimleriyle ilgilidir. Pek çok post-komünist ülkeye hâkim olan iklimde, komünistlerin kürtajı onaylamaları, ancak kilisenin genellikle onaylamaması pek çok siyasetçiyi ve yurttaşı (kadın ve erkek)

kürtajı sınırlamaya ya da yasaklamaya yöneltmiştir. Bu durum zaman zaman kilise, özellikle de Roma Katolik Kilisesi ile feministler arasında büyük çatışmalarla sonuçlanmaktadır. Pek çok kadının (ve erkek) doğum kontrol yöntemlerine ve bu konuda eğitime ihtiyacı vardır. İşsizlik/istihdam bakımından durum şimdilik belirgin değildir. (Bkz. 9. Bölüm) Bazı ülkelerde (Romanya, Çekya, Polonya ve eski DAC) işsiz kadınlar oransal olarak erkeklerden daha çok, bazılarında (Macaristan) daha azdır. Ancak bu alanda kapsamlı ve belirgin eşitsizlikler er ya da geç kadın bilincinin yükselmesiyle ve bu eşitsizlik türüne karşı eylemlerle sonuçlanacaktır. Aynı şekilde çocuk bakımının hem annelerin hem de babaların eşit sorumluluğunda olması gerekirken, post-komünist toplumlarda muhtemelen erkeklerden çok kadınlar çocuk bakım olanaklarının arttırılmasını görev olarak görmektedirler.

Hana Havelkova'nın (1993) belirttiği gibi, post-komünist ülkelerdeki kadınların durumuyla ilgili genelleme yapmamak gerekir. (Post-komünizmin neredeyse her yönü için geçerli bir nokta.) Nitekim bazı sorunlar bazı post-komünist ülkelerde diğerlerinden daha belirgindir. Örneğin, boşanma sorununun Macaristan'da öteki post-komünist devletlerin çoğunda daha çekişmeli olduğu görülür. (Funk 1993, s. 9) Ama aynı zamanda ortak noktalar da gözden kaçırılmamalıdır. Toplumsal cinsiyet siyasetlerinin tekil yönleri ülkeden ülkeye -aslında dinden dine, kasabadan köye, etnik gruptan etnik gruba, yaş grubundan yaş grubuna vb.- değişse de temel sorunların çoğu ortaktır.

Ortak sorunlardan biri kadınlara karşı şiddettir. 9. Bölüm'de görüldüğü gibi bu konuda post-komünist dünya için çok az istatistik vardır. Çok olsaydı da bunların ihtiyatla karşılanması, asgari sayılar olarak görülmesi gerekirdi, çünkü eviçi şiddet asla bildirilmemektedir. (Durum Batı'dakine benzer) Ancak 1990'larda görülebilir ve moral bozucu bir sorun, eski Yugoslavya'da, özellikle Bosna-Hersek'te kadınların yaygın biçimde, meşrulaşmış tecavüze uğramaları ve öldürülmeleri idi. Tanınmış Amerikalı feminist Catherine Mac Kinnon ve diğer pek çoklarının 1990'ların başından beri öne sürdükleri gibi,

gerek post-komünist toplumlarda gerekse başka yerlerde, sadece savaşıla bağlantılı tecavüzü lanetlemekle kalmayan, aynı zamanda bunun gerçek bir savaş suçu olarak görülmesini sağlayan bir uluslararası topluluğun, konuya ilişkin bütün potansiyel müeyyidelerle birlikte örgütlenmesi kadınlar (ve erkekler) için acil bir ihtiyaçtır. Bu türden talepler sonunda bazı başarılar sağlamıştır; Haziran 1996'da, merkezi Hague'da bulunan Eski Yugoslavya için bir Uluslararası Suçlar Mahkemesi, tecavüzü ilk kez bir savaş suçu olarak ele almaya başlamıştır.

Ulusçuluk ve Etnik Siyasetler

Ulusçu hareketler pek çok kişi için bir başka toplumsal hareket formunu oluşturur. Bu bakımdan konuyu bir önceki bölümde ele almak daha uygun olurdu. Ne var ki ulusçuluk ve etnik siyasetler ulusçu hareketlerden çok daha kapsamlı bir konu oluşturur. Ayrıca etnik gerilimler post-komünist dünyanın çeşitli kesimlerinde siyasetin öylesine önemli bir özelliği haline gelmiştir ki bazı yorumcular bunların hem post-komünizmin ayırıcı bir özelliği olduğuna hem de sivil toplumun gelişimine yönelik büyük bir tehdit oluşturduğuna inanırlar. Dolayısıyla bu bölümde konu tek başına ele alınmaktadır.

Ulusçuluk pek çok formda ortaya çıkan oldukça karmaşık bir fenomendir. Post-komünist dünyadaki bazı çelişme ve gelişmeleri yorumlamak için bu formları ayrı olarak ele almak gerekir. Ulusçuluğu bir kavram olarak anlamak için, ulus sözcüğünün kökünü ya da özünü ele almak gerekir.

Geçmişte pek çok yazar ulusları bir insan grubunun ortak noktalarına göre tanımlamaya çalışmışlardır. Bu ortak noktalar, dil, din, toprak ve tanımlanması zor bir kavram olan kültürü kapsayabilir. Son yıllarda pek çok çözümlemeci, bu ortak özelliklerin bir kısmı ya da hepsi kendisini ulus olarak betimleyen bir grupta bulunabilse de, ulusu nihai olarak tanımlayanın öz-algı olduğunu kabul etmişlerdir. Seton – Watson'un (1965, s. 5) sözleriyle ifade etmek gerekirse, bir ulus, kendi üyelerinin faal ve önemli bir kesimi kendilerini bir ulus olarak görüyorlarsa vardır. Bir ulus esas olarak zihinde –kolektif bilinçte– var olan bir şey olduğuna göre, Benedict Anderson'un

(1991, s. 6) ulusu neden "hayali bir siyasal topluluk" olarak betimlediği anlaşılabılır. Ortak bir dil, geçmişin bazı olayları ve kahramanları üzerinde odaklanmak vb. önemli olabilir, ancak nihai olarak ulus toplumsal bir yapıdır. Post-komünist dünyada etnik çatışma örnekleri ele alınırken bu nokta akılda tutulmalıdır.

Ulusçuluk, *aşağıda açıklanan önemli kayıtlarla*, bir ulusun ideolojisi olarak betimlenebilir. Buradaki tartışmanın amaçları bakımından, ideoloji biraz sorunlu olsa da, belirli bir grubu (bu örnekte bir ulus) ve o grubun etkinliklerini tanımlamak, rehberlik etmek ve/ya da haklı çıkarmak için kullanılan karmaşık bir normatif fikirler seti olarak anlaşılır. Bu fikirler formal ve açık olarak yayılır –okullarda, medyada, eylemcilerin konuşmalarıyla vb. Alternatif ya da ek olarak, bunlar bireylerin bilincine sezdirmeden ve örtük biçimde sızabilir. Bu aile üyeleri, dostlar vb. aracılığıyla olabilir. Bu kişiler (ulusçu) kod ya da değerler sistemini ilettiklerini fark etmeyebilirler. Gerçek ulusçunun esas kimliği, örneğin sınıfsal ya da toplumsal cinsiyetten çok ulusaldır.

Ulusçuluğu bir ideoloji olarak betimlerken ihtiyatlı olmak gerekir, çünkü çoğu ideolojinin aksine ulusçuluk tek başına toplumsal örgütlenmenin çeşitli anahtar özelliklerini, özellikle de siyasal ve ekonomik bir sistemin nasıl yapılandığını ve yönetildiğini ana hatlarıyla ortaya koymaz. "Siyasal ve ulusal birimin birlikte olmasını savunan (bir genel) ilke"den (Gellner 1983, s. 1) fazla bir şey değildir. Bu anlamda, *yetersiz* bir ideolojidir ve bir sistemde sürekli bir rol oynayacaksa, belirli bir durumda gerçek bir ideolojiyle (liberalizm, tutuculuk, sosyalizm, komünizm gibi) bağlantılı olması gerekir.

Yukarıda belirtildiği gibi, ulusçuluk pek çok formda ortaya çıkabilir. Bir ayrım resmi ve gayri resmi ulusçuluk arasındadır.⁶ Birincisi, bir devletin devlet yönelimli bir ulusal kimliği (bu konuda bkz. Smith 1991) aşılama ve güçlendirme çabalarını, yanı sıra ulusun ihtiyaçlarına uygun bir devlet sistemi

6. Bu terimler, başkalarının "yurttaş" ya da "etnik" ulusçuluk dediği şeyle önemli ölçüde örtüşür.

oluşturma çabasını anlatır. Gayrı resmi ulusçuluk ise, genellikle var olan bir devleti hedef alır ve esas olarak devletin değil, toplumun içinden çıkararak oluşur. Kuşkusuz dünya dinamik bir yerdir ve günümüzün gayrı resmi ulusçuluğu, yeni bir devlet kurma ya da var olan bir devlette temel bir değişiklik yaratma hedefine ulaşma anlamında, öylesine başarılı olabilir ki yarının resmi ulusçuluğu haline gelir.

Gayrı resmi ulusçuluk en az dört tipe bölünebilir –üniterlik, özerklik, ayrılıkçılık ve irredentizm. Üniterist ulusçuluk verili bir devlette genellikle sayısal olarak başat olan bir etnik grubun, devletin içindeki öteki etnik gruplarla ve bu grupların çoğu ya da hepsi arasında ortak bir kimlik yaratma ya da ortak bir kimliğin gelişimini teşvik etme girişimlerini anlatır. Bu ayırıcı değil bütünüleyici bir ulusçuluk formu olarak tasarlanır. Bu ulusçuluk formunu savunan gayrı resmi ulusçuların devletin resmi ideologlarıyla pek çok ortak noktaları olsa da, bu ideologları sıkıntıya sokabilir ya da onlara ters düşebilir. Bu bazen öteki etnik grupların kültür ve özlemlerine karşı kendi duyarsızlıklarından ötürüdür. Alternatif ya da ek olarak bu, merkezi yetkililer etnik azınlıklar karşısında başat etnik gruptan yana görünmek istemedikleri için de olabilir.

Üniterist ulusçuluğun aksine, hem *özerkçi* hem de *ayrılıkçı* ulusçuluklar temelde ayırcıdırlar. Her ikisi de karşı hegemonik olabilir ve en geniş etnik grubun ve/ya da var olan devletin (en geniş etnik grubun hâkimiyetinde olabilir) hâkimiyetine direnebilir. Bu iki ulusçuluk formu arasındaki başlıca farklılık, özerkçiler var olan bir siyasal birim *içinde* kendi işlerini yönetmek için daha fazla özgürlük sağlamaya çalışırken, ayrılıkçıların kendi birimlerini (devlet) oluşturmak için var olan birimden kopma anlamında tam bağımsızlık istemeleridir.

Ulusçuluğun dördüncü tipi aslında hem resmi hem de gayrı resmi olabilir. Aynı anda hem bütünüleyici hem ayırıcı da olabilir. Bu *irredentizm*'dir. Burada bir A ülkesindeki bir grup (gayrı resmi ulusçular) bu ülkeden ayrılarak bir B ülkesine bağlanmak ister. Bunun tipik nedeni kendilerini etnik bakımdan B ülkesinde yaşayan büyük gruba A ülkesindeki büyük gruba olduklarından daha yakın hissetmeleridir. B ülkesinin

hükümetinin (resmi ulusçular) A ülkesindeki etnik bakımdan homojen olan grubu, ayrılarak kendi ülkesine katılmaya teşvik etmesi de mümkündür. Böylece sorunun, A ülkesinde mi yoksa B ülkesinde mi odaklandığına bağlı olarak neden aynı anda hem resmi ve gayri resmi hem de bütünleyici ve ayırıcı olduğu anlaşılmış olmalı.

Gerçek dünyada ve resmi versiyon ile gayri resmi versiyon arasındaki örtüşme ve etkileşime yapılan göndermelerin ima ettiği gibi, ulusçuluğun bazı örnekleri yukarıdaki bölümlemede saptanan ideal tipleri iki taraflı olarak destekler, harmanlar ya da bulanıklaştırır.⁷ Bu nokta, aşağıda post-komünist dünyada ulusçuluk örnekleri ele alındığında açıklığa kavuşturulacaktır.

Bir düzeyde ulusçu siyaset etnik siyasettir. Aslında, etnos (etnik sözcüğünün kökü) klasik Grekçe’de ulus anlamına geliyordu. Ulus sözcüğü de Latince natio sözcüğünden türetilmiştir. Pek çok kişi bu terimleri birbirinin yerine kullanır. Ancak tartışılması gereken bazı fenomenler vardır ve bu yüzden açıklık sağlamak için, etnik siyaset terimi kullanılabilir. Ayrıca, pek çok çözümlemeci ulusçuluğun, geçmişi on sekizinci yüzyıla kadar uzanan modern bir fenomen olduğunu savunur. Bu bakımdan, hem kâdim Greklerde hem de Romalılarda ulus terimi kullanıldığı, ancak ulusçuluk kavramı olmadığı için, etnik siyasetin tek başına ulusçuluktan daha çok şey ifade etmesi gerektiği anlaşılır.

Bu kitapta, etnik siyaset kavramı toplumdaki iki (ya da daha fazla) etnik grup arasındaki ya da bir etnik grup ile devlet arasındaki çatışmayı anlatmak için kullanılmaktadır. Ancak burada siyasal yapıların önemli ölçüde değişmesi ya da ulusal bilincin yükselmesi gibi bir öneri yoktur. Bunun bir formunda etnik grup daha büyük adalet –devlet içinde öteki yurttaşlarla

7. Örneğin, etnik bir azınlığa mensup olan yerel görevliler merkezi yetkililerden federal bir sistem içinde özerk taleplerde bulunabilirler; bu türden etkinlik burada gayri resmi ulusçuluk olarak değerlendirilirken (devletin resmi bütünleyici siyasetine meydan okumayı temsil ettiği için) bunun *resmi* yetkililerden kaynaklanması olgusu resmi/gayri resmi ayırımının sınırlarını ortaya koyar.

eşit haklar- talep eder ve haksızlık olarak algıladığı (bu sadece algıdan ibaret olmayabilir) şeyin kendi etnik farklılığı yüzünden gerçekleştiğini düşünür.

Etnik siyasetin benzer bir formu *ırkçılık*'tır. Çözümsele amaçlar bakımından ırkçılık gerçek dünyada sık sık örtüşse de üç biçimde görülebilir. Birinci ve en ılımlı formuyla ırkçılık, belirli özelliklerin ırk tarafından belirlendiğini savunur.⁸ Yel pazenin öteki ucunda yerinde bir deyimle *ırkçılık* kavramı yer alır.⁹ Bu kavram, bir grup diğer bir gruba karşı önemli bulduğu gerçek ya da sözde biyolojik farklılıklar temelinde üstünlük iddiasında bulunduğu zaman ortaya çıkar. Bu ikisi arasında, farklı ırkların olduğu ve bunların genellikle ya da tamamen birbirinden ayrı tutulmaları gerektiğini savunan bir ırkçılık formu vardır. Bu ırkçılık formunun ırkçılığın temel bir özelliği olan hiyerarşi kavramını mutlaka kapsaması gerekli olmasa da, pratikte bu türden ırkçıların kendi ırklarının -ve kültürlerinin- diğerlerinininkinden daha iyi olduğunu kabul ettiklerine dair pek ifade edilmeyen bir varsayım vardır.

Ulusçuluğun ve etnik siyasetlerin belli başlı formları saplandıktan sonra bu konulara ilişkin komünist siyaset kısaca çözümlenebilir. Ardından post-komünizmdeki durum üzerine daha uzun bir alt bölüme yer verilecektir.

KOMÜNİST DÖNEM

Pek çok Marksist'e göre ulusçuluk, özellikle on dokuzuncu yüzyıl Avrupa'sında kapitalist devlet oluşumunun belirli bir evresiyle bağlantılı olan geçici bir fenomendir. Ulusçuluk, Marx'a ve onu izleyenlere göre, burjuvazinin belirli bir ülkedeki proletaryanın, dünyanın başka yerlerindeki işçilerden çok kendi kapitalist sınıfıyla ortak özellikler taşıdığına inanması

8. Irk geleneksel olarak özünde biyolojik bir kavram olarak görülür. Ancak bunun geçerliliği bilim çevrelerince giderek daha fazla sorgulanmaktadır. Bu çevreler ırkın nesnel bir kavram olmaktan çok toplumsal olarak imal edilmiş öznel bir kavram olduğunu öne sürerler.

9. Ne var ki bu terim son yıllarda günlük kullanımda gözden düşmektedir. Bu nedenle ve ırkçılığın farklı formlarının zaman zaman örtüştüğü ve bulanıklaştığı dikkate alındığında, ırkçılık sözcüğü burada anlambilimsel tartışmanın ötesinde kullanılmayacaktır.

için oluşturduğu bir ideoloji idi. Bu argümana göre Alman ya da Fransız işçilerin, dünya çapındaki proletaryanın ortak çıkarlarından çok Almanya ya da Fransa'ya inanmalarını sağlamak ulusal burjuvazilerin çıkarıydı. Uluslararası proleter bilincin gelişmesi bu ulusal burjuvazilere yönelik bir tehdit oluşturmaktaydı. Marx işçi sınıfının ulusu olmadığını öne sürmüştü, sosyalist ya da proleter enternasyonalizmini savunmuştu. Aslında, Marx'ın en tanınmış ve en çok okunan kitapçıklarından biri, *Komünist Manifesto* şu sloganla sona erer: "Bütün ülkelerin işçileri, birleşin!"

Komünist sistemler teorik olarak bu argümana bağlı olsalar da, pratik ihtiyaçları genellikle fiilen izlenen siyasetlerin bu enternasyonalizm türünden ayrılmasını gerektirdi. Bu süreç Stalin döneminde "tek ülkede sosyalizm" görüşüyle birlikte iyice belirginleşti. SSCB bu siyaseti benimsedikten sonra, komünist önderlikler resmi ulusçuluğu devlet ideolojisiyle anonimleştirmek için bu örneği izlemişlerdir. (Bkz. Zwick 1983) Bu aynı zamanda komünist önderliklerin meşruluk kazanmalarını da sağladı: Komünistler genellikle var olan ulus-devletlerde iktidarı ele geçirdikleri için (DAC bir istina oluşturmuyordu), komünizm öncesi bazı geleneklere, özellikle de yurtseverliğe hitap etmenin komünist meşruluğu güçlendireceğine dair yaygın bir inanç vardı. 2. Bölüm'de belirtildiği gibi, komünist önderlikler genellikle spor gibi alanlarda elde edilen çağdaş başarıları vurgulayarak meşruluklarını güçlendirmeye de çalışmışlardır; bu resmi ulusçuluğun bir diğer boyutunu oluşturmuyordu.

Çok etnili olan komünist devletlerde, özellikle de SSCB ve Yugoslavya'da yetkililer belirli bir etnik gruptan çok devlete sadakati güçlendirmeye çalıştılar. Böylece SSCB yurttaşları kendilerini Gürcü ya da Ukraynalı ya da Rus değil Sovyet olarak görmeye teşvik edildiler. Aynı şekilde, Yugoslavya yurttaşlarının da kendilerini, Hırvat, Sloven ya da Sırp vb. olarak görmemeleri sağlanmaya çalışıldı.

Sözlerine inanmak gerekirse –bir Tito ya da Brejnev'in bu konuda söylediklerine kendilerinin ne kadar inandıklarını asla bilemeyeceğiz– pek çok komünist önderin kendi toplumlarındaki ulusçuluk sorununun temelinde çözüldüğüne inandıkları

n görülmektedir. Bununla gayri resmi ulusçuluğun ve geleneksel etnik rekabetlerin üstesinden gelindiğini ve yurttaşlar topluluğunu oluşturdıkları varsayılan "yeni sosyalist kişiler" in hem içinde yaşadıkları devlete hem de sahici sosyalist enter-nasyonalizme bağlı olduklarını kastediyorlardı.

Ancak konuya ilişkin bulguları incelemeden önce, burada saptanmış olan bütün ulusçuluk türlerinin komünist dönemde sayısız örneği bulunduğunu belirtmek gerekir. (Bkz. L. Holmes 1986a, s. 326–41) Ne var ki komünist dönemin sonlarına doğru, gayri resmi ulusçuluğun aşırılıkları komünist devletin baskı organları tarafından zor kullanılarak bastırıldı. (Örnekler: 1970'lerin başında Hırvatistan, Litvanya ve Ukrayna, 1980'lerin başında Kosova ve günümüz Tibet'i.)

POST-KOMÜNİST DÖNEM

Komünist dünyada 1989–91 olayları bu kitapta, bazı kayıtlarla, çifte reddedici devrim olarak betimlenmiştir. Bu reddiyelerin biri, dışsal hâkimiyet, bazı durumlarda olağan bölümlemeye tam olarak uymayan özel bir türde olsa da, ulusçuluğun iyi bir örneği olarak görülebilir. Burada, belirli bir ülkenin insanları, kendi devletlerine uluslararası hukuka göre taşıdığı resmi statüye rağmen uygulamada tamamen egemen ve bağımsız bir varlık gibi davranılmadığına inanırlar. Bu nedenle kendi tam egemenlik ve bağımsızlıklarını kanıtlamak ve evrensel düzeyde kabul ettirmek isterler.¹⁰ SSCB ya da Yugoslavya içindeki ulusçuların çoğu belirgin biçimde irredentist,

10. Siyasal birimlerden söz edilirken, "egemenlik" ve "bağımsızlık" terimleri günlük dilde sık sık birbirinin yerine kullanılır. Federal bir birimin parçası olmayan devletler söz konusu olduğunda, bu yaygın kanışıklık buradaki tartışma bakımından büyük bir sorun oluşturmaz. Ancak resmen federal devletler için bu ayırım önemlidir. Bu türden düzenlemelerde egemenlik, verili bir birimin (Sovyet, Yugoslav ya da Çekoslovak örneklerinde bir cumhuriyet) yasalarıyla federal yasaların çelişmesi halinde ve birim federasyonun bir parçası olmaya devam ettiği sürece birincisine öncelik verilmesi anlamına gelir. Dolayısıyla böyle bir durumda egemenlik tam bağımsızlıktan daha az bir şeyi temsil eder. Terminolojinin bu kitapta kullanılan bağlamı içinde tek başına egemenlik çağrısında bulunanlar özerkçi, tam bağımsızlığı savunanlar ise ayrıkçı olacaktırlar.

Vance–Owen'in Bosna–Hersek'in on bölgeye ayrılması için yaptıkları öneriyi gösteren bir harita için bkz. L.Cohen 1995, s.254

özerkçi ya da ayrılmacıyken, Doğu Avrupa'dakilerin çoğu bu türden yapısal bir değişimi savunmuyorlardı. Polonya ve Macaristan gibi ülkelerde devletler resmen egemen ve bağımsızdılar, ancak bu ülkelerin yurttaşları ve siyasetçileri hâlâ Sovyet etkisi altında bulunuyorlardı. Dolayısıyla bu durum, en iyi şekilde özerkçilik, ayrılmacılık ve ulus unsurlarını harmanlayan özgül bir uluçuluk tipi olarak anlaşılır.

Etnik siyasetler 1989–91 devrimlerinde de rol oynadı. Belki de en iyi örnek Romanya idi. Devletin Transilvanya'daki Macarların haklarını savunan Peder Tokes'e yaptıklarının, pek çok yorumcuya göre Aralık 1989 anti-Çavuşesku devrimini tetiklediği, 3. Bölüm'den hatırlanacaktır.

Ne yazık ki çifte reddedici devrimin bir parçası olan ulusçuluk pek çok ülkede tek başına hız kazandı ve post-komünizmde olumsuz bir fenomen haline geldi. Dışsal gözlemci, hâkimiyeti hedef alan ulusçuluğun temelde haklı olduğunu (bu anlamda "iyi" ulusçuluk) genellikle anlayabilir ve benimseyebilir, ancak bu ulusçuluk şovenist ya da ırkçı olmaya başlarsa durum değişir. Bu türden ulusçuluğun en az kabul edilebilir formu hâkim ulustan olanların yeni durumu kabul etmedikleri, komünist dönemin daha büyük devletinden bağımsızlıklarını ilân eden uluslar üzerindeki denetimlerini sürdürmeye çalıştıkları yerlerde ortaya çıkar.

Çeko-Slovakya

Komünist dönemde federal olan üç devlet tamamen farklı dağılma süreçleri yaşamıştır. En yumuşak dağılma Çeko-Slovakya'da oldu. Bu ülkenin 1918'de ortaya çıktığı ve Prag Baharı'nın bir sonucu olarak 1969'da federalleştiği hatırlanacaktır. 1992'de hem Çek Ülkesi'nde hem de Slovakya'da az sayıda önde giden siyasetçi, Çeko-Slovakya gerçekten eşit bir federasyon olarak varlığını sürdürmeyecekse iki ayrı devlet olmasının daha iyi olacağı konusunda anlaşmaya varmışlardı. 1992'nin sonunda ülkenin bölünmesinden sadece aylar önce Çek Ülkesi ve Slovakya'da yaşayan yurttaşlar arasında yapılan bir araştırma her iki yurttaş grubunun daha büyük bir bütünün parçası olarak kalmak istediklerini ortaya koydu. Çeklerin,

Slovaklara kıyasla bir ölçüde daha bütünleşmiş bir düzenlemeden yana olduklarını belirtmek gerekir. Ancak özellikle iki siyasetçi –Çek Ülkesi’nde Klaus, Slovakya’da Meciar– bölünmeden yanaydı ve her ikisi de Çek ve Slovak başbakanları olarak (Haziran 1992 seçimlerinde) bunu gerçekleştirebilecek bir konuma geldiler.

Çekoslovakya’yı bölme anlaşmasının önemli bir nedeni Klaus ve Meciar’ın izlenecek yol konusunda çok farklı görüşlere sahip olmalarıydı. Klaus uzun süredir post-komünist dünyanın en tutarlı biçimde piyasa ve özelleştirme yanlısı önderlerinden biri olmuşken, Meciar ekonominin yönetiminde devletin önemli bir rol oynaması gerektiğine inanıyordu. Bu konular bağdaşamazdı. Klaus, Meciar’ın iki egemen birimi bir araya getiren konfederal devlet görüşünü reddetti. Bu iki adam anlaşamadıkları konusunda anlaştılar ve Çeko-Slovakya 1 Ocak 1993’te iki bağımsız devlet halinde bölündü. (Bu konuda bkz. Pehe 1993) Pek çok kişinin öngördüğü gibi, bu gelişme daha güçlü olan Çek Ülkesi üzerinde neredeyse hemen olumlu bir ekonomik etki yarattı. Tam aksine, daha az gelişmiş, geleneksel ve eskimiş endüstrilere daha bağımlı olan Slovakya önceleri komşusunun çok gerilerinde kaldı; bununla birlikte, pek çok ekonomik çözümlemecinin öngördüğünden çok daha kısa sürede iyileşmeye başladı.

Çekoslovakya halkı uzun süredir, zorluklara katlanma gücü ve barışçı olmakla ün kazanmıştı. (Bu bağlamda zaman zaman Polonyalıları ters düşerler.) Ülkenin kısmen Çek ve Slovak ulusçuluğu temelinde dağılması olağanüstü barışçı oldu; bu olay "kadife boşanma" olarak betimlenmiştir. Ne var ki bütün sürecin bu kadar demokratik, yumuşak ve yasal olup olmadığı tartışılabilir. Örneğin, Slovak Ulusal Konseyi 1992 Temmuz ortalarında tek taraflı olarak Slovak egemenliğini ilân etti ve böylece Çeko-Slovak devlet başkanını (Havel) haberi duyduktan sonra bir saat içinde istifa edecek kadar şaşırttı. Ayrıca, 1992’nin ortalarında yürürlüğe giren yasaya göre, devletin dağılması ancak, iki cumhuriyetin en az birindeki çoğunluğun bir referandumla ayrılma istegini ifade etmesi halinde gerçekleşebilirdi. Ancak iki başbakan referandumun pahalı

bir formalite olacağı sonucuna vardılar ve bölünme konusunda yeni önerilerde bulundular. Bütün bunlar Federal Meclis'ten sorunsuz biçimde geçmediyse de, 1992'nin sonunda pek çok parlamenterin ülkenin her nasılsa bölünmesi gerektiğini kabul ettikleri görülür. Bu bölünmenin kaotik (ve belki de şiddet yoluyla) değil, düzenli biçimde olması daha iyi olacaktır. Yılın başlarında biraz duraksanmasına rağmen, Federal Meclis sonunda, 25 Kasım 1992'de bölünmeyi öngören yasa tasarısını kabul etti ve birkaç hafta içinde bölünme gerçekleşti. Ne var ki özel kamuoyu yoklamaları, ne Çek ne de Slovak çoğunlukların tam bir bölünme istediğini göstermeye devam ediyordu. (Çekoslovakya'nın bölünme nedenlerine ilişkin farklı görüşler için bkz. Musil 1995)

1 Ocak 1993'ün bu öykünün sonu olduğu söylenemez. 1992'de Çek Ülkesi'ndeki en tartışmalı konulardan biri Moravya ve Silezya sorunuydu. 3. Bölüm'den hatırlanacağı gibi, Çek Ülkesi normal olarak Bohemya, Moravya ve Silezya'nın çeşitli bölgelerinden (bazı bölgeleri Polonya'dadır) oluşuyordu. 1990'ların başında, bir çok Moravyalı ve Silezyalı Çek Ülkesi'ne Bohemyalıların hâkim olmaya başladıklarını öne sürüyorlardı: Örneğin, Çekya'nın başkenti Prag, aynı zamanda Bohemya başkentidir. Bu tartışma, yeni Çek anayasasının tartışılmakta olduğu Çek parlamentosuna kadar ulaştı. Bazı muhalif siyasetçiler, Moravya ve Silezya'nın kendi kimliklerini Çek Cumhuriyeti içinde kaybetmemelerini sağlamak için Çek Ülkesi'nin federalleştirilmesini savundular. Parlamenterlerin çoğunluğu, daha ileri derecede ayırıcı ulusçuluğu ve belki de ayrılıkçılığı teşvik edeceği gerekçesiyle bu öneriye karşı oy kullandılarsa da, Moravyalı ve Silezyalı ulusçuların bunu kabul edecekleri kesin değildir. Ulusçu siyasetlerin bir sonucu olarak Çek Cumhuriyeti'nde daha büyük yapısal değişiklikler olabilir.

SSCB

Çeko-Slovakya örneğinde, esas olarak iki parçadan oluşan bir yapının önderlikleri ülkenin bölünmesini tartışmak zorunda kaldılar. Ancak SSCB çok daha büyük ve çok daha karmaşıktı ve ülkenin yeniden yapılandırılmasını müzakere etmek

çok daha zordu. Sonunda bu yönde yapılan görüşmeler başarısız oldu. Çeko-Slovak bölünmesi plânlı ve düzenli biçimde uygulanırken, SSCB aniden bölünüverdi! Süreç 1991'den önce Baltık Cumhuriyetleri ve Gürcistan'dan gelen baskılarla birlikte başlamıştı. Ancak Ağustos 1991'de yaşanan başarısız darbenin ardından Gorbaçev ve diğerlerinin yeni ve çok daha gevşek bir düzenleme için gösterdikleri çabalar boşa çıktı. Pek çok cumhuriyetçi elit şimdi daha iyi anlaşılabilen nedenlerle yeni bir darbe girişimi riski olduğuna ve muhtemel komplocuların Ağustos 1991 girişiminin başarısızlığından ders çıkarmış olabileceklerine inanıyordu. Ağustos darbesini güdüleyen etkenlerden birinin komplocuların Sovyetler Birliği'nin de facto dağılmasının yakın oluşundan duydukları rahatsızlık ve çok etnili yeni bir SSCB'nin kurulmasını arzulamaları olduğu dikkate alınır, Rusya dışındaki pek çok siyasal elitin başarısız girişimi izleyen gün ve haftalarda neden kendi cumhuriyetlerinin bağımsızlığını istedikleri daha iyi anlaşılır. Basit biçimde ifade etmek gerekirse, Moskova'daki güçler bir kez daha denetimi ele geçirme fırsatı yakalamadan önce kendi ülkelerini SSCB'den ayırmaya çalıştılar.

Resmen tanınmış 15 cumhuriyetten ve 100'den fazla etnik gruptan oluşan Sovyetler Birliği'nin boyutları dikkate alındığında, bölünmenin görece barışçı olduğu söylenebilir. ESB'nin çeşitli bölümlerinde fiili ya da önerilmiş siyasal yeniden yapılanmaya (ya da bunun olmayışına) karşı silahlı direniş olduğu ve bazı durumlarda bu direnişin devam ettiği kesindir. Ermenistan ile Azerbaycan arasında Dağlık Karabağ'da çıkan kanlı çatışmalar örneklerden biridir. (1993'den itibaren 13 000 kişinin öldüğü hesaplanmıştır-Gitelman 1994, s. 245) Diğer örnekler, Gürcistan "üniterist" yetkilileri ile hem Güney Osetyalı özerkçiler (1990'da feshedilen Güney Osetya özerk bölgesinin yeniden özerkleşmesini istiyorlar) ve irredentistler (Rusya federasyonu içinde Gürcistan'dan ayrılarak Kuzey Osetyalılara katılmak istiyorlar) hem de Abhaz özerkçiler ve ayrılıkçılar (bkz. S. Jones 1992, 1993) arasındaki çatışmalar; ve Dinyester Irmağı'nın sol kıyısı üzerinde Rusya (Rus birliklerini de

kapsayarak) ile Moldovalı yetkililer arasındaki gerilimlerdir. (Bkz. Kolsto et al. 1993 ve Transition'daki çeşitli makaleler, V. 1, no. 19, s.2-20)

Bu askeri çatışmalara pek çok sözlü ve hukuksal çatışma eklenirse –bunların çoğu bir düzeyde toprak anlaşmazlıklarıdır– durum daha da kötü görülür. Sadece SSCB 1991'in sonunda çok gevşek ve muhtemelen geçici BDT'ye daralmak ve dönüşmekle kalmadı; en büyük ortak olan Rusya'nın içinde bile özerklik talepleri 1990'ların başında endişe verecek ölçüde arttı. St. Petersburg'un (eski adı Leningrad) Rus federasyonu içindeki cumhuriyetlerle eşit statü talep etmesi gibi bazı durumlarda öne sürülen iddialar temelde ulusçu ya da etnik olarak betimlenemez. Bunlar daha çok merkezi yetkililere güven kaybının ve yerel elitin, daha fazla denetim sağlaması halinde kendi yönetim birimlerinin daha iyi işleyeceğine dair inançlarını yansıtmaktadır. Bu, bir anlamda, bölgecilik örneğidir. Ancak daha fazla özerklik ya da fiilen bağımsızlık taleplerinin bazıları Rusya Federasyonu içindeki ulusçu siyasetlerin tartışmasız örnekleri olmuşlardır. Bir örnek, Kasım 1991'de İnguşetya'dan de facto ayrılan ve Rusya'dan bağımsızlık talep eden Çeçenya'dır. Moskova, Çeçenya İnguşetya'nın ayrılmasını hemen kabul ederken, Çeçenya'nın bağımsızlığını reddetti. Bu gelişme 1994'ün sonunda Çeçenler ile Rus birlikleri arasında savaşın patlak vermesiyle sonuçlandı. Daha fazla özerklik ya da tam bağımsızlık için savaşan öteki cumhuriyetler, Tataristan (bkz. Teague) ve Başkırdistan (bkz. Todres 1995) idi.

1992'nin sonunda BDT'nin çeşitli bölümlerinde yaşanan ulusçu çatışmalar öyle yoğundu ki bazı ülkeler topluluktan ayrılmak niyetinde olduklarını açıkça ortaya koydular. Örneğin, Ekim 1992'de Azerbaycan yasama meclisi oybirliğiyle BDT anlaşmasını kabul etmeme kararı aldı. Azerbaycan daha sonra BDT'den çekildi. Aralık ayı içinde Moldova Devlet Başkanı Snegur kendi cumhuriyetinin de anlaşmayı imzalamayacağını ilân etti. Resmi gerekçe BDT içinde Moldova'nın itiraz ettiği merkezileştirme eğilimleri olsa da, esas nedenin, önde giden çeşitli Rus siyasetçilerinin Dinyester Irmağı'nın sol kıyısındaki Rus güçlerini desteklemesi olduğu açıktır. Ancak her iki ülke,

hâlâ süren itirazlara rağmen sonunda ağıla girdi. Azerbaycan Eylül 1993'te BDT'ye katılmaya karar verdi ve Moldova da sonunda, askeri ittifakın dışında kalmakla birlikte Nisan 1994'te ekonomik ittifaka katılma kararı aldı.

Günümüz BDT'sindeki çeşitli türden ulusçuluklara ilişkin pek çok örnek verilebilir. Ancak bu genel görünümü temelde değiştirmeyecektir. Görünüm çok sayıda ulusçu ve karşı ulusçu iddiaları yansıtmaktadır. Bütün bunlar bazıları için kâbus, bazıları için de imkân oluşturmaktadır.

1990'larda ESB'nin bir yönünü ele almak gerekir. Bu, ESB'nin ardıl devletlerindeki siyasal elitin devletin yeni bir formda inşa edilmesine ve ulusal bir kimlik oluşturma çabasına katılmak zorunda kalmalarıdır. Pek çok Rus'un Rusya ile özdeşlenmekte ya da ayırt edici biçimde "Rus" olarak kabul edebilecekleri herhangi bir duyguyu benimsemekte zorlanmaları Batı'daki pek çok kişiyi şaşırtmıştır. Yüzyıllarca Rus İmparatorluğu'nun bir parçası olmuşlardı ve "sadece" Rus olmanın ötesinde daha kapsayıcı (Rusya bölgesel olarak hâlâ dünyanın en büyük ülkesiydi) bir kimliği benimsemeye hazır oldukları görülüyordu. (Rus kimliği konusunda bkz. Sherman 1994) Bu durum yukarıda belirtilen St. Petersburg taleplerini kısmen açıklar. Bu aynı zamanda Jirinovski ve onun yayılmacı Liberal Demokratlar'ının Aralık 1993 seçimlerinde kazandıkları başarıyı açıklamaya da yardımcı olur. Ancak burada Rus kimliği sorununa yönelik tamamen farklı iki tepki gözlemlenebilir. St. Petersburg göstericilerinin pek çoğu Rusya federasyonundan çok yerel bir birimle ilişkilendirilmeyi tercih ettiler. Özetle, çok daha küçük bir birim üzerinde odaklanıyorlardı. Jirinovski taraftarlarının çoğuna göreyse, Rusya İmparatorluğu'nu yeniden kurma (yani daha geniş bir birim) vaadi bir cazibe taşıyordu.

Açıktır ki pek çok Orta Asyalı da kendilerini yeni devletlerine göre tanımlamakta zorlanmaktadırlar. Bess Brown'ın gözlemlediği gibi:

Beş Orta Asya cumhuriyeti –Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan– için SSCB'nin çöküşü ve 1991'in sonunda de facto bağımsız olmaları bu yeni devletlerde yaşayan insanların psikolojik, siya-

sal ve ekonomik olarak hazır olmadıkları, beklenmedik bir olaydı... Bu nedenle Orta Asya devletlerinin bağımsızlıklarının ilk yılına, bu yeni ülkelerin, Özbekistan dışında hepsinin pek az deneyime sahip oldukları devlet kurma çabaları hâkim oldu. (1993, s. 25)

Sovyet cumhuriyetlerinin 1920'lerde kurulmasından önce dünyanın bu bölümünde ulusal bilincin görece pek gelişmemiş olduğu bir gerçektir. Örneğin, Kazakistan nüfusunun büyük bir bölümü bölgenin on dokuzuncu yüzyılda Rus İmparatorluğuyla birleştirilmesinden önce göçebeydi. Tacikistan'ın ise 1929'dan önce bir varlık olduğunu söylemek zordur. Bazılarının öngörüsüne rağmen (bkz. Carrere d'Encausse 1981) bu bölge 1980'lerde ayrılıkçı ulusçuluğun önemli bir kaynağı olmadı ve 1990'ların başında bu ülkeler bağımsızlığı büyük bir coşkuyla benimsemediler. Resmi ulusçuluk artık bu ülkelerin çoğunda hükümet gündemlerinin bir parçasını oluşturmaktadır. Bu ülkelerin çoğunda giderek otoriter önderliklerinin oluşmasının bir nedeni önderlerin halk arasında güçlü ve birleştirici bir kimlik geliştirmeyi gerekli görmeleri olabilir.

Yugoslavya

Post-komünizme ve yeniden yapılandırılmış bir siyasal sisteme en trajik geçiş Yugoslavya'da olmuştur. Parçalanma 3. Bölüm'de kapsamlı biçimde ele alındığı için, öyküyü tekrarlamaya gerek yok. Ne var ki Bosna-Hersek'teki durum son yıllarda dünya medyasına çok fazla hâkim olduğu ve gelecekte de tarihsel bakımdan önemli bir olay olmaya devam edeceği için, bu tekil sorun üzerinde kısaca durmak yararlı olacaktır.

Daha önce belirtildiği gibi, Bosna-Hersek'in uzun ve karmaşık bir tarihi vardır. On beşinci ve on altıncı yüzyıllarda Müslümanlığı kabul edenlerin çoğu etnik olarak Sırp idi; aslında Sırlar yedinci yüzyıldan önce Bosna'ya yerleşmişlerdi ve Bosna onuncu yüzyıla kadar Sırbistan'ın bir parçası olmuştu. Yüzyıllar içinde Sırlar ve Hırvatlar bölgeye yerleştiler ve böylece 1990'larda Bosna-Hersek Müslümanlar, Sırlar, Hırvatlar ve diğerlerinden oluşan karmaşık bir yapıya büründü. (Ayrıntılar için bkz. L. Cohen 1995, s. 241) Haziran 1991'de Sloven-

ya ve Hırvatistan'ın bağımsızlık ilânları (bunu sırasıyla Temmuz 1990 ve Aralık 1990'da egemenlik ilânları izledi) Sırbistan'daki, aralarında bazı hükümet üyelerinin de bulunduğu pek çok üniterist ulusçuyu ülkenin parçalanmasını durdurma kaygısıyla saldırıyı sürdürmeye yöneltti. Bu durum eski Yugoslavya'nın Sırp olmayan nüfusunun tepkisine yol açtı. Bunlar Sırpların kendi hâkimiyetlerinde ve yarı komünist bir sistemi savunduklarına inanıyorlardı.

Bosnalılar zamanlama açısından talihsizdiler. Ekim 1991'de Slovenlerin ve Mart 1992'de Hırvatların ardından kendi ülkelerinin egemenliğini ve bağımsızlığını ilân eden Bosna hükümeti Sırp yarasına tuz basmış oluyordu. Ne var ki Bosna'da durum daha da ağırdı. Etnik çeşitlilik Bosna'yı çok daha homojen olan Slovenya ve Hırvatistan'dan çok farklı kılıyordu. Önce Sırbistan, sonra Hırvatistan, Bosna-Hersek'teki "kendi" halklarının bağımsız bir Bosna-Hersek'te en kalabalık etnik grubu oluşturan Müslümanlar tarafından ikinci sınıf yurttaş muamelesi görebileceklerini düşündüler. Aynı zamanda ve belki de çok daha önemli bir faktör olarak, hem Sırp hem de Hırvat önderler, eğer Yugoslavya dağılacaksa, post-Yugoslav anlaşmalar uluslararası hukuka göre saptanıp benimsenmeden önce kendi topraklarını azamileştirme girişiminde bulunmaları gerektiğine inanıyorlardı. 1992 baharında Bosna-Hersek'te başlayan dehşet verici savaşın arka plânı budur.

1992 ve 1993'te, hem Batılı hükümetler hem de BM gibi uluslararası örgütler, durumu ağırlaştırabileceği ve daha geniş kapsamlı bir savaşa yol açabileceği gerekçesiyle açıkça taraf tutmamaya çalıştılar. Böylece, Sırpların ekonomik ve askeri zorunluluklar nedeniyle Bosna-Hersek'te uyguladıkları düşmanlık ve vahşete son vermek zorunda kalacakları düşünceyle, Sırbistan'a ticari ambargo ve silah ambargosu uyguladılar. Bosna-Hersek Müslümanlarına da silah vermeyi durdurdular. Onları savunmak için savaşmayacaklardı. Eski cumhuriyetin çeşitli bölümlerini, grupların bu bölgelerdeki sayısal güçlerine göre Sırp, Hırvat ve Müslümanlara vererek Bosna-Hersek'in bölünmesini önerdiler. Bu önerinin -Vance-Owen adıyla-

la anılan Ocak 1993 plânı-¹¹ bir sorunu Sırp ve Hırvat adacıkları yaratacak olmasıydı. Oysa Sırp ve Hırvat yetkililer yeni ve daha fazla birleşmiş Sırp ve Hırvatistan devletleri yaratmak için bu bölgelere bitişik alanları da kapsamına alacak bir anlaşma istiyorlardı. Ayrıca, başkent Saraybosna dahil olmak üzere Bosna-Hersek'in pek çok bölümü etnik bakımdan o kadar karmaydı ki cumhuriyeti belirgin sınırlara göre bölmek her durumda kusurlu olacaktı.¹² Plânın sonunda başarısızlığa uğraması şaşırtıcı değildi.

1995'in ortalarında Bosna sorununun çözüme 1992-3'e kıyasla daha yakın olduğu görülüyordu. Ayrıca, 1995'te on beşinci yıldönümü sırasında BM, Bosna sorununda sergilediği zayıflık ve kararsızlık nedeniyle ne kadar etkisiz bir örgüt olduğunu ortaya koydu. Ağustos 1995'in sonuna ve Kararlı Güç Operasyonu'nun başlangıcına kadar BM -NATO aracılığıyla-Bosnalı Sırlara karşı güç kullanmadı. Bu güç gösterisi savaşan taraflar üzerinde istenen etkiyi yaratmıştır. Bir ABD inisiyatifi ve uzun müzakerelerin ardından 1995 Aralık'ında Paris'te bir araya gelen Bosna, Hırvat ve Sırp devlet başkanları Dayton Barış Anlaşması'nı imzaladılar. Anlaşma bir Hırvat-Müslüman Federasyonu ile bir Sırp Cumhuriyeti'ni tek bir Bosna devleti içinde birleştirmek için tasarlanmıştı. Bu anlaşmanın Bosna sorununa uzun vadeli bir çözüm getirip getirmediği zamanla görülecektir. Bosna çatışmasının bir sorunsal halinde gelmesi BM'in imajının düzeltmesini daha da zorlaştırabilir.

1990'larda Yugoslavya'nın parçalanmasının, BM'in neredeyse hiçbir şey yapamadığı en dehşet verici yönlerinden biri *etnik temizlik* denilen olaydır. Yakın zamanlarda en çok post-komünist dünyada (komünist dünyada olduğu gibi) pek çok örneği ve türü vardır. Bu konu üzerinde odaklanmak yararlı olacaktır.

11. Vance-Owen'in Bosna-Hersek'in on bölgeye ayrılması için yaptıkları öneriyi gösteren bir harita için bkz. L.Cohen 1995, s.254

12. Vance-Owen plânı, Saraybosna'yı da kapsayan karma bir etnik bölge tasarlıyordu, ancak bütün Bosna-Hersek etnik bakımdan karmaydı.

Etnik temizlik yeni değildi. Yaklaşık üç yüz yıl öncesinin Ha-beşlerine kadar gerilere gidilerek izlenebilir. (Bkz. Bell-Fialkoff 1993) Bosna-Hersek bağlamında etnik temizlik, etnik yapısı yüzünden bir halkın bir bölgeden diğerine zorla nakledilmesini anlatır. Yukarıda belirtildiği gibi, Bosna-Hersek etnik grupların kendi bölgelerine dağılımı bakımından bir yamalı bohça idi; aslında bazı merkezlerde Sırp, Hırvat ve Müslümanlar çoğunlukta olsa da, merkezlerin çoğu gerçekten çok etniliydi. Sırpların hedeflerinden biri, tek bir büyük Sırbistan yaratmak için, coğrafi olarak Sırbistan'a bitişik olan çok etnili bölgelerden Sırp olmayanları çıkarmak ya da Bosna-Hersek'e Sırp nüfusu ağırlıklı biçimde yerleştirmek idi. Böylece yüz binlerce insan kendi vatanlarından zorla çıkarılarak Sırpların pek ilgilenmedikleri bölgelere yerleştirildiler. Ayrıca binlerce kadın, bazı durumlarda resmi yetkililerin açık teşvikiyle askerlerin tecavüzüne uğradı.¹³ Bu, işgal edilen bir alan boşaltılırken kadınları terörize etmenin bir yolu olarak görülür. Bu aynı zamanda bir etnik grubun bir sonraki kuşağının saflığını bozmak ve kadınları "kendi" erkeklerinin gözünde daha az çekici hale getirerek grubun nüfus artış hızında bir azalma sağlamak için de tasarlanmıştır. Bu türden şiddet yöntemlerine başvurulması sadece iğrenç ve ahlâki bakımdan kabul edilemez değil, aynı zamanda tamamen keyfidir. Dünyanın pek çok bölgesinde (özellikle çok etnili bölgeler) olduğu gibi, Bosna-Hersek'te de yaygın olan grup içi evlilikler kimin hangi etnik gruba mensup olduğunu çoğu kez belirsizleştirir. Pek çok Bosnalı Müslüman'ın etnik kökenleri bakımından Sırp oldukları dikkate alınırsa, durumun dehşeti kadar anlamsızlığı da ortaya çıkar. Pek çok tecavüz kurbanının daha sonra doğum yapmaları buradaki ironiyi arttırmaktadır. Böylece, kendilerini galipler olarak görenlerin elde etmeye çalıştıkları sonucun tam tersi olmaktadır: "Etnik saflığı" korumak şöyle dursun, dünyaya gelen karma etnisiteli çocukların tecavüzcülerin kanını "sulandırdığı" öne sürülebilir.

13. AT'ye ve bazı başka değerlendirmelere göre Bosna çatışmasının ilk birkaç ayı içinde 20 000 kadar kadın genellikle Sırların tecavüzüne uğradı. Bu sayının abartılı olduğunu öne sürenler de vardır. (Bkz. rL. Cohen 1995, s.270) Bazıları da bu sayının az olduğunu düşünmekte ve bu dönemde 50 000 kadının tecavüze uğramış olabileceğine inanmaktadır. (Bkz. örn., *The Independent* (Londra), 6 Ocak 1993, s.7) En önemli nokta, sayılar değil, tecavüz olaylarının yaşanmış olmasıdır.

Eski Yugoslavya'da insanların zorla ve çoğu kez şiddet kullanılarak yerleştirilmeleri 1990'ların başında ve ortasında post-komünist dünyadaki etnik temizliğin en açık ve bilinen örneği idi. Ancak tek örnek bu değildir. Örneğin, Tacikistan ve Gürcistan için de benzer iddialar vardı.

Başka Ömekler

Çok daha ince bir temizlik yöntemi bazı post-komünist ülkeler tarafından uygulanmaktadır. Burada, yetkililer belirli etnik azınlıkları bölgeden uzaklaşmaya zorlamak için (açıkça ifade etmeden) marjinalleştirir ya da taciz ederler. Bunun için pek çok teknik kullanılmaktadır. Bunlardan biri polisin fiziksel olarak grupları taciz etmesidir. Çekya, Macaristan ve Romanya gibi ülkelerde suç işleme oranlarının artışından sorumlu tutulan Romanlar (çingeneler) bu türden davranışlarla karşılaşmışlardır. (Romanlar ve post-komünizmdeki durumları için bkz. Barany 1994 ve 1995, Crowe 1995, Lemon 1995) Bir başka yöntem, hükümetlerin uzun süredir belirli bir bölgede yaşayanları (ve eski yurttaşları) herkese tanınması gereken haklardan yoksun bırakan yeni yurttaşlık yasaları çıkarmalarıdır. Bu uygulama, genellikle etnik azınlıkları hedef alır. Görünüşe bakılırsa bu azınlıkların sonunda geldikleri yere "dönerek" kadar marjinalleştiklerini hissedecekleri umulur. Örneğin, Estonya'da yaşayan pek çok Rus bu türden yasalardan etkilenmiştir.¹⁴ Bu Bosna-Hersek'tekinden tamamen farklı bir durumdur ve Estonyalıların ve diğer bazı ESB hükümetlerinin eylemlerini Bosnalı Sırplarınkiyle aynı sepete koymak doğru olmayacaktır. Dışarıdan bakanlar Estonyalı'nın durumuna sınırlı bir ölçüde sempati duyabilirler, çünkü pek çok Estonyalı onyıllardır Rus hâkimiyetinde olduklarını hissetmişlerdir ve şimdi kendi ülkelerinde bir kez daha ikinci sınıf yurttaş haline gelmek istememektedirler. Konumları, gene de kırılğan görü-

14. Aslında, Rusya'nın sınırlarının ötesinde, ancak ESB'nin sınırları içinde (Rusların genellikle "yakın dışarı" dedikleri yerde) yaşayan yaklaşık 25 milyon Rus 1990'larda marjinalleştiklerini hissetmekteydiler. Bu arada öteki eski Sovyet cumhuriyetlerindeki etnik çoğunluklar ötekileri dışlayarak kendi ulusal kimliklerini güçlendirmeye çalışıyorlardı.

lebilir, çünkü ülke bağımsızlığını ilân ettiği sırada (1991) Estonya nüfusunun sadece %60'ını oluşturunlardı. (1989'un nüfus sayılarıyla) Ancak şunu da unutmamak gerekir ki pek çok Rus bir iki kuşak boyunca Estonya'da yaşamaktadır ve Estonya dışında gerçek anlamda bir vatanları yoktur. Yukarıdaki "dönecek" sözcüğünün tırnak içine alınmasının nedeni de budur. (Estonya yurttaşlığı sorununda iki farklı görüş için bkz. Kionka 1992, Park 1994. Letonya da bu türden dışlayıcı siyasetler uygulamayı düşünmüştür -bkz. Girnius 1995 a, s.16. ESB'nin çeşitli bölümlerinde yurttaşlık siyasetleri ve yasaları konusunda daha genel olarak bkz. Barrington 1995)

Yurttaşlık sorunu zor bir sorundur. Demokratik bir sistemde hükümetler yeniden seçilmek için genellikle popüler bir ruh halini yansıtır. Böylece başat etnik grup "diğerleri"yle araya mesafe koymayı tercih ederse, hükümetler kendilerini bu arzuları yansıtan siyasetler izlemek zorunda hissederler. Böylece pek çok hükümet başat tutumları değiştirmek için çok daha büyük çaba harcayabilir: Devlet-toplum ilişkileri karşılıklı etkileşimle sürer.

Pek çok post-komünist devlette hem hükümet görevlileri hem de nüfus arasında açık ırkçılığa ilişkin önemli bulgular vardır. Romanlara ilişkin yukarıda belirtilen önyargılara ek olarak, en iyi şekilde belgelenmiş vakalardan biri anti-semitizm'dir. Hem Polonya hem de Rusya'da Yahudi karşıtı duyguların, komünist ve komünizm öncesi dönemlere kadar uzanan uzun bir tarihi vardır. Örneğin Polonya'da Yahudilere karşı büyük bir entelektüeller sürgünü gerçekleştirildi. Post-komünist dönemde Tadeusz Mazowiecki 1990'ın sonunda Polonya devlet başkanlığına getirildiğinde kendisine karşı bir iftira kampanyası yürütüldü. Katolik olmasına rağmen Mazowiecki'nin atalarının Yahudi olduğuna dair söylentiler vardı ve bu söylentilerin seçimlerde aldığı sonuçları olumsuz biçimde etkilediği iddia ediliyordu. (Roskin 1993, s. 55) Rus liberal demokratlarının anti-semitik önderi Jirinovski'nin de atalarının Yahudi olduğunun ve kendisinin 1980'lerin başında mülteci olarak İsrail'e girmek için başvurduğunun iddia edilmesi ironiktir. (Bkz. Morrison 1994, s. 25-8)

Brym ve Degtyarev'e göre (1993, s. 2) Rusya dünyanın Yahudi ve anti-semit nüfusu bir araya getiren en geniş ülkesidir. Isaac Babel'in kısa öykülerinde canlı ancak ince bir biçimde açığa vurulduğu gibi, Rusya uzun bir anti-semitizm geleneğine sahipti. Ekim 1992'de 1000 kadar Moskovalı üzerinde telefonla bir araştırma yapıldı. Deneklerin çoğu geniş bir konular yelpazesinde görüşlerini açıkladılar. Konulardan biri Yahudilere yönelik tutumlardı. Bazı kamuoyu anketlerinin ortaya koyduğu bulguların (bkz. Gudkov ve Levinson, alıntı Brym ve Degtyarev 1993, s.3) aksine, Ekim 1992 araştırması, Yahudilerin Rusların içinde bulundukları kötü durumdan kısmen sorumlu olduklarını ya da konuya ilişkin bilgileri olmadığını söyleyenlerin (yani Yahudilerin sorumlu olmadıklarını söylemeye hazır olmayanlar) oranı endişe uyandıracak kadar yüksekti.¹⁵ Görünüşe bakılırsa, pek çok kişi Rusya'nın sorunları için "Batı'yı suçlamaya hazır" ve "Siyonizm'in Batı'da önemli bir rol oynadığına inanıyordu. (Pek çok Slovak'ın da aynı tutumda olduğu görülür -bkz. Brym ve Degtyarev 1993, s. 11 n18) Bu türden günah keçisi bulma tutumlarına dünya aşınadır ve hep aşına olmuştur. Bu yaklaşım halkların birbirini daha iyi anlamasına ve daha iyi ilişkiler kurmasına katkıda bulunmaz.

Doğu Avrupa ve ESB'nin pek çok bölümünde anti-semitik ruh halinin güçlü olmasına rağmen, kısmen geçmişte uygulanan anti-semitizmin bir sonucu olarak Rusya ve Macaristan dışında bu ülkelerde hâlâ yaşamakta olan pek az Yahudi vardır. (Hockenos 1993, s.271) Özetle, şimdiki anti-semitizmin büyük kısmı neredeyse var olmayan bir "öteki"ne yöneltilmiştir. Bu sadece, post-komünist dünyadaki ırkçılığın ve etnik düşmanlığın -sadece Yahudilere karşı değil- yurttaşların aşırı düş kırıklığını yansıttığı argümanını onaylar. Bu yurttaşların çoğu kendi çaresizlik duygularıyla başa çıkmak için başkalarını suçlar. Bu "başkaları" belirli bir toplumda çok küçük bir rol oynuyor olsalar da durum değişmez. Bu ülkelerde pek çok dazlağın şiddet ve yabancı düşmanlığı kısmen bu perspektiften anlaşılabilir.

15. Başka çözümlemeciler, bir sorun olduğunu kabul etmekle birlikte, Brym ve Degtyarev'in Rusya'daki anti-semitizmin düzeyini ve tehlike derecesini abarttıklarını öne sürmektedirler. Bkz. Gibson 1994a ve 1994b; Hesli et al. 1994.

Okurun bu evrede ulusçuluğun ve etnik düşmanlıkların post-komünizmin belirgin özelliklerinden biri haline geldiği sonucuna varması anlaşılabilir. Bu bir ölçüde doğrudur. Ne var ki etnik kimliğin bütün post-komünist dünyada yurttaşlar için çok önemli olduğu nosyonuna karşı çıkmak mümkündür ve bu konuda bazı karşı-bulgular vardır.

Şimdiki halde bölünmüş ya da ayrı siyasal birimlerde yaşayan ve etnik bakımdan homojen olan bütün grupların kendi etnik soylarıyla bağlantı kurmak istedikleri söylenemez. En iyi örneklerin ikisi Romanya'ya karşı Moldovalılar ve Transilvanya (Romanya) ve Voyvodina'ya (Sırbistan içinde) karşı Macarlar'dır. Birinci örnekte, kamuoyu yoklamaları, Mart 1994 referandumu ve Moldova'nın bağımsızlığını her şeyin (Romanya'yla birleşme dahil) üzerinde tutan adama, Başkan Mircea Snegur'a verilen destek irredentizmin günümüz Moldova'sında büyük bir güç olmadığını açıkça gösterir. Bu, pek çok kişinin Moldovalılar ve Romanyalıların etnik olarak aynı olduklarını iddia etmesine rağmen böyledir.¹⁶ Aynı şekilde Macarların büyük bir kısmının kendilerini yeterince sorunlu hissettikleri ve hem kendi sorunları olan hem de ekonomik bakımdan az gelişmiş Transilvanya ve Voyvodina'yla birleşmek gibi bir ek sorunla uğraşmak istemedikleri görülür. (E. Hankiss'le söyleşi, Oxford, Mayıs 1993)

On Maddelik Bir Çözümleme

Bu son nokta önemli bir sorunu ortaya çıkarır. Çağdaş dünyanın pek çok bölümünde bazı ulusçuluk ve etnik çatışma bulguları bulunabileceği için, bunun neden zaman içinde bazı noktalarda ve bazı yerlerde diğer zaman ve yerlerdekinden çok daha önemli hale geldiği sorusu ortaya çıkar. Özetle, ulusçuluk ve etnik siyasetlerin yükselmesine ve zayıflamasına yol açan nedir?

16. Ne var ki pek çok Moldovalı öğrenci ve öğretmenin Mart ve Nisan 1995'te Moldova diline karşı Romanya dili lehine protestoda bulunmaları bölgenin istikrarsızlığını yansıtır. Ancak bulgular bunun Romanya'yla birleşme yönünde büyük bir arzuyu yansıttığını göstermez. Başkan Snegur Nisan sonuna doğru Moldova ulusal diline Romanca denilmesini onayladığını belirtti. Ne yazık ki bu durum devlet başkanı ile Moldova parlamentosu arasındaki gerilimi arttırdı.

Gayrı resmi ulusçuluk ve etnik çatışmanın nedenlerine ilişkin on maddelik bir çözümleme yazarın daha önceki bir kitabında sunuldu. (L. Holmes 1986a, s. 341-5) Bu model son gelişmelerin ışığında küçük değişikliklerle ve modelin şimdi komünist devletlerden çok post-komünist devletlere uygulanmakta olduğu dikkate alınarak yeniden benimsenebilir. On madde şunlardır:

Tarihsel gelenek. İki ya da daha fazla etnik grup arasında pek çok örnekte yüzyıllar öncesine uzanan bir düşmanlık geleneği olabilir. Uzlaşmaz çelişkiler bölgeyle, dini farklılıklarla, önceki hâkimiyetle, geçmiş savaşlar ve canavarlıklarla vb. ilgili olabilir.

Resmî ve üniterist ulusçuluk. Devletin ve/ya da hâkim etnik grubun ulusçuluğu, azınlık gruplar arasında daha büyük bir ulusal bilinci uyarabilir ve güçlendirebilir. Resmi ulusçuluğun ve gayrı resmi üniterist ulusçuluğun birleştiği durumlarda bu daha da muhtemeldir.

Hızlı modernleşme ve/ya da devrimci değişim. Rejimler toplumda hızlı, kapsamlı ve önemli değişim girişiminde bulunurlarsa, bir tepki olabilir. Bir devrimin sonucu olarak siyasal sosyo-ekonomik sistemde ani bir radikal değişimin olması halinde böyle bir tepki ortaya çıkabilir. Geleneksel değer sistemleri pek çok yurttaş üzerinde istikrarsızlaştırıcı bir etki yaratabilecek olan her iki süreçte de baskı altına alınır. Ulusçuluğun pek çok formunda görülen atavizm, hızlı ve kapsamlı değişimlerle yönünü kaybetmiş ve kendi kimliklerini kaybetmekte ya da kaybetmiş olduklarını hisseden insanların istikrarı için bir çekim ve kaynak olarak iş görebilir. Eğer bir post-devrim durumu bir ideolojik boşlukla ve/ya da hızla değişen bir sınıfsal yapı ve/ya da kırılğan bir devlet yapısı tarafından nitelendiriliyorsa bu daha da geçerlidir. Bu etkenlerin üçü de post-komünist ülkelerde çeşitli derecelerde bulunabilir. Pek çok yurttaş, ideolojide, sınıfta ya da güçlü bir devlette kendi kimlikleri için yeterli bir odak noktası bulmadıkları için, ulus etkin bir alternatif olabilir.

Siyasal yapılar. Federal sistemde olduğu gibi, yukarıdan dayatılmış olarak algılanan bir siyasal yapı, bütün siyasal sisteme bir kez meydan okunduğunda ulusçu ajitasyonun odak noktası haline gelebilir.

Siyasal iklim. Bir hükümet yönetiminin liberal bir evresi, ulusçu aktivistleri (gayri resmi) daha açık sözlü olmaları için cesaretlendirebilir ve bu da gayri resmi ulusçulukta genel bir artışa yol açabilir. Bu ise daha baskıcı bir siyasetle, bir rejimin gayri resmi ulusçuluğun, yabancı düşmanlığının, aşırı sağcılığın aşırılıkları olarak algılanan şeyi ezmek için yasalar çıkarmasıyla sonuçlanabilir.

Rejimin yetersiz performansı. Ulusçu duyguların yoğunluğundaki değişimin başlıca nedenlerinden biri, rejimin, özellikle ekonomik alandaki performansıdır. En genel senaryoda, kötüleşen ekonomik performans, özellikle artan işsizlikte yansıdığı zaman, gayri resmi ulusçuluğu ve/ya da etnik siyasetleri cesaretlendirir. Ancak rejimin ekonomik alanda gösterdiği kötü performans hükümetin günah keçileri aramasına da yol açabilir. Böylesi durumlarda kendi meşruluğunu güçlendirme çabası içindeki hükümet daha ulusçu, hattâ ırkçı hale gelir. Örneğin, 1993'ün sonunda Slovakya'da görülen kötü ekonomik performans pek çok kişinin, Slovakya'nın bazı sorunları için Macar azınlığı suçlamaya çalışan Meciar hükümetinin artan ırkçılığı olarak değerlendirdiği gelişmeyi cesaretlendiriyordu.

Bu argümanın bir uzantısı, verili bir devlete etnik olarak çok yakın bir komşu devlet ya da siyasal birimdeki rejimin sergilediği kötü performansın irredentist ulusalcılıkta fiilen bir azalmayla sonuçlanabilmesi ya da en azından bu türden ulusçulukta bir artışın olmamasıdır. Yukarıda değinilen Moldova ve Macar tutumları kısmen bu perspektiften yorumlanabilir.

Eşitsiz ya da haksız muamele algıları. Bir etnik grubun yetkililer tarafından başka gruplara kıyasla daha az ayrıcalıklı kılındığına inanması halinde, o grupla devlet ve o grupla başka gruplar arasındaki gerilimler artabilir.

Tam tersine o zamana kadar ayrıcalıklı olduklarına inanan bazı gruplar kendilerine yapılan iyi muamelenin devam etmesi gerektiğine inanırlar ve devletin ayrıcalıksız olarak algıladı-

ğı kişilere yardım etmek için tasarladığı siyasetlere içerlerler. Böyle bir durum da çeşitli türden ulusçu ve etnik siyasetlerle sonuçlanabilir.

Rejimin yabancı bir güce dalkavukluğu. Yurttaşlar kendi önderlerinin yabancı bir güce dalkavukça davrandıklarına inanırlarsa, sonuç gayrı resmi ulusçuluğun gelişmesi olabilir. Post-komünist önderler genellikle ESB/Rusya'ya kendi öncelileri gibi dalkavukluk etmezlerken,¹⁷ bazılarının Batılı kurumlarla (AB, NATO vb.) giderek yaltaklanmaları tehlikesi vardır. Pek çok Batı Avrupalı kısmen AB/AT içindeki bütünleştirici hareketler yüzünden daha ulusalcı hale geldiği için, benzer bir fenomenin önümüzdeki yıllarda bazı post-komünist ülkelerde, özellikle de AT'ye kabul edilmiş olanlarda ortaya çıkması mümkündür.

Doğrudan ya da dolaylı dışsal uyaran. Bir grubun üyeleri arasındaki ulusçuluk ya başka ulusçu gruplarla doğrudan etkileşimin bir sonucu olarak ya da anlamlı bir ilişki içinde olmadıkları öteki ulusçu grupların algılanmış başarılarından esinlendikleri için şiddetlenebilir. Medyanın bu uyaranın gerçekleşmesinde önemli bir rol oynayabileceği ya da oynadığı açıktır. Bu durum günümüzde daha da geçerlidir, çünkü çoğu ülkedeki yayıncılık atmosferi post-komünist döneme kıyasla dikkat çekici biçimde daha liberaldir –henüz Batılı ülkelerin çoğundaki kadar olmasa da– ve internete ulaşım önemli ölçüde artmıştır. (Ayrıntılar için bkz. Woodard 1995)

Alternatif örgütlenmeler ve önderlik. Ulusçuluk ve etnik siyasetlerdeki artış zaman zaman ulusçuların, çevresinde hareketlenebildikleri örgütlenmelerde meydana gelen değişikliklerle ilgili olabilir. Ve bir hareketin başarılı olması için etkin bir önderliğe sahip olması gerekir; aslında önderlerin rolü genellikle eleştireldir.

Yukarıdaki faktörlerin *dengesi* zamana, yere ve gruba göre değişir. Ne var ki erken post-komünist sahnenin büyük bir

17. Bazı yurttaşlar, Ukrayna'da Kuçma ve Belarus'ta Lukaşenka ve Letonya eski başbakanı Valdis Birkavs gibi devlet başkanlarını –sadece üç örnek vermek gerekirse– Ruslara çok yakın görmüşlerdi. Ne var ki kendi önderlerinin Moskova'yla ilişkileri geliştirme girişimlerini destekleyenlerin var olduğunu gösteren bulgular da vardır.

bölümünü oluşturan "etnisiteye kaçış"ın, siyasal yapıların ve uygulamaların kristalleşmesi ve ekonomik durumun iyileşmesi halinde fazla belirgin olmayacağı görülmektedir. Etnik siyasetin ekonomi iyi işlediği zaman asla ciddi bir sorun olmadığı her zaman doğru değildir; eğer bir toplum temelde sağlıklı olmasına rağmen bazı gruplar tarafından eşitsiz olarak algılanıyorsa, hâkim gruplar duyarsızsa ya da geçici ve büyük ölçekli işsizlik varsa, ulusçu ve etnik siyasetler büyük bir rol oynayabilir. (Kanada ve Belçika bu konuda örnek oluşturmaktadır.) Ancak bu türden gerilimler genellikle çok istikrarsız, güvensiz ve temelde yoksul toplumlardaki kadar şiddetli olamaz. Büyük sorunların olmadığı yerlerde günah keçilerine de pek ihtiyaç olmaz.

Öte yanda, aşırı ulusçu ve etnik şiddetin oluşturduğu bir mirasın üstesinden gelmek kuşaklar boyunca sürebilir. Eski Yugoslavya'da düşmanlıkların ansızın kesilmesi bütün gerilimleri ortadan kaldırmamıştır, çünkü pek çok insan gelecek yıllarda kin duygularını besleyen ve intikam arzusu uyandıran savaşın olumsuz etkilerini taşımaktadır. Ancak Yugoslavya'nın yerine geçen devletlerin –ya da başka devletler– orta ve uzun dönemli geleceği için kötümser olmak gerekmez. Örneğin Fransızlar ve Almanlar İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra barış içinde bir arada yaşamayı kısa sürede öğrenmişlerdir. Aynısı Amerikalıların ve Avustralyalıların Japonlarla ilişkileri için de geçerlidir.¹⁸ Ortak ekonomik çıkarlar uzun dönemde etnik gerilimlerin aşılmasını sağlamaktadır. Bir kez daha, post-komünizmin geleceği ekonomik performansa ve daha geniş çapta yeni sistemlerin meşruluğuna bağlıdır.

18. ABD ve Avustralya, Japonya'ya komşu olmadıkları için bu analojinin yersiz olduğunu öne süren bazı argümanlar vardır. Burada Alman-Fransız ilişkilerine öncelik verilmesinin nedeni budur. Düşman komşular için de, son yıllara kadar inatçı etnik ve ulusçu çatışmalar olarak görülen bazı ilişkilerin duraksayarak da olsa uzlaşma ve çözüm yoluna girmesi eski Yugoslavya konusunda tamamen kötümser olan görüşlerin pek haklı olmadığını yeterince ortaya koymaktadır. Önemli bir örnek Güney Afrika'dır; iki İrlanda'nın ortaya koyduğu durumun da aynı şeyi kanıtladığı söylenebilir.

Sonuçlar

Bu bölümün başlangıcında, sivil toplum terimi aslında toplumsal bilim perspektifinden ele alındı. Bu türden tanımlara göre geç komünizmden beri bir sivil toplumun oluşmakta olduğuna dair şaşmaz veriler oluşmuştur. Ancak terim Shils'le (1991) birlikte gündelik anlamda ele alınırsa, bu ve önceki bölümlerin içeriginden hareketle, erken post-komünizmin sivil olmadığını gösteren pek çok belirtinin de var olduğu açıktır. Oyunun kuralları hâlâ tartışmalıdır ve pek çok yerde hâlâ yüksek düzeyde önyargı ve şiddet vardır. Çevre sorunları pek çok yurttaş için geç komünizmdeki kadar yüksek bir öncelik değildir. Kadınların ve feminizmin durumu pek çok ülkede önemli perspektiflerden bakıldığında kötüleşmektedir. Binlerce kişinin hayatı mahvolmuş, hattâ ulusçuluk, etnik çatışma ve bölgesel anlaşmazlıklarla ilgili fenomenlerin bir sonucu olarak kaybedilmiştir. Etnik temizlik eski Yugoslavya ve SSCB'nin çeşitli kesimlerinde siyasetin belirgin bir özelliği olmuştur ve yayılabilir. Bazı dikkatli çözümlemeciler (bkz. örneğin Touraine 1994) Batı Avrupa'nın bir ulus sonrası evreye geçmekte ya da geçmiş olduğunu iddia etmektedirler. Böyle bir sonuç en azından erken, belki de hatalıdır. Bununla birlikte, Batı Avrupa'nın büyük kısmı ile post-komünist dünyanın büyük kısmı arasındaki farklılıklar nedeniyle, bu iddianın post-komünist dünya için geçerli olduğunu iddia etmek anlamsız olacaktır. (Bkz. Hobsbawm 1992, s. 163-92)

Post-komünist dünyada oluşan sivil toplumun yaşadığı sorunların bir nedeni pek çok çözümlemecinin devlet ve toplum arasındaki ortak yaşamayla ilişkilendirdikleri noktadır. Böylece Fish (1995) Rusya sivil toplumunun (ya da kendi tercihi olan terimle "toplum hareketi") yaşamakta olduğu sorunlardan pek çoğunun kısmen devletin neredeyse kaotik bir durumda olmasıyla açıklanabileceğini ikna edici biçimde öne sürer. Devlet biraz daha sağlamlaştırılmış olsaydı, daha tutarlı ve etkin bir sivil toplum kurma şansı artardı.

Bir diğer –yukarıdakiyle ilgili– neden, erken post-komünizmin belirsizliğinin ve istikrarsızlığının pek çok yurttaş kendi etnik kimliklerini –dil, tarih, toprak vb.– araştırmaya yöneltme-

sidir. Kişinin kendi kimliğini güçlendirme çabası genellikle başkalarına karşı daha dışlayıcı olmayı, kendisini "onlar"dan daha belirgin sınırlarla ayırma çabasını gerektirir. Bu, Shils'in "sivil" toplum anlayışının gelişimine pek yardımcı olmaz.

Ancak okuru sivil toplum ve gelişimi konusunda sadece olumsuz izlenimlerle başbaşa bırakmak sorumsuzca ve yanıltıcı olacaktır. Asla gözden kaçırılmaması gereken, pek çok yurttaşın post-komünizmin erken evrelerinde bir öğrenme sürecinden geçmiş olmasıdır. Örneğin kadınlar komünizm döneminde özerk örgütlenme konusunda pek az deneyim yaşamışlardı ve hem kendi durumlarına ilişkin bir bilinç geliştirmeleri hem de nasıl örgütleneceklerini öğrenmeleri için zamana ihtiyaçları vardı. Bu bağlamda, 1993 ve 1995 Rusya seçimlerinde temelde bir kadın partisinin yer almış olması, her ne kadar bu parti kendisini Batılıların anlayacakları tarzda feminist olarak görmese de cesaret verici olmalıdır. Yurttaşların sivil toplum ve liberal demokrasinin sadece özgürleştirici olmadığını, bireylere daha fazla sorumluluklar getirdiğini değerlendirmeleri zaman alacaktır. Yurttaşlar ne yapıp ne yapamayacaklarını ve neye sahip olup neye olama-yacaklarını özünde belirleyen babaerkil devlete o kadar uzun bir süre boyunca alışmışlardır ki değişmek istiyorlarsa sorumluluk yüklenmeleri gerektiğini değerlendirmeleri yıllar alacaktır. Özetle kendilerini yetkili kılmalıdır. Bu ister istemez bireyler olarak davranmalara gerektiği anlamına gelmez; bir modern kitle toplumu çağında pekâlâ gruplar oluşturabilirler. Dış destek sağlamak zorunda da kalabilirler.

Bireyler ve gruplar ekonomik alanda sorumluluk yüklendikçe, ekonomiler de gelişecek ve bu durum etnik gerilimleri azaltacak, insanların ekonomik bakımdan hayatta kalmak gibi dar bir alanın ötesinde düşüncelerini sağlayacaktır. Bu noktada insanlar çevre kirliliği, cinsiyetçilik ve etnik hoşgörüsüzlük gibi kendi hayatlarıyla ilgili başka sorunları inceleme "lüksü"ne sahip olacaklardır.¹⁹ Komünizmin, insanların başka

19. Siyaset eylem de, özellikle devamlı olaksa para gerektirir; bunun yokluğu, erken post-komünizmde toplumsal hareketlerin üzücü durumunu açıklayan bir diğer faktördür.

sorunlar üzerinde odaklanacak zamana ve fırsata sahip oldukları bir sırada yıkılmış olması, insanların devletin baskısıyla karşılaşmaksızın bu konularda bir şeyler yapmalarını sağlayacaktır. Erken post-komünizmde oluşmakta olan sivil toplum pek çok ülkede bazı persektiflerden sivil olmayan bir toplum olarak görülse de, uzun vade için kötümser teşhislerde bulunmak ve bunu sadece şimdiki zorluklardan hareketle yapmak gerekmez. Her şey hâlâ yeni ve belirsizdir ve her yöne doğru gelişebilir; bu tema 12. Bölüm'de açılmıştır.

Ancak bu bölümü sonlandırmadan önce, sivil toplumun henüz ifade edilmeyen iki yönünü ele almak yararlı olacaktır: Kitle iletişim araçları ve temize çıkma (bazen dekomünizasyon da denir). Bunlar toplumsal hareketlerle ya da ulusçu/etnik siyasetlerle doğrudan ilişkili olmasa da, post-komünist dünyada sivil toplum ve demokrasi yönündeki hareketlerle ilgili hiçbir tartışma bunlara göndermede bulunmadan tamamlanamaz.

Gerçekten özerk kitle iletişim araçları gelişmiş sivil toplumun bir özelliği olmalıdır. Post-komünist dünyanın büyük kısmında hem basılı hem de görsel medyanın komünist döneme kıyasla ölçülemeyecek kadar özerk olduğu (ülkeden ülkeye farklı olmakla birlikte) tartışma götürmez. İfade edilen görüşler yelpazesi de çok daha geniştir. Ancak pek çok ülkede aşırı hükümet müdahalesini gösteren belirtiler hâlâ vardır. Batı'da da medyaya sınırlamalar getirilmiş olmakla birlikte, bunlar genellikle güvenlik sorunlarıyla ilgilidir; açık ve partizanca müdahalelere pek rastlanmaz. Tam tersine, çeşitli post-komünist hükümetler fazla eleştirel ya da partizan olduklarını düşündükleri gazeteleri sansürlemişler ya da kapatmışlar, editörleri ya da televizyon yönetmenlerini görevden almışlardır. Aralık 1994'te hükümet sansürü nedeniyle gazetelerin beyaz sayfalarla çıktığı Belarus gibi demokrasi yönünde görece pek az ilerleme kaydeden post-komünist ülkeler için bu durum özellikle şaşırtıcı sayılmayabilir. Ancak demokrasi yönünde büyük adımlar atmış ülkelerdeki post-komünist hükümetlerin de medyayı avlamaya devam etmesi düşündürücüdür. Önemli bir örnek Macaristan'dır. Burada hükümetin medyaya yeni-

den müdahale etmeye başlaması pek çok eleştiriye yol açtı (Bkz. Transition, C. 1, no. 10, s. 17-18) Belarus, Macaristan ve başka yerlerde görülen müdahaleyi azaltmanın iki yolu, medyada özelleştirmeyi arttırmak ve medyayı koruyan yasaları uygulamak ve güçlendirmektir. Bu önlemlerin ikisi de medyaya daha büyük bir özerklik sağlarken, ikincisi devletin kabul edilemez gördüğü şeyi açıklığa kavuşturacaktır. Burada da, erken post-komünizmin bir sorunu oyunun kurallarının belirsiz oluşuyla ilgilidir. (Post-komünist dünyada medya sorunlarına bir giriş olarak bkz. EECR, C. 2, no. 3, s. 41-53 ve Transition, C. 1, no. 18)

Post-komünizm bağlamında, temize çıkma, devletin kişilerin komünist dönemdeki faaliyetlerini, kabul edilemez davranışlarda bulunmuş olanları cezalandırma anlayışıyla soruşturma işlemidir. Pek çok gözlemci başlangıçta, temize çıkmayı, yeni post-komünist rejimlerin komünist dönemin görevlilerinden intikam alması ya da bir özelleştirme döneminde ortaya çıkan sorunların bu görevlilerin geçmiş eylemlerinin sonucu olduğu iddiasıyla günah keçileri bulmak olarak değerlendirdi. Aslında pek çok hükümetin bu konuda çıkardığı yasalar 1990'ların başına kadar anlamlı bir ölçüde pek uygulanmadı. Bunun önemli bir istisnası Almanya idi. Burada pek çok kişi geçmişteki faaliyetleri yüzünden ya işini kaybetti ya da terfi edemedi. (Bu konuda bkz. S. Holmes 1994) Ancak 1990'ların ortasında, eski komünistleri soruşturmayı amaçlayan pek çok hükümetin daha çok, komünist dönemde yurttaşlara karşı şiddet uyguladığı ya da ihanet ettiği ya da büyük miktarlarda rüşvet aldığı iddia edilen alt düzey görevlileri hedef aldığı görüldü. Bu şekilde suçlanan üst düzey görevliler, Honecker, Jivkov, Alia, Jaruzelskiy ve Yakes'tir. Ne var ki bu vakaların hepsinde, dava ya düştü ya da verilen hapis cezalarında indirimler yapıldı.

Aklama konusu oldukça tartışmalıdır. Kişilerin farklı bir sistemin gereği olarak verilen emirlere itaat ettikleri için yargılanmamaları gerektiği ya da bu kişilerin kendilerini sadece "burjuva" yasalarına göre yasadışı gördükleri (ya da görmekte oldukları) öne sürülebilir. Bu argümana, bazı değerlerin ve hak-

ların evrensel olduğu söylenerek karşılık verilebilir. Rüşvet komünist dönemde de yasadışıydı; bir ideoloji adına yurttaşlara karşı şiddet kullanılmasını günümüz dünyasında hiç kimse kabul edemez. Bütün bunlar dikkate alındığında, post-komünist rejimlerin çoğunun şimdiye kadar kendi aklama yasalarını fiilen uygulama tarzlarını –örneğin, gizli polisle bir biçimde işbirliği yapmış kişilerden çok yurttaşlara karşı aşırı zor kullanmaktan nihai olarak sorumlu olanların hedef alınması– sivil bir uygulama olarak görmek gerekir. (Komünist geçmişle ilgili olan bu sorunun bütününe ilginç bir yaklaşım için bkz. Rosenberg 1995) Wiktor Osiatyniskiy'in (1994, s. 41) gözlemlediği gibi, "Devrimin –öngörülebilir şiddeti, adaletsizliği ve yıkıcılığıyla– cezalandırıcı evresine direnişin başarısızlığa uğramasının ve dekomünizasyonun gelecekte post-komünist dönüşümün en önemli başarılarından biri olarak övüleceği söylenebilir." Post-komünist hükümetlerin aklama konusunda makul ve duyarlı bir yaklaşım benimseyecekleri ancak umulabilir.

İleri Okuma

Geç komünizm ve erken post-komünizmde sivil toplum konusunda bkz. Kukathas, Lovell ve Maley 1991; Rau 1991a; Lewis 1992; R.Miller 1992a. Daha genel olarak sivil toplum konusunda iki yeni ve standart çalışma için bkz. Keane 1988 ve Cohen ile Arato 1992.

Toplumsal hareketlere ilişkin yararlı genel çözümlemeler için bkz. CAPCS C. 28 no. 1 (1995) içindeki makaleler, s. 3–118; Thirkell, Scase ve Vickerstaff 1995.

Geç komünizm ve erken post-komünizm çevreciliğine ilişkin çözümlemeler için bkz. Jancar-Webster 1993a (özellikle bölüm 2) 9.Bölüm'ün sonunda verilen kaynaklar feminizm konusunda çok yararlı malzeme sunmaktadır.

Geç komünizm ve erken post-komünizmde ulusçuluk konusunda bkz. Gitelman 1992; Bremmer ve Taras 1993; Bugajski 1995; Kupchan 1995; Pavkovic, Koscharsky ve Czarnota 1995. Siyasal (özellikle sağcı) aşırılık konusunda standart çalışmaların, daha çok ulusçu ve etnik siyasetlerle ilgili olan

ikisi, Hockenos 1993 ve Held 1993'tür; ayrıca bkz. *RFE/RL Research Report*, C. 3, no. 16 (22 Nisan 1994)

Ulusçuluk konusunda giriş niteliğinde daha genel yaklaşımlar için bkz. Anderson 1991; Kellas 1991; Hobsbawm 1992.²⁰

20. Benzer faaliyetlere Batı'da hiç rastlanmamış değildir; en iyi bilinen iki örnek, 1950'lerde ABD'de uygulanan McCarthyilik ve 1970'lerde Batı Almanya'da uygulanan Berufsverbot'tur.

Değişen Bağlılıklar

Bu kitabın esas konusu post-komünist devletlerdeki iç gelişmelerdir. Ancak devletler arasındaki etkileşimin ve küreselleşmenin arttığı bir çağda, bu devletlerin içinde faaliyet gösterdikleri, uluslararası bağlam dikkate alınmaksızın iç siyasetleri anlamlandırmak imkânsızdır. Örneğin, AB/AT, IMF, Dünya Bankası ve AİKB (Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası) gibi uluslararası örgütlerin, gerekli fonlar serbest bırakılmadan önce bu ülkelerin uymalarını istedikleri koşullar bilinmeden post-komünist devletlerin ekonomi siyasetleri yeterince anlaşılamaz. Aynı şekilde, 1995'te hem NATO hem de AB, üyelikleri ciddi biçimde ele alınmadan önce bu ülkelerin uymaları gereken ölçütler üzerine bir rehber üretti.

ABD Başkanı Reagan 1980'lerde SSCB'ye "şer imparatorluğu" dediği zaman, en azından 1950'lerden beri kullanılan bir terimi tekrarlamış oluyordu. Doğu Avrupa'nın büyük kısmının 1940'larda giderek Sovyet etkisi altına girmesiyle birlikte, David Dallin (1951) gibi Sovyet dış politikası çözümlemecileri SSCB'yi yeni bir imparatorluk olarak nitelendirdiler. (Ayrıca bkz. Grove Haines 1954, Seton-Watson 1961, Ionescu 1965) Elbette SSCB özel bir imparatorluk türüydü, çünkü bazıları tarafından SSCB'nin uyduları olarak bilinen bölgeler üzerinde denetimi sürdürmek bu ülkeye pahalıya mal oldu. (Bu konunun karmaşıklığına dair kısa ama aydınlatıcı bir çözümleme için bkz. Dawisha 1990, s.109-21) Bununla birlikte, kırk yıldan fazla bir süredir ve çeşitli tarzlarda, SSCB Doğu Avru-

pa'daki komünist devletlerin çoğu üzerinde nüfuz ve denetimi sürdürdü. Bunun tek ve gerçek istisnası 1948'den itibaren Yugoslavya ve 1960'dan itibaren de Arnavutluk idi. Bu bölümün ilk kısmında bu nüfuzun siyaset ve ideoloji alanlarında; askeri stratejik ve ekonomik – ticari meselelerde nasıl gerçekleştiği üzerinde durulacak. İkinci kısımda bu üç alan post-komünizm bağlamında ele alınacak. Eski bağılıkların nasıl ve neden bozulduğu ve yerlerine ne tür bağılıkların geçtiği çözümlenecek.

Ancak konuya girmeden önce iki tema ve iki bağlamın saptanması gerekir. Bu bölümün büyük bir kısmına fon oluşturan ilk tema, sayısız ikili ve çoklu uluslararası ilişkilerdir. Bu ilişkiler bir bakıma iç siyasetler ile komünist ve post-komünist sistemlerin ilişkilerini yansıttığı için çözümlenecektir. Komünist dönemin büyük bir bölümünde hem iç sistemler hem de uluslararası ilişkiler (Sovyet bloku içinde) görece olarak otoriter, hiyerarşik, basit ve istikrarlı idi. Tam tersine post-komünist sistemler daha çoğulcu, eşitlikçi (bazı bakımlardan), karmaşık ve istikrarsızdır. Hem iç hem de uluslararası sahneler henüz kristalleşmekte olan yeni örgüt ve ilişkilerle simgelenir.

Bununla yakından ilişkili ikinci tema hem iç sahnenin hem de uluslararası ilişkilerin sadece akışkan değil aynı zamanda çelişkin olmasıdır. Örneğin, Doğu Avrupa devletlerinin çoğu Almanya, AB ve NATO gibi bloklarla daha yakın ilişkiler kurmaya çalışmakta, bu arada daha güçlü devletlerden yakınlar da kazandıkları bağımsızlıklarını sürdürme konusunda kararlılık göstermektedirler. Aynı zamanda hem uluslararası hem de iç düzeylerde teori ile gerçeklik arasında bir gerilim vardır. İç düzeyde bu gerilim bir yanda piyasalaşma ve demokratikleşmeye soyut bağılılıkta ve öte yanda pek çok post-komünist siyasetçinin izledikleri ve izlemek zorunda oldukları siyasetlerin istikrarsızlaştırıcı etkilerinden duydukları korkuda yatmaktadır. Uluslararası ilişkiler alanında eski bölünmenin her iki tarafında kalan pek çok kişi artık, bütün garaz ve savaş tehdidi-ne rağmen Soğuk Savaş döneminin (yaklaşık olarak 1947-1990) belirli bir istikrara sahip olduğunu değerlendirmektedir. Soğuk Savaş'ın en kötü özelliklerinin anılan solar-

ken, bazı özellikleri gittikçe daha cazip görülmektedir. Hem iç hem de uluslararası sahnelerde, merkezkaç ve merkezci güçler artık bir arada var olmaktadır.

Şimdi bundan sonrasının yerleştirilmesi ve çözümlenmesi gereken iki bağlam, ele alınabilir. Birincisi çifte–reddedici devrimdir: İki reddiye, karar oluşturanların çeşitli ülkelerin benimsedikleri ve benimseyebileceklerini hissettikleri dış siyaset türleri üzerinde önemli sonuçlar doğurmuştur. Marksizm–Leninizm’in siyaset oluşturanlara belirli kısıtlamalar dayatması gibi, bu ideolojinin içinde doğup geliştiği ülkeye hâkimiyetinin reddedilmesi de eldeki seçenekleri sınırlamıştır.

İkinci bağlam, istikrarsızlık ve küresel resesyon bağlamıdır. Post–komünizm geçiş ülkelerinin görece istikrarsızlık nedenleri, böylesine kapsayıcı ve hızlı değişim girişimleri dikkate alındığında aşikârdır. Bu kadar aşikâr olmayan, Batı’nın, özellikle de Batı Avrupa’nın istikrarsızlığıdır. Ancak Almanya’nın birleşmesinden kaynaklanan sorunlar; AB/AT içindeki gerilimler; pek çok ülkede seçmenlerin beklenmeyen davranışlarının artması; ırksal gerilim ve neo–faşist etkinliklerdeki artış (genellikle post–komünist dünyadan Batı’ya göçün ağırlaştırdığı) –bütün bunlar Batı’nın 1990’larda geçmiş yıllara kıyasla daha büyük bir belirsizlik dönemi içinde olduğunu ortaya koyar. Batı’da 1990’ların başındaki resesyon –önce ABD ve BK’de, daha sonra 1990’ların başında Batı’da– bu istikrarsızlık belirtileleriyle yakından bağlantılıdır ve belirtilerin açıklanmasına yardımcı olur. Batı kendisini daha iyi gözlemekte ve korumaktaydı. Bu durum, post–komünist dünyayı, Batı’ya daha yakın olma girişimlerini de kapsayacak şekilde ve çeşitli tarzlarda etkiledi.

Komünist Dönem

Önce *siyasal ve ideolojik ilişkileri* ele alalım, 1980’lerin sonuna kadar, Doğu Avrupa’daki komünist devletlerin yapıları ve hattâ siyasetleri dikkat çekici bir benzerlik gösteriyordu. Burada, Sovyet bloğunun parçası olmayan iki devletin (Yugoslavya ve Arnavutluk) bu normdan Doğu Avrupa’nın öteki komünist ülkelere kıyasla daha fazla saptığını; ancak *onların* siyasal ve ekonomik sistemlerinin de Sovyet modeli ve uygu-

lamalarına Batı'ya ya da Üçüncü Dünya sistemlerinin çoğuna olduğundan daha yakın olduğunu belirtmek gerekir.

1947'den 1956'ya kadar Moskova'nın ideolojik uyum dayatma girişimleri esas olarak Kominform aracılığıyla gerçekleştirildi. Bununla birlikte bu örgütün rolü asla kesin biçimde saptanamamıştır. Kominform'un Nisan 1956'da kapatılmasıyla birlikte, Sovyetler'in farklılıkları sınırlama çabası, diplomasi, ekonomik yaptırım, tehdit ya da fiili askeri güç gibi, başka kanallardan sürdürüldü.

Moskova'nın Doğu Avrupa devletlerini denetim altında tutmak için kullandığı bir diğer yöntem bu devletlerin önderlerinin izledikleri siyasetlere müdahale etmektir. Amaç, SSCB'ye yeterince sempati duyan siyasetçileri iktidara getirmek ve orada kalmalarını sağlamaktır. Ancak bir zamanlar SSCB'ye çok sadık olan bir önder, genellikle Sovyetler'in daha çok kendi çıkarını kolladığı inancından ötürü zaman zaman Moskova'yla çatışırdı. İyi bir örnek, 1950'den 1971'e kadar DAC'ın önderi olan Walter Ulbricht idi. Bir zamanlar Sovyetler'in çok sadık bir müttefiki olmasına rağmen Ulbricht 1960'ların sonunda ters düşmeye başladı. Doğu-Batı detantının bir parçası olarak Sovyetler FAC ile ilişkileri geliştirmeye çalıştı; Ulbricht bu gelişmenin ülkesine pahalıya mal olacağına inanıyordu ve çeşitli yakınlaşma girişimlerini engellemeye çalıştı. Ancak Sovyetler sadık bir müttefikin bile daha ileri bir teknolojiye kolayca ulaşma yolu olarak gördüğü bir gelişmeyi engellemesine izin veremezdi. Böylece Ulbricht'in alınmasında ve Mayıs 1971'de yerine daha uysal birinin (Eric Honnecker) getirilmesinde önemli bir rol oynadı. Bu gelişmeler, Sovyetler'in Doğu Avrupa devletlerinin iç siyasetlerine müdahale yöntemlerinin önemli bir örneğiydi.

SSCB'nin Doğu Avrupa ülkeleri üzerinde askeri nüfuz için kullandığı başlıca mekanizma WTO (Varşova Antlaşması Örgütü ya da Varşova Paketi) idi. Pek çok kişi WTO'nun Batı'nın NATO (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü) oluşumuna doğrudan bir tepki olarak kurulduğuna inanıyor olsa da, gerçek bu değildir: NATO 1949'da kuruldu, oysa WTO 1955'te ortaya çıktı. Varşova Paketi'nin kurulması konusunda uzmanların başlıca iki açıklamaları vardır.

Birincisi açıklama SSCB ve öteki komünist devletlerden gelmiştir. Bu argümana göre, WTO Batı Almanya'nın yeniden silahlandırılmasına ve Batı askeri ittifakına (yani NATO'ya) katılmasına doğrudan bir tepki olarak kuruldu. Almanya, 1938'de Çekoslovakya'yı, 1939'da Polonya'yı işgal etmiş; SSCB'yle 1939'da imzalanan saldırmazlık antlaşmasına ihabet etmiş ve 1941'de bu ülkeyi işgal etmişti. Bu durumda Yugoslavya dışında bölge ülkelerinin kendi askeri ittifaklarını oluşturmak için bir araya gelmeleri doğaldı.

Birincisiyle bağdaşmayan ikinci açıklamaya göre, Sovyetler Avusturya'nın Doğu Avrupa devletleri için bir örnek oluşturabileceğinden endişeleniyordu. Avusturya, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'da barışı güvence altına almak için yapılan anlaşmaların bir parçası olarak hem Batılı güçler hem de Sovyetler tarafından işgal edilmmişti. Ancak bu birlikler Avusturya'nın uluslararası sorunlarda tarafsız kalacağı anlaşıldıktan sonra 1955'te çekildiler. Bu Avusturya'nın herhangi bir askeri ittifaka katılamayacağı anlamına geliyordu. Sovyetler kendi müttefik/uydularından bazılarının benzer bir tarafsızlık uygulayacağından endişe ettiler. Böyle bir gelişme bu ülkelerdeki Sovyet nüfuzunu önemli ölçüde azaltacaktı. 1956'nın sonunda Macaristan'da meydana gelen olayların kanıtladığı gibi (bkz. 3. Bölüm) Moskova'nın kuşkusu tamamen yersiz değildi.

Bu ikinci açıklama WTO'nun rolü konusunda Remington tezi denilen yaklaşımla birlikte geliştirildi. Buna göre WTO, NATO'nun karşısında yer alan bir askeri blok olmaktan çok SSCB ile onun Doğu Avrupalı komşuları arasında "bir iletişim, hattâ anlaşmazlıkları giderme kanalı" olarak oluşturulmuştu. Bir bakıma WTO müttefikleri üzerinde baskıcı bir denetim aygıtı olarak görülebilir. WTO birlikleri gerçek bir askeri eylem olarak sadece 1968'de, Çekoslovakya'nın "insan yüzlü sosyalizm" deneyini bastırmak için harekete geçirildi. İşgal emri nihai olarak Kremlin'den çıkmıştı. Böylece Batı ilk kez, SBKP Genel Sekreteri'nin adıyla anılan Brejnev doktrininden söz etmeye başladı. Buna göre, Sovyetler kendi nüfuz alanlarında olan ülkelerin iç gelişmelerinin uluslararası sosyalist düzeni tehdit ettiği sonucuna varmaları halinde bu ülkelerin içişlerine askeri olarak da müdahale etme hakkına sahip olduklarını iddia ediyorlardı.

1955 ile 1991 arasında WTO içinde pek çok gerilim oldu. Örneğin, Romanyalılar Çekoslovakya'nın işgalini protesto ettiler ve bu eyleme katılmayı reddettiler. 1980'lerde nükleer silahlar ve ileri askeri teknoloji konularında anlaşmazlıklar oldu. Çeşitli Doğu Avrupa önderlikleri, özellikle de Doğu Almanya ve Çekoslovakya, SSCB'nin Avrupa'ya nükleer savaş başlıklarının yerleştirilmesiyle ilgili meselelerde kendilerine WTO içindeki eşitler olarak davranmamasına itiraz ettiler. Bazıları SSCB'nin Üçüncü Dünya, özellikle de Ortadoğu ülkelerine kendi müttefiklerinden daha gelişmiş ekipman göndermesinden şikâyet etti. Bu durumda yeni post-komünist önderliklerin askeri bir ittifak içinde SSCB/Rusya'nın hâkimiyeti altına girmek istemediklerini kısa süre içinde ortaya koymaları şaşırtıcı değildir.

Sovyet yönelimli komünist ülkelerin ticaret yaptıkları ve ekonomi siyasetleri üzerinde anlaşmaya vardıkları başlıca örgütsel yapı KEYK (Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi ya da Comecon) idi. Bu örgüt Ocak 1949'da, esas olarak 1947 Marshall Plânı'na (ya da Marshall Yardım Programı) bir tepki olarak kuruldu. ABD bu plâna göre, belirli ölçütleri karşılayan tekil Avrupa ülkelerine ekonomik iyileşme için mali yardım yapmıştı. Sovyetler hemen bunun liberal – demokratik Amerikan fikirlerini Avrupa'da yaymak için yapılan bir girişim olduğuna karar verdi. Sovyetler, kısmen buna bir tepki olarak, kısmen de komünistlerin henüz iktidara geldikleri ve henüz pek güvenli olmadıkları ülkelerdeki nüfuzlarını arttırmak için Comecon'u kurdular.

KEYK 1950'lerde görece önemsiz bir ol oynadı. Ancak bu on yılın sonundan itibaren Sovyetler örgütü geliştirmeye çalıştılar ve üye devletlerin ekonomisinde daha büyük bir rol oynamasını sağladılar. Bu gelişme, 1960'ların başında Sovyetler'in yeterli danışma ve duyarlıktan yoksun biçimde kendi görüşlerini öteki üye devletlere dayatma girişiminde bulunduktan şikâyet eden Romanya'yla hararetli tartışmalara yol açtı. Sovyetler özünde bu tartışmada kaybetmiş olsa da, KEYK içinde bütünleştirme ve standartlaştırma sürecini güçlendirmeye çalıştı.

Bütünleştirme süreci, 1970'lere kadar devam etti. Comecon Avrupalı olmayan iki örgütün, Küba ve Vietnam'ın, 1972'de ve 1978'de katılmasıyla (Moğolistan 1962'de katılmıştı) genişledi. Böylece KEYK eşzamanlı olarak derinleştiriliyor ve genişletiliyordu.

1970'lerde KEYK'in fiyat politikalarını değiştirmeye başlaması, SSCB ile başlıca ticaret ortakları arasında gerilimlere neden oldu. Bu on yılın sonunda, pek çok kaynak fiyatların dünya piyasası düzeyine geldiğini belirtmekteydi. Bu durum Comecon'un uluslararası ekonomik sistemin kaprislerine bağımlı olmadığını ortaya koydu. Bu aynı zamanda KEYK'in Sovyet olmayan üyelerinin, içinde faaliyet gösterdikleri sistemin gide-rek güvenli olmadığını fark etmelerinin başlangıcı olarak da görülebilir. Bu ülkeler artık piyasa fiyatlarından düşük hammadde (akaryakıt dahil) arzı için SSCB'ye güvenemezlerdi. Aslında KEYK içinde fiyatları belirlemek için kullanılan bir ölçüde karmaşık sistem Doğu Avrupalıların zaman zaman fosil yakıtlar, özellikle de petrol gibi kalemlere Rotterdam'daki spot piyasadan satın alabileceklerinden daha fazla ödemeleri anlamına geliyordu. Doğu Avrupa açısından bakıldığında, Sovyetler'in kendin pişir kendin ye yaklaşımını sürdürmek istediği görülebiliyordu. Ancak nesnel olarak Sovyetler KEYK'teki ortaklarına ihraç ettikleri ürünü uluslararası piyasada satarak daha çok kâr edebiliyorlardı. Aynı zamanda kendilerine sağlam parayla ödeme yapılıyordu.

1980'lerde pek çok Doğu Avrupalı KEYK'in yerine AT'nin parçası olmaları halinde ülkelerinin daha iyi kazanacağı sonucuna varmıştı. Komünist ülkelerin çoğunda ilk yılların etkileyici büyüme oranları yerlerini daha ılımlı oranlara bırakırken, Batı Avrupa ekonomileri 1970'lerin ortalarında yaşanan krizin ardından tekrar etkin bir biçimde büyümekteydiler.

Post-Komünist Dönem

Siyasal ve İdeolojik İlişkiler

Komünist dönemin görece türdeşliği 1990'larda yerini çok daha farklı bir duruma bırakmıştır. Önceki bölümlerde, post-komünist dünyada geniş bir siyasal ve ekonomik örüntüler yelpazesi olduğu gösterilmiştir. Artık Doğu Avrupa ülkeleri Sovyet ya da Rus modelini taklit etmiyorlar; tam tersi geçerlidir. (Rus anti-komünist devrimi Doğu Avrupa'dakilerin çoğundan yaklaşık iki yıl sonra gerçekleştiği için Ruslar zaman zaman Doğu Avrupalılardan öğreniyorlar.) Örneğin yeni anayasalar hazırlanırken pek çok Doğu Avrupalının özellikle Alman modelini incelediği doğrudur. Ancak bu, komünist dönemde olanlardan temelde farklı bir durumdur, çünkü Doğu Avrupalılar bir "büyük birader"i taklit etme baskısı altında değiller; birini taklit edeceklerse bunu kendileri seçiyorlar.

Bu farklılığa rağmen, çifte reddedici devrimlerin ortak noktaları ayırt edilebilir post-komünist örüntülerle sonuçlanmıştır. Örneğin, ideolojik cephede, post-komünizmin erken yıllarında birinci bölümde değinilen büyük teoriler geniş çapta reddedilmişti. Öteki benzerlikler ilk bölümlerde ele alındığı için burada tekrar etmeye gerek yok.

Askeri/Stratejik İlişkiler

2. Bölüm'de belirtildiği gibi, Gorbaçev'in 1980'lerin sonunda Brejnev doktrinini reddederek Sinatra doktrinini benimsemesi pek çok kişi tarafından haklı olarak Doğu Avrupa'daki (ve uzun dönemde Sovyet) komünist iktidarın çöküşünü açıklayan başlıca faktör olarak görülmüştür.

Bu değişim kısmen Gorbaçev'in dış siyasetteki kapsamlı yaklaşımının bir sonucuydu. Bu yaklaşım bizzat Sovyetler tarafından *yeni siyasal düşünce* olarak betimlendi. (Bkz. A. Brown 1992c, s.1) Sovyet önderi, neredeyse kesinlikle doğru olarak, SSCB'nin öteki komünist devletlerin içişlerine müdahalesinin kendi gelişimini engellemekte olduğuna inanıyordu. Bunun nedeni sadece bu müdahalenin pahalıya mal olması

değil, aynı zamanda Batı'nın Sovyetler'in bu davranışını onaylamamasının SSCB'nin ekonomik gelişimini hızlandırmak için Batı'dan yardım almasını zorlaştırıyor olmasıydı. Böylece Gorbaçev dış imparatorluk üzerindeki denetimi bırakarak çeşitli avantajlar sağlamayı umdu.

Ancak Gorbaçev'in Sovyet blokunun tamamen dağılmasını istediğini söylemek yanlış olacaktır. WTO'ya yaklaşımı bunu istemediğini açıkça gösterebilir. 1990'ların başında Sovyet önderinin WTO'yu askeri baskı aracı olarak görmediği açıktı. Ancak bu örgütün bir siyasal işbirliği aracı olarak varlığını sürdürebileceğine hâlâ inanıyordu.

Ne var ki, 1990'da, Doğu Avrupa'nın oluşum halindeki post-komünist devletlerindeki hâkim görüşün Gorbaçev'in düşündüğünden tamamen farklı olduğu açığa çıktı. WTO'nun Haziran 1990'da yapılan zirve toplantısında, derhal WTO'nun dağılabileceği şeklinde yorumlanan önemli ilkesel değişiklikler üzerinde anlaşmaya varıldı. Bir diğer belirti, WTO'nun varsayımsal *raion d'être'i* hakkındaki kuşkuvarın Paris'te toplanan AİİK¹ zirvesinde artık birbirini düşman olarak görmeyen iki askeri ittifakın, hem NATO hem de WTO'nun sözcüleri tarafından dile getirildi.

1991'in başlarında, Çekoslovakya, Polonya ve Macaristan Temmuz 1991'den itibaren WTO'yla işbirliğine son vereceklerini kamuoyuna duyurdular. Bu durum Sovyetler için yeterince ağır değilmiş gibi, Macaristan yasama meclisi daha da ileri giderek NATO'ya ortak üye (oy hakkı olmayan) olma kararı aldı. Böylece bir WTO üyesi sadece örgütü reddetmekle kalmıyor, onyıllardır düşman kamptan gelen nihai tehdit olarak görülen bir örgüte katılma cüreti gösteriyordu.

Kuzey-batıdaki komşular bu önerilerde bulunurlarken, aşağı yukarı aynı sıralarda, Bulgaristan ve Romanya liderleri WTO'nun bir anakronizm olduğunu ilân ettiler. Varşova Pakti Sovyetlerin gözü önünde çöküyordu.

1. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı 1972'de kuruldu. Aralık 1994'te Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AİİT) adını aldı.

Ancak Gorbaçev yenilgiyi hemen kabul etmeye hazır değildi. Şubat ortalarında bütün üye devletlerin liderlerine yazarak Nisan 1991'de askeri yapıların tasfiyesini tavsiye etti. Gorbaçev WTO'dan geri kalanı sadece siyasal bütünleştirici bir yapı biçiminde elde tutabileceğini umuyordu. Kısa süre için Doğu Avrupalılar WTO'nun oldukça sulandırılmış bir versiyonunu kabul etmeye hazır gibi göründüler. Örneğin, WTO'nun her üye devleti Şubat 1991'de bir protokol imzaladı. Buna göre, Mart sonundan itibaren yürürlüğe girmek üzere WTO'nun bütün askeri anlaşma ve yapılarının geçerliliği iptal ediliyor, ama aynı zamanda, bazı ülkelerin duraksamasına rağmen, siyasal yapıların gönüllü bir danışma örgütüne geçici olarak dönüşmesi kararlaştırılıyordu.

Bir zamanlar Batı'ya yönelik en ciddi askeri tehdidi oluşturan yapının bu kırılğan kabuğu bile, pek çok doğu Avrupalıya fazla geliyordu; WTO'nun tamamen dağıtılması için çalışmaya başladılar. Bu, Temmuz 1991'de Prag'da imzalanan bir protokolle gerçekleşti. Bu doküman Kasım 1990 AGİK zirvesinde varılan anlaşmalar temelinde Pan-Avrupa güvenlik yapılarına doğru dereceli bir geçişi savunuyordu. Prag protokolu üye devletlerin parlamentoları onaylayana kadar resmen yürürlüğe konulmadıysa da WTO artık de facto sona ermişti. Bu evrede Sovyetler kendi iç çatışmalarıyla, özellikle Gorbaçev ile Yeltsin arasındaki çatışmayla o kadar meşguldü ki Doğu Avrupalıların iradesine direnecek ne enerjisi ne de niyeti vardı.

Ancak SSCB/Rusya ile eski müttefikleri arasında çözümlenmesi gereken birkaç sorun kalmıştı. Bir sorun hâlâ Doğu Avrupa'da bulunan Sovyet birlikleri idi. Bu sorun Bulgaristan ve Romanya için geçerli değildi. Her iki ülkede de 1950'lerden beri yerleşik Sovyet askeri birliği yoktu. Macaristan ve Çekoslovakya'da, sorun WTO'nun dağıtılmasıyla aşağı yukarı aynı zamanda çözümlendi. Son Sovyet birlikleri bu iki ülkeden 1991 Haziran ayının sonlarında çekildi. Ancak Polonya örneği sorunsaldı. 1991'in ortalarında Polonya'da hâlâ yaklaşık 50 000 asker vardı ve Varşova o yılın sonuna kadar bu askerleri geri çekmek istiyordu. Öte yanda SSCB 1993'ün sonuna kadar askerlerinin geri kalanını çekmeyi plânlamıyordu. Sayısız

görüşmeden sonra, Ekim 1993'ün başlarında son Rus askerleri Polonya'dan ayrıldı; bu gelişme, Sovyet/Rus takvimine göre üç ay erken, ancak Polonya hükümetinin istediğinden yaklaşık iki yıl geç oldu.

İkinci bir sorun Sovyet askeri varlığının neden olduğu zararın tazmin edilmesi idi. Örneğin, Macaristan, SSCB ve ardıllarından, zararın karşılanması, başka deyişle Sovyetler'in 1956'dan beri neden olduğu (Sovyetler Macaristan'ı "işgal" ettikleri için) söylenen çevresel zararın onarılması için yaklaşık 1.700 milyon ABD doları istiyordu. Bu sorunun büyük kısmı 1993'te çözümlendi. Haziran'da Macaristan devlet Başkanı Goncz, Rusya'yı ziyaret etti ve 28 Rus savaş uçağı karşılığında ülkesinin talep ettiği miktarın yarıdan fazlasını iptal etmeyi kabul etti. Ve Eylül'de Polonya Rus devleti Polonya'daki mülklerinin Polonya devletine devredilmesini onayladıktan sonra tazminat taleplerinden vazgeçti.

Rusya ile eski WTO müttefikleri arasındaki askeri bağlantılar 1993'te neredeyse tamamen koptu ve bu ilişkinin pek çok yönü bütün tarafları tatmin edecek şekilde çözümlendi. Ne var ki 1993'ün sonunda Rusya eski müttefiklerinin NATO'ya katılma girişimlerini eleştirmeye başladığında, Moskova ile çeşitli Doğu Avrupa başkentleri arasındaki ilişkiler gerildi.

Yukarıda belirtildiği gibi, WTO ve NATO 1990'ın sonunda resmen "baltaları gömmüşler" idi. Daha sonra, Kasım 1991'de NATO ile Gürcistan dışında eski Sovyet cumhuriyetlerinin tamamını kapsayan eski WTO üyeleri Kuzey Atlantik İşbirliği Konseyi'ni (NACC) oluşturmak için bir araya geldiler. Bu evrede Rusların eski müttefiklerinin NATO'ya yaklaşımları konusunda hiçbir sorun yaşamadıkları görülüyordu. 1993 Ağustos sonu ve Eylül başlarında Başkan Yeltsin hâlâ NATO'ya katılmak için yapılan Polonya, Çek ve Macar girişimlerine hiçbir itirazı olmadığını açıkça belirtiyordu.

Ancak Yeltsin Eylül 1993'ün sonunda konumunu dramatik biçimde değiştirdi. Parlamentonun zor kullanılarak kapatılmasından sonra, Rusya devlet başkanı dış siyasette şahinleşti. Bu değişim büyük ölçüde Rus askeriyesinden ve devletin öteki zor organlarından gelen baskının bir sonucuydu. Yeltsin ka-

otik bir siyasal yapıyı düzenli tutmak için bu organlara her zamankinden daha çok bağımlı hale geldi. Eylül 1993'ün sonunda çeşitli Batılı liderlere mektup yazarak NATO'nun doguya doğru genişlemesi konusunda uyanda bulundu. Bunun ardından "İktidar bakanlıkları"nın (savunma ve içgüvenlik dahil, devletin baskıcı etkinlikleriyle bağlantılı olanlar) çeşitli sözcüleri Visegrad Dörtlüsü'nün NATO'ya katılma girişimlerini daha açıktan eleştirmeye başladılar. Örneğin, 1993 Kasım sonunda Rus yabancı istihbarat servislerinin başı (Primakov) bir basın toplantısında Rusya'nın, kendi sınırlarına kadar genişleyecek bir NATO tarafından ciddi biçimde tehdit edildiği duygusuna kapıldığını ve bu durumun gerçekleşmesi halinde kendi savunma siyasetini önemli ölçüde değiştirmek zorunda kalacağını açıkça söyledi. NATO'nun bu şekilde genişlemesi halinde Rusya askeriyesi arasında artan huzursuzluk tehlikesinden söz etti.

Primakov gibi kişilerin yaptıkları duyurular ve Yeltsin'in çark edişiyle birlikte Jirinovski'nin aşırı ulusçu ve yayılımcı Liberal Demokratları Aralık seçimlerinde etkileyici bir performans gösterdiler. Bütün bunlar dikkate alındığında, Rusya'nın dışındaki pek çok post-komünist önderin 1993'ün sonunda Rusya'nın ruh hali karşısında giderek endişeye kapılmaları şaşırtıcı değildir. NATO'ya yaptıkları başvuruları geri çekecek kadar korkuya kapılmaktan uzak olan Polonya ve Çek önderlikleri, başvurularının bir an önce kabul edilmesi için Batı'ya baskı yapmaya başladılar. Bu arada öteki post-komünist ülkeler başvuruların saflarına katılıyorlardı. Ocak 1994'te Litvanya, NATO'ya katılmak için resmen başvuran ilk eski Sovyet cumhuriyeti oldu. Bu gelişme, Baltık ülkeleri ve diğerleri arasında Jirinovski'nin eski Rus İmparatorluğu'nu diriltme düşüncesinde ciddi olduğu ve Rus siyasal hayatında çok daha etkin olabileceği korkusunun ne kadar yaygın olduğunu gösteriyordu.

Ancak bu evrede Batı da post-komünist dünyada meydana gelen gelişmeler karşısında giderek huzursuz olmaya başladı ve Rusya ile WTO içindeki eski müttefikleri arasındaki anlaşmazlıklarda açıkça taraf tutmak istemediğini ortaya koydu. Batı'nın post-komünist devletleri kendi saflarına kabul etme-

ye 1989 ya da 1990'daki kadar istekli olmadığını gösteren ilk belirtiler en son Mart 1992'de açıkça ortaya çıktı. Bu sırada, zamanın NATO Genel Sekreteri Manfred Woerner Polonya ve Baltık devletlerine yaptığı ziyaretler sırasında, NATO'nun Doğu Avrupa'da bir güvenlik boşluğu istemediğini, ancak görülebilir bir gelecekte bölgedeki ülkelere resmi güvenlik garantisi ya da tam üyelik sağlayamayacağını açıkça belirtti.

Batı'nın açıktan müdahale etmek istememesi ve Doğu Avrupa ile Rusya arasında bir orta yol tutturmaya çalışması, NATO'nun Ocak 1994'te ABD Başkanı Clinton'ın bir "Barış Ortaklığı" siyaseti için yaptığı öneriyi benimsemesiyle sonuçlandı. Buna göre eski bir WTO ülkesine, bazı NATO tatbikatlarına katılma ve güvenlikle ilgili kaygılarını NATO'ya resmen bildirme izni verilecekti. Bunun ötesine geçilmedi. Romanya gibi bazı devletler bunu olumlu yönde atılmış bir adım olarak değerlendirirken, Polonya gibi bazı ülkeler Batı'nın daha ileri gitmemesi karşısında duydukları düş kırıklığını açıkça ifade ettiler. Görünüşe bakılırsa, bazı ülkelere görülebilir gelecekte tam NATO üyeliği güvencesinin verilmemesi de bazı kesimlerde düş kırıklığına yol açtı.

Bununla birlikte Barış Ortaklığı uzlaşımı pek dişe dokunur sonuçlar vermedi. Bir yıl içinde, sadece bütün Doğu Avrupa devletleri (eski Yugoslavya'nın bir bölümü dışında) değil, Tacikistan dışında bütün ESB devletleri de programa katılmak için başvurdu. (Katılma tarihlerine ilişkin ayrıntılar için bkz. Mihalka 1995a, s. 85) Ayrıca 1994'ün sonunda üç ortak kıta tatbikatı yürütülmüştü. Bunlardan birincisi Eylül ayında Polonya'da yapıldı ve altı Batılı devletin yanı sıra, Bulgaristan, Çekya, Litvanya, Polonya, Romanya, Slovakya ve Ukrayna'dan gelen askeri birlikler katıldı.

Bu ortak tatbikatlar pek çok post-komünist devlet için yeni bağlılıkların güçlendirilmesi yönünde sembolik bakımdan önemli bir hareketi temsil ediyordu. Ancak bunlar NATO ile post-komünist devletleri bütünleştirme girişimlerinin pek çok pratik sorun içerdiğini de ortaya çıkardı. Tatbikatlar, önemsiz olmayan maliyet faktörüne ek olarak, iletişim (NATO komuta

dili olan İngilizce'yi, pek az Doğu Avrupalı subay yeterince biliyor ve konuşabiliyordu), teknik ve ekipman uyumsuzluğu farklı komuta yapısı anlayışları vb. gibi ciddi sorunları da ortaya çıkardı.

Bu türden ortak faaliyet sorunları pek çoktur. Öte yanda, ortak tatbikatlar iki yararlı amaca hizmet etti. Birincisi, Batıların erken askeri bütünleşmeyle ilgili kaygılarının yersiz olmadığı anlaşıldı. İkincisi, uyumsuzlukların üstesinden gelinmesi için en büyük çabayı gerektiren alanlar saptanarak geleceğin gündeminin belirlenmesine yardımcı oldu. Böylece post-komünist devletlerin NATO'ya yeterince yaklaşmaları halinde tam üyelik normlarını günün birinde yerine getirebilecekleri de anlaşılmış oldu.

Ne yazık ki masraf ve ortak hareket etme sorunlarının Doğu Avrupalıların NATO'ya katılma konusunda karşılaştıkları en önemli sorunlar olduğu söylenemez. NATO içindeki ciddi çatlakların yarattığı sorunlar da bir o kadar önemlidir ve post-komünist devletlerin bu konuda yapabilecekleri pek bir şey yoktur. Bu farklılıklar 1995'in ortalarına kadar Bosna sorunuyla (bkz. 10. bölüm) ve kısmen bununla bağlantılı olarak Rusya karşısında izlenecek siyaset konusunda da açığa çıktı. Bunların her ikisini de ele almak gerekir.

Batı Avrupalılar Bosna konusunda daha ihtiyatlı bir yaklaşımı tercih edip ne pahasına olursa olsun² barışın gerçekleşmesi için uğraşırlarken, Amerikalılar Sırp'ların uluslararası topluluğu ve insani kaygıları kabaca hiçe saymaları karşısında gidecek öfkeleniyorlardı. ABD Kongresi'nin Kasım 1994 seçimlerinden sonra sağa kayması ABD'nin tutumunu sertleştirmesine neden oldu. Böylece ABD Temmuz 1995'te Bosnalı Müslümanlara konulan silah ambargosunu kaldıracağını ilân etti. Bu gelişmeler, Ağustos 1995'in sonunda ABD'nin Bosnalı Sırpla-

2. Bazı Batı Avrupalı liderler bu konuda daha şahinçe davranıyorlardı. Fransa Devlet Başkanı Chirac 1995'te iktidara gelir gelmez Batı Avrupalı müttferiklerin pek çoğunun aşırı uzlaşmacı yaklaşımı karşısında düş kırıklığına uğradığını ilân etti ve bunu, 1930'ların sonunda Nazi Almanyasına karşı izlenen yatıştırma siyasetine benzettii. Bu tutum Avrupa'nın Kararlı Güç Harekâtı'na yol açan daha sert bir tutum almalarda ve nihayet Avrupa'nın Bosna'da ABD gözetiminde bir barış anlaşmasına varılmasını kabul etmesinde önemli bir rol oynamış olmalı.

rı bombalamaya başlamasını (Kararlı Güç Harekâtı) –Batı Avrupalıların daha sert bir tutumu bu kez benimsediklerini gösteriyordu– ve bir barış plânını kabul etmeleri için, Sırlar, Hırvatlar ve Müslümanlara yaptığı baskıyı da açıklar.

Batı'nın (1995'in başında ve ortalarında meydana gelen çatlaqlara kadar bu hem ABD hem de Batı Avrupa anlamına geliyordu) Bosna konusunda bu kadar uzun süre kararsız kalmasının bir nedeni, geleneksel olarak Sırlara yakın olduklarını iddia eden³ Ruslarla karşı karşıya gelmemeyi tercih etmesiydi. Pek çok Batılı uzman, siyaset oluşturanlara, Bosna'da Sırlara fiilen karşı çıkarak Rusları tecrit etmenin sadece Rus aşırı ulusçularının elini güçlendireceğini telkin etti. Rusya'nın Aralık 1995'te parlamento, Haziran 1996'da devlet başkanlığı seçiminin yapılacağını dikkate alan bazı siyasal danışmanlar, bu türden bir yaklaşımın tamamen ters etki yaratacağını, hattâ tehlikeli olabileceğini düşünüyorlardı. Gerçekten de Kararlı Güç Harekâtı Moskova tarafından şiddetle eleştirildi; ancak Rusların tepkisi önderlik içindeki farklılıkları da ortaya çıkardı.

Bu, *doğrudan* Rusya'yla ilgili sebeplere götürür. Rusya uzun süre NATO'yla özel bir ilişki istemiştir ve pek çok Rus siyasetçi, ülkelerinin büyüklüğü, bir süper güç olarak yakın tarihi ve nükleer cephaneliğinin Doğu Avrupa devletlerinden farklı bir davranış görmesini gerektirdiğine inanmaktadır. Batılı önderler bu Rus talebinin nasıl karşılanacağı konusunda ortak bir görüşe varamadılar. Rusya (1995'te) resmen özel bir ilişkiye (bir Bireysel Ortaklık Programı) sahipti, ancak bu özel ilişkinin niteliği belirsizliğini korumaktaydı.

Batılı önderler arasındaki farklılıklara rağmen, 1994'ün sonunda Doğu Avrupa devletleriyle daha yakın askeri ilişki konusunda anlaşmaya varıldı. Ekim'de gerçekleşen bir Amerikan inisiyatifinin ardından, NATO dışişleri bakanları Aralık başında NATO'ya tam üyelik için açık bir ölçütler seti oluşturmaya karar verdiler. Bu karar, sadece bir ölçütler seti değil, aynı zamanda bir takvim oluşturmaya çalışan pek çok Doğu Avrupa-

3. Ancak bunu iddia eden Ruslar seçici bir belleğe sahiptiler: Sırlarla ilişkileri örneğin, 1940'larda ve 1950'lerde kesinlikle soğuktu.

lı önderin istediği sonucun gerisindeydi. Öte yanda Rusları kızdırmaya yetti. NATO konuya ilişkin plânlarını açıklar açıklamaz, o sırada bir NATO toplantısı için Brüksel'de bulunan Rus Dışişleri Bakanı Koziyrev, Haziran'da imzalamış olduğu Barış Ortaklığı Anlaşması'nın parçası olan bir uygulama plânını asla imzalamayacağını ilân etti. NATO'yla işbirliği (yani Barış Ortaklığı Programı) ile NATO'nun yeni üyelerin (Doğu Avrupalı) katılımıyla genişletilmesi arasında, birincisi ilişkilerin geliştirilmesini sağlarken ikincisinin Rusya'ya yönelik bir tehdit oluşturacağı gerekçesiyle önemli bir farklılık olduğunu iddia ediyordu. Ancak Koziyrev'inki özünde bir tavır alıştan ibaretti. Başlangıç olarak kendisine NATO'nun ileride bir yıllık bir fizibilite (katılım ölçütleri) çalışması yapacağı konusunda bilgi verilmişti. Ayrıca, Aralık 1994'te yapılan NATO önerisi, NATO üyeliginde büyük değişiklikler yapılmadan Rusya'nın onaylanmasını öngörüyordu. (Clarke 1995, s. 27) Dolayısıyla ve Rus katılımının niteliğine dair kesin ayrıntılar henüz açıklanmış olmasa da, Rusya'ya öteki post-komünist devletlere kıyasla daha özel bir vaka olarak davranılıyordu. Aralık'taki tutumuna rağmen Rusya NATO-Rus diyalogu için Mayıs 1995'te yapılan bir NATO önerisini resmen kabul etti.

Bununla birlikte, 1995'in sonunda Batı ittifakı içinde NATO'nun hem doğu Avrupa hem de Rusya'yla ilişkileri konusunda hâlâ karışıklık vardı. "Genişleme Üzerine İnceleme"nin -vaat edilen katılım ölçütleri seti- Eylül'de yayımlanması sadece bu noktayı aydınlattı. Bir yanda, 1. Bölüm'de "Genişleme kararları bizzat NATO tarafından alınacaktır," denirken, 2. Bölüm'deki özgül olarak Rusya'yla ilişkilere ayrılan bir kısımda şöyle deniyordu: "NATO kararları... üye olmayan bir devletin ... vetosuna maruz olamaz." Ancak Rusya'yla ilişkilerin ele alındığı aynı kısımda, Rusya'nın "çıkarlarını etkileyebilecek ... hiçbir 'sürpriz' karar" olmayacağı ve "genişleme sürecinin ... hiç kimseyi tehdit" etmeyeceği belirtiliyordu. (Kısaltılmış NATO dokümanı, Transition, C. 1, no. 23, s.19-26) Bütün bunları geçiş biçimde yorumlarsak, NATO'nun belli başlı bütün kararlarında Rusya'yı bilgilendireceği, hattâ nihai karar verilmeden önce Rusya'yla tartışacağı, ancak sonunda kendi iste-

diğini yapacağı sonucuna varabiliriz. Ancak bu yorumların bir-biriyle çelişebileceği de açıktır. İnceleme gelecekteki üyelik konusunda da belirsizdi. Bir yanda yeni üyelerin uymaları gereken ölçütler sıralanıyor (5. Bölüm), öte yanda şöyle deniyordu (11. Bölüm): "Yeni üye olacak devletler için sabit ya da katı bir ölçütler listesi yoktur." Bir katılım takvimi oluşturulmadığı için, doküman Rusların yanı sıra pek çok Doğu Avrupalıyı da şaşırttı ve rahatsız etti. Aralık 1995'te yapılan bir NATO Dışişleri Bakanları toplantısı en erken 1997'den önce yeni üyelik tartışması yapılmayacağını ilân ettiği zaman Batı'nın yavaş ve ihtiyatlı bir yol izleyeceği anlaşılmış oldu.

Batı'nın Rusları yatıştırmak için fazla çaba harcamak durumunda olduğu söylenemez –bunun başlıca nedeni bu çabaların Moskova'da aşırı bir hükümet iktidara gelecekse bunu önleyemeyeceğidir. Birincisi, Rusya'nın iç sorunları bazı gözlemcilere o kadar ciddi görünmektedir ki Batı ne derse desin ya da ne söylerse söylesin, aşırılık yanlıları her durumda iktidara gelebilir. İkincisi, daha geniş ve daha güçlü bir NATO aşırıların önderliğindeki bir Rusya'ya karşı daha iyi bir kalkan olacaktır. Rusya'da yayılmacıların iktidara gelmeleri halinde, askeri bir blokun parçası olmayan ülkelere kıyasla NATO üyesi olmuş eski WTO üyelerini işgal etme konusunda daha dikkatli olacağını farz etmek makuldür. Ayrıca Rus aşırılarının daha saldırgan olan retoriklerinin iktidara gelmeleri halinde fiili siyasete kolayca dönüşebileceği söylenemez. Bu durumda, pek çok post-komünist hükümetin 1993 (ve 1995) Rusya seçimlerinden beri NATO'ya katılma konusunda neden bu kadar ısrarlı olduklarını anlamak mümkündür. Doğu Avrupa devletlerinin hepsi Rusya'dan (BDT bir yana) çok daha küçük oldukları ve hiçbirisi nükleer cephaneliğe sahip olmadıkları (Rusya ya da Ukrayna dışında) için, NATO'yu kendi koruyucuları olarak görmeleri gayet makuldür.

Bu altbölümde post-komünist devletler ile NATO arasında ilişki üzerinde yoğunlaşmak uygun olmakla birlikte, öteki ittifaklara da değinmek gerekir. Özellikle Batı Avrupa ile ABD arasında zaman zaman çıkan gerilimlerin ışığında, Batı Avrupalıların şimdiye kadar AB'nin esas olarak sadece teoride sa-

vunma kolu durumunda olan bir örgütü, Batı Avrupa Birliği'ni (BAB)⁴ güçlendirmeye çalışmaları şaşırtıcı değildir. 1950'lerin ortasında kurulmuş ve 1984'te yeniden faaliyete geçirilmiş olsa da bu örgüt Batı Avrupa savunmasında şimdiye kadar önemli bir rol oynamamıştır. Ancak gelecekte güçlü bir askeri örgüt haline gelebilir. Sonunda AB'ne tam üye olan bu post-komünist devletler BAB'a girmek için gerekli şartlara uygun olacaklardır.⁵ Bowker (1995, s. 83) Rusların Doğu Avrupa devletlerinin NATO'ya tam üye olmaktansa –bizzat Rusların da üye olmadıkları koşullarda– BAB'a girmelerini daha az tehdit edici buldukları gözleminde muhtemelen haklıdır. Ruslar BAB'ın özünde, ABD bu örgütün bir parçası olamayacağı için geliştirildiğini düşünmektedirler. (Rus tepkileri üzerine farklı bir görüş için bkz. Wohlfeld 1995, öz., s.36) Ancak NATO Rusya'yı kendi etkinliklerine katmaya çalışırken, BAB'ın Rusya'ya ortaklık statüsü sağlayacak bir plâni yoktur. Bu yaklaşım Rusya'nın coğrafi olarak Avrupa'dan çok Asya'ya yakın olması gerekçesiyle haklı çıkarılabilir de, böyle bir konum Ruslara yönelik bir saldırı olarak yorumlanamaz.

Nihayet çeşitli BDT üyelerinin Mayıs 1992'de imzaladıkları Kolektif Güvenlik Paketi'na kısaca değinmek gerekir. Mayıs ayı içinde Taşkent'te toplanan BDT zirvesinde, Ermenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya, Tacikistan ve Özbekistan savunma konularında işbirliği yapmayı kabul ettiler. Belirtmek gerekir ki bu anlaşmayı esas olarak Rusya'yla imzalayanlar Orta Asya devletleriydi ve Nisan 1994'te bu ülkelerin güney sınırlarının savunulmasından Rusya'nın sorumlu olacağı üzerinde anlaşmaya varıldı; öteki BDT devletlerinin çoğu kendi savunmaları üzerinde tam denetimi tercih ettiler ve bazı durumlarda BDT üyeleriyle ikili anlaşmalar yaptılar. İyi bir örnek, Ukrayna ve Moldova'nın 1993 başında imzaladıkları askeri işbirliği paktidir.

4. BAB genellikle AB'nin savunma kolu olarak betimlenmiş olsa da, bu örgüt Danimarka, İrlanda ya da Ocak 1995'te AB'ye katılan üç ülkeyi kapsamaz. (Bkz. bir sonraki alt bölüm)

5. Dokuz post-komünist devletin (Bulgaristan, Çekya, Estonya, Macaristan, Letonya, Litvanya, Polonya ve Slovakya) Mayıs 1994'te BAB'a ortak üye olmalarına izin veril-

Ekonomik ve Ticari İlişkiler

1990'larda askeri ilişkilerde olduğu gibi, uluslararası ekonomi ve ticaret alanında da Doğu Avrupalı post-komünist devletlerin SSCB/Rusya'dan uzaklaşarak Batı'ya yönelme doğrultusunda açık bir girişimleri olmuştur. Aslında bizzat Rusya eskiden öncelik verdiği ticari ortakları pahasına Batı'yla daha yakın bir ekonomik ilişki kurmaya çalışmıştır. Ancak bir kez daha post-komünist devletler Batı'nın başlangıçtaki coşkusunun hızla duraksamalı bir yaklaşıma dönüştüğünü saptamışlar, hatta 1994'te pek çok post-komünist devlet reddedildikleri, hattâ sert bir biçimde reddedildikleri duygusuna kapılmışlardır.

Post-komünizmin oluşması kısa süre içinde KEYK'le ilgili temel bir soruna yol açtı. Bunun açık bir belirtisi Ocak 1991'de KEYK Yürütme Komitesi'nin Moskova toplantısında ortaya çıktı. Bu toplantıda yürütme, "yeni bir örgütlenme için hazırlanacak bir taslak sözleşme de dahil olmak üzere üye devletlerin radikal ekonomik işbirliği sistemi için yaptıkları önerileri" onayladığını ilân etti. Bu öneri, Sovyetlerin özellikle de Gorbaçev'in, SSCB ve Doğu Avrupa için bütünleştirici bir ekonomik yapı anlayışını henüz reddetmek istemediklerini ortaya koydu. Özünde, Ocak 1991 toplantısı, KEYK'in dağıtılmasını ve yerini yeni bir yapının Uluslararası Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün (UEİÖ) almasını kararlaştırdı. Yugoslavya'nın asla, Arnavutluk'un da 1960'lardan beri KEYK üyesi olmamasına rağmen, bu iki ülke UEİÖ'ye davet edildi. Yeni örgütün merkezi Budapeşte olacaktı.

Ancak UEİÖ'nün kurulma kararı KEYK içinde ticaretin sağlam parayla yapılması zorunluluğunun başlatıldığı günlerde alındı. Bu uygulama, ticari işlemlerde aktarılabılır ruble sisteminin yerini aldı. Yeni sisteme geçiş KEYK ülkelerinin öncekinden daha çok sağlam para oluşturmalarını gerektiriyordu. Bu değişiklik, eski komünist devletleri o zamana kadar ticari ortaklık ettikleri ülkelerden çok Batı'ya yönelmeye teşvik etti. Anlaşılabilir bir tepki, Macaristan parlamentosundan geldi. Parlamento UEİÖ'nün kurulduğu günlerde hem Avrupa Konseyi hem de Avrupa Topluluğu ile daha yakın ilişkiler kurma kararı aldı.

Batıya yönelme zorunluluğu, ve de çifte–reddedici devrimde yansıyan tutumlar dikkate alındığında, UEİÖ’nün ölü doğmuş olması pek şaşırtıcı değildir. Onun (ve KEYK’in) yerine, post–komünist devletlerin çoğu iki yoldan birini ya da ikisini seçme eğilimi gösterdiler.

Birincisi, pek çok ülke, amacı ve bütünleşme düzeyi önemli ölçüde farklı olan bölgesel ekonomik gruplaşmalar oluşturmaktaydılar. Bazıları tamamen eski komünist devletlerden oluşuyordu. Diğerleri bu türden devletlerle Batılı –ya da BDT’nin bazı Orta Asya ya da Transkafkasya devletlerinde görüldüğü gibi, İslami– devletler arasında bağlantı kurar. Bunların pek çoğu 1980’lerin sonundan itibaren kurulmuştur.

Başta gelen bizzat BDT’dir. Genellikle SSCB’nin (eski Baltık devletleri) ardılı olarak görülse de, BDT’nin şimdiye kadar esas işlevinin eski Sovyet cumhuriyetlerinin çoğu için ekonomik bütünleştirici ve ortak pazar oluşturmak olduğunu söylemek, bu konuda ortaya çıkan sicil pek etkileyici olmasa da, yanlış olmaz. BDT içinde pek çok ekonomik çekişme olmuştur. Bu çekişmelerin çoğu ortak para kullanımıyla ilgilidir. Bununla birlikte eski Sovyet cumhuriyetlerinin çoğu, SSCB’nin dağılmasıyla birlikte bir ya da iki yıl içinde karşılıklı olarak bağımlı olduklarını anlamışlardı. Bu ülkelerin çoğu Rusya’dan tamamen bağımsız olmayı tercih edebilirdi, ancak Batı’nın bu ülkelerle daha yakın ilişkiler kurma konusunda ihtiyatlı davranması, ve de Rusya’nın görülebilir gelecekte başka yerlere kıyasla daha ulaşılabilir olan muazzam doğal kaynak rezervlerine sahip olması gerçeği (enerjiyle ilgili olanlar dahil) bu ülkeleri ihtiyatlı bir pragmatizme yöneltmiştir. Bu durumda, resmi bir ekonomik birlik oluşturma plânlarının Mayıs 1993’te Moskova’da yapılan bir BDT zirvesinde ilân edilmesi ya da altı BDT devletinin (Ermenistan, Belarus, Kazakistan, Rusya, Tacikistan ve Özbekistan) Eylül 1993’te yeni bir ruble muntıkası oluşturma kararına varmaları şaşırtıcı değildir.

Ne var ki BDT’nin pek çok yönü için geçerli olduğu gibi, ekonomik gruplaşma durumu da henüz istikrar kazanmamıştır. Rusya Başbakan Vekili Shokhin’in Eylül 1994’te henüz kurulan devletlerarası bir ekonomik komitenin Avrupa Komisyono-

nu ile kıyaslanabilir olduğu iddialarına rağmen, BDT içindeki ekonomik işbirliği ve bütünleşme henüz zayıf temellere dayanmaktadır. (Azerbaycan ve Türkmenistan başbakanları Eylül 1994'te herhangi bir anlaşma imzalamayı reddettiler.) Tekil üye devletler BDT'yi destekleyen ya da dışında kalan ekonomik bloklara katılırken öteki ESB devletleriyle yeni alt gruplar önermeye ve oluşturmaya devam etmektedirler.⁶ İkincisine bir örnek, 1985'te kurulan ve 1992'den beri Orta Asya devletleri ve Azerbaycan'ı, Afganistan, İran, Pakistan ve Türkiye ile birleştiren Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'dır (EİT). Bu örgütlenmenin nihai hedefi bir (Arap olmayan) İslam ortak pazarı kurmaktır. Bu türden gelişmeler bir düzeyde anormal görülemez, çünkü dünyada çeşitli örgütlere üye olan pek çok ülke vardır. Buna karşılık, BDT'nin önerdiği ya da fiilen kurduğu gruplaşmaların pek çoğu ya ölü doğmuş ya kısa ömürlü olmuş ya da hedef ve yapısını yeterince tanımlayamamıştır.

Bu akışkanlık sorunu BDT dışındaki post-komünist devletlerin çoğuna daha küçük ölçüde olsa da uygulanabilir. Bu ülkelerin oluşturdukları ya da katıldıkları gruplar şunlardır: Orta Avrupa İnisiyatifi (Avusturya, Hırvatistan, Çeko-Slovakya, Macaristan, İtalya, Polonya ve Slovenya'dan oluşur; Ocak 1992'de kurulmuştur ve 1989'da Tuna-Adria Grubu olarak başlayan oluşumu temel alır; daha sonra gruba, Bosna-Hersek ve Makedonya Cumhuriyeti, 1996'da ise Arnavutluk, Belarus, Bulgaristan, Romanya ve Ukrayna katılmıştır); Baltık Devletleri Konseyi (Polonya, üç Baltık devleti ve Rusya dahil, Baltık bölgesindeki on devleti birleştiren oluşum Mart 1992'de bir Alman-Danimarka inisiyatifinin ardından kuruldu); ve OASTA. (Orta Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması; Aralık 1992'de Visegrad Dörtlüsü temelinde kuruldu; Ocak 1996'da Sloven üyeliğiyle genişletilirken, Ukrayna gibi başka ülkeler de oluşuma katılmak istediklerini ifade etmişlerdir.) (Bu ve benzeri örgütlerin listesi ve çözümlenmesi için bkz. Bakos 1993, Clarke 1993, Reisch 1993b, Vachudova 1993)

6. Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan Ocak 1994'te, BDT içinde gerçek bir ekonomik bütünleşmeye varma konusunda düş kırıklığına uğradıkları için kendi aralarında böyle bir alt grup oluşturdular.

Bu yeni gruplaşmaların çoğunun başlıca amacı AB ile daha yakın ilişkiler kurmak ve nihai hedef olarak da bu kuruluşa tam üye olmaktır. Bu, 1990'ların başında benimsenen ikinci yola götürür: Post-komünist devletler hem tekil olarak hem de gruplar halinde başlıca Batı Avrupa ekonomik gruplarına yakınlaşma çabası göstermektedirler. EFTA (Avrupa Serbest Ticaret Birliği; 1994'ün sonuna kadar yedi ülkeyi –Avusturya, Finlandiya, İzlanda, Liechtenstein, Norveç, İsveç ve İsviçre– bir araya getiriyordu) Mart 1993'te Bulgaristan ve Macaristan'la Serbest Ticaret Anlaşmaları imzaladı; ardından benzer anlaşmalar Mart 1992'de Çeko–Slovakya, Aralık 1992'de Polonya ve Romanya ile imzalandı.

Serbest Ticaret Anlaşmaları bazı kalemleri değişmez biçimde dışlasa da her iki taraf için gelecekte daha serbest ticari ilişkileri sembolleştiriyordu. Ek olarak EFTA ile diğer bazı post-komünist ülkeler arasında çok daha gevşek işbirliği deklarasyonları gerçekleştirilmiştir. (Slovenya, Mart 1992; Arnavutluk, Aralık 1992)

Post-komünist devletler için Mart 1993'te EEA'nın (EFTA –eksi Liechtenstein ve İsviçre– ile AB'yi bir araya getiren Avrupa Ekonomik Alanı) kurulması⁷ EFTA ile daha yakın işbirliğinin zamanla AB'ye daha fazla yaklaşmanın bir başka yöntemi olabileceği anlamına geliyordu. Dahası, EFTA bu ülkeler için uzun dönemde AB kadar önemli değildir. Bu, özellikle Ocak 1995'te, Avusturya, Finlandiya ve İsveç'in AB'ye tam üye olması ve artık EFTA'nın bir parçası olmamalarından itibaren geçerlidir. AB/AT ile daha iyi ilişkiler geliştirmek için çeşitli post-komünist devletler bazı girişimlerde bulundular. Böylece, AT ile Ortaklık (ya da Avrupa) Anlaşmaları, Aralık 1991'de Çeko–Slovakya, Macaristan ve Polonya, Şubat 1993'te Romanya ve Mart 1993'te Bulgaristan tarafından imzalandı. Ancak bunlardan birincisinin hemen işlevsel olduğunu, Polonya ve Macaristan'ın ise ancak Şubat 1994'te işlevsel olduğunu belirtmek gerekir. Kısa süre sonra, Nisan 1994'te Macarlar ve Polonyalılar AB'ye tam üyelik için resmi başvuruda bulundu-

7. Ancak Ocak 1994'te faaliyete geçti.

lar; Ocak 1996'da, Bulgaristan, Çekya, Estonya, Letonya, Litvanya, Slovakya ve Romanya da onlara katıldı. Bu arada Arnavutluk ve Slovenya'nın da dahil olduğu pek çok başka post-komünist devletle daha gevşek Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Anlaşmaları imzalandı. Bu anlaşmalar uyarınca, AT bazı mal kalemlerinde kotaları azaltmayı ve kalkınma yardımı yapmayı kabul ediyordu.⁸

Yukarıda belirtildiği gibi, ticaret odaklarını yeniden yönlendirmeye çalışanlar sadece doğu Avrupalılar değildir. Rusya da Doğu Avrupa'daki geleneksel ticari ortakları pahasına Batı'ya ekonomik olarak daha çok yaklaşılmaya çalışmıştır. Aşağıdaki ticaret istatistikleri bu durumu açıkça ortaya koyar. 1980'de Sovyet ihracatının %49.0'ı KEYK ortaklarına yapılırken, ithalatın %48.2'si bu ülkelerden yapılıyordu. Bu sayılar 1989 yılı için %55.2 ve 56.3 idi. Ancak 1992'nin ilk yarısında Rusya'nın ihracatının sadece 21.2'si eski KEYK ortaklarına yapılırken, ithalatın sadece 15.4'ü bu ülkelerden yapılıyordu. 1993'ün ilk yarısında sayılar daha da düşerek, sırasıyla %18.6 ve %12.9'a indi. Para değerine göre hesaplandığı için verileri doğrudan karşılaştırmak zor (ve değişim oranlarından, 1991'in başında KEYK'le yapılan sağlam para işlemlerine dönüşümden etkilenmiş) olsa da, yukarıdaki istatistikler Rus dış ticaret uygulamalarında belirli bir yeniden yönlendirmeyi yansıtır. Rusya Haziran 1994'te AB ile gevşek bir Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması⁹ -Ukrayna ve Moldova'nın Haziran ve Kasım 1994'te yaptıkları gibi- ve Temmuz 1995'te bir Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması imzaladı. 1994'te öteki BDT devletlerinin çoğu (Ermenistan, Gürcistan, Kazakistan ve Kırgızistan) AB ile Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması imzalamak istediklerini ifade ettilerse de AB siyasal istikrar ve ekonomik reformlara sahici bir bağlılığın müzakerelerin önşartı olduğunu belirtti.

-
8. Bunlar genellikle daha kalıcı anlaşmaların habercisidir; örneğin Slovenya, Mayıs 1995'te bir Avrupa anlaşmasını imzaladı.
 9. Bunlar Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Anlaşmaları'ndan daha dar kapsamlı olmakla birlikte daha yakın işbirliğine daha uzun vadeli bir bağlılığın önemli sembollerini oluştuyordu.

Batı Avrupa'nın Doğu Avrupa ve ESB'ye yönelik ihtiyatlı, hattâ bazen soğuk tutumu pek çok olayda açığa çıkmıştır. Bu olayların her biri tek başına ele alındığında görece küçük olsa da, kümülatif olarak şimdiki Doğu-Batı ilişkilerindeki önemli gerilimleri yansıtır. Sürtüşmenin başlıca kaynaklarından biri, post-komünist devletlerin, Batı Avrupa hükümetleri ve AT/AB'nin genellikle çifte standart uyguladıklarını düşünmeleridir. Bu hükümetler serbest piyasa ekonomilerini var güçleriyle savunmakta, ancak kendi uygulamalarında zaman zaman korumacı davranmaktadırlar. Bu hem Batılı hem de Doğulu eleştirmenleri 1990'larda AB içinde bir "Avrupa kalesi" zihniyetinden söz etmeye yöneltti.

Bu fenomen kendisini AT/AB ve Doğu Avrupa devletleri arasında bir dizi gerilimle açığa vurmuştur. Önemli bir örnek 1993'te yaşanan et anlaşmazlığıdır. Nisan'da AT, bütün Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinden et, canlı hayvan ve süt ürünleri ithalatını yasakladı. Bu adım Hırvatistan'dan İtalya'ya uygun dokümantasyon olmaksızın ihraç edilen canlı hayvanlar arasında sığır hummasına rastlanması üzerine atıldı. AT yasağının ilân edilışinin ertesi günü, Macaristan ve Polonya pek çok AT ürününe yasak koyarak misillemede bulundular. Bunu izleyen beş gün içinde Bulgaristan, Çekya ve Slovakya aynı şeyi yaptılar. O ayın sonuna doğru AT, bir dizi koşulu kabul eden ülkeler üzerindeki yasakları kaldırdı. Ancak Polonya'dan ithalat yasağı -o zamana kadar etkilenen devletlerin nüfus bakımından en büyüğü Polonya idi- Temmuz'un ortalarına kadar kaldırılmadı. Bu uzatma zaman zaman hararetli müzakerelere yol açtı. O zaman bile AT, Batı Avrupa piyasalarındaki Polonya kirazına asgari bir fiyat verdi. Polonyalılar kirazlarının ortalama piyasa fiyatının üzerinde olduğunu iddia ediyorlardı. Aynı şey 1990'larda süt ürünlerinde de olunca Polonyalılar AT'nin kendi ürünlerine karşı ayrımcılık yaptığına ve serbest piyasa rekabeti kurallarını ihlal ettiğine inandılar.

Bu örnekler sadece buzdağının ucudur. Ancak bütün bunlar 1990'larda her zamankinden çok ekonomik (ve bununla ilişkili toplumsal) sorunlar yaşamakta olan bir Batı Avrupa ile Batı kulüplerine katılmaya çok istekli olan ama zaman zaman

zorunlulukları henüz yerine getirmemiş yoksul ve güvenilmez komşu muamelesi gören bir post-komünist dünya arasında 1990'larda önemli gerilimlere tanıklık eder. AT/AB ile kendileri arasındaki ticaret istatistiklerini inceledikleri zaman Doğu Avrupalılar daha da sinirlendiler. Rakamlar 1990'ların başında ticaret dengesinin çok fazla AT'den yana olduğunu, öyle ki Batı Avrupa'nın gayet soğuk davrandığı yoksul¹⁰ komşularının sırtından kâr sağladığını ortaya koyuyordu. Böyle bir ticaret dengesizliği, az gelişmiş ekonomilerin hızlı modernleşme ve teknolojik yenilenme çabası içinde oldukları dikkate alınırsa olağandışı görülmeyebilir. Ancak bunun neden sinir bozucu olduğu açıktır. Son çözümlemede, doğu Avrupalılar AT ile bir ticaret açığı yaşarlarken, Rusya 1993'te yaklaşık 4 milyar ABD dolarını bulan sağlıklı bir fazladan yararlanıyordu.

1994 yılında AB, baskılar karşısında, başvurular ele alınmadan önce yerine getirilmesi gereken bir ölçütler seti oluşturmayı kararlaştırdı. Bu karar AB'nin Aralık 1995'te 300 sayfalık bir Beyaz Dosya'yı kabul etmesine yol açtı. Bu dosyada üyelik için kesin öngereklilikler belirtiliyordu. Nihayet Aralık 1995'te AB Doğu Avrupa ve Baltık başvuruları üzerine yapılan görüşmelerin 1997'nin ikinci yarısında başlayacağını açıkladı. Bu açıklama başvuruların ne zaman üye olmayı umabileceklerine dair açık bir gösterge olmasa da, en azından trenin hâlâ yol almakta olduğunu gösteriyordu. 1997'de de henüz somut bir tarih belirlenmemiştir.

AT/AB 1990'ların başında bazı post-komünist devletleri, kendilerine haksız davranıldığını ya da içişlerine fazla karışıldığını düşündükleri için tedirgin eden yegâne Batılı kurum değildi. Hem IMF hem de Dünya Bankası bu ülkelerin çoğuyla anlaşmazlıklara düştü. Ocak-Şubat 1993'te bir IMF heyeti Macaristan'da iki hafta geçirdi ve bu sürenin sonunda daha önce varılan kredi anlaşmalarına geçici olarak getirilen yasağı kaldırmayı reddetti. Belirtilen neden, Macaristan hükümetinin IMF'nin 1994-1996 yılları için çok büyük bir bütçe açığı ola-

10 Kimsenin hakkını yememek için, bazı Batı Avrupa devletlerinin post-komünist komşularına daha sıcak davranmalarını belirtmek gerek.

rak gördüğü şeye fırsat verecek şekilde plânlama yapmasıydı. Ve Temmuz 1993'te Romanya'ya giden bir IMF heyeti devlet işletmelerini yeniden yapılandırmakta ve enflasyonu düşürmekte yetersiz kaldığı için hükümeti kınadı.

Sonuçlar

Post-komünist devletlerin 1990'larda eski bağılıklarından uzaklaşmaya ve potansiyel olarak daha ödüllendirici buldukları yeni bağılıklara yaklaşmaya çalıştıkları anlaşılmış olmalı. Ancak Batı'nın da bu devletlerin pek çoğuyla anti-komünist devrimler sırasında görüldüğü kadar yakın ilişki kurmaya pek istekli olmadığı da kanıtlanmıştır; bu hem askeri hem de ekonomik bağlamlarda görülebilir.

Askeri alanda Varşova Paktı artık yok, ancak Rusya genellikle dolaylı biçimde olsa da, eski müttefiklerini etkilemeye devam ediyor. Bunun nedeni kısmen Batı'nın buna izin vermesidir. Batı'nın bu tutumunun gayet sağlam gerekçeleri olsa da, yeni ve azaltılmış rolünü kabul etmekte zorlanan emperyalist benzeri bir güç yararına pek çok post-komünist ülkede oluşum halindeki demokrasileri yabancılaştırmamak ve zayıflatmamak önemlidir. Batı, yirminci yüzyılda ister faşist, ister komünist ya da aşırı ulusçu olsun aşırılık yanlılarını yatıştırmanın tehlikelerine dair bazı dersler almış olmalıdır. 1995'in ortalarına kadar Bosna'ya karşı aldığı tutumun yol açtığı itibar kaybından daha fazlasına uğramak istemiyorsa, Batı'nın bu post-komünist devletler konusunda –artık uluslararası alanda egemen ve bağımsız devletler olarak kabul edilmektedirler– Rusya'ya karşı daha açık bir tutum alması ve bu ülkelerin iradelerine rağmen onları anonimleştirme ya da müdahale etme girişiminde bulunması halinde kendisine karşı güç kullanılacağını açıkça belirtmesi gerekir.

Ekonomi alanında, sorun sadece post-komünist devletlerin belirli ölçütlere uyması değildir. AB'nin de pek çok sorunu vardır. Batı Avrupa'nın bütünleşme evresine gelmesi onyılları almıştır ve hâlâ birleşik Avrupa düşüncesinin kararlı savunucularının istedikleri düzeye varmış olmaktan çok uzaktır. Örgütün genişlemesini (yeni üyelerle) tercih eden üyeler ile bu

evrede 15 üye arasındaki bütünleşmenin derinleştirilmesini tercih edenler arasında sürekli bir uzlaşma arayışı vardır. Avusturya, Finlandiya ve İsveç'in kabul edilmesinin ve 1990'ların başında Maastricht Antlaşması'nın benimsenmesinin yol açtığı zorluklar hem genişlemecilerin hem de derinleşmecilerin kendi hedeflerine ulaşmak için mücadele edeceklerini ortaya koymuştur. Bu durum karşısında Batı Avrupalı, kendi kazanımlarının, hâlâ istikrarsız olan ve gerçek bir demokrasi ve piyasa yönelimli kültürün yavaş gelişebildiği ülkelerin kabul edilmesiyle tehlikeye girebileceğinden korkmaktadır. Bir de buna, AB'nin daha yoksul üyelerinin (Yunanistan ve Portekiz gibi) post-komünist devletlerin tam üyeliğe kabul edilmeleri halinde kendileriyle rekabet edeceklerinden duydukları korku eklenirse, Doğu Avrupa ve Baltık ülkelerinin kabul edilmek için neden uzun ve çetin bir çaba göstermeleri gerektiği daha iyi anlaşılır.

Batı'nın duraksaması kısmen, pek çok post-komünist devletle arayı mümkün olduğu kadar iyi tutma arzusuyla da açıklanabilir. Pek çok Batılı, Doğu Avrupalıların ve bazı eski Sovyet cumhuriyeti yurttaşlarının Ruslara bu kadar antipatik olmalarının ve onlardan korkmalarının nedenlerini değerlendirmektedir. Ancak gene de doğrudan bir empati ilişkisi kuramazlar. Ayrıca Batı'da geçmiş üzerinde odaklanmanın ve geçmiş kinleri beslemenin işlev bozukluğuna yol açacağı sık sık ve haklı olarak ifade edilmektedir. Rusya da post-komünisttir –1995 seçimlerinden beri (bkz. sonraki bölüm)– ve öteki post-komünist ülkelerdeki siyasetçiler bunu ne kadar çabuk kabullenirlerse, Rusya içindeki reformcuların aşırı muhalifler karşısındaki konumları da o kadar güçlenecektir (ki bu, aşırılık yanlıları Rusya'da iktidara gelir ve yayılmacı siyasetler izlemeye başlarsa durumun yeniden gözden geçirilmeyeceğini söylemek değildir).

Böylece Batı'nın, post-komünist devletleri, bu devletlerin tercih edecekleri kadar sıcak biçimde kucaklamakta duraksamaları radikal biçimde farklı perspektiflerden yorumlanabilir. En azından post-komünist devletler Varşova Paktı ve KÉYK üyesi oldukları döneme kıyasla şikâyetlerini daha açık biçim-

de dile getirebilmektedirler. Bu sağlıklı bir gelişmedir. Bütün bu devletler hâlâ bir öğrenme durumundadırlar ve pek azı bir süper gücün hâkim olduğu bir blokun parçası oldukları zaman dünyanın bütün karmaşık gerçekliklerini kavramak zorunda kalmışlardır. Reelpolitigin çeşitli yönlerini henüz öğrenmektedirler. Dünyanın en büyük ülkesini dışlamanın ya da marjinalleştirmenin kimsenin yararına olmayacağını anlamak da bu öğrenime dahildir.

Doğu-Batı ilişkilerinde ve AB'nin iç sorunlarında görülen gerilimlere rağmen, Batı kendi kuşklarının üstesinden gelmek için elinden geleni yapmalıdır. Bu kitabın başlıca argümanlarından biri -post-komünizm yasal akılçılık temelinde istikrarlı bir demokrasiye geçecekse post-komünist hükümetlerin saadetçilik temelinde bir meşruluk ölçüsünü sağlamaları gerekir- doğruysa, Batı bu geçiş devletlerindeki ekonomik gelişmeleri güçlendirmek için daha çok çaba göstermek zorundadır. Bu argüman çıkarılara göre çerçevelenebilir. (Akılcı seçenek) Birincisi, Batı post-komünist devletlerde tüketimciligi teşvik ederek, böylece Batı ürünlerine büyük yeni pazarlar için potansiyel yaratarak kendisine ekonomik çıkar sağlayabilir. (Ekolojik kaygıları göz ardı etmeden!) Bu anlamda rekabettten korkan daha yoksul AB devletleri gelecekteki genişlemeyi Doğu Avrupalıların kendi zararlarına kazanacakları bir sıfır toplam tehdidi olarak görmekten vazgeçmeli, tam tersine bu genişlemeyi büyük bir fırsat olarak değerlendirmelidirler.¹¹ İkincisi, Doğu Avrupa ve ESB'nin geçişsel ve kırılgan sistemleriyle yeterince etkileşmemenin post-komünist dünyadaki basit ancak tehlikeli sloganları olan aşırılık yanlısı siyasetçilerin ekmeğine yağ süreceği söylenebilir. İktidara gelmeleri halinde bu insanlar, özellikle Rusya ya da Ukrayna gibi potansiyel olarak çok güçlü -ve hâlâ nükleer güce sahip- ülkelerde başarıya ulaşırlarsa, Batı'yı ve genel olarak dünya düzenini tehdit edebilirler.

11. Bazı güney Avrupa devletleri, özellikle Yunanistan, Portekiz ve İspanya 1970'lerde ve 1980'lerin başında kendilerinin de geçiş toplumları ve oldukça istikrarsız olduklarını ve AB'nin onları tam üyeliğe kabul ederek istikrar kazanmalarına yardımcı olduğunu gayet iyi hatırlayacaktır.

Batı'nın oluşum halindeki ve kırılgan post-komünist sistemlere yardım etmek için elinden geleni yapması gerektiğini savunurken, pek çok şeyin yapılmış olduğu bilinmektedir. AB istatistiklerine göre, AT ve üye devletlerin Eylül 1990 ile Temmuz 1994 arasında sadece BDT'ye yaptıkları yardımlar yaklaşık olarak 70 milyar ABD dolarını –ya da toplamın %60'ını bulmaktadır. Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) Batılı devletler tarafından Nisan 1991'de özellikle post-komünist ülkelerin çoğuna ekonomik geçişlerinde yardımcı olmak için kuruldu. Hızlı bir başlangıcın ardından banka 1990'ların ortasında bu devletlerin özelleştirme ve ekonomik kalkınma programlarında yararlı bir rol oynuyordu.

Batı'dan gelen yardımın ölçek bakımından sınırları olduğu daha sonra anlaşılmıştır. Batılı ekonomiler toparlandıkça, bu türden yardım imkânlarının da artması gerekir. Ancak ekonomik yardım post-komünist devletlerin ihtiyaç duydukları tek ya da en önemli şey değildir. Tutumlar da bir o kadar önemlidir. Batı'nın serbest rekabete ve açık pazarlara olan sözde bağlılığını uygulamada da göstermesi gerekir. Aralık 1993'te GATT'ın (Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması) Uruguay Round'unun başarılı sonuç vermesi üzerine tasarlanan uluslararası serbest piyasanın ve Ocak 1995'ten itibaren faaliyete geçen WTO'nun (Dünya Ticaret Örgütü) endüstriyel temelleri görece az gelişmiş olan ve emek maliyetlerinin düşük olduğu post-komünist devletlerin pek çoğu için yararlı olması gerekir.

Nihayet, ESB, Doğu Avrupa ve Batı'nın bir arada yaşaması gerekir. Ancak optimal dengeyi sağlamak olağanüstü zordur. Bu durum, Batı siyasetinde görülen ve bu bölümde saptanan belirsizliklerin bazılarını açıklamaya yardımcı olur. Batı'nın Rusya'yı, onun eski müttefik ve ortaklarının yararına marjinalleştirmesi, başta Doğu Avrupalılar olmak üzere hiç kimsenin çıkarına değildir. Batı, bazen bir gruptan bazen diğer gruptan yana görünerek bütün post-komünist devletlerle ilişkileri geliştirmelidir. Doğu Avrupalılar bunu kabul etmezlerse, post-komünist dönemdeki kadar marjinalleşmeleri tehlikesi vardır. Yeni bağlılıkların oluşturulması karmaşık ve duyarlı bir konudur.

Bu kısımda daha çok Doğu Avrupa ve Rusya üzerinde duruldu. Ancak öteki post-komünist devletlerden bazıları betimlenen genel örüntülere kolayca uymaz. Nitekim, çeşitli Orta Asya ve Transkafkasya devletleri Batı'yla ilişkilerini geliştirmeye çalışırken, aynı zamanda İslam'ın başat bir kültürel rol oynadığı devletlerle de daha sıkı bağlar kurmuşlardır.

1990'ların başında daha sıkı ilişkilerin geliştirildiği iki Müslüman ülke Türkiye ve İran'dır. Batı, Azerbaycan ya da Kazakistan gibi ülkelerle Türkiye arasında kurulan yakın ilişkilere itiraz edemez, zira Türkiye bir NATO üyesidir. Ancak 1970'lerin sonundan beri İran'ın Batı'yla ilişkilerinin çok gergin olması, İran hükümetinin Orta Asya'daki yeni hükümetlere yaklaşımının ABD ve çeşitli Batılı güçlerin ilgi alanına girmesi anlamına gelmektedir. Ancak bu kitap yazıldığı sırada bu sorun 1991 ya da 1992'deki kadar duyarlı değildi. Sadece İslam görece heterojen bir din ve ideoloji olmakla kalmaz, eski Orta Asya cumhuriyetlerindeki siyasetçilerin çoğu da hem Batı'daki hem de Doğu/Güney Doğu Asya'daki başarılı ve gelişmiş ekonomilerle bağlantı kurmanın, kendi ekonomik çıkarları açısından İran gibi sorunlu ekonomiler ve hükümetlerle kurulacak bağlardan çok daha yararlı olacağının farkındadırlar. Ancak bu siyasetçilerin köktenci isyanlarla kovulmaları halinde, bazı post-komünist devletleri ile bazı Ortadoğu ülkeleri arasında çok daha yakın ilişkilerin kurulması mümkün olabilir.

İleri Okuma

Doğu Avrupa ile Sovyet ilişkileri konusunda bkz. Dawisha ve Hanson 1981; Dawisha 1990; Pravda 1992. Varşova Paketi konusunda bkz. Clawson ve Kaplan 1982. Brabant 1980 KEYK konusunda ayrıntılı bir çözümleme sunar.

Rusya'nın BDT'nin geri kalanı ile ilişkilerine dair kapsamlı bir inceleme için bkz. Dawisha ve Parrott 1994. Shearman 1995, 1990'larda Rusya'nın dış siyaseti konusunda ayrıntı verir. NATO'yla post-komünist ilişkiler konusunda bkz. çeşitli makaleler, Transition içinde, C. 1, no 23 (1995) s. 5-43, 64. AB ile ilişkiler için bkz. Mihalka 1995b.

V Sonuçlar

Sonuç Niteliğinde Bazı Görüşler

Post-komünizm üzerine her bölümün sonunda bir sonuç kısmı olduğu için çeşitli bulguları burada bir kez daha özetlemek gereksizdir. Ancak genel bir değerlendirme uygun olur.

Post-komünist ülkeler ilk beş yıllarında büyük zorluklarla karşılaşmışlardır. Refah ve sağlık hizmeti sistemleri aşırı yüklenmiş ve pek çok örnekte yetersiz kalmıştır. Hayatta kalma süresi beklentisi pek çok ülkede düşmüştür. İşçiler sendikalar aracılığıyla kendilerini hâlâ yeterince savunamamaktadırlar. Yurttaşlar çevre ya da toplumsal cinsiyet eşitliği konularında kazanımlar elde etmek için Batılı ülkelerdeki kadar etkin özerk gruplar oluşturmamaktadırlar. Irkçılık, etnik çatışma ve başka hoşgörüsüzlük formları yaygındır. Çoğu ülkede medya hâlâ aşırı hükümet müdahalesine maruz kalmaktadır. Enflasyon ve işsizlik pek çok ülkede hâlâ çok yüksektir. (Bazılarında düşüş olsa da) Devletin çeşitli birimleri arasında gerilimler vardır; bunlar bazı ülkelerde tam bir pat durumuyla, bazılarında ise başkanlık güçlerinin diktatörlük imkânlarını arttıracak şekilde birikmesiyle sonuçlanmaktadır. Bütün bunlar, post-komünist devletlerin, yurttaşlarına eşit davranan, sağlıklı ekonomileri olan ve hukuk kurallarına dayanan istikrarlı mutabakat demokrasilerine dönüşmek için fazla şansları olmadığı sonucuna götürebilir.

Ancak bütün bu büyük sorunlara rağmen post-komünizm kısa hayatında çok şey kazanmış bulunmaktadır. Bu ülkelerin yapmakta oldukları geçişin kapsam ve tutku bakımından benzersiz olduğu vurgulanmıştır. Komünizmin mirası dikkate alındığında, ortaya çıkan sonuç özellikle BDT dışında çok daha etkindir. Siyasal kurumlar kristalleşmektedir: Devlet başkanlığı ve parlamentoyla ilgili süreçlerin çoğu yerleşmeye başlamaktadır; seçimler yapılmakta ve gittikçe daha düzenli hale gelmektedir; siyasal partiler güçlenmektedir; anayasa mahkemeleri faaldir, bağımsızlık ve dürüstlük düzeyleri genellikle yüksektir vb. Ekonomik kazanımlar da önemlidir. Artan sayılar 1990'ların ortalarında BDT ve eski Yugoslavya dışında bütün ülkelerde ılımlı ancak gerçek bir dönüşümün yaşanmakta olduğunu gösterir; pek çok BDT ve eski Yugoslav devleti için bile geleceğe ilişkin büyüme tahminleri cesaret vericidir. Sana-yiler modernleştirilmektedir. Post-komünist ülkelerin yüz yüze geldikleri muazzam zorluklar dikkate alındığında, 1994'te gerçekleştirilen özelleştirmenin düzeyleri ancak olağanüstü olarak betimlenebilir. Toplumsal hareketlerin etkinliği genellikle düş kırıcı olmakla birlikte, en azından şimdiki çerçevede gelecekte bu hareketlerin güçleneceğini göstermektedir. Ve Batı'ya katılmak – esas olarak NATO ve AB üyeliği aracılığıyla– isteyen pek çok Doğu Avrupalı devlet, umduğundan daha çetin bir yolla karşılaşsa da, gelişimlerini sürdürmektedirler.

Bazı ülkelerde, kazanımların daha büyük ve umutların daha parlak olduğu açıktır. Visegrad ülkeleri genelde daha başarılıdır. (1995 ve 1996'da Slovakya'da meydana gelen çeşitli siyasal gelişmelerin yol açtığı kaygılara rağmen) Öte yanda, BDT devletlerinin pek çoğu hâlâ ya oldukça istikrarsız ya da giderek diktatörlüğe yönelimlidir ya da her ikisini yaşamaktadır. Balkan devletlerinin çoğu bu iki aşırı nokta arasında bir yerlerde yer almaktadır. Ancak denklem, bir bütün olarak olumludur.

Post-komünizmin erken evreleri değerlendirildikten sonra, bu bölümün taslağı ele alınabilir. Bölüm post-komünizmin evreleri –ya da dinamizmi– hakkında kısa ancak önemli bir noktayla başlıyor. Bunu post-komünizmin şimdiki ve gelecekteki

durumuna ilişkin dört genel soru izliyor. Birincisi, çeşitli ülkelerde ortaya çıkan seçim sonuçlarının bir "pembe devrim'e ilişkin bulgular oluşturup oluşturmadığıdır. İkincisi, post-komünist ülkelerde sorunsal haline gelen "normallik" konusunun açıklanmasıyla ilgilidir. Üçüncü olarak, komünist iktidarın çöküşünü açıklamak için kullanılan meşruluk krizi argümanı; yakın gelişmeleri daha derin bir teorik perspektiften yorumlamanın bir yolu olarak post-komünist dünyaya ugulanacaktır. Nihayet, geleceğe ilişkin olası senaryolar kısaca gözden geçirilecektir.

Erken Post-Komünizm Üzerine

Erken post-komünizmin bir özelliği çoğu ülkenin en az iki ayrı evre yaşamış olmasıdır. Birincisine coşku ya da neşe evresi denebilir. Bu evre en çok bir yıl ya da biraz daha fazla, bazı örneklerde ise sadece aylarca sürmüştür. Bu evrede, tekil ülkelerde geleceğe ilişkin beklentiler sadece iyimser olmakla kalmıyordu, gerçekçi de değildi. Birinci dönemi kısa süre içinde daha uzun ve kötümser bir aşama izledi.

İnsanın içinden birinci evreye rüya dönemi ve ikincisine sıçrayarak uyanma demek geliyor. Ancak bu yanıltıcı olabilir. Bu sadece erken evrelerde gerçekçi olmamakla, şimdi ise gerçekçi olmakla ilgili bir mesele değildir. Birinci evreye insanların komünist iktidarı devirdikten ya da başka biçimde hallettikten sonra yaşadıkları sarhoşluk ve ikincisine de ayılma dönemi dersek daha uygun bir benzetme yapmış oluruz. Bu metafor rüya/uyanış metaforundan niteliksel olarak çok farklı değildir. Ayrıca, bu metafordaki anormallik imgeleri –sarhoşluk ve içki sersemliği çoğu insan için norm değildir– ve biraz çarpıtılmış "gerçeklik" metaforun yarattığı artırı.

Üçüncü bir evrenin –daha gerçekçi ve dengeli bir evre– bazı post-komünist devletlerde, özellikle Visegrad devletlerinde oluşabileceğine dair yeni göstergeler vardır. Bunun belki de en iyi belirtisinin, bazı gözlemcilerin "eski komünistler" olarak betimlediği kesime yönelik yaygın bir tutum değişikliği olması ironiktir. Bunlar aşağıdaki kısmın odağını oluşturuyor.

Pembe Bir Devrim?

1992 Litvanya seçimleri sırasında, çeşitli Batılı gazeteciler komünistlerin iktidara geri dönmekte olduklarına dair alarm verdiler. (Bu seçimler için bkz. Girnius 1992) Bu görüş Eylül 1993'te pekişti. Polonya seçimlerinin sonuçları "Sosyalist yönelim Batı'yı şok etti" (The Australian, 22 Eylül 1993) gibi gazete başlıklarına yol açtı. Sonuçları yorumlayan bazı yorumcular birden ayılırlarken (bkz. Meth-Cohn 1993), Louise Vinton (1993b, s. 21) gibi bazı uzman çözümlemeciler, sonuçlar hakkında "büyük bir siyasal deprem" diyordu. (1993 Polonya seçimleri ve sola kayış konusunda daha ileri çözümlemeler için bk. Zubek 1994, Chan 1995) Aralık 1994'te trend, komünist partinin ardılı durumundaki partinin parlamento seçimlerinde diğer partilerden daha iyi sonuç aldığı (bkz. Fitzmaurice 1995) Macaristan'a yayılmış, oradan Bulgaristan'a geçmiş ve 1995'in sonunda Rusya'ya ulaşmıştı. (Bazılarına göre Mart 1995'te yapılan Estonya seçimleri de bu trendin bir parçasıydı. Pek çok uzman bu seçimlerde daha sol -Batılı anlamda- partilere doğru dikkat çekici bir hareket olduğu konusunda hemfikirdi, ancak bu gelişme komünizme dönüşü temsil etmiyordu. Estonya seçimleri ve sonrasına ilişkin bir çözümleme için bkz. Girnius 1995b)

Bu ülkelerin çoğunda seçim sonuçları (belki Bulgaristan bir istisna olabilir) bazılarına özellikle iki nedenle önemli göründü. Birincisi, "eski komünistler" bu ülkelerde kararlı biçimde yerlerinden alınmışlardı ve şimdi geri dönüyorlardı. Bu anlamda sonuçlar Ukrayna (1994 seçimleri) ya da Romanya'da (1992 seçimleri) olanlardan çok daha fazla ilgi uyandırdı, çünkü bu örneklerde "eski komünistler"in kısa süre içinde komünistlerin yerine geçtikleri söylenebiliyordu.

İkincisi, "eski komünistler" Litvanya, Polonya ve Macaristan gibi geçmişte komünist iktidara düşmanlığın en fazla olduğu ülkelerde dönüyorlardı. Aslında bu değerlendirme 1980'ler Macaristanı için doğru değildi; halk Kadar'ı on yıllardır artan bir sevgiyle karşılıyordu ve onun ardılları -reform komünistleri- genellikle komünizmden post-komünizme çok yumuşak bir geçiş yapmaları sayesinde itibar kazandılar. (Kadar'ın ko-

münist ardıllarına karşı halkın tutumuyla ilgili Mayıs 1989 araştırması için bkz. Ramet 1995, s. 467) Ancak pek çok ölçüt dikkate alındığında post-komünist dünyada eski komünistlerin iktidara geri gelmelerinin en muhtemel olduğu ülkenin Polonya olduğu reddedilemez. Bununla birlikte, 1940'ların sonuyla 1989 arasında Polonya'da işbaşına gelen komünist hükümetlere başka komünist devletlerdekine kıyasla çok daha açık bir kitlesel düşmanlık gösterilmiştir. Ayrıca Polonya ekonomik olarak "köşeyi dönen" ilk ülkeydi. Bunu kendi bağlamı içinde ele almak gerekir; iki yıllık ciddi bir düşüşün ardından çok düşük bir noktadan hareketle gerçekleşen pozitif büyümenin değeri azımsanmamalıdır.

Bütün bu gelişmeler karşısında, bazı elektronik medya yorumcuları post-komünist dünyada bir "pembe devrim"den söz etmeye başladılar ve öteki ülkelerin de komünist yönetime "geçecekleri" kehanetinde bulundular. Bunun olup olmayacağını ya da ne kadar önem taşıdığını anlamak için bu yorumcuların görüşlerini ele almak gerekir.

Post-komünizm bütün komünist yükü bir gecede atamaz. 1. Bölüm'de bu noktanın daha soyut bazı boyutları incelendi. Daha pratik bir yön, karmaşık ve uzun vadeli bir sistemin personel bakımından tamamen ve hemen değişim geçiremeyeceğidir. Lenin ve Bolşevikler bile uzmanlıktan ve burjuva uzmanlar dedikleri kesimin deneyimlerinden yararlanma gereğini kabul ediyorlardı. Erken post-komünizmin sorunları giderek daha fazla açığa çıktıkça ve Sovyet hâkimiyeti faktörü ortadan kalktıkça, pek çok yurttaş komünist yönetimin çeşitli yönlerini ya unutmaya ya da yeniden değerlendirmeye başladılar. Pek çok kişi, eski komünist elitin bazı deneyimlerinin yeni sistemin daha iyi işlemesi için yararlı, hattâ gerekli olabileceğini anlamaya başladı. Sonuç olarak siyaset sosyologlarının komünist ve post-komünist yönetici elit arasındaki süreklilik unsurlarına dair bulguları giderek keşfetmeleri olgusu tek başına ele alındığında büyük bir endişeye neden olmamalıdır. (Elit sürekliliği konusunda bkz. Baylis 1994)

Kuşkusuz pek çok ülkede "nomenklatura özelleştirmesi" denilen olguya yönelik büyük bir rahatsızlık vardır. Bu bağlamda, komünist dönemde iktidar ve itibar sahibi olan pek çok kişi şimdi yeni kapitalist elitin önemli bir bileşenini oluşturmaktadır. Ama aynı zamanda, pek çok yurttaş da, örneğin, hızla değişen ekonomilerin dizginlerini tecrübeli yöneticilerin alması bakımından bunun önemli yönleri olduğunu kabul etmektedir. Temelde benzer bir argüman siyasetçiler için de bir ölçüde öne sürülebilir. Her sistemde siyasetler genellikle hükümet etmeyi ve siyaset sanatını zamanla öğrenmek zorunda kalır. Post-komünist ülkeler için bu daha da doğrudur, çünkü buralarda siyasetçilerin içinde yetişecekleri ve gelişecekleri genel bir rekabetçi siyaset kültürü yoktur. Siyaset sınırlı bir çerçeve içinde yapılır. Bu çerçeve içinde hâkim olan ve kuralları belirleyen komünistlerdir. Geç komünizm ve erken post-komünizmin gerçekten yeni partilerinin önde giden simalarının pek çoğu hükümet etme konusunda komünistlere kıyasla çok daha az deneyimliydi. (Komünist partilerin ardıl olan partilere katılanlar dahil.)

Siyasal deneyimle ilgili bu nokta abartılmamalıdır: Bilinen nedenlerden ötürü, örneğin parlamenter tartışma sanatını öğrenen görece az sayıda komünist siyasetçi vardı. (Bu durum komünist iktidarın son yıllarında bazı ülkelerde 1990'larda komünist siyasetçilere başkaları karşısında avantaj sağlayarak değişmekte idiyse de.) Bununla birlikte zaman geçtikçe ve iktidardaki komünist olmayan kişiler hata yaptıkça ve halkın hoşuna gitmeyen siyasetler uyguladıkça, bazı yurttaşlar bazı "eski komünistler" in örgütsel ve başka konulardaki deneyimlerinden yararlanmak gerektiğini düşünmüşlerdir. İsmi verilmeyen bir Economist muhabirinin yazdığı gibi: "Komünizm çöktüğünde ve ardından serbest seçimler yapıldığında, demokratlar seçmenlerin o sırada en çok istedikleri şeyi sağlayabiliyorlardı: Lekesiz bir geçmiş. O zamandan beri saflık daha çok tecrübesizlik olarak görülmektedir. Seçmenler müzisyenlerin (Litvanya) ve tarihçilerin (Macaristan) hükümetlerine tepki göstermişlerdir. Sabık komünistler her şeyden önce siyaset profesyonelleridir." (16 Nisan 1994, s. 54)

İkincisi, sansasyon peşinde koşan gazeteciler bile genellikle kızıl değil pembe devrim terimini kullanmışlardır. Bu sadece "komünizm" in ılımlı bir versiyonunun seçildiğini gösterir. "Eski komünistler" in –Rusya’da olduğu gibi kendilerine hâlâ komünist demeye devam etseler bile– tek partili devlete, demokratik merkezîyetçiliğe, Marksist–Leninist ideolojinin hâkimiyetine ya da merkezi plânlama ve toplumsal mülkiyet ekonomisine dönmek için seçtikleri (henüz!) söylenmemektedir. Bu nedenle, bir zamanlar komünist partisine üye olan insanların şimdi görev almalarının önemi abartılmamalıdır. Ayrıca, yeni devrimlere kadar komünist parti üyesi olan pek çok kişi, komünist fikir ve ideallere gerçekten bağlı oldukları için değil, oportünistçe ve kariyerle bağlantılı nedenlerden ötürü üye olmuşlardı. Dolayısıyla resmen komünist olan herkesin hâlâ inanmış, gerçek Marksist–Leninist olduğunu düşünmek gerekir. Bütün bu nedenlerden ötürü "eski komünistler" argümanının bu bölümünde hep tırnak içinde yazılmıştır.

Üçüncüsü, Litvanya, Polonya, Macaristan, Bulgaristan ve Rusya’da yapılan seçimlerin sonuçları pek çok seçmenin komünist partinin ardılı olan örgütü seçmediğini göstermektedir. (Tablo 7.1 ve 7.2’deki italikle belirtilen ve belirtilmeyen partileri karşılaştırınız.) Bu da yaygın bir komünizme dönüş talebi olduğu görüşünün pek ikna edici olmadığını ortaya koyar.

Dördüncüsü ve belki de en önemlisi pembe devrim denilen olayın esas olarak protestoyu ifade eden bir oylama olarak yorumlanması gerektiğidir. Erken post–komünizmde yüksek enflasyon ve işsizlik oranları, ve de genel güvensizlik duygusu veri alındığında bu kadar çok seçmenin ilerleme umu-duyla neden parlamentolarını ve hükümetlerini değiştirmek istedikleri anlaşılır. Himayecilik riski bakımından bu durum "bebeklik çağı" nı yaşayan (bkz. 1. Bölüm), seçimlerden önce iktidarda olanların performansına ve siyasal icraatına göre kendilerini sağa ya da sola oy vermekte gerçekten serbest hissedilen seçmenlerin siyasal bakımdan hızla olgunlaştıklarını ortaya koyan açık bir belirti olarak görülebilir. Özel bir durum oluşturan Polonya’da bütün diğer örneklerin pek çok bakımdan en radikal ve hızlı dönüşümünün yaşanması ("şok terapi-

si" yaklaşımı) tepkilerin bir sonucuydu. İnsanlar acı çekiyorlardı ve iyileşme belirtileri 1993'te henüz görünmeye başladığı için olumlu bir dönüşümün gerçekleşeceğine ve avantaj sağlayacağına güvenilemezdi. Çeşitli seçimlerde, komünistlere ve onların ardıllarına derinlere yerleşmiş ve uzun süreli bir bağlılıktan çok özünde bir tepkinin dışı vurulduğu argümanı kabul edilirken, Mart 1995'te yapılan Litvanya seçimleri hükümetteki partiye verilen destegin geri çekildiğini gösterdi. Böylece eski komünistlere geri dönen ilk ülke onların performansından duyduğu hoşnutsuzluğu gösteriyordu. Bu fenomen muhtemelen gelecekte öteki ülkelerde de genel seçimleri kapsayacak şekilde tekrarlanacaktır.

Nihayet pembe devrim nosyonu ancak "eski komünistler"ın görevdeyken yaptıklarıyla ilgili bazı görüşler ele alınarak değerlendirilebilir. Aslında yeni hükümetler öncüllerininkine dik-kati çekecek ölçüde benzeyen siyasetler izlemişlerdir. Nitekim, Litvanya Demokratik Emek Partisi'nin Sajudis'in yerini almasından sadece bir yıl sonra Gimiş şöyle yazıyordu: "Litvanya'nın iç ve dış siyaseti 1993'te büyük bir değişikliğe uğramadı." (1994, s. 99) Polonya parlamentosunun Mart 1994'te kabul ettiği bütçe Başbakan Waldemar Pawlak'ın izlediği ekonomi siyasetinin "radikal piyasacı" öncülü Hanna Suchocka'nın-kine çok benzer olduğunu ortaya koydu; bu, Pawlak'ın ardılı Jozef Oleskiy için de geçerliydi. Benzer biçimde, "eski komünistler"den oluşan yeni Macar hükümeti kendi öncüllerinden ya da Litvanyalı ve Polonyalı akranlarından önemli ölçüde farklı davranmıyordu. Yeni Bulgar hükümeti 1995'in ilk yarısında kendisini çeşitli siyasal alanlarda öncülünden ayırmaya çalışsa da, Ocak 1996'da yürürlüğe koyduğu yasaların gösterdiği gibi piyasalaştırma ve özelleştirmeye bağlı kalmaya devam etti. Zira hiç kimsenin 1990'ların başında neredeyse bütün komünist devletlerde şu ya da bu biçimde benimsenen temelde piyasa yönelimli bir ekonomi siyaseti yaklaşımından daha iyisini bulamadığı görülmektedir. "Eski komünistler" belli başlı öteki partilerinkine temelde benzer siyasetleri benimsedikçe aralarındaki fark azalmaktadır. Bu da, artan sayıda seçmenin post-komünist dünyada izlenen siyaseti neredeyse

kaçınılmaz görmeleri –tekil ülkelerde çeşitli değişimler ve hız farklılıkları olsa da– ve kısa dönemde hiçbir gerçekçi alternatif olmadığı sonucuna varmaları anlamına gelir.

Komünist iktidara "dönüş"ün gerçek bir kaygı oluşturabileceği tek örnek Rusya'dır. Sadece komünistler 1995 parlamento seçimlerinde öteki partilerden daha iyi bir performans göstermekle kalmadılar, komünist önder Juganov da 1996 başkanlık seçimleri öncesinde yapılan kamuoyu yoklamalarında hep öne geçti. Ancak Juganov devlet başkanı olsa bile –Devlet Başkanı Yeltsin'in Mayıs 1996'da başlıca rakibini uzaklaştırması oldukça mümkün görünüyordu– pek çok Batılı gözlemci ve Rus'un şandığı gibi, Rusya'nın temel yönünü değiştirmeye çalışacağı ya da değiştirebileceği kesin değildir. Asıl tehlike daha çok komünist bir devlet başkanının ve parlamento-nun SSCB'yi (muhtemelen Baltık devletleri dışında) ya da eski Sovyet dış imparatorluğunu yeniden kurmak için ciddi bir girişimde bulunması olacaktır. Eğer bunu yaparlarsa –ve Rusya gibi pek çok sorunu olan bir ülkede seçim öncesi retorik muhtemelen eski muhaliflerin iktidara geldiklerinde izleyecekleri fiili siyasetlerden daha aşırı olacaktır– komünist yönetimleri komşularını ve dünya barışını ulusçuluklarından ve yayılmacılıklarından daha fazla tehdit etmeyecektir.

Özetle pembe devrimi anlamak mümkündür; önemi abartılmamalıdır; ve gerçekten demokratik bir kültürün hızlı gelişimini yansıtıyor olabilir. Bu gelecekte otoriter sol sistemlere ya da Rus yayılmacılığına bir dönüş imkânı olmadığını göstermez; daha ziyade son gelişmelerin perspektifte tutulması gerektiğini işaret eder.

Daha demokratik bir kültürün hızlı gelişimine yapılan gönderme bazılarını, çok eğnebeli bir yoldan olsa da eski komünist devletlerin çoğunun "normallige" doğru gitmekte olduğunu öne sürmeye yöneltmiştir. Bu oldukça yüklü ve sorunsal bir terimdir ve incelemeyi gerektirir.

'Normal' Siyaset Üzerine

Uzun süre diktatörlükle yönetilmiş bir ülkede "normal" görülecek şey bir Birinci Dünya demokrasisinde yaşayan birine gayet anormal görünebilir ve bunun tersi de geçerlidir. Bu gerçek, evrensel bir normal siyaset anlayışının olmadığını ortaya koyar. Aslında Birinci Dünya siyasetinin karşılaştırmalı çözümlemesi kısa süre içinde ülkeler arasındaki görece önemli bazı farklılıkları hemen açıklığa kavuşturur. Böylece bir Amerikalı muhtemelen siyasal partilerin ve devlet başkanının (başkan) rolü konusunda bir Alman'dan tamamen farklı bir anlayışa sahip olacaktır. Her ülke benzersiz bir siyasal kültüre sahiptir.

Bununla birlikte, Birinci Dünya devletlerinin çoğu arasında normal Batılı siyasetten söz edecek kadar temel benzerlik vardır. (Bu konuda bir çözümleme için bkz. L. Holmes 1994) Aynı şekilde komünist devletler arasında da normal komünist yönetim tarzından söz etmeyi haklı çıkaracak kadar ortak özellikler vardır. Bununla birlikte, örneğin Yugoslavya ve Arnavutluk arasında önemli farklılıklar olduğunu da unutmamak gerekir.

Giriş niteliğindeki bu noktalar unutulmadan, burada normal siyasete üç yaklaşım üzerinde durulacak, tartışmanın sonuna doğru dördüncü bir yaklaşım ele alınacaktır.

Birinci yaklaşım normalliği Batı'nın, özellikle de Batı Avrupa'nın perspektifinden ele almaktır. İlk bakışta bu etnosantirik, hatta "kültür emperyalizmi"nin bir belirtisi olarak görülebilir. Ancak gerçek şudur ki pek çok Doğu Avrupalı ve ESB'nin Avrupalı yurttaşları -SSCB'nin eski Orta Asya cumhuriyetleri için daha az geçerli olmak üzere- kendilerini sadece coğrafi olarak değil, kültürel olarak da Avrupalı olarak tanımlar, genel ekonomik ve siyasal modeli de dahil olmak üzere Batı Avrupa kültürüne daha da yaklaşmak için bilinçli ve açık bir girişim sergiler. Gorbachev yönetimindeki Rusya örneğinde bu açıktı. Gorbachev bir "ortak Avrupa evi"nden söz ediyordu. (İlk kez 1985'te) Haziran 1994'te Rusya hükümeti NATO'nun "Barış Ortaklığı" projesini kabul ettiği ve bizzat Yeltsin'in AB'nin Korfu zirvesinde, ülkesini AB ile entegrasyona yaklaştıran, Rusya ile AB arasında daha büyük bir siyasal birleşmeye götüren Or-

taklık ve İşbirliği Antlaşması'nı imzaladığı zaman iki belirti daha ortaya çıktı. Böylece normalleşme yönündeki bu ilk yaklaşım Batılı etnosantirizm bakımından değil, pek çok post-komünist önderin ve entelektüelin açıkça ifade edilmiş öz-algıları ve hedefleri bakımından haklı çıkarılmıştır.

İkinci yaklaşım kısmen 1991'de Vaclav Havel'in post-komünizme getirdiği tanımdan türer. Çekoslovakya'nın o zamanki devlet başkanına göre, post-komünizm "geri dönerek bizi basan uzun bir unutulmuş tarih, gizil ve totaliter can sıkıntısının altında kalan binlerce ekonomik, toplumsal, etik, bölgesel, kültürel ve siyasal sorunun tarihi"dir. (Alıntı, *Sunday Age*, Melbourne, 17 Mayıs 1992, s.10) Bu ikinci yaklaşım, post-komünist ülkelerin *pre-komünist geleneklerine* göndermede bulunur ve esas olarak normale dönüşe ilişkin sezgilerde odaklanır.

Üçüncü yaklaşım geçmişe, ancak bu örnekte daha çok yakın geçmişe, yani *komünist döneme* dönüş anlamına gelir. Post-komünist dünyada pek çok yurttaş hayatlarının büyük bir bölümünü böyle bir sistemde geçirmiştir, öyleki bu haklı olarak normalin en ikna edici yorumu olarak görülebilir.

Bu üç normalik kavramının genellikle karşılıklı olarak dışlayıcı olduğu anlaşılmış olmalı. Örneğin, Çekoslovakya dışında komünist devletlerin hiçbirisi komünizm öncesinde liberal demokrasi deneyimi yaşamamıştır ve pek azında ileri, sanayileşmiş bir piyasa ekonomisi görülmüştür. Bu anlamda, birinci ve ikinci kavramları bağdaştırmak mümkün değildir. Ancak soruna neden olan bu bağdaştırmalar bir yana bırakılırsa, bu kavramlar yararlıdır, çünkü "post-komünist siyasetler normalleşir mi?" sorusuna doğrudan bir yanıt verilemeyeceği gerçeğini aydınlatır. Yanıt, sadece post-komünist devletlerde şimdi ki ve gelecekteki muhtemel gelişmelerin nasıl yorumlanacağına değil, aynı zamanda hangi normallik tanımının kullanıldığına bağlıdır.

Bu sorunlara ek olarak, normallik sorununa belirli bir devlet ya da devletlere bağlı olarak farklı yanıtlar verilebileceği de söylenebilir. Bir ülke, liderleri ve/ya da yurttaşları komünizm öncesi geçmişe dönmeye çalışıyorlarmış gibi görünebilir, bir diğeri komünist döneme (ya da sola) doğru kayıyor görünebilirken, bir üçüncüsü Batılı bir modele yönelmeye kararlı görünür.

Nihayet belirli bir ülkenin post-komünizmin erken evrelerinde komünizm öncesi geçmişin (yukarıda tanımlanan ikinci normallik anlayışı) bazı yönlerini canlandırmaya çalıştığı, ama daha sonra birinci anlayışa yönelmeye karar verdiği daha karmaşık bir durum vardır.

Bu sayısız ve genellikle başa çıkılamaz güçlükler veri alındığında "post-komünist siyasetler normalleşir mi?" sorusuna verilecek yanıtın neden bu kadar belirsiz olduğu anlaşılmış olmalıdır. Bunu tartışmanın bir değeri varsa, soruyu soranın "normal" in hangi anlamının tercih edildiğini belirtmesi, söz konusu ülke ya da ülkeleri ve özgül dönemi dikkate alması gerekir. Ayrıca soruyu bu evrede yanıtlamak ampirik olarak zordur, çünkü post-komünist devletlerin en yerleşik görünülerinde bile belirsizlikler sürmektedir; pembe devrim bunun bir belirtisinden başka şey değildir.

Bu kısmın başında, normalin dördüncü olası anlamına bir gönderme yapıldı. Bu genellikle kültürel ve geçici özgürlükleri aşan bir anlamdır ve bu anlamda öteki tanımlardan daha yararlı görülebilir. Çok farklı gelenekleri olan ve ekonomik kalkınma düzeyleri çok farklı olan toplumlarda yaşayan pek çok sıradan insan için normallik özünde yüksek istikrar ve kestirilebilirlik düzeyleriyle –sağlam biçimde yerleşmiş ve tanımlanmış davranış örüntüleriyle– eşanlamlıdır. Aslında norm olan da budur.

Normalin gündelik anlamı, ülkenin ve o sırada hâlâ yürürlükte olan dönemin ayırt edilmesi gereğine rağmen ilk üç anlamdan daha az sorunla post-komünist dünyaya uygulanabilir. Bu yaklaşıma göre, post-komünist dünya ister istemez anormaldir, çünkü henüz bir devrimden geçmiştir, hâlâ geçişseldir ve sonunun ne olacağı belli değildir. Belirli bir post-komünist ülkede sadece makul biçimde açık siyasal davranış örüntüleri yerleşmiştir. Öyle ki geleceği ancak görece sınırlı parametreler içinde kestirebilmek mümkündür. Normal siyasetlere de ancak bu parametreler içinde gönderme yapılabilir. Bu noktada belirli bir post-komünist devlet artık geçişsel, dolayısıyla post-komünist olmayacaktır. Bu dördüncü perspektiften bakıldığında, post-komünizm ve normallik birbirine dış-

saldır ve ikincisinin gelişmesi zaman alacaktır. Söylenebilecek tek şey belirli bir devletin normallige doğru gitmekte, dolayısıyla post-komünizmden uzaklaşmakta olduğudur.

Meşruluk, Meşruluk Krizleri ve Post-Komünizm

2. Bölüm'de on meşruluk tarzı saptandı ve dört tür meşruluk kriziyle dolayımlandırıldı. Bu bölümde bunlar post-komünizme uygulanacak. Böylece hem konu teorik bakımdan daha anlamlı hale getirilecek hem de bu kitabın fazla girmedigi daha ileri tartışma için bir zemin oluşturulacak.

Meşruluk krizinin birinci türüne -meşruluğun el değiştirmesi- ilişkin bulguları post-komünist ülkelerde saptamak zor değildir. Post-komünizmin birinci, coşkulu evresinde anlaşılabilir nedenlerden ötürü karma meşruluk tarzları vardı. Baltık devletleri gibi ülkeler komünizm öncesi geleneklere geri döndüler. (Komünizm öncesi dönemin anayasasını kısmen ya da tamamen yürürlüğe koydukları görüldü.) Bu gelişme ilk bakışta eski geleneksel meşruluğa dönüşe dair bir bulgu olarak görülebilir. Ne var ki komünizm öncesi dönemin bu evrede vurgulanmayan pek çok yönü vardı. Örneğin az da olsa, komünistler iktidarı almadan önce bu ülkelerin çoğunda çeşitli biçimlerde görülen otoriterliğe dönüş çağrıları yapıldı. Pek çok ülke monarşiyle yönetiliyordu ve bu döneme dönülmesi için az da olsa bir baskı vardı. Daha yakın bir durum çözümlemesi ilk önceleri eski gelenekçilik gibi görünen şeyin daha çok resmi ulusçuluğa benzediğini ortaya koyar. Eski anayasaların yeniden canlandırılması esasen ilk reddiyenin (yani dışsal hâkimiyetin reddi) bir parçası oldu. Baltık ülkeleri Rus hâkimiyetindeki sovyet sisteminin dayatması olarak algıladıkları anayasaları artık istemiyorlardı.

Bu en erken evreye hâkim olan bir diğer tarz karizmatik meşruluktu. Pek çok yurttaş "ulusal kahraman" olan yeni önderlere saygı gösterdi. Bu önderler komünist dönemde yetkililere karşı çıkmışlar ve genellikle hapisle ya da başka biçimlerde cezalandırılarak ağır bir bedel ödemişlerdi. Bu durum, örneğin Gürcistan'da Gamsahurdia, Polonya'da Walesa, Çeko-Slovakya'da Havel ve Hırvatistan'da Tujman için geçerli-

dir. Liberal komünist önderleri destekleyen eski kıdemli komünist siyasetçiler bile bazı durumlarda karizmatik önderler olarak büyük bir hayranlık uyandırdılar: Örneğin, Rusya'da Yeltsin, Slovakya'da Dubçek.

Bu erken dönemde, post-komünist önderler ekonomik ve toplumsal sistemlerde büyük dönüşümler vaat ederlerken teleolojik bir meşruluk formu da vardı. Ancak bu yetersiz bir teleolojizmdi, çünkü hem hedef hem de ona ulaşmak için kullanılan araçlar oldukça belirsizdi. Bu kısmen dönemin daha geniş siyasal özgürlüklerinden ve kısmen de farklı görüşleri olan insanlar arasında uzlaşma ve yapıcı tartışma becerilerinin görece az gelişmiş olmasından ötürüydü. Büyük teorilerin yaygın biçimde reddedilmesi veri alındığında, post komünist rejimlerdeki teleolojik meşruluğun bazı erken komünist rejimlerde olduğu kadar etkin olması beklenemezdi.

Yeni gelenekçiliğe bu kitapta sergilenen yaklaşım tanımı gereği yeni bir sistem tarafından kullanılamayacağı için, ele alınmasına gerek yoktur. İçsel modeller bakımından geriye sadece saadetçilik ve yasal akılcılık kalır.

İdeal olarak, çoğu post-komünist hükümet muhtemelen orta vadede her şeyi saadetçilik temelinde meşrulaştırmayı tercih edecektir. Komünist devletlerin yurttaşları, Batılılara özellikle tüketim mallarını seçme ve edinme bakımından sağlanan imkânlardan genellikle yoksun olmuşlardır ve post-komünist siyasetçilerin çoğu, siyasal hakları ve insan haklarını geliştirmekten çok hayat standartlarını yükselterek destek sağlayacaklarını ve övüleceklerini fark etmişlerdir. Ancak komünistlerden kalan ekonomik miras çok zayıftır. Ayrıca post-komünist hükümetlerin büyük ekonomik yeniden yapılandırma girişimleri çok ağır kayıplara neden olmuştur: Yolu düzlemek ve onarmak yetmiyor, yeniden inşa etmek gerekiyordu. Bu post-komünizmin ikinci evresinin pek çok gerilimini açıklamaya yardımcı olur. Yeni bir yol açılana ve serbest trafik akışı sağlanana kadar, düş kırıklığı, içerleme, hoşgörüsüzlük ve başka olumsuz fenomenler olacaktır. Özetle, saadetçi meşruluğun kalıcı meşruluk tarzı olacağını söylemek için henüz çok erkendir. 1992'den beri pozitif büyüme oran-

ları sağlayan Polonya bile yurttaşlarını "eski komünistler"e dönüşten sakınacak ölçüde tatmin edemiyorsa, yakın gelecekte öteki post-komünist ülkelerden umutlu olmak için pek az nedendir.

Poggi (1978, s. 101, 132) gibi yazarlara göre, istikrarlı bir modern devlete –post komünist devletlerin sonunda ulaşmayı amaçladıkları– uygun olan yegâne meşruluk tarzı, yasal-akılcı tarzıdır. Post-komünist devletlerin yasal-akılcı meşruluğa gittikçe daha fazla yönelmemelerinin yapısal bir nedeni yoktur, çünkü bu tarz ile mevcut ideoloji (olduğu kadariyle) arasında komünizm döneminde olduğu gibi nihai bir çelişki yoktur. Yasal-akılcılığın ilkesel olarak giderek benimsenmekte olduğunu gösteren sayısız işaret vardır. Ancak erken post-komünizmin istikrarsızlığı ve sorunsal niteliği siyasetçilerin ve diğerlerinin yasal-akılcılığı fazla vurgulamalarını ironik biçimde zorlaştırmaktadır, çünkü bu kavramla birlikte anılan düzenlilik ve kestirilebilirliğin henüz yerleşmekte olduğu açıktır.

Üç dışsal meşruluk modeli post-komünist rejimlerin meşrulaşma sürecinde belirgin bir rol oynamıştır. Post-komünist hükümetlerin çoğu hem uluslararası örgütler hem de hükümetler tarafından kısa süre içinde tanınmıştır. Örnek vermek gerekirse, Yugoslav ordusunun ayrılma girişiminde bulunan cumhuriyetlere karşı kullanılacağı iyice açığa çıktığı bir sırada, dışsal tanınmanın, bu cumhuriyetleri Belgrad'a yönelik meydan okumayı sürdürmeye teşvik eden başlıca faktör olduğu öne sürülebilir. Bu durum özellikle Slovenya ve Hırvatistan için geçerlidir. Bu iki cumhuriyete verilen Alman –ve daha genel olarak Batı– desteği post-komünist önderleri egemenlik ve bağımsızlık yolunu izlemeye teşvik eden önemli bir faktör oldu.

Resmi olmayan dışsal destek de çeşitli post-komünist hükümetler için önemli olmuştur. Bu destek genellikle sözlüdür, önde giden Batılı siyasetçilerin destek ifadelerinden oluşur ya da başka bir devletle mücadele sırasında yabancı bir hükümetin belirli bir post-komünist hükümete destek vermesi biçimini alır. (Ermenistan'la çatışan Azerbaycan'a verilen Türk ve İran desteği gibi) Bu tip desteğin bir diğer örneği, Yeltsin'in Ey-

lül-Ekim 1993'te Rus parlamentosuyla mücadelesinin ya da Mart 1995'te kendi parlamentosunu kapatan Kazakistan Devlet Başkanı Nazarbayev'in Batı tarafından onaylanmasıdır. (Bkz. Pannier 1995, öz. s. 66)

Resmi olmayan destek bazı durumlarda daha somuttur. Bu destek, savaş durumunda askeri yardım –birlikler ya da silahlar (Rusya'nın Abhazya ile mücadelesinde Gürcistan'ı desteklemesi gibi) ya da yardım ve tamamen savunma (insani) amaçlı askeri destek (Birleşmiş Milltler'in Bosna-Hersek'e müdahalesi gibi) biçiminde olabilir. Bütün bu örneklerde, yardım alan rejim bunu kendi halkı nezdinde daha fazla meşruluk kazanmak için kullanabilir. ("Davamızın haklılığını herkes görüyor, doğru iş yapıyoruz" diyerek.) Bir diğer somut destek biçimi mali yardımdır. IMF ve Dünya Bankası belirli bir post-komünist hükümetin ekonomik siyasetine güven duyması halinde borç verebilir. Bu borç ekonomik sıkıntıları hafifletebilir ve böylece hükümete verilen destek artabilir. Bazen de, tam tersine, post-komünist hükümet uyguladığı sert önlemler yüzünden uluslararası mali örgütleri suçlar. Zor durumda bir günah keçisi bulmak yararlı olabilir; ekonomik sorunların ağırlaşması halinde erken post-komünizmde uygulanan ortak senaryo budur. Halktan gelen eleştirileri dışsal bir unsura yansıtan hükümet kendi imajını düzeltebilir, hattâ meşruluğunu arttırabilir.

Dışsal bir rol modelinin, post-komünist bir rejimin kendisini meşru kılmasına, halk kitleleri nezdinde meşruluğunun sınırlı olduğunu bilse de yardım edebilmesinin çeşitli yolları vardır. En bariz örnek, bir hükümetin uzun vadede ülkenin çıkarına olduğuna gerçekten inandığı için popüler olmayan bir siyasette ısrar etmesidir. Uzun dönemde işleyebilecek tek bir sistem (tipik olarak "Batılı") olduğunu düşündükleri için, yurtaşlar böylesine karmaşık ve uzun süreli bir operasyon karşısında sabırsızlansalar bile, yollarına devam ederler ya da etmişlerdir. Üstelik başka ülkelerin benzer bir yeniden yapılanma girişiminde bulunmaları ve benzer sorunlarla karşılaşmaları; dışsal bir rol modeline gönderme yaparak kendilerini meşru kılmaya çalışmaları onlara cesaret verebilir, ancak bu türden kıyaslamalar, öteki ülkelerden en az birinin kendi he-

deflerine ulaşması bakımından başarılı görünmesi halinde çok daha etkili olur. Bu nedenle genelde post-komünizmin meşruluğu siyasal olarak istikrarlı ve pek çok bakımdan daha önemli olan ekonomik alanda gelişme halinde görülmesiyle yakından bağlantılıdır. Bu yüzden 1995'te Polonya ve Çek Cumhuriyeti'nin kaderi sadece kendi halkları için değil çok daha geniş bir çerçeve içinde önem taşıyordu.

Özetle, post-komünizmin istikrarsızlığı çeşitli meşruluk modellerine yapılan vurguların değişmesine yol açmıştır ve yol açmaya devam etmektedir.

1994'te meşruluk krizinin ikinci küçük tipinin –anormal rejim değişikliği– post-komünist ülkeleri de etkileyebileceği açıktı. Çeşitli ülkelerde pek çok kısa süreli hükümet görüldü. Hükümet değişikliği genellikle devlet başkanları ile parlamenterler arasındaki gerilimleri yansıtıyordu. Başka örneklerde, partilerin ve koalisyonların yeterince uzlaşamamaları söz konusuydu. Her iki durumda da sorun esas olarak post-komünist siyasal kurumların çok yeni, kırılgan ve belirsiz meşruluğundan türemektedir.

Üçüncü tip meşruluk krizinin –zor kullanma– örnekleri de post-komünist dünyada bulunabilir. Belki de en çok verilen örnek Yeltsin'in Ekim 1993'te Rusya parlamentosuna karşı zor kullanmasıydı. Öteki örnekler, Aralık 1992'de Şevardnadze'nin Gürcistan hükümetine sıkıyönetim dayatmasını; İliesku'nun Haziran 1990'da göstericilere karşı zor kullanmasını (madencilerin Bükreş'e yürümleri ve Romanya Devlet Başkanı'nın polise güvenemeyerek askerleri harekete geçirmesi); ve 1992'nin sonuyla 1993'ün başında Tacikistan'da parlamento ve Devlet Başkanı Rahmonov'un aldıkları çeşitli önlemleri kapsar.

Ne var ki Rusya örneği, ikinci kriz tipinin çeşitli örnekleri gibi, meşruluk krizlerinin hem post-komünist dönemi komünist dönemden ayıran hem de dördüncü bir türün var olup olmadığını saptamayı özellikle zorlaştıran bir yönünü yansıtır. Komünist iktidar sistemleri genellikle göreceli olarak türdeşti; Rigby onları "tek örgütsel" olarak betimlemiştir. (En kapsamlı çözümlemesi ve bu kavramı kullanış tarzı için bkz. Rigby

1990; burada "damıtılmış" bir altı nokta versiyonu da bulunabilir, s. 6) Bu arada Waller (1993) "komünist iktidar teke- li"nden söz eder. Pek çok çözümlemeci rejim ile halk ya da si- yasal sistem ile yurttaşlar ya da devlet (partiyi de kapsayacak şekilde geniş anlamda) ile toplum arasında görece basit bir di- kotomi görmeye hazırdır. Peki, devlet içinde, farklı kurumlar arasında açık ve büyük bir çatışma varsa ne olur? Bir düzey- de bu hâlâ bir rejim krizidir ve anormal koşullarda bir rejimin diğerrinin yerini aldığı durumdan niteliksel olarak farklı degil- dir. Nihai olarak bu, siyasal kurumsal çerçeve içinde bir çatış- mayı temsil eder ve bunun dikey mi (bir liderlik ekibi diğeri- nin yerini alır) yoksa yatay mı (bir kurum diğerrine karşı başat olur) olduğu pek fark etmez; henüz sistemik değildir.

Kimlik krizinin ve aşırı meşruluk krizinin gerçekleşmesi, mantıksal olarak sistemin çöküşüne yol açabilir mi? Çok ger- çek bir anlamda, tam olarak kristalleşmemiş bir sistemin çö- küşünden ya da bunun mümkün olabileceğinden söz etmek uygun olmaz. Post-komünizm özünde bir geçişi ifade ediyor- sa, ister istemez daha iyi tanımlanmış ve muhtemelen daha kalıcı, sistem denebilecek bir şeyle yer değiştirebileceği söy- lenebilir. Ancak bu argüman ne kadar akılcıdır ve formel bir deger taşır?

Kimlik krizi ve çöküş nosyonunun post-komünizme uygu- lanması, ancak kristalleşmiş bir sistemin bu türden zorluklar yaşayabileceği farz edildiğinde sorunsal hale gelir. Ancak bir rejim ve oluşum halinde bir sistemin de kısmen ya da genel- likle bir kimlik krizinden ötürü çökebileceği ve temelde farklı degerleri olan bir şeyle yer değiştirebileceği kabul edilirse, dördüncü bir meşruluk krizi tipinin tadilâta ugratılmış bir ver- siyonun post-komünizmde mümkün olabileceği sonucuna va- rılır. Bu temel bir yön değişikliği meydana getiren ikinci meş- ruluk tipinden ayrılır, bu arada ikinci tip fazla önemli olmayan bir değişikliğe yol açar. Peki post-komünist bir ülkede ne tür kimlik krizi olabilir?

Yeltsin ya da Klaus gibi liderler piyasa yönelimli bir ekono- mik reform ile çoğulcu bir yönelimdeki siyasal reform arasın- da zorunlu bir bağlantı olduğunu açıkça öne sürerler. Bu veri

alındığında, bu liderlerin bir yanda diktatörlük rejimi uygulamalarını, öte yanda ekonomik siyasette aynı temel yönü izlediklerini iddia etmeleri zor olacaktır. Bu durum, ancak basıya başvurularak üstesinden gelinebilecek bir kimlik krizinin var olduğunu gösterir.

Peki komünist iktidarın çökmesinden bir ya da birkaç yıl sonra pek çok yurttaşın post-komünizmin izlediği temel yön yeterince inanmaması halinde ne olacaktır? Bu, post-komünizmin bir meşruiyet krizi olduğunu gösterir mi ve gösterirse eğer, bu ne türde bir meşruluk krizidir? Bu soruyu yanıtlamadan önce, halkın post-komünizme güvensizliğine ilişkin bazı bulguları ortaya koymak gerekir.

Kasım 1992’de Avrupa Komisyonu adına sekiz eski Sovyet cumhuriyetinde yaşayan 8 000 yurttaş (Belarus, Ukrayna ve Rusya’nın Avrupa bölümünden oluşan üç Slav Devleti/bölgesi, üç Baltık devleti ve iki Transkafkasya devletinden 1 000’er kişi) üzerinde bir araştırma yapıldı. Eski Sovyet cumhuriyetlerinin biri (Litvanya) dışında hepsinde araştırmaya katılan insanların büyük bir bölümü, durumlarının geç komünizm döneminde (“eski siyasal sistem”) post-komünizm dönemine kıyasla daha iyi olduğunu düşünmektedir. Slav devletlerinde eski sistemde yeni sisteme kıyasla daha iyi bir hayat yaşadıklarına inananların sayısı bunun tam tersini düşünenlerden 3.1 oranında fazladır. Estonya’da bile –pek çok yurttaşın bağımsızlık ve komünist olmayan statü nedeniyle memnun olmaları beklenirken– eski sistemde hayatın daha iyi olduğuna inananlar inanmayanların iki katıdır. (Ayrıntılar için bkz. Rhodes 1993) Romanya’da 1991’in sonuyla 1995’in ortaları arasında yapılan bir kamuoyu araştırması, araştırmaya katılanların yarıdan fazlasının geleceğe güvenle baktığını, bu sayının 1993’te azaldığını ortaya koydu. O sırada araştırmaya katılanların sadece %43’ü Romanya’nın doğru yönde gitmekte olduğunu düşünüyordu. Yanlış yönde gittiklerine inananların oranı da aşağı yukarı bu kadardı. (Ayrıntılar için bkz. Shafir 1993) Haziran 1995’te, son sayı %51’e çıkmıştı, ancak katılanların sadece %30’u ülkelerinin doğru yolu izlemekte olduğuna hâlâ inanıyordu. (David 1995, s. 2) Komünist iktidarın çöküşünden he-

men sonra pek çok post-komünist ülkede insanların geleceğe güvenle baktıklarını, ancak bu inancın görece kısa sayılabilecek bir süre içinde dramatik bir düşüş gösterdiğini ortaya koyan sayısız anket çalışması yapılmıştır. (1980'lerde ve 1980'lerden bugüne kadar çeşitli Doğu Avrupa ülkelerinden elde edilen şaşırtıcı araştırma bulguları için bkz. Ramet 1995, s. 461-82; rejim değişikliğine yönelik tutumlarla ilgili karşılaştırmalı Doğu Avrupa verileri için bkz. Rose ve Mishler 1994, Rose ve Haerpfer 1994a; gerek Doğu Avrupa gerekse Rusya için daha ayrıntılı veri setleri için bkz. Stratchclyde Üniversitesi Kamu Siyaseti Araştırmaları Merkezi ile Viyana'daki Paul Lazarsfeld Society'nin ortaklaşa hazırladıkları sayısız New Democracies ve New Russia Barometer raporları) Bu raporları nasıl yorumlamak gerekir?

Birinci nokta bütün araştırma verilerinin ihtiyatla karşılanması gerektiğidir. Bu türden verilerin hem toplanmasında hem de yorumlanmasında sayısız metodolojik varsayım vardır ve araştırma bulguları asla fetişleştirilmemelidir. Bununla birlikte, tutumları ve değerleri ölçmek için daha iyi bir yöntemle sahip olmadığımız da doğrudur ve bu verilerin sahte olduğu kanıtlanamaz.

Bu verilerin genellikle doğru olduğunu; ancak bunların çoğu kez oldukça subjektif yöntemlerle elde edildiğini (küçük ölçekli görüşmeler, bilimcilerin ve gazetecilerin algıladıkları; büyük ekonomik ve toplumsal dönüşümlere insani tepkilerin genel yorumu vb.); ancak pek çok ülkede tekrarlanan araştırmaların ortaya koyduğu verilerden açıkça kuşkulanan için hiçbir ikna edici neden olmadığını kabul etmemiz gerekir. Öte yandan, bu araştırmalar yapıldıkları dönemin kamuoyunu doğru biçimde yansıtıyor olsa bile, görece kısa vadede bu fikirlerin önemli olduğu söylenemez –siyasal düzenin tehlikeye girmesi anlamında. Bu durum post-komünist devletler için öncellerinden çok daha geçerlidir, çünkü yurttaşlar artık hoşnutsuzluklarını ifade edebilecekleri makul ölçülerde açık kanallara sahiptirler. En belirgin kontrol vanası seçim sandığıdır. Ayrıca post-komünist hükümetlerin benimsedikleri genel siyasal yönelimin alternatifleri geç komünizme kıyasla çok da-

ha azdır. Pembe devrim bu son iki noktayı doğrulamıştır. Çok gerçek bir anlamda, şimdi iktidarda olan eski muhalif grubun temel sorunların üstesinden gelmek bakımından yerini aldığı gruptan daha iyi olmadığı keşfedildikçe protesto oyları artmaktadır. Öte yanda, post-komünizm gerçek bir sisteme dönüşürldükçe, bu sistemin içinde yaşayan yurttaşlar pek az gerçekçi alternatif olduğunu kabul etmektedirler. Bu çok sağlam bir meşruluk temeli olarak görülemez, ancak bunun bazı Batılı sistemler için de geçerli olup olmadığı (özellikle 1980'lerden itibaren artan biçimde) sorulabilir. Bu, en azından post-komünist dünyada meşruluk ve meşruluk krizi tartışılırken ortaya konulan araştırma bulgularını ihtiyatlı biçimde okumak gerektiğini ortaya koyar. Tutumlar hâlâ hızlı bir değişim geçirmektedir ve post-komünizmin kısa süre içinde tehlikeye gireceğini göstermemektedir; *özellikle liderlik grupları yaptıklarına inanmaya devam ederlerse* bunların yakın gelecekte derin (aşırı) bir meşruluk krizine yol açacağı söylenemez.

Peki uzun vadede ne olabilir? Post-komünist rejimler yasal-akılcı sistemlere evrilebilirler mi? Bu noktada geleceğe ilişkin muhtemel senaryoları kısaca ele almak uygun olacaktır.

Gelecek

Daha maceracı bazı çözümlemeciler (bkz. Agh 1993, Brzezinski 1993b, Lewis 1993) post-komünizmin geleceği hakkında çeşitli senaryolar üretmişlerdir. Bunların çoğu karmaşık ve karışık olsa da, hepsini temelde dört olası senaryoya indirgemek mümkündür.

Birincisine "Batı gibi olmak" denebilir. Bu resimde, post-komünist bir ülke dereceli olarak istikrarlı bir çoğulcu demokrasiye dönüştürülür. İstikrar durağanlıkla eşdeğer değildir: Değişimler olur, ancak bunlar parça parça ve sisteme temelde bir tehdit oluşturmaksızın gerçekleştirilir. Ekonomi öncelikle piyasaya ve özel mülkiyet ilkelerine göre işler, ancak nihai olarak karmadır; devlet ekonomide kesinlikle rol oynar, ancak bu rolün düzeyi ülkeden ülkeye değişir. Ayrıca "oyunun kuralları"na bağlılık sistemin tipik bir özelliğidir; iyice yerleşmiş bir demokratik kültür ve yasal-akılcılığa sağlam bir bağlılık var-

dır. Post-komünist devletlerin hiçbiri buna henüz ne yaklaşmışlardır ne de yaklaşımları beklenebilir –Polonya, Çek Cumhuriyeti, Macaristan, ve Slovenya gibi ülkeler 1995’te buna diğer post-komünist ülkelerden daha yakın olsalar da.

İkincisi bir otoriter sistem senaryosudur. Bazı yazarlar bunu gayet iyi aşamalandırırlar ve popülist, ulusçu, askeri ve belki de komünist (şimdilik hiçbir ikna edici belirti olmasa da eski tip bir komünist sisteme dönüş imkânı varsayımı) gibi ayrımlar yapmak gerektiği öne sürülebilir. Ne var ki özünde benzer düzenlemeler arasında faydasız ayrımlar yapan oldukça karmaşık şemalar tasarlamak gerçek bir tehlike oluşturur. Örneğin, post-komünizm popülizm ile ulusçuluk arasında çok sıkı bir bağ olduğunu kanıtlamış bulunmaktadır.

Aslında bu otoriterizm formları arasında yegâne önemli potansiyel farklılıklar, ortaya çıkışları ve ekonomiye yaklaşımlarının ne olduğudur. Nitekim, meşruluk ve zorlama düzeyleri bakımından yurttaşların çoğunluk iradesinin bir sonucu olarak ortaya çıkan otoriter sistemler ile küçük bir azınlık tarafından dayatılan sistemler arasında ayırım yapmak gerekir. Bunu canlandırmak için bir örnek vermek gerekirse, tamamen seçimle iş başına gelmiş bir Jirinovskiy ve Juganov (ya da onlara benzeyen birinin) rejimini, bir grup subayın iktidarı ele geçirmesiyle oluşmuş bir rejimden ayırmak hiç kuşkusuz önemlidir. Birincisi halk nezdinde daha meşru olacağı için, daha iyi işleyecek; uluslararası topluluk halk tarafından getirilmiş bir rejimi tepeden inme bir rejime kıyasla daha az eleştirebilecek, dolayısıyla daha az ekonomik müeyyide uygulayacak ve yeni rejimi ekonomik olarak "cezalandırmak" için fazla adım atamayacaktır. (Kuşkusuz bu rejim bütün tabloyu değiştirecek çekilde yayılmacı bir siyaset izleyerek öteki ülkeleri tehdit etmediği sürece) Aynı şekilde, her ne kadar ekonomiye yüksek düzeyde devlet müdahalesi olsa da temelde kapitalist bir sistemi tercih eden rejimler ile komuta ekonomisinin pek çok ögesini geri getirmeye çalışan rejimler arasında da ayırım yapmak gerekir. Böylece Asya Kaplanları’nın ekonomik modelini (ve başarısını!) taklit etmeye çalışabilecek otoriter rejimler muhtemelen uzun dönemde komünist ekonomik sistemin te-

mel öğelerine dönmeye çalışan rejimlerden çok daha başarılı olacaktır.

Üçüncü senaryo, hükümetlerin anormal bir sıklıkla değiştiği, sürekli yön değiştirmeye çalıştığı, özünde hiçbir yönü olmayan uzun dönemli bir geçiş senaryosudur. Bu resim uzun dönemli ve ayırt edilebilir hiçbir örüntüyü açığa vurmaz; pembe denilen devrimler sırasında, Litvanya, Polonya, Macaristan, hattâ Bulgaristan'da pek az temel yön değişikliğine tanık olunduğu için, bu ülkeler bu senaryoya bir örnek oluşturmazlar. Öte yanda, 1996'nın başlarında Rusya'da görülen sürekli karışıklık bu senaryoya örnek gösterilebilir.

Sonuncu senaryo betimlenemez ve betimlenmemelidir; bu senaryo öngörülemez, çünkü mevcut kategorilerin hiçbirine tam olarak uymaz. Eger komünist iktidarın çöküşü bize, bütün modellerimiz ve toplumsal bilimin olanca derinliği dikkate alındığında, geleceği her zaman kestiremeyeceğimizi öğretmemişse, hatalarımızdan öğrenebilme umudumuz pek az demektir.

Burada farklı senaryolar betimlenmiş olsa da, bunların karışıklık olarak birbirini dışladığı düşünülmemelidir. Belirli bir ülke otoriter bir lideri seçebilir ve daha sonra bunun yanlış bir seçim olduğuna, başka alternatiflerin de olduğuna karar verebilir. Bu noktada seçmenler ne kadar belirsiz olursa olsun "Batılı model'e daha bağlı olan bir ekibi işbaşına getirebilir. Başka deyişle belirli bir ülke zamanla bir kategoriden diğerine geçebilir.

Gelecek birkaç yıl içinde bazı ülkeleri nasıl bir kaderin beklediği üzerine spekülasyon yapmak ilginç olabilir, ancak yaklaşık 30 post-komünist ülke için bu türden bir spekülasyon yapmak bu kitabın alanını aşar. Ülke grupları, yazarın tahmin ve sezgilerine göre farklı senaryolar içinde kümelenebilir; daha önce belirtildiği gibi, Orta Asya devletlerinin çoğu 1995'te otoriter senaryolara yönelirlerken, Visegrad ülkeleri (Slovakya bir istisna olabilir) Batı'ya en yakın ülkelerdi. Ancak verili bir devletin belirli bir tarzda sınıflandırılması hakkında bir açıklama yapılmadıkça, böyle bir egzersiz neredeyse faydasız olacaktır; ayrıca, dikkate alınacak faktörler ve bunlara atfedilen göreceli ağırlıklar, aynı kategoride yer alan ülkeler için bile, her vakada farklı olacaktır. Bu nedenle, verili bir ülkenin neden

belirli bir zamanda belirli bir senaryoya yöneldiğini açıklayacak faktörleri ortaya koymak daha yararlı olacaktır. Bu kitapta ele alınan diğer konular gibi, bu soru da burada hak ettiği kadar kapsamlı biçimde ele alınamaz; ancak konuyu unutmaktansa gündemde tutmak daha iyi olur. Verili bir post-komünist devletin gelecekte izleyeceği yolu (senaryo) belirleyecek faktörler şunlardır:

Siyasal kültür: Bu kategoride, komünizm öncesi, komünizm ve post-komünizm dönemlerinde yaşanan deneyimleri; dini gelenekleri; hem otorite hem de demokrasiye yönelik geleneksel tutumları; dışsal etkilerin düzey ve tipini; etnik farklılığı; Batı'ya ve diğer modellere yakınlığı da kapsan çok sayıda altdeğişken vardır. Çok daha fazla değişken saptanabilir. Ne yazık ki, bu geniş kapsam, belirli koşullar altında siyasal kültürün hangi bileşenlerinin kalıcı olacağını kestirmenin imkânsız olduğu anlamına gelir. Örneğin pek çok yorumcu geçmişte Polonya'nın Roma Katolik geleneği üzerinde odaklanmıştı –ancak Polonya'da 1993 seçim sonuçları Katolik Kilisesi'nin siyasetteki rolü konusunda yaygın bir düş kırıklığının yansıması olarak yorumlanmıştı. (Bkz. Sabbat–Swidlicka 1993) Demek ki burada yorumcular genellikle Polonyalıların hem kiliseye hem de komünist geçmişe yönelik tutumlarını yanlış yorumladıkları için hiç beklenmedik bir sonuç ortaya çıkmıştır. Ayrıca yorumcular, kadınların kürtaj konusunda kendi tercihlerini ortaya koymalarına saygı gösterilmesi bakımından Batı Avrupa görüşlerinin Polonyalıları üzerinde yarattığı potansiyel etkiyi de olduğundan az değerlendirmişlerdir.

Özetle, siyasal kültür kavramı yararlı olmakla birlikte, öncelikli değer taşıyan, kehanetten çok ex post facto (bugünü geçmişi de kapsayacak şekilde değerlendirmek) gelişmelerin anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.

Önderliğin niteliği: Erken post-komünizmin büyük ironilerinden biri ilk yılların ekonomik ve toplumsal istikrarsızlığının, pek çok siyasetçinin Batı tipi demokrasiye ve siyasetin kişiselikten arındırılmasına bağlı olduğu varsayımına rağmen, fiilen güçlü önderliği gerektirmesidir. Bütün ülkelerde post-komünizmin geleceği, kısmen, hem iktidarda olan hem de iktidar-

dakilerin yerini almaya çalışan önderlerin niteliğine bağlı olacaktır. Ayrıca, önderlerin kalitesi ile savundukları değerler arasındaki karşılıklı ilişki önemli olacaktır: Öteki etkenlerin eşit olduğu koşullarda, büyük bir destekten yararlanabilen güçlü önderler kendi değerlerine ve siyasetlerine daha büyük bir meşruluk kazandırabileceklerdir. Bu genel yargının önemli bir istisnası vardır: Başkalarını tehdit eden bir dış siyaset izleyen güçlü önderler uluslararası alanda meşruluklarını kaybedecekler, bu da nihai olarak halk nezdindeki meşruluklarının zayıflamasıyla sonuçlanacaktır.

Uluslararası ekonomik iklim: Nihai olarak post-komünist ülkeler kaderlerini bizzat belirleyebilirler. Gene de dış yardım ve desteğe ihtiyaçları vardır. Daha zengin, daha yerleşik sistemlerin post-komünist devletlere karşı ahlâki bir görevleri ve onların istikrarlı rejimlere kavuşmalarında ve sonunda "ağıla girmelerinde" (AB ve NATO gibi örgütlere katılmalarına izin verilmesi) büyük çıkarları vardır. Bu ülkelerde aşırı, özellikle yayılmacı rejimlerin iktidara gelmesinde kimsenin çıkarı yoktur.

Bütün dünyadaki zayıf rejimleri destekleyecek fonlar sınırlıdır; post-komünist ülkeler Batı yardımı, En Çok Kayırılan Ulus statüsü vb. için uzun bir kuyruk oluşturmuşlardır. Post-komünist ülkelerde Batı'ya ve liberal demokrasiye yönelik tutumlar Batı'nın bu devletlere yönelik davranışlarından etkilenmeye devam edecektir. Gene de bunun iki yönlü bir yol olduğunu ve yatırım yapma isteği de dahil olmak üzere Batılı tutumların bizzat post-komünist devletlerin yaptıklarından etkilendiği vurgulanmalıdır.

Ekonomik performans: Post-komünist sistemlerin geleceğini belirleyen muhtemelen en önemli faktör ekonomik performansları olacaktır. Polonya'nın son yıllarda kazandığı başarı, öteki devletlerin ekonomik kalkınma konusunda daha radikal bir yaklaşım benimsemeleri gerektiğini ortaya koyar. Ancak post-komünist dünyanın balayı dönemi sona ermiş ve böyle bir yaklaşımın fırsat penceresi muhtemelen artık kapanmıştır. (Ukrayna'nın 1994-5'te asla çok geç olmadığını gösterdiği öne sürülebilse de) Ekonomik performansın başlıca göstergesi büyüme ve kalkınmadır, ancak erken post-komünizm-

de pek çok yurttaşın çektiği acılar ve hayat standardındaki düşüş, sistemler istikrarlı olacak ve meşruluklarını arttıracaklarsa, servetin makul ölçülerde eşit dağılımını sağlamak gerekecektir. Yurttaşlar komünizm dönemine kıyasla daha yüksek bir güvensizlik düzeyinde yaşamayı neredeyse kesinlikle kabul etmek zorunda kalırlarken, hükümetler çeşitli Batı Avrupa ülkelerine benzer uygun güvenlik şebekeleri (refah devletleri) geliştirerek şimdiki yüksek toplumsal gerilim düzeylerini azaltmak zorunda kalacaklardır. Post-komünist devletlerin çoğu –belki de hepsi– çok kırılımandır ve bazı Batılı ülkelere eşitsiz ve az gelişmiş refah sistemlerine katlanacak yerde komünizmin çok daha iyi yönlerini hatırlayan bir yurttaşlar kitlesi vardır.

Bu kitabın başında belirtildiği ve şimdi kanıtlandığı gibi, post-komünizm karmaşık bir dinamik fenomendir. Bu kitabın bölümleri, yayınladığı sırada fazlalıklarla dolu ya da en azından tarih olacaktır. Önemli değil; eğer okurlar konuya ilişkin daha derin bilgi edinmiş ve konuyla daha çok ilgilenmeye başlamışlarsa, hedefe ulaşılmış demektir.

BIBLIOGRAFYA

Acsady, J. 'Shifting Attitudes and Expectations in Hungary', *Transition*, vol. 1, no. 16, pp. 22–3.

Adam, J. (ed.) (1991a) *Economic Reforms and Welfare Systems in the USSR, Poland and Hungary* (London: Macmillan).

Adam, J. (1991b) 'Social Contract', in Adam 1991a, pp. 1–25.

Adamik, M. (1993) 'Feminism and Hungary', in Funk and Mueller 1993, pp. 207–12.

Agh, A. (1993) 'The 'Comparative Revolution' and the Transition in Central and Southern Europe', *Journal of Theoretical Politics*, vol. 5, no. 2, pp. 231–52.

Agh, A. (1995) 'The Experiences of the First Democratic Parliaments in East Central Europe', *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 28, no. 2, pp. 203–14.

Agh, A. (ed.) (1994) *The Emergence of East Central European Parliaments* (Budapest: Hungarian Centre for Democracy Studies Foundation).

Agh, A. And Ilonsaki, G. (eds) (1996) *Parliaments and organised Interests* (Budapest: Hungarian Centre for Democracy Studies Foundation).

Almond, G. (1970) *Political Development* (Boston: Little Brown).

Amin, S. (1974) *Accumulation on a World Scale* (New York: Monthly Review Press).

Anderson, B. (1991) *Imagined Communities* (London: Verso).

Apter, D. (1965) *The Politics of Modernization* (Chicago: University of Chicago Press).

Arato, A. (1982) 'Critical Sociology and Authoritarian State Socialism', in J. Thompson and D. Held (eds), *Habermas: Critical Debates* (London: Macmillan), pp. 196–218.

Arato, A. (1991) 'Revolution, Civil Society, and Democracy', in Rau 1991a, pp. 161–81.

Arel, D. and Wilson, A. (1994) 'The Ukrainian Parliamentary Elections', *RFE/RL Research Report*, vol. 3, no. 26, pp. 6-17.

Arendt, H. (1951) *The Origins of Totalitarianism* (London: Allen and Unwin).

Arendt, H. (1965) *On Revolution* (New York: Viking).

Aslund, A. (1985) *Private Enterprise in Eastern Europe* (New York: St Martin's).

Aslund, A. (1992) *Post-Communist Economic Revolutions* (Washington D.C.: Center for Strategic and International Studies).

Aslund, A. (1993) 'The Gradual Nature of Economic Change in Russia', in Aslund and Layard 1993, pp. 19-38.

Aslund, A. and Layard, R. (eds) (1993) *Changing the Economic System in Russia* (London: Pinter).

Avineri, S. (1968) *The Social and Political Thought of Karl Marx* (Cambridge: Cambridge University Press).

Avtorkhanov, A. (1967) *The Communist Party Apparatus* (Cleveland: World Publishing).

Azicri, M. (1988) *Cuba* (London: Pinter).

Bakos, G. (1993) 'After COMECON: A Free Trade Area in Central Europe?', *Europe-Asia Studies*, vol. 45, no. 6, pp. 1025-44.

Barany, Z. (1994) 'Living on the Edge: The East European Roma in Postcommunist Politics and Societies', *Slavic Review*, vol. 53, no. 2, pp. 321-44.

Barany, Z. (1995) 'Grim Realities in Eastern Europe', *Transition*, vol. 1, no. 4, pp. 3-8.

Barker, R. (1990) *Political Legitimacy and the State* (Oxford: Oxford University Press).

Barrington, L (1995) 'The Domestic and International Consequences of Citizenship in the Soviet Successor States', *Europe-Asia Studies*, vol. 47, no. 5, pp. 731-63.

Batt, J. (1991) *East Central Europe from Reform to Transformation* (London: Pinter).

Bauman, Z. (1993) 'A Post-modern Revolution?' in Fretntzel-Zagorska 1993, pp. 3-19.

Bauman Z. (1994) 'A Revolution in the Theory of Revolutions?', *International Political Science Review*, vol. 15, no. 1, pp. 15-24.

Baumgartl, B. (1993) 'West Provides No New Aid to Clean Up Eastern Europe', *RFE/RL Research Report*, vol. 2 no. 29, pp. 41-7.

Baylis, T. (1994) 'Plus ça change? Transformation and Continuity among East European Elites', *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 27, no. 3, pp. 315-28.

Baylis, T. (1996) 'Presidents versus Prime Ministers: Shaping Executive Authority in Eastern Europe', *World Politics*, vol. 48, no. 3, pp. 297-323.

Beetham, D. (1991) *The Legitimation of Power* (London: Macmillan).

Bell-Fialkoff, A. (1993) 'A Brief History of Ethnic Cleansing', *Foreign Affairs*, vol. 72, no. 3, pp. 110-21.

Bernhard, M. (1993) *The Origins of Democratization in Poland* (New York: Columbia University Press).

Bianco, L. (1971) *Origins of the Chinese Revolution 1915-1949* (Stanford: Stanford University Press).

Bicanic, I. and Dominis, I. (1993) 'The multiparty Elections in Croatia: Round Two', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 19, pp. 17-21.

Black, A. (1984) *Guilds and Civil Society in European Political Thought from the Twelfth Century to the Present* (London: Methuen).

Blondel, J. (1990) *Comparative Government* (New York: Philip Allan).

Boeri, T. (ed.) (1994) *Unemployment in Transition Countries* (Paris: OECD).

Bogetic, Z. (1993) 'The Role of Employee Ownership in Privatisation of State Enterprises in Eastern and Central Europe', *Europe-Asia Studies*, vol. 45, no. 3, pp. 463-81.

Bohachevsky-Chomiak, M. (1995) 'Practical Concerns and Political Protest in Post-Soviet Ukraine', *Transition*, vol. 1, no. 16, pp. 12-17.

Bollobas, E. (1993) 'Totalitarian Lib': The Legacy of Communism for Hungarian Women', in Funk and Mueller 1993, pp. 201-6.

Bowker, M. (1995) 'Russian Policy Toward Central and Eastern Europe', in Shearman 1995, pp. 71-91.

Boycko, M. and Shleifer, A. (1993) 'The Voucher Program for Russia', in Aslund and Layard 1993, pp. 100-11.

Bozoki, A., Korosenyi, A. and Schopflin, G. (eds) (1992) *Post-Communist Transition* (London: Pinter).

Brabant, J. van (1980) *Socialist Economic Integration* (Cambridge: Cambridge University Press).

Braybrooke, D. and Lindblom, C. (1970) *A Strategy of Decision* (New York: Free Press).

Bremmer, I. and Taras, R. (eds) (1993) *Nations and Politics in the Soviet Successor States* (Cambridge: Cambridge University Press).

- Brinton, C. (1965) *The Anatomy of Revolution* (Englewood Cliffs: Prentice Hall).
- Brown, A. (ed.) (1992a) *New Thinking in Soviet Politics* (London: Macmillan).
- Brown, A. (1992b) 'New Thinking on the Soviet Political System', in Brown 1992a, pp. 12–28.
- Brown, A. (1992c) 'Introduction', in Brown 1992a, pp. 1–11.
- Brown, A. (1996) *The Gorbachev Factor* (Oxford: Oxford University Press).
- Brown, A. Kaser, M. and Srnith, G. (eds) (1994) *The Cambridge Encyclopedia of Russia and the Former Soviet Union* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Brown, B. (1993) 'Central Asia: The First Year of Unexpected Statehood', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 1, pp. 25–36.
- Brown, J. F. (1991) *Surge to Freedom* (Durham, N.C.: Duke University Press).
- Brown, J. F. (1994) *Hopes and Shadows* (Durham, N.C.: Duke University Press).
- Brugger, B. and Reglar, S. (1994) *Politics, Economics and Society in Contemporary China* (London: Macmillan).
- Brus, W. (1973) *The Economics and Politics of Socialism* (London: Routledge and Kegan Paul).
- Bruszt, L. (1992) '1989: The Negotiated Revolution in Hungary', in Bozoki, Korosenyi and Schopflin 1992, pp. 45–59.
- Bryant, C. and Mokrzycki, E. (eds) (1994a) *The New Great Transformation?* (London: Routledge).
- Bryant, C. and Mokrzycki, E. (1994b) 'Introduction: Theorizing in the Changes in East-Central Europe', in Bryant and Mokrzycki 1994a, pp. 1–13.
- Brym, R. J. and Degtyarev, A. (1993) 'Anti-Semitism in Moscow: Results of an October 1992 Survey', *Slavic Review*, vol. 52, no. 1 (Spring), pp. 1–12.
- Brzezinski, Z. (1989) *The Grand Failure* (New York: Scribners).
- Brzezinski, Z. (1993a) *Out of Control* (New York: Scribners).
- Brzezinski, Z. (1993b) 'The Great Transformation', *National Interest*, no. 33, pp. 3–13.
- Buckley, M. (1990) 'Social Policies and New Social Issues', in White, Pravda and Gitelman 1990, pp. 185–206.
- Bugajski, J. (1995) *Nations in Turmoil* (Boulder: Westview).

Bungs, D. (1993) 'Twenty-Three Groups Vie for Seats in the Latvian Parliament', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 23, pp. 44-9.

Bush, K. (1994a) 'Aspects of Military Conversion in Russia', *RFE/RL Research Report*, vol. 3, no. 14, pp. 31-4.

Bush, K. (1994b) 'Conversion and Privatization of Defense Enterprises in Russia', *RFE/RL Research Report*, vol. 3, no. 17, pp. 19-22.

Callinicos, A. (1991) *The Revenge of History* (Cambridge: Polity)

Cardoso, F. (1973) 'Associated-Dependent Development: Theoretical and Practical Implications', in A. Stepan (ed.), *Authoritarian Brazil* (New Haven: Yale University Press), pp. 142-76.

Carew Hunt, R. (1963) *The Theory and Practice of Communism* (Hammondsworth: Penguin).

Carnahan, R. and Corley, J. (1992) 'Czechoslovakia - June 8 and 9, 1990', in Garber and Bjornlund 1992, pp. 112-34.

Carothers, T. (1992) 'Romania - May 20, 1990', in Garber and Bjornlund 1992, pp. 75-94.

Carr, E. H. (1966) *The Bolshevik Revolution*, vol. 2 (Hammondsworth: Penguin).

Carrere d'Encausse, H. (1981) *Decline of an Empire* (New York: Harper and Row).

Carter, F. and Turnock, D. (eds) (1993) *Environmental Problems in Eastern Europe* (London: Routledge).

Castle-Kanerova, M. (1992) 'Social Policy in Czechoslovakia', in Deacon et al. 1992, pp. 91-117.

Cawson, A. (1986) *Corporatism and Political Theory* (Oxford: Blackwell).

Chan, K. (1995) 'Poland at the Crossroads: The 1993 General Election', *Europe-Asia Studies*, vol. 47, no. 1, pp. 123-45.

Chesnaux, J. (1979), *China: The People's Republic 1949-1976* (Hassocks: Harvester).

Chesnaux, J., Bastid, M. and Bergere, M.-C. (1976) *China: From the Opium Wars to the 1911 Revolution* (New York: Pantheon).

Chesnaux, J., Le Barbier, F. and Bergere, M.-C. (1977) *China: From the 1911 Revolution to Liberation* (Hassocks: Harvester).

Chin, J. (1993) 'Political Attitudes in Bulgaria', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 18, pp. 39-41.

Chiot, D. (ed.) (1991) *The Crisis of Leninism and the Decline of the Left* (Seattle: University of Washington Press).

- Chossudovsky, M. (1986) *Towards Capitalist Restoration?* (London: Macmillan).
- Clark, W. (1993) *Crime and Punishment in Soviet Officialdom* (New York: Sharpe).
- Clarke, D. (1993) 'Europe's Changing Constellations', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 37, pp. 13–15.
- Clarke, D. (1994a) 'Eastern Europe's Troubled Arms Industries: Part 1', *RFE/RL Research Report*, vol. 3, no. 14, pp. 35–43.
- Clarke, D. (1994b) 'Eastern Europe's Troubled Arms Industries: Part 2', *RFE/RL Research Report*, vol. 3, no. 21, pp. 28–39.
- Clarke, D. (1995) 'Uncomfortable Partners', *Transition*, vol. 1, no. 2, pp. 27–31.
- Clawson, R. and Kaplan L. (eds) (1982) *The Warsaw Pact* (Wilmington: Scholarly Resources).
- Cliff, T. (1974) *State Capitalism in Russia* (London: Pluto).
- Cohan, A. S. (1975) *Theories of Revolution* (London: Nelson).
- Cohen, J. (1983) 'Rethinking Social Movements', *Berkeley Journal of Sociology*, vol. 28, pp. 97–113.
- Cohen, J. and Arato, A. (1992) *Civil Society and Political Theory* (Cambridge, Mass.: MIT Press).
- Cohen, L. (1995) *Broken Bonds* (Boulder: Westview).
- Colton, T. and Tucker, R. (eds) (1995) *Patterns in Post-Soviet Leadership* (Boulder, Colo.: Westview).
- Connor, W. (1979) *Socialism, Politics, and Equality* (New York: Columbia University Press).
- Cook, L. (1995) 'Workers in Post-communist Poland, Russia and Ukraine', *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 28, no. 1, pp. 115–18.
- Corning, A. (1993) 'The Russian Referendum: An Analysis of Exit Poll Results', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 19, pp. 6–9.
- Corrin, C. (ed.) (1992a) *Superwomen and the Double Burden* (London: Scarlet Press).
- Corrin, C. (1992b) 'Introduction', in Corrin 1992a, pp. 1–26.
- Corrin, C. (1992c) 'Conclusion' in Corrin 1992a, pp. 236–55.
- Corrin, C. (1993) 'People and Politics', in White, Batt and Lewis 1993, pp. 186–204.
- Cotta, M. (1994) 'Building Party Systems after the Dictatorship: The East European Cases in a Comparative Perspective', in Pridham and Vanhanen 1994, pp. 99–127.

Coulson, A. (ed.) (1995) *Local Government in Eastern Europe* (Aldershot: Elgar).

Crampton, R. (1987) *A Short History of Modern Bulgaria* (Cambridge: Cambridge University Press).

Crampton, R. (1990) 'The Intelligentsia, the Ecology and the Opposition in Bulgaria', *World Today*, vol. 46, no. 2, pp. 23-6.

Crampton, R. (1994) *Eastern Europe in the Twentieth Century* (London: Routledge).

Crawford, B. (ed.) (1995a) *Markets, States and Democracy* (Boulder: Westview).

Crawford, B. (1995b) 'Post-Communist Political Economy: A Framework for the Analysis of Reform', in Crawford 1995a, pp. 3-42.

Crowe, D. (1995) *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia* (New York: St Martin's).

Cutwright, P. (1963) 'National Political Development: Measurement and Analysis', *American Sociological Review*, vol. 28, no. 2, pp. 253-64.

Cviic, C. (1991) *Remaking the Balkans* (London: Pinter).

Dahrendorf, R. (1990) *Reflections on the Revolution in Europe* (London: Chatto and Windus).

Dallin, D. (1951) *The New Soviet Empire* (London: Hollis and Carter).

Dallin, A. and Breslauer, G. (1970) *Political Terror in Communist Systems* (Stanford: Stanford University Press).

David, I. (1995) *Public Opinion Barometer* (Bucharest: Center for Urban and Regional Sociology).

Davis, C. (1989) 'Priority and the Shortage Model: The Medical System in the Socialist Economy', in C. Davis and W. Charemza (eds) *Models of Disequilibrium and Shortage in Centrally Planned Economies* (London: Chapman and Hall), pp. 427-59.

Davis, C. (1993a) 'Eastern Europe and the Former USSR: An Overview', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 40, pp. 31-4.

Davis, C. (1993b) 'The Former Soviet Union', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 40, pp. 35-43.

Dawisha, K. (1990) *Eastern Europe, Gorbachev, and Reform* (Cambridge: Cambridge University Press).

Dawisha, K. and Hanson, P. (eds) (1981) *Soviet-East European Dilemmas* (London: Heinemann).

Dawisha, K. and Parrot, B. (1994) *Russia and the New States of Eurasia* (Cambridge: Cambridge University Press).

Deacon, B. (1983) *Social Policy and Socialism* (London: Pluto).

Deacon, B. (1992a) 'East European Welfare: Past, Present and Future in Comparative Context', in Deacon et al. 1992, pp. 1-30.

Deacon, B. (1992b) 'The Future of Social Policy in Eastern Europe', in Deacon et al. 1992, pp. 167-91.

Deacon, B. (1993) 'Social Change, Social Problems and Social Policy', in White, Batt and Lewis 1993, pp. 225-39.

Deacon, B. and Szalai, J. (eds) (1990) *Social Policy in the New Eastern Europe* (Aldershot: Avebury).

Deacon, B. and Vidinova, A. (1992) 'Social Policy in Bulgaria', in Deacon et al. 1992, pp. 67-90.

Deacon, B. et al. (1992) *The New Eastern Europe* (London: Sage).

DeBardeleben, J. (ed.) (1991a) *To Breathe Free* (Washington D.C.: Woodrow Wilson Center Press).

DeBardeleben, J. (1991b) 'Introduction', in DeBardeleben 1991a, pp. 1-21.

Dempsey, J. (1993) 'East European Voices', in White, Batt and Lewis 1993, pp. 280-8.

Dennis, M. (1988), *German Democratic Republic* (London: Pinter).

Deutsch, K. and Smith, D. B. (1987) 'The Federal Republic of Germany - West Germany', in R. Macridis (ed.), *Modern Political Systems* (Englewood Cliffs: Prentice Hall), pp. 160-250.

Diamond, L., Linz, J. and Lipset, S. M. (eds) (1988-9), *Democracy in Developing Countries* (4 vols, Boulder: Rienner).

Di Palma, G. (1991a) 'Legitimation from the Top to Civil Society: Politico-Cultural Change in Eastern Europe', *World Politics*, vol. 44, no. 1, pp. 49-80.

Di Palma, G. (1991b) 'Why Democracy Can Work in Eastern Europe', *Journal of Democracy*, vol. 2, no. 1, pp. 21-31.

Dittrich, K. (1983) 'Testing the Catch-All Thesis: Some Difficulties and Possibilities', in H. Daalder and P. Mair (eds), *Western European Party Systems* (London: Sage), pp. 257-66.

Djelic, B. and Tsukanova, N. (1993) 'Voucher Auctions: A Crucial Step toward Privatization', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 30, pp. 10-18.

Dolling, Y. (ed.) (1991) *Who's Who of Women in World Politics* (London: Bowker-Saur).

Dominguez, J. (ed.) (1982) *Cuba: Internal and International Affairs* (Beverly Hills: Sage).

Dos Santos, T. (1970) 'The Structure of Dependence', *American Economic Review*, vol. 60, no. 2, pp. 231–6.

Drakulic-Ilic, S. (1985) 'Six Mortal Sins' of Yugoslav Feminism', in Morgan 1985a, pp. 739–41.

Dreyer, J. T. (1993) *China's Political System* (New York: Paragon House).

Dukes, P. (1990), *A History of Russia* (London: Macmillan).

Duncan, P. (1992) 'The Rebirth of Politics in Russia', in Hosking, Aves and Duncan 1992, pp. 67–120.

Dunlop, J. (1993) 'Russia: Confronting a Loss of Empire', in Bremmer and Taras 1993, pp. 43–72.

Dunn, J. (1989) *Modern Revolutions*, 2nd edn (Cambridge: Cambridge University Press).

Duverger, M. (1954) *Political Parties* (London: Methuen).

Duverger, M. (1980) 'A New Political System Model: Semi-Presidential Government', *European Journal of Political Research*, vol. 8, pp. 165–87.

East, R. (1992) *Revolutions in Eastern Europe* (London: Pinter).

Eberstadt, N. (1994) 'Demographic Disaster: The Soviet Legacy', *National Interest*, no. 36, pp. 53–7.

Einhorn, B. (1992) 'German Democratic Republic – Emancipated Women or Hardworking Mothers?' in Corrin 1992a, pp. 125–54.

Einhorn, B. (1993) *Cinderella Goes to Market* (London: Verso).

Eisenstadt, S. (1992) 'The Breakdown of Communist Regimes', *Daedalus*, vol. 21, pp. 21–42.

Ellman, M. (1969) *Economic Reform in the Soviet Union* (London: PEP Publishing).

Ellman, M. (1993) 'Multiple Causes of the Collapse', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 23, pp. 55–8.

Ellman, M. (1994) 'The Increase in Death and Disease under "Katastroika"', *Cambridge Journal of Economics*, vol. 18, pp. 329–55.

Emadi, H. (1993) 'Development Strategies and Women in Albania', *East European Quarterly*, vol. 27, no. 1, pp. 41–9.

Engelbrekt, K. (1993) 'Reinventing the Bulgarian Sercet Services', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 47, pp. 41–9.

Evans, G. and Whitefield, S. (1993) 'Identifying the Bases of Party Competition in Eastern Europe', *British Journal of Political Science*, vol. 23, pt 4, pp. 521–48.

- Fane, D. (1993) 'Moldova: Breaking Loose from Moscow', in Bremmer and Taras 1993, pp. 121-53.
- Ferge, Z. (1991) 'Recent Trends in Social Policy in Hungary', in Adam 1991a, pp. 132-55.
- Feshbach, M. and Friendly, A. (1992) *Ecocide in the USSR* (New York: Basic Books).
- Field, M. (1993) 'Post-Communist Medicine: Morbidity, Mortality and the Deteriorating Health Situation', May 1993 revised version of an unpublished paper presented at the Conference on the Social Legacy of Communism, Washington D.C., Feb. 1992.
- Fish, M. S. (1995) *Democracy from Scratch* (Princeton: Princeton University Press).
- Fisher, D. (1993) 'The Emergence of the Environmental Movement in Eastern Europe and its Role in the Revolutions of 1989', in Jancar-Webster 1993a, pp. 89-113.
- Fitzmaurice, J. (1995) 'The Hungarian Election of May 1994', *Electoral Studies*, vol. 14, no. 1, pp. 77-80.
- Florinsky, M. (1969) *Russia: A Short History* (Toronto: Collier-Macmillan).
- Fodor, E. (1994) 'The Political Woman? Women and Politics in Hungary', in Rueschemeyer 1994, pp. 171-99.
- Frank, A. (1969) *Development and Underdevelopment in Latin America* (New York: Monthly Review Press).
- Frazer, G. and Lancelle, G. (1994) *Zhirinovsky* (London: Penguin).
- Frentzel-Zagorska, J. (1989) 'Semi-free Elections in Poland', unpublished paper presented at the Australasian Political Studies Association annual conference, Sydney.
- Frentzel-Zagorska, J. (ed.) (1993) *From a One-Party State to Democracy* (Amsterdam: Rodopi).
- Friedrich, C. and Brzezinski, Z. (1965) *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* (Cambridge: Harvard University Press).
- Frydman, R., Rapaczynski, A. and Earle, J. et al. (1993) *The Privatization Process in Central Europe* (London: Central European University Press).
- Fukuyama, F. (1989) 'The End of History?' *National Interest*, no. 16, pp. 3-18.
- Fukuyama, F. (1992) *The End of History and the Last Man* (New York: Free Press).
- Fukuyama, F. (1993) 'The Modernizing Imperative', *National Interest*, no. 31, pp. 10-18.

Funk, N. (1993) 'Introduction: Women and Post-Communism', in Funk and Mueller 1993, pp. 1-14.

Funk, N. and Mueller, M. (eds) (1993) *Gender Politics and Post-Communism* (New York: Routledge).

Fuszara, M. (1993) 'Abortion and the Formation of the Public Sphere in Poland' in Funk and Mueller 1993, pp. 241-52.

Garber, L. (1992) 'Bulgaria - June 10, 1990', in Garber and Bjornlund 1992, pp. 135-60.

Garber, L. and Bjornlund, E. (eds) (1992) *The New Democratic Frontier* (Washington D.C.: National Democratic Institute for International Affairs).

Garton Ash, T. (1989) *The Uses of Adversity* (London: Granta).

Garton Ash, T. (1991) *The Polish Revolution* (London: Granta).

Gellner, E. (1983) *Nations and Nationalism* (Ithaca: Cornell University Press).

George, V. and Manning, N. (1980) *Socialism, Social Welfare and the Soviet Union* (London: Routledge and Kegan Paul).

Gerth, H. and Wright Mills, C. (1970) *From Max Weber* (London: Routledge and Kegan Paul).

Gibson, J. (1994a) 'Understandings of Anti-Semitism in Russia: An Analysis of the Politics of Anti-Jewish Attitudes', *Slavic Review*, vol. 53, no. 3, pp. 796-806.

Gibson, J. (1994b) 'Misunderstandings of Anti-Semitism in Russia: An Analysis of the Politics of Anti-Jewish Attitudes', *Slavic Review*, vol. 53, no. 3, pp. 829-35.

Gigli, S. (1995) 'Toward Increased Participation in the Political Process', *Transition*, vol. 1, no. 16, pp. 18-21.

Gill, G. (1991) (Book review), *Australian Journal of Political Science*, vol. 26, no. 3, p. 594.

Gill, G. (1993) 'The Soviet Transition and "Democracy from Above"', in White, Gill and Slider 1993, pp. 212-29.

Gill, G. (1994) *The Collapse of a Single-Party System* (Cambridge: Cambridge University Press).

Girnius, S. (1992) 'The Parliamentary Elections in Lithuania', *RFE/RL Research Report*, vol. 1, no. 48, pp. 6-12.

Girnius, S. (1993a) 'Problems in the Lithuanian Military', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 42, pp. 44-7.

Girnius, S. (1993b) 'Lithuania', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 40, pp. 53-5.

Girnius, S. (1994) 'Lithuania: Former Communists Fail to Solve Problems', *RFE/RL Research Report*, vol. 3, no. 1, pp. 99-102.

Girnius, S. (1995a) 'Reaching West while Eyeing Russia', *Transit-on*, vol. 1, no. 1, pp. 14-48.

Girnius, S. (1995b) 'A Tilt to the Left', *Transition*, vol. 1, no. 9, pp. 28-31.

Gitelman, Z. (1991) 'Glasnost, Perestroika and Antisemitism', *Foreign Affairs*, vol. 70, no. 2, pp. 141-59.

Gitelman, Z. (ed.) (1992), *The Politics of Nationality and the Erosion of the USSR* (New York: St Martin's Press).

Gitelman, Z. (1994) 'Nationality and Ethnicity in Russia and the Post-Soviet Republics', in White, Pravda and Gitelman 1994, pp. 237-265.

Glenny, M. (1990) *The Rebirth of History* (London: Penguin).

Glenny, M. (1993) *The Fall of Yugoslavia* (London: Penguin).

Goldman, M. (1991) *What Went Wrong with Perestroika* (New York: Norton).

Goldstein, J. (1995) 'The Coming Chinese Collapse', *Foreign Policy*, no. 99, pp. 35-52.

Gomez, V. (1995) 'News of Note Across the Region', *Transition*, vol. 1, no. 4, pp. 40-3.

Gonzalez, E. (1974) *Cuba under Castro* (Boston: Houghton Mifflin).

Gorbachev, M. (1987) *Perestroika* (London: Collins).

Gotovska-Popova, T. (1993) 'Bulgaria's Troubled Social Security System', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 26, pp. 43-7.

Gray, J. (1977) 'China: Communism and Confucianism', in A. Brown and J. Gray (eds), *Political Culture and Political Change in Communist States* (London: Macmillan).

Grofman, B. and Lijphart, A. (eds) (1986) *Electoral Laws and their Political Consequences* (New York: Agathon).

Grove Haines, C. (ed.) (1954) *The Threat of Soviet Imperialism* (Baltimore: Johns Hopkins University Press).

Gurr, T. R. (1970) *Why Men Rebel* (Princeton: Princeton University Press).

Habermas, J. (1976) 'What Does a Legitimation Crisis Mean Today? Legitimation Problems in Late Capitalism', included in W. Connolly (ed.), *Legitimacy and the State* (Oxford: Blackwell, 1984), pp. 134-79.

Habermas, J. (1976) *Legitimation Crisis* (London: Heinemann).

- Hall, D. (1993) 'Albania', in Carter and Tumock 1993, pp. 7–37.
- Hall, J. (1995) 'After the Vacuum: Post-Communism in the Light of Tocqueville', in Crawford 1995a, pp. 82–100.
- Halligan, L. and Mozdouxhov, B. (1995) *A Guide to Russia's Parliamentary Elections* (London: Social Market Foundation).
- Hancock, D. and Welsh, H. (eds) (1994) *German Unification* (Boulder: Westview).
- Harasymiw, B. (1969) 'Nomenklatura: The Soviet Communist Party's Leadership Recruitment System', *Canadian Journal of Political Science*, vol. 2, no. 3, pp. 493–512.
- Harding, N. (1983) *Lenin's Political Thought* (London: Macmillan).
- Hardt, J. (1977) 'Summary', in Joint Economic Committee, East European Economies Post-Helsinki (Washington D.C.: US Government Printing Office), pp. ix–xxiv.
- Harman, C. (1983) *Class Struggles in Eastern Europe 1945–83* (London: Pluto).
- Hauser, E. Heyns, B. and Mansbridge, J. (1993) 'Feminism in the Interstices of Politics and Culture: Poland in Transition', in Funk and Mueller 1993, pp. 257–73.
- Havelkova, H. (1993) 'A Few Prefeminist Thoughts', in Funk and Mueller 1993, pp. 62–73.
- Haynes, V. and Semyonova, O. (eds) (1979) *Workers Against the Gulag* (London: Pluto).
- Heinen, J. (1992) 'Polish Democracy is a Masculine Democracy', *Women's Studies International Forum*, vol. 15, no. 1, pp. 129–38.
- Heinrich, H-G, (1986) *Hungary* (London: Frances Pinter).
- Held, J. (ed.) (1992) *The Columbia History of Eastern Europe in the Twentieth Century* (New York: Columbia University Press).
- Held, J. (ed.) (1993) *Democracy and Right-Wing Politics in Eastern Europe in the 1990s* (New York: Columbia University Press).
- Heller, A. (1984) 'Legitimation', in F. Feher, A. Heller and G. Markus, *Dictatorship Over Needs* (Oxford: Blackwell), pp. 137–55.
- Herspring, D. (1995) 'The Russian Military: Three Years On', *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 28, no. 2, pp. 163–82.
- Hesli V., Miller, A. and Reisinger, W. (1994) 'Comment on Brym and Degtyarev's Discussion of Anti-Semitism in Moscow', *Slavic Review*, vol. 53, no. 3, pp. 836–41.
- Hill, R. (1994) 'Parties and the Party System', in White, Pravda and Gitelman 1994, pp. 88–108.

Hinton, H. (1978) *An Introduction to Chinese Politics* (New York: Holt, Rinehart and Winston/Praeger).

Hobsbawm, E. (1992) *Nations and Nationalism since 1780* (Cambridge: Cambridge University Press).

Hockenos, P. (1993) *Free to Hate* (New York: Routledge).

Hohmann, H.-H., Kaser, M. and Thalheim, K. C. (eds) (1975) *The New Economic Systems of Eastern Europe* (London: Hurst).

Holloway, D. (1983) *The Soviet Union and the Arms Race* (New Haven: Yale University Press).

Holmes, L. (1981) *The Policy Process in Communist States* (Beverly Hills: Sage).

Holmes, L. (1986a) *Politics in the Communist World* (Oxford: Oxford University Press).

Holmes, L. (1986b) 'The State and the Churches in the GDR', in Miller and Rigby 1986, pp. 93-114.

Holmes, L. (1992) 'The GDR: The Search for Autonomous Patterns of Development', in Miller 1992a, pp. 65-83.

Holmes, L. (1993a) *The End of Communist Power* (Cambridge: Polity Press).

Holmes, L. (1993b) 'On Communism, Post-Communism, Modernity and Post-Modernity', in Frenzel-Zagorska 1993, pp. 21-43.

Holmes, L. (1994) 'Normalisation and Legitimation in Postcommunist Russia', in White, Pravda and Gitelman 1994, pp. 309-30.

Holmes, L. (1995) 'Russia's Relations with the Former External Empire', in A. Saikal and W. Maley (eds) *Russia in Search of its Future* (Cambridge: Cambridge University Press), pp. 123-41.

Holmes, S. (1994) 'The End of Decommunization', *East European Constitutional Review*, vol. 3, nos. 3-4, pp. 33-6.

Holmes, S. (1995) 'Conceptions of Democracy in the Draft Constitutions of Post-Communist Countries', in Crawford 1995a, pp. 71-81.

Holt, A. (1985) 'The First Soviet Feminists', in B. Holland (ed.), *Soviet Sisterhood* (London: Fourth Estate), pp. 237-65.

Hosking, G. (1992a) 'The Beginnings of Independent Political Activity', in Hosking, Aves and Duncan 1992, pp. 1-28.

Hosking, G. (1992b) *A History of the Soviet Union* (London: Fontana).

Hosking, G., Aves J. and Duncan, P. (1992) *The Road to Post-Communism* (London: Pinter).

- Howard, D. (ed.) (1993) *Constitution Making in Eastern Europe* (Washington D.C.: Woodrow Wilson Center Press).
- Huang, Y.-S. (1995) 'Why China Will Not Collapse', *Foreign Policy*, no. 99, pp. 54-68.
- Hunter, S. (1993) 'Azerbaijan: Search for Identity and New Partners', in Bremmer and Taras 1993, pp. 225-60.
- Huntington, S. (1987) 'The Goals of Development', in Weiner and Huntington 1987, pp. 3-32.
- Huntington, S. (1991) *The Third Wave* (Norman: University of Oklahoma Press).
- Huskey, G. (1993) 'Kyrgyzstan: The Politics of Demographic and Economic Frustration', in Bremmer and Taras 1993, pp. 398-418.
- Inter-Parliamentary Union (1992) *Women and Political Power* (Geneva: Inter-Parliamentary Union).
- Inter-Parliamentary Union (1995) *Parliaments: World Directory 1995* (Geneva: Inter-Parliamentary Union).
- Ionescu, D. (1993) 'Romania', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 40, pp. 60-2.
- Ionescu, G. (1965) *The Break-up of the Soviet Empire in Eastern Europe* (Baltimore: Penguin).
- Jancar, B. (1978) *Women under Communism* (Baltimore: Johns Hopkins University Press).
- Jancar-Webster, B. (ed.) (1993a) *Environmental Action in Eastern Europe* (Armonk, N.Y.: Sharpe).
- Jancar-Webster, B. (1993b) 'Introduction', in Jancar-Webster 1993a, pp. 1-8.
- Jankowska, H. (1993) 'The Reproductive Rights Campaign in Poland', *Women's Studies International Forum*, vol. 16, no. 3, pp. 291-6.
- Jasiewicz, K. (1993) 'Structures of Representation', in White, Batt and Lewis 1993, pp. 124-46.
- Jennett, C. and Stewart, R. (eds) (1989a) *Politics of the Future* (Melbourne: Macmillan).
- Jennett, C. and Stewart, R. (1989b) 'Introduction', in Jennett and Stewart 1989a, pp. 1-28.
- Joeste, M. et al. (eds) (1991) *The Baltic States* (Tallinn, Riga and Vilnius Estonian, Latvian and Lithuanian Encyclopedia Publishers).
- Jones, A. (ed.) (1994) *Education and Society in the New Russia* (Armonk, N.Y.: Sharpe).

Jones, A., Connor, W. and Powell, D. (eds) (1991) *Soviet Social Problems* (Boulder: Westview).

Jones, S. (1992) 'Revolutions in within Revolution: Minorities in the Georgian Republic', in Gitelman 1992, pp. 77-101.

Jones, S. (1993) 'Georgia: A Failed Democratic Transition', in Bremmer and Taras 1993, pp. 288-310.

Joravsky, D. (1970) *The Lysenko Affair* (Cambridge: Harvard University Press).

Jowitt, K. (1992) *New World Disorder* (Berkeley: University of California Press).

Kaminski, B. (1991) *The Collapse of State Socialism* (Princeton: Princeton University Press).

Karabel, J. (1993) 'Polish Intellectuals and the Origins of Solidarity: The Making of an Oppositional Alliance', *Communist and Post-Communism Studies*, vol. 26, no. 1, pp. 25-46.

Karsten, S. and Majoor, D. (eds) (1994) *Education in East Central Europe* (New York: Waxmann Munster).

Kaser, M. (1976) *Health Care in the Soviet Union and Eastern Europe* (London: Croom Helm).

Kaser, M. (1993) 'The Marketization of Eastern Europe', in J. Story (ed.), *The New Europe* (Oxford: Blackwell), pp. 378-96.

Keane, J. (ed.) (1988) *Civil Society and the State* (London: Verso).

Kelder, M. (ed.) (1994) *Women and Government* (Westport: Praeger).

Kellas, J. (1991) *The Politics of Nationalism and Ethnicity* (London: Macmillan).

Kennedy, P. (1987) *The Rise and Fall of the Great Powers* (New York: Random House).

Kennedy, P. (1993) *Preparing for the Twenty-First Century* (New York: Random House).

Kerblay, B. (1983) *Modern Soviet Society* (London: Methuen).

Keren, M. and Ofer, G. (eds) (1992) *Trials of Transition* (Boulder: Westview).

Kettle, S. (1995) 'Of Money and Morality', *Transition*, vol. 1, no.3, pp. 36-9.

Kiczko, Z. and Farkasova, E. (1993) 'The Emancipation of Women: A Concept that Failed', in Funk and Mueller 1993, pp. 84-94.

Kionka, R. (1992) 'Estonian Political Struggle Centres on Voting Rights', *RFE/RL Research Report*, vol. 1, no. 24, pp. 15-17.

- Kiraly, Z. (1991) 'Recent Hungarian Approaches to Agricultural Pollution', in DeBardeleben 1991a, pp. 197–209.
- Kirchheimer, O. (1966) 'The Transformation of the Western European Party System', in J. LaPalombara and M. Weiner (eds) (1966), *Political Parties and Political Development* (Princeton: Princeton University Press), pp. 177–200.
- Kirschbaum, S. (1995) *A History of Slovakia* (New: York St Martin's).
- Kiss, Y. (1991) 'The Second 'No': Women in Hungary', *Feminist Review*, no. 39, pp. 49–57.
- Kitschelt, H. (1992) 'The Formation of Party Systems in East Central Europe', *Politics and Society*, vol. 20, no. 1, pp. 7–50.
- Kligman, G. (1992) 'The Politics of Reproduction in Ceausescu's Romania: A Case Study in Political Culture', *East European Politics and Societies*, vol. 6, no. 3, pp. 364–418.
- Kolakowski, L. (1981) *Main Currents of Marxism* (3 vols, Oxford: Oxford University Press).
- Kolankiewicz, G. and Lewis, P. (1988) *Poland* (London: Pinter).
- Kolsto, P., Edemsky, A. and Kalashnikova, N. (1993) 'The Dniester Conflict: Between Irredentism and Separatism', *Eupore-Asia Studies*, vol. 45, no. 6, pp. 973–1000.
- Komarov, B. (1978) *The Destruction of Nature in the Soviet Union* (London: Pluto).
- Kontorovich, V. (1993) 'The Economic Fallacy', *National Interest*, no. 31, pp. 35–45.
- Koole, R. and Mair, P. (1994) 'Political Data in 1993', *European Journal of Political Research*, vol. 26, nos 3–4, pp. 221–9.
- Komai, J. (1992) *The Socialist System* (Princeton: Princeton University Press).
- Korosenyi, A. (1991) 'Revival of the Past or New Beginning? The Nature of Post-Communist Politics', *Political Quarterly*, vol. 62, no. 1, pp. 52–74.
- Kozeltsev, M. (1993) 'Old and New in the Environmental Policy of the Former Soviet Union', in Jancar-Webster 1993a, pp. 58–72.
- Kramer, M. (1993) 'From Dominance to Hegemony to Collapse: Soviet Policy in East-Central Europe 1945–1991', unpublished paper.
- Ksiezopolski, M. (1990) 'Is Social Policy a Problem in a Socialist Country?' in Deacon and Szalai 1990, pp. 51–62.
- Kukathas, C. and Lovell, D. (1991) 'The Significance of Civil Society', in Kukathas, Lovell and Maley 1991, pp. 18–40.

- Kukathas, C., Lovell, D. and Maley, W. (eds) (1991) *The Transition from Socialism* (Melbourne: Longman Cheshire).
- Kupchan, C. (ed.) (1995) *Nationalism and Nationalities in the New Europe* (Ithaca, N. Y.: Cornell University Press).
- Kusin, V. (1977) 'Czechoslovakia', in M. McCauley (ed.), *Communist Power in Europe 1944-1949* (London: Macmillan), pp. 73-94.
- Lane, D. (1978) *Politics and Society in the USSR* (London: Martin Robertson).
- Lane, D. (1982) *The End of Social Inequality* (London: Allen and Unwin).
- Lane, D. (1985) *Soviet Economy and Society* (Oxford: Blackwell).
- Latynsky, M. (1992) 'Poland - May 27, 1990', in Garber and Bjornlund 1992, pp. 95-111.
- Lavigne, M. (1995) *The Economics of Transition* (London: Macmillan).
- Lefort, C. (1977) 'La premiere revolution anti-totalitaire', *Esprit*, no. 1, pp. 13-19.
- Lemke, C. and Marks, G. (eds) (1992) *The Crisis of Socialism in Europe* (Durham, N.C.: Duke University Press).
- Lemon, A. (1995) 'In Russia, a Community Divided', *Transition*, vo. 1, no. 4, pp. 12-18.
- Lentini, P. (1994) *Statistical Data on Women in the USSR* (Glasgow: Lorton House).
- Lentini, P. and McGrath, T. (1994) 'The Rise of the Liberal Democratic Party and the 1993 Elections', *Harriman Institute Forum*, vol. 7, no. 6, pp. 1-12.
- Lewis, P. (ed.) (1992) *Democracy and Civil Society in Eastern Europe* (New York: St Martin's Press).
- Lewis, P. (1993) 'Democracy and its Future in Eastern Europe', in D. Held (ed.), *Prospects for Democracy* (Cambridge: Polity), pp. 291-311.
- Lewis, P., Lomax B. and Wightman, G. (1994) 'The Emergence of Multi-party Systems in East-Central Europe', in Pridham and Vanhanen 1994, pp. 151-88.
- Ligachev, Ye. (1993) *Inside Gorbachev's Kremlin* (New York: Pantheon).
- Lijphart, A. (ed.) (1992) *Parliamentary versus Presidential Government* (New York: Oxford University Press).
- Linz, J. (1994) 'Presidential or Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference?' in Linz and Valenzuela 1994, pp. 3-87.

Linz, J. and Valenuela, A. (eds) (1994) *The Failure of Presidential Democracy* (Baltimore: Johns Hopkins University Press).

Lipset, S. (1959) 'Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy', *American Political Science Review*, vol. 53, no. 1, pp. 69–105.

Lissyutkina, L. (1993) 'Soviet Women at the Crossroads of Perestroika', in Funk and Mueller 1993, pp. 274–86.

Liu, A. (1986) *How China is Ruled* (Englewood Cliffs: Prentice Hall).

Los, M. (ed.) (1990) *The Second Economy in Marxist States* (London: Macmillan).

Lovenduski, J. and Woodall, J. (1987) *Politics and Society in Eastern Europe* (London: Macmillan).

Lowenhardt, J. (1995) *The Reincarnation of Russia* (Durham, N.C.: Duke University Press).

Lucky, C. (1993/4) 'Table of Presidential Powers in Eastern Europe', *East European Constitutional Review*, vols 2/3, nos 4/1, pp. 81–94.

Lucky, C. (1994) 'Table of Twelve Electoral Laws', *East European Constitutional Review*, vol. 3, no. 2, pp. 65–77.

Lydall, H. (1986) *Yugoslav Socialism* (Oxford: Oxford University Press).

Malloy, J. and Seligson, M. (eds) (1987) *Authoritarians and Democrats* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press).

Manning, N. (1992) 'Social Policy in the Soviet Union and its Successors', in Deacon et al. 1992, pp. 31–66.

Marnie, S. (1993) 'The Social Safety Net in Russia', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 17, pp. 17–23.

Marples, D. (1987) *Chernobyl and Nuclear Power in the USSR* (London: Macmillan).

Martin, K. (1994) 'Central Asia's Forgotten Tragedy', *RFE/RL Research Report*, vol. 3, no. 30, pp. 35–48.

Marx, K. and Engels, F. (1970) *The German Ideology* (London: Lawrence and Wishart).

Mason, D. (1992) *Revolution in East-Central Europe* (Boulder: Westview).

Matthews, M. (1991) 'Perestroika and the Rebirth of Charity', in Jones, Connor and Powell 1991, pp. 154–71.

McAdams, M. (1992) *Croatia* (Sacramento: CIS Monographs).

McAuley, M. (1992) *Soviet Politics 1917–1991* (Oxford: Oxford University Press).

McFaul, M. (1993) *Post-Communist Politics* (Washington D.C.: Center for Strategic and International Studies).

McGregor, J. (1993) 'How Electoral Laws Shape Eastern Europe's Parliaments', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 4, pp. 11-18.

McGregor, J. (1994) 'The Presidency in East Central Europe', *RFE/RL Research Report*, vol. 3, no. 2, pp. 23-31.

McIntosh, M., Abele Mac Iver, M., Abele, D. and Smeltz, D. (1994) 'Publics Meet Market Democracy in Central and East Europe, 1991-1993', *Slavic Review*, vol. 53, no. 2, pp. 483-512.

McIntyre, R. (1988) *Bulgaria* (London: Pinter).

McLean, L. and Garber, L. (1992) *The October 13 1991 Legislative and Municipal Elections in Bulgaria* (Washington D.C.: National Democratic Institute for International Affairs).

McLellan, D. (1980a) *The Thought of Karl Marx* (London: Macmillan).

McLellan, D. (1980b) *Marxism after Marx* (London: Macmillan).

McLellan, D. (ed.) (1988) *Marxism: Essential Writings* (Oxford: Oxford University Press).

McMahon, E. (1992) 'Slovenia - April 7 and 21, 1990', in Garber and Bjornlund 1992, pp. 65-74.

Medvedev, G. (1991) *The Truth about Chernobyl* (New York: Basic Books).

Medvedev, Z. (1969) *The Rise and Fall of T. D. Lysenko* (New York: Columbia University Press).

Medvedev, Z. (1990) *The Legacy of Chernobyl* (Oxford: Blackwell).

Melia, T. (1992) 'Hungary - March 25, 1990', in Garber and Bjornlund 1992, pp. 39-64.

Mendeloff, D. (1994) 'Explaining Russian Military Quiescence: The 'Paradox of Disintegration' and the Myth of a Military Coup', *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 27, no. 3, pp. 225-46.

Mestrovic, S. (1994) *The Balkanization of the West* (London: Routledge).

Meth-Cohn, D., with others (1993) 'The New Left', *Business Central Europe*, vol. 1, no. 6, pp. 7-9.

Meyer, A. (1984) *Communism* (New York: Random House).

Michta, A. (1994) *The Government and Politics of Postcommunist Europe* (Westport: Praeger).

Mihalka, M. (1995a) 'Creeping Toward the East', *Transition*, vol. 1, no. 1, pp. 80-5.

- Mihalka, M. (1995b) 'The Bumpy Road to Western Europe', *Transition*, vol. 1, no. 1, pp. 73-9.
- Millard, F. (1992) 'Social Policy in Poland', in Deacon et al. 1992, pp. 118-43.
- Millard, F. (1994) *The Anatomy of the New Poland* (Aldershot: Elgar).
- Miller, J. (1993) *Mikhail Gorbachev and the End of Soviet Power* (London: Macmillan).
- Miller, R. (ed.) (1992a) *The Developments of Civil Society in Communist Systems* (Sydney: Allen and Unwin).
- Miller, R. (1992b) 'Civil Society in Communist Systems: An Introduction', in Miller 1992a, pp. 1-10.
- Miller, R. and Rigby, T. H. (eds) (1994) *Religion and Politics in Communist States* (Canberra: Australian National University).
- Molyneux, M. (1990) 'The "Woman Question" in the Age of Perestroika', *New Left Review*, no. 183, pp. 23-49.
- Moore, B. (1966) *Social Origins of Dictatorship and Democracy* (Boston: Beacon).
- Morgan, R. (ed.) (1985a) *Sisterhood is Global* (Hammondsworth: Penguin).
- Morgan, R. et al. (1985b) 'Hungary', in Morgan 1985a, pp. 289-92.
- Morrison, J. (1994) *Vladimir Zhirinovskiy* (Washington D.C.: National Defense University).
- Morvant, H. (1995a) 'Unemployment: A Growing Problem', *Transition*, vol. 1, no. 6, pp. 46-50.
- Morvant, P. (1995b) 'Bearing the "Double Burden" in Russia', *Transition*, vol. 1, no. 16, pp. 4-9 and 60.
- Mushaben, J. (1984) 'Swords to Plowshares: The Church, the State and the East German Peace Movement', *Studies in Comparative Communism*, vol. 17, no. 2, pp. 123-35.
- Musil, J. (ed.) (1995) *The End of Czechoslovakia* (Budapest: Central European University Press).
- Nadaï, A. (1992) 'Choice of Electoral Systems', in Garber and Bjornlund 1992, pp. 190-203.
- Nathan, A. (1990) *China's Crisis* (New York: Columbia University Press).
- Nogee, J. and Donaldson, R. (1988) *Soviet Foreign Policy since World War II* (Oxford: Pergamon).

Nourzhanov, K. (1994) 'The Elections in Kazakhstan', *Centre for Middle Eastern and Central Asian Studies Bulletin*, vol. 1, no. 1, pp. 3-4.

Nove, A. (1986) *The Soviet Economic System* (Winchester, Mass.: Allen and Unwin).

Nove, A. (1992) *An Economic History of the USSR 1917-1991* (Harmondsworth: Penguin).

Obrman, J. (1992) 'The Czechoslovak Elections', *RFE/RL Research Report*, vol. 1, no. 26, pp. 12-19.

Obrman, J. (1993) 'Military Reform in the Czech Republic', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 41, pp. 37-42.

O'Connor, J. (1973) *The Fiscal Crisis of the State* (New York: St. Martin's Press).

O'Donnell, G. (1973) *Modernization and Bureaucratic Authoritarianism* (Berkeley: Institute of International Studies, University of California).

O'Donnell, G., Schmitter, P. and Whitehead, L. (eds) (1986) *Transitions from Authoritarian Rule* (Baltimore: Johns Hopkins University Press).

Offe, C. (1984) *Contradictions of the Welfare State* (London: Hutchinson).

Offe, C. (1991) 'Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe', *Social Research*, vol. 58, no. 4, pp. 865-92.

Ogden, S. (1989) *China's Unresolved Issues* (Englewood Cliffs: Prentice Hall).

Okolicsanyi, K. (1993) 'Hungary's Misused and Costly Social Security System', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 17, pp. 12-16.

Ortung, R. (1995a) 'Battling Over Electoral Laws', *Transition*, vol. 1, no. 15, pp. 32-6.

Ortung, R. (1995b) 'Yeltsin's Most Dangerous Rival', *Transition*, vol. 1, no. 22, pp. 17-18.

Osiatynski, W. (1994) 'Decommunization and Recommunization in Poland', *East European Constitutional Review*, vol. 3, nos 3-4, pp. 36-41.

Pakulski, J. (1991) *Social Movements* (Melbourne: Longman Cheshire).

Pakulski, J. (1993) 'East European Revolutions and "Legitimacy Crisis"', in Frentzel-Zagorska 1993, pp. 67-87.

Pannier, B. (1995) 'A Step Back for Democracy', *Transition*, vol. 1, no. 11, pp. 62-6.

Pano, N. (1968) *The People's Republic of Albania* (Baltimore: Johns Hopkins University Press).

Panova, R., Gavrilova, R. and Merdzanska, C. (1993) 'Thinking Gender: Bulgarian Women's Im/possibilities', in Funk and Mueller 1993, pp. 15-21.

Park, A. (1994) 'Ethnicity and Independence: The Case of Estonia in Comparative Perspective', *Europe-Asia Studies*, vol. 46, no. 1, pp. 69-87.

Pataki, J. (1993a) 'A New Era in Hungary's Social Security Administration', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 27, pp. 57-60.

Pataki, J. (1993b) 'Hungary', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 40, pp. 50-2.

Pavkovic, A., Koscharsky, H. and Czarnota, A. (eds) (1995) *Nationalism and Post-Communism* (Aldershot: Dartmouth).

Pehe, J. (1993) 'Czechoslovakia: Toward Dissolution', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 1, pp. 84-8.

Pei, M. (1994) *From Reform to Revolution* (Cambridge: Harvard University Press).

Pelczynski, Z. (1988) 'Solidarity and 'The Rebirth of Civil Society' in Poland, 1976-81', in Keane 1988, pp. 361-80.

Perez, L. (1988) *Cuba: Between Reform and Revolution* (New York: Oxford University Press).

Petrova, D. (1993) 'The Winding Road to Emancipation in Bulgaria', in Funk and Mueller 1993, pp. 22-9.

Pipes, R. (1974) *Russia under the Old Regime* (Harmondsworth: Penguin).

Poggi, G. (1978) *The Development of the Modern State* (London: Hutchinson).

Popper, K. (1957) *The Poverty of Historicism* (London: Routledge and Kegan Paul).

Powell, D. (1991) 'Aging and the Elderly', in Jones, Connor and Powell 1991, pp. 172-93.

Pravda, A. (1986) 'Elections in Communist Party States', in S. White and D. Nelson (eds), *Communist Politics* (London Macmillan), pp. 27-54.

Pravda, A. (ed.) (1992) *The End of the Outer Empire* (London: Sage).

Pribylovskii, V. (1992) *Dictionary of Political Parties and Organizations in Russia* (Washington D.C.: Center for Strategic and International Studies).

- Pridham, G. (ed.) (1984) *The New Mediterranean Democracies* (London: Cass).
- Pridham, G. and Lewis, P. (eds) (1996) *Stabilising Fragile Democracies* (London: Routledge).
- Pridham, G. and Vanhanen, T. (eds) (1994) *Democratization in Eastern Europe* (London: Routledge).
- Prifti, P. (1978) *Socialist Albania since 1944* (Cambridge, Mass.: MIT Press).
- Pryde, P. (1991) *Environmental Management in the Soviet Union* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Pye, L. (1966) *Aspects of Political Development* (Boston: Little Brown).
- Rabkin, R. (1991) *Cuban Politics* (New York: Praeger).
- Rady, M. (1992) *Romania in Turmoil* (London: Tauris).
- Ramet, P. (ed.) (1989) *Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics* (Durham, N.C.: Duke University Press).
- Ramet, S. (1993) (Book review), *American Political Science Review*, vol. 87, no. 2, pp. 526–7.
- Ramet, S. (1995) *Social Currents in Eastern Europe* (Durham, N.C.: Duke University Press).
- Rau, Z. (ed.) (1991a) *The Reemergence of Civil Society in Eastern Europe and the Soviet Union* (Boulder: Westview).
- Rau, Z. (1991b) 'Introduction', in Rau 1991a, pp. 1–23.
- Rau, Z. (1991c) 'Human Nature, Social Engineering, and the Reemergence of Civil Society', in Rau 1991a, pp. 25–50.
- Reddaway, P. (1983) 'Policy towards Dissent since Khrushchev', in T. H. Rigby, A. Brown and P. Reddaway (eds), *Authority, Power and Policy in the USSR* (London: Macmillan), pp. 158–92.
- Reddaway, P. (1993) 'The Role of Popular Discontent', *National Interest*, no. 31, pp. 57–63.
- Reid, E. (1995) 'The Russian Federation Constitutional Court', *Coexistence*, no. 32, pp. 277–303.
- Reisch, A. (1993a) 'The Hungarian Army in Transition', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 10, pp. 38–52.
- Reisch, A. (1993b) 'The Central European Initiative: To Be or Not To Be?' *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 34, pp. 30–7.
- Reisinger, W., Miller, A., Hesli, V. and Maher, K. (1994) 'Political Values in Russia, Ukraine and Lithuania: Sources and Implications for Democracy', *British Journal of Political Science*, vol. 24, pt 2, pp. 183–223.

Remington, R. (1971) *The Warsaw Pact* (Cambridge, Mass.: MIT Press).

Remington, T. (ed.) (1994a) *Parliaments in Transition* (Boulder: Westview).

Remington, T. (ed.) (1994b) 'Introduction: Parliamentary Elections and the Transition from Communism', in Remington 1994a, pp. 1-27.

Rhodes, M. (1993) 'The Former Soviet Union and the Future: Facing Uncertainty', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 24, pp. 52-5.

Riasanovsky, N. (1984) *A History of Russia* (New York: Oxford University Press).

Rigby, T. H. (1982) 'Introduction: Political Legitimacy, Weber and Communist Mono-organisational Systems', in Rigby and Feher 1982, pp. 1-26.

Rigby, T. H. (1988) 'Staffing USSR Incorporated: The Origins of the Nomenklatura System', *Soviet Studies*, vol. 40, no. 4, pp. 523-37.

Rigby, T. H. (1990) *The Changing Soviet System* (Aldershot: Edward Elgar).

Rigby, T. H. (1991) 'Mono-organisational Socialism and the Civil Society', in Kukathas, Lovell and Maley 1991, pp. 107-22.

Rigby, T. H. (1992) 'The USSR: End of a Long, Dark Night?', in Miller 1992a, pp. 11-23.

Rigby, T. H. and Feher, F. (eds) (1982) *Political Legitimation in Communist States* (London: Macmillan).

Riggs, F. (1988) 'The Survival of Presidentialism in America: Para-constitutional Practices', *International Political Science Review*, vol. 9, no. 4, pp. 247-78.

Robinson, N. (1995) *Ideology and the Collapse of the Soviet System* (Aldershot: Elgar).

Rose, R. (1991) *Bringing Freedom Back In* (Glasgow: University of Strathclyde).

Rose, R. (1995) 'Russia as an Hour-Glass Society: A Constitution without Citizens', *East European Constitutional Review*, vol. 4, no. 3, pp. 34-42.

Rose, R. and Haerpfer, C. (1994a) 'Mass Response to Transformation in Post-communist Societies', *Europe-Asia Studies*, vol. 46, no. 1, pp. 3-28.

Rose, R. and Haerpfer, C. (1994b) *New Russia Barometer III: The Results* (Glasgow: University of Strathclyde).

Rose, R. and Mishler, W. (1994) 'Mass Reaction to Regime Change in Eastern Europe: Polarization or Leaders and Laggards?' *British Journal of Political Science*, vol. 24, pt 2, pp. 159-82.

Rosenberg, T. (1995) *The Haunted Land* (New York: Random House).

Roskin, M. (1993) 'The Emerging Party Systems of Central and Eastern Europe', *East European Quarterly*, vol. 27, no. 1, pp. 47-63.

Rostow, W. (1960) *The Stages of Economic Growth* (Cambridge: Cambridge University Press).

Rostow, W. (1971) *Politics and the Stages of Growth* (Cambridge: Cambridge University Press).

Rueschemeyer, D., Huber Stephens, E. and Stephens, J. (1992) *Capitalist Development and Democracy* (Cambridge: Polity).

Rueschemeyer, M. (ed.) (1994) *Women in the Politics of Postcommunist Eastern Europe* (Armonk, N.Y.: Sharpe).

Rush, M. (1993) 'Fortune and Fate', *National Interest*, no. 31, pp. 19-25.

Rusinow, D. (1977) *The Yugoslav Experiment 1948-1974* (London: Hurst).

Sabbat-Swidlicka, A. (1993) 'The Polish Elections: The Church, the Right and the Left', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 40, (8 Oct.), pp. 24-30.

Sakwa, R. (1990) *Gorbachev and his Reforms* (Hemel Hempstead: Philip Allan).

Sakwa, R. (1993) *Russian Politics and Society* (London: Routledge).

Scarpetta, S. and Reutersward, A. (1994) 'Unemployment Benefit Systems and Active Labour Market Policies in Central and Eastern Europe: An Overview', in Boeri 1994, pp. 255-307.

Schenk, C. (1993) 'Lesbians and their Emancipation in the Former German Democratic Republic: Past and Future', in Funk and Mueller 1993, pp. 160-7.

Schopflin, G. (1993a) 'Culture and Identity in Post-Communist Europe', in White, Batt and Lewis 1993, pp. 16-34.

Schopflin, G. (1993b) *Politics in Eastern Europe* (Oxford: Blackwell).

Schwartz, H. (1993a) 'The New East European Constitutional Courts', in Howard 1993, pp. 163-207.

Schwartz, H. (1993b) 'The New Courts: An Overview', *East European Constitutional Review*, vol. 2, no. 2, pp. 28-32.

Secretariat of the Economic Commission for Europe (1990) *Economic Survey of Europe in 1989-90* (New York: United Nations).

Seton-Watson, H. (1961) *The New Imperialism* (New York: Capricorn).

Seton-Watson, H. (1965) *Nationalism Old and New* (Sydney: Sydney University Press).

SEV Sekretariat (1990) *Statisticheskii Ezhegodnik Stran-Chlenov Soveta Ekonomicheskoi Vzaimopomoshchi* (Moscow: Finansy i Statistika).

Shafir, M. (1985) *Romania* (London: Frances Pinter).

Shafir, M. (1993) 'Romanians and the Transition to Democracy', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 18, pp. 42-8.

Shearman, P. (1994) 'Reimagining Russian National Identity', unpublished paper.

Shearman, P. (ed.) (1995) *Russian Foreign Policy since 1990* (Boulder: Westview).

Sher, G. (1977) *Praxis* (Bloomington: Indiana University Press).

Shils, E. (1991) 'The Virtue of Civil Society', *Government and Opposition*, vol. 26, no. 1, pp. 3-20.

Shugart, M. (1993) 'Of Presidents and Parliaments', *East European Constitutional Review*, vol. 2, no. 1, pp. 30-2.

Siklova, J. (1990) 'Women and Ageing under Real Socialism', in Deacon and Szalai 1990, pp. 192-200.

Sillince, J. (ed.) (1990) *Housing Policies in Eastern Europe and the Soviet Union* (London: Routledge).

Simon, J. (1993) 'Post-paternalist Political Culture in Hungary: The Relationship between Citizens and Politics during and after the 'Melancholic Revolution' (1989-1991)', *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 26, no. 2, pp. 226-38.

Singleton, F. (1985) *A Short History of the Yugoslav Peoples* (Cambridge: Cambridge University Press).

Singleton, F. (ed.) (1987) *Environmental Problems in the Soviet Union and Eastern Europe* (Boulder: Rienner).

Skocpol, T. (1979) *States and Social Revolutions* (Cambridge: Cambridge University Press).

Slater, W. (1994a) 'The Diminishing Center of Russian Parliamentary Politics', *RFE/RL Research Report*, vol.3, no. 17, pp. 13-18.

Slater, W. (1994b) 'Female Representation in Russian Politics', *RFE/RL Research Report*, vol. 3, no. 22, pp. 27-33.

Slay, B. (ed.) (1993) 'Roundtable: Privatisation in Eastern Europe', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 32, pp. 47-57.

Slider, D. (1994) 'Politics outside Russia', in White, Pravda and Gitelman 1994, pp. 266-84.

Smart, C. (1990) 'Gorbachev's Lenin: The Myth in Service to Perestroika', *Studies in Comparative Communism*, vol. 23, no. 1, pp. 5-21.

Smith, A. (1991) *National Identity* (London: Penguin).

Staar, R. (1989) 'Checklist of Communist Parties in 1988', *Problems of Communism*, vol. 38, no. 1, pp. 47-68.

Staar, R. (ed.) (1993) *Transition to Democracy in Poland* (New York: St Martin's).

Staniszkis, J. (1995) 'In Search of a Paradigm of Transformation', in Wnuk-Lipinski 1995a, pp. 19-55.

Stastna, J. (1995) 'New Opportunities in the Czech Republic', *Transition*, vol. 1, no. 16, pp. 24-8 and 61.

Stepan, A. and Skach, C. (1993) 'Constitutional Frameworks and Democratic Consolidation: Parliamentarianism versus Presidentialism', *World Politics*, vol. 46, no. 1, pp. 1-22.

Stokes, G. (1993) *The Walls Came Tumbling Down* (New York: Oxford University Press).

Sword, K. (ed.) (1990) *The Times Guide to Eastern Europe* (London: Times Books).

Szacki, J., Glowacka, I., Liro, A. and Szulczewska, B. (1993) 'Political and Social Changes in Poland', in Jancar-Webster 1993a, pp. 11-27.

Szajkowski, B. (ed.) (1981) *Marxist Governments* (3 vols, London: Macmillan).

Szajkowski, B. (ed.) (1994) *New Political Parties of Eastern Europe, Russia and the Successor States* (Harlow: Longman).

Szakolczai, A. and Horvath, A. (1992) 'The Discourse of Civil Society and the Self-Elimination of the Party', in Lewis 1992, pp. 16-31.

Taras, R. (ed.) (1992a) *The Road to Disillusion* (Armonk, N.Y.: Sharpe).

Taras, R. (1992b) 'The 'Meltdown' of Marxism in the Soviet Bloc', in Taras 1992a, pp. 3-17.

Tarrow, S. (1989) *Struggle, Politics and Reform* (Ithaca: Center for International Studies, Cornell University).

Tarrow, S. (1994) *Power in Movement* (Cambridge: Cambridge University Press).

Tatu, M. (1970) *Power in the Kremlin* (New York: Viking).

Teague, E. (1994) 'Russia and Tatarstan Sign Power-sharing Treaty', *RFE/RL Research Report*, vol. 3, no. 14, pp. 19–27.

Thirkell, J., Scase, R. and Vickerstaff, S. (eds) (1995) *Labour Relations and Political Change in Eastern Europe* (London: UCL Press).

Tigrid, P. (1975) 'The Prague Coup of 1948: The Elegant Takeover', in T. Hammond (ed.), *The Anatomy of Communist Takeovers* (New Haven: Yale University Press), pp. 399–432.

Tilly, C. (1993) *European Revolutions 1492–1992* (Oxford: Blackwell).

Tismaneanu, V. (ed.) (1990) *In Search of Civil Society* (New York: Routledge).

Tismaneanu, V. (1992) *Reinventing Politics* (New York: Free Press).

Todres, V. (1995) 'Bashkortostan Seeks Sovereignty – Step by Step', *Transition*, vol. 1, no. 7, pp. 56–9.

Tokes, R. (ed.) (1979) *Opposition in Eastern Europe* (London: Macmillan).

Tolz, V. (1990) *The USSR's Emerging Multiparty System* (New York: Praeger).

Tolz, V. and Wishnevsky, J. (1993) 'Russia after the Referendum', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 19, pp. 1–5.

Tolz, V., Slater, W. and Rahr, A. (1993) 'Profiles of the Main Political Blocs', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 20, pp. 16–25.

Touraine, A. (1981) *The Voice and the Eye* (Cambridge: Cambridge University Press).

Touraine, A. (1985) 'An Introduction to the Study of Social Movements', *Social Research*, vol. 52, no. 4, pp. 749–87.

Touraine, A. (1994) 'European Countries in a Post-national Era', in C. Rootes and H. Davis (eds), *Social Change and Political Transformation* (London: UCL Press), pp. 13–26.

Treml, V. (1991) 'Drinking and Alcohol Abuse in the USSR in the 1980s', in Jones, Connor and Powell 1991, pp. 119–36.

Turner, B., Hegedus, J. and Tosics, I. (eds) (1992) *The Reform of Housing in Eastern Europe and the Soviet Union* (London: Routledge).

Vachudova, M. (1993) 'The Visegrad Four: No Alternatives to Cooperation?', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 34, pp. 38–47.

- Vachudova, M. and Fisher, S. (1993) 'The Czech and Slovak Republics', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 40, pp. 44-9.
- Valencia, M. and Frankl, P. (1993) 'Power to the People?', *Business Central Europe*, vol. 1, no. 5 (Oct.), pp. 60-2.
- Vinton, L. (1993a) 'Walesa Applies Political Shock Therapy', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 24, pp. 1-11.
- Vinton, L. (1993b) 'Poland Goes Left', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 40(8 Oct.), pp. 21-3.
- Vinton, L. (1993c) 'Poland', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 40, pp. 56-9.
- Vinton, L. (1993d) 'Poland's Social Safety Net: An Overview', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 17, pp. 3-11.
- Vogel, H. (1975) 'Bulgaria', in Hohmann, Kaser and Thalheim 1975, pp. 199-222.
- Vogel, L. (1983) *Marxism and the Oppression of Women* (London: Pluto).
- Volgyes, I. (ed.) (1974) *Environmental Deterioration in the Soviet Union and Eastern Europe* (New York: Praeger).
- Walker, R. (1993) *Six Years that Shook the World* (Manchester: Manchester University Press).
- Waller, J. M. (1994) *Secret Empire* (Boulder: Westview).
- Waller, M. (1981) *Democratic Centralism* (Manchester: Manchester University Press).
- Waller, M. (1993) *The End of the Communist Power Monopoly* (Manchester: Manchester University Press).
- Wang, J. (1992) *Contemporary Chinese Politics* (Englewood Cliffs: Prentice Hall).
- Waters, E. (1993) 'Finding a Voice: The Emergence of a Women's Movement', in Funk and Mueller 1993, pp. 287-302.
- Weiner, M. and Huntington, S. (eds) (1987) *Understanding Political Development* (Boston: Little Brown).
- Wheaton, B. and Kavan, Z. (1992) *The Velvet Revolution* (Boulder: Westview).
- White, S. (1979) *Political Culture and Soviet Politics* (London: Macmillan).
- White, S. (1991) *Gorbachev and After* (Cambridge: Cambridge University Press).
- White, S. and Hill, R. (1996) 'Russia, the Former Soviet Union and Eastern Europe: The Referendum as a Flexible Political Instrument', in M. Gallagher and P. Uleri (eds), *The Referendum Experience in Europe* (London: Macmillan, forthcoming).

- White, S., Batt, J. and Lewis, P. (eds) (1993) *Developments in East European Politics* (London: Macmillan).
- White, S., Gardner, J. and Schopflin, G. (1987) *Communist Political Systems* (London: Macmillan).
- White, S., Gill, G. and Slider, D. (1993) *Politics in Transition* (Cambridge: Cambridge University Press).
- White, S., Pravda, A. and Gitelman, Z. (eds) (1990) *Developments in Soviet Politics* (London: Macmillan).
- Whitefield, S. (ed.) (1993) *The New Institutional Architecture of Eastern Europe* (New York: St Martin's).
- Williamson, P. (1985) *Varieties of Corporatism* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Wishnevsky, J. (1993) 'Russian Constitutional Court: A Third Branch of Government?', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 7, pp. 1-8.
- Wnuk-Lipinski, E. (ed.) (1995a) *After Communism* (Warsaw: Institute of Political Studies, Polish Academy of Sciences).
- Wnuk-Lipinski, E. (1995b) 'Is a Theory of Post-Communist Transformation Possible?' in Wnuk-Lipinski 1995a, pp. 5-18.
- Wohlfeld, M. (1995) 'The WEU as a Complement - Not a Substitute - for NATO', *Transition*, vol. 1, no. 23, pp. 34-6 and 64.
- Wolchik, S. (1991) *Czechoslovakia in Transition* (London: Press).
- Wolchik, S. and Meyer, A. (eds) (1985) *Women, State and Party in Eastern Europe* (Durham, N.C.: Duke University Press).
- Woodall, J. (1982) *The Socialist Corporation and Technocratic Power* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Woodard, C. (1995) 'The Internet's Explosive Expansion', *Transition*, vol. 1, no. 18, pp. 84-7.
- Wolff, R. (1956) *The Balkans in our Time* (Cambridge: Harvard University Press).
- Yasmann, V. (1993a) 'The Russian Civil Service: Corruption and Reform', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 16, pp. 18-21.
- Yasmann, V. (1993b) 'Where Has the KGB Gone?', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 2, pp. 17-20.
- Yasmann, V. (1993c) 'Corruption in Russia: A Threat to Democracy?', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 10, pp. 15-18.
- Yasmann, V. (1993d) 'The Role of the Security Agencies in the October Uprising', *RFE/RL Research Report*, vol. 2, no. 44, pp. 12-18.

Yasman, V. (1994) 'Security Services Reorganized: All Power to the Russian President?', *RFE/RL Research Report*, vol. 3, no. 6, pp. 7-14.

Ziegler, C. (1987) *Environmental Policy in the USSR* (Amherst: University of Massachusetts Press).

Ziegler, C. (1991) 'Environmental Protection in Soviet-East European Relations', in DeBardeleben 1991a, pp. 83-100.

Zubek, (1994) 'The Reassertion of the Left in Post-communist Poland', *Europe-Asia Studies*, vol. 46, no. 5, pp. 801-37.

Zukin, S. (1975) *Beyond Marx and Tito* (London: Cambridge University Press).

Zwick, P. (1983) *National Communism* (Boulder, Colo.: Westview).

POST KOMÜNİZM

Günümüzde Post-Komünist dünyanın pek çok bölümünde etnik çatışmalar siyasetin çarpıcı bir özelliğidir. Bunlar geçmişteki gerilimlerle bağlantılı olduğu için belirli bir tarih bilgisi olmadan anlaşılamazlar.

Leslie Holmes, yapıtına post-komünizmin ne anlama geldiğine ilişkin zor bir konuyu aydınlatabilmek için *"sosyalist sistemin"* çözülüş tarihine, bu konudaki çeşitli yorumları aktararak başlıyor. Ardından post-komünizmin toplumsal, siyasal ve ekonomik gerçekliğinin çözümlenmesini yapıyor. Ağırlıklı olarak tematik ve karşılaştırmalı bir yaklaşımla yeni siyasal kurumları, toplumsal hareketleri, sivil toplum sorununu, piyasalaştırma ve özelleştirme, kadın hareketi, çevre, milliyetçilik, etnik siyasetler ve değişen uluslararası bağlılıklar gibi başlıkları ele alıyor.

"Neyin yanlış olduğunu bilmek kolay, fakat neyin doğru olduğunu bilmek, işte işin zor olan tarafı bu."

Mihail GORBAÇEV (1989)

DORUK

GENEL DAĞITIM

Sümer Dağıtım

İMÇ 6. Blok No.: 6103

Unkapanı / İSTANBUL

Tel.: (0212) 528 11 06

528 05 43

ISBN 975-6557-02-8